

ПАЁМИ

ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
Баҳши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ
2024. №6. Қисми II

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук
2024. №6. Часть II

BULLETIN

OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Series of economic and social sciences
2024. No.6. Part II



МАРКАЗИ
ТАБЪУ НАШР, БАҶГАРДОН ВА ТАРҶУМА
ДУШАНБЕ – 2024

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОЧИКИСТОН
БАХШИ ИЛМҲОИ ИЧТИМОЙ-ИҚТИСОДӢ ВА ЧАМБӢЯТӢ

Муассиси маҷалла:
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
Маҷалла соли 2012 таъсис дода шудааст.

САРМУҲАРИР:

Насриддинзода Эмомалӣ *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ, ректори*
Сайфиддин *Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРИР:

Сафармамадов *Доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба илми Донишгоҳи миллии*
Сафармамад *Тоҷикистон*
Муборакшоевич

МУОВИНИ САРМУҲАРИР:

Исмонов Кароматулло *Доктори илмҳои филологӣ, дотсент, директори Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Ганиев Таваралӣ Бобоевич *иктисод*
Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Давлатзода *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Кудрат Қамбар *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Чая Владимир Тигранович *(Федератсияи Россия)*
Иброҳимзода Илҳомуддин *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Рачабалӣ
Исайнов Ҳисайн Раҳимович *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Исраилов Мукаш Исраилович *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Калемуллоев Мунир *(Чумҳурии Қирғизистон)*
Воҳидович *Номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент*
Кодирзода Диловар Баҳриддин
Низомов Самариддин *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Фахриевич
Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор
Низомова Тухфамо
Давлатовна *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Одинаев Ҳаёт Абдулҳақович *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Умаров Ҳочимуҳаммад *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Файзуллоев Машраб *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*
Курбоналиевич
Шамсов Илёс Сафарович *Доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор*

Азиззода Убайдулло Абдулло *ҳуқуқшиносӣ*
Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Ғаюров Шукрулло *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Кароматуллоевич
Диноршоев Азиз Мусоевич *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Муртазозода Чамшед Сайдалӣ *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Раҳмон Дилшод Сафарбек *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Сотиволдиев Рустам *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Шарофович
Шарипов Тақдиршо *Доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор*
Шарифович

Зокиров Гулмаҳмад *сиёсатиносӣ*
Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор
Нозимович
Курбонов Абдурахмон *Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Шерович *Доктори илмҳои фалсафа, профессор*
Маҳмадизода Нозим
Давлатмурод
Мухаммад Абдурахмон Наврӯз *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор, узви вобастаи АМИТ*
Нуриддинов Раймалихон *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор*
Шаҳбозович
Потселуев Сергей Петрович *Доктори илмҳои сиёсӣ, профессор (Федератсияи Россия)*
Сафарализода Хучамурод *Номзади илмҳои сиёсӣ, дотсент*
Куддусӣ
Сафранчук Иван Алексеевич *Номзади илмҳои сиёсӣ (Федератсияи Россия)*

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илмӣ тақризишавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Чумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Русия ворид гардидааст.

Маҷалла мақолаҳои илмӣ соҳаҳои зерини илмро барои чоп қабул менамояд:

илмҳои иқтисодӣ:

илмҳои ҳуқуқшиносӣ:

илмҳои сиёсӣ:

Маҷалла дар Индекси иқтибосҳои илмӣи Русия (РИНЦ) ворид карда шудааст.

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Матни мукаммали маводи ҷопӣ дар сомонаи расмӣ маҷалла ҷойгир карда шудааст (www.vestnik-tnu.com).

Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамбъият

– 2024. – №6. Қисми II
ISSN 2413-5151

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Чумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла дар Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷумаи ДМТ барои нашр таҳия мегардад. Нишонии Марказ:

734025, Чумҳурии Тоҷикистон,
ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.
Сомонаи маҷалла: [www.vestnik-](http://www.vestnik-tnu.com)

[tnu.com](http://www.vestnik-tnu.com)

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41



**ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
СЕРИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК**

Учредитель журнала:
Таджикский национальный университет
Журнал основан в 2012 г.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР ЖУРНАЛА:

Насриддинзода Эмомали *Доктор юридических наук, профессор, член-корреспондент НАНТ, ректор Таджикского национального университета*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Сафармамадов Сафармамад *Доктор химических наук, профессор, проректор по науке Таджикского национального университета*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

Исмонов Кароматулло *доктор филологических наук, доцент, директор Издательского центра Таджикского национального университета*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

	Экономика
Ганиев Таварали Бобоевич	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
Давлатзода	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
Кудрат Камбар	
Иброхимзода Илхомуддин	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
Раджабали	
Исайнов Хисайн Рахимович	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
Исраилов Мукаш Исраилович	<i>Доктор экономических наук, профессор (Кыргызская Республика)</i>
Калемуллоев Мунир	<i>Кандидат экономических наук, доцент</i>
Вохидович	
Кодирзода Диловар Бахриддин	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
Низомов Самариддин	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
Фахриевич	
Низомова Тухфамо Давлатовна	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
Одинаев Хаёт Абдулхакович	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
Умаров Ходжимухаммад	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
Файзуллоев Машраб	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>
Курбоналиевич	
Чая Влидимир Тигранович	<i>Доктор экономических наук, профессор (Российская Федерация)</i>
Шамсов Илёс Сафарович	<i>Доктор экономических наук, профессор</i>

	Юриспруденция
Азиззода Убайдулло Абдулло	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
Гаюров Шукрулло	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
Кароматуллоевич	
Диноршоев Азиз Мусоевич	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
Муртазозода Джамшед	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
Сайдали	
Рахмон Дилшод Сафарбек	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
Сотиволдиев	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
Рустам Шарофович	
Шарипов Такдиршо	<i>Доктор юридических наук, профессор</i>
Шарифович	

	Политология
Зокиров Гулмахмад Нозимович	<i>Доктор политических наук, профессор</i>
Курбонов Абдурахмон	<i>Доктор философских наук, профессор</i>
Шерович	<i>Доктор философских наук, профессор</i>
Махмадизода Нозим	<i>Доктор политических наук, профессор, член-корр. АН РТ</i>
Давлатмурод	
Муъаммад Абдурахмон Навруз	
Нуриддинов Раймалихон	<i>Доктор политических наук, профессор</i>
Шахбозович	
Поцелуев Сергей Петрович	<i>Доктор политических наук, профессор (Российская Федерация)</i>
Сафарализода Худжамурод	
Куддуси	<i>Кандидат политических наук, доцент</i>
Сафранчук Иван Алексеевич	<i>Кандидат политических наук (Российская Федерация)</i>

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных изданий ВАК при Президенте Республики Таджикистан и Перечень рецензируемых научных изданий ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации. Журнал принимает научные статьи по следующим научным специальностям: **экономических наук;** **юридических наук;** **политических наук;** Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ). Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках. Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.vestnik-tnu.com).

Вестник Таджикского национального университета.

Серия социально-экономических и общественных наук.

– 2024. – №6. Часть II

ISSN 2413-5151

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан.

Журнал подготавливается к изданию в Издательском центре ТНУ.

Адрес Издательского центра:

734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.

Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Тел.: (+992 37) 227-74-41



BULLETIN OF THE TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
Series of economic and social sciences
Founder of the journal:

TAJIK NATIONAL UNIVERSITY
The journal is established in 2012.

CHIEF EDITOR:

Nasriddinzoda Emomali Sayfiddin

Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of NAST, Rector of the Tajik National University

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Safarmamadov Safarmamad Muborakshoevich

Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-rector for Science of the Tajik National University

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Ismonov Karomatullo

Doctor of philology sciences, associate professor, director of the Publishing Center of the Tajik National University

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

08.00.00 - Economy

Ganiev Tavarali Boboevich

*Doctor of Economic Sciences, Professor
Doctor of Economic Sciences, Professor*

Davlatzoda Kudrat Kambar Chaya Vladimir Tigranovich

*Doctor of Economic Sciences, Professor
(Russian Federation)*

Ibrohimzoda Ilhomuddin Rajabali

Doctor of Economic Sciences, Professor

Isainov Khisain Rakhimovich Israilov Mukash Israilovich

*Doctor of Economic Sciences, Professor
Doctor of Economic Sciences, Professor
(Kyrgyz Republic)*

Kalemulloev Munir Vohidovich

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor

Kodirzoda Dilovar Bahridin Nizomov Samariddin Fakhrievich Nizomova Tuhfamo Davlatovna Odinaev Hayot Abdukhakovich Faizulloev Mashrab Kurbonalievich Shamsov Ilyos Safarovich Umarov Khojamuhammad

*Doctor of Economic Sciences, Professor
Doctor of Economic Sciences, Professor
Doctor of Economic Sciences, Professor
Doctor of Economic Sciences, Professor
Doctor of Economic Sciences, Professor
Doctor of Economic Sciences, Professor
Doctor of Economic Sciences, Professor
Doctor of Economic Sciences, Professor*

12.00.00 – Jurisprudence

Azizzoda Ubaydullo Abdullo Gayurov Shukurullo Karomatulloevich

*Doctor of Law, Professor
Doctor of Law, Professor*

Dinorshoev Aziz Musoevich Murtazozoda Jamshed Saidali Rahmon Dilshod Safarbek Sotivoldiev Rustam Sharofovich Sharipov Taqdirsho Sharifovich

*Doctor of Law, Professor
Doctor of Law, Professor
Doctor of Law, Professor
Doctor of Law, Professor
Doctor of Law, Professor*

23.00.00 – Political sciences

Zokirov Gulmahmad Nozimovich Kurbonov Abdurakhmon Sherovich

*Doctor of Political Sciences, Professor,
Doctor of Philosophy, Professor*

Mahmadizoda Nozim Davlatmurod

Doctor of Philosophy, Professor

Muhammad Abdurahmon Navruz

*Doctor of Political Sciences, Professor,
Corresponding Member of the NAST*

Nuriddinov Raimalikhon Shahbozovich

Doctor of Political Sciences, Professor

Potceluev Sergey Petrovich

*Doctor of Political Sciences, Professor
(Russian Federation)*

Safaralizoda Khujamurod Quddusi

*Candidate of Political Sciences
Candidate of Political Sciences, Associate Professor (Russian Federation)*

Safranchuk Ivan Alekseevich

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan and the List of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation

The journal accepts scientific articles on the following scientific specialties:

economic sciences:

jurisprudence:

political sciences.

The journal is included in the database of the Russian Scientific Citation Index (RSCI).

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.vestnik-tnu.com).

Bulletin of the Tajik National University.
Series of economic and social sciences
– 2024. – №6. Part II
ISSN 2413-5151

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan.

The journal is being prepared for publication

in the Publishing Center of TNU.

Address of the Publishing Center:
17, Rudaki avenue, Dushanbe, 734025,
Republic of Tajikistan,

Web site of the journal: www.vestnik-tnu.com

E-mail: vestnik-tnu@mail.ru

Tel.: (+992 37) 227-74-41



©TNU, 2024

**АНАЛИЗ ДИНАМИКИ РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДСТВА И ПОТРЕБЛЕНИЯ
ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ТОВАРОВ В СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ И ОЦЕНКА
САМООБЕСПЕЧЕННОСТИ РЕГИОНА ПРОДУКТАМИ ПИТАНИЯ**

Аминов И., Нейматов И.У.

Таджикский государственный финансово-экономический университет

В последние несколько десятилетий вопросы обеспечения населения продовольствием, особенно по мере роста жителей планеты, стали особенно актуальными [8]. Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон в своем Послании от 28 декабря 2023 г. отметил, что «быстрое изменение состояния мирового продовольственного рынка и постоянный рост цен на продовольственную продукцию побуждают нас уделять первоочередное внимание улучшению состояния сельского хозяйства, увеличению производства продукции, развитию агропромышленных комплексов и таким образом обеспечению продовольственной безопасности страны» [1]. Следовательно, на первый план выдвигаются вопросы самообеспеченности республики основными видами продовольственных товаров с учетом имеющихся возможностей их производства в стране. Также следует обратить особое внимание вопросу импортозамещения продуктов питания. Речь идет о тех продуктах, производство которых в республике невозможно организовать в силу природно-климатических и других реальных возможностей (например, чай, кофе, сахар и др.). Немаловажное значение имеет и целесообразность производства отдельных видов продовольственных товаров, исходя из их экономической эффективности.

Проблема самообеспеченности продуктами питания не менее актуальна на уровне регионов республики. Именно в них более ярко проявляются конкретные, объективные и реальные параметры физической и экономической доступности продовольственных товаров населению. Каждый регион, исходя из реальных возможностей, должен стремиться в максимальной степени обеспечивать население своей территории продуктами питания за счет собственного производства, а также обеспечивать импортозамещение не производимых в регионе продуктов.

В контексте значимости рассматриваемой проблемы существует значительное количество научных работ по продовольственной проблеме [2; 3; 4; 5; 9; 10]. Однако пока еще в экономической литературе исследование самообеспеченности отдельных стран и регионов продуктами питания не получило должного развития.

Возникает вопрос, как можно определить уровень самообеспеченности региона продуктами питания? На наш взгляд, можно использовать два метода: 1) на основе сравнения общего объема производства конкретных групп продуктов с общим объемом их потребления в регионе или же среднестатистических объемов производства каждой группы продуктов со среднестатистическими величинами фактического их потребления; 2) на основе сравнения общих объемов производства каждой группы товаров в регионе с объемами потребности в них на уровне физиологических норм потребления или же среднестатистических объемов их производства в регионе с физиологическими нормами потребления.

Данную проблему рассмотрим на примере Согдийской области. В годы независимости республики благодаря неустанной заботе Президента страны, Основателя мира и согласия, Лидера нации Эмомали Рахмона, республиканских и местных органов власти, а также неустанному труду сельских тружеников области производство практически всех видов продовольственных товаров увеличилось в разы. Росту объемов производства продуктов питания в области способствовали ряд факторов. В качестве главного из них можно назвать проведенную аграрную реформу, в результате чего в сфере сельского хозяйства региона сформировалась многоукладная аграрная экономика. Вместо колхозов и совхозов, унаследованных от Советского Союза, сформировались дехканские (фермерские) хозяйства с индивидуальной и коллективной формами и сельскохозяйственные предприятия. К последним

относятся ассоциации коллективных дехканских хозяйств, арендные предприятия, предприятия, созданные на кооперативах, а также их базы и другие производственные формирования, подсобные хозяйства предприятий и организаций [12,с.190].

Данные о преобразованиях в структуре сельскохозяйственных предприятий и организаций приведены в таблице 1.

Таблица 1. Структура сельскохозяйственных предприятий и организаций Согдийской области в 1991-2022 гг.

Table 1. Structure of agricultural enterprises and organizations in the Sughd region in 1991-2022

(на конец года, единиц)

Показатели	1991	2000	2010	2015	2020	2022	2022 г. в % к		
							1991	2010	2020
Количество сельхозпредприятий и организаций предприятий	189	1573	10466	55042	67103	68166	в 360,7 р.	в 6,5 р.	101,6
в том числе									
колхозы	96	183	2	1	-	-	-	-	-
совхозы	93	124	2	-	-	-	-	-	-
государственные сельхозпредприятия	-		1577	875	1560	1563	-	99,1	100,2
дехканских хозяйств	-	1266	8885	54166	65543	66603	-	в 7,5 р.	101,6

Составлено по данным: [12,с.326].

Главным итогом аграрной реформы стала полная ликвидация колхозов и совхозов. В 2015 г. функционировал последний колхоз в области. Колхозы и совхозы главным образом были преобразованы в дехканские хозяйства, количество которых в 2022 г. составило 66603 единицы и, по сравнению с 2000 г., возросло в 52,63 раза. Начиная с 2005 г. началось формирование сельскохозяйственных предприятий в форме ассоциаций, кооперативных и других структур. В 2010 г. таких предприятий насчитывалось в количестве 1577 ед. В 2015 г. в результате дальнейшего развития дехканских хозяйств количество сельскохозяйственных предприятий уменьшилось до 875 ед., но в последующие годы в силу целесообразности их функционирования их число возросло и в последнем году анализируемого периода и составило 1563 ед. Развивалась в основном сеть семеноводческих фирм, ассоциаций и подсобных хозяйств.

Росту производства продовольственных товаров в области также в значительной степени способствовало перераспределение посевных площадей в пользу производства продуктов питания за счет уменьшения посевных площадей под хлопчатник. Так, если в области в 1991 г. общая посевная площадь под хлопчатник составила 88,4 тыс. га, то в 2000 г. – 69,1 тыс. га, в 2010 г. – 53,9 тыс. га, в 2020 г. – 58,2 га, в 2022 г. – 57,2 га [12,с.199].

Немаловажное значение имело и то, что в трудные 1993-1998 годы Правительство страны раздало 75 тысяч гектаров земли народу в качестве подсобных хозяйств, чтобы обеспечить население продуктами питания и предотвратить голод.

Наряду с дехканскими хозяйствами и сельхозпредприятиями, значительно увеличилось производство сельскохозяйственной продукции в личных подсобных хозяйствах населения, особенно таких продуктов, как мясо и молоко.

В результате проведенных мер только в 2016-2022 гг. валовая продукция сельского хозяйства в ценах 2021 г. в области увеличилась с 11041 млн сомони до 15618,1 млн сомони или же на 41,46%, в том числе растениеводства – 31,03%, животноводства – на 76,05%, рыбоводства – в 3,21 раза [12,с.192].

С точки зрения, в целях определения уровня самообеспеченности населения Согдийской области продуктами питания, важное значение имеют объемы их производства в натуральных показателях (табл. 2).

Таблица 2. Валовой сбор сельскохозяйственных культур в области в 2016-2022 гг. (в тыс. тонн)

Table 2. Gross harvest of agricultural crops in the region in 2016-2022 (thousand tons)

Наименование культур	2016	2020	2021	2022	2022 в % к	
					2016	2020
Зерно	311,6	351,4	328,7	396,2	127,6	112,7
Картофель	334,9	512,1	530,0	562,9	144,3	110,0
Овощи	457,9	560,4	571,9	608,5	132,9	108,6
Продовольственные бахчи	118,5	151,8	155,4	148,6	125,4	97,9
Плоды и ягоды	112,7	139,4	93,3	124,4	110,4	82,24
Виноград	55,5	50,6	54,7	59,5	107,2	117,6

Составлено по данным: [12,с.212-221].

Из данных таблицы 2 видно, что в области в 2016-2022 гг. валовой сбор зерна возрос на 26,7%, картофеля – на 44,3%, овощей – на 32,9%, продовольственной бахчи – на 25,4%, плодов и ягод – на 10,4, винограда – на 7,2%.

В области немаловажное внимание уделяется развитию животноводства. В 2022 г. поголовье крупного рогатого скота составило 732,7 тыс. голов против 634,3 тыс. голов в 2016 гг. и увеличилось на 15,5%, в том числе коров – 394,2 тыс. голов против 339,9 тыс. голов (на 16,0%), овец – 1284,7 тыс. голов против 1058,9 тыс. голов (на 21,3%), коз – 482,7 тыс. голов против - 441,8 тыс. голов (на 9,3%), лошадей – 9,1 тыс. голов против 8,4 тыс. голов (на 8,3%) [12,с.230].

Государственная поддержка сфер птицеводства способствовала существенному росту поголовья птиц. Так, в 2022 г. поголовье птиц составило 5485,2 тыс. голов против 1635,5 тыс. голов и возросло в 3,35 раза [12,с.230].

Следует отметить, что в последние годы Правительство страны уделяет большое внимание развитию рыбководства. В 2022 г. производство продуктов этой отрасли в области составило 19,3 млн сомони против 6,0 млн сомони и увеличилось в 3,22 раза [12,с.192].

Увеличение поголовья скота привело к росту производства продуктов животноводства (табл. 3).

Таблица 3. Производство продуктов животноводства в Согдийской области в 2016-2022 гг.
Table 3. Production of livestock products in the Sughd region in 2016-2022

Наименование культур	2016	2020	2021	2022	2022 в % к	
					2016	2020
Мясо (в живом весе), тыс. тонн	53,3	66,6	75,8	78,8	147,8	118,3
Молоко, тыс. тонн	249,8	273,0	276,7	281,6	112,7	103,2
Яйцо, млн шт.	151,1	594,6	637,9	766,8	в 5,1 раза	129,0

Составлено по данным: [12,с.229].

По данным таблицы 3 видно, что в 2016-2022 гг. производство мяса в живом весе увеличилось на 47,8% и составило 78,8 тыс. тонн, молока – на 12,7% и 281,6 тыс. тонн, яиц – в 5,1 раза и 766,8 млн шт.

В рассматриваемом периоде в рамках курса правительства по ускоренной индустриализации количество промышленных предприятий по производству пищевых продуктов, включая напитки и табака, увеличилось с 191 ед. до 245 ед., или на 28,3%, а общий объем выпуска продукции с 1833,4 млн сомони до 7497,5 млн сомони, или в 3,93 раза [12,с.181-183].

Более практический интерес имеет производство продовольственных товаров в натуральных показателях (табл. 4).

Как видно из данных таблицы 4, промышленное производство большинства видов продовольственных товаров в области ежегодно растет. Так, выпуск консервов плодоовощных в 2022 г. составил 30,7 млн усл. банок и по сравнению с 2016 г. возрос на 71,5%, макаронных изделий - 4964,9 тонн (на 62,3%), цельномолочной продукции в пересчете на молоко – 8,1 тыс.

Таблица 4. Производство продовольственных товаров в натуральных показателях в Согдийской области в 2016-2022 гг.

Table 4. Production of food products in physical terms in the Sughd region in 2016-2022

Наименование продуктов	Ед. измерения	2016	2020	2021	2022	2022 в % к	
						2016	2020
Мяса, включая субпродукты первой категории	тыс. тонн	20,8	30,1	19,6	21,8	104,8	72,4
Колбасные изделия	тонн	2053,8	4641	1989	2199,4	107,1	47,4
Цельномолочная продукция в пересчете на молоко	тыс. тонн	6,1	6,4	7,2	8,1	132,8	126,6
Масло растительное	тыс. тонн	4,2	5,2	5,4	5,0	119,0	96,2
Консервы плодовоовощные	млн усл. банок	17,9	30,4	31,4	30,7	171,5	101,0
Макаронные изделия	тонн	3059	2900,0	5206,0	4964,9	162,3	171,2
Добыча соли	тыс. тонн	12,2	8,3	4,4	4,7	38,5	56,6
Масло животное	тонн	163,1	106,6	103,0	103,2	63,3	96,8
Кондитерские изделия	тыс. тонн	5,5	4,9	4,6	4,2	76,4	85,7
Крупа	тыс. тонн	-	0,8	0,2	1,2	-	150,0
Безалкогольные напитки	тыс. дал.	3825,2	5637,0	8157,0	10794,0	282,2	191,5
Водка и ликероводочные изделия	тыс. дал.	28,0	22,1	21,0	21,0	75,0	95,0
Вино виноградное	тыс. дал.	6,0	7,8	8,7	8,8	146,7	112,8
Пиво	тыс. дал.	48,6	19,5	21,6	18,7	38,5	95,9

Составлено по данным: [12,с.212, 221].

тонн (на 32,8%). Особенно высокими темпами увеличилось производство безалкогольных напитков – в 2,82 раза, вина виноградного – на 46,7%. Достаточно высокие темпы роста производства безалкогольных напитков позволяют, во-первых, полностью удовлетворить спрос населения в продукции собственного производства, во-вторых, нарастить объемы их экспорта. Объемы производства мяса, включая субпродукты первой категории, увеличились более низкими темпами, то есть на 4,8% и составили 21,8 тыс. тонн, колбасных изделий – соответственно, на 7,1% и 2189,4 тонн, масло растительного – 19,0% и 5,0 тыс. тонн. Выпуск некоторых товаров уменьшился: масло животного – на 36,7%, кондитерских изделий – на 26,7%.

В то же время важно отметить, что промышленный выпуск многих видов продовольственных товаров имеет скачкообразный характер развития, например, мяса, включая субпродукты первой категории, колбасных изделий, водки и ликероводочных изделий, пива, что в отдельные годы отрицательно влияет на обеспеченность населения ими.

В целях определения среднегодовых уровней самообеспеченности региона необходимо определить среднегодовые значения населения Согдийской области в анализируемом периоде. Данный показатель определим на основе суммирования численности населения на конец периода с численностью населения на конец предыдущего периода и делением на 2. Таким образом, получим значение среднегодовых показателей численности населения в анализируемом периоде (табл. 5).

Таблица 5. Показатели среднегодовой численности населения Согдийской области в 2016-2022 гг. (млн человек)

Table 5. Indicators of the average annual population of the Sughd region in 2016-2022. (million people)

	2016	2020	2021	2022	2022 в % к		
					2016	2020	2021
Численность населения	2535,95	2745,15	2803,45	2846,95	112,2	103,7	101,5

Составлено по данным: [12,с.8-9].

На основе данных о валовом сборе сельскохозяйственных культур в области и среднегодовой численности населения Согдийской области в 2016-2022 гг. определим показатели среднедушевого валового сбора сельскохозяйственных культур, которые имеют важное значение в рамках нашего исследования (табл. 6).

Таблица 6. Среднедушевой валовой сбор сельскохозяйственных культур и производство продуктов животноводства в сфере сельского хозяйства Согдийской области в 2016-2022 гг. (в кг, яиц в шт. в расчете на одного человека)

Table 6. Average per capita gross harvest of agricultural crops and production of livestock products in the agricultural sector of the Sughd region in 2016-2022. (in kg, eggs in pieces per person)

Показатели	2016	2020	2021	2022	2022 в % к		
					2016	2020	2021
Валовой сбор:							
Зерновые культуры:							
- в первоначально оприходованном весе	122,87	128,0	117,24	139,16	113,2	108,7	118,7
- в весе после доработки	117,66	127,49	116,71	138,53	117,7	108,6	118,7
- картофель	132,06	186,54	189,05	197,72	149,7	105,6	104,5
- овощи	180,56	204,14	203,99	213,73	118,3	104,7	104,7
- продовольственные бахчи	46,72	55,29	55,43	52,19	111,7	94,4	94,1
- плоды и ягоды	44,44	50,78	33,28	43,69	98,3	86,0	131,2
- виноград	21,88	18,43	19,51	20,89	95,4	113,3	107,0
Производство продукции животноводства:							
- мясо, кг, в живой массе	21,02	24,26	27,03	27,32	130,0	112,6	101,0
- молоко, кг	98,5	99,44	98,69	98,91	100,4	99,4	100,2
- яйца, шт.	59,58	216,60	227,54	269,73	452,7	124,5	118,5

Составлено по данным таблиц 2, 3, 5.

На основе анализа данных таблицы 6 можно сделать вывод о том, что темпы роста валового сбора сельхозпродукции в расчете на одного человека в области практически по всем видам культур выше, чем темпы роста среднегодовой численности населения. В отдельных периодах были исключения по отдельным продуктам. Так, в 2022 г. по сравнению с 2021 г. валовой сбор плодов и ягод был ниже на 5,9%. Это явление, главным образом, зависит от природно-климатических условий. Что касается производства продукции животноводства, то хорошие результаты достигнуты по производству яиц и мяса. За 2016-2022 гг. их среднедушевое производство возросло в 4,52 раза, мяса – на 30,0%. Однако среднедушевое производство молока остается практически на одном уровне.

Таблица 7. Среднедушевое производство основных видов промышленной продукции в натуральном выражении в Согдийской области в 2016-2022 гг.

Table 7. Average per capita production of the main types of industrial products in physical terms in the Sughd region in 2016-2022

Наименование	2016	2020	2021	2022	2022 в % к		
					2016,0	2020,0	2021,0
Консервы плодоовощные, усл. банки	7,1	11,1	11,2	10,8	152,1	97,3	96,4
Макаронные изделия, кг	1,21	1,05	1,85	1,74	143,8	165,7	94,1
Добыча соли, кг	4,8	3,02	1,5	1,6	33,3	53,0	106,7
Масло животное, кг	0,64	0,39	0,37	0,36	56,3	92,3	97,3
Кондитерские изделия, кг	2,17	1,71	1,6	1,4	64,5	81,9	87,5
Крупа, кг	-	0,29	0,07	0,42	-	144,8	600,0
Безалкогольные напитки, литр	15,1	20,5	29,1	37,9	251,0	184,9	130,2

Водка и ликероводочные изделия, литр	0,11	0,81	0,7	0,7	636,4	86,4	100,0
Вино виноградное, дал.	0,02	0,03	0,03	0,03	150,0	100,0	100,0
Пиво, дал.	0,19	0,07	0,08	0,07	36,8	100,0	87,5
Мяса, включая субпродукты 1 категории, кг.	7,58	10,96	7	7,66	101,1	69,9	109,4
Колбасные изделия, кг.	0,82	1,7	0,71	0,77	93,9	45,3	108,5
Молоко и молочные продукты в пересчете на молоко, кг	24,1	23,3	25,7	28,5	118,3	122,3	110,9
Масло растительное, кг.	1,7	1,9	1,93	1,8	105,9	94,7	93,3
Рыба, кг	0,77	-	-	-

Составлено по данным таблиц 4 и 5.

Относительно производства основных видов промышленной продукции в расчете на 1 жителя области в 2016-2022 гг. самыми высокими темпами возрос выпуск безалкогольных напитков в 2,52 раза и составил 37,9 литров, консервов плодоовощных, соответственно, на 52,7% и 10,8 условных банок. Неслучайно названные продукты в больших объемах экспортируются и играют важную роль в обеспечении импортозамещения в области. Для наращивания объемов их выпуска в области имеются значительные резервы и в этом направлении нужно работать.

Что касается других продуктов питания, то их среднелюдиное производство значительно ниже физиологических норм потребления. В этом плане представляет интерес сравнение фактического потребления продуктов питания с физиологическими нормами.

Таблица 8. Потребление продуктов питания на душу населения в Согдийской области (по данным обследования домашних хозяйств) в год килограммов, яйца в штуках
Table 8. Per capita food consumption in the Sughd region (according to household survey data) per year in kilograms, eggs in pieces

Наименование продуктов	2016	2020	2022	ФНП	2022 в % к		
					2016	2020	ФНП
Мяса и мясопродукты	18,4	26,3	29,6	40,8	160,9	112,5	72,5
Рыба и рыбопродукты	9,0
Молока и молокопродукты	56,0	62,6	49,6	115,3	88,6	79,2	43,0
Яйца	75,9	176,7	199,9	180	263,4	113,1	111,1
Сахар, включая кондитерские изделия	14,7	18,1	16,7	20	113,6	92,3	83,5
Хлебные продукты	137,9	168,4	173,6	147,1	125,9	103,1	116,8
Картофель	43,0	47,63	57,2	92	133,0	120,1	62,2
Овощи и бахчевые	90,6	148,6	157	166,1	173,3	105,7	94,2
Фрукты, ягоды и виноград	44,5	32,3	52,4	124,1	117,8	162,2	42,2
Масло растительное	15,6	18,6	19,5	16,6	125,0	104,8	117,5
Чай	1,8

Составлено по данным: [12, с.129; 6].

По данным таблицы 8 можно сделать вывод о том, что структура потребления продуктов питания в области улучшается. С каждым годом увеличивается среднелюдиное потребление таких ценных для здоровья человека продуктов, как мясо и мясопродукты, яйца, овощи и бахчевые. В то же время удовлетворение физиологических потребностей среднелюдиного человека удовлетворяется за счет избыточного потребления хлебных продуктов и масла растительного.

Следует остановиться на состоянии удовлетворения потребностей населения в рыбе и рыбопродуктах. Физиологическая норма их потребления определена в объеме 9,0 кг на одного человека. Статистическое агентство не дает данные о среднелюдином их потреблении. В этой связи, исходя из имеющихся в нашем распоряжении данных, хотелось бы отметить, что в 2022

г. в Согдийской области произведено рыбной продукции более 610 тонн [15]. Если рассчитать производство в расчете на одного жителя области, то получим цифру 2,14 кг. Только в 2022 г. выпуск рыбы и рыбной продукции в области возрос на 100 тонн, или же на 20%. Так, в настоящее время в области насчитывается 63 рыбных хозяйства и их число систематически возрастает. Структура улова рыбы также обнадёживающая и в основном включает такие виды, как сазан (39,4%), толстолобик (27,8%), жерех (23,3%), судак (3,1%) и другие виды (6,3%) [15]. Все это говорит о том, что с каждым годом производство увеличивается и положительно влияет на уровень потребления данной продукции. Однако без импорта рыбной продукции не обойтись.

На основе проведенного анализа и использования данных в предыдущих таблицах дадим оценку самообеспеченности Согдийской области продовольственными товарами (табл. 9).

Дадим небольшое разъяснение по заполнению таблицы. Валовой сбор сельскохозяйственных продуктов приведен из статистического ежегодника Согдийской области. Речь идет о том, что значительная часть сельхозпродуктов в непереработанном виде поступает в непосредственное потребление, а часть из них направляется на промышленную проработку. Однако по объему валового их сбора можно судить только о степени обеспеченности региона ими. Что касается зерновых культур, то значительная их часть после промышленной проработки в виде хлебобулочных и макаронных изделий поступает к потребителю. Для оценки самообеспеченности региона продуктами питания нами осуществлено сравнение их валового сбора с общим объемом их потребления и общим объемом потребности в них в соответствии с физиологическими нормами потребления.

Для расчета объемов производства мяса и мясопродуктов в пересчете на мясо нами суммированы объемы производства мяса, включая субпродукты первой категории и объемы производства колбасных изделий в пересчете на мясо по установленному среднему коэффициенту перевода, который равняется 1,37 [10]. Общий объем производства молочных продуктов также определен на основе суммирования объема производства цельномолочной продукции в пересчете на молоко плюс объем производства масла животного на молоко в соответствии с установленным коэффициентом 20,3 [10]. Известно, что сахар в Республике Таджикистан не производится, но в незначительных объемах выпускаются кондитерские изделия за счет завозимого в область сахара. В этой связи для расчета выпуска кондитерских изделий в пересчете на сахар нами использован показатель – средний расход сахара на производство одного кг кондитерских изделий, который равняется 415 грамм [10].

Расчеты общего объема потребления продуктов питания рассчитаны на основе умножения физиологических норм потребления на среднегодовую численность населения.

Таким образом, сравнение показывает, что общие объемы валового сбора овощей и бахчевых, картофеля, фруктов и ягод достаточны не только для самообеспеченности населения области этими продуктами, но и для их поставки в другие регионы республики и на экспорт. Так, если посмотреть по данным таблицы 9, то в 2022 г. из области вывезено 310,2 тыс. тонн овощей и бахчевых, 432,1 тыс. тонн картофеля и 34,7 тыс. тонн фруктов и ягод. Кроме этого, в области развита плодоовощная консервная промышленность, значительная часть объемов ее производства экспортируется. Однако валовой сбор зерновых культур не позволяет полностью обеспечить потребности населения региона ими. По расчетам получается, что в область в 2022 г. завезено по импорту более 100,0 тыс. тонн зерновых.

Также потребности яиц полностью обеспечивается за счет продукции, выпущенной в области. Развитие птицеводства в области привело к тому, что в 2022 г. из региона было вывезено 197,7 млн шт. яиц.

Однако по другим группам товаров, приведенных в таблице 9, их внутриобластное потребление обеспечивается не только за счет их производства в самом регионе. Так, в 2022 г. в область завезено 59,42 тыс. тонн мяса и мясопродуктов, более 130,0 тыс. тонн молока и молочных продуктов, более 55,0 тыс. тонн масла растительного. Здесь хотелось бы остановиться на масле растительном. В годы Советского Союза потребность населения области полностью обеспечивалась за счет ее внутреннего производства, в основном за счет масла хлопкового. При

Таблица 9. Оценка самообеспеченности продовольственными товарами населения Согдийской области (тыс. тонн, яйца – млн шт.)

Table 9. Assessment of self-sufficiency in food products of the population of the Sughd region (thousand tons, eggs - million pieces)

Наименование продуктов	Общий объем валового сбора (производство) продуктов питания			Общий объем потребления продуктов питания			Отклонение общего объема потребления от объемов валового сбора (производство) продуктов (+, -)			Объем потребности на уровне ФНП	I	II	III
	2016	2020	2022	2016	2020	2022	2016	2020	2022				
Валовой сбор													
Картофель	334,9	512,1	562,9	109,4	130,8	162,8	225,5	381,3	400,1	261,9	301	-152,5	62,2
Фрукты, ягоды и виноград	168,2	190,0	183,9	112,8	88,7	149,2	55,4	101,3	34,7	353,3	-169,4	-240,5	42,2
Овощи и бахчевые	576,4	712,2	757,1	274,5	408,0	447,0	301,9	304,2	310,1	472,9	284,2	-198,4	94,5
Зерновые культуры в весе после доработки	298,4	327,2	394,4	349,7	462,3	494,2	-51,3	-135,1	-99,8	418,8	-24,4	-69,1	118,0
Производство													
Мясо и мясопродукты	23,7	36,0	24,88	46,66	72,2	84,3	-22,96	-36,2	-59,42	116,15	-91,27	-69,49	72,6
Молоко и молокопродукты	9,69	8,73	8,1	142,0	171,8	141,2	-132,31	-163,07	-133,1	328,3	-320,2	-186,3	43,0
Рыба и рыбопродукты	0,6	-	-	-	25,6	-25	-	-
Яйца	151,1	594,6	766,8	192,5	485,1	569,1	-41,4	109,5	197,7	512,5	254,3	-320	111,0
Масло растительное	4,2	5,2	5,0	39,6	51,1	55,5	-35,4	-45,9	-50,5	47,1	-42,1	-7,5	117,8
Сахар, включая кондитерские изделия	2,3	2,0	1,74	37,3	49,7	47,4	-35	-47,7	-45,66	56,9	-55,16	-19,6	83,3

Примечания: ФНЗ – физиологические нормы потребления (в кг, яйца – в шт.)

I – отклонение общего объема валового сбора (производства) продуктов от объемов потребности на уровне ФНП (+, -)

II – отклонение общего объема потребления продуктов от объемов потребности на уровне ФНП (+, -)

III – уровень обеспеченности в соответствии с потребностью согласно физиологическим нормам потребления (%)

налаживании ее выпуска в области можно значительно сократить их импорт в область или же свести его к минимуму.

Бурное развитие рыболовства в области обнадеживает, что в перспективе регион может сам обеспечить потребности населения за счет внутриобластного производства.

С точки зрения нашего исследования, важное значение имеет рассмотрение степени удовлетворения потребностей населения региона по сравнению с физиологическими нормами потребления. По данным таблицы 9 можно судить о том, что объемы валового сбора или же производства ряда товаров в области позволяют удовлетворить потребности населения на уровне физиологических норм потребления. К ним относятся овощи и бахчевые, ягоды, фрукты и виноград, картофель и яйца.

Таким образом, в целом можно сделать вывод о том, что в современных условиях начавшего самого масштабного мирового глобального продовольственного кризиса 2022-2023 гг., когда «258 млн людей по всему миру испытывали острую нехватку питания в 2022 г. – это на 65 млн больше, чем годом ранее» [10], дальнейшее наращивание производства продуктов питания в регионах республики, в том числе в Согдийской области, имеет исключительно важное значение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Послание Лидера нации, Президента Таджикистана, уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 28.12.2016 г. [Электронный ресурс]. URL: <http://president.tj/ru/node/19089> (дата обращения: 10.04.2024).
2. Аминов И. Продовольственный рынок: проблемы развития товарно-торгового бизнеса / И. Аминов. -Душанбе: Ирфон, 2013. -180 с.
3. Аминов И. Товары и спрос: проблемы производства и удовлетворения / И. Аминов. -Душанбе: Ирфон, 1989.
4. Аминов И. Продовольственная безопасность и развитие рынка продовольственных товаров в Республике Таджикистан / И. Аминов, И.У. Нейматов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2023. -№3. -С.27-34.
5. Исайнова М.Х. Региональные аспекты обеспечения продовольственной безопасности (на примере районов республиканского подчинения): автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата экономических наук / М.Х. Исайнова. -Душанбе, 2022. -60 с.
6. В Таджикистане определили нормы питания: Наших зарплат на еду не хватает // Медиа группа «ASIA-Plus». [Электронный ресурс]. URL: <https://asiaplustj.info/news/tajikistan/economic/20180926/v-tadzhikistane-opredelili-normi-pitaniya-nashih-zarplat-na-edu-ne-hvatit> (дата обращения: 10.04.2024).
7. Методические указания по составлению годовых балансов продовольственных ресурсов // АО «Кодекс». [Электронный ресурс]. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901793989> (дата обращения: 10.04.2024).
8. Положение дел в области продовольственной безопасности и питания в мире – 2023. Урбанизация, преобразование агропродовольственных систем и здоровый рацион питания в сельско-городском континууме // ФАО, МФСР, ЮНИСЕФ, ВПП и ВОЗ. -Рим, ФАО, 2023. [Электронный ресурс]. URL: <https://doi.org/10.4060/cc3017ru>.
9. Продовольственная безопасность региона. Монография / Т.В. Ускова, Р.Ю. Селименков, А.Н. Анищенко, А.Н. Чекавинский. -Вологда: ИСЭРТ РАН, 2014. -102 с.
10. Продовольственный кризис: число недоедающих возросло до 258 миллионов человек в 58 странах // ООН. [Электронный ресурс]. URL: <https://news.un.org/ru/story/2023/05/1440617> (дата обращения: 10.04.2024).
11. Сельское хозяйство Республики Таджикистан. Статистический сборник, 2020. Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – С. 324, 325, 326, 327, 328.
12. Статистический ежегодник Республики Таджикистан – 2022. -Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2023. -419 с.
13. Статистический ежегодник Согдийской области, 2016. Таджикистан: 25 лет государственной независимости. Главное управление Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан в Согдийской области. -С. 326.
14. Трибушинина О.С. Оценка уровня продовольственного самообеспечения региона / О.С. Трибушинина, Н.Р. Куркина // Фундаментальные исследования. – 2014. -№6-5. -С.1023-1027.
15. Улов на вес золота, или Почему Таджикистан не справляется с дефицитом рыбы // ИР «Диалог». [Электронный ресурс]. URL: <https://www.dialog.tj/news/ulov-na-ves-zolota-ili-pochemu-tadzhikistan-ne-spravlyaetsya-s-defitsitom-ryby> (дата обращения: 10.04.2024).

ТАХЛИЛИ ДИНАМИКАИ РУШДИ ИСТЕҲСОЛ ВА ИСТЕЪМОЛИ МОЛҲОИ ОЗУҚАВОРӢ ДАР ВИЛОЯТИ СУҒД ВА АРЗӢБИИ ХУДТАЪМИНКУНИИ МИНТАҚА БО МАҲСУЛОТИ ХӢРОКВОРӢ

Дар мақола дар асоси таҳлили динамикаи рушди истеҳсол ва истеъмоли молҳои озуқаворӣ дараҷаи худтаъминкунии Вилояти Суғд бо молҳои озуқаворӣ муайян карда шудааст. Нишон дода шудааст, ки афзоиши суръати афзоиши истеҳсоли озуқаворӣ дар минтақа дар натиҷаи ислоҳоти аграрӣ ба амал

омадааст. Таҳлили ҳаҷми чамъоварии умумӣ ва истеҳсоли молҳои хӯрокворӣ дар минтақа дар маҷмӯъ ва ба ҳисоби як нафар сокини он гузаронида шудааст. Муқоисаи нишондиҳандаҳои миёнаи истеъмол бо меъёрҳои физиологии истеъмол гузаронида шудааст. Дар асоси муқоисаи ҳаҷми умумии чамъоварии (истеҳсоли) маҳсулоти хӯрокворӣ бо ҳаҷми умумии истеъмоли молҳои озуқаворӣ, инчунин бо ҳаҷми умумии талабот ба онҳо дар сатҳи меъёрҳои физиологии истеъмол, таъминоти аҳолии вилояти Суғд бо молҳои асосии озуқавории истеҳсоли минтақавӣ баҳо дода шудааст.

Калидвожаҳо: хӯрок, ислохоти аграрӣ, аҳоли, чамъоварии умумӣ, истеҳсолот, истеъмол, меъёрҳои физиологии истеъмол, худтаъминкунӣ, арзёбӣ.

АНАЛИЗ ДИНАМИКИ РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДСТВА И ПОТРЕБЛЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ТОВАРОВ В СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ И ОЦЕНКА САМООБЕСПЕЧЕННОСТИ РЕГИОНА ПРОДУКТАМИ ПИТАНИЯ

В статье на основе анализа динамики развития производства и потребления продовольственных товаров определяется степень самообеспеченности Согдийской области продовольственными товарами. Показано, что увеличение темпов роста выпуска продуктов питания в регионе произошло в результате проведенной аграрной реформы. Проведен анализ объемов валового сбора и производства продовольственных товаров в регионе в целом и в расчете на одного жителя. Осуществлено сравнение среднедушевых показателей потребления с физиологическими нормами потребления. На основе сравнения общего объема валового сбора (производства) продуктов питания с общим объемом потребления продовольственных товаров, а также с общим объемом потребности в них на уровне физиологических норм потребления дана оценка обеспеченности населения Согдийской области основными продовольственными товарами регионального производства.

Ключевые слова: продукты питания, аграрная реформа, население, валовой сбор, производство, потребление, физиологические нормы потребления, самообеспеченность, оценка.

ANALYSIS OF THE DYNAMICS OF THE DEVELOPMENT OF PRODUCTION AND CONSUMPTION OF FOOD PRODUCTS IN SUGHD REGION AND ASSESSMENT OF THE REGION'S SELF-SUFFICIENCY IN FOOD

The article analyzes the dynamics of development of production and consumption of food products to determine the degree of self-sufficiency of Sughd region in food products. It is shown that the increase in the growth rate of food production in the region occurred as a result of the agrarian reform. The volume of gross harvest and production of food products in the region as a whole and per capita has been analyzed. The comparison of average per capita consumption indicators with physiological consumption norms has been carried out. On the basis of comparison of the total volume of gross collection (production) of foodstuffs with the total volume of consumption of food products, as well as with the total volume of demand for them at the level of physiological norms of consumption, the assessment of provision of the population of Sughd region with basic food products of regional production is given.

Keywords: foodstuffs, agrarian reform, population, gross harvest, production, consumption, physiological norms of consumption, self-sufficiency, assessment.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Аминов Иномҷон* - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи менеҷмент. **Суроға:** 7340673, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. E-mail: i_aminov@mail.ru. Телефон: (+992) 92-770-98-25

Неъматов Илҳомидин Усмонович - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи менеҷмент. **Суроға:** 734067, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. E-mail: ilhomidin_80@mail.ru. Телефон: (+992) 918-28-16-67; 907-48-16-67

Сведения об авторах: *Аминов Иномджон* – Таджикский государственный финансово-экономический университет, доктор экономических наук, профессор кафедры менеджмента. **Адрес:** 734067, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. E-mail: i_aminov@mail.ru. Телефон: (+992) 92-770-98-25

Нематов Илхомидин Усмонович – Таджикский государственный финансово-экономический университет, кандидат экономических наук, доцент, зав. кафедрой менеджмента. **Адрес:** 734067, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. E-mail: ilhomidin_80@mail.ru. Телефон: (+992) 918-28-16-67, 907-48-16-67

Information about the authors: *Aminov Inomjon* - Tajik State University of Finance and Economics, Doctor of Economics, Professor of the Department of Management. **Address:** 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. E-mail: i_aminov@mail.ru. Phone: (+992) 92-770-98-25

Nematov Ilkhomidin Usmonovich – Tajik State University of Finance and Economics, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head. Department of Management. **Address:** 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. E-mail: ilhomidin_80@mail.ru. Phone: (+992) 918-28-16-67, 907-48-16-67

РОЛЬ ИННОВАЦИЙ В СНИЖЕНИИ ИЗДЕРЖЕК СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Набиев Т.Н., Набиева З.Т.

**Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан,
Таджикский аграрный университет имени Ш. Шотемур**

Сфера сельскохозяйственного производства, как ключевая сфера реального сектора экономики страны, в перспективе должна базироваться на факторах индустриально-инновационного развития. Как известно, инновация является объектом или процессом, который реализует в производственно-хозяйственной деятельности результаты научных исследований, научно-технического прогресса. Понятие "инновация" широко используется в производственных и организационно-экономических сферах деятельности субъектов аграрной экономики.

Стремление и заинтересованность руководителей хозяйства, работников сельскохозяйственного производства в увеличении объемов и качества производимой сельскохозяйственной продукции, снижение затрат и максимизация прибыли в условиях конкурентной среды выступают побудительным мотивом участников производственных отношений в аграрной сфере экономики. Еще в прошлом столетии известный ученый-экономист И. Шумпетер подчеркивал тесную взаимосвязь предпринимательской деятельности с нововведениями, поиском новых комбинаций факторов производства и совершенствованием способов организации и управления деятельностью [14,с.171-194]. Шумпетер в лице предпринимателя увидел субъекта, который постоянно изучает достижения науки и техники и их реализацию. Это его мнение поддерживают многие исследователи экономических проблем, в том числе и отечественные ученые-экономисты, которые считают современный тип экономического развития инновационным [13,с.21].

В сфере аграрного производства, в зависимости от ряда принципиальных специфических особенностей, инновационные процессы имеют более обширный характер по сравнению с другими отраслями национальной экономики. В отраслях сельского хозяйства инновации имеют более технологические качества, например, внедряются адаптированные севообороты, применяются новые высокоурожайные сорта растений, породы животных, различные удобрения, биологические и химические средства защиты сельскохозяйственных культур. В процессе индустриальной трансформации сельскохозяйственного производства внедряются и инновации технического характера.

В современных условиях отечественные сельскохозяйственные производители не только приобретают зарубежную сельскохозяйственную технику, но и в республике уже началось производство различных сельскохозяйственных машин, имеющих инновационные характеристики по энергосбережению. В рамках использования данных видов сельскохозяйственной техники также разработаны и внедряются не только современные технологии сельскохозяйственного производства, но и технологии хранения и транспортировки производимой продукции. В результате этого формируются благоприятные условия для инновационного пути развития отраслей сельского хозяйства.

Инновационные процессы наблюдаются и в сферах организации и управления производством и реализацией сельскохозяйственной продукции, прежде всего, в направлении формирования современных типов интегрированных объединений и кооперации производства. Кроме того, наблюдаются процессы кооперации сельскохозяйственных предприятий и научно-образовательных организаций, проведение непосредственно в самих хозяйствующих субъектах аграрной экономики исследовательских работ, позволяющих при внедрении их рекомендаций достигать заметных результатов. Например, в многих хозяйствах Исфаринского района Согдийской области урожайность зерновых составила более 50 ц с 1 га, что почти в 2 раза выше, чем среднереспубликанские показатели.

Американский экономист П. Дракер еще в 80-х годах прошлого столетия отмечал тесную взаимосвязь инновационного предпринимательства с использованием оригинальных идей и их практической реализацией. Для доказательства своего тезиса он приводил пример инновационной деятельности фирмы «Макдоналдс», которая обеспечивает высокое качество своего продукта в любой точке мира на базе постоянного совершенствования технологий производства и обслуживания [15]. В действительности деятельность, которая способствует реализации конечной цели предприятия, отражает реальную ситуацию с инновационной деятельностью. Как уже отмечалось, во многих хозяйствах республики наблюдается формирование инновационных субъектов, и в этом контексте есть основания считать многие виноградарские хозяйства района Турсунзаде инновационными хозяйствами.

Их инновационную деятельность можно рассматривать как разработку и реализацию научно-технической политики хозяйства. В их выборе направлений и планировании деятельности можно наблюдать осуществление ряда следующих принципов:

- научно и экономически обоснованное выделение ресурсов, т.е. внедрение инноваций планируется на базе достоверных расчетов инвестиций (затрат) и результатов, а также установления источников их инвестирования;

- комплексность, которая означает обеспечение тесной связи плана внедрения инноваций с другими элементами или компонентами общего плана развития сельскохозяйственного предприятия;

- постоянность и непрерывность разработки и реализации научно-технической политики в системе управления сельскохозяйственного предприятия.

Изучение деятельности многих сельскохозяйственных предприятий вышеназванного района показывает, что они стремятся к внедрению ресурсосберегающих технологий в отраслях сельского хозяйства. Они организуют ресурсосберегающее земледелие, которое включает в себя безотвальную и мелкую обработку почвы, сохранение в почве растительных остатков/соломы, внедрение севооборотов и защиту растений, адекватные системы удобрений, а также осуществляют техническое обеспечение технологических процессов производства.

В результате организации ресурсосберегающего земледелия происходит снижение издержек или затрат на единицу производимой продукции. В данном случае научную основу минимизации обработки почвы составляет объективная закономерность, согласно которой почвы под влиянием естественных факторов способны к саморегулированию своих физико-механических свойств [5]. Доказано мировым опытом, что постоянная глубокая вспашка и обработка почвы являются не только ресурсоемкими технологиями, но и наносят ущерб почвенной микрофлоре, активизируют процессы эрозии почв.

Как свидетельствуют результаты научных исследований Института экономики и системного анализа Академии сельскохозяйственных наук Таджикистана, ресурсосберегающие технологии при возделывании зерновых культур способствуют сокращению расходов дизельного топлива до 40-68% (табл. 1).

Таблица 1. Расход топлива при традиционной и инновационной технологических операциях по возделыванию зерновых культур
Table 1. Fuel consumption for traditional and innovative technological operations for cultivating grain crops

Показатели	Способы выполнения технологических операций			
	Традиционная технология	Поверхностная обработка осенью и традиционный посев весной	Поверхностная обработка осенью и традиционный посев весной	Прямой посев
Расход топлива в расчете на 1 га, литр	25	16	12,0	8
В сопоставимом выражении, сомони.	275	176	132	88
То же, в % к традиционной технологии	100	64	48	32

Источник: Научный отчет Института экономики и системного исследования ТАСХ, 2021 г.

Под традиционной технологией рассматривается обычная глубокая вспашка зяби, осенняя и весенняя ее обработка. Варианты беззяблевой вспашки с минимальной поверхностной обработкой почвы относятся к ресурсосберегающим технологиям. Как свидетельствуют данные таблицы 5.3.1, при традиционной технологии расход топлива составляет на один гектар 25 литров дизельного топлива со стоимостью 275 сомони. При осуществлении поверхностной обработки осенью и традиционного посева весной расход топлива составляет 16 литров, что на 9 литров меньше, чем при традиционной технологии, тем самым издержки или затраты топлива на 1 га снижаются на 36%. При осуществлении прямого посева затраты топлива на 1 га снижаются на 68%.

Как известно, в сфере сельскохозяйственного производства заметную долю в затратах составляют расходы на содержание основных средств производства. В связи с этим нами был проведен расчет амортизации сельхозтехники в расчете на 1 га площади при использовании разных технологий (табл. 2). Годовая сумма амортизации определяется как отношение рыночной стоимости техники к нормативному сроку её службы. Во многих хозяйствах республики срок службы тракторов установлен в среднем на 10 лет. Сумму амортизации тракторов на 1 га посевных площадей можно определить по следующей формуле:

$$A_f = K_i A_n \quad (1)$$

где: A_f - сумма амортизации в расчете на один физический гектар выполненной работы;

K_i - коэффициент перевода физического гектара в эталонный; A_n - нормативная сумма амортизации в расчете на 1 эталонный га.

Таблица 2. Расчет амортизации тракторов на стадии возделывания зерновых культур при разных технологиях

Table 2. Calculation of depreciation of tractors at the stage of cultivating grain crops using different technologies

Технологическая операция	Трактор	Рыночная цена без НДС, тыс. сомони.	Годовая сумма амортизации, тыс. сомони.	Нормативная годовая загрузка, эт. га.	Сумма амортизации на 1 эт. га, сомони.	Сумма амортизации на 1 эт. га, сомони.
1. Традиционная технология						
Вспашка зяби	T -40	300	30	1000	30	30
Боронование зяби	T -40	300	30	1000	30	8,5
Посев	T - 40	300	30	1000	30	9
Итого	X	X	X	X	X	47,5
2. Минимальная обработка						
Весенняя основная обработка	T - 40	300	30	1000	30	17,1
Посев	T - 40	300	30	1000	30	8,5
Итого	X	X	X	X	X	25,6
3. Прямой посев (нулевая технология)						
Посев комбинированным агрегатом	T - 40	300	30	1000	30	8,7
Итого	X	X	X	X	X	8,7

Источник: Расчеты автора

Как видно из данных таблицы 2, при традиционной технологии сумма амортизации трактора на 1 га посевных площадей составляет 47,5 сомони. Внедрение ресурсосберегающих технологий - например, при минимальной обработке, сумма амортизационных отчислений на один трактор равна 25,6 сомони, что, по сравнению с традиционной технологией, меньше на 21,9 сомони или снижение составляет 46,1%. При прямом посеве или нулевой технологии сумма амортизационных отчислений равна 8,7 сомони, что составляет всего лишь 18,3% суммы

амортизационных отчислений при традиционных технологиях. Следовательно, возникают возможности значительного сокращения размеров расходов или потребности в использовании основных производственных фондов - например, трактора при тех же объемах производства. Как показывают наши расчеты, применение ресурсосберегающих технологий только по двум факторам производства или элементам затрат - расходу дизельного топлива и амортизационным отчислениям, предоставляет возможности экономии ресурсов в расчете на 1 гектар зерновых культур, например, при прямом посеве, в размере 195,7 сомони в год. Если учесть, что сельскохозяйственные предприятия на возделывании 1 га зерновых культур затратили ресурсов на сумму 5000 сомони, то полученная экономия только в результате внедрения этой инновации (при прямом посеве) достигает 3,9%. Кроме того, значительно сокращается трудоемкость выполнения технологических операций, связанных с возделыванием зерновых культур.

Анализ показал, что в тех сельскохозяйственных предприятиях, где используются энергозатратные тракторы и зерновые сеялки, для внедрения новых ресурсосберегающих технологий потребуются инвестиции для приобретения энергосберегающих сельскохозяйственных машин. В связи с этим для определения эффективности инвестиций в ресурсосберегающие технологии целесообразным является использование экономико-математических приемов расчета динамических дисконтов. В экономической литературе [1,с.123-129] при помощи простых уравнений показывается зависимость будущей текущей стоимости денежных потоков от разных факторов:

$$FV_n = PV_0 \times (1 + r)^n \quad (2)$$

где FV_n - величина будущей стоимости (future value) на конец соответствующего года (периода);

PV_0 - величина текущей приведенной стоимости (present value) на начало соответствующего года (периода);

r - ставка банковского процента;

$(1 + r)^n$ - коэффициент будущей стоимости.

Использование формулы (5.3.2.) позволяет решить обратную задачу - определения размера текущей приведенной стоимости будущих денежных поступлений:

$$FV_n = PV_0 / (1 + r)^n \quad (3)$$

Отсюда текущая приведенная стоимость равна будущей стоимости, умноженной на коэффициент $\frac{1}{(1 + r)^n}$. Последний, называется коэффициентом дисконтирования, таким образом, процесс приведения стоимости будущих поступлений к их текущей стоимости называется дисконтированием. В данном случае установление значения ставки дисконтирования (Rate of discount), имеет принципиальное важное значение. Ставка дисконтирования выступает как норма прибыли, к получению которой стремится инвестор от инвестиций с учетом риска. Другими словами, ставкой дисконтирования является ожидаемая прибыль на каждый вложенный сомони. Ставка дисконтирования обычно устанавливается каждым хозяйствующим субъектом с учетом внешних и внутренних условий своего функционирования.

В экономической литературе встречается ряд методик установления ставки дисконтирования [4,с.83-109; 2,с.116-133]. Целесообразно, на наш взгляд, ставку определять по формуле:

$$r = (d - i) / (1 + i) \quad (4)$$

где r - ставка дисконтирования; d - ставка рефинансирования Национального банка Таджикистана; i - темп инфляции, объявленный Правительством республики. Если значение d на конец 2021 года составляет 0,18, прогнозные темпы инфляции (i) на 2021 годы объявлены на уровне 0,045, тогда, согласно равенству (5.3.4), величина составит 0,129.

Следующим шагом определения окупаемости инвестиций является расчет чистой текущей приведенной стоимости "NPV" (Net Present Value) за реализуемый период инвестиционного проекта. Она определяется как разность между текущей приведенной стоимостью денежных поступлений и величиной инвестиционных затрат. В случае, когда размер NPV равен нулю, то

рентабельность инвестиций достигается на уровне ставки дисконтирования. Если значение NPV положительное, то это свидетельствует о превышении нормативного показателя эффективности инвестиций. Что касается отрицательного значения NPV, то это свидетельствует о несообразности реализации проекта, поскольку не достигается ожидаемая прибыль. Рекомендуется осуществлять расчеты NPV отдельно по годам всего периода жизненного цикла реализации инвестиционного проекта, что, на наш взгляд, практически не всегда оправдано, поскольку является весьма трудоемким. В тех случаях, когда величина NPV является неизменной по годам, то следует применить сумму коэффициентов дисконтирования.

Наши расчеты показали, что для внедрения ресурсосберегающих технологий в растениеводстве необходимы инвестиции в размере 267 тыс. сомони, а годовая экономия составит почти 125 тыс. сомони. Жизненный цикл инновационного проекта в условиях быстрого развития научно-технического прогресса будет равен моральному сроку службы сельскохозяйственных машин - 5 лет. Для дисконтирования сумм денежного потока инвестиционных проектов ставку процента приняли в среднем 12% (ставки рефинансирования).

Следует подчеркнуть, что в настоящее время в системе ресурсосберегающих технологий предусматривается возрастание роли биологических факторов земледелия (навоза, многолетних и однолетних бобовых культур, соломы, биопрепаратов) в системе удобрений. Однако в нынешних почвенно-климатических условиях республики значительный процент прибавки урожая еще приходится на долю минеральных удобрений. Наблюдаемый постоянный рост цен на минеральные удобрения на внутреннем рынке ресурсов сельскохозяйственного производства промышленного происхождения, при этом ограниченные ресурсы сельскохозяйственных предприятий требуют поиска наиболее эффективных приемов, способов рационального использования ресурсов. Анализ практической хозяйственной деятельности в отраслях растениеводства показывает эффективность рядкового внесения минеральных удобрений и подкормки сельскохозяйственных культур. Эти приемы в системе использования удобрений всех хозяйствующих субъектов сферы сельскохозяйственного производства стали весьма приоритетными. Для достижения финансовой устойчивости сельскохозяйственных предприятий и приобретения дополнительных финансовых ресурсов для покупки минеральных ресурсов, по мнению экспертов, следует руководствоваться следующими положениями:

- рациональное сочетание минеральных и органических удобрений, чтобы повысился уровень усвояемости или использования сельскохозяйственными культурами их питательных веществ;

- правильное размещение удобрений внутри севооборота с учетом востребованности растений (сельскохозяйственных культур), биологических свойств, предшественников и агрохимических особенностей почвы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Басовский Л.Е. Анализ денежных потоков инвестиционных проектов – глава 6. «Экономическая оценка инвестиций» / Л.Е. Басовский, Е.Н. Басовская. ИД «ИНФРА-М», 2007. –С.123-129.
2. Валдайцев С.В. О точности практических оценок рыночной стоимости компании / С.В. Валдайцев // Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика. – 2012. -№3. -С.116-133.
3. Вечканов Г.С. Макроэкономика / Г.С. Вечканов, Г.Р. Вечканова. -Санкт-Петербург, 2006.
4. Лукашов В.Н. Определение величины ставки дисконтирования для инвестиционного проектирования и оценки бизнеса: о различии подходов к исчислению и применению / В.Н. Лукашов, Н.В. Лукашов // Вестник СПбГУ. Экономика. - 2019. -Т. 35. -Вып. 1. –С.83-109.
5. Мирсаидов А.Б. Устойчивое землепользование как базовый компонент современного развития земельных отношений / А.Б. Мирсаидов, С.А. Мирсаидов // Материалы Международной научно-практической конференции «Business Management, Economics and Social Sciences», London, United Kingdom
6. Мирсаидов А.Б. Институциональные походы к исследованию проблем интенсификации производства / А.Б. Мирсаидов // Вестник ТНУ. – 2018. -№7. -С.174-179.
7. Мирсаидов, А.Б. Государственное регулирование цены продовольственной продукции / А.Б. Мирсаидов. – Душанбе: Ирфон, 2013. -196 с.
8. Мэнкью Н.Г. Принципы микроэкономики / Н.Г. Мэнкью. -СПб.: Питер, 2007. -592 с.
9. Никонов А.А. Проблемы повышения эффективности сельскохозяйственного производства / А.А. Никонов, С.С. Сергеев М.И. Синюков и др.; под ред. В.А. Добрынина. -М.: Агропромиздат, 1986. -335 с.

10. Одинаев Ш.Т. Љанбаъои назариявии муайян кардани самаранокии иқтисодии истеҳсолоти кишоварзӣ / Ш.Т. Одинаев, Давлаталии Шариф // Паёми Донишгоњи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои ҷаҳонӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2020. -№10. -қ.1. -С.88-92.
11. Олимов А.Х. Экономическая сущность и факторы повышения эффективности сельского хозяйства / А.Х. Олимов, Г.М. Аминова // Земледелец. – 2019. -№1(81). -С.142-145.
12. Попов Н.А. Экономика отраслей АПК. Курс лекций / Н.А. Попов. -М.: ИКФ «Экмос», 2002. -368 с.
13. Рахимов Р.К. Теоретико-методологические вопросы инновационного развития экономики Республики Таджикистан. Книга 1. Исследование динамики и структуры добавленной стоимости в контексте инновационного развития / Р.К. Рахимов, Я.П. Довгяло. -Душанбе: Дониш, 2017. -240 с.
14. Шумпетер И. Теория экономического развития / И. Шумпетер. -М.: 1982. -283 с.
15. Druker R.F. Innovation and Entrepreneur ship / R.F. Druker. -New York, 1985.

МЕХАНИЗМҲОИ ИННОВАТСИОНИИ ИДОРАИ ХАРОҶОТИ ИСТЕҲСОЛОТ ДАР СОҶАИ ИСТЕҲСОЛОТИ АГРАРӢ

Дар мақола асоснок карда мешавад, ки дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ вобаста ба шумораи хусусиятҳои асосии худ, равандҳои инноватсионӣ нисбат ба дигар соҳаҳои хоҷагии халқ хусусияти васеъ доранд. Дар соҳаҳои кишоварзӣ навоарӣ сифатҳои бештари технологӣ дорад, киштардони мутобиқшуда ҷорӣ карда мешавад, навҳои нави растаниҳои серхосил, зоти ҷорво, нуриҳои гуногун, воситаҳои биологӣ ва химиявӣ муҳофизати растани истифода бурда мешаванд. Инчунин, нақши шаклҳои интегратсионии ташкили истеҳсолоти кишоварзӣ, кооператсияи корхонаҳои кишоварзӣ ва ташкилотҳои илмию таълимӣ, ҳамчун механизми ташкилии идоракунии хароҷот, ки ба истифодаи омилҳои инноватсионӣ таъя мешавад, мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Тамоюли раванди иҷрои корҳои илмӣ, ки бевосита дар субъектҳои иқтисодӣ аграрӣ ба амал бароварда мешавад, тавсияҳои онҳо имконият медиҳад, ки натиҷаҳои намоён ба даст оянд, муайян карда шудааст. Барои таҳлил додани механизмҳои инноватсионии идоракунии хароҷоти истеҳсолӣ дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзӣ пешниҳод ва тавсияҳо таҳия карда шудаанд.

Калидвожаҳо: бахши кишоварзии иқтисодӣ, инноватсия, идоракунии фаъолияти инноватсионии корхонаҳои кишоварзӣ, механизмҳо ва усулҳои инноватсионии идоракунии хароҷоти истеҳсолӣ, робитаи соҳибқорӣ кишоварзӣ ва инноватсия, технологияи аънанавӣ ва муосири истеҳсолоти кишоварзӣ.

РОЛЬ ИННОВАЦИЙ В СНИЖЕНИИ ИЗДЕЖЕК СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

В статье обосновано, что в сфере аграрного производства, в зависимости от его ряда принципиальных специфических особенностей, инновационные процессы имеют более обширный характер, по сравнению с другими отраслями национальной экономики. В отраслях сельского хозяйства инновации имеют более технологический характер. Внедряются адаптированные севообороты, применяются новые высокоурожайные сорта растений, породы животных, различные удобрения, биологические и химические средства защиты сельскохозяйственных культур. Также обосновывается роль интегрированных форм аграрного производства, кооперации сельскохозяйственных предприятий и научно-образовательных организаций как организационных механизмов управления затратами, основанных на использовании инновационных факторов. Также выявлены тенденции процесса проведения непосредственно в самих хозяйствующих субъектах аграрной экономики исследовательских работ, позволяющих при внедрении их рекомендаций достигать заметных результатов. Разработаны предложения и рекомендации по совершенствованию инновационных механизмов управления производственными затратами в сфере аграрного производства.

Ключевые слова: аграрный сектор экономики, инновации, методы управления инновационной деятельности сельскохозяйственных предприятий, инновационные механизмы и методы управления затрат производства, взаимосвязь аграрного предпринимательства и новаторства, традиционная и современная технология сельскохозяйственного производства.

INNOVATIVE MECHANISMS FOR PRODUCTION COST MANAGEMENT IN THE FIELD OF AGRICULTURAL PRODUCTION

The article substantiates that in the sphere of agricultural production, depending on its number of fundamental specific features, innovation processes are more extensive in nature compared to other sectors of the national economy. In the agricultural sectors, innovation has more technological qualities, adapted crop rotations are being introduced, new high-yielding plant varieties, animal breeds, various fertilizers, biological and chemical crop protection products are being used. It also substantiates the role of integrated forms of agricultural production, cooperation of agricultural enterprises and scientific and educational organizations, as an organizational mechanism for cost management, reasons for the use of innovative factors, and also identifies trends in the process of carrying out research work directly in the economic entities of the agrarian economy, allowing for their implementation recommendations to achieve noticeable results. Proposals and recommendations have been developed to improve innovative mechanisms for managing production costs in the field of agricultural production

Keywords: agricultural sector of the economy, innovation, management of innovative activities of agricultural enterprises, innovative mechanisms and methods for managing production costs, the relationship between agricultural entrepreneurship and innovation, traditional and modern technology of agricultural production.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Набиев Тоҳир Толибович* - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илми иқтисод, профессори кафедраи идоракунии давлатӣ ва

хочагии халк. **Суроға:** 734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Саид Носир, 33. Телефон: **(+992) 937-59-00-00**

Набиева Заррина Толибовна - Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Шириншо Шотемур, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, муаллими калони кафедраи молия ва қарз. **Суроға:** 734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 146. Телефон: **(+992) 937-00-51-55**

Сведения об авторах: *Набиев Тахир Толибович* - Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, доктор экономических наук, профессор кафедры государственного управления и народного хозяйства. **Адрес:** 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Саида Носира, 33. Телефон: **(+992) 937-59-00-00**

Набиева Заррина Толибовна – Таджикский аграрный университет им. Шириншо Шотемур, кандидат экономических наук, доцент, старший преподаватель кафедры финансов и кредита. **Адрес:** 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 146. Телефон: **(+992) 937-00-51-55**

Information about the authors: *Nabiev Takhir Tolibovich* - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Doctor of Economics, Professor of the Department of Public Administration and National Economy. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Said Nosir street, 33. Phone: **(+992) 937-59-00-00**

Nabieva Zarrina Tolibovna - Tajik Agrarian University named after A.I. Shirinsho Shotemur, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer of the Department of Finance and Credit. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki avenue 146. Phone: **(+992) 937-00-51-55**

Шаринов И.О.

ФГУ Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана в Хатлонской области

В современных условиях переход страны от аграрно-индустриальной к индустриально-аграрной экономике ставит перед правительством вопросы, без решения которых невозможно достичь эффективного результата. В контексте индустриализации наряду с индустриализацией всех отраслей экономики развитие такого сектора, как агропромышленный комплекс, от которого кардинальным образом зависит производство продукции, выпускаемой сельским хозяйством особенно важно.

Однако, прежде чем исследовать проблемы, связанные с развитием АПК, от эффективности решения которых зависит дальнейшее экономическое развитие, существует необходимость определения и уточнения самой сущности исследуемого объекта. Далее попробуем рассмотреть теоретические аспекты определения «аграрное производство».

Прежде всего само понятие «аграрное производство» носит двоякое значение. Первое значение обосновывается тем, что аграрное производство считается неотъемлемой частью сельского хозяйства, то есть производством сырьевой продукции, выпускаемой сельскохозяйственной отраслью для дальнейшей переработки и доведения до готовой продукции.

В процессе эволюционирования аграрной сферы, которая выступает в качестве составной части сельского хозяйства, начали формироваться производства, характеризующиеся самостоятельностью, и выполняли функции, ранее выполняемые сельскохозяйственной сферой, а именно: переработка, упаковка, транспортировка и хранение продукции сельского хозяйства, изготовление средств производства для сельского хозяйства, мелиорации, работы по внесению минеральных удобрений, а также производственное обслуживание аграрного сектора [11].

В таблице 1 рассмотрим определение категории «производство» и попытаемся разъяснить его толкование, с точки зрения ученых - экономистов.

**Таблица 1. Определение категории «производство»
Table 1. Definition of the category “production”**

Авторы	Трактовка
Д.Н. Ушаков	Производство – это процесс создания потребительских ценностей посредством человеческого труда при определенных общественных отношениях
К. Маркс, Ф. Энгельс	Производство – это присвоение человеком предметов природы и их доведение до готовой продукции, в пределах определенной общественной формы
Н.Л. Зайцев	Производство – это определенная перечень технологических действий, в процессе которых происходит обработка сырья и его изменение с помощью использования материальных и нематериальных средств производства, вследствие чего создается конечный продукт, необходимый для удовлетворения потребностей человека
Н.Ю. Шведова, С.И. Ожегов	Производство – это особенный метод добывания материальных благ, единство производительных средств и отношений, выступающий в качестве основы общественно-экономического формирования
С.Н. Ивашковский	Производство – это процесс воздействия человека на предметы природы, целью которого является создание материальных благ и услуг, необходимых для общественного развития
Т.Ф. Ефремова	Производство – это общественный процесс создания материальных благ, представляющий как производительные силы, так и общественные производственные отношения
Финансово-кредитный	Производство – это общественная деятельность, направленная на создание

энциклопедический словарь	полезного продукта и сопутствующее ему переобразование естественных ресурсов
Экономика. Оксфордский толковый словарь	Производство – это процесс преобразования сырьевых ресурсов в товары или услуги, которые имеют определенную ценность
Ю.И. Семенов	Производство – это процесс создания экономических благ и услуг для удовлетворения потребностей населения

Составлено автором на основе указанной литературы

Определение «производство» впервые было использовано исследователями-представителями классической школы, рассматривающих данную категорию через призму капиталистической формы правления. По их мнению, производственный процесс представлял собой не что иное, как простой процесс человеческого труда, цель которого заключалась в создании материально-вещественного продукта. Для подтверждения данного тезиса, в качестве примера можно цитировать К. Маркса, который считал, что производство представляет собой процесс создания материальных благ и услуг, без которых невозможно существование общества и его дальнейшее развитие [7].

Другой представитель, исследовавший определение «производство», А.М. Ковалев, считал, что производство представляет собой нечто единое, которое включает в себя несколько самостоятельных подструктур [6].

Из рассмотренных взглядов исследователей можно прийти к выводу, что в имеющейся литературе в узком понимании дается определение «производство». По нашему мнению, ученые различных научных направлений (историки, философы, филологи, экономисты и др.) в процессе определения производства большое внимание обращали на понятие «материальных благ». Однако в ходе исследования данного определения упускались из вида определенные нюансы. Например, упускался из вида тот факт, что производство – это, прежде всего, комплексный, процесс, характеризующийся разнообразием общественной деятельности, имеющей тесную взаимосвязь отраслей экономики, посредством которых общество производит необходимое для существования.

Нами не опровергается тот факт, что в вышеприведенных трактовках отсутствует смысловая сущность. Это можно обосновать хотя бы тем, что термин «производство» рассматривается через призму общественной деятельности, производства материальных благ и другие общие черты, а именно общественные связи, социальные и экономические отношения, институты и пр.

Таким образом, производство нам представляется в качестве процесса, характеризующегося многогранностью и сочетающего в себе все необходимые слагаемые жизни человека: производство материальных и духовных благ, производство знаний и интеллектуальных ценностей, управление и регулирование, подразумевающее управление человеческими ресурсами и общества в целом и т.д.

При рассмотрении аграрного производства, существует необходимость абстрагирования данного сектора как одного из важнейших секторов экономического хозяйствования, а также как реального сектора, требующего приложения труда и капитала и формирующего экономическую сферу.

Аграрный сектор, производящий материальные блага, имеющие жизненно важное значение в существовании общества, является главенствующей сферой, обеспечивающей население продовольствием, и сферой трудовой деятельности населения. В связи с этими его функциями роль данного сектора характеризуется главенствующей ролью в развитии общества. Важно отметить, что «исходной» отраслью, определяющую дальнейшие производственные процессы, является именно аграрный сектор. В этом контексте, в качестве примера можно привести высказывания лауреата Нобелевской премии Г. Мюрдаля 1968 года: «В аграрном секторе будет решаться исход борьбы за устойчивое долговременное развитие» [9].

Аграрный сектор с его разнообразием общепринятых видов продукции сельскохозяйственного производства занимается производством сельскохозяйственной продукции. Его состояние равновесия зависит от производства и поставки продукции

необходимого количества и ассортимента в соответствии с платёжеспособностью населения [13].

В отношении населения аграрное производство связано с необходимым трудом, так как результат такого труда, в конечном счете, ориентирован на удовлетворение необходимых потребностей всего общества. От прироста объемов, выпускаемых аграрным сектором, зависит основная доля валового национального продукта. Исходя из этого, во многих странах усиливается процесс кооперирования аграрного труда (продукции) и промышленности, что в свою очередь требует структурных изменений в производственной сфере. В конечном итоге, складывающиеся тенденции формируют взаимодействие различных сфер с аграрным сектором.

По мнению О.И. Лебедева и Т.П. Гафиятова, аграрный сектор является совершенно особенным сектором потому, что основным производственным средством является земля. Землю нельзя охарактеризовать как продукт, созданный человеком, и она не имеет свойства увеличиваться в размерах и, выступая средством производства, земля представляется как предмет и как средство труда [1].

На наш взгляд, аграрное производство можно отнести к сфере, имеющей свои особенности, требующей приложения труда и капитала, основным производственным средством которого является земля. При рациональном использовании земли- (внедрение инновационных технологий и пр.) аграрное производство имеет возможность создавать ещё больше необходимых продуктов, сырья и услуг для общественной жизнедеятельности и экономического развития.

Агропромышленный комплекс (АПК), представляющий собой комплекс отраслей экономики, основной целью которых является доведение готовой продукции до конечного потребителя, которая, начиная с первого этапа (сельскохозяйственный продукт- сырьё) проходит множество стадий, начиная с аграрной сферы и заканчивая ее реализацией.

Агропромышленное производство, которое является одним из составных частей продовольственного комплекса, имеет особенность, которая должна учитываться при осуществлении того или иного вида предпринимательской или инвестиционной деятельности. К этим особенностям можно отнести следующие:

- основным средством производства является земля;
- используются живые организмы, которые зависят от биологических законов;
- сельскохозяйственное производство распределено, что предопределяет выбор различных средств для его ведения;
- зависимость от природно-климатических условий;
- сезонность- несовпадение рабочего периода с производственным;
- недостаточная инвестиционная привлекательность;
- высокая конкуренция, вызванная однотипностью производителей.

Для полного функционирования АПК необходимо, чтобы функционировали три основных его составляющих.

Рис. 1. Составляющие АПК
Rice. 1. Components of the agro-industrial complex



Разработка автора

Аграрное производство занимается производством сельскохозяйственной продукции для дальнейшей переработки.

Перерабатывающая промышленность занимается собственно переработкой сырья, предоставленной сельским хозяйством в виде сельскохозяйственной продукции, из которой изготавливается продукция, готовая как для внутреннего потребления, так и для экспорта.

В свою очередь, машиностроение занимается изготовлением и снабжением производственных средств, а также восстановлением изношенных средств и т.д.

В нашем понимании, главенствующее место в данной цепочке занимает сельское хозяйство, так как именно эта отрасль обеспечивает машиностроение, осуществляя заказы на средства производства, а также обеспечивает промышленный сектор сырьем.

Основной функцией аграрного сектора является обеспечение населения продовольствием и считается, что данный сектор является основополагающим для продовольственной безопасности любой страны, сохраняя образ жизни сельского населения и обеспечивая охрану природного ландшафта.

В силу перечисленного выше аграрный сектор должен рассматриваться с различных позиций: социальной, экономической, политической и экологической.

Таким образом, АПК представляет собой систему общественного производства, от которой зависит рост экономики, включая в себя различные сферы, такие как:

- производство промышленных вспомогательных средств для сельскохозяйственной отрасли;
- техническое обслуживание (транспортировка, консервирование, хранение и т.п.);
- сельское хозяйство.

Опыт стран с развитой экономикой показывает, что в условиях рыночной экономики достижение общих интересов и целей агентов аграрного сектора опосредуется мотивацией, стимулированием и необходимым считается создание особого регулирования данного сектора и создание комфортных условий для предпринимателей, обеспечивающих саморегулирование в аграрном секторе на микро- и мезо-уровнях [13].

На современном этапе экономического развития наблюдается формирование механизма регулирования АПК. Исследователи продолжают дискутировать вопрос о государственной поддержке АПК за счет государственных механизмов регулирования. Учеными предлагаются новые методы регулирования, которые, по их мнению, соответствуют современным условиям, некоторыми учеными предлагается увеличение государственной роли регулирования, другими уменьшение. Под инструментами механизмов государственного регулирования чаще всего понимается бюджетное финансирование, дотации, субсидирования и пр. Однако спектр инструментов государственного регулирования АПК более обширен и кроме перечисленных выше в арсенале государственной поддержки существуют и другие рычаги воздействия на развитие АПК, которые включают в себя:

- государственные закупочные интервенции;
- залоговые операции;
- закупки для нужд государства по гарантированной цене;
- антимонопольное управление ценами;
- рычаги воздействия на кредитные процентные ставки и др.

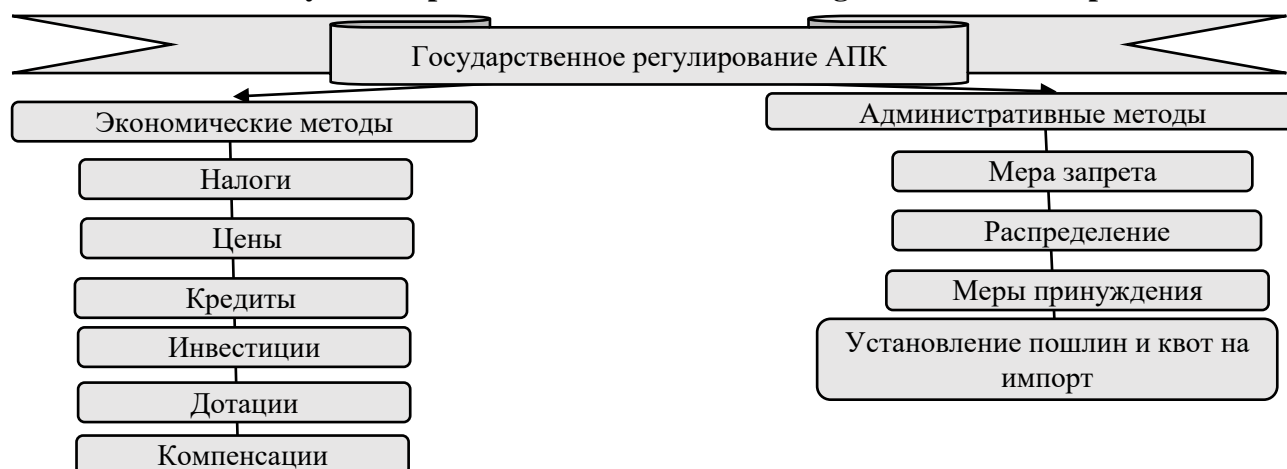
Таким образом, сущность государственного регулирования АПК представляет собой совокупность методов и форм государственного воздействия, с использованием широкого спектра рычагов, направленных на создание благоприятных условий для эффективного развития АПК и межотраслевого обмена.

По мнению ряда отечественных исследователей, роль государственного регулирования АПК должна проявляться через экономические рычаги воздействия: регулирование цен, налоговые рычаги, кредиты и пр., а также через административно-правовые рычаги воздействия: законы, правовые и другие нормативные акты.

Нам представляется, что реализация эффективного регулирования АПК невозможно без комбинированного формирования принципов регулирования и основных критериев. Исходя из

этого, целесообразным было бы рассматривать критерии не только через экономическую, но и через организационную составляющие.

Рис. 2. Система государственного управления АПК
Rice. 2. System of public administration of the agro-industrial complex



Составлено автором

Под экономическими критериями подразумевается финансовая государственная поддержка АПК: регулирование закупочных цен, залоговые операции покупок сырья и пр., а под организационными - представляется разработка соответствующих рекомендательных кампаний по достижению эффективности производства продукции АПК, формирование соответствующей инфраструктуры АПК, подготовка высококвалифицированных кадров и т.д.

К основным критериям регулирования АПК относится оптимальное соотношение затрат и доходов, зависящих от рыночных цен, и в этой связи целесообразным считаем предусмотрение государственных субсидий и дотаций, направленных на поддержку производителей АПК, производство АПК должно основываться на инновационных технологиях, что приведет к уменьшению затрат, специализации регионов по производству продукции сельского хозяйства, организационным предприятиям, направленным на повышение квалификации кадров и т.д.

Для решения проблем по развитию АПК регулирование должно включать в себя следующие задачи и методы их решения (см. табл. 2).

Таблица 2. Государственное регулирование АПК
Table 2. State regulation of the agro-industrial complex

№	Задачи	Способы решения
1.	Стабилизация и развитие агропромышленного производства	Происходит путем экономического и административного воздействия развития АПК
2.	Обеспечение продовольственной безопасности страны	Достигается с помощью развития АПК, повышения объема и качества, выпускаемой продукции
3.	Формирование и регулирование рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия	Происходит путем налаживания процесса производства продукции сельского хозяйства, который формируется посредством создания благоприятных условий
4.	Улучшение продовольственного обеспечения населения	Достигается посредством увеличения объемов производства продукции АПК
5.	Поддержание экономического паритета между сельским хозяйством и другими отраслями экономики	Тесная взаимосвязь между смежными отраслями и сельскохозяйственной отраслью
6.	Сближение уровней доходов работников сельского хозяйства и других отраслей экономики	Достигается за счет развития АПК, что приводит к разгрузке аграрного рынка труда.
7.	Повышение конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции на внутреннем и внешнем рынке	Достигается за счет стимулирования производителей и внедрения инновационных технологий в АПК

Составлено автором

Таким образом, для преодоления кризисных ситуаций в АПК необходимо базироваться на постоянном совершенствовании механизмов регулирования, инновационных технологиях, совершенствовании инфраструктуры, а также на интеграции смежных отраслей и АПК.

Следует отметить, что государственное регулирование АПК подразумевает механизм, в арсенале которого имеется полный спектр рычагов воздействия и стимулов, посредством полного использования которых государство имеет возможность эффективным образом влиять на рыночные процессы и обеспечить устойчивое развитие АПК. Наряду с этим, существует необходимость стимулирования всех сфер экономики, поскольку эти сферы тесно переплетены между собой и не могут с полной отдачей функционировать без друг друга.

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ - Тагоев Дж.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гафиятова Т.П., Лебедева О.И. Экономика агропромышленного комплекса. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.mecopomy.ru>
2. Гоибназаров С.М. Регулирование аграрного рынка труда. Республики Таджикистан / С.М. Гоибназаров. - Душанбе: Ирфон, 2015. -145 с.
3. Гуломов И. Проблемы приватизации собственности и развития предпринимательства в Таджикистане / И. Гуломов. -Душанбе, 2004. -С.100-145.
4. Гоибназаров, С.М. Роль экономически активного населения в продовольственном обеспечении страны / С.М. Гоибназаров, Х.И. Муминов, Ф.Б. Махмадиев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2015. -№2/1(157). -С.305-310.
5. Мадаминов А.А. Основные предпосылки устойчивого развития аграрного сектора региона / А.А. Мадаминов // Вестник Таджикского национального университета. -Душанбе: Сино, 2013. -№2/8(125). -С.77.
6. Ковалева А.М. Дилектика способа производства общественной жизни / А.М. Ковалева. –М.: Мысль, 1982.
7. Маркс К. Капитал / К. Маркс. –М., 1981. -258 с.
8. Можайский Александр Владимирович. Мотивы персонала на промышленных предприятиях и совершенствование системы стимулирования работников: диссертация ... кандидата экономических наук: 08.00.05 / А.В. Можавский. –М., 2004. -196 с.
9. Мюрдаль Г. Азиатская драма: исследование бедности народов» (Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations, Twentieth Century Fund, 1968). –М.: Прогресс, 1968. -67 с.
10. Смит А. О природе причинах богатства народов / А. Смит. - 1962. -С.332.
11. Султанова Г.Т. Проблемы и перспективы развития аграрного производства в Республике Казахстан в современных условиях: диссертация / Г.Т. Султанова. -Нур- Султан, 2020. -154 с.
12. Турсунов, Р.Р. Анализ современного состояния рынка труда и занятости населения в аграрном секторе Республики Таджикистан / Р.Р. Турсунов, Г.Д. Жапаров, О.А. Бобохонов // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2018. -№9. -С.3-10. – EDN DSJQSX.
13. Турсунов, Р.Р. Роль промышленной инфраструктуры в урегулировании конъюнктуры рынка труда в Республике Таджикистан / Р.Р. Турсунов // Экономика и управление: проблемы, решения. – 2019. -Т.2. -№4. - С.31-34. – EDN NCTHQV.
14. Хамдамзода, Х.А. Показатели и критерии оценки экономической эффективности сельскохозяйственного производства / Х.А. Хамдамзода, М.Х. Холназаров // Наука и инновации - современные концепции: Сборник научных статей по итогам работы Международного научного форума, Москва, 21 апреля 2023 года; отв. редактор Д.Р. Хисматуллин. –М.: Инфинити, 2023. -С.16-22. – EDN HHEQ GK.
15. Шарипов, И.О. Самараноки истифодаи захираҳои замин ва об дар вилояти Хатлон / И.О. Шарипов // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2020. -№1-1(71). –С.202-206. – EDN LVUYRC.
16. Шарипов, И.О. Технологияҳои инноватсионӣ - асоси баланди бардории самараноки истифодабарии захираҳои замин / И.О. Шарипов // Кишоварз. – 2021. -№1(90). –С.185-189. – EDN EMSSCY.
17. Шарипов, И.О. Ҳолати муосири истифодабарии заминҳои кишоварзӣ дар вилояти Хатлон / И.О. Шарипов // Кишоварз. – 2020. -№4(89). –С.298-302. – EDN DMXVEL.
18. Hamdamzoda, Kh.A. Scientific basis, indicators and criteria for assessing the economic efficiency of agricultural production / Kh.A. Hamdamzoda // Science. Education. Practice: Proceedings of the International Science Conference, Delhi, India, 08 апреля 2023 года. -Delhi, India: Инфинити, 2023. -P.34-39. – EDN YHTPIS.

МОҲИЯТИ ИҚТИСОДИИ САНОАТИ ҲОЧАГИИ ҚИШЛОҚ ВА ПРИНЦИПҲОИ ТАНЗИМИ ОН

Солҳои охир вазъияти муосири комплекси агросаноати роҳматчи номутаносибии байни талабот ва пешниҳоди маҳсулоти истеҳсолшаванда тавсиф кардан мумкин аст. Тамоюли поинравӣ дар набудани касбият ва таҳассуси кормандони ин бахш низ мушоҳида мешавад. Инчунин маълум аст, ки барои муайян кардани нақши соҳаи кишоварзӣ дар таъмини шугли аҳоли, некуаҳволӣ ва амнияти озукавории кишвар тамоюли рушди комплекси агросаноати роҳматчи кардан зарур аст. Комплекси агросаноатӣ роҳматчи яке аз соҳаҳои асосии иқтисодиёт, қисми таркибии ҳоҷагии ҳар як мамлакат мебошад. Ба рушди он на танҳо афзудани некуаҳволӣ, балки рушди соҳаҳои бо ҳам алоқаманд, монанди ҳоҷагии деҳот, саноати

маҳсулотбарории ҳамаи категорияҳо ва ғайра вобаста аст. Муаллиф дар мақолаи худ кӯшиш кардааст, ки дар мисоли як қатор фикру мулоҳизаҳои иқтисодшиносон аз қабилӣ мафҳумҳо, ба монанди истехсолот, хоҷагии дехот муфассал тавзеҳ ва шарҳ дода, таърифи худро пешниҳод намудааст. Инчунин, муаллиф аҳаммияти рушди комплекси агросаноатино на танҳо ҳамчун соҳаи алоҳида амалкунанда, балки алоқаи зичи соҳаи таҳқиқшавандаро бо дигар соҳаҳои саноат низ баён кардааст. Дар ин радиф, муаллиф вазифаҳои асосии комплекси агросаноатӣ ва меъёрҳои онро муфассал баён намуда, таъкид намудааст, ки истилоҳоти мавҷудаи таърифи «истехсолот» то андозае қушна шудааст. Муаллиф дар қисми охири мақолаи худ мавқе ва нақши танзими давлатии комплекси агросаноатӣ, вазифаҳо ва роҳҳои ҳалли онҳоро муфассал баён намуда, дар бораи таъсири самарабахш ба рушди комплекси агросаноатӣ тақлифҳои худро ба миён гузоштааст.

Калидвожаҳо: истехсолот, иқтисодиёт, баҳши кишоварзӣ, рушд, комплекси агросаноатӣ.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ АПК И ПРИНЦИПЫ ЕГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

За последние годы сформировавшуюся ситуацию в АПК можно охарактеризовать как дисбаланс между спросом и предложением выпускаемой продукции. Также встречается и в недостаточной профессиональности и квалифицированности работников данного сектора. Очевидным является и тот факт, что для определения роли аграрного сектора в обеспечении занятости населения, качества жизни и продовольственной безопасности страны, необходимо определить тенденции развития АПК. Агропромышленный комплекс как один из основных секторов экономики является составной частью национальной экономики любой страны. От его развития зависит не только повышение уровня населения, но и развитие смежных отраслей, таких как сельское хозяйство, производственная отрасль и пр. В своей статье автор подробно объяснил и описал такие определения, как производство, сельское хозяйство, на примере мнений ученых - экономистов и дал свое определение. Также автором указывается важность развития агропромышленного комплекса не только как отдельно функционирующего сектора, но и обозначена тесная взаимосвязь исследуемой отрасли с другими отраслями. Автором также подробным образом описываются основные функции агропромышленного комплекса и его критерии и подчеркивается, что существующая терминология по определению «производство» является несколько устаревшей. В последней части своей статьи автор подробным образом изложил место и роль государственного регулирования агропромышленного комплекса, задачи и пути их решения, а также выдвинул свои предложения по более эффективному воздействию на развитие исследуемого объекта.

Ключевые слова: производство, экономика, аграрный сектор, сельское хозяйство, развитие, АПК.

ECONOMIC ESSENCE OF AGRICULTURAL INDUSTRY AND PRINCIPLES OF ITS REGULATION

In recent years, the current situation in the agricultural sector can be characterized as an imbalance between the supply and demand of manufactured products. It is also found in the lack of professionalism and qualifications of workers in this sector. It is also obvious that in order to determine the role of the agricultural sector in ensuring employment, quality of life and food security of the country, it is necessary to determine the development trends of the agro-industrial complex. The agro-industrial complex, as one of the main sectors of the economy, is an integral part of the national economy of any country. Not only the increase in the population level, but also the development of related industries, such as agriculture, manufacturing, etc., depends on its development. In his article, the author explained in detail and described such definitions as production, agriculture, using the example of the opinions of scientists - economists and gave his definition. The author also points out the importance of developing the agro-industrial complex not only as a separately functioning sector, but also indicates the close relationship of the industry under study with other industries. The author also describes in detail the main functions of the agro-industrial complex and its criteria and emphasizes that the existing terminology for the definition of "production" is somewhat outdated. In the last part of his article, the author outlined in detail the place and role of state regulation of the agro-industrial complex, tasks and ways to solve them, and also put forward his proposals for a more effective impact on the development of the object under study.

Keywords: production, economics, agricultural sector, agriculture, development, agro-industrial complex.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шарипов Иломжон Орифович* - Филиали Донишгоҳи байналмилалӣ соҳибкорӣ ва сайёҳии Тоҷикистон дар вилояти Хатлон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи илмҳои ҷамъиятшиносӣ ва гуманитарӣ. **Суроға:** 735147, ш.Леваконт, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Рудақӣ, 16. Телефон: **902-82-72-42**

Сведения об авторе: *Шарипов Иломжон Орифович* - Филиал Международного университета предпринимательства и туризма Таджикистана в Хатлонской области, кандидат экономических наук, доцент, зав. кафедрой общественнознания и гуманитарных наук. **Адрес:** 735147, г.Леваконт, Республика Таджикистан, улица Рудаки, 16. Телефон: **902-82-72-42**

Information about the author: *Sharipov Ilomjon Orifovich* - Branch of the International University of Entrepreneurship and Tourism of Tajikistan in the Khatlon region, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head. Department of Social Sciences and Humanities. **Address:** 735147, Levakant, Republic of Tajikistan, Rudaki street, 16. Phone: **902-82-72-42**

Раджабова З.С., Шарипова А.Б., Джураева Дж.Х.

Таджикский технический университет им. академика М.С. Осими

В настоящее время цифровая трансформация отраслей экономики становится неотъемлемой частью экономического развития. Технологии проникают во все сферы жизни, переписывая правила игры в бизнесе, производстве и обслуживании.

Цифровизация экономики - это не просто переход к использованию цифровых технологий, но и возможность для создания инновационных бизнес-моделей, таких как платформенные сервисы, облачные технологии, искусственный интеллект, интернет - вещей (IoT), приносящих огромные изменения в способы работы бизнеса и управления им, что способствует росту экономики. С внедрением цифровых технологий улучшается эффективность рабочих процессов, что приводит к увеличению производительности труда. Внедрение цифровых технологий позволяет автоматизировать множество рутинных задач и сокращать временные и финансовые затраты, а также уменьшать вероятность ошибок. Цифровые платформы обеспечивают моментальный доступ к большому объему данных, что, в свою очередь, позволяет бизнесу и государственным органам принимать более обоснованные и взвешенные решения на основе актуальной информации.

Следует отметить, что искусственный интеллект (ИИ) представляет собой новую форму цифровизации, объединяющую потребительский интернет (электронную коммерцию, социальные и культурные коммуникации) и промышленный интернет (финансы, производство, энергетика, нефть и газ, транспорт), отражая индекс глобальной интеграции (GCI). Согласно оценкам технологической компании HUAWEI, за последние 15 лет развитие цифровой экономики с учетом индекса GCI в 2,5-6 раз превышает темпы роста мировой экономики. Прогнозируется, что при полном внедрении индекса GCI в развитых странах цифровая экономика в мире достигнет 23 триллионов долларов США к 2025 году. Исследование, проведенное компанией Huawei, показывает, что увеличение инвестиций в информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) на 20%, приведет к увеличению роста ВВП страны на 1%. С точки зрения эффективности инвестиций, рентабельность инвестиций в ИКТ в 6,7 раза выше, чем других инвестиций, не связанных с ИКТ. Глобальная цифровая экономика растет в 2,5 раза быстрее, чем мировой ВВП, и характеризуется быстрым ростом, активными инновациями и широким воздействием. В настоящее время более 170 стран реализуют цифровые стратегии, и более 50 стран в мире выпустили стратегии по развитию искусственного интеллекта [1].

Национальная стратегия искусственного интеллекта Республики Таджикистан направлена на создание основы для превращения страны в «нацию ИИ», в которой технологии ИИ улучшат жизнь населения повсеместно. Важным этапом на пути к реализации этой стратегии стал запуск лаборатории искусственного интеллекта, которая занимается разработкой технологий и обучением специалистов в области ИИ. Это позволит стране создавать собственные кадры и компетенции в этой ключевой области, обеспечивая независимость и конкурентоспособность на мировом рынке [12].

Кроме того, в высших учебных заведениях Таджикистана начато обучение в области искусственного интеллекта с утвержденными планами по созданию кафедр и факультетов ИИ. Это обеспечит развитие кадрового потенциала страны в перспективной области, а также способствует интеграции научных и практических знаний в сфере искусственного интеллекта.

Применение технологий машинного обучения уже имеет практическое воплощение в финансовом секторе Таджикистана. Данные технологии помогают увеличить финансовое участие населения, предоставляя доступ к кредитам для граждан без кредитной истории, что способствует расширению возможностей для граждан в получении финансовых услуг и повышает их финансовую инклюзию.

Все эти мероприятия направлены на создание благоприятной среды для развития и применения искусственного интеллекта в Республике Таджикистан. Национальная стратегия искусственного интеллекта является важным шагом в достижении целей страны по созданию инновационной и конкурентоспособной экономики, основанной на передовых технологиях.

Цифровая экономика действительно является стимулом для национального экономического роста, что подтверждается масштабами ее развития в стране и долей в ВВП, что положительно коррелирует с уровнем экономического развития. В 2019 году стоимость, созданная глобальной цифровой экономикой, достигла 31,8 триллиона долларов США. Независимо от уровня развития, цифровая экономика растет быстрее ВВП во всех странах, что стимулирует экономический рост. В развивающихся странах цифровая экономика растет еще быстрее по сравнению с развитыми, так как они еще не достигли стадии зрелости в развитии.

Согласно исследованию Всемирного экономического форума, до 2022 года, 85% крупных организаций мира планировали запустить цифровые проекты, что является свидетельством широкого внедрения цифровых технологий в области бизнес-процессов [2]. Однако успешная цифровизация экономики невозможна без профессионалов, обладающих соответствующими навыками.

Цифровизация образования открывает двери для разнообразных технологий, предоставляя новые инструменты и методы обучения. Виртуальная реальность, онлайн-курсы, дистанционное образование, облачные платформы и искусственный интеллект становятся неотъемлемой частью учебного процесса. Это создает возможность для индивидуализированного обучения, учитывая уровень знаний и темп усвоения материала каждым студентом. Цифровые технологии разрушают границы и делают образование более доступным. Онлайн-образование позволяет студентам из разных стран получать высшее образование, не выходя из дома, что способствует увеличению универсальности образования и созданию глобальных образовательных сообществ.

Наряду с этим, цифровые платформы позволяют собирать и анализировать огромные объемы данных об учебном процессе. Аналитика также помогает преподавателям и администраторам принимать обоснованные решения для улучшения качества образования.

По оценкам Всемирного банка, к 2025 году 60% рабочих мест потребуют навыков, которым еще не научились, - достаточно эффективно преподавать в существующих образовательных системах [14]. Это подчеркивает необходимость переосмысления образования и подготовки кадров для цифровой экономики.

Следует отметить, что, несмотря на положительные изменения, цифровизация также вносит определенные сложности. Так, например:

- с увеличением объема цифровых данных растет и риск кибератак. Это подчеркивает необходимость создания надежных систем защиты информации;
- неравномерное распределение цифровых технологий может усилить социальное неравенство, создавая группы с ограниченным доступом к цифровым ресурсам;
- автоматизация и внедрение искусственного интеллекта могут привести к сокращению рабочих мест в некоторых отраслях, требуя наряду с этим решить вопросы переквалификации и подготовки кадров.

Следовательно, для успешной цифровизации экономики необходимо:

- разработать сбалансированный подход к регулированию и поддержке государственных программ, которые должны направляться на развитие цифровой инфраструктуры, обеспечивая широкий доступ к высокоскоростному интернету и современным технологиям;
- сотрудничество государственного и частного сектора для создания программ обучения и переквалификации, с целью обеспечения трудовых кадров необходимыми цифровыми навыками;
- разработать стандарты для цифровых технологий с усилением мер по кибербезопасности, способных минимизировать риски и создать доверие в цифровых средах.

Следует отметить, что зависимость Республики Таджикистан от других стран, при подключении к международным каналам, ведет к завышенным ценам на оптовый интернет, а ограничивающее конкуренцию регулирование дополнительно повышает цены до уровня

потребительской розницы. Эта ситуация является серьезным негативным фактором, так как степень распространения интернета находится в прямой взаимосвязи с экономическим ростом. Так, увеличение широкополосного доступа на 10% способно привести к 1% дополнительного экономического роста (оценки компаний McKinsey, Analyses Mason, Qiang & Rossotto и др.) [11]. Еще более тесная позитивная взаимосвязь прослеживается с развитием внешней торговли: в среднем каждый 1% распространения интернета создает эффект в виде более 4% роста экспорта (данные Wallsten). По прогнозам McKinsey Global Institute, интернет-интегрированные субъекты бизнеса в настоящее время будут создавать в среднем вдвое больше рабочих мест, чем обычные компании.

Таким образом, Республика Таджикистан, сделав первые шаги к переходу к цифровизации экономики посредством функционирования информационно-коммуникационных технологий в различных сферах страны, за последние годы добилась ряда достижений.

В этой связи, Концепция развития цифровой экономики, утвержденная постановлением Правительства Республики Таджикистана от 30 декабря 2019 года, №642, основанная на Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, представляет собой общее видение использования современных цифровых технологий для достижения высшей цели долгосрочного развития страны. Основные направления данной Концепции включают повышение уровня жизни населения, выход на уровень стран среднего достатка, снижение бедности, а также достижение приоритетных целей экономического развития республики, таких как обеспечение энергетической независимости и продовольственной безопасности, выход страны из коммуникационного тупика и превращения ее в транзитную, ускоренную индустриализацию и создание новых рабочих мест [15].

В концепции отмечается, что широкое внедрение цифровых технологий, включая «прорывные» инновации, должно стать основой для обеспечения устойчивого экономического развития и повышения международной конкурентоспособности Таджикистана. Цифровизация экономики предполагает создание новой модели экономического роста, привлечение международных инвестиций, стимулирование трансформации существующих и развития новых видов производства, укрепление экспортной ориентации и одновременное удовлетворение внутреннего спроса путем импортозамещения.

Данная Концепция подразумевает постепенный, поэтапный переход к реализации видения цифровой трансформации в республике. Планируются три этапа цифровых преобразований до 2040 года, включая первый этап до 2025 года, второй этап до 2030 года и третий этап до 2040 года. Реализацию цифровой трансформации также планируется осуществить в рамках проекта Digital CASA, нацеленного на расширение коммуникационных возможностей Центрально-Азиатского региона. Digital CASA представляет собой уникальную возможность для Таджикистана трансформироваться из периферийной страны в транзитный узел региона.

В ряде проведенных исследований обосновывается, что в условиях Таджикистана развитие инфокоммуникационного транзитного потенциала позволяет преодолеть географическую изоляцию и превратить ее в конкурентное преимущество. Активное участие Таджикистана в проекте Digital CASA позволит стране стать основным транзитным каналом между Кыргызстаном и Афганистаном, и буквально получит «второй шанс, после Великого шёлкового пути, занять свое место в мировой экономике» [13].

Важно отметить, что Правительство Республики Таджикистан проявляет постоянное внимание и к обеспечению информационной безопасности через принятие различных нормативных и законодательных актов, а также развитие материально-технической базы и кадрового обеспечения. Вот некоторые из законодательных актов, принятых в области информационной безопасности в Таджикистане:

1. Закон о защите персональных данных. Этот закон регулирует сбор, хранение, использование и защиту персональных данных граждан Таджикистана. Он устанавливает правила для организаций и лиц, обрабатывающих персональные данные, с целью обеспечения их конфиденциальности и защиты от несанкционированного доступа [5].

2. Закон об электронной цифровой подписи: определяет правовой статус электронной подписи, ее использование и признает ее аналогом собственноручного подписания документов.

Это способствует развитию электронных документооборотов и повышает безопасность электронных транзакций [6].

3. Закон об информации: устанавливает правила распространения, хранения и защиты информации в Республике Таджикистан. Он также регулирует доступ к информации и ее использование в различных сферах общества [7].

4. Закон о криптографии: регулирует использование криптографических средств для защиты информации и обеспечения ее конфиденциальности. Он также содержит положения о лицензировании криптографической деятельности и контроле за ее осуществлением [8].

5. Закон о защите информации: устанавливает меры по защите информации от утечки, порчи или несанкционированного доступа. Он определяет обязанности организаций и государственных учреждений по обеспечению безопасности информации и реагированию на инциденты в этой области [9].

6. Закон об электронном документе: определяет правовой статус электронных документов и их использование в юридически значимых процессах. Он также устанавливает требования к подписанию и хранению электронных документов для обеспечения их юридической значимости и надежности [10].

Принятие указанных законодательных актов свидетельствует о серьезном подходе правительства Таджикистана к обеспечению информационной безопасности и защите прав граждан в цифровой среде.

Таким образом, цифровизация экономики — это неизбежный и непрерывный процесс, формирующий будущее мировой экономики. Страны и компании, которые успешно адаптируются к этим изменениям, смогут не только повысить свою конкурентоспособность, но и внести значительный вклад в общественное благосостояние, создавая новые возможности для инноваций и устойчивого развития. Важно подчеркнуть своевременность принятых законодательных актов в области информационной безопасности для стабильного развития цифровой экономики в Республике Таджикистан. Принятие таких мер свидетельствует о серьезном подходе правительства к обеспечению безопасности информации и укреплению доверия к цифровым технологиям.

Рецензент: д.э.н., профессор ТНУ - Шамсов И.С.

ЛИТЕРАТУРА

1. Восходящие тренды в цифровой экономике. 19.09.2021. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.huawei.com/uz/news/uz/2021/trends-of-digital-economy>
2. ВЭФ-2020: технологии, равенство и спасение планеты в интересах глобального развития. Всемирный экономический форум. 27.01.2020. [Электронный ресурс]. URL: <https://globalcentre.hse.ru/news/337416608.html>
3. Государственная программа научно-инновационного развития в Республике Таджикистан на 2023-2027 годы. Приложение 1 к постановлению Правительства Республики Таджикистан от 31 августа 2023 года, №417.
4. Горелов Н.А. Развитие информационного общества: цифровая экономика / Н.А. Горелов, О.Н. Кораблева. -М.: Юрайт, 2023. -242 с.
5. Закон Республики Таджикистан «О защите персональных данных». Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2018 г., №3, ст.561.
6. Закон Республики Таджикистан «Об электронной цифровой подписи». Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2007г., №7, ст.682.
7. Закон Республики Таджикистан «Об информации». Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2002г., №4, ч.2, ст. 320.
8. Закон Республики Таджикистан «О криптографии». Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2012 г., № 7, ст. 689.
9. Закон Республики Таджикистан «О защите информации». Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2002г., №11, ст. 696.
10. Закон Республики Таджикистан «Об электронном документе». Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2002г., №4, ч.1, ст. 308.
11. Обзор McKinsey Global Institute: «Сегодня и завтра аналитики, искусственного интеллекта и автоматизации». [Электронный ресурс]. URL: <https://www.mckinsey.com/mgi/overview>
12. Отчет по результатам исследования осуществимости (оценка потребностей). Нур-Султан, Казахстан, апрель, 2022. [Электронный ресурс]. URL: https://www.astanacivilservicehub.org/uploads/case_studies/20220526_Feasibility_Study_Report_v12_RU.pdf
13. Развитие цифровой экономики Таджикистана в рамках проекта Digital CASA. [Электронный ресурс]. URL: <https://tj.sputniknews.ru/20170619/ekspert-proyekt-digital-casa>

14. Конкуренция в цифровую эпоху: Стратегические вызовы для Российской Федерации. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/country/russia/publication/competing-in-digital-age>
15. Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан от 30 декабря 2019 года, №642.
16. Сергеев Л.И. Цифровая экономика / Л.И. Сергеев, Д.Л. Сергеев, А.Л. Юданова. -М.: Юрайт, 2023. -438 с.
17. Тонких Н.В. Цифровизация занятости и организации труда: оценка интенсивности / Н.В. Тонких, К.В. Квашнина, В.А. Катаев // Экономика труда. - 2022. -Том 9. -№7. -С.1167-1180. – doi: 10.18334/et.9.7.114974.
18. Поветкина Н.А. Финансовая грамотность и устойчивое развитие в цифровую эпоху (правовое измерение) = Financial literacy and sustainable development in the digital era (legal dimension): монография / Н.А. Поветкина, Е.В. Кудряшова; Ин-т законодательства и сравн. правоведения при Правительстве Российской Федерации. –М.: Норма: ИНФРА-М, 2020. -100 с.
19. Среднесрочная программа развития цифровой экономики в Республике Таджикистан на 2021-2025 годы от 26 октября 2021 года, №460.
20. Цифровая экономика: Глобальные тренды и практика российского бизнеса. -М.: НИУ ВШЭ, 2017.

РАҚАМИКУНОНИИ ИҚТИСОДИЁТ – ТАЛАБОТИ ЗАМОН

Дар ҷаҳони муосир пешрафти технологӣ дар тағйир додани симои иқтисодиёт нақши муҳим мебозад. Яке аз тамоюлҳои асосии даҳсолаҳои охир, рақамикунонии иқтисодиёт мебошад, ки маънои истифодаи технологияҳои рақамиро барои мувофиқгардонии истехсолот, идоракунии захираҳо ва эҷоди моделҳои нави тичорат дорад. Ин раванд ба бахшҳои гуногуни ҷомеа таъсири назаррас расонида, равишҳои анъанавиро ба тичорат, маориф, тандурустӣ ва ҳукумат таҷдиди назар мекунад. Аз ин рӯ, рақамикунонии иқтисодиёт ҷузъи муҳими рушди ҷомеаи муосир мегардад. Мақолаи мазкур таъсири рақамикунониро ба иқтисодиёт баррасӣ ва мушкилоти асосиро муайян намуда, самтҳои рушди ин равандро муайян мекунад. Зимнан зикр мегардад, ки вобастагии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз дигар кишварҳо ба пайвастшавӣ ба шабакаҳои байналмилалӣ боиси болоравии нархи интернет мегардад ва танзими маҳдудкунанда минбаъд нархҳои то сатҳи ҷаҳонавӣ истеъмоли боло мебарад. Ин вазъ бинобар вобастагии бевоситаи дараҷаи фарогирии интернет ба рушди иқтисодӣ, як омилҳои қиддии манфӣ мебошад. Дар робита бо ин, дар мақола дар асоси Концепсияи рушди иқтисоди рақамӣ, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шудааст, рақобат ҳамчун дидгоҳи умумӣ оид ба истифодаи технологияҳои муосири рақамӣ бо мақсади таъмини расидан ба мақсади олии рушди дарозмуддати Тоҷикистон, яъне баланд бардоштани дараҷаи некуаҳолии аҳолии кишвар дида мешавад. Зимнан оид ба зарурати ба зудӣ расидан ба сатҳи зиндагии кишварҳои дорой даромади миёна ва коҳиш додани сатҳи камбизоатӣ, инчунин ноил шудан ба ҳадафҳои афзалиятноки рушди иқтисоди ҷумҳурий, аз қабилӣ таъмини истиқлолияти энергетикӣ ва амнияти озукаворӣ, раҳна кардани бунбасти коммуникатсионии кишвар ва ба минтақаи транзитӣ табдил додани он, суръатбахшии индустрикунонии кишвар ва таъсири ҷойҳои нави корӣ суҳан меравад. Дар мақола зикр мегардад, ки роҳбарияти кишвар ба таъмини амнияти иттилоотӣ тавассути қабули санадҳои меъриии ҳуқуқӣ, инчунин рушди базаи моддию техникӣ ва кадрҳо тавачҷуҳи доимӣ зоҳир менамояд.

Калидвожаҳо: рақамикунонии иқтисодиёт, трансформатсияи рақамӣ, технологияҳои рақамӣ, интеллектҳои сунъӣ, рақамикунонии таълим, платформаҳои рақамӣ, технологияҳои абри.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ЭКОНОМИКИ – ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ

В современном мире технологический прогресс играет ключевую роль в изменении облика экономики. Одним из главных трендов последних десятилетий стала цифровизация экономики, что означает использование цифровых технологий для оптимизации производства, управления ресурсами и создания новых бизнес-моделей. Этот процесс оказывает значительное воздействие на различные сектора общества, переформируя традиционные подходы к бизнесу, образованию, здравоохранению и государственному управлению. Цифровизация экономики становится все более важной составляющей развития современного общества. В данной статье рассматривается влияние цифровизации на экономику, выявляются основные проблемы и обозначаются направления развития этого процесса. Отмечается, что зависимость Республики Таджикистан от других стран вследствие подключения к международным каналам, ведет к завышенным ценам на оптовый интернет, а ограничивающее регулирование дополнительно повышает цены до уровня потребительской розницы. Эта ситуация является серьезным негативным фактором, так как степень распространения интернета находится в прямой взаимосвязи с экономическим ростом. В этой связи, в данной работе, на основе Концепции развития цифровой экономики, утвержденной постановлением Правительства Республики Таджикистан, конкуренция представляется как общее видение использования современных цифровых технологий в целях достижения высшей цели долгосрочного развития Таджикистана, а именно: повышения уровня жизни населения страны. Вместе с тем, отмечается о необходимости скорейшего выхода на уровень жизни стран среднего достатка и значительного снижения бедности, а также достижения приоритетных целей экономического развития республики, таких как обеспечение энергетической независимости и продовольственной безопасности, выход страны из коммуникационного тупика и превращения ее в транзитную, ускоренную индустриализацию страны и создание новых рабочих мест. В статье отмечается, что руководство страны проявляет постоянное внимание к обеспечению информационной безопасности через принятие различных нормативных и законодательных актов, а также развитие материально-технической базы и кадрового обеспечения.

Ключевые слова: цифровизация экономики, цифровая трансформация, цифровые технологии, искусственный интеллект, цифровизация образования, цифровые платформы, облачные технологии.

DIGITALIZATION OF THE ECONOMY – A REQUIREMENT OF THE TIME

In the modern world, technological progress plays a key role in changing the face of the economy. One of the main trends of recent decades has been the digitalization of the economy, which means using digital technologies to optimize production, resource management, and create new business models. This process has a significant impact on various sectors of society, reshaping traditional approaches to business, education, healthcare, and government management. The digitalization of the economy is becoming an increasingly important component of the development of modern society. This article examines the impact of digitization on the economy, identifies key issues, and outlines the directions for the development of this process. It is noted that Tajikistan's dependence on other countries due to connection to international channels leads to inflated prices for wholesale internet, and restrictive regulation further raises prices to the level of consumer retail. This situation is a serious negative factor, as the extent of internet penetration is directly related to economic growth. In this regard, in this work, based on the Concept of Development of the Digital Economy approved by the Government of the Republic of Tajikistan, competition is presented as a common vision of using modern digital technologies to achieve the ultimate goal of long-term development of Tajikistan, namely to improve the standard of living of the country's population. At the same time, there is a need for a swift improvement in the standard of living of middle-income countries and significant reduction in poverty, as well as achieving priority goals of economic development of the republic, such as ensuring energy independence and food security, getting the country out of the communication deadlock and turning it into a transit hub, accelerating the industrialization of the country and creating new jobs. The article notes that the country's leadership pays constant attention to ensuring information security through the adoption of various regulatory and legislative acts, as well as the development of material-technical base and personnel support.

Keywords: digitalization of the economy, digital transformation, digital technologies, artificial intelligence, digitalization of education, digital platforms, cloud technologies.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Раҷабова Зарина Салиҷановна* – Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи акад. М.С. Осимӣ, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи менеҷменти истеҳсоли. **Суроға:** 734042, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи акад. Раҷабовҳо, 10. Телефон: **918674780**. E-mail: **z_radjabova@mail.ru**
Шарипова Адолат Бурҳоновна – Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи акад. М.С. Осимӣ, муаллими калони кафедраи менеҷменти истеҳсоли. **Суроға:** 734042, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи акад. Раҷабовҳо, 10. Телефон: **918940926**. E-mail: **adolat.sharipova2016@gmail.com**

Ҷураева Ҷамила Хайдарқуловна - Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи акад. М.С. Осимӣ, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи менеҷменти истеҳсоли. **Суроға:** 734042, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи акад. Раҷабовҳо, 10. Телефон: **001551819**. E-mail: **Jamilya-2005@mail.ru**

Сведения об авторах: *Раджабова Зарина Салидҷановна* - Таджикский технический университет им. М.С. Осими, кандидат экономических наук, доцент кафедры производственного менеджмента. **Адрес:** 734042, г Душанбе, Республика Таджикистан, улица академиков Раджабовых, 10. Телефон: **918674780**. E-mail: **z_radjabova@mail.ru**

Шарипова Адолат Бурҳоновна - Таджикский технический университет им. М.С. Осими, старший преподаватель кафедры производственного менеджмента. **Адрес:** 734042, г Душанбе, Республика Таджикистан, улица академиков Раджабовых, 10. Телефон: **918940926**. E-mail: **adolat.sharipova2016@gmail.com**

Джураева Джамила Хайдарқуловна - Таджикский технический университет им. М.С. Осими, кандидат экономических наук, доцент кафедры производственного менеджмента. **Адрес:** 734042, г Душанбе, Республика Таджикистан, улица академиков Раджабовых, 10. Телефон: **001551819**. E-mail: **Jamilya-2005@mail.ru**

Information about the authors: *Radjabova Zarina Salidzhanovna* - Tajik technical university. M.S. Osimi, candidate of economic sciences, associate professor of the department of production management. **Address:** 734042, Dushanbe, Republic of Tajikistan, academicians Radjabov street, 10. Phone: **918674780**. E-mail: **z_radjabova@mail.ru**

Sharipova Adolat Burhonovna - Tajik technical university named after. M.S. Osimi, senior lecturer at the department of industrial management. **Address:** 734042, Dushanbe, Republic of Tajikistan, academicians Radjabov street, 10. Phone: **918940926**. E-mail: **adolat.sharipova2016@gmail.com**

Dzhuraeva Jamilya Khaidarkulovna - Tajik technical university named after. M.S. Osimi, candidate of economic sciences, associate professor of the department of production management. **Address:** 734042, Dushanbe, Republic of Tajikistan, academicians Radjabov street, 10. Phone: **001551819**. E-mail: **jamilya-2005@mail.ru**

Нурдинов Б.Х.

**Государственное учреждение Научно-исследовательский экономический институт
Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан**

В настоящее время необходимость формирования инновационно-ориентированной экономики является стратегической целью государственной политики. Согласно Закону Республики Таджикистан об «инновационной деятельности» основной целью государственной инновационной политики служит «повышение эффективности производства и обеспечение конкурентоспособности продукции отечественных производителей на основе создания и распространения базисных достижений, улучшающих инновацию, обеспечивающих устойчивый социально-экономический рост и достижение национальных стратегических целей» [4]. При этом в системе государственной политики инновационного развития ключевое место занимает его региональный аспект. В связи с этим, в «Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года» (НСР-2030) в качестве приоритетов инновационного развития территорий страны поставлена задача в перспективе создать на уровне регионов страны различные виды инновационных инфраструктур, а именно территории новой индустриализации и интеграции, свободных экономических зон, бизнес - инкубаторов, технопарков, центров инноваций и др. [7,с.38]. Основной задачей и целью инфраструктурного обеспечения инновационного развития регионов, обозначенных в НСР - 2030, является «формирование в стране территории инновационного развития, способствующего повышению уровня социально-экономического и инновационного развития экономики страны и его регионов» [8,с.1].

Тем не менее, несмотря на актуальность данной проблемы, в настоящее время в Таджикистане наблюдается низкий уровень инновационной активности. При этом до сих пор в стране не создано экосистемы для поддержки инновационных идей и их дальнейшей реализации, что отрицательно сказывается на эффективности функционирования национальной инновационной системы страны. Ещё одной из главных причин, сдерживающих инновационный рост экономики страны и ее регионов, является низкий спрос на инновации. Практическое решение этих задач предполагает наличие связи реального сектора экономики страны с инновационной сферой. Исчерпывающую роль в этом процессе может сыграть частный сектор. Здесь также нельзя исключать роль института государства, как важного субъекта, регулирующего партнёрские отношения между другими участниками инновационного процесса.

Таким образом, сочетание интересов бизнеса, науки и государства является важной предпосылкой создания условий, способствующих формированию экономики нового типа, т.е. экономики, основанной на знаниях.

С учётом изложенного, инновационное развитие экономики является сложным и многогранным процессом. Поэтому при разработке сценария инновационного развития страны необходимо учитывать интерес всех субъектов инновационного процесса, а также уровень потребности регионов страны в инновациях и новых технологиях. Такой подход особенно важен для более эффективного использования инновационных ресурсов в интересах экономики региона, и, тем самым, позволяет выявить наиболее приоритетные направления инновационного развития региональных хозяйственных систем.

В свою очередь необходимо учитывать тот факт, что внедрение инноваций в практику региональных хозяйственных систем требует более конкретных шагов - действий, среди которых весьма важным считается разработка модели инновационного поведения региона с учетом влияния потенциальных факторов внешней и внутренней среды. Это, с одной стороны, способствует повышению эффективности управления инновационным развитием региона, а с другой – принятию соответствующих управленческих решений по минимизации прямых потерь, вероятно, возникающих в результате влияния потенциальных рисков на общую динамику социально-экономического его развития.

Исходя из этого, управление рисками инновационного развития (страны, региона, отрасли, предприятия) предполагает целенаправленное действие субъектов разного уровня, чья деятельность ориентирована на повышение условия социально-экономического благосостояния населения. При этом важно заметить, что главным источником возникновения любого риска является неопределённость среды функционирования субъекта принимающего решения. Поэтому при принятии стратегических решений по управлению рисками инновационного развития региона необходимо учитывать фактор неопределенности, а также выявить источники их возникновения, которые по большому счету носят объективный характер.

Таким образом, подходы к управлению рисками инновационного развития региона включают в себя не только инструменты по минимизации потерь и преодолению возможных угроз, а также средства современных технологий, использование которых позволяет предвидеть степень влияния потенциальных рисков инновационной среды.

Следует отметить, что в настоящее время в научной литературе отсутствует единое определение понятия «риска». При этом, «принято считать, что этимология слова «риск» означает, что оно произошло от греческих слов «*ridsikon, ridsa*» «опасность лавирования между скал» [9,с.5].

В «Русско-таджикском словаре» слово «риск» характеризуется как «хатар, хавф», что в переводе на русском означает «опасность, угроза» [11,с.971]. Последние могут возникнуть в результате макроэкономической нестабильности в стране, и ряда других факторов, подрывающих экономическую безопасность государства и регионов. Важно отметить, что возрастание любого вида угрозы влечет за собой опасность не только для самого общества, а также риски невыполнения поставленных задач, что в конечном итоге отрицательно сказывается на качестве жизни людей.

Исходя из этого, управление рисками инновационного развития региона, с одной стороны, позволяет предвидеть воздействие потенциальных рисков на общую динамику социально-экономического его развития, а с другой – своевременно реагировать на вызов современных угроз, вероятно, возникающих в результате активизации неблагоприятных факторов окружающей среды.

Отсюда следует вывод, что управление рисками инновационного развития региона является сложным и многогранным процессом, который подвержен влиянию множества социально-экономических факторов. Исходным положением в этом процессе является идентификация источников возникновения рисков. Практика показывает, что социально-экономическое неблагополучие является главным источником возникновения любого риска, несущего опасности для инновационного развития региона. Элементом последнего являются подсистемы генерации знаний, коммерциализации, а также инновационная инфраструктура, направленная на интеграцию науки, образования и реального сектора экономики страны [2,с.290-292].

На региональном уровне генераторами новых знаний являются академическая наука, научно-исследовательские институты и высшие учебные заведения. Их задача заключается в поиске новых знаний и инновационных решений, а также выработки передовых технологий в соответствии с потребностями реального сектора экономики. Инициатором создания новых знаний выступают государства, регион (в лице органов государственной власти) и промышленных компаний, чья деятельность направлена на реализацию этих идей [10,с.8-17]. Важно отметить, что взаимодействие, возникающее между участниками процесса генерации знаний постоянно находится под влиянием потенциальных рисков, возникающих в результате отсутствия макроэкономической стабильности в стране, низкого уровня доверия между участниками инновационного процесса, отсутствия благоприятной институциональной среды, недостаточности информационно-коммуникационных и других ресурсов, важных для экосистемного развития региональных инновационных систем.

Участниками процесса коммерциализации инноваций являются крупные транснациональные компании, венчурные фонды, частные инвесторы, инвестиционные и посреднические банки и др. [1,с.3209-3216]. Их деятельность ориентирована на финансовую поддержку рынка интеллектуальной собственности за счет коммерциализации новых идей,

технологических решений, а также инновационных проектов разного уровня, включая и региональные.

Следует отметить, что условия успешной реализации политики коммерциализации инновационных разработок во многом зависят от преодоления влияния потенциальных рисков, возникающих в результате отсутствия четкого механизма взаимодействия между участниками процесса коммерциализации инновации, низкого уровня спроса на инновации со стороны реального сектора экономики, несоответствия национальной системы защиты интеллектуальной собственности со стремительным ростом рынка новых технологий и научных разработок. Также следует учитывать другие моменты, возможно, создающие угрозы для коммерческой реализации инноваций на внутренних и внешних рынках. Примером этого могут быть низкий уровень обеспеченности научно-исследовательских институтов и других подобных структур техническими средствами и новыми технологиями, нехваткой профессиональных кадров, отвечающих требованиям инновационной экономики, недостатками собственных средств для своевременного финансирования инновационных идей и новых инициатив и другие законодательные и административные барьеры для инвестиционной поддержки инновационных разработок и управленческих решений в этом направлении и др. [6,с.225-231].

Ещё одним из важных этапов генерации новых идей и их максимальной коммерциализации является формирование региональной инновационной инфраструктуры. Последнее создается с учетом потребностей отраслей экономики региона, что, с одной стороны, позволяет удовлетворять нужды территорий страны современными инновационными инфраструктурами, а с другой – создать региональные зоны инновационного развития, способствующие притоку новых инвестиций в экономике страны, передовых технологий, а также высококвалифицированных кадров и других ресурсов, необходимых для устойчивого социально-экономического развития [4,с.51-57].

Компонентом региональной инновационной инфраструктуры являются технополисы, технопарки, бизнес-парки, венчурные фонды, финансово-кредитные организации, образовательные организации и др. [3,с.24-30]. Эти субъекты создают благоприятный инновационный климат в регионе, что позволяет превращать новую идею в рыночный продукт. Следует добавить, что угроза, возникающая в результате активизации потенциальных рисков, и их влияние на общую инновационную систему региона, также охватывает его инфраструктурную составляющую. Рискообразующими факторами, создающими угрозу для эффективного функционирования инновационных инфраструктур региона, могут быть отсутствие деловой среды и низкий уровень доверия между участниками инновационного процесса, кадровый «голод», особенно в сфере инновации, наличие законодательных административных барьеров и другие преграды, возникающие вследствие несоответствия деятельности инфраструктурных объектов целям социально-экономического и инновационного развития региона. Положительным выходом из этой ситуации является повышение эффективности управления инфраструктурными проектами, главным инициатором которого является государство. Решение инфраструктурных задач, в свою очередь, способствует инновационному развитию экономики региона, его конкурентоспособности.

Таким образом, инфраструктурное обеспечение является важным составляющим региональных инновационных систем, способствующих генерации новых идей и максимальной их коммерциализации. В свою очередь, обеспечение региона современной инновационной инфраструктурой позволяет ему адаптироваться к новым условиям инновационной трансформации социально-экономических отношений.

Инновационные риски региона также могут возникать в результате повышения уровня безработицы, снижения доходов населения, высокой инфляции, избыточной смертности, низкого уровня инвестиционной привлекательности и др. [12,с.487-500]. Важно отметить, что эти факторы между собой взаимосвязаны, и представляют собой угрозу для улучшения условия социально-экономического развития региона, его инновационного роста. Поэтому практическое решение этих задач, с одной стороны, способствуют снижению уязвимости региона от социально-экономической нагрузки, а с другой – повышению его восприимчивости к инновациям и новым технологиям.

Чтобы на практике значительно минимизировать степень влияния потенциальных рисков, необходимо знать их характер, время возникновения и возможности управления. Важно отметить, что в условиях неопределённости внешней среды такой подход позволяет принять соответствующие решения по эффективному управлению инновационного развития региона. Для этого нужно постоянно заниматься мониторингом инновационной среды региона, позволяющей оценить степень влияния потенциальных рисков (катастрофических, высоких, средних, низких) на общую динамику его развития.

Однако следует иметь в виду, что формирование системы управления рисками инновационного развития региона является процессом сложным и многогранным. Поэтому наиболее важным становится разработка алгоритма действия региональных органов государственной власти по мониторингу инновационной среды, выявлению потенциальных рисков и принятию соответствующих решений по их управлению, позволяющая направить регион на новый путь инновационного развития (рис. 1).

Данный алгоритм отчетливо демонстрирует действие региональных органов государственной власти в условиях неопределённости внешней среды, позволяющей разработать карту рисков, влияющих на общую динамику социально-экономического развития региона, в том числе его инновационные составляющие. Важно отметить, что риски последнего больше всего связаны с разработкой и реализацией программ инновационного развития региона, а также качеством принимаемых решений в этом направлении.

В таком случае эффективное управление рискованных ситуаций на региональном уровне должно носить системный характер. Это предполагает постоянный мониторинг инновационного климата региона, выявление потенциальных рисков, и таким образом, определить причины их возникновения и уровень их угроз общей динамике социально-экономического и инновационного его развития. При этом важно учитывать тот факт, что риски инновационного развития, с одной стороны, носят объективный характер, а с другой - могут появиться в результате человеческого фактора, что намного опаснее, чем риски первого.

Вместе с тем, при оценке территориальных факторов риска инновационного развития необходимо рассматривать регион как целостную социально-экономическую систему, включающую в себя множество подсистем. Это подталкивает к идентификации рискообразующих отраслей экономики регионов страны, позволяющей повышать их восприимчивость в отношении факторов инновационной среды и связанных с ней угроз. Важно отметить, что последние имеют негативные последствия для повышения уровня социально-экономического благополучия региона, что, в конечном итоге, отрицательно сказывается на качестве жизни его населения.

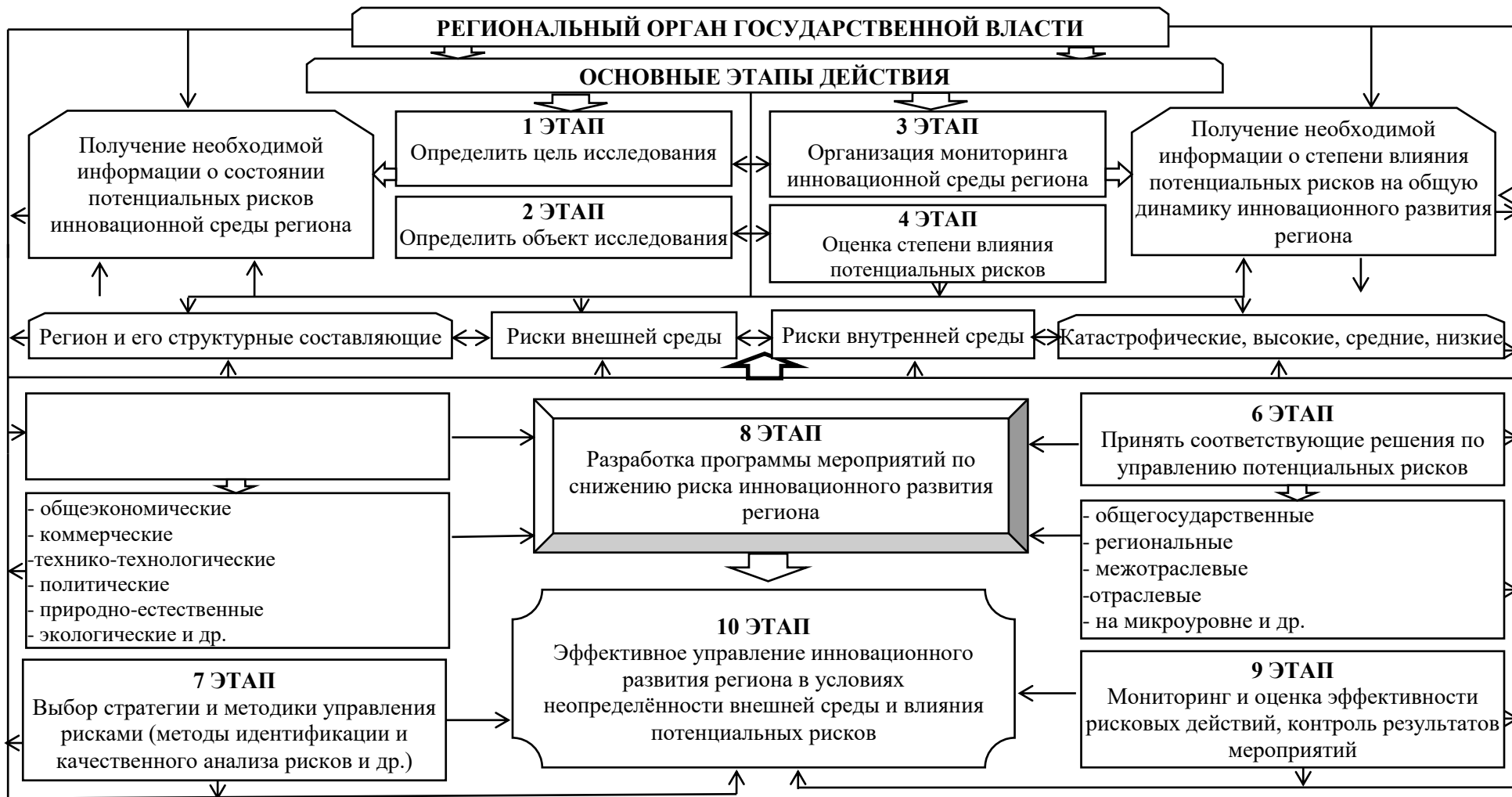
Также важно уделять особое внимание улучшению базовых условий, необходимых для эффективного функционирования институтов государственной поддержки, частных и общественных институтов, а также различных научных школ, исследовательских организаций, промышленных корпораций и, на этой основе, принять соответствующие меры по их взаимодействию в рамках региональных инновационных систем.

Практическое решение этих задач, с одной стороны, способствует интеграции науки, образования и бизнеса, как базовые условия максимальной коммерциализации инноваций, а с другой – адаптирует инновационную систему территорий страны к рискогенным процессам внутренних и внешних сред.

С учётом изложенного, регионам страны необходимо постоянно следовать инновационным принципам совершенствования. В этом случае, их модели развития должны соответствовать принципам инновационной экономики, не потеряв при этом, позитивную динамику устойчивого развития, особенно в условиях нарастания влияния рисков системообразующих отраслей экономики страны.

Для этого необходимо сформировать механизм обеспечения устойчивого социально-экономического развития регионов страны, учитывающий систему управления рисками, как важным составляющим элементом инновационного регулирования.

Рис. 1. Алгоритм действия органов государственной власти по управлению рисками инновационного развития региона
Rice. 1. Algorithm for the actions of government authorities to manage the risks of innovative development of the region



Вместе с тем, укрепление региональных институтов инновационного развития играет значимую роль в интеграции между рынком и инновационным сектором экономики региона, что позволяет, с одной стороны, освоить новые технологии и их использование, а с другой – снизить возможные потери реализации инновационных идей, что имеет практическую значимость для решения региональных социально-экономических задач. Важно отметить, что последнее способствует повышению уровня жизни населения страны как высшей целью государственной политики в долгосрочной перспективе.

При этом необходимо учесть, что важным составляющим механизмом управления территориальных рисков инновационного развития является его результативность, которая на практике достигается вследствие построения региональной системы эффективного управления рисками. Практическое решение этих задач предполагает соблюдение всех принципов системного управления его свойствами: многофункциональности, универсальности, модульности, многоуровневости, гибкости, адаптивности и эффективности [9, с.487-500]. Такой подход, с одной стороны, способствует решению целевого использования рискованных ситуаций в интересах инновационного развития территорий страны, а с другой – повышению их устойчивости в отношении влияния потенциальных рисков внутренней и внешней среды.

Таким образом, эффективное управление рисками инновационного развития региона, с одной стороны, позволяет адаптировать территории страны к новым условиям социально-экономического развития, а с другой – снижению рискованной нагрузки, что имеет важное значение для повышения условий жизни населения страны и сохранения благополучия.

Рецензент: к.э.н., доцент ТНУ - Ходиев Д.А.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белай О.С. Стратегии коммерциализации инноваций и проблемы выведения инновационных продуктов на рынок / О.С. Белай, Д.Д. Мухаметзянова // Российское предпринимательство. Серия экономика и бизнеса. -М., 2015. -Т. -№19. -С.3209-3216.
2. Бибик С.Н. Региональные инновационные системы: структура и содержание / С.Н. Бибик // Теория и практика общественного развития. Серия: Экономика и бизнеса. -Краснодар, 2013. -№5. -С.290-292.
3. Боровских Н.В. Инновационная инфраструктура региона: состояние и перспективы развития / Н.В. Боровских, Т.А. Чижикова // Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий. Серия экономика и бизнеса. -Омск, 2022. -Т.11. -№1. -С.24-30.
4. Закон Республики Таджикистан «Об инновационной деятельности», от 16 апреля 2012 года. -Душанбе, 2012. -№822.
5. Кешишева Н.Г. Территории инновационного развития: зарубежный опыт и Российская практика / Н.Г. Кешишева // Вестник Таганрогского института управления и экономики. Серия экономика и бизнеса. - Таганрог, 2012. -№1. -С.51-57.
6. Мокридин Р.Ю. Риски процесса коммерциализации инноваций / Р.Ю. Мокридин // Известия Московского государственного технического университета. Серия: Экономика и бизнеса. -М., 2011. -№2. -С.225-231.
7. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 г. // Утверждено Постановлением Маджлиси намоёндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 1 декабря 2016 года, №636. -Душанбе, 2016. -105 с.
8. Нурдинов Б.Х. Формирование и эффективное использование регионального инновационного потенциала (на материалах Центрального Таджикистана): автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05 / Б.Х. Нурдинов. -Душанбе, 2019. -27 с.
9. Петрученя И.В. Современная концепция понятия риск / И.В. Петрученя // Цифровая наука. Серия экономика и бизнеса. -Саратов, 2021. -№4-2. -С.4-9.
10. Попов Е.В. Региональная система генерации знаний / Е.В. Попов, М.В. Власов // Региональная экономика: теория и практика. Серия экономика и бизнеса. -М., 2013. -№35. -С.8-17.
11. Русско-таджикский словарь / Гл. ред. М.С. Осими. -М.: Русский язык, 1985. -1280 с.
12. Уандакова М.К. Системные модели управления рисками при формировании программы инновационного развития региона / М.К. Уандакова // МИР (Модернизация. Инновации. Развитие). Серия: Экономика и бизнеса. -М., 2019. -№4. -С.487-500.

ИДОРАКУНИИ ХАВҶҲОИ РУШДИ ИННОВАТСИОНИИ МИНТАҚА

Дар маҳола масъалаҳои идоракунии хавфҳои рушди инноватсионии минтақа дида баромада шудааст. Муаллиф омӯзиши амиқи хавфҳои имконпазир, ки эҳтимолан ба ҷараёни рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва инноватсионии минтақаҳо таъсир мерасонанд, анҷом додааст. Муаллиф ба муайян кардани хатарҳои эҳтимолии рушди инноватсионии минтақа диққати махсус зоҳир менамояд. Дар мақола ҳамчунин асоснокнамоеи сабабҳои андешидани ҷораҳо оид ба идоракунии босамари минтақа дар шароити афзоиш ёфтани таъсири хатарҳои эҳтимолии муҳити инноватсионӣ оварда шудааст. Дар баробари ин, муқаррар

карда шудааст, ки ташаккули низоми идоракунии хавфҳои рушди инноватсионии минтақа, раванди мураккаб ва бисёрҷанба мебошад. Дар робита ба ин, алгоритме таҳия гардидааст, ки мувофиқи он мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ метавонад хавфҳои имконпазире, ки ба ҷараёни рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ва инноватсионии минтақа таъсир мерасонанд, идора немояд. Ҳамзамон, қайд карда мешавад, ки таҳкими институтҳои минтақавии рушди инноватсионӣ барои ҳамгирии бозор ва баҳши инноватсионии соҳаи иқтисоди минтақа нақши калидӣ дошта, аз як ҷониб, азҳуд намудан ва истифодаи технологияи нав ва аз ҷониби дигар бошад, ба кам намудани талафотҳои эҳтимоли дар раванди татбиқи идеяҳои нав, ки барои ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ иқтисодии минтақаҳо аҳамияти амалӣ доранд, мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: идоракунӣ, инноватсия, хавф, минтақа, тиҷоратикунонӣ, неру, самаранокӣ, натиҷанокӣ, механизм, алгоритм, неруи инноватсионӣ, технологияи чаҳид, зерсохтор, низоми хочагии минтақавӣ, ҳамгирӣ, мониторинг, муҳити инноватсионӣ.

УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

В статье рассматриваются проблемы управления рисками инновационного развития региональных хозяйственных систем. Автор проводит глубокое изучение потенциальных рисков, влияющих на общую динамику социально-экономического и инновационного развития регионов. Особое внимание автор уделяет идентификации потенциальных рисков инновационного развития региона. Статья также содержит обоснование причин, побуждающих принять меры по эффективному управлению регионом в условиях нарастания влияния потенциальных рисков инновационной среды. При этом установлено, что формирование системы управления рисками инновационного развития региона является процессом сложным и многогранным. В связи с этим в работе предложен алгоритм действия региональных органов государственной власти по управлению рисками инновационного развития, влияющих на общую динамику социально-экономического развития региона, в том числе его инновационные составляющие. Вместе с тем, в работе отмечается, что укрепление региональных институтов инновационного развития играет значимую роль в интеграции между рынком и инновационным сектором экономики региона, что позволяет, с одной стороны, освоить новые технологии и их использование, а с другой – снизить возможные потери реализации инновационных идей, что имеет практическую значимость для решения региональных социально-экономических задач.

Ключевые слова: управления, инновация, риск, регион, коммерциализация, потенциал, результативность, эффективность, механизм, алгоритм, инновационный потенциал, новые технологии, инфраструктура, региональная хозяйственная система, интеграция, мониторинг, инновационная среда.

RISK MANAGEMENT OF INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE REGION

The article examines the problem of risk management for innovative development of regional economic systems. The author conducts an in-depth study of potential risks likely affecting the overall dynamics of socio-economic and innovative development of the regions. The author devotes special attention to identifying potential risks of innovative development of the region. The article also contains a justification of the reasons for taking measures for the effective management of the region in the context of the growing influence of potential risks of the innovation environment. It has been established that the formation of a risk management system for innovative development of the region is a complex and multifaceted process. In this regard, the work proposes an algorithm for the actions of regional government departments to manage the risks of innovative development, which are likely to affect the overall dynamics of the socio-economic development of the region, including its innovative components. At the same time, the work notes that strengthening regional institutions for innovative development plays a significant role in the integration between the market and the innovative sector of the regional economy, which allows, on the one hand, to master new technologies and their use, and on the other hand, to reduce possible losses in the implementation of innovative ideas that have practical significance for solving regional socio-economic problems.

Keywords: management, innovation, risk, region, commercialization, potential, effectiveness, efficiency, mechanism, algorithm, innovative potential, new technologies, infrastructure, regional economic system, integration, monitoring, innovative environment.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Нурдинов Бахриддин Хизралиевич* – Муассисаи давлатии Пажухишгоҳи илмию таҳқиқотии иқтисодии Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, сардори шуъбаи рушди мутавазин. **Суроға:** 734042, ш.Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Айнӣ, 14а. Телефон: (+ 992) 988-87-33-83. E-mail: bahriddin_11@inbox.ru

Сведения об авторе: *Нурдинов Бахриддин Хизралиевич* – Государственного учреждения Научно-исследовательский экономический институт Министерства экономического развития и торговли Республики Таджикистан, кандидат экономических наук, начальник отдела сбалансированного развития регионов. **Адрес:** 734042, г.Душанбе, Республика Таджикистан, улица Аини, 14а. Телефон: (+992) 988-87-33-83. E-mail: bahriddin_11@inbox.ru

Information about the author: *Nurdinov Bakhriddin Khizralievich* - State institution Scientific Research Economic Institute of the Ministry of Economic Development and Trade of the Republic of Tajikistan, Candidate of Economic Sciences, Head of the Department for Balanced Regional Development. **Address:** 734042, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Aini street, 14a. Phone: (+ 992) 988-87-33-83. E-mail: bahriddin_11@inbox.ru

**МАСЪАЛАҶОИ РУШДИ СОҶАИ САНОАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА
ДАСТГИРИИ ОН ДАР ШАРОИТИ САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТИ КИШВАР**

Хайрзода Ш.К., Миршарипов Э.К.
Донишгоҳи давлатии Данғара,
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Инкишоф ва рушди иқтисоди миллии ҳар як кишвар аз тараққиёти соҳаи саноати он вобаста буда, соҳаи мазкур яке аз муҳимтарин бахши иқтисодиёти ҳар як кишвар бахисоб меравад. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун кишвари соҳибистиклолу узви комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ, сиёсати иқтисодии худро мустақилона таҳия ва татбиқ намуда истодааст, ки яке аз самтҳои муҳимми татбиқи сиёсати иқтисодии кишвар, ин ривоч додани соҳаи саноат муайян шудааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон аз даврони аввали соҳибистиклолӣ ба рушди соҳаи саноат таваҷҷуҳи хосса зоҳир менамуд ва бо гузашти давраҳои муайян, сиёсати давлатиро дар самти рушди соҳаи саноат тағйир дод.

Таҷрибаи кишварҳои тараққикардаи ҷаҳони имрӯза собит сохт, ки мавҷудияти соҳаи саноат метавонад ашёи ҳому нимтайёро ба маҳсулоти тайёр табдил дода, барои истеъмол омода намояд ва дар бозори милли ва берун аз он ба фурӯш барорад. Аз таҷрибаи кишварҳои тараққикарда мушоҳида мегардад, ки соҳаи саноат ҳамчун соҳаи муҳимми иқтисодиёти ҳар як кишвари алоҳида барои ба ҷойи кори доимӣ ва бо маҳсулоти тайёр таъмин намудани аҳоли нақши муҳим мебозад.

Қобилиқайд аст, ки пас аз соҳибистиклолии кишвар “аввалин маротиба суръати афзоиш дар соҳаи саноат соли 1997 ба 1% таъмин гардид, ки ин дар ҳамаи давраи натиҷаи хело ҳам мусбӣ ба ҳисоб мерафт” [8,с.6].

Бояд таъкид кард, ки аз ҳисоби истифодаи босамари захираҳои табиӣ, коркарди маҳсулоти ҳому нимтайёри ватанӣ ва содироти он ба кишварҳои хориҷӣ соҳаи саноат ба рушди иқтисоди милли ва даромадҳои иловагӣ ба буҷети давлатӣ замина мегузорад. Барои ба ин мақсадҳо ноил гардидан Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳанӯз соли 2003 “Консепсияи рушди саноатро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” қабул кард, ки он асоси рушди соҳаи саноати мамлакат ва инкишофи инноватсионии он гардида истодааст. Натиҷаи амали анҷомдодашуда ба соҳаи саноати кишвар замина гузошт, ки аз оғози соли 2010-ум болоравии ҳарсолаи соҳаи саноат дар кишвар мушоҳида гашта истодааст. Ин болоравӣ дар солҳои охир нисбат ба солҳои қаблӣ соҳибистиклолии кишвар ба ҳисоби миёна аз андозаи 10,0 то андозаи 70,0% ба мушоҳида расида истодааст.

Ҳамин тариқ, бо ташаббуси бевоситаи Пешвои муаззами мамлакат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати рушди соҳаи саноати ҷумҳурӣ дар сатҳи максималӣ санаи 23-юми апрели соли 2014 дар рафти Паёми солони пешниҳод гардид, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз модели аграрӣ-индустриалӣ ба модели индустриалӣ-аграрӣ табдил дода шавад. Дар ин замина, ҳадафи ҷоруми милли низ “Саноатикунони босуръати кишвар” қабул гардида, солҳои 2022-2026 “Солҳои рушди саноат” эълон карда шуд. Дастгирию ташаббусҳои пайвастаи Асосгузори сулҳу ваҳдати милли – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз он шаҳодат медиҳанд, ки сиёсати давлатӣ дар самти саноатикунони кишвар қуллан тағйир ёфта, рӯз аз рӯз таваҷҷуҳи Ҳукумати мамлакат ба ин соҳаи калидӣ меафзояд ва ин соҳа зери таваҷҷуҳи махсуси давлат қарор дорад.

Қобилиқайд аст, ки барои рушди соҳаи саноат ва бахшҳои алоҳидаи он, ки соҳаи калидии иқтисоди милли маҳсуб меёбад, барномаҳои муҳталиф, стратегияҳои давлатӣ таҳия ва дар амал татбиқ гашта истодаанд. “Вобаста ба ин ва бо таваҷҷуҳ ба нақши саноат дар пешрафти Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлилу арзёбии рушди инкишофи ин бахши муҳимми иқтисодиёт ва омилҳои таъсирбахш бар он аз аҳаммияти назаррас бархӯрдор мебошад” [5,с.152]. Дуруст аст, ки таваҷҷуҳ ба соҳаи мазкур, ки ҳамчун самти афзалиятнок маҳсуб меёбад, метавонад дар оянда калиди рушди дигар соҳаҳо баромад намояд.

Нишондиҳандаҳои расмӣ омории бахши саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳодати онро медиҳанд, ки ин соҳаи муҳимми иқтисодӣ ва яке аз бахшҳои калидии иқтисоди

миллӣ ба таври назаррас сол аз сол тамоили пасту баландшавиро касб кардааст. Тавре аз чадвали 1 бар меояд, дар шаш соли охир шумораи корхонаҳои саноатӣ 803 адад (40,1%) афзоиш ёфт. Нишондиҳандаҳои мазкур дар шароити мураккаби иқтисодии ҷаҳони муосир, яке нишондиҳандаҳои хуб ба ҳисоб меравад.

Чадвали 1. Динамикаи нишондиҳандаҳои асосие, ки саноати Ҷумҳурии Тоҷикистонро тавсиф мекунанд

Table 1. Dynamics of the main indicators that describe the industry of the Republic of Tajikistan

№	Соли 2017	Соли 2018	Соли 2019	Соли 2020	Соли 2021	Соли 2022	Тағйирот с.2022 нисбат ба с.2017 (бо %)
I	1 999	2 161	2 164	2 283	2 397	2 802	40,1
II	23 835	26 362	29 841	32 467	39 221	43 025	80,5
III	86,8	85,6	84,2	84,3	85,3	86,3	-0,6
IV	73,8	72,1	73,2	67,7	68,3	71,2	-3,5
V	121,3	110,6	113,2	108,8	120,8	109,7	-11,6 (банд)

Эзоҳ: I. шумораи корхонаҳои саноатӣ, воҳид; II. ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ бо нархҳои соли 2022, млн. сомонӣ; III. шумораи миёнаи солони кормандони саноатию истеҳсолӣ, ҳазор нафар; IV. аз он коргарон, ҳазор нафар; V. индексҳои истеҳсолоти саноатӣ ба ҳисоби фоиз нисбат ба соли гузашта.

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмӯаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе: АОПҶТ, 2023. -С.9.

Маълумоти дар чадвали 1 овардашуда шаҳодат аз он медиҳад, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар интиҳои соли 2022 нисбат ба охири соли 2017 ба андозаи 80,5% афзоиш ёфтааст. Яъне, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ аз 23,8 млрд. сомони соли 2017 то ба 43,0 млрд. сомонӣ дар соли 2022 расидааст, ки 19,2 млрд. сомонӣ афзоиш ёфт. Вале дар ин давра, шумораи миёнаи солони кормандони саноатию истеҳсолӣ ба андозаи -0,6%, аз ҷула: коргарон -3,5% коҳиш ёфт. Индексҳои истеҳсолоти саноатӣ бошад, ба ҳисоби фоиз дар соли 2022 нисбат ба соли 2017 дар сатҳи -11,6 банди фоизӣ кам гардид. Ба ақидаи мо, андешидани чораҳои зарурӣ дар ин самт аз манфиат холӣ нест. Коҳишҳои шумораи кормандонро дар соҳаи саноат ба воридшавии технологияҳои муосири ҷавобгӯӣ ба стандартҳои байналмилалӣ истеҳсоли молу маҳсулотҳои саноатӣ рабт додан ҳам мумкин аст. Ҳамзамон, хурд будани ҳаҷми корхонаҳои нафтаъсиси саноатӣ ва ҷойи қорӣ маҳдуд доштани онҳо низ яке аз сабаби дигари коҳишҳои нишондиҳандаи мазкур ба шумор меравад.

Истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар давраи таҳлилшаванда аз рӯи соҳаҳои асосии саноат дар ҳоли рушди босуръат қарор дорад (ҷадвали 2). Дар ин давра, рушди бештар дар ҳар гуна соҳаҳои саноат мушоҳида мегардад, ки он 5,2 маротиба ва ё 156,0 млн. сомонӣ афзоиш ёфтааст. Дар ҷойи дуюм, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кимиёвӣ 4,1 маротиба ва ё 332,0 млн. сомониро ишғол менамояд ва соҳаи мошинсозӣ ба 4,1 маротиба ё ба маблағи 446 млн. сомонӣ дар соли 2022 нисбат ба соли 2017 зиёд гардид.

Чадвали 2. Динамикаи ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ аз рӯи соҳаҳои асосии саноат дар солҳои 2017-2022 (млн. сомонӣ)

Table 2. Dynamics of the volume of industrial products by the main branches of industry in 2017-2022 (million Somoni)

№	Соли 2017	Соли 2018	Соли 2019	Соли 2020	Соли 2021	Соли 2022	Тағйирот с.2022 нисбат ба с.2017 (бо %, маротиба)
I	298	331	377	429	485	582	95,3%
II	4 226	4 355	4 476	3 880	7 924	8 324	96,9%
III	4 304	4 900	5 399	7 089	7 608	10 383	2,4 мар.
IV	2 354	2 479	2 636	2 870	4 096	4 720	2,0 мар.
V	57	63	71	91	120	137	2,4 мар.
VI	119	138	148	142	125	147	23,5%
VII	142	241	260	182	210	272	91,5%
VIII	79	105	127	87	123	77	-2,5%
IX	107	147	154	182	268	439	4,1 мар.
X	157	200	265	291	390	524	3,3 мар.

XI	2 091	2 298	2 593	2 713	2 856	2 924	39,8%
XII	2 187	2 708	3 874	4 978	5 967	6 093	2,8 мар.
XIII	142	203	308	291	392	588	4,1 мар.
XIV	37	38	117	138	158	193	5,2 мар.
XV	3 729	5 688	6 808	7 527	8 107	7 622	2,0 мар.

Эзоҳ: **I.** истихроҷи маводҳои энергетикӣ; **II.** истихроҷи маводҳои ғайриэнергетикӣ; **III.** истеҳсоли маҳсулоти хӯроқа, аз он нӯшоқиҳо ва тамоку; **IV.** истеҳсоли нассочӣ ва дӯзандагӣ; **V.** истеҳсоли чарм, маснуот аз чарм ва истеҳсоли пойафзол; **VI.** коркарди чӯбу тахта ва истеҳсолоти маснуот аз чӯб; **VII.** истеҳсоли селулозаю қоғаз, ғаёолияти табъу нашр; **VIII.** истеҳсоли маҳсулоти нафт; **IX.** истеҳсоли кимиёвӣ; **X.** истеҳсоли маснуоти резинӣ ва пластмассӣ; **XI.** истеҳсоли ҳаргуна маҳсулоти ғайрифилезии маъданӣ; **XII.** истеҳсоли металлургӣ ва истеҳсоли маснуоти тайёри филезӣ; **XIII.** мошинсозӣ; **XIV.** ҳаргуна соҳаҳои саноат; **XV.** истеҳсоли тақсими неруи барқ, газ ва об.

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе: АОПҶТ, 2023. -С.14-15.

Маълумоти ҷадвали 2 шаҳодати онро медиҳад, ки дар давраи таҳлилшаванда, яъне дар охири соли 2022 нисбат ба интиҳои соли 2017 истеҳсоли маснуоти резинӣ ва пластмассӣ 3,3 маротиба ва 367 млн. сомонӣ, истеҳсоли металлургӣ ва истеҳсоли маснуоти тайёри филезӣ 2,8 маротиба ва ё 3,9 млрд. сомонӣ, истеҳсоли маҳсулоти хӯроқа, аз он нӯшоқиҳо ва тамоку 2,4 маротиба ва ё 6,0 млрд. сомонӣ, истеҳсоли чарм, маснуот аз чарм ва истеҳсоли пойафзол 2,4 маротиба ва ё 80 млн. сомонӣ, истеҳсоли нассочӣ ва дӯзандагӣ 2,0 маротиба ва ё 2 366 млн. сомонӣ, истеҳсоли тақсими неруи барқ, газ ва об 2,0 маротиба ва ё 3 893 млн. сомонӣ афзуд.

Дар соҳаҳои дигари саноат афзоиш мушоҳида гардида, ҳамин тариқ, дар охири соли 2022 нисбат ба интиҳои соли 2017 дар кишвар истихроҷи маводҳои ғайриэнергетикӣ 96,9% ва ё 4 098 млн. сомонӣ, истихроҷи маводҳои энергетикӣ 95,3% ва ё 284 млн. сомонӣ, истеҳсоли селулозаю қоғаз, ғаёолияти табъу нашр 91,5% ва ё 130 млн. сомонӣ, истеҳсоли ҳаргуна маҳсулоти ғайрифилезии маъданӣ 39,8% ва ё 833 млн. сомонӣ, коркарди чӯбу тахта ва истеҳсолоти маснуот аз чӯб 23,5% ва ё 28 млн. сомонӣ зиёд гардид. Ҳамзамон, дар ин давра коҳишҳои ҳаҷми истеҳсолот танҳо дар истеҳсоли маҳсулоти нафт, ки он ба -2,5% ва ё -2 млн. сомонӣ мушоҳида мегардад.

Қайд кардан зарур аст, ки яке аз сабабҳои асосии рушди истеҳсоли маҳсулоти ин соҳаҳо, афзоиши талабот ба ин намуди молу маҳсулот дар бозори дохилӣ ва хориҷӣ мебошад. Коҳишҳои истеҳсоли маҳсулоти нафтӣ бошад ба талабот вобаста набуда, омили асосии он дар пурра коркард нашудани бозёфтҳои захираҳои мавҷудаи кишвар мебошад. Мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки ҳамеша ҳам дар бозори дохилӣ ва ҳам дар бозори ҷаҳонӣ талабот ба маҳсулоти нафтӣ сол аз сол зиёд шуда истодааст. Аз ин лиҳоз, истеҳсоли маҳсулоти нафтӣ дар шароити муосир ба манфиат буда, коркарди он низ аз манфиат холӣ нест. Ба ақидаи мо дар самти мазкур андешидани чораҳои зарурӣ муҳим мебошад.

Ҷадвали 3. Динамикаи ҳиссаи арзиши изофавӣ соҳаи саноат дар маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД)

Table 3. Dynamics of the share of added value of the industry in the total domestic product (GDP)

№	Соли 2017	Соли 2018	Соли 2019	Соли 2020	Соли 2021	Соли 2022	Тағйирот с.2022 нисбат ба с.2017 (бо %)
I	64434,3	71059,2	79109,8	83958,3	101076,3	115739,4	79,6
II	19,9	21,2	21,2	23,1	23,8	17,0	-14,5

Эзоҳ: **I.** маҳсулоти умумии дохилӣ, млн. сомонӣ (бо нархҳои ҷорӣ), **II.** ҳиссаи саноат дар маҳсулоти умумии дохилӣ, ба ҳисоби фоиз.

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе: АОПҶТ, 2023. -С.23.

Қайд кардан зарур аст, ки дар соли 2022 ҳиссаи истеҳсоли маҳсулоти соҳаи саноат дар ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохилӣ (ММД) 17,0%-ро ташкил дода, нисбат ба соли 2017 ба андозаи -14,5 банди фоизӣ коҳиш ёфт (ҷадвали 3). Вале нишондиҳандаи мазкур дар давоми солҳои таҳлилшаванда тамоили болоравиро касб намуд. Масалан, дар соли 2021

ҳиссаи ин нишондиҳанда дар таркиби ММД-и кишвар ба 23,8% баробар буд ва нисбат ба соли 2020 ба андозаи 0,7 банди фоизӣ зиёд гардид. Дар соли 2020 бошад, ҳиссаи истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар таркиби ММД ба 23,1% баробар шуда, нисбат ба соли 2019 ба андозаи 1,9 банди фоизӣ афзоиш ёфт. Ин нишондиҳанда дар соли 2019 нисбат ба соли 2018 бетағйир монд, вале нисбат ба соли 2017 ба андозаи 1,3% зиёд гардид. Камшавии нишондиҳандаи мазкур шаҳодати онро медиҳад, ки дар кишвар ҳаҷми истеҳсоли молу маҳсулоти дигар соҳаҳо нисбат ба соҳаи саноат дар таркиби ММД дар соли 2022 бештар мебошад.

Дар таркиби ММД-и кишвар ҳамеша соҳаи саноат ва кишоварзӣ афзалияти бештар дошта, ба ин соҳаҳо пайваста аҳаммияти аввалиндараҷа дода мешавад ва ин тавачҷуҳ боиси зиёд гардидани ҳиссаи бахши саноат дар таркиби ММД ва рушди он мегардад. Тавре аз маълумоти дар ҷадвали 3 овардашуда мушоҳида мегардад, ҳаҷми ММД-и кишвар дар соли 2022 ба 115,7 млрд. сомонӣ расида, нисбат ба соли 2017 ба андозаи 79,6% ё ба маблағи 51,3 млрд. сомонӣ зиёд гардид (соли 2017 ММД 64,4 млрд. сомонӣ).

Дар солҳои охир дар бахши саноати кишвар тамоили зиёдшавии корхонаҳои саноатӣ ба назар расида истодааст, вале шумораи кормандони ин соҳа баръакс рӯ ба коҳиш ёбӣ оварда истодааст (ҷадвали 4). Маълумоти дар давоми солҳои 2017-2022 овардашуда шаҳодати онро медиҳанд, ки дар соли 2022 нисбат ба соли 2017 шумораи миёнаи солонаи коргарони соҳаҳои саноати кишвар дар маҷмӯъ -3,5% ва ё -2,6 ҳаз. нафар кам гардид. Агар нишондиҳандаи мазкурро аз рӯи соҳаҳо таҳлил намоем, мушоҳида мегардад, ки шумораи коргарон дар соҳаи саноати истихроҷи маъдан дар соли 2022 нисбат ба соли 2017 ба андозаи 33,3% ва ё 2,8 ҳаз. нафар зиёд гардид. Ин нишондиҳанда дар соҳаи саноати коркард бошад баракс -4,6% ва ё -2,4 ҳаз. нафар коҳиш ёфт. Шумораи коргарони соҳаи истеҳсолу тақсими неруи барқ, об, газ ва гармӣ нисбати дигар соҳаҳои зикргардида бештар дар соли 2022 нисбат ба соли 2017 ба андозаи -21,2% ё -3,0 ҳаз. нафар кам шуданд.

Ҷадвали 4. Динамикаи шумораи миёнаи солонаи коргарон дар соҳаҳои саноат дар солҳои 2017-2022 (ҳаз. нафар)

Table 4. Dynamics of the average annual number of workers in industries in 2017-2022 (thousands of people)

Бахшҳои саноат	Соли 2017	Соли 2019	Соли 2020	Соли 2022	2022/2017 (бо %, мар.)
Тамоми саноат	73,8	73,2	67,7	71,2	-3,5
Саноати истихроҷи маъдан	8,4	9,8	11,0	11,2	33,3
истихроҷи маводҳои энергетикӣ	1,3	1,4	1,5	1,8	38,4
истихроҷи маводҳои ғайриэнергетикӣ	7,1	8,4	9,5	9,4	32,3
Саноати коркард	51,3	50,3	46,7	48,9	-4,6
истеҳсоли маҳсулоти хӯрока	11,7	10,6	9,3	9,8	-16,2
истеҳсоли нассочӣ ва дӯзандагӣ	13,4	13,4	12,7	14,0	4,4
истеҳсоли чарм, маснуот аз чарм	0,5	0,6	0,6	0,9	80,0
коркарди ҷӯбу тахта ва маснуот аз ҷӯб	1,3	0,9	1,0	1,1	-15,3
истеҳсоли қоғаз, фаъолияти табу нашр	0,9	1,1	1,2	1,5	66,6
истеҳсоли маҳсулоти нафтӣ	0,3	0,2	0,1	0,2	-33,3
истеҳсоли кимиёвӣ	1,8	1,1	1,0	1,1	-38,8
истеҳсоли маснуоти резинӣ ва пластмассӣ	0,7	1,1	1,4	1,8	2,6 мар.
истеҳсоли маҳсулоти ғайрифилизии маъданӣ	7,0	7,5	7,5	4,4	-37,1
истеҳсоли металлургӣ ва маснуоти тайёри филизӣ	11,9	11,4	8,9	9,1	-23,5
мошинсозӣ	1,3	1,2	1,8	0,9	-30,7
ҳаргуна соҳаҳои саноат	0,5	1,2	1,2	1,1	2,2 мар.
Истеҳсолу тақсими неруи барқ, об, газ ва гармӣ	14,1	13,1	10,0	11,1	-21,2

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмӯаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе: АОПҚТ, 2023. -С.22.

Аз маълумоти ҷадвали 4 бар меояд, ки шумораи коргарони соҳаҳои саноати кишвар танҳо дар бахшҳои алоҳидаи он ба монанди истеҳсоли маснуоти резинӣ ва пластмассӣ 2,5

маротиба ё 1,1 ҳаз. нафар, ҳаргуна соҳаҳои саноат 2,2 маротиба ё 600 нафар, истеҳсоли чарм, маснуот аз чарм 80,0% ё 400 нафар, истеҳсоли қоғаз, ғаёлияти табу нашр 66,6% ё 600 нафар, истихроҷи маводҳои энергетикӣ 38,4% ё 500 нафар, истихроҷи маводҳои ғайриэнергетикӣ 32,3% ё 2,3 ҳаз. нафар ва истеҳсоли насосҳои ва дӯзандагӣ 4,4% ё 600 нафар зиёд гардид. Дар дигар соҳаҳо бошад, шумораи коргарон рӯ ба коҳиш ёфт овардааст, ки аз ҳама бештар коҳиш ёфт дар бахши истеҳсоли кимиёвӣ -38,8%, истеҳсоли маҳсулоти ғайрифилизи маъданӣ -37,1% ва истеҳсоли маҳсулоти нафтӣ -33,3% мушоҳида мегардад.

Малумоти дар давраи солҳои 2017-2022 овардашуда шаҳодати онро медиҳанд, ки аз ҳама бештар коргарони соҳаи саноати кишвар дар соҳаи саноати коркард ғаёлият менамоянд ва дар соли 2022 шумораи онҳо 48,9 ҳаз. нафарро ташкил дода, нисбат ба соҳаи саноати истихроҷи маъдан 4,3 маротиба ва нисбат ба соҳаи истеҳсоли тақсими неруи барқ, об, газ ва гармӣ 4,4 маротиба зиёд мебошад, ки дар маҷмӯъ 68,6% тамоми коргарони соҳаи саноати ҷумҳуриро ташкил медиҳад.

Дигар нишондиҳандаи муҳими соҳаи саноати кишвар индекси самаранокии меҳнат буда, дар давраи таҳлилшаванда тамоюли рушдро касб намудааст (ҷадвали 5). Тавре аз маълумоти ҷадвал бар меояд, индекси самаранокии меҳнат дар давраи солҳои 2016-2022 дар сатҳи 69,9% рушд намуд. Вале дар давраи солҳои гуногун индекси самаранокии меҳнат тамоили пасту баландшавӣ дорад. Чунончи соли 2017 нисбат ба 2016 ҳамагӣ 1,9%, 2018 нисбат ба 2017 дар сатҳи 7,3%, 2019 нисбат ба 2018 тақрибан 8,0%, 2020 нисбат ба 2019 ҳамагӣ 5,7%, 2021 нисбат ба 2020 дар сатҳи 24,3% ва 2022 нисбат ба 2021 каме бештар аз 9,6% мушоҳида мегардад. Аз маълумоти ҷадвали 5 мушоҳида мегардад, ки сатҳи номуътадили рушд дар ин самт мавҷуд аст, ки корхонаҳои саноатии кишвар то кунун зери таъсири омилҳои беруна қарор доранд. Яъне, тағйироти ками муҳити хориҷӣ метавонад ба раванди ғаёлияти корхонаҳои саноатии ҷумҳури ҳалал расонад ва ин моро ба он водор месозад, ки бештар ба омилҳои таъсиррасон дар муҳити дохилӣ таъяс намоем (нигар ҷадвали 5).

Ҷадвали 5. Индекси самаранокии меҳнат дар соҳаи саноат дар солҳои 2016-2022
Table 5. Labor efficiency index in industry in 2016-2022

Солҳо	Ба ҳисоби фоиз нисбат ба солҳои						
	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
2016	100	98,1	91,5	84,7	80,1	64,5	58,9
2017	101,9	100	93,2	86,3	81,6	65,7	59,9
2018	109,3	107,3	100	92,6	87,6	70,4	64,3
2019	118,0	115,9	108,0	100	94,6	76,1	69,4
2020	124,7	122,5	114,2	105,7	100	80,5	73,4
2021	155,0	152,3	142,0	131,4	124,3	100	91,2
2022	169,9	166,9	155,6	144,0	136,2	109,6	100

Сарчашма: Таҳияи муаллифони дар асоси маълумотҳои Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе: АОПҶТ, 2023. - С.20.

Аз таҷрибаи кишварҳои тараққикарда мушоҳида мегардад, ки рушди иқтисодӣ бештар ба самаранокии, ҳосилнокии меҳнат ва тақрористеҳсоли мол алоқамандии зиҷ дорад. Ба ин хотир, метавон зиҷр намуд, ки номуътадили дараҷаи рушди самаранокии меҳнат аз қабл то ба имрӯз ба таври васеъ истифода набурдани фановариҳо ва навовариҳои техникӣ (дастгоҳҳои муосири истеҳсоли) дар корхонаҳои саноатӣ вобастагии калон дорад. Омилҳои дигари номуътадил рушд намудани индекси самаранокии меҳнат, ба манфи будани ҳамгироии корхонаҳои саноатӣ бо шарикони хориҷӣ маҳсуб меёбад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи корхонаҳои саноатӣ ва ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда аз рӯи соҳаҳои саноат (ҷадвали 6) барои рақобат дар бозори истеҳсоли кифоягӣ намуда, дар истеҳсоли молҳои воридотивазкунанда бояд нақши бориз дошта бошанд. Дар соли 2022 дар ҷумҳури 2802 адад корхонаҳои саноатӣ ғаёлият намуда, ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолкардаи онҳо дар яқҷоягӣ бо саноати бахши ғайридавлатӣ маблағи 43 024,9 млн. сомони ро ташкил дод. Қобили қайд аст, ки шумораи бештари корхонаҳо ва ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда ба соҳаи саноати коркард тааллуқ доранд,

ки шумораи корхонаҳо дар ин соҳа дар соли 2022 ба 2 318 адад (ё 82,7%- тамоми корхонаҳои саноатӣ) ва ҳаҷми маҳсулоти он 26 497,2 млн. сомонӣ (ё 61,5%-и ҳаҷми маҳсулоти умумӣ)-ро ташкил медиҳад.

Чадвали 6. Шумораи корхонаҳои саноатӣ ва ҳаҷми маҳсулот аз рӯи соҳаҳои саноат дар соли 2022

Table 6. The number of industrial enterprises and the volume of products by industry in 2022

№	Шумораи корхонаҳо (адад)	Ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда (млн. сомонӣ)
	ҳамагӣ, яқҷоя бо саноати баҳши ғайридавлатӣ	ҳамагӣ, яқҷоя бо саноати баҳши ғайридавлатӣ
I	2 802	43 024,9
II	303	8 905,5
III	2 318	26 497,2
IV	181	7 622,1

Эзоҳ: I-тамоми саноат; II-саноати истихроҷи маъдан; III-саноати коркард; IV-истеҳсолу тақсими неруи барқ, газ ва об.

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе: АОПҚТ, 2023. -С.34-35.

Воридот маҳсулоти соҳаи саноат ба кишвар аз рӯи гурӯҳи молҳо, ки дар чадвали 7 дар давраи солҳои 2017-2022 овада шудааст ба андозаи 89,6% (2 442,6 млн. долл. ИМА) афзоиш ёфт. Дар ин давра, воридоти баъзе молу маҳсулотҳо коҳиш ёфт, аз ҷумла: воридоти чорвои зинда ва маҳсулоти чорводорӣ -28% (-17,5 млн. долл. ИМА), пойафзол, калапӯшҳо ва ғайраҳо -10% (-1,3 млн. долл. ИМА) ва дигар молҳои маънидоднашуда - 14,1% (2,4 млн. долл. ИМА).

Дар давраи таҳлилшаванда воридоти маҳсулот ба кишвар дар дигар соҳаҳо тамоили болоравиро касб намуд, аз ҷумла: воридоти асарҳои фарҳангӣ дар соли 2022 якбора 41,9 маротиба (41,9 млн. долл. ИМА) афзуд, ҳол он ки ҳаҷми воридоти он дар соли 2017 ба сифр баробар буд. Ин нишондиҳанда дар соли 2021 ба 1,1 млн. долл. ИМА баробар гардид.

Ҳамин тариқ, воридот аз рӯи гурӯҳи молҳо бештар дар вориди воситаҳои нақлиёти заминӣ ва ҳавоӣ 2,3 маротиба (286,3 млн. долл. ИМА), пластмасса ва маснуоти он 2,1 маротиба (107 млн. долл. ИМА, маҳсулоти саноати хӯрокворӣ, машруботи спиртӣ ва нӯшокиҳои беспиртӣ, тамоку ва ивазкунандаи он 2,1 маротиба (241,4 млн. долл. ИМА) ва маҳсулоти маъданӣ 2,0 маротиба (511,8 млн. долл. ИМА), мошинҳо, дастгоҳҳо, қисмҳои онҳо ва ғайраҳо 2,0 маротиба (315,6 млн. долл. ИМА) мушоҳида мегардад.

Чадвали 7. Воридот ба Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи гурӯҳҳои молҳо дар соҳаи 2017 – 2022 (млн. долл.ИМА)

Table 7. Imports to the Republic of Tajikistan by product groups in 2017-2022 (million dollars)

Номгӯи маҳсулот	Соли 2017	Соли 2019	Соли 2021	Соли 2022	2022/2017 бо (% , мар.)
Чорвои зинда ва маҳсулоти чорвопарварӣ	62,5	67,6	46,9	45,0	-28
Маҳсулоти растанӣ	264,9	305,4	387,5	478,9	80,7
Чарбу, рағани растанӣ ва рағани чорво	93,7	106,4	148,0	172,8	84,4
Маҳсулоти саноати хӯрокворӣ, машруботи спиртӣ ва нӯшокиҳои беспирт, тамоку ва ивазкунандаи он	216,8	277,5	390,2	458,2	2,1 мар.
Маҳсулоти маъданӣ	485,6	628,1	738,9	997,4	2,0 мар.
Маҳсулоти саноати кимиё	319,0	326,9	357,5	495,0	55,1
Пластмасса ва маснуоти он	93,9	127,5	131,8	200,9	2,1 мар.
Пӯсти хом, чарм, мӯина, мӯинаи хом ва маснуот аз онҳо	1,7	2,4	1,9	2,6	52,9
Чубу тахта ва маснуоти чубу тахта	131,8	127,5	149,7	215,0	63,1
Коғазпораҳо, партовҳои картону коғаз	51,6	43,9	48,6	59,1	14,5

ва коғазкуҳнаҳо					
Нассочӣ ва маснуоти нассочӣ	66,4	80,6	89,2	124,3	87,1
Пойафзол, калапӯшҳо ва ғайраҳо	13,0	12,0	13,0	11,7	-10
Маснуот аз санг, гулгач, семент	91,8	70,8	94,9	117,1	27,5
Филизоти арзонбаҳо	283,8	323,5	404,4	506,2	78,3
Мошинҳо, дастгоҳҳо, қисмҳои онҳо ва ғайраҳо	299,6	423,9	657,1	615,2	2,0 мар.
Воситаҳои нақлиёти заминӣ ва ҳавоӣ	216,3	325,7	381,6	502,6	2,3 мар.
Асбобҳои оптикӣ, асбобҳои мусикӣ, соатҳо ва ғайраҳо	22,0	24,0	73,4	38,7	75,9
Молҳои гуногуни саноатӣ	43,5	53,2	60,4	70,3	61,6
Асарҳои фарҳангӣ	0,0	0,0	1,1	41,9	41,9 мар.
Дигар молҳои маънидоднашуда	17,0	22,4	33,4	14,6	-14,1
Ҳамагӣ:	2724,9	3349,3	4209,5	5167,5	89,6

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе: АОПҶТ, 2023. -С.38.

Аз ин лиҳоз, зарур аст, ки дар ҷумҳурӣ баштар ба ташкили корхонаҳои саноатии ба истеҳсоли маҳсулотҳои воридотивазкунанда ва ба содирот нигаронидашуда рӯ оварда шавад. Зеро, захираҳои бойи табиӣ ва шароити имкониятҳои ташкили чунин корхонаҳои саноатӣ дар кишвар мавҷуд мебошад ва “ҳоло дар кишвар барномаҳои мухталиф чихати фароҳам овардани шароит барои истеҳсоли молҳои воридотивазкунанда ва ба содирот нигаронидашуда татбиқ гашта истодаанд, ки бояд вазъи мавҷударо то андозае ислоҳ намоянд” [2,с.64].

Маълумоти расмӣ омории овардашуд шаҳодати онро медиҳад, ки солҳои охир ҳаҷми воридот ба таври назаррас дар кишвар тамоюли камшавӣ дорад. Аз ин лиҳоз, зарурати тақвияти сатҳи содирот ва бартараф намудани омилҳои таъсиррасони қурбӣ тавассути ин масъала шартӣ асосӣ ва зарурӣ мебошад. Маълумотҳои расмӣ оморӣ шаҳодати онро медиҳанд, ки дар давраи таҳлилшаванда содирот аз рӯи гурӯҳи маҳсулотҳои соҳаи саноат дар давраи таҳлилшаванда (ҷадвали 8) афзоиш ёфтааст. Масалан, дар соли 2022 ҳаҷми содироти маҳсулоти саноатӣ нисбат ба соли 2017 ба андозаи 78,7% (944 млн. долл. ИМА) афзуд. Маълумоти дар ҷадвали 8 овардашуда гувоҳӣ онро медиҳад, ки содироти бештари маҳсулот аз рӯи гурӯҳи молҳо ба чорвои зинда ва маҳсулоти чорводорӣ, маҳсулоти растанӣ, маҳсулоти саноати кимиё, молҳои гуногуни саноатӣ, дигар молҳои маънидоднашуда ва пластмасса ва маснуоти он рост меояд. Вале аз рӯи нишондиҳандаи пулӣ дар давраи таҳлилшаванда содироти бештар ба маҳсулоти маъданӣ рост меояд, ки ба 894,4 млн. долл. ИМА дар соли 2022 баробар аст ва он нисбат ба соли 2017 ба андозаи 407,3 млн. долл. ИМА ё 83,6% афзоиш ёфтааст.

Агар дар маҷмуъ тавозуни воридот ва содироти маҳсулотро аз рӯи гурӯҳи молҳо дар соли 2022 мавриди таҳлил қарор диҳем, муайян мегардад, ки дар соли 2022 ҳаҷми содирот 2 142,0 млн. долл. ИМА ва ҳаҷми воридот 5 167,5 млн. долл. ИМА-ро ташкил дод, ки касри тавозуни савдои ҷумҳурӣ дар соли 2022 ба -3 025,5 млн. долл. ИМА ё -58,5% баробар мебошад, ки нисбат ба соли 2017 ба ҷойи камшавӣ, баръакс дар сатҳи -2,5% боло рафтааст (дар соли 2017 касри тавозуни савдои кишвар -56,0% буд). Новобаста аз тамоили рушдро касб намудани баъзе нишондиҳандаҳо, ҳамоно дар сатҳи ҷумҳурӣ тақвияти чораҳои таъминкунандаи рушди соҳаи мазкур бояд дар ҳама ҳолат афзалият дошта бошад, то ин ки таъмини мувозинати рушд дар ҳама ҳолат ва шароит имконпазир гардад.

Ин нишондиҳанда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки то ҳол бозори дохилии мо ва корхонаҳои саноатии кишвар зери таъсири омилҳои беруна қарор доранд ва бештари молу маҳсулотҳо хусусияти воридотӣ доранд. Тақия намудани молҳои содиротии дорои афзалият механизми иловагии рушди бахшҳои хусусияти занҷиравӣ дошта ба соҳаи саноат мебоша. Аз ин хотир, ба ақидаи мо, зарур аст, ки дар ин самт аз ҷониби сохторҳои ваколатдор тадбирҳои саривақтӣ андешида шуда, ҳамасола ба ҳисоби миёна дар сатҳи 20-30% содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёд ва ҳиссаи воридот ба маротиб коҳиш дода шавад.

Ҷадвали 8. Содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи гурӯҳҳои молҳо дар солиҳои 2017-2022 бо (млн. долл. ИМА)

Table 8. Exports of the Republic of Tajikistan by commodity groups in 2017-2022 in (million dollars)

Номгӯии маҳсулот	Соли 2017	Соли 2019	Соли 2021	Соли 2022	2022/2017 бо (% , мар.)
Чорвои зинда ва маҳсулоти чорвопарварӣ	0,6	1,0	0,9	4,1	6,8 мар.
Маҳсулоти растанӣ	25,9	26,9	39,9	62,4	2,4 мар.
Чарбу, равғани растанӣ ва равғани чорво	0,0	0,1	0,0	0,0	-
Маҳсулоти саноати хӯрокворӣ, машруботи спиртӣ ва нӯшокиҳои биспирт, тамоку ва ивазкунандаи он	5,0	5,1	7,1	8,2	64,4
Маҳсулоти маъданӣ	487,1	459,3	619,4	894,4	83,6
Маҳсулоти саноати кимиё	2,8	8,1	12,2	15,9	5,6 мар.
Пластмасса ва маснуоти он	0,8	0,9	1,8	1,6	2,0 мар.
Пӯсти хом, чарм, мӯина, мӯинаи хом ва маснуот аз онҳо	2,5	2,7	4,1	3,9	56,0
Чӯбу тахта ва маснуоти чӯбу тахта	0,4	0,2	0,2	0,4	бетағйир
Коғазпораҳо, партовҳои картону коғаз ва коғазкуҳнаҳо	0,1	1,2	0,8	4,0	40 мар.
Нассочӣ ва маснуоти нассочӣ	181,8	200,5	279,3	277,9	52,8
Маснуот аз санг, гулгач, семент	0,0	0,3	0,4	0,5	0,5 мар.
Филизоти арзонбаҳо	229,4	217,9	266,0	319,4	39,2
Мошинҳо, дастгоҳҳо, механизмҳо, қисмҳои онҳо ва ғайраҳо	14,9	7,0	10,1	7,8	-47,6
Воситаҳои нақлиёти заминӣ ва ҳавоӣ	25,9	16,0	8,9	9,9	-61,7
Асбобҳои оптикӣ, асбобҳои мусиқӣ, соатҳо ва ғайраҳо	6,5	0,9	0,5	0,5	-92,3
Молҳои гуногуни саноатӣ	0,3	0,6	1,3	1,3	4,3 мар.
Асарҳои фарҳангӣ	0,0	0,0	0,0	0,0	-
Дигар молҳои маънидоднашуда	213,8	225,6	896,7	529,8	2,4 мар.
Ҷаммагӣ:	1198,0	1174,3	2149,6	2142,0	78,7

Сарчашма: Таҳияи муаллифон дар асоси маълумотҳои Саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе: АОПҶТ, 2023. -С.39.

Татбиқи ҳадафҳои асосии ҳукумати кишвар дар доираи барномаву стратегияҳои тасдиқгардида, таъсиси корхонҳои истехсолкунандаи молҳои саноатӣ ва сохторҳои ёрирасони онҳо буда, ба ин масъала аҳамият хосса дода мешавад. Аз таҳлилу таҳқиқи арзёбии бахши саноати кишвар хулоса кардан мумкин аст, ки рушди ин соҳа дар сатҳи зарурӣ қарор дошта, тибқи сценарияи индустриалии Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, амал карда истодааст.

Дар рафти таҳлилу таҳқиқот муайян гардид, ки ҳаҷми истехсоли маҳсулоти саноатӣ дар соли 2022 дар таркиби ММД ба 17,0% баробар буд. Ҳоло он, ки “тибқи сценарияи индустриалии СМР, ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ дар таркиби ММД барои солҳои 2021-2025 то 16,0% ва солҳои 2026-2030 то 20,0-20,5% муқаррар гардидааст”[7,с.20]. Қобили қайд аст, ки ин нишондиҳанда дар соли 2022 аллақай дар сатҳи 1% барзиёд иҷро гардидааст.

Маврид ба зикр аст, ки дар шароити муосир мақсади асосии сиёсати саноатӣ, ин рушди додани истехсолот, беҳтар гардонидани сифати молу маҳсулот ва дар баробари ин, гирифтани фоида маҳсуб меёбад. Асоси татбиқномаи сиёсати саноатӣ, ин маблағгузори ва ё қарздиҳӣ ба корхонаҳои саноатӣ мебошад. Маҳз барои ҳамин, бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзиро зарур меояд, ки аввал, қобилияти қарзадокунии корхонаҳои саноатиро ҳаматарафа арзёбӣ намуда, сипас, воситаҳои қарзии худро ба онҳо пешниҳод намоянд. “Арзёбии воқеии устувории молиявии корхонаҳои саноатӣ (қарзгир) ва баҳисобгирии хавфҳои имконтпазир оид ба амалиёти қарзӣ ба низоми қарзию молиявӣ

имкон медиҳанд, ки захираҳои қарзиро мутобиқи мақсадҳои сиёсати саноати самаранок истифода намояд ва ғоида ба даст оварад” [6,с.307].

Масъалаҳои асосии рушди саноати сабук дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, яке аз қисматҳои калидии бахши воқеии иқтисодӣ ба ҳисоб рафта, он ҳамчун заминаи ибтидоии гузариш аз як сохти саноат ба сохти дигари он, ки дар таркиби он рушди дигар бахшҳои ёрирасони соҳаи саноат мавҷуд мебошанд, махсуб меёбад. Дар шароити норасоии захираҳои пулӣ ва сарчашмаҳои тақвияти соҳаи саноат тамоми бахши инситутсионалӣ водор ба он месозад, ки дар доираи имкониятҳои мавҷуда, марҳила ба марҳила бахши мазкурро дастгирии ҳаматарафа намоянд.

Қарздиҳӣ яке аз воситаи муҳими ғайрибанки ва сарчашмаи раванди сармоягузори махсуб ёфта, ҳамчун чараёни доманатор ба суръатбахши раванди тақмилидхӣи иқтисодии субъектҳои хоҷагидорӣ мусоидат менамояд [1,с.121]. Қайд кардан зарур аст, ки яке аз механизмҳои асосии рушди самараноки корхонаҳои хурду миёнаи саноати дар шароити имрӯза, дастрасии онҳо ба захираҳои арзони молиявӣ мебошад ва ин масъаларо метавон дар заминаи захираҳои қарзии низомии банки ҳал намуд [4,с.123].

Қобиди қайд аст, ки дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, яке аз масъалаҳои асосии дастгирии бахши саноат аз он ҷумла, саноати сабук ин, пеш аз ҳама, дастгирии бевоситаи давлат дар доираи салоҳиятҳои худ ва тақвияти пайвасти маблағгузори ва бо усулҳои имтиёзнок ба шумор меравад. Дар сатҳи дастгирии бахши воқеии иқтисодӣ захираҳои барзиёди воситаҳои қарзии банки ва сафарбар кардани онҳо ба самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ аз иқтисодии захиравии банки ва воситаҳои арзони ҷалбкардаи онҳо вобаста мебоша. Аз ин ҷост, ки таҳлили гузаронидашуда нишон дод, ки банкиҳои тичоратӣ метавонанд дар рушди бахши воқеии иқтисод бо ду роҳи асосӣ ширкат варзанд: а) қарздиҳӣ, яъне додани қарзҳо ба соҳаҳои бахши воқеии иқтисодии кишвар бо шартҳои муҳлатнок пулакӣ будан ва бозгардонидан; б) сармоягузори мустақим ва портфелӣ [9,с.346].

Аз ин лиҳоз, ҷиҳати бештар гардонидани захираҳои қарзии худ, низомии банкиро зарур меояд, ки ҷалби пасандозҳои аҳолиро зиёд намуда, ба ин васила ба тамоми соҳаҳо, хусусан соҳаи саноати кишвар қарзҳои хурду миёна ва сармоягузори мустақиму портфелиро дар асоси ғоизҳои бозоргир пешниҳод намоянд. Бо дарназардошти таъсиси шароити зарурӣ барои рушди саноат дар шароити гузариш ба модели индустриалӣ-аграрии рушди иқтисодӣ, омӯзиши хусусиятҳои рӯшди онро зарур мешуморем [12,с.105].

Дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ, дастгирии бахши воқеии иқтисодӣ ва фароҳам овардани шароити созандаи аҳоли ин ҳадафи асосии ҳукумати кишвар тавассути институтҳои молиявӣ ва иқтисодии молиявӣ захиравии худ мебошад. Тавре аз таҳлилу таҳқиқи гузаронидашудаи болозикр муайян мегардад, новобаста аз он, ки дар солҳои охир тамоили рушди бомароми бахши воқеии иқтисодӣ ба назар мерасад, ҳамонро номувофиқ будани як қатор таносубҳои моро ба он водор месозад, ки дар тақвияти бахшҳои воқеии иқтисодӣ пайвасти ҷораҳои зарурӣ ва таъхирнопазир андешем. Аз ин хотир, ба анешаи мо, барои рушди минбаъдаи соҳаи саноати сабук ва дигар бахшҳои муҳим ва сохторҳои ёрирасони он бояд масъалаҳои зерин ҳадафи асосӣ бошанд:

1. Дар сатҳи зарурӣ ташкил кардани муҳити ҳамгиришудаи соҳавӣ, байнисоҳавӣ, байналмилалӣ ва минтақавӣ дар соҳаи табодули молҳои саноатӣ.

2. Ташкили иқтисодҳои истеҳсолӣ дар минтақаҳои дурдасти кишвар, ки дорои афзалият ва бартарии истеҳсолӣ мебошанд.

3. Сармоягузори ба бахшҳои воқеии иқтисодӣ ва дар заминаи дастгирии соҳибқорӣи истеҳсолӣ ва додани имконият ба онҳо дар самти маҳдуд кардани молҳои воридотӣ ва иваз кардани ҷойи онҳо ба истеҳсолоти дохилӣ.

4. Ташкили муҳити қарздиҳӣ ба бахши воқеии иқтисодӣ ва дар заминаи он бамаротиб рушд додани саноати сабук.

5. Тавассути кушодани хатти қарзӣ додани қарзҳои имтиёзнок ба истеҳсолкунандани молҳои кишоварзӣ ва дар заминаи назорати пайвасти татбиқи иҷроӣ ва истифодаи маблағҳои қарзӣ дар самти соҳаи саноат.

6. Додани имтиёзҳои истеҳсоли дар заминаи маҳдуд кардани чараёни андозбандӣ ба истеҳсолкунандагони маҳсулотҳои саноатӣ.

7. Дар зери назорати доимии давлат қарор додани истеҳсоли молҳои саноатӣ ва кишоварзӣ дар қаламравӣ кишвар.

8. Таъмини талаботи беохирӣ истеҳсолкунандагони молҳои саноатӣ дар дохили кишвар ва берун аз кишвар дар ҳама ҳолат ва шароит ва ғ.

АДАБИЁТ

1. Махшулов С.Д. Банковские кредиты как важный источник финансовых ресурсов для производства сельскохозяйственной продукции / С.Д. Махшулов, Б.Б. Ходжаев, К.С. Сафаров // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2018. -№11. -С.121.
2. Махмадуллоев А.С. Арзёбии умумии инкишофи баҳши саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо таваҷҷуҳ ба густариши шарикӣ стратегӣ / А.С. Махмадуллоев, З.С. Қосимова // Идоракунии давлатӣ. -Душанбе, 2020. -№4/2(49). -С.63-77.
3. Махмадиев, Ф.Б. Зарубежный опыт государственного регулирования фермерской кооперации / Ф.Б. Махмадиев, И.Х. Мехроби, З.М. Джабборовва // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. -№2/6. -С.157-161.
4. Миршарипов Э.Қ. Роҳҳои баланд бардоштани иқтисодӣ қарздиҳии низоми бонкӣ ба соҳаи саноати сабук / Э.Қ. Миршарипов // Паёми Молия ва иқтисод. Маҷаллаи илмӣ-амалӣ. -Душанбе, 2023. -№3(37). -С.414-423.
5. Миршарипов Э.Қ. Таҳлили вазъи муносири фаъолияти корхонаҳои муштарак дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Э.Қ. Миршарипов, А.С. Махмадуллоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. -Душанбе, 2020. -№1. -С.152-157.
6. Ниёзов М.А. Муомилоти пулӣ ва низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ / М.А. Ниёзов. – Душанбе: ЭР-граф, 2012. -375 с.
7. Стратегия миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. -Душанбе, 2016. -№392. -88 с.
8. Хушвахтзода Қ.Х. Таҳлили саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даврони истиқлолияти давлатӣ / Хушвахтзода Қ.Х., А.К. Қурбонов // Тоҷикистон: иқтисод ва идора. - 2020. -№1. -С.6-10.
9. Хайрзода Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бесуботи молиявӣ: диссертатсия докторӣ 08.00.10 / Хайрзода Ш.Қ. –Душанбе, 2021. -346 с.
10. Хофизов Х.А. Основные принципы улучшения инвестиционного обеспечения освоения природно-ресурсного потенциала регионов / Х.А. Хофизов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе, 2020. - № 10. Часть I. - С.189-198.
11. Хофизов Х.А. Формирование института доверия как фактора активизации инвестиционной деятельности в регионе / Х.А. Хофизов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе, 2021. - № 3. Часть II. - С.108-119.
12. Шариф Раҳимзода. Ҷаҳонишвай ва рушди иқтисоди миллии / Шариф Раҳимзода. –Душанбе: ЭР-граф, 2019. -С.105.

МАСЪАЛАҲОИ РУШДИ СОҲАИ СANOАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА ДАСТГИРИИ ОН ДАР ШАРОИТИ СANOАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТИ КИШВАР

Дар шароити бамаротиб зиёд гардидани хатарҳои иқтисодӣ ва таҳдид ба аманияти озукавории кишварҳои ҷаҳон зарурати рӯз аз рӯз бешар кардани соҳаи саноатро ба миён овардааст. Соҳаи саноат яке аз соҳаҳои афзалиятнок мебошад, ки дар меҳвари он метавонанд дигар соҳаҳо ташаккул ёфта, рушд дода шаванд. Илова бар ин, соҳаи саноат соҳае мебошад, ки барои ба ҷойи қори доимӣ ва бо маҳсулоти тайёр таъмин намудани аҳоли нақши босазо дорад. Аз ин хотир, бо назардошти тамоми заруратҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон саноатикунонии босуръати кишварро ҳамчун ҳадафи асосии худ қарор додааст, ки дар бехтаршавии сатҳи сифати зиндагии аҳоли мусоидат менамояд. Аз ин хотир, зарурати таҳлил ва баррасии соҳаи саноат ҳамеша дар меҳвари диққати ҳукумати кишвар ва соҳибкорони истеҳсоли қарор дорад. Ба ин хотир, зарур аст, ки соҳаи мазкурро дар сатҳи зарурӣ ба таври ҳаматарафа таҳлил намуда, роҳҳои рушди минбаъдаи онро дарёфт ва ба ҳукумати кишвар пешниҳод намоем. Аз ин хотир, интиҳоби масъала ва дар доираи он пешрафта шартҳои асосӣ мебошад.

Калидвожаҳо: саноатикунонии босуръат, рушди иқтисод, баҳши иқтисодӣ, суръати афзоиш, қарздиҳии соҳаи саноат, сиёсати давлатӣ, иқтисоди миллии, баҳшҳои калидӣ, бозори миллии.

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН И ЕГО ПОДДЕРЖКИ В УСЛОВИЯХ УСКОРЕННОЙ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ СТРАНЫ

В условиях роста экономических рисков и угроз продовольственной безопасности стран мира с каждым днем возникает необходимость расширения отрасли. Промышленность является одним из приоритетных направлений, на оси которых могут формироваться и развиваться другие направления. Помимо этого, промышленность является отраслью, играющей значительную роль в обеспечении населения постоянными рабочими местами и готовой продукцией. Поэтому, учитывая все потребности, Республика Таджикистан определила своей основной целью быструю индустриализацию страны, которая способствует повышению уровня

и качества жизни населения. Поэтому необходимость анализа и обзора отрасли всегда находится в центре внимания правительства страны и предпринимателей-производителей. Поэтому необходимо всесторонне проанализировать эту сферу на необходимом уровне, найти пути ее дальнейшего развития и представить правительству страны. Поэтому выбрать проблему и двигаться в ее рамках – главное условие.

Ключевые слова: быстрая индустриализация, экономическое развитие, сектор экономики, темпы роста, промышленное кредитование, государственная политика, национальная экономика, ключевые отрасли, национальный рынок.

ISSUES OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AND ITS SUPPORT IN THE CONDITIONS OF ACCELERATED INDUSTRIALIZATION OF THE COUNTRY

In the context of growing economic risks and threats to food security in countries around the world, the need to expand the industry arises every day. Industry is one of the priority areas, on the axis of which other areas can be formed and developed. In addition, industry is an industry that plays a significant role in providing the population with permanent jobs and finished products. Therefore, taking into account all the needs, the Republic of Tajikistan has identified as its main goal the rapid industrialization of the country, which helps improve the level and quality of life of the population. Therefore, the need for analysis and review of the industry is always in the focus of attention of the country's government and manufacturing entrepreneurs. Therefore, it is necessary to comprehensively analyze this area at the required level, find ways for its further development and present it to the government of the country. Therefore, choosing a problem and moving within its framework is the main condition.

Keywords: rapid industrialization, economic development, economic sector, growth rate, industrial lending, government policy, national economy, key industries, national market.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Хайрзода Шукрулло Курбоналӣ* – Донишгоҳи давлатии Данғара, доктори илмҳои иқтисодӣ, ректор. **Суроға:** 735320, ш. Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, кӯчаи Марказӣ, 25

Миршарипов Эмомалӣ Курбоналиевич - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи молия. **Суроға:** 734067, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Email: **emomali-95s@mail.ru**

Сведения об авторах: *Хайрзода Шукрулло Курбонали* – Дангаринский государственный университет, доктор экономических наук, ректор. **Адрес:** 735320, г. Дангара, Республика Таджикистан, Хатлонская область, Центральная улица, 25

Мишарипов Эмомали Курбоналиевич – Таджикский государственный финансово-экономический университет, соискатель кафедры финансов. **Адрес:** 73406, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Email: **emomali-95s@mail.ru**

Information about the authors: *Khairzoda Shukrullo Kurbonali* – Dangara State University, Doctor of Economics, rector. **Address:** 735320, Dangara, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Central street, 25

Mirsharipov Emomali Kurbonaliyevich – Tajik State University of Finance and Economics, applicant for the Department of Finance. **Address:** 73406, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. Email: **emomali-95s@mail.ru**

**ТАЪСИРИ СЕССИЯИ XVI ШУРОИ ОЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БА РУШДИ
РАВАНДИ ҶАҶОНИШАВӢ**

Каримова Н.С., Саидова Ш.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

9 сентябри соли 1991 ба даст овардани Истиқлолияти давлатии Тоҷикистонро метавон яке аз дурахшонтарин саҳифаҳои таърихи сиёсӣ арзёбӣ кард.

Аммо пас аз эълони расмии истиқлолияти Тоҷикистон ҳамагӣ як солу ду моҳ сипарӣ шуд ва бар асари ихтилофу гирдиҳамоиҳои пайваста ду раиси ҷумҳурӣ қонунан интихобшуда, ҷаҳор раиси Шурои Олӣ ва дигар раҳбарони баландпояи ҳукумат иваз шуданд.

Дар ниҳоят, набудани субот дар идораи кишвар боиси алангаи оташи ҷанг дар кишвар гардид. Задухурдҳои мусаллаҳона байни қувваҳо ва гурӯҳҳои гуногун, гаравгонгирии депутатҳо, ғоратгарӣ ва дуздӣ, террор ва сӯйқасд ба ҷони ходимони давлатию ҷамъиятӣ бухрони сиёсиро ба задухурди хунин табдил доданд. Моҳи майи соли 1992 ба ёдамон меояд, борон меборид, мардум ба маркази шаҳр мерафтанд, ман ҳам пиёда мерафтам, то дар бораи падарам, ки вакили Шурои Олӣ буду аз шаҳри Хучанд ба иҷлосия омада буд, чизе бифаҳмам. Ҷустуҷӯҳоям натиҷае надоданд, вале вақте ба хона баргаштам, модарам гуфт, ки падарам занг зад, ӯ тавонист парвоз кунад ва аллакай дар ДДХ кор мекунад.

Дар ин давра дар ҷумҳурӣ вазъияти душвори сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба амал омад, ки ба инкишофи муносибатҳои нави ҷамъиятӣ ва танзими самарабахши ҳукукии онҳо ҳалал расонд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо даҳолати нерӯҳои дохилӣ ва махсусан хориҷӣ ба ҷанги шаҳрвандӣ кашида шуд, ки ба ҷомеа хисороти бузурги сиёсӣ, иҷтимоӣю иқтисодӣ ва фарҳангӣ расонд. Ин ҷанг тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятию сиёсии мамлакатро фаро гирифта, сабаби риоя нашудани меъёрҳои қонунгузорӣ гардид, ки боиси бухрони иқтисодию иҷтимоии ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа гардид.

Дар мамлакат анархия ҳукмрон буд. Ба ин нигоҳ накарда, мардум ба намояндагони интихобкардаи худ дар мақомоти қонунгузории мамлакат - Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон бо умед менигарист. Дар он рӯзҳо Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ягона сохторе буд, ки то андозае нуфузи худро дар байни мардум нигоҳ дошта, метавонист барои дарёфти роҳҳои барқарории сулҳу оромӣ ва ба эътидол овардани вазъи сиёсии кишвар талош кунад.

Дар ҷунин шароит бо мақсади таҳкими давлатдорӣ, ҳифз ва рушди истиқлолият, инҷунин муайян намудани роҳи самтҳои минбаъдаи рушди давлати нави соҳибистиклол Иҷлосияи 16-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (даъвати бистум) баргузор гардид. Иҷлосияи 16-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таърихи халқи тоҷик як марҳилаи гардишиест, ки барои хотима бахшидан ба ҷанги шаҳрвандӣ, ба эътидол овардани вазъи сиёсӣ, инҷунин ташаккули ҷомеаи дунявӣ, ҳукуқӣ ва демократӣ дар Тоҷикистон таъсири назаррас расонд.

Инак, Иҷлосияи 16-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 16 ноябри соли 1992 дар шаҳри Хучанд ба кори худ оғоз кард.

Зарурати гузаронидани иҷлосияи Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз муқовимати сиёсӣ ва мусаллаҳона дар ҷумҳурӣ ба миён омад. Як рӯз пеш ман бо оилаам ба Хучанд, ба минтақаи оромтар кӯчидем.

Саъю талоши вакилони мардумӣ ва Эмомалӣ Раҳмон, ки дар ин иҷлосия раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон интихоб гардид, ба он нигаронида шудааст, ки ақли солим ва адолат пайдор шавад, аҳдномаи миллий, якпорчагии кишвар ва ҷаҳон таъмин карда мешаванд.

Қарорҳои Иҷлосияи 16-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таъмини ризоияти миллий, бозгашти гурезаҳо ва муҳоҷирон ба ватан, ба тавофуқ расидани нерӯҳои

мухталифи чомеа шароиту имкони мусоид фароҳам овард. Ҳамин тариқ, барои таҳкими сулҳу ваҳдати миллӣ дар Тоҷикистон заминаҳои мустаҳкам гузошта шуданд.

Дар натиҷаи ба амал баровардани стратегияи дар сессия кор карда баромадашуда системаи иқтисодии бемайлон тараққиқунанда қорӣ карда шуд, ки дар заминаи он шаклҳои гуногуни моликият ба вуҷуд омада, тадричан васеъ гардиданд. Илова бар ин, тавассути сиёсати иҷтимоие, ки дар сессияи 16-ум кор карда баромада шуд, дар мамлакат барои тадричан инкишоф ва мустаҳкам намудани соҳаи иҷтимоӣ заминаҳои воқеӣ ба вуҷуд оварда шуданд. Дар натиҷа давлат тавонист сол то сол имкони бо маблағ таъмин намудани тадбирҳоро оид ба беҳтар намудани вазъи соҳаи илм, маориф, фарҳанг, ниғадории тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли зиёд намояд. Дастоварди муҳим ба поён расидани ҷанги шаҳрвандӣ ва истиқрори сулҳу ваҳдат дар чомеа буд, ки 27 июни соли 1997 дар натиҷаи талошҳои пайвастаи роҳбарияти кишвар ба даст омад. Ҳамин тариқ, Тоҷикистон на танҳо аз раванди харобиовар халос шуд, балки роҳи тадриҷии бунёдқориашро низ оғоз кард.

Дар натиҷа миёни Тоҷикистон бо кишварҳои мухталифи ҷаҳон равобити дипломатӣ барқарор шуд ва кишвар ба созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ пазируфта шуд. Воқеан, Тоҷикистон ҳамчун ҷузъи таркибӣ ва ҷудонопазири чомеаи ҷаҳонӣ, инчунин узви комилҳуқуқи созмонҳои байналмилалӣ ва минтақавӣ роҳи амалисозии сиёсати хориҷии худро пайваста пеш гирифта, ҳамкориҳои мутақобилан судмандро бо тамоми кишварҳои ҷаҳон идома медиҳад.

Сохтмони давлати нав мебоист ба арзишҳои ҷаҳонӣ – эҳтироми ҳуқуқи озодиҳои инсон, асосҳои демократии давлат, қонуният ва адолат асос ёбад.

Эмомалӣ Раҳмон ҷангоми ба кор шуруъ кардани ин суҳанонро гуфт: “Барои истиқрори сулҳ дар кишвар ва баргардонидани ҳама гурезагон ба Ватан омодаам қони худро фидо кунам”.

Роҳбарияти мамлакат ба зудӣ барқарор намудани ҳокимияти маҳаллӣ, ташкили тартиботи қонунӣ, танзими фаъолияти вазорату идораҳо ва кумтаҳои давлатии ҷумҳурӣ муяссар гардид. Мардум ба ҳукумат, ба субот ва тавоноии таъмини амнияти ҷамъиятии он эътимод пайдо карданд.

Ҳамин тариқ, марҳалаи асосии таърихи сулҳу ваҳдати миллӣ аз Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва раиси он интиҳоб шудани фарзанди арзандаи халқ, Қаҳрамони Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оғоз мегардад.

Мамлакати мо баъди сессияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар роҳи сохтмони чомеаи мустақили демократӣ қадамҳои устувор гузошт. Дар ин давра Тоҷикистон соҳиби парчам, нишон ва суруди нави давлатдорӣ худ гардид.

Дар солҳои минбаъда самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ муайян карда шуданд, ки дар доираи ҷаҳор ҳадафи стратегӣ амалӣ мегарданд.

Аз бунбасти коммуникатсионӣ баровардани кишварамон дар баробари дигар ҳадафҳои стратегӣ вазифаи умумимиллӣ ва омили муҳими рушди кишвар мебошад. Дар ин росто дар ҷумҳурӣ ҷиҳати беҳтар намудани инфрасохтори нақлиётӣ мутабиқи меъёрҳои байналмилалӣ корҳои кофӣ анҷом дода шудаанд: сохтмон ва таҷдиди роҳҳои оҳану автомобилгард, пулҳо, нақбҳо идома дорад, ки ин имкон дод, ки кишвар аз бунбасти коммуникатсионӣ раҳо шавад ва ба як кишвари транзитӣ дар минтақа табдил ёбад. Дар солҳои истиқлолият ҳаҷми маҳсулоти кишоварзӣ ба таври назаррас афзоиш ёфт ва ба ин васила ҷумҳурӣ на танҳо ба бозори дохилӣ, балки ба бозори давлатҳои шарик низ маҳсулоти кишоварзиро пешкаш мекунад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо мақсади амалӣ намудани қарорҳои Ҳукумати кишвар оид ба рушди минбаъдаи Тоҷикистон ва бо назардошти аҳамияти саноат дар ҳалли масъалаҳои иқтисодии иҷтимоӣ, инчунин таъсиси ҷойҳои нави корӣ дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2018 саноатикунони босуръати кишварро ҳадафи ҷоруми стратегӣ эълон намуд. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон талошҳои худро ҷиҳати ҷалби сармояи мустақим ба бунёди корхонаҳои нави истеҳсолӣ, ба қор андохтани корхонаҳои бекорхобида ва таъсиси ҷойҳои корӣ дар кишвар пурзӯр кардааст.

Ба шарофати истиқлолият, суботи сиёсӣ ва ваҳдати миллӣ Тоҷикистон тамоми заминаҳои заруриро барои ноил шудан ба ҳадафҳои стратегии миллӣ фароҳам оварда, инчунин тавонист дар арсаи байналмилалӣ эътибори баланд пайдо карда, ба узвияти муҳимтарин созмонҳои байналмилалӣ ҷаҳонӣ, аз қабили СММ, Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, Созмони Паймони Амнияти Дастаҷамъӣ, Созмони Амният ва Ҳамкории Аврупо, Созмони Ҳамкории Шанхай, Машварати ҳамкорӣ ва тadbирҳои боварӣ дар Осие ва ғайра шомил гардад. Дар солҳои истиқлолият кишвари мо дар арсаи байналмилалӣ мавқеи сазоворро ишғол намуда, бо 180 давлати дунё робита барқарор намуд.

Аксари ташаббусҳои сиёсии роҳбарияти Тоҷикистон аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ пазируфта ва дастгирӣ ёфт. Аз ҷумла, рушди ҳамкориҳои минтақавӣ, як қатор ташаббусҳои оид ба истифодаи оқилонаи захираҳои об, ҳамкорӣ дар соҳаи энергетика. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон муаллифи ҷаҳор ташаббуси бузурги ҷаҳонӣ: «Соли байналмилалӣ оби тоза, соли 2003», «Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои ҳаёт солҳои 2005-2015», «Соли байналмилалӣ ҳамкорӣ дар соҳаи об 2013» ва «Даҳсолаи байналмилалӣ амал: Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028». Ташаккул ва татбиқи сиёсати хоричӣ, ки меҳвари он сиёсати «дарҳои боз» мебошад, дар солҳои Истиқлолияти давлатӣ ба як стратегияи муҳим табдил ёфта, самаранокии худро собит намуд.

Дар баробари ин, вазъи ҷаҳони муосир мардуми Тоҷикистонро водор мекунад, ки бо комёбиҳои бадастоварда таваққуф накунад, ба сӯи таҷдиди минбаъдаи тамоми соҳаҳои ҳаёт, рушди озоди демократӣ ва бунёди ҷомеаи муосиру пешрафта, барои ҳаёт, меҳнат ва эҷод ва аз ҳама муҳим, барои тарбияи ҷамаҷонибаи наслҳои минбаъда равона карда шудааст, ҷолиби диққат бошад ва анъана ва арзишҳои кӯҳани халқи худро ҳифз ва ғанӣ гардонанд. Бо итминони комил гуфта метавонем, ки тамоми дастовардҳои асосии мо дар роҳи пешгирӣ аз пошхӯрии давлат, барқарорсозии низоми давлатдорӣ идоракунӣ ва ниҳоят хотима бахшидан ба ҷанги шаҳрвандӣ бо номи Эмомалӣ Раҳмон алоқамандӣ дорад.

Ниҳоят, Ҷумҳурии Тоҷикистон бо таъя ба арзишҳои таърихӣ худ, ҳифзи манфиатҳои миллӣ, манфиатҳои давлатро амик дарк намуда, ба вазъи ҷаҳонӣ возеҳ шинос шуда, ба қатори ҷаҳон пайваст.

Афзалиятҳои сиёсати дурандешонаи Эмомалӣ Раҳмон дар татбиқи сиёсати хоричӣ аз дигар омилҳо боло гузоштани манфиатҳои миллӣ Тоҷикистони соҳибистиклол, муаррифии обрӯи кишвар дар арсаи байналмилалӣ, таъмини шароити мусоиди беруна барои рушди дохилии давлат ва ба ин васила таҳкими асосҳои истиқлолияти Тоҷикистон мебошад. Як рӯйдоди муҳими сиёсӣ барои Тоҷикистон нахустин суҳанронии Сарвари Тоҷикистон аз минбари баланди СММ 29 сентябри соли 1993 буд. Минбаъд, Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун Сарвари Тоҷикистон боз 11 маротиба аз минбари СММ суҳанронӣ карда, ҳар дафъа на танҳо аз манфиатҳои миллӣ давлати соҳибистиклоли Тоҷикистон ҳимоят кард, балки барои ҳалли мушкилоти ҷаҳонӣ башарият ташаббусҳои судманд ба миён гузошт. Иштироқи фаъолонаи Эмомалӣ Раҳмон дар ҳалли мушкилоти доғи рӯз боис гардид, ки Тоҷикистон ба як бахши обрӯманди ҷомеаи ҷаҳонӣ табдил ёбад. Ин дастоварди барҷастаи миллӣ ва таърихӣ воқеан бо фаъолият ва муборизаи қаҳрамононаи Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон, инчунин, халқи тоҷик алоқаманд аст. Миёни Тоҷикистону Русия дар заминаи байнидавлатӣ, байниҳукуматӣ, байниидоравӣ беш аз 230 шартномаву созишномаҳо баста шудаанд, ки заминаи муносибатҳои ҳуқуқӣ ва меъерии байни ду давлатро ташкил медиҳанд.

Пешвои мо - Эмомалӣ Раҳмонро дар тамоми ҷаҳон мешиносанд, китоби ӯ «Тоҷикон дар оинаи таърих» ба забонҳои олмонӣ, англисӣ, фаронсавӣ, чинӣ, арабӣ, дарӣ ва дигар забонҳои кишварҳои ИДМ нашр шудааст. Раванди ҳаракати пурсамари иқтисоди ҷумҳурий идома дорад.

Тибқи иттилои Хадамоти гумрук, дар 5 моҳи аввали соли 2022 Тоҷикистон аз кишварҳои мухталиф ҳудуди 58 ҳазор тонна рағани растанӣ ба маблағи қариб 71 миллион доллар харидорӣ кардааст. Тоҷикистон аз Қазоқистон ҳамасола 12,4%-и ҳаҷми содироти рағани казокро ба маблағи 12,8 миллион доллар ворид мекунад. Самтҳои асосии содироти рағани офтобпараст, сафлор ё пахта ва фраксияҳои онҳо дар соли 2021 инҳо буданд: Ўзбекистон бо ҳиссаи 41% (43 миллион доллар), Чин бо ҳиссаи 35% (36

миллион доллар), Тоҷикистон бо ҳиссаи 12,4% (12,8 миллион доллар), Қирғизистон бо ҳиссаи 5,21% (5,4 миллион доллар), Афғонистон бо ҳиссаи 4,62% (4,78 миллион доллар).

Дар ҳамин ҳол, Тоҷикистон тасмим гирифтааст, ки дар се соли оянда тавлиди рағғани растанӣ беш аз 57% афзоиш ва воридоти ин маҳсулотро 2,1% коҳиш диҳад. Дар ин бора дар Дурнамои нишондиҳандаҳои асосии макроиктисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2024 гуфта шудааст. Тибқи ин санад, то соли 2024 ҳаҷми воридоти рағғани растанӣ ва рағған то 94 ҳазор тонна коҳиш хоҳад ёфт.

Ҳаҷми воқеии воридот дар соли гузашта аз нишондоди пешбинишуда хеле зиёд буд - аз хориҷ ба маблағи беш аз 148 миллион доллар 123 ҳазор тонна рағған харидорӣ шудааст. Мувофиқи пешгӯиҳо бояд 100 ҳазор тонна харида мешуд.

Муассисоти дахлдор хабар медиҳанд, ки ҳоло дар ҷумҳурӣ 52 корхонаи истеҳсоли рағғани растанӣ бо иқтидори умумии 80 ҳазор тонна дар як сол фаъолият менамояд. Истеҳсоли рағған, тибқи пешгӯии Вазорати рушди иқтисод, бояд дар тӯли се сол аз 27,3 ҳазор тоннаи соли қорӣ то соли 2024 ба 43 ҳазор тонна афзоиш ёбад. Ба гуфтаи иқтисоддонҳо, бо назардошти афзоиши аҳоли дар як сол, мизони истеъмоли 16,6 кг барои як нафар, ниёз ба рағған низ аз 160,8 ҳазор тоннаи соли қорӣ то соли 2024 ба 170,6 ҳазор тонна мерасад, ки беш аз 6% аст. Қобили зикр аст, ки ба ҷуз аз Қазоқистон, маҳдудияти содироти рағғани офтобпараст аз ҷониби Русия ва Украина, рағғани пахта аз ҷониби Ўзбекистон ва рағғани хурмо аз ҷониби Индонезия қорӣ карда шуд.

Бино ба маълумоти Агентии омили назди Президенти ҚТ, дар 5 моҳи соли 2022 дар Тоҷикистон истеҳсоли моҳӣ, гӯшти мурғ ва тухм ба таври қобили мулоҳиза афзоиш ёфтааст. Аз аввали соли 2022 дар ҷумҳурӣ ҳудуди 17,7 ҳазор тонна гӯшти парранда истеҳсол шудааст. Ин рақам нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 23,3% бештар аст. Афзоиши истеҳсоли гӯшти мурғ дар вилояти Хатлон 27,2%, дар вилояти Суғд 22,2%, ГРМ 21,2%-ро ташкил дод.

Дар панҷ моҳи соли қорӣ истеҳсоли тухми мурғ ба 487,5 миллион дона расид, ки нисбат ба соли гузашта 27,1% зиёд мебошад. Афзоиши истеҳсоли тухм дар вилояти Суғд 35,2% ва дар ВМКБ 16%-ро ташкил дод.

Дар панҷ моҳи соли 2022 дар Тоҷикистон 1 ҳазору 43 тонна моҳӣ тавлид шудааст, ки нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 33,1 дарсад бештар аст.

Вилояти Хатлон сайди моҳиро аз ҳама бештар – 708 тонна зиёд кардааст, ки нисбат ба соли гузашта 47% зиёд мебошад. Дар ҳаҷми умумии сайди моҳӣ лаққамоҳӣ (251 тонна), амури сафед (139 тонна) ва зағорамоҳӣ (129 тонна) пешеафанд. Илова бар ин, дар ин давра дар Тоҷикистон беш аз 58 ҳазор гӯшт ва ҳудуди 298 ҳазор тонна шир истеҳсол шудааст, ки нисбат ба ҳамин давраи соли 2021 2-3% зиёд аст [4]. Бешубҳа, бузургтарин дастоварди мо пас аз иҷлосияи таърихӣ барқарорӣ сулҳу ваҳдати миллӣ дар Тоҷикистон аст. Агар пас аз ба даст овардани истиқлолият ба кишвар назар андозед, маълум мешавад, ки баъди ин иҷлосия дар кишвар марҳалаи нави рушд: бунёди роҳи оҳани Қурғонтеппа – Кӯлоб, роҳи автомобилгарди Кӯлоб – Хоруғ – Кулма – Қарқурум, Истиқлол ва нақбҳои Шар-Шар, шохроҳи Душанбе-Айнӣ-Хучанд-Чанок, Душанбе-Турсунзода-сарҳади Ўзбекистон, Айнӣ-Панҷакент, Хоҷа-Сартез, кони гази Хоҷа-боқиргон, фурудгоҳи Кӯлоб ва таҷдиди фурудгоҳҳои Душанбе ва Хучанд, барқарорсозии роҳи оҳани Ваҳдат-Ёвон, Душанбе-Ваҳдат-Ёвон, сохтмони НБО-и Сангтӯда 1, 2, ба истифода додани неругоҳи барқи обии Роғун ва иншооти бузурги саноатӣ дар дехоту шаҳрҳо, ободонии роҳу пулҳои аҳолинишин, махсусан дар ноҳияи Рашт ва водихои Вахш, дар саросари кишвар бо кишварҳои хориҷӣ таъсис додани дахҳо корхонаҳои муштарақ оғоз ёфт [3].

Иҷлосияи XVI Шурои Олӣ, ки дар дуввумин шаҳри бузурги кишвар баргузор шуд, шаҳри Хучандро ба мисли Техрону Қрим, Потсдам ва Хелсинки, ки дар он ҷо конфронсу вохӯриҳои тақдирсоз баргузор мешуданд, шухратманд гардонд. Сессияи таърихии XVI Шурои Олӣ асоси фарҳанги нави сиёсӣ гардид. Истиқлолият, якпорчагӣ, ваҳдат дар ҷомеа ҳамчун арзишҳои эътироф гардиданд, ки фарҳанги нави сиёсиро ташкил медиҳанд [5].

Ин рӯйдод дар таърихи кишвар фаромушнашаванда мебошад, марҳилаи мусолиҳаи миллӣ ва нақши Сарвари давлат дар ин раванд беназир аст. Бо итминони комил гуфта метавонем, ки дастовардҳои, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон имрӯз дар ҷаҳон намояндагӣ мекунад, дар заминаи татбиқи қарорҳои Иҷлосияи 16-уми Шурои Олии Ҷумҳурии

Тоҷикистон ба даст омадааст. Ин вохӯрӣ барои ташаккули давлатдорӣ навини тоҷикон, эҳёи давлати миллӣ, таъмини сулҳу ваҳдат, баланд бардоштани нуфузи Тоҷикистон дар арсаи байналмилалӣ заминаи боэътимод гузошт. Ҳатто дар рӯзҳои аввали роҳбарӣ Эмомалӣ Раҳмон таъкид карда буд, ки “то сулҳу амният барқарор нашавад, то охири гурезаро аз давлатҳои дигар барнагардонем, ман ором намешавам”. Мақсади асосӣ муттаҳид сохтани миллат буд, ки Сарвари давлат онро хеле барҷаста ҳал карда буд [7].

Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пас аз интихоб шуданаш ба ин мақом бо катъият изҳор доштанд, ки ҷонибдори бунёди давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва иҷтимоӣ буда, ба эътидол овардани вазъи иҷтимоӣ сиёсӣ ва расидан ба сулҳ аз масъалаҳои асосии иҷлосия буд. Бо ин мақсад Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Рӯзи сулҳ ва ризоияти миллии халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон кардани 26 ноябри соли 1992» қабул гардид, ки баъди он раванди барқарорсозии сулҳ дар кишвар оғоз гардид. Яъне дар ин иҷлосия қадами аввал барои барқарорӣ сулҳ гузошта шуд ва тавре ҳамватанони мо хуб дар ёд доранд, пас аз музокироти беш аз 40 моҳи душвор 27 июни соли 1997 Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон ба имзо расид [9].

«Агар дар тули ин 30 сол мардуми Тоҷикистон, хоҳ пиру хоҳ ҷавон аз сиёсати мо пуштибонӣ намекарданд, ба гумон аст, ки мо ба сулҳу оромӣ, таъмини рушду пешрафт ноил мешудем. Яъне мо ин рӯзҳои равшану деринтизорро ба даст намеовардем. Ман дар назди ин халқи қаҳрамон бо як иродаи шикастнопазир сари таъзим фуруд меорам», - гуфта буд Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон [13].

Дарси таърих, гузаштаи пуршараф ва бартариҳои давлати навини миллӣ, таҷлили ҷашнҳои пурарзише чун 1100-солагии давлатдорӣ Сомониён, 2500-солагии Истаравшани бостонӣ, 2700-солагии Кӯлоб ибратбахш аст. Соли Тамаддуни Ориёӣ, 3000-солагии Ҳисор ва 5500-солагии Сарзми бостонӣ мояи ифтихору таҷлили ҳар як тоҷик аз арзишҳои гузаштаву фардои пурифтихор аст [14].

Бо мурури замон аҳамият ва арзиши сессия бештар мешавад. Дар бораи сессия шояд асрори ногуфта бисёр бошад. Ба фикри мо, барои таҳияи «Энсиклопедияи сессияи XVI Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон» низ вақту фурсат расидааст. Насли навраси мо аз кӯдакистон то мактаби миёна бояд аз ин саҳифаи таърихи навини мо дарс ва таҷрибаи ибратомӯз бигирад [16].

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ - Қурбонов А.К.

АДАБИЁТ

- 16-я сессия Верховного Совета: что она принципиально дала. [Электронный ресурс]. URL: www.asiaplus.tj.info
- 30-летие исторической XVI-ой Сессии Верховного Совета / Нематзода Маликшо. [Электронный ресурс]. URL: nafzka.tj/about/news/Item?/58
- Во Дворце Арбоб чествовали 30-ю годовщину 16-й Сессии Верховного Совета Республики Таджикистан // Avesta.tj 17.11.2022.
- Историческое значение XVI Сессии Верховного Совета для формирования современной таджикской государственности / Альфия Баширова.
- Камолова М. XVI сессия Верховного Совета – судьбоносная дата таджикской государственности / М. Камолова // Народная газета Республики Таджикистан от 18.11.2021.
- Мухаметов Г.Б. Судьбоносная XVI Сессии Верховного Совета / Г.Б. Мухаметов // Народная газета Республика Таджикистан. -19.11.2020. – 11-19.
- Набиев В.М. Древний Худжанд – колыбель миротворчества таджиков / В.М. Набиев // Ученые записки. – 2018. -№2(55). –С.5.
- Основы новейшей государственности / Под редакцией М. Убайдуллоева. – М., Радуница, 2002. –С.285.
- Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики» от 21 декабря 2021 года, город Душанбе [Электронный ресурс]. URL: www/vkd.tj/index.php/sobytiya
- Рахмонзода Зоир. Спаситель нации и государства. [Электронный ресурс]. URL: parlament.tj/neys 11.11.2021.
- Судьбоносное заседание: что дала Таджикистану XVI сессия Верховного Совета – 92. Sputnik, Гарсия Руден.
- Тоатов Х.С. Роль XVI Сессии Верховного Совета Республики Таджикистан в установлении мира между таджиками / Х.С. Тоатов // Вестник ТГУПБП. Серия общественных наук. – 2012.
- Таджикистан - XVI сессия Верховного Совета. [Электронный ресурс]. URL: www.Takikistan.Turkestan.ru
- Халимова М.М., Шухрати Р. XVI сессия Верховного Совета Республики Таджикистан – возрождение таджикского национального государства. 16.11.2022.

15. Юбилей исторической сессии Верховного Совета отметили в Таджикистане. Сайт Президента Республики Таджикистан // Мир 24. Вера Исмаилова.

ТАЪСИРИ СЕССИЯИ XVI ШУРОИ ОЛИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БА РУШДИ РАВАНДИ ҶАҶОНИШАВӢ

Дар мақола нақш ва аҳамияти Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (даъвати 12) баррасӣ шудааст. Муаллифони матлаб зикр кардаанд, ки ин ҳодиса дар таърихи кишвар, марҳалаи мусолиҳаи миллӣ ва фаромушнаванданда буда, нақши Сарвари давлат дар ин раванд беназир аст. Баъдан дар мақола зикр гардид, ки дастовардҳои, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон имрӯз дар ҷаҳон муаррифӣ менамояд, дар заминаи татбиқи қарорҳои Иҷлосияи 16-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба даст омадааст. Бешубҳа, бузургтарин дастоварди мо пас аз иҷлосияи таърихӣ барқарорӣ комили сулҳу ваҳдати миллӣ ва рушди иқтисоди кишвар буд. Тибқи ҳуҷҷати пешгуӣи нишондиҳандаҳои асосии макроеқтисодӣ, то соли 2024 ҳаҷми воридоти рағғани растанӣ ва ҷарб то 94 ҳазор тонна коҳиш меёбад. Истеҳсоли рағғани худӣ, тибқи пешгуӣи Вазорати рушди иқтисод, бояд дар тули се сол аз 27,3 ҳазор тоннаи соли ҷорӣ то соли 2024 ба 43 ҳазор тонна афзоиш ёбад.

Калидвожаҳо: истиқлолият, Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, энциклопедия, демократия, ваҳдати миллӣ, воридот.

ВЛИЯНИЕ XVI СЕССИИ ВЕРХОВНОГО СОВЕТА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН НА РАЗВИТИЕ ПРОЦЕССОВ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье рассматривается роль и значение XVI Сессии Верховного Совета Республики Таджикистан (12 созыва). Авторы статьи отметили, что это событие является незабываемым в истории страны, этапом национального примирения и роль Главы государства в этом процессе уникальна. Далее в статье было отмечено, что достижения, которые представляет сегодня в мире Республика Таджикистан, были достигнуты на основе претворения в жизнь решений 16-й Сессии Верховного Совета Республики Таджикистан. Несомненно, нашим величайшим достижением после исторической сессии стало восстановление полного мира и национального единства, развитие экономики страны. Согласно прогнозному документу основных макроэкономических показателей к 2024 году объем импорта растительного масла и жира снизится до 94 тысяч тонн, т.е. собственное производство масла, согласно прогнозам Минэкономразвития, за три года должно увеличиться с 27,3 тысяч тонн до 43 тысяч тонн в 2024 году.

Ключевые слова: независимость, XVI сессия Верховного Совета Республики Таджикистан, энциклопедия, демократия, национальное согласие, импорт.

INFLUENCE OF THE XVI SESSION OF THE SUPREME COUNCIL OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN ON THE DEVELOPMENT OF GLOBALIZATION PROCESSES

The article discusses the role and significance of the XVI Session of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan (12 convocation). The authors of the article noted that this event is unforgettable in the history of the country, a stage of national reconciliation, and the role of the Head of State in this process is unique. Further in the article it was noted that the achievements that the Republic of Tajikistan represents in the world today were achieved on the basis of the implementation of the decisions of the 16th Session of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan. Undoubtedly, our greatest achievement after the historic session was the restoration of complete peace and national unity and the development of the country's economy. According to the forecast document of the main macroeconomic indicators, by 2024 the volume of imports of vegetable oil and fat will decrease to 94 thousand tons, i.e. own oil production, according to forecasts of the Ministry of Economic Development, over three years should increase from 27.3 thousand tons to 43 thousand tons in 2024.

Keywords: independence, XVI session of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan, encyclopedia, democracy, national harmony, import.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Каримова Нигина Саймаметовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи назарияи иқтисод. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдаки, 17. **Телефон:** 915-22-12-28. **E-mail:** niginakarimova717@gmail.com

Саидова Шодия Икромовна - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯй. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдаки, 17. **Телефон:** 939-28-01-01. **E-mail:** shodiy@mail.ru

Сведения об авторах: *Каримова Нигина Саймаметовна* – Таджикский национальный университет, старший преподаватель кафедры экономической теории. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** 915-22-12-28. **E-mail:** niginakarimova717@gmail.com

Саидова Шодия Икромовна - Таджикский национальный университет, соискатель. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. **Телефон:** 939-28-01-01. **E-mail:** shodiy@mail.ru

Information about the authors: *Karimova Nigina Saimametovna* – Tajik National University, senior lecturer at the Department of Economic Theory. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. **Phone:** 915-22-12-28. **E-mail:** niginakarimova717@gmail.com

Saidova Shodiya Ikromovna - Tajik National University, applicant. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. **Phone:** 939-28-01-01. **E-mail:** shodiy@mail.ru

ТАНЗИМ ВА ЧОРАҲОИ ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ ФАЪОЛИЯТИ ИННОВАТСИОНИИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТИИ ҶУМҲУРӢ

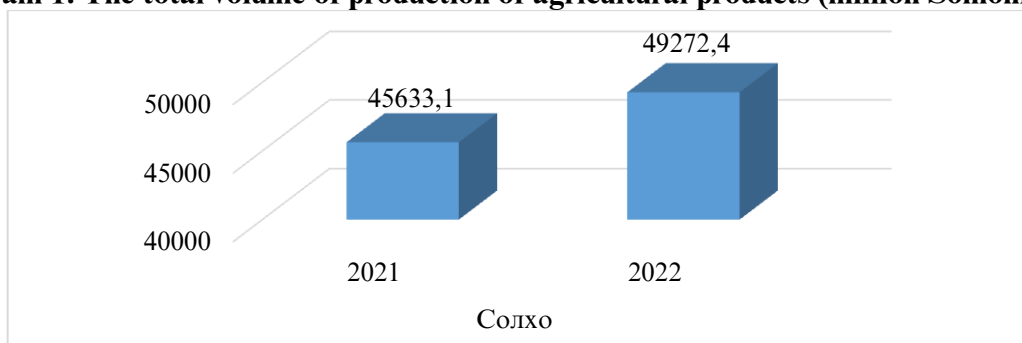
Навруз Носири

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2030, қайд шудааст, ки вазифаи минбаъда дар соҳаи истеҳсолоти кишоварзии мамлакат «...васеъ намудани саҳми КАС дар таъмини мавҷудият ва кофӣ будани маводи озуқаворӣ, сифат ва бехатарии онҳо дар асоси гузариш ба сатҳи баланди саноатикунонӣ ва рушди устувори бахши кишоварзӣ дар асоси татбиқ намудани технологияҳои бехатари инноватсионӣ ва экологӣ» иборат мебошад. Комплекси агросаноатӣ яке аз соҳаҳои муҳимтарини иқтисодиёти миллӣ мебошад, ки вазъи он амнияти озуқаворӣ ва рушди иқтисодии давлатро муайян мекунад. Бояд тазаққур дод, ки дар солҳои охир новобаста аз таъсироти офатҳои табиӣ ва омилҳои бухронӣ дар сатҳи зарурии устувор қарор дошта, ба ҳисоби миёна 20-24% маҷмуи маҳсулоти дохилиро таъмин менамояд.

Дар соли 2022 дар ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ ҷумҳурӣ ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзӣ ба 49272,4 млн. сомонӣ баробар шуд, ки нисбат ба соли 2021-ум 8% зиёд мебошад, аз ҷумла рушди растанипарварӣ 7,7% ва чорводорӣ 8,7%-ро ташкил додааст.

Диagramмаи 1. Ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ (млн. сомонӣ)
Diagram 1. The total volume of production of agricultural products (million Somoni)



Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе; Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. -С.287.; Пресс – релиз “Оид ба натиҷаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва фаъолияти вазорат дар соли 2022” - Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://medt.tj/images/13.02.2023-1.pdf>

Мутобиқи нишондодҳои оморӣ дар соли 2021 ҳаҷми умумии маҳсулоти кишоварзӣ дар ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ 45,63 миллиард сомониро ташкил додааст, ки ин нисбат ба соли 2011-ум 3 маротиба зиёд буда, ба ривочи истеҳсолоти кишоварзӣ ишорат мекунад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои умумии иқтисодии кишоварзӣ
Table 1. General economic indicators of agriculture

Нишондиҳандаҳо	Солҳо			
	2011	2016	2019	2021
Ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ (млн. сомонӣ)	14931,6	23008,3	27750,4	45 633, 1
<i>Аз он ҷумла:</i> растанипарварӣ	10702,1	15813,9	19279,7	31 487,5
чорвопарварӣ	4229,5	7194,3	8470,7	14 145,6

Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе; Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2013. -С.278.; 2019. -С.284.; 2020. -С.300.; 2022. -С.287.

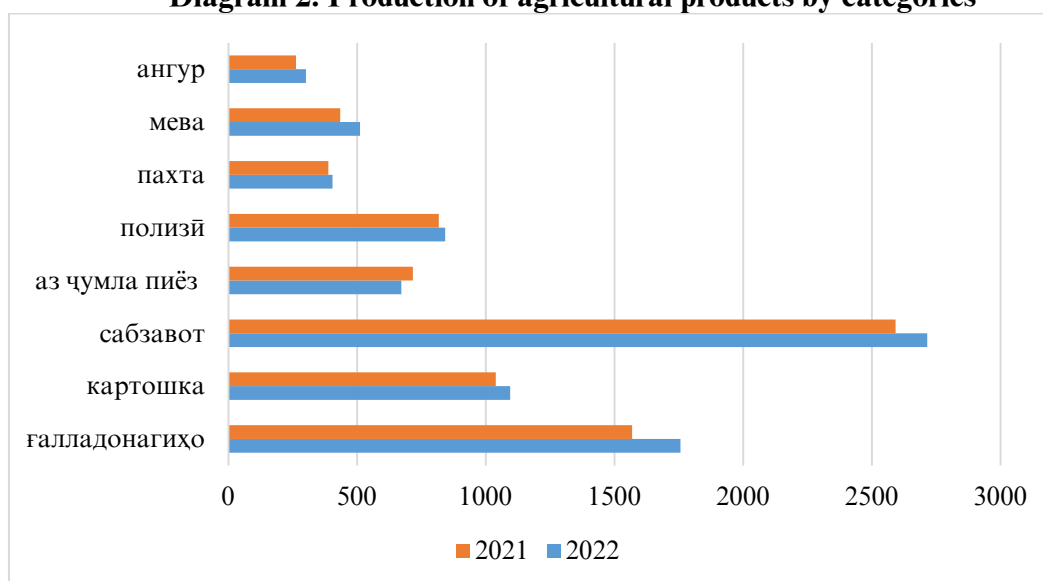
Дар соли 2022 дар маҷмуъ, ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ (хоҷагиҳои ҷамоавӣ, деҳқонӣ ва аҳоли) дар майдони 858,4 ҳазор гектар кишти асосӣ ва 114,3 ҳазор гектар кишти тақрорӣ гузаронида шуд.

Ба ҳолати 1 сентябри соли 2022 хоҷагиҳои деҳқонӣ ва ҷамоавӣ дар майдони 114,3 ҳазор гектар кишти такрорӣ зироатҳои кишоварзӣ гузарониданд, ки нисбат ба ҳамин давраи соли 2021-ум 8,9 ҳазор гектар ё 8,5% зиёд мебошад. Инчунин, дар соли 2022 дар майдони 19538,3 гектар кишти барвақтӣ гузаронида шуд, ки нисбат ба соли гузашта 1064,8 гектар ё 5,4% зиёд мебошад.

Солҳои охир, бо вучуди таъсири манфии омилҳои берунӣ, пайи ҳам омадани хушксолӣ ва маҳдудсозии содироти озуқаворӣ аз ҷониби кишварҳои ҷаҳон, маҳз бо заҳмати шабонарӯзии кишоварзони мамлакат амнияти озуқаворӣ ва фаровонии бозори дохилӣ бо маҳсулоти кишоварзӣ таъмин карда шуд.

Соли 2022 дар ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ истеҳсоли ғалладонагиҳо 1756,2 ҳазор тонна, аз ҷумла гандум 934,3 ҳазор тонна, картошка 1094,4 ҳазор тонна, сабзавот 2714,8 ҳазор тонна, аз ҷумла пиёз 672,2 ҳазор тонна, полизӣ 842,6 ҳазор тонна, пахта 404,7 ҳазор тонна, мева 512,1 ҳазор тонна ва ангур 301,1 ҳазор тоннаро ташкил дода, нисбат ба соли 2021 ғалладонагиҳо 10,7%, аз ҷумла гандум 6,6%, сабзавот 4,5%, полизӣ 2,9%, картошка 5,1%, пахта 4,1%, мева 15,2% ва ангур 12,6% зиёд гардида, пиёз 6,6% коҳиш ёфтааст.

Диаграммаи 2. Истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ аз рӯи категорияҳо
Diagram 2. Production of agricultural products by categories



Сарчашма: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе: Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. -С.287.; Пресс – релиз “Оид ба натиҷаҳои рушди иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва фаъолияти вазорат дар соли 2022” - Вазорати рушди иқтисод ва савдои Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://medt.tj/images/13.02.2023-1.pdf>

Дар соли 2022 истеҳсоли сабзавот дар гармхонаҳо 24,6% афзоиш ёфта, ба 2968,8 тонна баробар гардид. Дар ин давра, дар ҳамаи шаклҳои хоҷагидорӣ истеҳсоли гӯшти чорвои калон ва майда (дар вазни зинда) 300,5 ҳазор тонна (5,9% зиёд нисбат ба соли 2021), гӯшти паранда (дар вазни зинда) 48,7 ҳазор тонна (10,4% зиёд), шир 1064,2 ҳазор тонна (2,1% зиёд), тухм 1212,2 млн дона (15,1% зиёд), пашм 8376,5 тонна (2,8% зиёд), асал 4565,2 тонна (4% зиёд), моҳӣ 4746,4 тонна (8,1% зиёд) ва истеҳсоли пилла 393,1 тоннаро (12,9% кам) ташкил додааст.

Сарфи назар аз динамикаи мусбати ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, як қатор мушкилот вучуд доранд, ки суръати рушди соҳаро бозмедоранд [11]. Коҳиши вазъи зерсохтори истеҳсолии захираҳои замин ва заминаи моддӣ-техникии кишоварзӣ, вазъи номусоиди маблағгузорӣ ва қобилияти пасти пардохтпазирии қисми зиёди хоҷагиҳои деҳқонӣ, маҳдудияти захираҳои молиявии корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ, ки бевосита ба ҳолати базаи моддиву – техникӣ дар соҳа таъсир мерасонад. Чунин омилҳои макроиқтисодӣ, ба монанди афзоиши нархи барку сӯзишворӣ, баланд гаштани арзиш ва норасоии тухмӣ, нуриҳои минералӣ, воситаҳои кимиёвӣ ҳифзи растаниҳо ва дигар воситаҳои моддию техникӣ, ки дар соҳа истифода

мешаванд, ба фаъолияти пурсамари хоҷагидорон ва рушди соҳаи кишоварзӣ низ таъсири манфӣ мерасонад. Ҳамаи ин имконияти истехсолкунандагонро барои татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ, гузаштан ба технологияҳои нави сарфакундаи захираҳои душвор месозад. Бо вуҷуди ҳамаи ин то ҳол масъалаҳои муҳимми сиёсати аграрӣ, аз ҷумла номуайянии шаклҳои рушди минбаъдаи соҳаи кишоварзӣ, ки дар бахши иқтисодӣ асосӣ ҳисобида мешаванд, баррасӣ нашудаанд [1,с.54]. Аз ин сабаб, танзими давлатӣ яке аз воситаҳои зарурии ноил шудан ба ҳадафҳои стратегӣ ҳисобида шуда ва аҳаммияти мавзӯи таҳқиқотро муайян мекунад.

Аз таҳлили манбаҳои илмӣ дар соҳаи таҳқиқи ҷанбаҳои гуногуни истехсолоти кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бармеояд, ки танзими давлатии соҳаи КАС, системаи мураккаби шаклҳо ва тадбирҳои таъсиррасонӣ ба фаъолияти субъектҳои мебошад, ки истехсол ва фурӯши маҳсулоти кишоварзиро амалӣ мекунанд ва ба таҳкими амнияти озуқавории кишвар нигаронида шудаанд.

Расми 1. Шаклҳо ва чораҳои танзими давлатии КАС-и Ҷумҳурии Тоҷикистон
Figure 1. Forms and measures of state regulation of KAS of the Republic of Tajikistan

Шаклҳои танзими давлатии КАС-и Ҷумҳурии Тоҷикистон		
Ҳуқуқӣ	Маъмурӣ	Иқтисодӣ
Қонунҳо, фармонҳо, қарорҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ, барнома ва нақшаҳои давлатӣ, оинномаи шахсони ҳуқуқӣ ва ғайра.	Танзими ҷанбаҳои техникий истехсол ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ, муқаррар намудани талаботи назорати байторӣ, санитарӣ ва фитосанитарӣ ва ғайра.	Ҳавасмандманд сохтан, ба вуҷуд овардани ангезаҳо ва роҳҳои ҳавасмандгардонии истехсолоти кишоварзӣ, муомилоти маҳсулот
Чораҳои танзими давлатии КАС-и Ҷумҳурии Тоҷикистон		
Мустақим	Ғайримустақим	Бевосита
Субсидияҳо барои истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ ва захираҳои моддӣ-техникӣ, субсидияи меъёри фоизӣ аз рӯи қарзҳо ва ғайра.	Андозбандии имтиёзнok, боҷҳо, даҳолати молӣ ва харид, Ҳимояи манфиатҳои миллӣ дар бозори иқтисодии хориҷӣ	Татбиқи барномаҳои гуногун, ки бевосита бо соҳаи КАС алоқаманд нест (масалан, Ҳифзи олами ҳайвонот ва муҳити зист)

Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Дар расми 1, мо, шаклҳо ва чораҳои танзими давлатии кишоварзиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод мекунем.

Ҷуноне аз расми 1 маълум мегардад, шакли ҳуқуқии танзими давлатии КАС тавассути ташаккул ва қабули санадҳои қонунгузорӣ, ки тартиби истехсол ва фурӯши маҳсулоти кишоварзиро муайян мекунанд, амалӣ карда мешавад [3,с.170]. Дар ин ҳолат шакли ҳуқуқии танзими давлатӣ дар танзими механизмҳои таъсири маъмурӣ ва иқтисодӣ ифода меёбад.

Шакли маъмурии танзими давлатии кишоварзӣ аз ташаккули нишондиҳандаҳои меъерии рушди соҳа, муайян намудани қоидаҳо ва расмиёти амалӣ намудани фаъолият дар соҳаи истехсол ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ иборат аст. Ҳамин тариқ, танзими маъмурӣ тавассути татбиқи чораҳои иҷозат, маҷбуркунӣ ё манъкунӣ амалӣ карда мешавад.

Шакли иқтисодии танзими давлатии кишоварзӣ истифодаи механизмҳо ва тадбирҳои дар бар мегирад, ки баҳодихии арзиши доранд ва вазифаи ҳавасмандкуниро иҷро мекунанд [7,с.140].

Тадбирҳои танзими давлатӣ хусусияти мустақим ва ғайримустақимро доранд, аммо дар як қатор манбаъҳо олимони иқтисоддон чораҳои бевоситаи таъсирро низ чудо мекунанд. Ҳамин тариқ, тадбирҳои хусусияти мустақим барои таъмини риояи дақиқи қонунгузорӣ пешбинӣ шудаанд, зеро истифодаи онҳо барои мустақилона қабул кардани қарорҳои субъектҳои хоҷагидор ва дар бораи ҷанбаҳои муайяни амалисозии фаъолият имконнопазир аст. Дар айни замон, тадбирҳои ғайримустақими танзими давлатӣ ба корхонаҳои кишоварзӣ интихоби шароити муайяни фаъолият, яъне тавассути чораҳои ғайримустақим, давлат барои ҳавасмандгардонии рушди истеҳсолоти кишоварзӣ омилҳои мусоид ба вучуд меоранд. Мақсади тадбирҳои бевосита танзими динамикаи рушди кишоварзӣ нест, аммо онҳо то андозае ба равандҳои истеҳсол ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ дар кишвар таъсир мерасонанд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки бо гузариш ба иқтисоди бозорӣ дар сектори аграрӣ, шаклҳои нави хоҷагидорӣ ба вучуд омаданд, ки пайдоиши онҳо характер, вазифаҳо ва мундариҷаи системаи идоракунии давлатиро дар КАС-и Ҷумҳурии Тоҷикистон дигаргун месозанд. Маълум аст, ки КАС-и Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи иқтисодиёти он нақши калидӣ доранд. Аммо дар КАС ва умуман дар корхонаҳои сектори аграрии ҷумҳурӣ фаъолияти инноватсионӣ начандон дараҷаи баланди рушд дорад. Таҷрибаи мамолики хориҷӣ корхонаҳоеро инноватсионӣ меноманд, ки агар дар соли ҳисобӣ 70% маҳсулоташ дар ифодаи пулӣ аз ҳисоби истеҳсолоти маҳсулоти хусусияти инноватсионӣ дошта ба даст омада бошад [8,с.427]. Аммо дар ҷумҳурии мо, ҳатто дар тамоми КАС бо сабабҳои объективӣ субъективӣ нуруи инноватсионӣ ҳамагӣ 4-5% истифода мешавад. Барои муқоиса ҳамин кофист, ки агар донем, ки ин нишондиҳанда дар корхонаҳои соҳаи аграрии ИМА аз 50% зиёд аст [10,с.3].

Хусусияти хосси идоракунии даврони гузариши иқтисоди комплекси агросаноатӣ ба муносибатҳои бозорӣ, ин танзими бошууронои ҷараёнҳои истеҳсолӣ дар базаи механизми иқтисодии хоҷагидорӣ мебошад, ки манфиати қулли аъзоёни корхонаву ташкилоти ин низомро бояд дифоъ намояд. Маълум аст, ки дар ин замон соҳиби моликият, яъне воситаҳои истеҳсолот худи истеҳсолкунандагон гардиданд, ки асоси ҳавасмандии иқтисодии онҳоро дар гирифтани фоида ташкил медиҳад. Ҳамзамон, дар ин радиф функцияҳои идоракунии маъмурӣ то андозае аз байн рафтанд ва ҷойи онҳоро усулҳои иқтисодии идоракунии гирифтанд. Асоси илмии ташкили идоракунии ва хусусан функцияи асосии дастгоҳи идоракунии дар истеҳсолоти кишоварзӣ, ин ба даст овардан ва нигоҳ доштани мувозинат, яъне тақсмоти оқилонаи ҳамаи унсурҳои истеҳсолот: техника, қувваи қарбӣ, воситаҳои моддӣ-техникӣ, замин ва об мебошад. Дар натиҷаи дуруст ба роҳ мондани унсурҳои номбурда ва ба инобат гирифтани таносубҳои оқилонаи миёни онҳо дар корхона, муассиса, ташкилот ва ё иттиҳодияи агросаноатӣ ташкили дурусти низоми идоракуниро ба даст овардан мумкин аст. Дар баробари ин, ба таҷрибаи пешқадами давлатҳои рушдқардаи дунё рӯ овардан низ аз аҳаммият ҳолӣ нест. Албатта, дар ин маврид хусусиятҳои хосси истеҳсолоти ватанӣ ва иқтисодиёти мамлакатро ба инобат гирифтани лозим аст. Зеро дар КАС, аз ҷумла дар соҳаи кишоварзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити имрӯза 171354 хоҷагиҳои қалон, миёна ва хурд, аз онҳо 239 хоҷагиҳои давлатӣ, 122 ассотсиатсияҳои хоҷагиҳои деҳқонӣ, 5617 хоҷагиҳои деҳқонии ҷамоавӣ, 175 ҶДММ ва ҷамъиятҳои саҳомӣ, 600 хоҷагиҳои ёрирасони корхонаю ташкилотҳои аҳоли ва 164631 хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ машғуланд [2,с.9]. Ҳамзамон, дар ин комплекс корхонаҳои агросаноатӣ, агрофирмаҳо, корхонаҳои байнихоҷагӣ, ширкатҳои агросаноатӣ, ширкатҳои истеҳсолӣ, комбинатҳо, ширкатҳои илмию истеҳсолӣ ва дигар сохторҳои хоҷагидорӣ ба истеҳсол, коркард, нигоҳдорӣ, кашонидан ва фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ машғуланд. Мутахассисон бар он ақидаанд, ки 2/3 корхонаҳои истеҳсолии ҷумҳурӣ, корхонаҳои агросаноатӣ ба шумор мераванд ва дар шароити имрӯза зиёда аз 43% МУД ҷумҳуриро КАС он истеҳсол мекунанд, ин дар ҳолате, ки на зиёда аз 25% маҳсулоти кишоварзӣ кишвар барои коркард ба корхонаҳои агросаноатӣ ворид мегардад [9,с.35]. Лозим ба ёдоварист, ки шаклҳои номбурдаи фаъолияти хоҷагидорӣ, асосҳои гуногуни иқтисодӣ-ташкилӣ доранд. Аз ин рӯ, асосҳои ташкили идоракунии давлатӣ ва дастгирии давлатии субъектҳои истеҳсолии КАС, аз

ҷумла фаъолияти инноватсионии онҳо дар шароити кунунӣ ба концепсияи аз нигоҳи илмӣ-амалӣ асоснокгардида ниёз дорад.

Баъди баррасии масъалаи мазкур, омилҳои асосии рушди инноватсионии ҷумхуриро чунин арзёбӣ менамоем:

-идоракунии начандон самараноки КАС-и ҷумхури, аз ҷумла ПИТ ва набудани алоқамандию ҳамкориҳои зичи давлат ва бизнеси хусусӣ;

- яку якбора камшавии хароҷотҳои давлатӣ ба соҳаи кишоварзӣ;

- дараҷаи пасти тайёрии касбии коркунони соҳа;

- хеле заиф будани маркетинги корхонаҳои КАС;

- дараҷаи пасти молиякунонии дастовардҳои инноватсионӣ ва дар истеҳсолот ҷорисозии онҳо;

-коркард нашудани механизми воқеии ҳавасмандии ҷорисозии инноватсияҳо дар корхонаҳои КАС-и ҷумхури ва ғ. [14,с.61]

Дар ҳақиқат Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳимияти рушди инноватсиониро барои соҳаи кишоварзӣ саривақт дарк намуда, ба воситаи мақомоти давлатии дахлдор (Вазорати кишоварзӣ, Вазорати иқтисод ва савдо ва ғ.) сиёсати аграрии худро дар ин самт амалӣ ва ривочу равнақ дода истодааст, ки онро чунин нуктаҳо арзёбӣ менамоем: 1) Асосҳои институтсионалии ин фаъолият ташаккул ёфта, унсурҳои асосии инфрасохтори инноватсионӣ, махсусан, технопаркҳо, корхонаҳои хурди инноватсионӣ, марказҳои технологияи пешқадам, паркҳои илмию техникаӣ, бизнес-инкубаторҳо, технополисҳо дар марҳилаи ташаккулёбӣ қарор доранд; 2) Таҳлили масоили дастгирии давлатии фаъолияти инноватсионӣ дар низоми идоракунии корхонаву ташкилотҳои кишоварзӣ нишон доданд, ки давлат рушди инноватсия ва фаъолияти инноватсионии субъектҳои соҳаи мазкурро ҳамаҷониба ва бо тарзу усулҳои гуногун маблағгузорию молиягузорӣ менамояд. Аммо соҳаи кишоварзӣ соҳаи ниҳоят меҳнатталаб ва маблағталаб (махсусан дар мавриди ҷорисозии инноватсияҳо) ба шумор меравад. Аз ин рӯ, он маблағгузориҳое, ки давлат барои дастгирии соҳаи кишоварзӣ ва фаъолияти инноватсионии корхонаву ташкилотҳои он чудо мекунад, барои фарогирии тамоми корхонаву ташкилотҳои ин низом кифоягӣ намекунад. Аз ҷониби дигар, аксари ин дастгириҳо (тухмии хушсифат, зотҳои сермахсул, вакцинаҳои гуногун ва ғ.) хусусияти яквқтина доранд ва самарай бардавомро таъмин карда наметавонанд; 3) Таҳлили қорбастиҳои давлат дар бахши дастгирии давлатии фаъолияти инноватсионӣ дар низоми идоракунии корхонаву ташкилотҳои кишоварзӣ нишон доданд, ки ҳама намудҳои дар боло зикршуда имрӯз дар таносубҳои гуногун ва сатҳи мухталиф дар истеҳсолоти кишоварзии ҷумхури амалӣ гардида истодаанд, аммо дар доираҳои хеле маҳдуд. Аз ин ҷост, маҳсулоти инноватсионии соҳаи кишоварзӣ ҳатто 20,0% маҳсулоти умумии онро ташкил намедиҳад; 4) Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ яке аз роҳҳои баромадан аз ин вазъияти ҳалталаб, иштироки бевоситаи давлат дар фаъолияти сармоягузорию инноватсияҳои корхонаю ташкилотҳои соҳаи кишоварзӣ ба ҳисоб меравад. Таҷрибаи давлатҳои дорои сектори аграрии рушдкарда нишон медиҳад, ки давлат ба роҳҳои гуногун метавонад дар фаъолияти инноватсионии корхонаю ташкилотҳои соҳа иштирок намояд. Якчанд нуктаҳои таҷрибаи самараноки мамолики рушдкардари дар ин бахш мавриди баррасӣ қарор медиҳем: а) давлат аз ҳисоби маблағҳои бучавӣ ва маблағҳо аз фондҳои гуногун, ки ҳамасола ба тариқи бевозгашт ба соҳаи кишоварзӣ равона месозад, метавонад дар ҳама ноҳияҳои кишоварзии ҷумхури корхонаҳои махсусгардонидашуда, яъне стансияҳои моддӣ-техникаӣ (СМТ) ташкил диҳад. Бо роҳи ташкили СМТ, давлат метавонад дар 5-7 сол БМТ соҳаи кишоварзиро нав кунад, талаботи хоҷагиҳои навташкил (дар мисоли ҷумҳурии мо зиёда аз 200 ҳазор хоҷагиҳои деҳқонӣ)-ро ба техника ва технологияи навтарин, тухмӣ, хӯроки чорво, воситаҳои химиявии муҳофизати растаниҳо ва чорво ва ғ. таъмин намояд; б) Тавассути ташкили СМТ давлат пеши роҳи ғайримаксаднок истифодашавии маблағҳои аз бучаи давлат ҷудошударо гирифта, тавассути Вазорати кишоварзӣ бевосита дар соҳаи кишоварзӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ машғул мешавад, яъне дар базаи чунин корхонаҳо Вазорати кишоварзӣ метавонад хизматрасониҳои агрономӣ, байторӣ, зоотехникаӣ, инжинерӣ, иқтисодию муҳосибӣ (барои супоридани андозҳо, ҳуҷжатгузорӣ, кафолат, тайёр кардани бизнес-нақшаҳо, лоиҳаҳои сармоягузорӣ, омӯзиши компютер ва равандҳои ҳокимияти

электронӣ)-ро ба тариқи пулакӣ ба роҳ монад. Дар натиҷа, норасоии кадрҳо дар соҳаи кишоварзӣ, махсусан дар хоҷагиҳои деҳқонӣ кам шуда, дастрасии онҳо аз хизматрасониҳои номбурда таъмин мегардад; в) давлат тавассути ташкили чунин стансияҳо барои дар амал татбиқ намудани сиёсати аграрии пешгирифтааш (аз ҷумла барои рушди инноватсионии сектори аграрӣ) дар тамоми ноҳияҳои кишоварзии ҷумҳурӣ заминаҳои иқтисодӣ иҷтимоиро фароҳам меоварад. Зимни ташкили чунин СМТ дар ҳар як ноҳияи ҷумҳурӣ садҳо ҷойҳои кории доимӣ пайдо мегарданд; г) Коршиносони ин мавзӯ таҷрибаи амалии фаъолияти СМТ-ро таҳлил намуда, ба хулосае омаданд, ки самаранокии истифодаи техникаи кишоварзӣ дар СМТ нисбати дигар шаклҳои фаъолияти хоҷагидорӣ дар кишоварзӣ 25% баланд аст.

Муқаррир: н.и.и., дотсенти ДМТ - Давлатзода М.Х.

АДАБИЁТ

1. Барномаи ислоҳоти соҳаи кишоварзӣ барои солҳои 2012-2022.
2. Кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. -Душанбе, 2020. -С.9.
3. Мельников, А.Б. Методы государственного регулирования АПК / А.Б. Мельников, В.Н. Деркач, А.В. Гарибян // Развитие сельскохозяйственных территорий как фактор совершенствования продовольственного обеспечения России. -Краснодар: ФГБУ «Российское энергетическое агентство» Минэнерго России Краснодарский ЦНТИ – филиал ФГБУ «РЭА» Минэнерго России, 2022. -С.170-175.
4. Махмадиев, Ф.Б. Государственное регулирование зернового рынка / Ф.Б. Махмадиев // Вестник Таджикского технического университета. – 2012. -№1(17). -С.99-103.
5. Махмадиев, Ф.Б. Ценообразование на сельскохозяйственную продукцию региона / Ф. Б. Махмадиев, З. М. Джабборовва // Peasant. – 2013. -№3. -С.57.
6. Махмадиев, Ф.Б. Зарубежный опыт государственного регулирования фермерской кооперации / Ф.Б. Махмадиев, Мехроби И.Х., З.М. Джабборовва // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. -№2/6. -С.157-161.
7. Павлишин, Б.И. Государственная поддержка развития АПК в России / Б.И. Павлишин, М.Х. Барчо // Вектор экономики. – 2021. -№10(64). -№34.
8. Печатнова А.П. Инновационное развитие сельского хозяйства: проблемы и перспективы / А.П. Печатнова // Молодой ученый. - 2014. -№4. -С.427-429.
9. Программа реформирования сельского хозяйства РТ на 2012-2020 годы / Постановление Правительства РТ от 1.08.2012 года, №383. -С.23; Таджикистан доступ к ресурсам для человеческого развития. / Национальный доклад о человеческом развитии 2014. -Душанбе, 2015. -С.32-35.
10. Романенко Г. Передовые научные разработки -агропромышленному производству / Г. Романенко // АПК: экономика и управление. - 2007. -№3. -С.3-6.
11. Сомонаи расмии Вазорати кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://moa.tj>.
12. Тағоев Ҷ.Ҳ. Дурнамои рушди стратегии комплекси озукаворӣ ҷумҳурӣ дар низоми комплекси агросаноатӣ / Ҷ.Ҳ. Тағоев, Бахтиёрӣ И.М. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. -Душанбе, 2023. - №5. -С.61-70.
13. Тағоев Ҷ.Ҳ. Сармоягузориҳо ва дурнамои рушди саноати коркарди маҳсулоти кишоварзии минтақаи Кӯлоб / Ҷ.Ҳ. Тағоев, Намозализода Ш.Н. // Молия ва иқтисоди Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. - 2023. -№20(32). –С.99-111.
14. Файзуллоев М.К. Формирование и развитие инновационной деятельности в аграрной сфере национальной экономики: основные проблемы / М.К. Файзуллоев // Земледелец: науч.-теорет. журн. - 2011. -№4(52). -С.60-61.

ТАНЗИМ ВА ЧОРАҲОИ ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ ФАЪОЛИЯТИ ИННОВАТСИОНИИ КОМПЛЕКСИ АГРОСАНОАТИИ ҶУМҲУРӢ

Дар мақола танзими дастгирии давлатии фаъолияти инноватсионӣ дар КАС таҳлил ва арзёби гардида, инчунин қайд гардидааст, ки соҳаи кишоварзӣ ё КАС яке аз муҳимтарин соҳаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва умуман дар ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Маҳз ба воситаи ҳамин соҳа яке аз ҳадафҳои стратегии мамлакат амнияти озукаворӣ таъмин мегардад. Дар мақола ҷанбаҳои назариявии дастгирии давлатии фаъолияти инноватсионӣ дар КАС таҳлил карда шудааст. Таҷрибаи давлатҳои рушдкарда дар соҳаи рушди фаъолияти инноватсионӣ нишон медиҳад, ки инноватсияҳо дар рушди КАС-и ҳар як давлат нақши калидиро иҷро менамояд. Муаллиф қайд менамояд, ки ҷоннок намудани фаъолияти инноватсионӣ дар КАС на танҳо аз ҷиҳати назариявӣ, балки аз ҷиҳати амалӣ барои Тоҷикистон муҳим аст, чунки дар ин маврид нақши якуминдараҷа ва асоситарини инноватсияҳо дар раванди рушди соҳаи аграрӣ ва саноатӣ дар роҳи коркард ва қабули стратегияҳои нав ба мақсади рақобатпазир гардонидани давлат пайдо мегардад. Рушд ёфтани дастгирии давлатии фаъолияти инноватсионии корхонаҳои комплекси агросаноатӣ барои таъмини амнияти озукаворӣ мамлакат аҳамияти муҳим дорад. Муаллиф чунин ақида дорад, ки чи қадар давлат барои дастгириӣ ва истифодаи инноватсияҳо аз лиҳози иқтисодӣ дар КАС самаранок буда, дар замони муосир гузариш ба иқтисодиёти инноватсионӣ барои Тоҷикистон ногузир аст.

Калидвожаҳо: инноватсия, дастгири давлатӣ, механизми дастгирии давлатӣ, комплекси агросаноатӣ, рушди инноватсионӣ, рақобатпазирӣ, таъмини амнияти озуқаворӣ, чараёнҳои инноватсионӣ, идоракунии инноватсияҳо.

РЕГУЛИРОВАНИЕ И МЕРЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АГРОПРОМЫШЛЕННЫЙ КОМПЛЕКС РЕСПУБЛИКИ

В статье анализируется и оценивается регулирование государственной поддержки инновационной деятельности в АПК, а также отмечается, что аграрный сектор или АПК является одной из важнейших отраслей в Республике Таджикистан и в мире в целом. Именно благодаря этой отрасли одной из стратегических целей страны является обеспечение продовольственной безопасности. В статье анализируются теоретические аспекты государственной поддержки инновационной деятельности в АПК. Опыт развитых стран в сфере развития инновационной деятельности показывает, что инновации играют ключевую роль в развитии АПК каждой страны. Автор отмечает, что активизация инновационной деятельности в АПК важна не только с теоретической, но и с практической точки зрения для Таджикистана, поскольку в этом случае первая и важнейшая роль инноваций в процессе развития аграрно-промышленного сектора заключается в разработке и принятии новых стратегий с целью сделать государство более конкурентоспособным. Развитие государственной поддержки инновационной деятельности предприятий агропромышленного комплекса имеет важное значение для обеспечения продовольственной безопасности страны. Автор придерживается мнения, что многие государства экономически эффективны в поддержке и использовании инноваций в АПК, а в настоящее время переход к инновационной экономике неизбежен для Таджикистана.

Ключевые слова: инновации, государственная поддержка, механизм государственной поддержки, АПК, инновационное развитие, конкурентоспособность, обеспечение продовольственной безопасности, инновационные процессы, инновационный менеджмент.

REGULATION AND MEASURES OF STATE SUPPORT OF INNOVATION ACTIVITIES AGRICULTURAL COMPLEX OF THE REPUBLIC

The article analyzes and evaluates the regulation of state support for innovation in the agro-industrial complex, and also notes that the agricultural sector or agro-industrial complex is one of the most important industries in the Republic of Tajikistan and in the world as a whole. It is thanks to this industry that one of the country's strategic goals is to ensure food security. The article analyzes the theoretical aspects of state support for innovation in the agro-industrial complex. The experience of developed countries in the development of innovation activities shows that innovation plays a key role in the development of the agro-industrial complex of each country. The author notes that the activation of innovation activity in the agricultural sector is important not only from a theoretical but also from a practical point of view for Tajikistan, since in this case the first and most important role of innovation in the process of development of the agricultural-industrial sector is to develop and adopt new strategies in order to make the state is more competitive. The development of state support for innovative activities of agricultural enterprises is important for ensuring the country's food security. The author is of the opinion that many states are economically efficient in supporting and using innovations in the agricultural sector, and in modern times the transition to an innovative economy is inevitable for Tajikistan.

Keywords: innovation, state support, mechanism of state support, agro-industrial complex, innovative development, competitiveness, ensuring food security, innovative processes, innovative management.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Навруз Носири* – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдулоҳи Рӯдакӣ, номзади илмҳои иқтисодӣ, и.в. дотсенти кафедраи менеҷмент ва маркетинг. **Суроға:** 735360, ш. Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: (+992) 918-29-39-55. E-mail: nosiri.1990@mail.ru

Сведения об авторе: *Навруз Носири* – Кулябский государственный университет им. Абуабдулаха Рудаки, кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры менеджмента и маркетинга. **Адрес:** 735360, г. Куляб, Республика Таджикистан, улица С. Сафарова, 16. Телефон: (+992) 918-29-39-55. E-mail: nosiri.1990@mail.ru

Information about the author: *Navruz Nosiri* – Kulyab State University named after Abuabdulakha Rudaki, Candidate of Economic Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Management and Marketing. **Address:** 735360, Kulyab, Republic of Tajikistan, S. Safarova street 16. Phone: (+992) 918-29-39-55. E-mail: nosiri.1990@mail.ru

ТАНЗИМИ ТАВАРРУМ ВА РОҶҶОИ ПЕШГИРИИ ТАЪСИРИ МАНФИИ ОН БА ИҚТИСОДИЁТ

Курбонов В.Н.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки яке аз вазифаҳои асосии ҳукумат мубориза бар зидди болоравии нархҳо – таваррум ба ҳисоб меравад, зеро аз таҳти назорат баромадани он оқибатҳои ногувор дорад [5,с.197]. Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки вазифаи давлат дар баробари нигоҳдории мувозинати нархҳо, ки он ба сатҳи даромади аҳоли мувофиқ карда шудааст, ин ҳавасмандгардонии субъектҳои иқтисодӣ барои таъмини талаботҳои дохилӣ ва расидан ба ҳадафҳои стратегӣ мебошад. Дар шароити имрӯза агар болоравии нархҳо дар давраи ҷорӣ барои истеҳсолкунанда муваққатан таъсири мусбат дода бошад, дар оянда он метавонад боиси барзиёдии мол ва бемайлони коҳишҳои нархҳо гардад, ки аз як тараф, ба истеҳсолкунанда аз дигар тараф, ба бучети давлат таъсири манфӣ мерасонад. Дар сатҳи иқтисоди миллӣ вобаста ба бавучудоии падидаҳои номатлуб, ки дар таркиби маҳсулот вобаста ба арзиши аслии маҳсулотҳо ба таври сунъӣ ё воқеӣ арзиши изофиро ба вучуд меоранд, он ба сатҳи некуаҳволии мардум мусоидат менамояд ва таварруми пулиро ба вучуд меорад. Қайд кардан зарур аст, ки ба андешаи мо, таварруми пул хосиятҳои умумииктисодӣ дошта, он на танҳо ба сатҳи истеҳсолот, балки ба захираҳои пулии бонкҳо низ таъсири манфӣ мерасонад. Агар дар таркиби иқтисоди миллӣ мунтазам болоравии нархҳо ба назар расад, пас чунин ҳолат боиси коҳиш ёфтани ҳавасмандии аҳоли барои гузоштани маблағҳои озод ба сифати амонату пасандозҳо дар бонкҳо боис мегардад. Аз ин лиҳоз, назорати таваррум ва танзими меъёри мутавозини он сатҳи истеҳсолот ва субъектҳои ба ин баробар иборат мебошад.

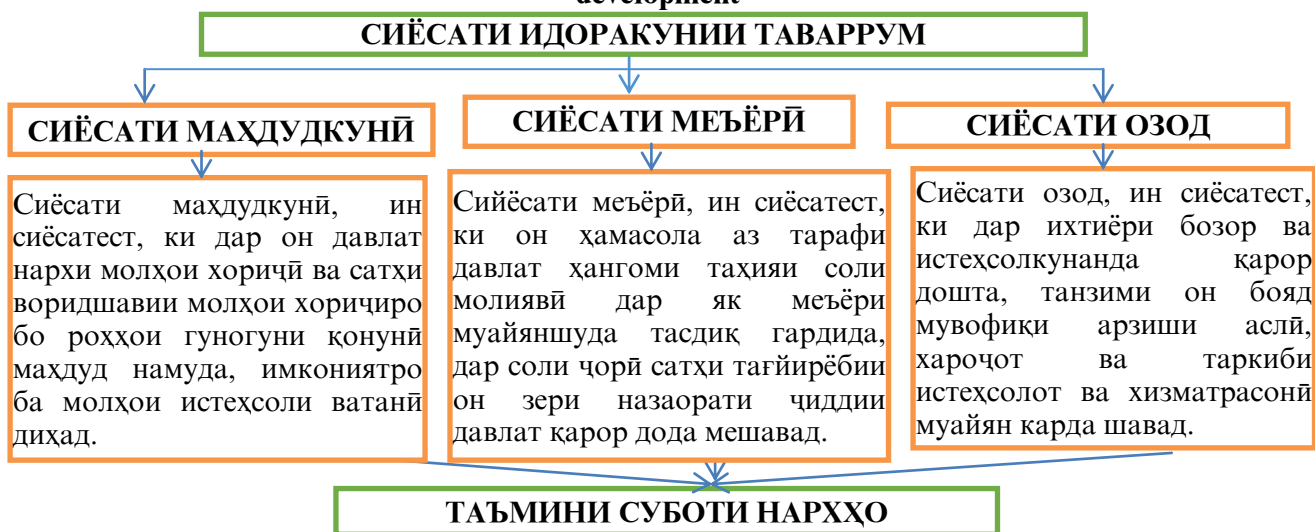
Дар ҷомеаи иқтисодӣ, таъмини рушди иқтисодиёт ва нигоҳ доштани мувозинати нархҳо, ки он таварруми пулро ба вучуд меорад, муҳим ва зарурӣ мебошад. Дар аксар маврид, таваррумро ҳамчун падидаи номатлуби ҷомеаи иқтисодӣ дониста ба оқибатҳои иҷтимоӣ иқтисодии он аҳаммияти аввалиндараҷа медиҳанд. Таърихи таваррум дар ҳама давлатҳои хатарафзо мегардад, ки иқтисодиёти он давлатҳо ба муҳити беруна ё иқтисодиёти беруна бисёр вобаста мебошад. Дар Тоҷикистон идораи таваррум дар таркиби сиёсати пулию қарзӣ тавассути фишангҳои мустақили иқтисодию пулӣ танзим гардида, ба он аҳаммияти аввалиндараҷа медиҳад. Бо ин мақсад, ба андешаи мо, дар шароити имрӯза як қатор сиёсатҳои идоракунии таваррум мавриди қарор дошта, сиёсатҳои идоракунӣ дар ҳама ҳолат метавонад шиддати таъсири манфии таваррумро коҳиш диҳад (нигар расми 1).

Вобаста ба маълумотҳои расми 1, қайд кардан зарур аст, ки дар ҳама шароит масоили танзими таваррум ва нигоҳ доштани мувозинати ҳадди имкони он дар иқтисодиёт аз роҳи воситаҳои гуногун дар доираи сиёсатҳо ба роҳ монда мешавад. Сиёсати танзими таваррум ё зиддитаваррумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон акчанд меёру роҳҳои дар бар гирифта, вобаста ба вазъи иқтисодии кишвар дар ҳар шакл сурат гирифта, танзим карда мешавад. Татбиқи дурусти нигоҳ доштани мувозинати нархҳо аз сиёсатҳои таваррумӣ иборат буда, мутобиқи сиёсати иқтисодии давлат ва иқтисодҳои мавҷудаи он ба роҳ монда мешавад. Ба андешаи мо, сиёсати маҳдудкунии таваррум яке аз механизмҳои асосие мебошад, ки ҳиссаи молҳои хориҷиро барои додани имконият ба истеҳсолкунандагони дохилӣ фароҳам меорад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сиёсати маҳдудкунии таваррум ба таври мустақим мавҷуд набошад ҳам, ҳукумати кишвар ва роҳбари давлат ҳамавақт талош менамояд, ки бартарӣ ба истеҳсолкунандагони дохилӣ дода шавад. Илова бар ин, бояд гуфт, ки сиёсати маҳдудкунӣ барои таъмини мувозинати сатҳи таваррум дар давраи дарозмуддат, зина ба зина барои ёри ба дигар сиёсатҳои танзими таваррумӣ бояд дар як давраи муайян ҷораҳои зерин андешида шаванд:

Расми 1. Модели сиёсати идоракунии таваррум вобаста ба нигоҳ доштани мувозинати рушди иқтисодӣ

Figure 1. Model of inflation management policy related to maintaining the balance of economic development



Сарчашма: Таҳияи муаллиф

1. Ташкили инфрасохтори зарурӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои истеҳсолкунандагони маҳсулотҳои ниёзи аввал дар дохили кишвар ва додани имтиёз ба онҳо.

2. Вобаста ба ташкили истеҳсоли молҳои воридотивазкунанда зина ба зина маҳдуд кардани ҳиссаи молҳои хориҷӣ барои тақвияти минбаъдаи истеҳсолоти дохилӣ.

3. Танзими номгуӣ маҳсулотҳои истеҳсолшаванда дар дохили кишвар, ки ҳангоми барзиёдии он бидуни баровардани он ба хориҷи кишвар дар соли оянда ба сатҳи нархҳои пасту баландшавӣ муосидат менамояд.

4. Маблағгузори мақсаднок ва имтиёзнок ба бахши воқеии иқтисодӣ бодарназардошти роҳ надодан ба болоравии таваррум дар сатҳи иқтисодӣ малакат.

5. Гирифтани пеши роҳи ғайриқонунии боло бурдани нархҳои бедарназардошти тағйир ёфтани таркиби истеҳсолот дар бозорҳои дохилӣ ва дигар марказҳои фурӯш.

6. Ташкили муҳити рақобат байни истеҳсолкунандагони маҳсулотҳои ниёзи аввал дар дохили кишвар ва бо мурури замон дар хориҷ аз кишвар ва ғ.

Қайд кардан зарур аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз ба даст овардани истиклолияти давлатӣ, сиёсати меъёрӣ ба таври озод истифода гардида, то солҳои 2020-2021 идома дошта, баъд аз солҳои мазкур тамоили ҷиддиятро ба худ касб намуд. Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки сиёсати имрӯзаи таварруми Тоҷикистонро сиёсати меъёрӣ меноманд, ки дар доираи меъёрҳои «ҳадафгирии таваррум» пеш бурда мешавад. Албатта, сиёсати меъёрӣ барои соли оянда дар доираи дурнамои сиёсати пулиро қарзӣ барои қабули қонуни бучети давлатӣ ба назар гирифта мешавд.

Дар дигар маврид, дар сатҳи иқтисодӣ мамлакат, сиёсати меъёро дар айни замон суботи нархҳо татбиқ менамояд. Суботи нархҳо маънои сатҳи паст ва муътадили нархҳо (таваррум) дар иқтисодиётро дорад, ки меъёри он бо намояи (индекси) нархҳои истеъмолӣ муайян карда мешавад. Таъмини суботи нархҳо ва нигоҳдории сатҳи муътадили таваррум, ҳамчун яке аз нишондиҳандаҳои фундаменталии макроиқтисодӣ барои коҳиш додани номуайянии ва интизориҳои манфии аҳоли, зиёд гаштани эътимод ба пули миллӣ, тақсимоти босамари захираҳо, афзоиши пасандозҳо ва сармоягузориҳои аҳоли, ки дар маҷмуъ, дар рушди воқеии маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ва сатҳи некуаҳолии мардум инъикос мегардад, заминаи мусоид фароҳам меорад. Бинобар ин, сатҳи муътадили таваррум ҳамчун омилҳои муҳими рушди устувори иқтисодӣ барои таъмини суботи иқтисодию иҷтимоии ҷумҳурӣ аҳамияти хоса дорад. Аммо, баръакси ин ҳол, сатҳи баланд ва ноустувори таваррум ба рушди устувори иқтисодӣ ва сатҳи даромаднокии аҳоли таъсири манфӣ расонида, барои паст гардидани эътимод ба пули миллӣ, тақсимоти

гайрисамараноки захираҳо ва сармоягузориҳо дар иқтисодиёт, зиёд шудани номуайяни ва интизориҳои манфии агентҳои иқтисодӣ ва ниҳоят эҳтимоли пайдо шудани шиддати иҷтимоӣ замина мегузорад [6]. Бояд иброз дошт, ки дар шароити аз назорати давлат муваққатан ё доимӣ берун шудани сатҳи таваррум, он метавонад ба самтҳои зерин таъсири манфӣ расонад:

1. Бамаротиб бекур шудани захираҳои пулии аҳоли, ки ба пастшавии қобилияти харидории онҳо оварда мерасонад.

2. Коҳишҳои ҳавасмандии фаъолияти соҳибкорӣ ва дигар корхонаву ширкатҳои фаъолияти истеҳсолидошта.

3. Вайрон шудани чараҳои азнавтасимкунии сармоя ҳангоми пайдо гардидани талаботҳои иловагӣ.

4. Бамаротиб коҳишҳои сармоягузориҳои дарозмуддат дар соҳаҳои истеҳсолот ва хизматрасонӣ.

5. Афзоиши бемайлони пинҳонкории истеҳсолкунандагон ва гурехтан аз пардохти андоз ва дигар пардохтҳои базимадоштаи онҳо.

6. Даст кашидан аз истеҳсолот ва гузаштан ба соҳаҳои манфиати яктарафа дошта.

7. Номуносиб ё бефоида гаштани истифодаи комёбиҳои илмию техникӣ барои пешрафти истеҳсолот ва ғ. [5,с.200].

Илова бар гуфтаҳои боло, қайд кардан зарур аст, ки занҷираи сиёсати меъерӣ таркиби амиқи масъалаи таваррумро боназардошти талаботҳои иқтисодӣ ва таркиби иқтисод муайян намуда, он ҳамеша зери назорати Бонки милли Тоҷикистон қарор дода мешавад. Дар айни замон сиёсати меъерии таваррум ба сиёсати қурбӣ (речаи шиноқунанда) ва як қатор меъерҳои дигари ба ин баробар танзим карда мешавад, ки натиҷаи онро ба таври тағйирёбанда дар расми 2 мушоҳида кардан мумкин аст. Бояд ёдовар шуд, ки дар соли 2023 ва давраи миёнамуҳлат (солҳои 2024-2025), ҳадафи таваррум дар доираи 6,0% (+/- 2 банди фоизӣ) пешбинӣ карда мешавад. Сатҳи тағйирёбии меъери мазкурро дар расми 2 мушоҳида кардан мумкин аст.

Расми 2. Сатҳи таваррум ва ҳадафи он дар давраи миёнамуҳлат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон
Figure 2. Inflation rate and its target in the medium term in the Republic of Tajikistan



Сарчашма: Аз дурномаи сиёсати пулию қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2023 ва давраи миёнамуҳлат сохта шудааст.

Вобаста ба маълумотҳои расми мазкур, қайд кардан зарур аст, ки бо назардошти таъсири хавфҳои эҳтимолии ҷойдошта ва бетағйир мондани дигар омилҳо дурномаи сатҳи таваррум барои соли 2023 аз рӯи сенарияҳои оптимистӣ ва базавӣ дар доираи ҳадафи муқарраршуда дар чанд соли охир ба таври мутавозин вобаста ба ҳолати воқеӣ, меъери ҳадаф ва ҳудудҳои поёнию болоӣ дар соли 2023 ба ҷойи меъери максималии сатҳи поён ва боло тамоили баръаксро касб намуда, -2 б.ф. коҳиш ёфтааст. Дар иқтисодиёти Ҷумҳурии

Тоҷикистон сиёсати меъёрӣ, ин сиёсати мувофиқ ба имконият ва иқтидори иқтисодии кишвар мебошад, ки айни замон амали он ба манфиати ҷомеа ва субъектҳои иқтисодӣ мебошад. Дар сиёсати меъёрӣ бартариҳои асосии назорат ва танзими таваррум аз масъалаҳои зерин вобаста мебошад:

1. Нигоҳ доштани мувозинати сатҳи нархҳо бо ёрии фишангҳои сиёсати пулию қарзӣ ва дигар меъёрҳои қонунии ба танзими пулу қарз алоқаманд.

2. Бонки миллии Тоҷикистон ҳамчун органи асосӣ, ки масъалаи суботи нархҳо ва сатҳи таваррумро дар як давраи муайян вобаста ба нишондиҳандаҳои пулӣ ва талаботҳои пулӣ танзим менамояд.

3. Ба таври фазоянда хоҳиш додани талаботҳои нақдӣ ва дар доираи имконият тақвият додани амалиёҳои гуногуни бонкӣ ба тариқи ғайринақдӣ ва ғайра.

Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки татбиқи доимии сиёсати меъёриро дар айни замон ҳадафгирии пулӣ ифода менамояд, ки аз тарафи Бонки миллии Тоҷикистон пеш бурда мешавад. Аз ин хотир, ки сиёсати таваррумӣ ба сиёсати пулию қарзӣ алоқамандии зич доранд, Бонки миллии Тоҷикистон ҷиҳати татбиқи самаранокии речаи ҳадафгирии таваррум механизми трансмиссионии сиёсати пулию қарзӣ ва усули сиёсати фоизиро истифода мебарад. Ҳамзамон, бо ин қайд кардан зарур аст, ки аз тарафи Бонки миллии Тоҷикистон ҷиҳати нигоҳ доштани мувозинати дар боло зикргардида, чораҳои зерин ҷиҳати амалӣ шудани ин ҳадафҳои меъёрӣ амалӣ гардадаанд [1, с.10]:

1. Идома додани тақвияти эътимоди аҳоли ва дигар субъектҳо ба фаъолияти низоми бонкии кишвар, бахусус Бонки миллии Тоҷикистон.

2. Ҷорӣ намудани механизми миёнақонунии захираҳои ҳатмӣ ҷиҳати идоракунии самаранокии сатҳи пардохтпазирии ташкилотҳои қарзӣ молиявӣ.

3. Ҷоннок намудани бозори байнибонкӣ тавассути бунёди низоми махсуси амалиётӣ, зиёд намудани фаъолнокии ташкилотҳои қарзӣ ва таъмини шаффофият дар онҳо.

4. Идома додани назарсанҷӣ дар байни аҳоли вобаста ба интизории таваррум ва ҷорӣ намудани назарсанҷии корхонаҳои истеҳсолӣ бо мақсади таҳияи ҳисоботи фаъолнокии иқтисодӣ.

5. Пайваста такмил додани механизми дурнамоии пардохтпазирии ташкилотҳои қарзӣ ва раванди ҷорӣ намудани механизми миёнақунии захираҳои ҳатмӣ.

6. Идомаи ҳамкорӣ бо созмонҳои бонуфузи молиявии байналмилалӣ ҷиҳати таҳкими раванди таҳлилу таҳқиқот ва баҳодиҳии нишондиҳандаҳои асосӣ.

7. Дар ҳамбастагӣ бо вазорату идораҳои давлатӣ, шарикони рушд ва бахши хусусӣ идома додани татбиқи босамари «Сиёсати фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026».

8. Идома додани раванди пешниҳоди ахборот ба омма.

Қайд кардан зарур аст, ки дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, меъёрҳои пешниҳоднамудаи Бонки миллии Тоҷикистон, ки хусусияти татбиқшавии умумиинституционалиро талаб менамояд, шартӣ зарурӣ буда, ин тамоюл барои кишвари мо айни замон муҳим ва зарурӣ мебошад.

Сиёсати озод, ин сиёсатест, ки он дар ихтиёри бозор ва истеҳсолкунанда қарор дошта, танзими он бояд мувофиқи арзиши асли, хароҷот ва таркиби истеҳсолот ва хизматрасонӣ муайян карда шавад. Аслан чуни сиёсат барои кишварҳое зарур аст, ки онҳо ҳадди ақал зиёда аз 75% талаботи аҳолии худро аз ҳисоби истеҳсолоти дохилӣ таъмин менамоянд. Дар баъзе мавридҳо сиёсати озодро сиёсати ҳавасмандгардонӣ низ гуфтан мумкин аст, зеро дар аксар маврид тағйирёбии таваррум ба маънои баландшавии он ба манфиати соҳибкорон ё истеҳсолкунандагон мебошад. Илова бар ин, аз рӯи фароҳам будани фазои иқтисодӣ ва иқтидори иқтисодии давлат сиёсати озоди таваррумӣ безарар буда, дар баъзе ҳолатҳо давлат барои тағйир додани муҳити фаъолияти худ, махсус чунин сиёсатро пеш мегирад. Сиёсати озоди таваррумӣ аз тарафи баъзе давлатҳое, ки иқтидори истеҳсолии баланд доранд ва мавқеи онҳо дар содироти молҳои саноатӣ ва ғайри саноатӣ назаррас мебошад, сиёсати озоди таваррумиро пеш мебаранд. Ғайр аз ин, бояд қайд намуд, ки сиёсати озоди таваррумӣ, маънои бемайлони боло рафтани таваррумро надорад, балки онро ҳуди бозор мувофиқи мақсад танзим менамояд ва таъсири манфии иқтисодӣ надорад ва онро ҳамавақт давлат ба зиммаи бозор мегузорад.

Илова бар ин, дуруст аст, ки таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки яке аз вазифаҳои асосии ҳукумат мубориза бар зидди таваррум ва болоравии нархҳо мебошад, зеро аз таҳти назорат баромадани он оқибатҳои ногувор дорад [5,с.197]. Дар ҳама давру замон зарурати ҳукумат ҷиҳати гирифтани пеши роҳи таваррум, сиёсатҳои гуногуни танзимноии таваррумро дар сохт ва шаклҳои гуногун истифода намуда, бо ин роҳ мувозинати рушди иқтисодиётро нигоҳ медорад. Зеро таваррум метавонад дар доираи равандҳои фарогирии худ таъсирашро ба гурӯҳҳои ҷудогонаи аҳоли ва субъектҳои иқтисодӣ, соҳаҳои алоҳидаи истеҳсолот, минтақаҳои кишвар, хоҷагиҳои кишоварзӣ, давлат, ширкатҳои хизматрасонӣ, қарздохону қарзгиронро ба таври назаррас расонад. Сиёсати идоракунии таваррум ва стратегияи идора кардани таваррум дар шароити имрӯза аз рӯи сохтори он ба роҳ монда мешавад, ки мувофиқ ба шакл ва намудҳои таваррум пеш бурда мешавад. Сохтори идоракунии таваррум васеъ ва фароғир буда, он дар шакли расм ба таври зерин пешниҳод гардидааст (нигар расми 3).

Расми 3. Хислатҳои асосӣ ва таркибии таваррум дар сатҳи иқтисодиёт
Figure 3. Main and compositional characteristics of inflation at the level of the economy



Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Қайд кардан зарур аст, ки занҷираи бавучудоии таваррум васеъ ва беохир буда, дар доираи он муносибатҳо ва таркиби иқтисодиёт дигаргун мегардад. Аз ин хотир, идоракунии таваррум ва гирифтани пеши роҳи таъсири манфии он, ҳамчун чараёни мураккаб метавонад суботи иқтисодиро халалдор намояд. Вобаста ба расми мазкур, қайд кардан зарур аст, ки сохтори таваррум васеъ ва печида буда, дар тамоми чараёнҳои иқтисодӣ шаклҳои мутобиқшавандаи худро доро мебошад. Таваррум вобаста ба суръати болоравӣ, ки аз вайрон шудани мувозинат байни талабот ва таклифот ба вучуд меояд, ба таварруми хазанда то 10% солона, таварруми ҷаҳанда аз 10 то 50%-и солона ва таварруми тезпарвоз бошад, зиёда аз 50% солоноро ташкил медиҳад.

Қайд кардан зарур аст, ки ҳамчун таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои аввали соҳибистиклолӣ таварруми ҷаҳандаро аз сар гузаронида, нишондиҳандаи он ҳатто дар соҳои 1992-95 бо суръати хеле баланд, ба ҳисоби миёна 2483%-и солоноро ташкил медиҳад, ки барои танзими чараёни иқтисодӣ ва истеҳсолот таъсири манфӣ дорад [4,с.25]. Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки тибқи баъзе сарчашмаҳо дар баробари омилҳои пулии пайдоиши таваррум боз омилҳои ғайрипулӣ низ мавҷуданд, ки ба афзоиши сатҳи таваррум таъсир мерасонад. Ба гурӯҳҳои ғайримонетарии таваррум инҳо дохил мешаванд: риоя накардани таносуби пешрафти соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёт, раванқ додани соҳаи харбӣ, монополияи соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёт, хатоҳо дар ташаккули буҷет, андозбандӣ ва сиёсати пулию қарзӣ ва ғ. [3,с.70]. Ҳамзамон, қайд кардан зарур аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таварруми талабот ва таварруми интизорӣ, ки онро таварруми нав гуфтан мумкин аст, барои манобеи ҷомеа ва амнияти иқтисодии кишвар хатарафзо мебошад ва аз рӯи чунин ҳолатҳо қорбарӣ намудани амалкардҳои инситутионалиро тақозо менамояд, ки ин ба сиёсатҳои дигари идоракунии таваррум дар сатҳи илм вобаста мебошад, ки сиёсатҳои мазкур дар аксар вақт хусусияти баракс доранд. Барои гирифтани пеши роҳи болоравии таваррум, ки он аз таварруми талабот ва интизорӣ сарчашма мегардад, дар шароити имрӯза андешидани чораҳои зерин мувофиқи мақсад мебошад:

1. Пурзур кардани иқтидори истеҳсоли мамлакат аз ҳисоби иқтидорҳои дохилӣ ва ашёи хоми дохилӣ бидуни истифодаи маҳсулотҳои хориҷӣ.
2. Ба таври нақшавӣ дар заминаи талаботҳои барзиёдии истеҳсолот таъмин намудани аҳоли ба маҳсулотҳои ниёзи аввал.
3. Тавассути роҳҳои қонунӣ гирифтани пеши роҳи болобарии нархи маҳсулотҳои ниёзи аввали дар дохил ва хориҷи кишвар истеҳсолшаванда.
4. Таъмини ҳамгироии дуруст байни бахшҳои воқеии иқтисодиёт аз он ҷумла, байни соҳаи кишоварзӣ ва саноат.
5. Пешниҳоди дуруст ва самараноки пул ба бахшҳои воқеии иқтисодиёт бо баназар гирифтани таъсири манфии он ва ғ.

Ҳадафи асосии Ҳукумати кишвар дар доираи салоҳиятҳои Бонки миллии Тоҷикистон, ки он дар таркиби сиёсати пулию қарзии мамлакат пешбинӣ шудааст, ин танзими дурусти сатҳи таваррум ва меъёри пешбинишудаи он то ҳадди имкон мебошад. Тағйирёбии сатҳи таваррум вобаста ба меъёрҳои эҳтимолии таваррум гувоҳӣ он мебошад, ки сатҳи минималӣ ва максималии таваррум муайян ва дар давоми соли қорӣ иҷриоиши он таъмин карда шавад. Бо шарофати таъмини рушди иқтисодӣ ва ҳамасола фароҳам овардани шароит ба истеҳсолкунандагони дохилӣ ва бартаф кардани як қатор мушкилотҳои ҷойдошта дар самти таъмини талаботи рӯзафуни аҳоли, мувозинати сатҳи нархҳои истеъмолӣ нигоҳ дошта шуда, ҳамзамон, бо ин мувозинати сатҳи таваррум аз меъри пешбинишуда дар аксар маврид кам гардидааст, ки нишондиҳандаи мазкурро ҳамчун тамоили мусбат дар ҷадвали 1 мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҷадвали 1. Динамикаи тағйирёбии меъёрҳои муқаррарӣ ва муайяншудаи таркиби таваррум дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2015-2023
Table 1. Dynamics of changes in normal and adjusted rates of inflation in the Republic of Tajikistan for 2015-2023

Соли	Номгӯи нишондиҳандаҳои таваррум					
	Воқеӣ	Ҳадаф	Ҳудуди поёнӣ	Ҳудуди воқеӣ	Ҳудуди болоӣ	Ҳудуди воқеӣ
2015	7,8%	7,0%	+/- 2		+/- 2	+0,8%
2016	6,0%	7,0%	+/- 2	-1,0 %	+/- 2	
2017	6,7%	7,0%	+/- 2		+/- 2	+3%
2018	5,4%	7,0%	+/- 2	-1,6%	+/- 2	
2019	8,0%	7,0%	+/- 2		+/- 2	+1,0%
2020	9,4%	7,0%	+/- 2		+/- 2	+2,4%
2021	8,0%	6,0%	+/- 2		+/- 2	+2,0%
2022	4,2%	6,0%	+/- 2	-1,8%	+/- 2	
2023	3,4%	6,0%	+/- 2	- 2,6%	+/- 2	

Сарчашма: Дар асоси маълумотҳои дурнамои сиёсати пулию қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2020, 2021, 2022, 2023 ва давраи миёнамуҳлат

Қайд кардан зарур аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ ва мустақилона пеш бурдани чараёнҳои истеҳсолот, сатҳи таваррум ҳолати мутавозин дошта, дар аксар маврид аз нишондиҳандаи ҳудуди болоии банақшагирифташуда дар ҳаҷми 2 банди фоизӣ кам мебошад. Маълумотҳои ҷадвали мазкур нишон медиҳанд, ки аз соли 2015 ин ҷониб нишондиҳандаи сатҳи таваррум вобаста ба ҳадаф дар 8 соли охир бетағйир буда, ҳолати воқеии он низ қарб ба нишондиҳандаи пешбинишуда баробар мебошад. Яъне, нишондиҳандаи пешбинишуда агар дар соли 2015 7%-ро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2023 6%-ро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилшаванда 1 банди фоизӣ кам мебошад. Ҳамзамон, қайд кардан зарур аст, ки ба андешаи мо, бо шарофати додани имконият ба бахши воқеии иқтисодиёт ва тақия ба ин бахш сатҳи воқеии таваррум қарб бетағйир буда, аз сатҳи болоии банақшагирифташудаи он тамоили баръакс дорад.

Тибқи таҳлилҳои ҷадвали мазкур, агар сатҳи воқеии таваррум дар соли 2015 7,8%-ро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2023 3,45 баробар гардидааст, ки дар 10 соли охир аз ҳама пасттарин ва дар давраи таҳлилшаванда ба андозаи 4,4% коҳиш ёфтааст, ки албатта, чунин ҳолат дар муқоиса бо як қатор давлатҳои ҳамсоя

каноатмандкунанда мебошад. Бо суръати баланд идома пайдо кардани саноатикунони босуръати кишвар ва додани имконият ба бахши кишоварзӣ дар солҳои минбаъда ба мо имкон медиҳанд, ки нишондиҳандаи таваррумӣ аз ин меъёри воқеии имрӯза камтар гардад. Илова бар ин, бояд қайд кард, ки ҳудуди поёнии таваррум дар сатҳи воқеӣ низ аз рӯи тағйирёбӣ қариб бетағйир буда, дар соли 2023 0,6 банди фоизӣ тағйир ёфтааст, ки ин чанбаи мусбати иқтисодӣ дорад.

Ҳамчунин, сатҳи болоии он низ дар тағйирёбии мусбат қарор дошта, танҳо дар соли 2017 1,0 банди фоизӣ ва дар соли 2020 0,4 банди фоизӣ аз меъёри пешбинишуда баланд мебошад, ки хатарафзо гардидани вазро нишон намедиҳад. Ҳамчунин, бояд қайд намоем, ки сабабҳои асосии болоравии таваррум дар солҳои гузашта асосан дар соли 2017 тағйир ёфтани таркиби иқтисодиёти ҷаҳон ва Тоҷикистон, инчунин дар соли 2023 аз ҳисоби бемории ҳамагири КОВИД-19 мебошад. Қайд кардан зарур аст, ки дар сатҳи мамлакатҳои пешрафта аён аст, ки барои таҳти назорат гирифтани таваррум ва ба сатҳи зарурӣ баргардонидани он барномаи махсус лозим аст, ки чорабиниҳои гуногун аз ҷумла ҷадвал ва сатҳи зиёд кардани музди меҳнати коргаронро низ дар бар мегирад. Ба андешаи мо, сатҳи зарурии идоракунии таваррум дар асоси сиёсатҳои идоракунии таваррум, ки пешниҳод намудаем, дар Тоҷикистон татбиқи амалии ин масъала имконпазир мегардад.

Омӯзиши сарчашмаҳои муомилоти пулӣ нишон медиҳад, ки вобаста ба пайдоиш ва ташаккули муносибатҳои пулӣ таваррум таърихи қадима дошта, онро ҳамчун падидаи номатлуби ҷомеа мешинсанд ва дар аксар маврид ба он аҳамияти аввалиндараҷа медиҳанд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ таъсири манфии таваррум ҳамчун ҳодисаи номатлуб баъд аз соҳибистиклолӣ дар маркази диққати роҳбарияти олии кишвар қарор гирифта, ба он аҳамияти аввалиндараҷа дода мешавад. Масъалаҳои асосии идоракунии таваррум дар таркиби сиёсати пулию қарзии мамлакат ҳамчун қисми мураккаби ин сиёсат тавассути Бонки миллии Тоҷикистон назорат ва танзим карда мешавад. Дар ҳулоса қайд кардан зарур аст, ки барои ташкили дурусти сиёсати пулию қарзӣ, танзим ва назорати таварруми пул ва баромадан аз вазъи ногувори он, бояд ба масъалаҳои зерин аҳамияти аввалиндараҷа дода шавад:

1. Риояи меъёрҳои сиёсати пулию қарзӣ ва назорати доимии онҳо дар шароити тағйирёбанда будани вазъияти молиявии ҷаҳон бо таъмини сатҳи самаранокии меъёрҳои пешбинигардида.

2. Баланд бардоштани иқтидори молиявии ташкилотҳои қарзӣ ва таъмини баробари талаботҳои пулӣ, бо дарназардошти додани қарзҳои арзон ва имтиёзнок ба башҳои воқеии иқтисодиёт.

3. Назорат аз рӯи амалиётҳои хавфноки низоми бонкӣ, ки дар оянда онҳо метавонанд ба сатҳи рушди иқтисодиёти мамлакат таъсири манфӣ расонанд.

4. Зиёд намудани ҳиссаи содиротии кишвар ва дар заминаи ин додани имконият ба истеҳсолкунандагони ватанӣ дар минтақаҳои дорои афзалияти иқтисодӣ.

5. Тақвияти ҳиссаи ҳисоббаробаркунииҳои ғайринақдӣ ва дар ин замина маҳдуд кардани амалиётҳои нақдӣ ва дигар масъалаҳои ба ин баробар.

6. Таҳияи стратегияҳои дахлдори давлатӣ дар самти татбиқи саноатикунони босуръати кишвар ва роҳҳои расидан ба сценарияҳои асосии он.

7. Аз байн бурдани бӯҳрони эътимод ва дар ин замина баланд бардоштани қобилияти пардохтпазирии низоми бонкӣ бо роҳи қонеъ намудани талаботҳои аҳоли.

8. Таснифи занҷираи бавучудоии таваррум ва дар ин замина зачираи таҳияи механизмҳои самаранокии расидан ба ҳадафи стратегияи идораи ин масъала.

9. Пурзӯр намудани механизмҳои назоратӣ аз тарафи мақомотҳои дахлдори соҳавӣ, ки имконияти мустақилона назорат ва танзими масъаларо дар доираи меъёрҳои қонунӣ доро мебошанд.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Иқромӣ Ф.

АДАБИЁТ

1. Дурнамои сиёсати пулию қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2023 ва давраи миёнамуҳлат. Қарори Маҷлиси Намояндагон ва Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 1-уми декабри соли 2022 таҳти №992. –С.10.

2. Махмадиев, Ф.Б. Ценообразование на сельскохозяйственную продукцию региона / Ф.Б. Махмадиев, З.М. Джабборовва // Peasant. – 2013. -№3. -С.57-58.
3. Нурализода А.Н. Инфляция, появление и её воздействие на курс национальной валюты / Нурализода А.Н., С.Д. Махшулов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2019. -№8. -С.70.
4. Рушди низомӣ бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар 25 соли истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, 2016. –С.25.
5. Шариф Раҳимзода. Муомилоти пулӣ ва қарз. Китоби дарсӣ / Раҳимзода Ш. –Душанбе: Эр-гарф, -С.200
6. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://www.nbt.tj> (санаи мурочиат 25.01.2023).

ТАНЗИМИ ТАВАРРУМ ВА РОҲҶОИ ПЕШГИРИИ ТАЪСИРИ МАНФИИ ОН БА ИҚТИСОДИЁТ

Таваррум яке аз падидаҳои мураккаб ва печидааст, ки ба иқтисодиёт таъсири манфӣ мерасонад ва дар ҳар сурат нигоҳ доштани мувозинати он шартӣ зарурӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, муаллиф ин падидаи номатлуб ва мураккаби иқтисодиро ба назар гирифта, заминаҳои бавучудой ва роҳҳои пешгирии таваррумро таҳқиқ намудааст. Ҳамчунин, муаллиф барои исботи мавзӯи интиҳоб науда, модели сиёсати идоракунии таваррум ва нишондиҳандаҳои меъёрии онро мавриди таҳлил қарор дода, ҳулосаҳои мушаххас баровардааст. Иловатан, муаллиф таҳлили сатҳи таваррумро вобаста ба нишондиҳандаҳои воқеӣ, эҳтимолиӣ, зинаи поёнӣ ва зинаи болоӣ мавриди таҳлил қарор дода, сатҳи бехатарии онро пешниҳод намудааст. Вобаста ба ҳислатҳои асосӣ ва таркибии таваррум дар сатҳи иқтисодиёт роҳҳои танзими таваррумро пешниҳод намудааст, ки дар шароити имрӯза мувофиқи мақсад мебошад. Ҳамзамон, бо ин нишондиҳандаҳои арзёбигардида, пурра ҳоҷияти мавзуро инъикос менамоянд.

Калидвожаҳо: таҷрибаи ҷаҳонӣ, сатҳи таваррум, идоракунии таваррум, болоравии нархҳо, субъектҳои иқтисодӣ, арзиши асли, сиёсати идоракунии таваррум, истехсолоти дохилӣ.

РЕГУЛИРОВАНИЕ ИНФЛЯЦИИ И ПУТИ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ЕЕ НЕГАТИВНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ЭКОНОМИКУ

Инфляция - это одно из сложных и запутанных явлений, оказывающее негативное влияние на экономику и управление ею, поддержание ее сбалансированности в любом случае является необходимым условием. С этой точки зрения, автор рассмотрел это нежелательное и сложное экономическое явление, причины его существования и способы предотвращения инфляции. Также в обосновании выбранной темы автор проанализировал модель политики управления инфляцией и ее нормативные показатели и сделал конкретные выводы. Кроме того, автор анализирует уровень инфляции на основе реальных и потенциальных показателей. Проанализированы нижний и верхний уровни и предложен уровень их безопасности. В зависимости от основных и композиционных характеристик инфляции на уровне экономики предложены способы регулирования инфляции, которые целесообразны в сегодняшних условиях. В то же время данные оцениваемые показатели полностью отражают суть предмета.

Ключевые слова: мировой опыт, уровень инфляции, управление инфляцией, рост цен, субъекты хозяйствования, реальная стоимость, политика управления инфляцией, внутреннее производство.

REGULATING INFLATION AND WAYS TO PREVENT ITS NEGATIVE IMPACT ON THE ECONOMY

Inflation is one of the complex and confusing phenomena that has a negative impact on the economy and its management; maintaining its balance in any case is a necessary condition. From this point of view, the author examined this undesirable and complex economic phenomenon, the reasons for its existence and ways to prevent inflation. Also, in justifying the chosen topic, the author analyzed the inflation management policy model and its regulatory indicators and made specific conclusions. In addition, the author analyzes the inflation rate based on real and potential indicators. The lower and upper levels are analyzed and their security level is proposed. Depending on the main and compositional characteristics of inflation at the economic level, methods for regulating inflation are proposed that are appropriate in today's conditions. At the same time, these assessed indicators fully reflect the essence of the subject.

Keywords: world experience, inflation rate, inflation management, price increases, business entities, real cost, inflation management policy, domestic production.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Курбанов Вафо Намозалиевич* - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи молия. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. **Телефон:** 931-06-99-04. **E-mail:** kvaf01995@mail.ru **ННН – 046-655-905**

Сведения об авторе: *Курбанов Вафо Намозалиевич* – Таджикский государственный финансово-экономический университет, докторант Ph.D кафедры финансов. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. **Телефон:** 931069904. **E-mail:** kvaf01995@mail.ru

Information about the author: *Kurbanov Vafo Namozalievich* – Tajik State University of Finance and Economics, Ph.D doctoral student of the Department of Finance. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. **Phone:** 931069904. **E-mail:** kvaf01995@mail.ru

**ЗАМИНАҶОИ КОНСЕПТУАЛИИ МУАЙЯН НАМУДАНИ МАФҶУМИ БАХШИ
ДАВЛАТИИ СОҶАИ ХИЗМАТРАСОНӢ ВА ХУСУСИЯТҶОИ РУШДИ ОН**

Имомов М.К.

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

Дар шароити имрӯза, иқтисодиёти тамоми кишварҳоро муносибатҳои бозорӣ фаро гирифтаанд, ки дар таркиби худ низому механизмҳои гуногуни рушди иқтисодиётро ба вучуд оварда, боиси пайдо шудани талаботҳои нави танзим ва назорати онҳо гардида истодааст. Яке аз норасоҳои иқтисоди бозорӣ ва зарурати даҳолати давлатии иқтисодиёт, ин ташкили низоми асосноки соҳаи муайян ва асосҳои танзими меъёрӣ-ҳуқуқии онҳо ба ҳисоб меравад. Дар сурати мавҷуд набудани асосноккунии низоми фаъолиятҳо ва қонунигардонии онҳо аз ҷониби давлат, дар муносибатҳои бозорӣ номутаносибии истехсоли молу маҳсулот ва қору хизматрасониҳо ба вучуд меоянд. Аз ин рӯ, дар баробари инкишофи иқтисоди бозорӣ, ба вучуд омадани низомҳои нави иқтисодӣ (иқтисоди рақамӣ ва иқтисоди сабз) ва рушди моликияти хусусӣ, ки асоси иқтисоди бозориро ташкил медиҳад, нақш ва аҳаммияти давлат ва бахши давлатӣ ҳамчун танзимкунанда ва таъминкунандаи рушди иқтисодиёт дар ҳамаи кишварҳо торафт афзуда истодааст.

Рушди иқтисодиёти муосирро бе даҳолати давлат тасаввур кардан номумкин аст, зеро давлат ҳамчун ниҳоди ягонаи муайянкунандаи низоми қонунии таъмини рушди фаъолиятҳо ва қафолати иҷтимоии шаҳрвандон баромад мекунад.

Аз ин хотир, дар шароити кунунӣ зарурати нигоҳ доштани ҳиссаи давлат дар таркиби ҳамаи соҳаҳо ва фаъолиятҳо ба миён омадааст. Бо ташкили ҳиссаи давлатӣ дар таркиби соҳаҳо ва фаъолиятҳо имконияти таъмини рушд дар ҳолати ба вучуд омадани номутаносибӣ ва ё мушкилоти дигар имконпазир мегардад. Ҳамин аст, ки имрӯзҳо таваҷҷуҳи ҳамаи кишварҳо ба рушди ҳиссаи давлат дар иқтисодиёт зиёд гардида истодааст.

Ташкили ҳиссаи давлат дар иқтисодиётро ба маънои мухтасар «бахши давлатии иқтисодиёт» меноманд.

Дар шароити кунунӣ мавҷудияти ҳиссаи давлат дар иқтисодиёти ҷаҳон сол аз сол зиёд гардида истодааст ва аллакай дар баъзе давлатҳо ҳиссаи назаррас дорад. Масалан, «...дар Беларус тақрибан - 70% ММД, Чин ва Украина тақрибан - 40%, Русия, Қазоқистон, Молдова - 35% (аз рӯи баъзе маълумотҳо, бахши давлатӣ дар Русия ба 46% ММД), дар Полша - 25%, Литва - 25%, Венгрия, Словакия ва Эстония - 20%. Дар кишварҳои Иттиҳоди Аврупо дар қорхонаҳои давлатӣ тақрибан 11% қоргарони дар иқтисодиёт қоркунанда ташкил медиҳад, ки онҳо тақрибан 10% ММД ва 13% сармоягузориҳоро таъмин мекунад. Британияи Кабир яке аз кишварҳои дар Аврупо мебошад, ки қамтарин ҳиссаи бахши давлатиро дорад, тақрибан 2,7%» [10, с.8].

Дар солҳои охир ҳиссаи зиёди маҷмуи маҳсулоти дохилии ҳамаи кишварҳоро соҳаи хизматрасонӣ ташкил дода истодааст. Аз ин хотир, зарурати бештари ташкил ва нигоҳдории ҳиссаи давлат дар таркиби соҳаи хизматрасонӣ, ки ҳамчун «бахши давлатии соҳаи хизматрасонӣ» таҳқиқ мегардад, ба миён омадааст.

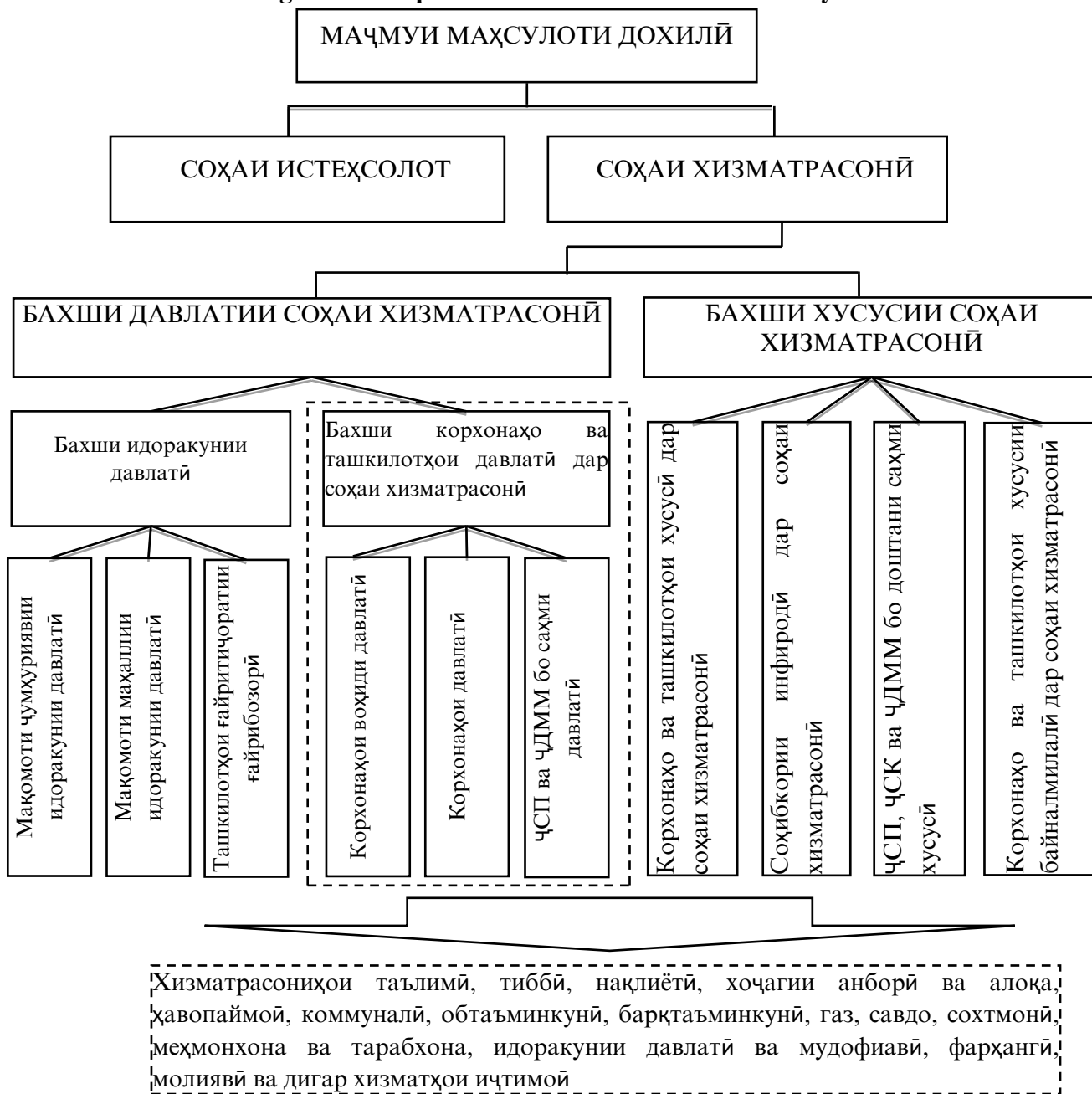
Ҳамаи ин, зарурати таҳқиқи мақолаи мазкурро дар шароити рушди хизматрасониҳо ба миён овардааст.

Дар адабиёти иқтисодӣ доир ба «бахши давлатии соҳаи хизматрасонӣ» таъриф ва шарҳи ягона вучуд надорад. Вобаста ба ҷанбаҳои иқтисодӣ ва ҳуқуқии он, ақидаҳои гуногун вучуд дорад. Аз ин лиҳоз, зарурати таҳқиқи ҳамаҷонибаи мавзӯи мақола ба миён омадааст.

Дар луғати муосири иқтисодӣ зери таҳрири Райзберг Б. чунин таърифи ин истилоҳ оварда шудааст: «Бахши давлатии иқтисодиёт маҷмуи қорхонаҳо, ташкилотҳо ва муассисаҳои мебошад, ки фаъолияти иқтисодиро пеш мебаранд ва дар моликияти давлатӣ қарор дошта, аз тарафи мақомоти давлатӣ ё шахсони таъиншуда ва ё қирояқардаи онҳо

идора карда мешаванд» [7,с.8]. Хамин ақидаро олимон Савченко А.В., ва Атабиев А. дастгирӣ намудаанд.

Расми 1. Сохтори таркибии соҳаи хизматрасонӣ
Figure 1. Composite structure of the service industry



Таҳияи муаллиф.

Баҳши давлатии соҳаи хизматрасонӣ, ин маҷмуи корхонаву ташкилот, муассиса ва корпоративҳое мебошанд, ки ба фаъолияти хизматрасонӣ машғул буда, аз ҷониби мақомотҳои ҳокимияти маҳаллӣ ва давлатӣ идора карда мешаванд.

Дар фаъолияти баҳши давлатии соҳаи хизматрасонӣ корхонаву ташкилотҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ мавқеи муҳим дошта, асоси ташкили истеҳсолот, кор ва хизматрасониҳо аз ҷониби онҳо амалӣ карда мешаванд. Мафҳуми корхонаи давлатӣ дар ҳар давлат, дар шаклҳои гуногун шарҳ дода мешавад: масалан, дар Шветсия «агентии тиҷоратии давлатӣ», дар Дания «корпоратсияҳои давлатӣ», дар Италия «субъектҳои ҳукуки ҷамъиятӣ» [10,с.8].

Корхонаи давлатии соҳаи хизматрасонӣ, ин корхонаҳое мебошанд, ки ба пешниҳоди хизматрасониҳо машғул буда, аз ҷониби мақомотҳои маҳаллӣ ва марказии ҳокимияти давлатӣ идора карда мешаванд.

Дар баробари мафҳуми «бахши давлатии соҳаи хизматрасонӣ», аксар вақт ҳамчун «бахши ҷамъиятии соҳаи хизматрасонӣ» низ истифода бурда мешавад. Бахши ҷамъиятии соҳаи хизматрасонӣ ба таври анъанавӣ бо фаъолияти иқтисодии давлат дар соҳаи хизматрасонӣ алоқаманд мебошад. Вобаста ба моҳияти илмӣ, ин категорияҳо ҳамчун синоним ҳисобида намешаванд. Мафҳуми «бахши ҷамъиятии соҳаи хизматрасонӣ», дар муқоиса бо мафҳуми «бахши давлатии соҳаи хизматрасонӣ» васеътар мебошад. Бахши ҷамъиятии соҳаи хизматрасонӣ фаъолияти корхонаю ташкилотҳои давлатию ғайридавлатиро дар бар мегирад, ки намудҳои алоҳидаи хизматрасониҳои ҷамъиятиро пешниҳод менамоянд.

Аксар вақт, дар адабиёти иқтисодӣ мафҳумҳои «бахши давлатии соҳаи хизматрасонӣ» ва «бахши давлатии иқтисодиёт»-ро воমেҳурем, ки онҳоро як маъно меҳисобанд. Дар ҳақиқат, агар ҳар дуи ин мафҳум бахши давлатиро дар бар гиранд ҳам, аммо хусусиятҳои таркибии фарқкунандагии худро доранд. Бахши давлатии соҳаи хизматрасонӣ пешниҳоди хизматрасониҳои давлатиро тавассути корхонаву ташкилотҳои давлатӣ дар бар мегирад. Бахши давлатии иқтисодиёт на танҳо пешниҳод ва расонидани хизматҳои давлатӣ, инчунин ташкили истеҳсолот, фаъолияти соҳибкорӣ, хариду фурӯш, сармоягузорӣ, ташкил ва истифодаи самараноки воситаҳои бучетӣ ва ғайраҳоро, ки тавассути корхонаву ташкилот ва муассисаҳои давлатӣ амалӣ карда мешаванд, фаро мегирад.

Дар адабиёти иқтисодӣ доир ба «бахши давлатии иқтисодиёт» ақидаҳои гуногун вучуд доранд. Баъзе олимони ба он ақидаанд, ки бахши давлатии иқтисодиёт, ин маҷмуи корхонаву ташкилотҳое мебошанд, ки аз тарафи мақомотҳои давлатӣ назорат карда мешаванд. Ба ақидаи гурӯҳи дигари олимони, ба бахши давлатии иқтисодиёт ба ғайр аз корхонаву ташкилотҳо, инчунин воситаҳои бучети давлатӣ ва дигар захираҳои молиявии давлатӣ низ дохил мешаванд. Ҳар ду ақидаҳо ҳам дуруст мебошанд, аммо ақидаи гурӯҳи дууми олимони нисбатан пурратар ва амиқтар мебошад.

Истилоҳи «бахши давлатии иқтисодиёт»-ро метавон чунин шаҳр дод: Бахши давлатии иқтисодиёт, ин маҷмуи корхонаву ташкилот, воситаҳои бучетӣ ва захираҳои молиявии давлатӣ мебошанд, ки аз ҷониби мақомотҳои ҳокимияти маҳаллӣ ва давлатӣ бо мақсади иҷрои вазифаҳои давлат ва манфиатҳои аҳоли истифода карда мешаванд.

Инчунин, зимни таҳқиқи мавзӯи рисолаи худ олими рус Сатаев С.Б. бахши давлатии иқтисодиётро дар шакли нисбатан мухтасар ҳамчун як қисми иқтисоди миллӣ, ки дар он давлат ҳамчун иштирокчи фаъолиятҳои иқтисодӣ тавассути корхонаву ташкилотҳои мақомотҳои ҳокимияти маҳаллӣ ва давлатӣ барои ба даст овардани манфиатҳои аҳоли ва қонеъ гардонидани талаботҳои ҷамъиятӣ баромад мекунад, шарҳ дода шудааст [9,с.9].

А.А. Самородов бахши давлатии иқтисодиётро маҷмуи субъектҳои хоҷагидоре, ки пурра ё қисман ба мақоматҳои маҳаллӣ ё марказии ҳокимияти давлатӣ тааллуқ дошта, дар иҷрои вазифаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии давлатӣ истифода мегарданд, шарҳ додааст [8,с.8].

Дар шароити муосир, тавассути бахши давлатии иқтисодиёт механизми фаъолияти ҳар як низоми иқтисодӣ таъмин карда шуда, ҳамчун танзимкунандаи муҳимми равандҳои иҷтимоӣ-иқтисодии ҳаёти ҷамъиятӣ ва таъминкунандаи рушди устувори иқтисодиёт ба ҳисоб меравад. Бахши давлатии иқтисодиёт ҷузъи асосӣ ва зарурии сохтори тамоми низомҳои иҷтимоию иқтисодии кишвар ба ҳисоб рафта, фаъолияти он аз ҷониби давлат танзим карда мешавад.

Ҳамин тавр, бахши давлатии иқтисодиёт ҳамчун танзимгари асосии низоми иқтисодию иҷтимоӣ баромад карда, худро на танҳо соҳибмулк ва сармоягузори асосӣ, балки истеҳсолкунандаи моли ҷамъиятӣ ва истеъмолкунандаи молҳои ниҳой, қор ё хизматрасонӣ низ муаррифӣ мекунад.

Бояд гуфт, ки бахши давлатии иқтисодиёт ба ғайр аз хусусиятҳои дар боло зикршуда, инчунин имкон медиҳад, ки шароити фаъолияти хуби на танҳо низомҳои иқтисодии мамлакат, балки тамоми ҷамъият таъмин карда шавад.

Дар шароити кунунӣ вобаста ба аҳаммияти аввалиндараҷагӣ ва хусусиятҳои таркибии доштани заруратҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, давлатҳо кӯшиш менамоянд, ки пурра ё қисман фаъолияти хизматрасонии чунин соҳаҳо ба баҳши давлатӣ тааллуқ дошта бошад:

- 1) соҳаи мудоғиа;
- 2) инфрасохтори давлатӣ (мақомотҳои ҳокимият ва идораҳои давлатӣ);
- 3) соҳаи истеҳсол ва фурӯши барқ;
- 4) соҳаи маориф (хизматрасониҳои таълимӣ, илмӣ), фарҳанг, биноҳои ҷамъиятӣ, маданият ва ғ.;
- 5) соҳаи хизматрасонии нақлиётӣ, алоқаи мобилӣ, хизматрасонии тиббӣ, таъмини об, коммуналӣ ва ғ.;
- 6) соҳаи мошинсозӣ, металлургия ва саноат;
- 7) ҳифзи муҳити зист;
- 8) корхонаҳои стратегӣ (истеҳсоли атом, истихроҷи маъдан (нафт, газ));
- 9) соҳаи кишоварзӣ, чорводорӣ ва ғайра.

Вобаста ба хусусиятҳои худ дар шароити бозор баҳши давлатӣ аз баҳши хусусӣ фарқ мекунад. Илова бар ин, баъзан мафҳумҳои «баҳши давлатии иқтисодиёт» ва «баҳши маҳаллии иқтисодиёт»-ро низ аз ҳамдигар ҷудо мекунанд. Роҷеъ ба ин, олими рус Балатский Е.В. дар таҳқиқоти худ модели секарата, ки баҳши давлатӣ, хусусӣ ва маҳаллиро дар бар мегирад, пешниҳод намудааст [1,с.62]. Ӯ қайд намудааст, ки баҳши маҳаллии иқтисодиёт, ин маҷмуи шахсони ҳуқуқӣ ва вазифаҳо оид ба идоракунии маъмури-хоҷагидорие мебошанд, ки аз ҷониби мақомотҳои идоракунии маҳаллӣ амалӣ карда мешаванд [1,с.62].

Баъзе коршиносон ба он назаранд, ки баҳши давлатӣ нисбат ба баҳши хусусӣ камсамар мебошад. Дар воқеъ, барои таъмини самаранокии баланди баҳши давлатии хизматрасониҳо мебоҷад, механизми фаъолияти баҳши давлатӣ мувофиқ ба принципҳои иқтисоди бозорӣ ташкил карда шавад, зеро дар ҳолати нобарорбарии пешниҳод ва дастрасии нархи қору хизматрасониҳо ба аҳоли ва муштариён аз ҷониби баҳши давлатӣ ва баҳши хусусӣ самаранокии фаъолияти онҳо таъмин карда намешавад.

Бинобар ин, зарур аст, ки механизми фаъолияти баҳши давлатии хизматрасониҳо мувофиқ ба баҳши хусусии хизматрасониҳо ва шароити бозор таҳия ва татбиқ карда шавад.

Ҳамчунин, дар шароити бозор бо сабаби ба вучуд омадани таҳдиду хатарҳои дохиливу берунӣ ба амнияти миллӣ ва иқтисодиёти кишвар, аз қабилӣ ҷангҳои дохиливу беруна, ҳолатҳои форсмажорӣ (обҳезӣ, заминҷунбӣ ва ғ.), аз ҳад зиёд шудани сатҳи беқурбшавӣ ва монанди инҳо боис ба он мегардад, ки дар таркиби соҳаҳо ва фаъолиятҳои хизматрасонӣ ҳиссаи баҳши давлатӣ нигоҳ дошта шуда, зиёд карда шавад.

Ҳамчунин, баҳши давлатии иқтисодиёт вобаста ба моликият низ шарҳ дода мешавад. Олими рус Косякова Н.И. баҳши давлатии иқтисодиётро таҳқиқ намуда, онро ҳамчун моликияти аз ҷониби корхонаҳои ҳокимияти маҳаллӣ ва давлатӣ идорашаванда, инчунин захираҳои табиӣ, ҳазинаи давлат, ҳуқуқи моликият вобаста ба соҳибият, истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ барои ба даст овардани мақсадҳои умумимиллӣ тавсиф намудааст [5,с.8].

Дар таҳқиқотҳои худ олимони Ковалев М.М., Румас С.Н., Шахуб М.К., ва Юшко К.Ю. баҳши давлатии иқтисодиётро ҳамчун баҳши давлатии соҳибкорӣ ҳисобиданд, ки дар он давлат дар асоси моликияти давлатӣ фаъолияти иқтисодиро ба истеҳсоли маҳсулот, иҷрои қор ва хизматрасонӣ равона мекунад [10,с.7].

Ташкил намудани баҳши давлатии иқтисодиёт метавонад якҷанд шакл дошта бошад, аз ҷумла:

• **Идоракунии мустақим, ки аз ҳисоби андозбандӣ маблағгузорӣ мешавад.** Дар чунин шакл ташкилоти таъминкунанда одатан барои қонеъ кардани меъёрҳои муваффақияти тичоратӣ талаботи мушаххас надорад ва қарорҳои истеҳсолиро ҳукумат муайян мекунад.

• **Корхонаҳои давлатӣ.** Дар чунин шакли ташкил аз шакли ташкили идоракунии мустақим бо он фарқ мекунанд, ки мустақилияти бештари идоракуниро доранд ва аз рӯи меъёрҳои тичоратӣ амал мекунанд ва қарорҳои истеҳсоли умуман аз тарафи ҳукумат қабул карда намешаванд (гарчанде мақсадҳо аз тарафи ҳукумат барои онҳо таҳия ва муқаррар карда мешаванд).

• **Аутсорсингӣ.** Ин шакли ташкил ҳамчун як модели нави бахши давлатии иқтисодӣ ҳисобида мешавад.

Вобаста ба ин, бахши давлатӣ дар се сатҳ низ ташкил карда мешавад: миллӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ [11].

Дар баробари ин, омӯзиши механизми идоракунии бахши давлатии соҳаи хизматрасонӣ дар шароити муосир, ҳам барои бахши давлатӣ ва ҳам барои корхонаҳои алоҳидаи давлатӣ аҳамият калон дорад. Дар бисёр кишварҳо, аз ҷумла дар Беларусия, вазифаҳои давлат ҳамчун танзимкунанда ва соҳибмулк то ҳол аз ҳам ҷудо карда нашудаанд [10,с.5]. Аз ин хотир, масъалаи мазкур минҷи олимони мавриди таҳқиқи ҳамаҷонибаи илмӣ қарор гирифтааст. Яке аз ҷунин масъалаҳо, ин муайян кардани дар қадом модели идоракунии фаъолият доштани давлат мебошад.

Дар таърихи иқтисод ҷунин моделҳои бахши давлатии иқтисодӣ вучуд доранд, ки бо хусусиятҳои ташкил ва фаъолият аз ҳам фарқ мекунанд: модели Аврупои ғарбӣ, модели Амрикои шимолӣ ва модели осӣ [3,с.53].

Моделҳои Аврупои ғарбӣ. Дар модели Аврупои ғарбии бахши давлатии иқтисодӣ, ки давлатҳои Олмон, Австрия, Шветсия, Фаранса, Италия, Норвегия ва ғайра дар бар мегирад, миқёс ва ҳиссаи назарраси давлат дар иқтисодӣ арзёбӣ мегардад. Дар ин давлатҳои институтҳои давлатӣ хуб инкишоф ёфта, имконият фароҳам овардаанд, ки фаъолиятҳои гуногуни иҷтимоӣ-иқтисодӣ ташкил карда шуда, рушди иқтисодӣ кишварҳо таъмин карда шаванд. Мувофиқи таҳқиқоти олимони М.М. Ковалев, А.М. Волков дар миёни ин давлатҳои ҳиссаи бештари давлат дар соҳаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, шумораи бештари машғулбудагон дар иқтисодӣ, миқёси назарраси давлат дар иқтисодӣ ба давлатҳои Фаранса ва Норвегия рост меояд.

Дар ин давлатҳои таваҷҷуҳи бештар ба соҳаҳои афзалиятноки иқтисодӣ, аз қабилҳои роҳи оҳан, электротехника, металлургия, саноати кишоварзӣ, саноати мошинсозӣ, саноати химия, хизматрасониҳои барқӣ, обӣ, кайҳонӣ, мобилӣ ва ғайра дода шудааст. Яке аз қисмҳои таркибӣ ва назарраси бахши давлатии иқтисодӣ, ин бахши молия ва буҷети мамлакат мебошад, ки дар ин кишварҳо ҳиссаи бештари маблағгузориҳои буҷетӣ ба бахшҳои давлатии иқтисодӣ, аз ҷумла соҳаҳои афзалиятноки иқтисоди миллӣ равона гардидааст.

Давлати Шветсия аз ҳисоби ҳиссаи андоз дар бахши давлатӣ дар ҷойи аввал меистад.

Дар модели Аврупои ғарбӣ самаранокии сатҳи баланди фаъолияти корхонаҳои давлатӣ ва дар маҷмӯъ, бахши давлатии иқтисодӣ дида мешавад, ки доир ба ҳиссаи он Кожевина О.В., қайд намудааст, ки 30-40% ҳаҷми истеҳсолоти саноатиро аврупои марказӣ ва шарқӣ ташкил медиҳад [4,с.2027].

Моделҳои Амрикои шимолӣ. Ин модели бахши давлатии иқтисодӣ бештар дар минтақаҳои Амрикои шимолӣ, махсусан Иёлоти Муттаҳидаи Амрико (ИМА) ва Канада истифода гардидааст. Ин моделро Макаренко О.С. дар таҳқиқоти худ, ҳамчун модели камсамар этироф карда, қайд намудааст, ки «...камсамар, аз ҷиҳати ҳаҷм беаҳамият кам ва кам маблағгузориҳои бахши давлатӣ» [6,с.70].

Дар ин давлатҳои бахши хусусӣ нисбат ба бахши давлатӣ бартарӣ дошта, фаъолияти бештари хусусии соҳаҳои иқтисодӣ-иҷтимоии кишварҳо бештар рушд ёфтаанд. Дар давлати Канада ҳиссаи давлат дар иқтисодӣ кам бошад ҳам, давлат тавассути барномаҳои давлатии махсус таҳиянамуда аҳолии аз ҷиҳати иҷтимоӣ зарурро дастгирӣ намуда, соҳаҳои истеҳсол ва хизматрасонии барқ, хоҷагии коммуналӣ, инфрасохтори нақлиётӣ, коркарди ашёи хом ва монанди инҳоро назорат намуда, дар маҷмӯъ танзими иқтисодӣро амалӣ мегардонад.

Дар давлати Канада ба моликияти давлатӣ қисми бештари заминҳо ва ҷангалҳои дохил мешаванд. Дар натиҷаи тақиқи мақола маълум гардид, ки давлатҳои, ки дар ин модел амал мекунанд, ҳиссаи давлат дар иқтисодӣ хеле кам буда, фаъолияти бахши давлатии онҳо камсамар мебошад.

Дар низомии иқтисоди миллӣ давлатҳои ИМА ва Канада афзалиятҳои бештар ба иқтисоди бозорӣ, бахши соҳибкорӣ ва бахши хусусӣ дода шудааст. Бо назардошти ҳамаи ин дар ИМА ҳудудҳои бахши давлатӣ ва бахши хусусӣ дақиқ муайян карда шуда, аз ҷониби давлат бештар ба соҳаҳои инноватсионӣ дастгириҳо карда мешавад.

Моделҳои осийӣ. Ин модели бахши давлатии иқтисодӣ бештар дар давлатҳои Япония ва Корея истифода гардида, дар он ҳудудҳои бахши давлатӣ ва бахши хусусӣ дуруст муайян карда нашудааст. Аз ҳамин лиҳоз, дар ин давлатҳо омехташавии бахши давлатӣ бо бахши хусусӣ ба миён омадааст. Яъне, ташкили корхонаву ташкилот, корпоративҳо ва умуман фаъолиятҳо дар омезиши бахши давлатӣ ва хусусӣ бунёд гардидаанд. Ҳамин тавр, дар ин давлатҳо чунин бахши иқтисоди миллиро (бахши давлатӣ ва хусусӣ) дар ҳуҷҷат бахши хусусӣ меноманд, аммо дар воқеъ онҳо бахши давлатӣ мебошанд [10,с.8].

Ҳамин тавр, давлатҳое, ки дар ин модели бахши давлатӣ фаъолият доранд, ҳиссаи бахши давлатӣ дар иқтисодиёт нисбатан кам мебошад.

Моделҳои чинии бахши давлатӣ. Ҳоло давлати Чин дар иқтисоди миллии дорои миқёси назарраси бахши давлатӣ мебошад. Дар ин давлат аввал, пурра корхонаҳои хурд ва баъд қисман корхонаҳои сатҳи миёна хусусӣ гардонида шудаанд. Корхонаҳои бузург дар моликияти давлат қарор доранд. Ҳукумати Чин низоми идоракунии корхона ва ширкатҳои давлатиро дар асоси принципҳои муносибатҳои бозорӣ ва механизми танзими давлатии иқтисодиёт қорӣ намудааст. Тибқи таҳқиқотҳои Го Лин дар Чин тақрибан 60-65% ММД, 80-85% андозҳо ба буҷет ва 90%-и ба кор машғулбудагонро бахши давлатӣ ташкил медиҳад [2,с.26].

Дар Чин новобаста аз самарои баланди бахши давлатӣ, ки ба нигоҳдории рушди устувори иқтисоди миллии нигаронида шудааст, қисми иҷтимоии сиёсати давлатӣ камфаъол мебошад. Аз ин рӯ, бахши давлатии Чин бо хусусиятҳои аз дигар моделҳо фарқкунандагӣ худ ҳамчун модели алоҳида, мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Моделҳои бахши давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо модели Ҷумҳурии Мардумии Чин аз бисёр ҷиҳат наздикӣ дошта, вобаста ба сатҳ ва хусусиятҳои идоракунии тафовут доранд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мисли Чин корхонаҳои хурд ва сатҳи миёна хусусӣ гардонида шуда, танҳо корхонаҳои азим дар моликияти давлат мондааст, ки аз ҷониби мақомоти давлатӣ идора карда мешаванд.

Моделҳои русиягӣ. Бахши давлатии Русия бо баъзе хусусиятҳои худ аз ҳамаи моделҳои овардашуда фарқ мекунад. Дар ин давлат қариб 30% истеҳсолоти саноатиро корхонаҳои давлатӣ таъмин менамоянд ва тақрибан 50% ММД аз ҷониби бахши давлатии иқтисодиёт истеҳсол карда мешавад [4,с.2027]. Дар Русия бахши давлатӣ зернизоми иқтисоди миллии мебошад, ки бо маҷмуи корхонаҳо, муассисаҳо ва ташкилотҳои соҳаҳои гуногун, ки пурра ё қисман моликияти давлат мебошанд ва инчунин аз ҷониби мақомоти давлатӣ идора карда мешаванд, тавсиф карда мешавад [3,с.57]. Дар Русия бахши давлатӣ ҳамчун танзимкунандаи муносибатҳои бозорӣ баромад карда, равандҳои инноватсиониро таъмин намуда, ниёзҳои ҷамъиятӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолиро қонеъ мегардонад. Ҳамзамон, бахши давлатӣ вазифаҳои ҳавасмандкунанда ва назораткунандаро иҷро намуда, инчунин барои рушди устувори иқтисодӣ, ҳам дар сатҳи давлатӣ ва ҳам дар сатҳи минтақа замина фароҳам меорад.

Омӯзиши таҷрибаи хориҷӣ дар ташаккул ва рушди бахши давлатии соҳаи хизматрасонӣ нишон дод, ки таҷрибаи одии ин ё он кишвар дар Ҷумҳурии Тоҷикистон самарои муайяне дода наметавонад. Дар ин ҳолат хусусиятҳои фаъолияти бахши давлатӣ ва хислатҳои соҳаи хизматрасонии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба назар гирифтани лозим аст. Дар байни мамлакатҳои рушдкарда татбиқи таҷрибаи Фаронса, махсусан дар соҳаи хизматрасонии роҳи оҳан, тақсими газӣ табиӣ ва қувваи барқ мувофиқтар мебошад. Милликунонии корхонаҳои пештар хусусигардонидашудаи соҳаи хизматрасонӣ, ки моликияти онҳо аз ҷониби бахши хусусӣ мақсаднок истифода намешавад, принципҳои иқтисоди бозориро вайрон намекунад.

Умуман, дар байни кишварҳои пасошуравӣ таҷрибаи Беларус мувофиқтар мебошад, зеро дар он корхонаҳои давлатӣ тақрибан 70% ММД-ро ташкил медиҳанд. Ҳангоми пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ метавон аз таҷрибаи Аврупои ғарбӣ истифода бурд, ки дар он корхонаҳои давлатӣ ба шароити бозор қомилан мутобиқ шуда, дар соҳаи алоқои почта, коммуналӣ ва дигар хизматрасониҳо бо муваффақият фаъолият мекунад.

Муқарриз: н.и.н., дотсенти ДМТ - Табарзода О.С.

АДАБИЁТ

1. Балацкий Е.В. Элементы экономики государственного сектора / Е.В. Балацкий. -М.: Капитал страны, 2013. -486 с.
2. Го Линь. Этапы эволюции государственного сектора экономики Китая / Го Линь // Инфраструктурные отрасли экономики: проблемы и перспективы развития. - 2015. -№11. -С.23-27.
3. Ирина В.Г. Государственный сектор российской экономики в контексте мировых практик / В.Г. Ирина // Вестник Челябинского государственного университета. - 2022. -№6(464). -С.52-61.
4. Кожевина О.В. Зарубежная практика использования организационных моделей управления эффективностью в государственном секторе экономики / О.В. Кожевина // Фундаментальные исследования. - 2014. -№11(9). - С.2027-2031
5. Косякова Н.И. Государственное предприятие в рыночной экономике / Н.И. Косякова. -М.: Юриспруденция, 2001. -304 с.
6. Макаренко О.С. Корпоративная модель государственного сектора российской экономики: тенденции и закономерности развития / О.С. Макаренко // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика. Экология. - 2017. -№1(38). -С.68-75.
7. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. -6-е изд., перераб. и доп. -М.: ИНФРА-М, 2011.
8. Самородов А.А. Роль и значение государственного сектора в развитии экономик. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/viewer>.
9. Сатаев С.Б. Развитие региональной системы управления предприятиями государственного сектора экономики (на примере Республики Калмыкия): автореф. дисс. ...кон. эконом. наук.: 08.00.05 / С.Б. Сатаев. –М., 2005. -24 с.
10. Управление государственным сектором экономики: Монография / М.М. Ковалев [и др.]. -Минск: Изд. Центр БГУ, 2018. -250 с.
11. [Электронный ресурс]. URL: <https://sovman.ru/articletop>.

ЗАМИНАҲОИ КОНСЕПТУАЛИИ МУАЙЯН НАМУДАНИ МАФҲУМИ БАХШИ ДАВЛАТИИ СОҲАИ ХИЗМАТРАСОНӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ РУШДИ ОН

Дар мақола мафҳуми баҳши давлатии соҳаи хизматрасонӣ таҳқиқ гардида, дар асоси омӯзиши ақидаҳои олимони ватанию хориҷӣ аз ҷониби муаллиф мафҳуми баҳши давлатии соҳаи хизматрасонӣ ва баҳши давлатии иқтисодӣ пешниҳод карда шудааст. Зарурати омӯзиши баҳши давлатии соҳаи хизматрасонӣ нишон дода шуда, тафовути байни ибораҳои «баҳши давлатии соҳаи хизматрасонӣ», «баҳши ҷамъиятии соҳаи хизматрасонӣ» ва «баҳши давлатии иқтисодӣ» кушода шудаанд. Дар мақола моделҳои баҳши давлатии иқтисодӣ, ки дар амалияи ҷаҳонӣ мавҷуданд, таҳлил гардида, хусусиятҳои фаъолияти баҳши давлатии кишварҳои муайян карда шудаанд. Нақш ва аҳамияти баҳши давлатӣ дар марҳилаи ҳозираи рушд баррасӣ гардида, зарурати фаъолияти он дар иқтисодиёти омехта асоснок карда шудааст. Муҳимияти танзими давлатии иқтисодӣ шарҳ дода шуда, муносибатҳои асосии байни баҳши давлатии иқтисодӣ, аҳоли ва соҳибкорӣ баррасӣ карда шудааст. Муаллиф соҳтори таркибии баҳши давлатии соҳаи хизматрасонӣ ва унсурҳои асосии онро нишон додааст. Самтҳои фаъолияти сектори давлатии иқтисодӣ дар кишварҳои Аврупо, Амрикои Шимолӣ, минтақаи Осиё ва баъзе давлатҳои дигар баррасӣ карда мешаванд.

Калидвожаҳо: корхона, ташкилот, кохонаҳои давлатӣ, маҳаллӣ, хизматрасонӣ, соҳаи хизматрасонӣ, корхонаҳои давлатии соҳаи хизматрасонӣ, баҳши давлатии соҳаи хизматрасонӣ, модел, хусусиятҳо, соҳибкорӣ, субъекти хоҷагидорӣ, баҳши давлатии иқтисодӣ, баҳши хусусӣ, ҳиссаи давлат.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЕКТОРА СФЕРЫ УСЛУГ И ОСОБЕННОСТЕЙ ЕГО РАЗВИТИЯ

В статье рассматривается понятие государственного сектора сферы услуг на основе изучения мнений отечественных и зарубежных ученых, автором представлены также понятия государственного сектора сферы услуг и государственного сектора экономики. Показана необходимость изучения государственного сектора сферы услуг, а также выявлены различия между выражениями «государственный сектор сферы услуг», «общественный сектор сферы услуг» и «государственный сектор экономики». В статье анализируются модели государственного сектора экономики, существующие в мировой практике, и выявляются характеристики государственного сектора стран. Обсуждаются роль и значение государственного сектора на современном этапе развития, а также обосновывается необходимость его деятельности в условиях смешанной экономики. Объясняется важность государственного регулирования экономики, обсуждаются основные взаимоотношения государственного сектора экономики, населения и предпринимательства. Автор показал структуру государственного сектора сферы услуг и его основные элементы. Обсуждаются направления деятельности государственного сектора экономики в Европе, Северной Америке, Азии и некоторых других странах.

Ключевые слова: предприятие, организация, государственные предприятия, местный, услуга, сфера услуг, государственные предприятия в сфере услуг, государственный сектор сферы услуг, модель, характеристика, предпринимательство, хозяйствующий субъект, государственный сектор экономики, частный сектор, доля государства.

CONCEPTUAL BASIS FOR DEFINING THE CONCEPT OF THE PUBLIC SERVICE SECTOR AND THE FEATURES OF ITS DEVELOPMENT

The article examines the concept of the public sector of the service sector, based on a study of the opinions of domestic and foreign scientists, the author presents the concepts of the public sector of the service sector and the public sector of the economy. The need to study the public sector of the service sector is shown, and the differences between the expressions “public sector of the service sector”, “public sector of the service sector” and “public sector of the economy” are identified. The article analyzes models of the public sector of the economy that exist in world practice and identifies the characteristics of the public sector of countries. The role and importance of the public sector at the present stage of development is discussed, and the need for its activities in a mixed economy is substantiated. The importance of state regulation of the economy is explained, the main relationships between the public sector of the economy, the population and entrepreneurship are discussed. The author showed the structure of the public sector of the service sector and its main elements. The directions of activity of the public sector of the economy in Europe, North America, Asia and some other countries are discussed.

Keywords: enterprise, organization, state-owned enterprises, local, service, service sector, state-owned enterprises in the service sector, public sector of the service sector, model, characteristics, entrepreneurship, economic entity, public sector of the economy, private sector, state share.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Имомов Муродали Қурбонмахмадович* - Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи молия ва андозбандӣ. **Суроға:** 734055, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Борбад, 48/5. E-mail: Imomov_m_88@mail.ru. Телефон: (+992) 880801355

Сведения об авторе: *Имомов Муродали Қурбонмахмадович* - Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов и налогообложения. **Адрес:** 734055, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Борбад, 48/5. E-mail: Imomov_m_88@mail.ru. Телефон: (+992) 880801355

Information about the author: *Imomov Murodali Kurbonmakhmadovich* - International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance and Taxation. **Address:** 734055, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Borbad Avenue, 48/5. E-mail: Imomov_m_88@mail.ru. Phone: (+992) 880801355

Каримов Б.И., Каримов М.А.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Бучети маҳаллӣ шакли ташкил ва харҷнамоии воситаҳои пулӣ мебошад, ки он барои таъмини мақсад ва вазифаҳои ба мақомоти маҳаллии ҳокимити иҷроия вогузоршуда масраф мегардад. Расман ба гурӯҳи харҷоти аз ҳама бузург, хароҷотҳои иҷтимоӣ дохил карда мешаванд. Бинобар ин, бучетҳои маҳаллӣ дар самти татбиқи вазифаҳои умумидавлатии иқтисодӣ нақши муҳим доранд, ки он дар мадди аввал дар тақсимнамоии воситаҳои бучетӣ барои нигоҳдорӣ ва рушди инфрасохтори иҷтимоии ҷомеа инъикос меёбад. Ин воситаҳо тавассути низоми бучетҳои маҳаллӣ гузар намуда, дар худ бучетҳои шаҳрӣ, ноҳиявиро ҷой додаанд. Татбиқи сиёсати иҷтимоии давлатӣ захираҳои бузурги моддию молиявиро тақозо менамояд.

Нақши бучетҳои маҳаллӣ дар рушди иҷтимоӣ-иқтисодии шаҳрҳо, ноҳияҳо ба таври зерин тавсиф карда мешавад:

- муттаҳиднамоии захираҳои молиявӣ дар бучети шаҳраку ноҳияҳо ба мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ имкони таъсиси пойгоҳи молиявиро ба бор оварда, дар татбиқи ваколатҳои худӣ, тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ мегардад;
- аз тарафи мақомоти маҳаллии шаҳраку деҳот нишон додани мустақилияти молиявӣ-ҳочагидорӣ дар харҷоти воситаҳо барои рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ноҳия, рушди муассисаҳои мактабӣ ва тиббӣ, фарҳанг, фонди манзил, фаъолияти роҳсозӣ;
- рушди баробари иқтисодӣ ва иҷтимоии минтақаҳо, тавассути коркарди барномаҳои минтақавии рушди иқтисодӣ-иҷтимоии минтақаҳо дар самти ободонии шаҳраку деҳот, сохтани шабакаи роҳҳо, барқарорнамоии муҷассамаҳои фарҳангӣ бо истифода аз бучети маҳаллӣ ва муносибатҳои байнибучетӣ;
- афзоиш ва ё коҳиши меъёрҳои харҷҳои молиявӣ барои расонидани хизматҳои давлатӣ ба муассисаҳои бахши ғайриистеҳсолӣ (мактаб, беморхонаҳо);
- сафарбарнамоии захираҳои молиявии марказонидашуда барои ҳалли масъалаҳои стратегии рушди минтақа ва соҳаҳои афзалиятдошта;
- таъсиррасонӣ ба ташкили мутаносиби маблағгузорию асосии хароҷотҳои ҷорӣ, ҳавасмандгардонии истифодабарии захираҳои моддӣ, таъсиси истеҳсолоти маҳаллӣ ва ташкили шуғлҳои нав. Вобаста аз ин, нақши бучетҳои маҳаллӣ дар рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаҳо дар шароити муайян метавонад боз ҳам рушд ёбад. Ба чунин шароитҳо пешниҳоди ваколатҳои иловагӣ ба мақомоти ҳокимияти давлатӣ ҷиҳати ташаққули бучетҳои маҳаллӣ ва истифодаи онҳо дохил карда мешаванд.

Қисми даромад аз даромадҳои худӣ ва воридшавии воситаҳо аз даромадҳои танзимшаванда ташкил шуда, инчунин он дар худ кумакҳои молиявиро дар шаклҳои мухталиф (дотатсияҳо, субвенсияҳо, воситаҳои фонди дастгирии шаҳраку деҳот) ҷой додааст. Ҳама бучетҳои маҳаллӣ баъди пардохти андозҳо ва бочҳои тибқи қонунгузорӣ доир ба андозҳо муайянгардида, дар миқдори умумӣ намудҳои зерини андозҳо, ки дар расми 1 оварда шудааст, дар бар мегиранд.

Даромади бучети давлатӣ - воситаҳои пулии дар намуди бебозгашт ва тибқи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ихтиёри мақомоти худидоракуни қарордошта мебошад. Қисми даромади бучетҳои маҳаллӣ аз воситаҳои худӣ ва инчунин аз андозҳои танзимшаванда ва воситаҳо аз рӯи ҳисоббаробариҳои тарафайн иборат мебошад. Инчунин, ба даромадҳои бучетҳои маҳаллӣ, кумакҳои молиявӣ дар шакли дотатсия, субвенсияҳо ва воситаҳои фонди дастгирии мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ шомил мебошанд [5, с.87-96].

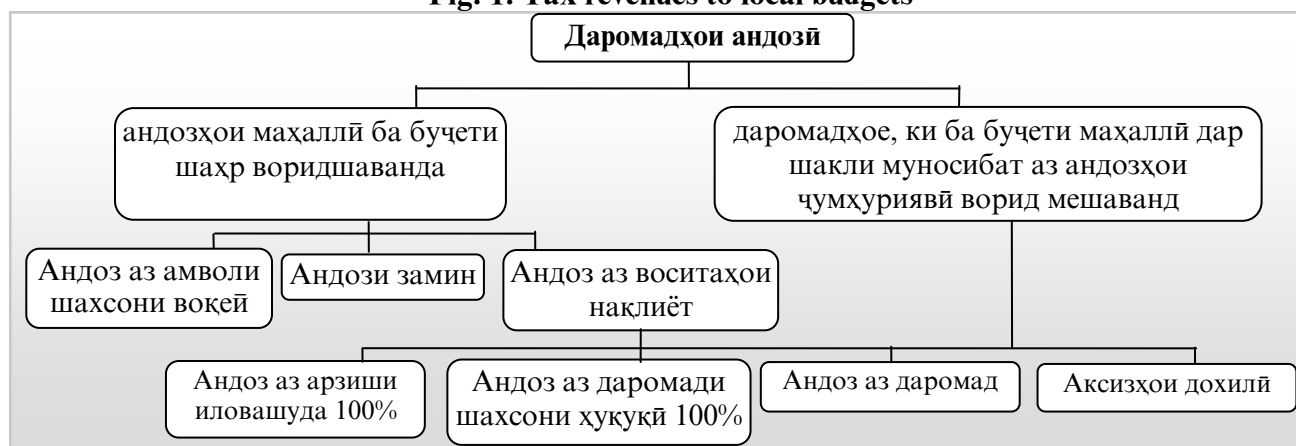
Даромади бучетҳои маҳаллии мақомоти ҳокимияти иҷроияи давлатӣ ба бучетҳои худӣ ва танзимшаванда (м.13), андозӣ ва ғайриандозӣ ҷудо мешаванд.

Ба даромадҳои худии бучетҳо дохил мешаванд:

- даромадҳои андозии бо бучетҳо ва қонунгузорию ҷумҳурӣ мутобиқ;
- даромадҳои ғайриандозии дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон инъикосёфта;

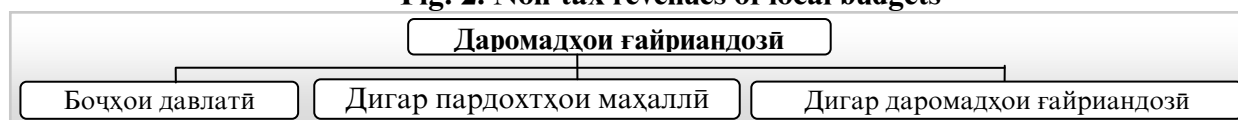
Расми 1. Даромадҳои андозӣ ба буҷетҳои маҳаллӣ

Fig. 1. Tax revenues to local budgets



Расми 2. Даромадҳои ғайриандозии буҷетҳои маҳаллӣ

Fig. 2. Non-tax revenues of local budgets



- интиқолҳои бекоршаванда.

Даромадҳои танзимшаванда - пардохтҳои андозӣ ва дигар пардохтҳои минтақавӣ ва ҷумҳуриявӣ, ки вобаста ба онҳо меъёрҳои пардохтӣ (бо фоиз) ба буҷетҳои маҳаллӣ дар соли навбатии молиявӣ ва инчунин дар асоси марҳилаи дарозмуддат аз рӯи навҳои мухталифи чунин даромадҳо, муайян карда мешаванд.

Ба дигар даромадҳои худии буҷетҳои маҳаллӣ дохил мешаванд:

- даромадҳои аз ҳисоби хусусигардонии моликияти ба мақомоти маҳаллӣ тааллуқдошта;

- даромадҳо аз ҳисоби хусусигардонии моликияти давлатии дар ҳудуди мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ қарордошта ва тибқи муқаррароти барномаи хусусигардонии моликият амалишаванда;

- даромад аз ҳисоби ба иҷора додани моликияти мақомоти маҳаллӣ, махсусан ба иҷора додани биноҳои ғайриистикоматӣ ва заминҳо;

- пардохтҳо барои истифодаи захираҳои табиӣ, тибқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- ҷаримаҳои ба буҷетҳои маҳаллӣ тибқи қонунгузорӣ муқарраршуда ва воридшаванда;

- бочҳои давлатии тибқи муқаррароти қонунгузорӣ воридшаванда.

Тавассути қонунгузорӣ, инчунин ҳуқуқи мақомоти маҳаллии худидоракуни доир ба қабули пардохтҳо барои истифодаи захираҳои табиӣ ва иштироки мақомоти маҳаллии худидоракуни дар муносибатҳои қарзӣ, муқаррар гардидааст. Буҷетҳои маҳаллӣ инчунин аз ҳисоби истифодаи даромадҳои моликияти дар ихтиёри мақомотҳои маҳаллӣ қарордошта ва хизматрасониҳои пулакии аз тарафи мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ пешниҳодшаванда, таъмин карда мешавад.

Кумаки молиявӣ аз буҷети сатҳи дигари низомии буҷети Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шакли дотатсия ва субвенсияҳо амалӣ гашта, он бояд дар буҷети маҳаллӣ, ки ҳамчун гирандаи ин маблағҳо шинохта мешавад, ба қайд гирифта мешавад.

Дотатсия – кумаки молиявӣ беподош, маблағҳои буҷетие, ки ба буҷети сатҳи дигари низомии буҷетии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои пӯшонидани хароҷоти ҷорӣ беподошу бекоршаванда ҷудо карда мешаванд.

Субвенсия - мусоидати молиявӣ - маблағҳои буҷетие, ки ба буҷети сатҳи дигари низомии буҷетии Ҷумҳурии Тоҷикистон ё шахси ҳуқуқӣ барои анҷом додани хароҷоти

муайяни беподошу бебозгашт чудо карда мешаванд.

Дотатсия, субвенсия ва инчунин воситаҳои қарзӣ нақши муҳимро дар ҷалби манбаҳои кумакунандаи даромадҳои бучетӣ иҷро менамоянд. Дар баробари ин, дар амалия дотатсияҳо ба сифати воситаи пӯшонандаи касри бучети маҳаллӣ баромад менамоянд, аммо субвенсияҳо бошад ҳам, ба ҳаҷм ва ҳам ба сохтори хароҷоти бучети маҳаллӣ таъсиррасон мебошанд. Воситаҳои қарзӣ барои пӯшонидани хароҷотҳои аз бучети минималӣ барзиёд ва ё барои бартарафнамоии мушкилоти молиявӣ дар раванди иҷрои бучети тасдиқшуда мавриди истифода қарор дода мешаванд.

Мустақилияти минтақаҳои ҷумҳурӣ дар самти таъмини қисми даромади барои пешниҳоди неъматҳои умумичамбиятӣ зарур буда, шартҳои асосии бозсозии модели самараноки муносибатҳои байнибучетӣ маҳсуб меёбад.

Ҷадвали 1. Даромади бучети маҳаллии вилояти Хатлон (ҳаз. сомонӣ)
Table 1. Income of the local budget of Khatlon region (haz. somoni)

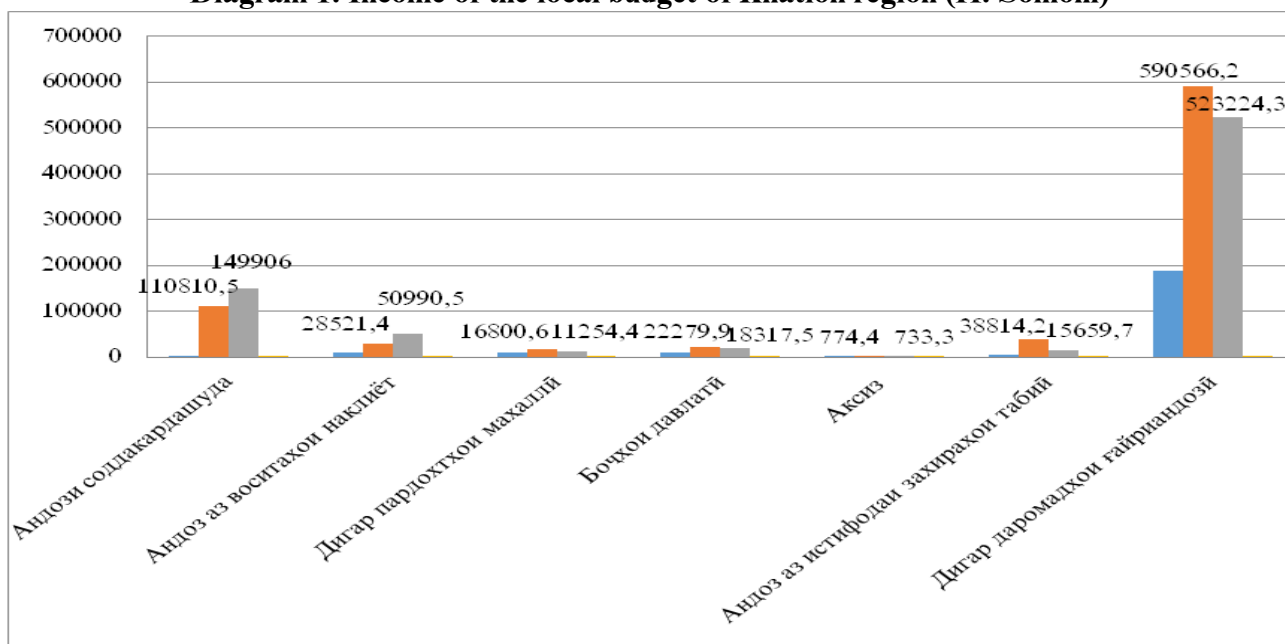
	2010	2015	2020	2021	2021 нисбат ба 2010 %
Ҳамагӣ даромад,	463475,5	1325422,6	1850037315	2225969235	398,9
Аз ҷумла:					
андоз аз даромади шахсони воқеӣ	73147,0	219988,3	400121,4		547,0
андоз аз фоида	11342,2	165557,8	86426,8		761,9
андоз аз амволи ғайриманқули шахсони воқеӣ	14200,3	93126,9	57008,9		401,4
андоз аз замини шахсони ҳуқуқӣ	2290,1	-	-		-
андоз аз замини шахсони воқеӣ	7106,0	-	-		-
Андози ҳадди ақал аз даромади корхонаҳо	17491,9	-	-		-
Андоз аз фурӯши чакана	17066,5	-	-		-
Андоз аз арзиши иловашуда	47124,3	274828,5	226696,5		481,0
андоз аз истифодабарандагони роҳҳои нақлиётӣ	16761,8	26781,0	45190,1		269,6
андози ягона аз истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ	27037,9	-	-		-
Андози содакардашуда	1359,2	110810,5	149906,0		542,9
Андоз аз воситаҳои нақлиёт	10616,4	28521,4	50990,5		480,2
Дигар пардохтҳои маҳаллӣ	9323,1	16800,6	11254,4		120,7
Бочҳои давлатӣ	9018,3	22279,9	18317,5		203,1
Аксиз	702,7	774,4	733,3		104,3
Андоз аз истифодаи захираҳои табӣӣ	5576,0	38814,2	15659,7		280,8
Дигар даромадҳои ғайриандозӣ	187291,0	590566,2	523224,3		279,3

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои расми Омори вилояти Хатлон. – 2020. -С.378-380.

Тавре аз маълумотҳои ҷадвали 1 бар меояд, дар давоми солҳои 2010-2021 даромади бучети вилояти Хатлон зиёда аз 3,9 маротиба афзудааст. Дар соли 2021 даромадҳои андозӣ тақрибан 56% даромади бучетро ташкил намуданд. Дар сохтори воридоти андозӣ ҳиссаи даромад аз шахсони воқеӣ 21,6% ва андоз аз арзиши иловашуда зиёда аз 12,2%-ро (мутаносибан 21,6 ва 9,4%) ташкил намуд. Вазни қисми андозии содакардашуда ва андоз аз воситаҳои нақлиёт ба 10,8% баробар аст. Дар марҳилаи таҳлилшаванда инчунин афзоиши пардохтҳои маҳаллӣ низ мушоҳида мегардад, дар соли 2021 нисбат ба 2010, ин пардохтҳо 12 маротиба афзоиш ёфтаанд ки дар диаграммаи 1, шарҳ дода шудааст [2,с.217-225].

Самтҳои асосии сиёсати бучетӣ ва андозии вилояти Хатлон, самтҳои афзалиятноки сиёсати бучетӣ ва андозро дар давраи миёнамуҳлат ва равишҳое, ки дар таҳияи лоиҳаи бучети вилоят истифода мешаванд, муайян мекунанд. Мақсади асосии сиёсати андозии

Диаграммаи 1. Даромади бучети маҳаллии вилояти Хатлон (ҳаз. сомонӣ)
Diagram 1. Income of the local budget of Khatlon region (H. Somoni)



Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои расми Омори вилояти Хатлон. – 2020. -С.378-380

вилояти Хатлон нигоҳдорӣ ва рушди иқтисодии андоз бо мақсади таъмини устувории бучети маҳаллӣ ва ноил шудан ба самтҳои афзалиятноки рушди иҷтимоӣ ва иқтисодӣ мебошад. Сиёсати бучетии вилоят баҳри иҷрои бевоситаи уҳдадорихоӣ ба зимма гирифта ва иҷрои самараноки онҳо сафарбар гардидааст ва ин бо назардошти мақсадҳо ва нишондиҳандаҳои мақсаднок, ки дар ҳадафҳои миллӣ ва масъалаҳои стратегии рушди кишвар ва минтақаҳои он барои давраи дарозмуддат муайян гардидаанд, ба ҳисоб меравад.

Дар қарорди ин сиёсат, нақши муҳимро устувории ташаккули бучети маҳаллӣ иҷро менамояд. Агар сохтори даромадҳои бучети маҳаллӣ ҷумҳурии Тоҷикистонро мавриди омӯзиш қарор диҳем, маълум мегардад, ки он ба таври зерин қарор мешавад:

- даромад аз андозҳои минтақавӣ ва пардохтҳо;
- даромад аз пардохтҳо ва андозҳои ҷумҳуриявӣ;
- пардохтҳои маҳаллӣ;
- бочҳои давлатӣ ва дигар даромадҳои ғайриандозӣ;

Ҷадвали 2. Сохтори даромади бучети маҳаллии вилояти Хатлон
Table 2. Structure of local budget income of Khatlon region

Унсурҳои даромад	2015			2021		
	Бучети тасдиқшуда	Иҷроиши асли	бо % нисбат ба тасдиқшуда	Бучети тасдиқшуда	Иҷроиши асли	бо % нисбат ба тасдиқшуда
Даромадҳо, ҳамагӣ	1346021,6	1325422,6	98,4	1870646,5	1848956,5	98,8
Аз ҷумла:						
Андози аз даромади шахсони воқеӣ	231865,3	219988,3	94,8	420212,5	400121,4	95,2
Андози аз ғайриандозӣ	169567,8	165557,8	97,6	88035,6	86426,8	98,1
андоз аз амволи ғайриманкули шахсони воқеӣ	94106,8	93126,9	98,9	58302,9	57008,9	97,7
Андози аз заминҳои шахсони ҳуқуқӣ		-			-	
Андози аз заминҳои шахсони воқеӣ		-			-	
Андози ҳадди ақал аз даромади корхонаҳо		-			-	
Андози аз фурӯши чакана		-			-	

Андоз аз арзиши иловашуда	285029,4	274828,5	96,4	236596,4	226696,5	95,8
Андоз истифодабарандагони роҳҳои автомобилӣ аз	27545,3	26781,0	97,2	46200,2	45190,1	97,8
Андози ягонаи истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ		-			-	
Андози содакардашуда	117200,4	110810,5	94,5	152100,2	149906,0	98,5
Патент		-			-	
андоз аз воситаҳои нақлиёт	28805,2	28521,4	99,0	51605,4	50990,5	98,8
Дигар пардохтҳои маҳаллӣ	16100,6	16800,6	99,4	11300,5	11254,4	99,5
Бочҳои давлатӣ	22380,9	22279,9	99,5		18317,5	
Аксиз	785,5	774,4	98,5	754,8	733,3	97,1
Андоз аз истифодабарандагони захираҳои табиӣ	42201,4	38814,2	91,9	16620,4	15659,7	94,2
Дигар даромадҳои ғайриандозӣ	610240,4	590566,2	96,7	540210,4	523224,3	96,8

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумотҳои Омори вилояти Хатлон. – 2020. -С.378-380.

Аз нишондиҳандаҳои чадвали мазкур бар меояд, ки вилояти Хатлон барои таъмини рушди устувори минтақа фаъолиятро дар самти ташаккули бучети маҳаллӣ нигаронидааст. Яъне, даромад ҳамагӣ дар соли 2021 нисбат ба бучети тасдиқгардида 98,8% иҷро гардидааст. Даромад аз андоз, даромадҳои дигари маҳаллӣ, даромадҳои ғайриандозӣ дар давоми солҳои 2015-2021 нисбат ба тасдиқшуда ба ҳисоби миёна аз 95% то 98% иҷро шудааст, ки ин аз самаранокии идоракунии ташаккулёбии бучети маҳаллӣ дарак медиҳад [7,с.379-380].

Ҳамин тавр, барои таъмини фаъолияти самараноки низоми идоракунии молияи маҳаллӣ, таъсиси низоми комил, ки қисми хароҷотиро дар сатҳи паст нигоҳ дошта, қисми даромадҳои онро тақвият мебахшад, зарур арзёбӣ мегардад. Дар ин маврид, низоми мониторинг ва баҳогузори сифати идоракунии молияи маҳаллӣ, барои ташаккули замина, ҷиҳати баландбардории самаранокии фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии маҳаллӣ мавқеи асосиро ишғол мекунад.

Идоракунии молияи маҳаллиро дар аксар ҳолат ҳамчун шакли самараноки ташаккулёбии бучетҳои маҳаллӣ дида мебароянд. Табиати иқтисодии бучетҳои маҳаллӣ дар таъиноти онҳо инъикос меёбад. Бар асоси табиати иқтисодӣ, бучет аз худ маҷмуи ҳаракатҳои объективии пулиро таҷассум менамояд, вобаста ба ифодаи моддӣ, инъикосгарӣ фонди воситаҳои пулӣ мебошад. Аз рӯи шакли ташкилӣ, ҳуҷҷати молиявӣ, ки шакли он бо қонун муқаррар гардидааст. Новобаста аз тафовутҳои андешаҳои иқтисодии мавҷуда, доир ба табиати муносибатҳои бучетӣ, барои онҳо қабул ҳамчун қисми объективии муносибатҳои молиявӣ мавҷуда ва мутаносибан хусусиятҳои нисбатан муҳим зурут буда, дар худ хусусияти пулӣ ва тақсмотиро ҷой додааст.

Бучетҳои маҳаллӣ нақши муҳимро дар татбиқи масъалаҳои миллии иқтисодӣ-иҷтимоӣ иҷро менамоянд, махсусан зимни тақсмоти воситаҳои бучетӣ барои нигоҳдорӣ ва рушди инфрасохтори иҷтимоӣ ҷомеа. Ҳамзамон, бучетҳои маҳаллӣ дар ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ шаҳрҳо низ нақши калидӣ доранд. Зимни коркард ва татбиқи сиёсати иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ба назар гирифтани омилҳои асосии вақт зарур мебошад. Сиёсати давлатӣ ва маҳалии иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар асоси банақшагирии бучети маҳалло татбиқ карда мешавад.

Асосҳои иқтисодӣ-молиявӣ таъминкунандаи мустақилияти иқтисодии мақомоти маҳаллӣ, қабл аз ҳама, барои қонегардонии талаботи аҳолии минтақаҳо ва таъсиси шароит барои зист сафарбар мегарданд. Дар шароити имрӯза, барномаҳои минтақавии рушди иқтисодии шаҳру ноҳияҳо коркард ва татбиқ шуда истодаанд ва ба самти беҳтарнамویی вазъи ноҳияҳо ва деҳот, беҳтаргардонии намуди зоҳирии кӯчаҳо, барқарорӣ биноҳои таърихӣ равона шудааст. Мақомоти ҳокимияти маҳаллии давлатӣ

метавонанд истифодаи маблағҳои дар ихтиёрашон қарор доштаро, яъне ҳаҷми хароҷотҳоро ба хизмати ҳифзи ҳуқуқ, ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ (мактабҳо, беморхонаҳо ва ғайра) зиёд ё кам кунанд.

Дар қисми зиёди мамлакатҳои ҷаҳон, даромадҳои худӣ дар бучетҳои маҳаллӣ бартарият доранд. Дар баробари ин, дар Бритониёи Кабир, Фаронса, Олмон, Шведсия, Португалия, Венгрия ва Словения даромадҳои худии мақомоти маҳаллӣ, дар аксар ҳолат аз ҳисоби андозҳои маҳаллӣ ташаккул меёбанд. Дар Литва, Эстония ва Чехия даромадҳои худии бучетҳои маҳаллӣ, асосан аз ҳисоби пардохтҳо аз бучетҳои умумичумхуриявӣ ташкил мешаванд. Дар Финляндия 3/2 даромадҳои худӣ- воситаҳои маҳаллӣ, ки аз ҳисоби ширкатҳои маҳаллӣ, ки ба аҳоли хизматрасониҳои коммуналро пешкаш менамоянд, таъмин карда мешавад.

Таъмини мустақилияти молиявии мақомоти маҳаллӣ дар кишварҳои хориҷӣ, асосан дар асоси пешбурди низоми мувозини тақсимоти ваколатҳои хароҷотию даромадӣ, пешниҳоди трансфертҳо (амалиётҳо) ва истифодаи механизмҳои таъминкунандаи истифоданамоии захираҳои молиявӣ моликияти минтақаҳо таъмин карда мешавад.

Барои таъмини мувозинати бучетҳои маҳаллӣ, дар кишварҳои хориҷӣ, механизмҳои баробарнамоии бучетҳо, ки унсурҳои асосии пешбурди сатҳи муътадили рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаҳо, ки ба ҳайъати кишвар дохил мешаванд, истифода бурда мешавад. Дар сурати нокифоя будани андозҳои маҳаллӣ, ҷиҳати таъмини қисми хароҷоти бучет, аз баробарии вертикалӣ ва горизонталӣ истифода менамоянд.

Баробарнамоии вертикалӣ, ҷудонамоии амиқи ваколатҳоро байни ҳама сатҳҳои низоми бучетӣ тақозо менамояд. Дар баробари ин, баробарнамоии горизонталӣ ҷиҳати расонидани кумаки молиявӣ аз бучетҳои мақомоти сатҳи болоӣ ба поёниро дарназар дорад.

Манбаҳои даромади мақомоти маҳаллии худидорашаванда дар мамлакатҳои хориҷӣ бо иқтисоди рушд ёфта дар аксар маврид аз модели бучетӣ-андозии аз тарафи ҳукумати марказӣ қабулшаванда вобастагӣ дорад.

Яке аз манбаҳои асосии даромадҳои андозии бучетҳои маҳаллии миқдори зиёди кишварҳои хориҷӣ, андозии даромад ва андоз аз ғайри маҳсуб меёбанд. Воридшавии андозҳо (асосан андозҳои аз шахсони воқеӣ ситонидашаванда) дар бучетҳои маҳаллии кишварҳои зерин ба монанди Шветсария, Исландия, Финляндия, Олмон, Дания, Шветсия ва Норвегия нақши калидӣ доранд. Дар кишварҳои Скандинавӣ аҳамияти андоз аз даромад нисбатан зиёд буда, он 90-97% даромади бучетҳои маҳаллиро таъмин менамояд ва дар Финляндия ва Шветсия зиёда аз 70% пардохтҳо аз ин намуди андоз ба ғайри мақомоти маҳаллӣ интиқол дода мешаванд.

Инчунин, манбаи даромад дар ин кишварҳо андоз аз амвол маҳсуб меёбад. Дар кишварҳои алоҳида ҳиссаи ин намуди андоз дар бучетҳои маҳаллӣ тахминан ба 100% баробар мебошад (Британиаи Кабир, Ирландия). Яке аз дигар хусусиятҳои муҳими ташаккулдиҳии бучетҳои маҳаллӣ дар кишварҳои дар ҳоли рушд, вазни қиёсии нисбатан баланди даромадҳои ғайриандозӣ дар ҳаҷми умумии даромадҳо ба шумор меравад, ба ҳисоби миёна 10-25% [4, с.370-381].

Дар ҷомеаи муосир, мақомоти маҳаллии худидоракунӣ нақши асосиро дар рушди иқтисоди ҷумхурий иҷро менамоянд ва қисми таркибии иқтисоди миллӣ маҳсуб меёбанд. Ба онҳо ҳуқуқҳои мутобиқ, пойгоҳи моликиятӣ, захираҳои моддӣ барои иҷрои вазифаҳои ба уҳдаи мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ вогузор гардидаанд.

Ҷамънамоии захираҳои молиявӣ дар бучетҳои маҳаллӣ, намоёндогон ва роҳбарон метавонанд бо ҳосияти марказони воситаҳои молиявиро барои ҳалли масъалаҳои стратегии рушди минтақа ва самтҳои афзалиятнок сафарбар намоянд.

Бучети маҳаллӣ ҳамчун категорияи иҷтимоӣ-иқтисодӣ вазифаҳои иҷро менамояд, ки ба ҳама категорияҳои молиявӣ мувофиқат менамоянд, дар умум, тақсимот ва назорат. Бучети маҳаллӣ маблағҳоро байни бахшҳои мухталифи иқтисод, бахшҳои истехсолӣ, фаъолияти иҷтимоӣ ва минтақаҳои иқтисодӣ тақсим менамояд.

Аз гуфтаҳои боло бар меояд, ки фарқи кулли тачрибаи ватании ташаккули даромадҳои бучетҳои маҳаллӣ аз хориҷӣ дар он аст, ки дар мо ба воситаҳои бебозгашт

афзалият дода мешавад ва ин дар ҳолест, ки дар кишварҳои хориҷӣ бартарият ба даромадҳои андозӣ дода мешавад.

Мутаносибан сифати самтҳои асосии баландбардории самаранокии идоракунии молияи маҳаллиро метавон чунин шарҳ дод:

- афзоиши ҳиссаи воридоти андозӣ ба бучетҳои маҳаллӣ;
- мусоидати давлатӣ чиҳати баландбардории сифати идоракунии молияи минтақавӣ ва маҳаллӣ;
- таъмини рушди методҳои барномавӣ-мақсаднокии идоракунии раванди бучет дар сатҳи минтақа ва маҳал.

Ҳамин тавр метавон қайд намуд, ки барои баландбардории самаранокии идоракунии молияи минтақавӣ, аҳаммияти аввалиндараҷа бояд ба қисми даромади бучети маҳаллӣ дод. Ҳалли камбудии дар сатҳи минтақа мавҷуд буда, бояд ба самти фаъолгардонии маъмуриятҳо дар ташаккули чунин сиёсати бучетӣ фарогир шавад, ки ба баландбардории воридоти андозӣ мусоидат намояд, зеро он метавонад дар хавфи маблағгузори нокифоя ва ташаккули касри бучет сабабгור шавад. Такмили идоракунии молияи давлатии маҳаллӣ бо роҳи фаъолгардонии унсурҳои бучетӣ-андозӣ бояд бо назардошти вазъи иқтисодии кишвар ва маҳал татбиқ карда шаванд.

Муқаррир: н.и.и., дотсенти ДДМИТ – Ҳамидов А.Х.

АДАБИЁТ

1. Боканов, А.А. Эволюция бюджетирования, ориентированного на результат / А.А. Боканов // Армия и общество. – 2012. -№1(29). -С.134-137.
2. Каримов Баҳромҷон Исмаилович // Паёми молия ва иқтисоди Тоҷикистон. -Душанбе, 2022. -№1(31). – С.217-225. ISSN; 2663-0389
3. Командиров, М.А. Процессный подход к определению норм управляемости / М.А. Командиров // Экономика и управление: анализ тенденций и перспектив развития. – 2013. -№9. -С.94-100.
4. Каримов Баҳромҷон Исмаилович // Паёми молия ва иқтисод. -Душанбе, 2023. -№1(35). -С.370-381. ISSN; 2663-0389
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» барои солҳои 2021-2022. -С.87-96.
6. Мелехин В.Б. Методологические основы самоорганизации в управлении сложными социально-экономическими объектами / В.Б. Мелехин, Л.М. Багандова // Транспортное дело России. – 2010. -№5. -С.131-133.
7. Омори солони вилояти Хатлон. - 2021. –С.379-380.
8. Омори солони Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. -Душанбе, 2021-2022.
9. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе: Шарқи озод, 26 декабри соли 2022. -13 с.
10. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. -С 45-46.
11. Сухарев, О.С. Системный подход к анализу эффективности бюджетных расходов и направлений развития экономики / О.С. Сухарев // Экономика и предпринимательство. – 2015. -№1(54). -С.83-94.
12. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2022 таҳти рақами №1716 «Дар бораи тадбирҳои тақвият додани сатҳи ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва зиёд намудани музди меҳнати ҳадди ақал, маоши амалкунандаи вазифавии кормандони муассисаю ташкилотҳои бучетӣ, нафақа ва стипендия» // «Ҷумҳурият». - 21 июни соли 2022.
13. Финансы: учебник. -3-е изд., перераб. и доп. / под ред. проф. В.Г. Князева, проф. В.А. Слепова. -М.: Магистр, 2012. -654 с.
14. Ясаков, А.С. Процессный подход к управлению экономическими системами / А.С. Ясаков // Вестник Воронежского государственного аграрного университета. – 2013. -№2. -С.324-328.

ТАШАККУЛҒИИ ДАРОМАДИ БУЧЕТИ МАҲАЛЛИИ ВИЛОЯТИ ХАТЛОН

Бучетҳои маҳаллӣ, ки асоси молиявии мақомоти худидоракунии маҳаллӣ мебошад, дар баландбардоштани дараҷаи некуаҳволии иҷтимоии аҳоли ва рушди иқтисодиёт мавқеи асосиро ишғол мекунад. Бинобар ин, мақола ба масъалаҳои назариявии идоракунии молияи давлатӣ бахшида шудааст. Муаллифон дар мақола оид ба идоракунии молияи давлатӣ равишҳои равандӣ, ҳолатӣ, низомӣ оид ба идоракунии синергетикӣ ва барномавии мақсаднокро мавриди омӯзиш қарор додааст. Ҳамчунин, муаллифон ба принсипҳои идоракунии молияи давлатӣ таваҷҷуҳи хосса зоҳир намуда, қайд кардаанд, ки моҳият ва маҷмуи принсипҳои идоракунии молияи давлатӣ аз як тараф, ба қонуниятҳои умумии рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва сиёсии ҷамъият ва давлат аз тарафи дигар, ба равандҳои объективии худӣ низомии молиявӣ асос меёбад. Дар ҳулоса, муаллифон дар раванди идоракунии молияи давлатӣ равиши илмӣ доштанро зарур донистаанд, ки он имконияти қарорҳои идоракуниро бо назардошти натиҷаи таҳлили иқтисодӣ, ҳамгирони оқилонаи методҳои иқтисодӣ-маъмури медихад.

Калидвожаҳо: молияи давлатӣ, стратегия, ниҳод, сектори молиявӣ, устувориҳои иқтисодӣ, қонуниятҳои иқтисодӣ, самаранокӣ, идоракунии молия, принципҳои идоракунии.

ОРГАНИЗАЦИЯ ДОХОДОВ МЕСТНОГО БЮДЖЕТА ХАТЛОНСКОЙ ОБЛАСТИ

Местные бюджеты, являющиеся финансовой основой органов местного самоуправления, играют ключевую роль в повышении уровня социального самочувствия населения и экономического развития. Поэтому статья посвящена теоретическим вопросам управления государственными финансами. В статье авторами изучены научные подходы: процессный, ситуационный, системный, синергетический и программно-целевой. Также авторами уделено особое внимание принципам управления государственными финансами и отмечается, что сущность и совокупность принципов управления государственными финансами, с одной стороны, связаны с общими закономерностями социально-экономического и политического развития общества и государства, с другой стороны, с объективными процессами самой финансовой системы. В заключении авторы считают необходимым выработку научного подхода к процессу управления государственными финансами, который дает возможность обработки управленческих решений с учетом результатов экономического анализа, рациональной интеграции экономико-управленческих методов.

Ключевые слова: государственные финансы, стратегия, институт, финансовый сектор, экономическая стабильность, экономическая законность, эффективность, финансовый менеджмент, принципы управления.

ORGANIZATION OF LOCAL BUDGET INCOME OF KHATLON REGION

Local budgets, which are the financial basis of local self-government bodies, play a key role in increasing the level of social well-being of the population and economic development. Therefore, the article is devoted to theoretical issues of public finance management. In the article on public finance management, the authors studied scientific approaches such as: process, situational, systemic, synergistic and program-targeted. The authors also pay special attention to the principles of public finance management and notes that the essence and totality of the principles of public finance management, on the one hand, are related to the general laws of the socio-economic and political development of society and the state, and on the other hand, to the objective processes of the financial system itself. In conclusion, the authors consider it necessary to have a scientific approach in the process of managing public finances, which makes it possible to process managerial decisions, taking into account the results of economic analysis, rational integration of economic and managerial methods.

Keywords: public finance, strategy, institution, financial sector, economic stability, economic legitimacy, efficiency, financial management, management principles.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Каримов Баҳромҷон Исмаилов* - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ассистенти кафедраи менеҷмент. **Суроға:** 734067, ш. Душанбе, Чумхурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: (+992) 904467733. E-mail: k.bahrom94@mail.ru

Каримов Муҳаммад Абдуқайюмович - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ассистенти кафедраи менеҷмент. **Суроға:** 734067, ш. Душанбе, Чумхурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: (+992) 006-88-70-11. E-mail: karimov.m1996@mail.ru

Сведения об авторах: *Каримов Баҳромҷон Исмаилов* – Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент кафедры менеджмента. **Адрес:** 734067, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 904-46-77-33. E-mail: k.bahrom94@mail.ru

Каримов Муҳаммад Абдуқайюмович - Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент кафедры менеджмента. **Адрес:** 734067, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: (+992) 006-88-70-11. E-mail: karimov.m1996@mail.ru

Information about the authors: *Bakhromjon Ismatulloevich Karimov* – Tajik State University of Finance and Economics, assistant at the Department of Management. **Address:** 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. Phone: (+992) 904-46-77-33. E-mail: k.bahrom94@mail.ru

Karimov Muhammad Abdukayumovich - Tajik State University of Finance and Economics, assistant at the Department of Management. **Address:** 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. Phone: (+992) 006-88-70-11. E-mail: karimov.m1996@mail.ru

ХАВФ ВА ИМКОНЯТИ ИДОРАКУНИИ ЗАХИРАҶОИ МОЛИЯВӢ ДАР ҶАРАӢНИ РАҚАМИКУНОНИИ НИЗОМИ БОНКӢ

Расулов А.Р.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Имрӯз инсоният дар асри XXI, асри илму технология ва навоариҳо зиндагӣ дорад ва талабот ба хизматрасониҳои наву содакардашударо ҳарчи зудтар қабул менамояд. Бонк низ як ҷузъи муҳимми соҳаи иқтисодӣ ва системаи молиявӣ ба шумор меравад. Қисми зиёди одамон ба ахизматрасониҳои бонкӣ дастрасӣ доранд ва ҳар як шахс дар як рӯз ҳадди ақал як амалиёти интиқоли маблағ ва пардохти хизматрасониҳоро анҷом медиҳад. Аз ин рӯ, бо афзоиши талаботи истеъмолкунандагон ва меъёрҳои, ки барои доираи мизочон дар робита ба интиқоли таъминкунандаи баъзе хизматрасониҳо муҳиманд зиёд шуда истодааст. Бинобар ин, бонкҳоро зарур аст, ки қарорҳои нави технологиро саривақт татбиқ намуда, ба беҳтар шудани сатҳи хизматрасонӣ мусоидат намоянд. Бинобар ин, раванди рақамсозии системаҳо барои фаъолияти минбаъдаи бонкҳо марҳилаи табиӣ ба шумор меравад. Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки суръати рушди бонкдорӣ мобилӣ дар айни замон аз нишондиҳандаҳои шабеҳи онлайн - банкинг хеле пеш аст. Азбаски талабот ба технологияҳои нави иттилоотӣ аз ҷониби истеъмолкунандагони ин намуди хизматрасонӣ зиёд аст, рақамикунонӣ дар бахши бонкӣ ва муассисаҳои гуногуни молиявӣ фаъолона татбиқ карда мешавад. Раванди мазкур дар давраи душвориҳои, ки бинобар вазъи номусоиди эпидемиологӣ бар асари пандемияи COVID-19 ба вучуд омадаанд, аҳамияти хоса пайдо кардааст, ки эҳтимолиан ба суботи молиявӣ таъсир расонидааст. Яъне, фаъолияти бесуботи ин системаҳо, сатҳи баланди хизматрасонӣ ва дараҷаи эътимоднокӣ боиси боварии одамон гардид. Дар ин асос бонкҳои марказӣ таъмини суботи молиявиро ба уҳдаи худ мегиранд. Зеро, системаҳои, ки бонкҳои марказӣ ба вучуд меоранд, бевосита ба суботи иқтисодӣ ва ҳам мақсадҳои сиёсӣ таъсир мерасонад, яъне онҳо барои таъмини дурусти фаъолияти иқтисодию сиёсии кишвар равона шудааст. Дар баробари ин, бояд ба назар гирем, ки низми бонкӣ нисбат ба дигар соҳаҳо бештар ба хавҳо дучор мешавад.

Ташкилотҳои молиявиро зарур аст, ки барои фаъолияти самараноки худ ҳадамоти амнияти иқтисодиро дар сохтори худ дар асоси принципҳои зерин ба роҳ монанд:

1. Қонуният. Ҳама равандҳои корӣ (аз ҷумла онҳое, ки амнияти иқтисодиро таъмин мекунанд), бояд танҳо дар асоси қонуниятҳои миллӣ ва байналмилалӣ муқарраршуда амалӣ ва ба роҳ монда шаванд.

2. Ба мақсад мувофиқ будани принципҳои иқтисодӣ. Амнияти объект танҳо дар сурате муҳим аст, ки хароҷот аз ҳаҷми талафоти эҳтимоли дар сурати амалисозии таҳдидҳои муайян зиёд набошад.

3. Маҷмуи тадбирҳои реактивӣ ва пешгирикунанда. Ҳангоми ба вучуд омадани таҳдидҳои воқеии амният чораҳои реактивӣ андешида мешаванд. Ҳадафи асосии онҳо зуд ва ба таври муассир кам кардани оқибатҳои зарароваре мебошад, ки метавонад боиси талафоти иқтисодӣ ё обрӯ гардад. Тадбирҳои пешгирикунанда чораҳои пешгирӣ ва бастанӣ таҳдидҳои эҳтимолиро дар бар мегиранд.

4. Давомнокӣ. Ҳадамоти амнияти иқтисодии ширкат бояд пайваستا фаъолият кунад.

5. Тафовут.

6. Хусусият ва дараҷаи таҳдиди мушаххас бевосита ба чораҳои аз ҷониби ширкат ба эътидол овардани вазъият ва мубориза бо оқибатҳои манфии эҳтимоли таъсир мерасонад.

7. Ҳамоҳангсозии амалҳо. Барои он ки шубҳаи бехатарии иқтисодӣ вазифаҳои худро дуруст иҷро кунад, дар байни ҳамаи структураҳои дохили корхона алоқаи зич муқаррар кардан зарур аст.

8. Назорати пурра. Ҳадамоти бехатарии иқтисодӣ бояд ба қарорҳои роҳбарияти ширкат комилан итоат кунад.

Тафовут байни бонкдорӣ онлайн ва рақамӣ. Бонкдорӣ онлайн, пеш аз ҳама, ба интиқоли пул, пардохтҳои ҳисоб, пасандозҳои дурдаст ва идоракунии асосии ҳисобҳои

онлайн амалӣ мегардад. Синонимҳои ин мафҳум “банкигии виртуалӣ”, “интернет-банкинг” ва “банкиги электронӣ” мебошанд. Бонкдории рақамӣ рақамикунонии ҳар як барнома ва фаъолиятест, ки аз ҷониби муассисаҳои молиявӣ ва пешниҳоди мизочони онҳо амалӣ карда мешавад.

Манфиатҳои рақамикунонии додаҳо аз инҳо иборат аст:

✓ Афзоиши шумораи муомилоти ғайринақдӣ ва шароити иҷрои онҳо (масалан, шумораи зиёди банкоматҳо ва ҳамёнҳои мобилӣ) ба сарфаи назарраси ҳам барои муштарӣён ва ҳам барои ҳуди ташкилотҳои бонкӣ манфиатовар.

✓ Таҳлили рақамӣ, ки дар ихтиёри бонкҳо аст, ба онҳо имкон медиҳад, ки ба қабули қарорҳо самараноктар муносибат кунанд.

✓ Афзоиши базаи муштарӣён аз ҳисоби бо ҳам наздиктар шудани ҳамкорӣ бо бонк.

✓ Кам кардани шумораи хатогиҳо аз ҳисоби омилҳои инсонӣ.

✓ Кам шудани эҳтиёҷ ба миқдори зиёди пули нақд.

✓ Тафовут дар хизмастрасонии муштарӣён дар байни шаҳрҳо ва деҳот коҳиш дода мешавад.

✓ Паст кардани таҳдиди соҳтан ва паҳншавии асъори қалбакӣ (аз ҳисоби афзоиши ҳаҷми муомилоти ғайринақдӣ).

Афзалиятҳо ва норасоҳои рақамикунонӣ дар низоми бонкдорӣ. Рақамикунонӣ метавонад ба бонкҳо дар коҳиш додани хароҷот ва оптимизатсияи хизмастрасонии муштарӣён кумак расонад. Гарчанде қарорҳои ИТ барои татбиқи онҳо гарон аст ва абзорҳои нави бонкии рақамӣ на ҳамеша аз ҷониби муштарӣён хуб қабул карда мешаванд, таҳияи назари равшани рақамисозӣ эҳтимол дорад, ки ба бонкҳо дар бартараф кардани мушкилоти пайдошуда кумак кунад. Бояд раванди татбиқ, ҳамгирӣ, қабули абзорҳои нави рақамӣ ва инчунин аҳаммияти гузариш ба хизмастрасонии рақамию абзорҳои онлайн банкингро дар дохили ширкат ба кормандон бовар кунонидан зарур аст. Зеро, онҳо ба рақамикунонии ширкат наздик буда, аз ҷиҳати стратегӣ кам кардани шумораи низоъҳои дохилро бештар қабул мекунанд ва истифодаи ин гуна технологияҳои навро ба муштарӣён бештар фаҳмонида метавонанд. Мутобиқсозии фарҳанги дохилии ташкилот бо намуди маҳсулот ва хизмастрасонии молиявӣ барои ба ҳадди имкон расонидани кӯшишҳои маркетингии он ва дар ниҳояти кор ба фаъолияти ширкат муҳим ба ҳисоб меравад.

Камбудии рақамикунонӣ дар баҳши бонкӣ инҳоянд:

➤ Хеле кам шудани талабот ба захираҳои меҳнатӣ аз ҳисоби васеъ истифода бурдани системаҳои гуногуни автоматикунонидашуда.

➤ Кам кардани шумораи филиалҳои бонкӣ, ки боиси ихтисор шудани ҷойҳои корӣ мегардад ва ҳамкориро бо бонки истеъмолкунандагони хизмастрасонӣ аз категорияи «50+», ки онҳо каналҳои рақамиро эҳсос намекунанд, мушкил мегардад.

➤ Осепазирӣ аксари ташкилотҳои бонкӣ аз ҳамлаҳои киберӣ.

Дар оянда эҳтимол аст, ки мо системаҳои бонкиро дар шакли зеҳни сунъӣ бубинем ва баъзе технологияҳо барои мушират бо муштарӣён бо истифода аз онҳо (масалан, чатботҳо) аллакай татбиқ шуда истодаанд. Аммо ин танҳо аввали кор аст. Зеҳни сунъӣ имкон дорад, ки сохторҳои таҳлилҳои молиявӣ, баҳодиҳии компютери кредитӣ ва таҳлилҳои пушгӯиро дар миқёси васеъ табдил диҳад. Аз нуқтаи назари муштарӣён, омӯзиши мошини ҳисоббарор ба тақмили самаранокии таҷрибаи истифодаи маҳсулоти бонкӣ мусоидат мекунад ва барои самаранок ҳал кардани масъалаҳои пайдошуда кумак мерасонад. Дар баробари ин, зеҳни сунъӣ дар ояндаи наздик ба бонкҳо имкон медиҳад, ки доираи мушкилоти истеъмолкунандагони хизмастрасонӣ ва бидуни хароҷоти назарраси молиявӣ ҳалли онҳоро пешниҳод намояд. Ин боиси он мегардад, ки низоми бонкӣ дар робита бо таҷрибаи муштарӣён рушд намояд. Ташкилотҳои бонкӣ бояд мунтазам ба вучуд омадани имкониятҳои нави технологиро назорат кунанд ва онҳоро барои рушди пайвастаи тиҷорат зуд амалӣ намоянд.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон ба хулосае омад, ки барои ба таври оммавӣ ҷалб кардани муштарӣён на танҳо маҳсулотҳои ҷолибу хушсифат таҳия кардан лозим аст, балки раванди бароҳат ва бефосилаи истифодаи онро низ таъмин кардан шартӣ аст ба

хисоб меравад. Нигоҳ доштани муштариён дар шароити рақобати шадид душвор аст, зеро бахши хизматрасониҳои бонкӣ хеле васеъ аст ва хизматрасониҳои муассисаҳои гуногуни соҳа аз ҷиҳати пешниҳоди маҳсулоти онҳо якхела мешавад. Ҳамчунин, имкон пайдо шуд, ки дар як вақт якчанд маҳсулот бидуни ҳузури муштарӣ (аз ҷумла қарздиҳии онлайн) бароварда шавад*. Зарурати эҷоди технологияҳо ва усулҳои инфиродӣ, ки танҳо ба як бонк хос аст, бо истифода аз захираҳои хеле самараноки рақамӣ таҳия карда шудааст, таъхирнопазир мегардад [12].

Ҷорӣ кардани платформаҳои рақамии бонкӣ ҳам ба эҷоди манфиатҳои нав барои муштариён ва ҳам эҷоди экосистемаи шахсии онҳо нигаронида шудааст. Ба вучуд омадани хизматрасониҳои, ки ба қисмҳои хурд нигаронида шудаанд (масалан, бахисобгирии онлайн, бахисобгирии оперативӣ, пешгуӣи автоматиӣ ғоида), ки ба он дохил карда мешаванд, имкон медиҳад, ки талаботи истеъмолкунандагон хеле беҳтар ва дурусттар ба назар гирифта шаванд.

Диверсификатсияи хавфҳои бонкӣ. Бояд қайд кард, ки рақамизатсияи маълумот тақрибан 70% хатарҳои рақамиро барои бонкҳо ба вучуд меорад. Тибқи маълумоти таҳлилий, 22% бонкҳои саросари ҷаҳон зиёда аз 1/4 буҷаи солонаи худро барои рақамисозии идоракунии хавфҳо ҷудо кардаанд [11]. Диверсификатсияи хавфҳои бонкӣ яке аз усулҳои асосии таъмини рушди устувори институтҳои молиявӣ дар иқтисоди ҷаҳонӣ буда, идоракунии самараноки он стратегияи навро дар доираи рақамисозӣ тақозо мекунад. Зеро, диверсификатсияи хавфҳои сандуқи қарзӣ ба афзоиши ғоида ва коҳиши хатарҳои умумӣ таъсири назаррас мерасонад. Дар кишварҳои рӯ ба рушд (аз қабилӣ Малайзия, Тайланд, Филиппин, Индонезия ва Ветнам) якчанд стратегияҳои диверсификатсияи хавфҳои амалиётро таҳлил намуда, ба хулосае омаданд, ки онҳо ҳам ба рақобатпазирии ташкилотҳои бонкӣ ва ҳам ба устувориӣ институтҳои молиявӣ таъсири мусбат мерасонанд.

Бонкҳои Осиёи ғаболияти қарздиҳиро бо мақсади зиёд кардани ғоида дар шароити либерализатсия диверсификатсия намекунанд, балки дороиҳо ва хизматрасониҳои беғоизро, ки ба қарздиҳӣ алоқаманд нестанд, амали менамоянд [13]. Чунин таҷриба барои кишварҳои рӯ ба рушд бениҳоят муфид аст, зеро он метавонад барои ба даст овардани донишҳои иловагӣ оид ба диверсификатсия, ба шарте ки бахшҳои молиявӣ либерализатсия карда шаванд, мусоидат мекунад [8]. Раванди диверсификатсияи портфелҳои сармоягузорӣ метавонад ба афзоиши даромаднокии онҳо, кам кардани хатари пастшавии нархи саҳмияҳо ва баланд бардоштани самаранокии амалиёт таъсири мусбӣ расонад. Дар натиҷа, ташкилотҳои бонкӣ сармоягузориҳои иловагиро ҷалб мекунанд ва ба бозорҳои бо онҳо алоқаманд таъсири камтар доранд [6]. Таҳқиқотҳо дар Чин нишон доданд, ки диверсификатсияи бонкҳо ҳиссаи бозор, даромади ғайриғоизӣ, инчунин хароҷоти амалиётро зиёд мекунад [9].

Хизматрасониҳои электронӣ ва пардохтҳои мобилӣ. Маълумотҳои таҳлилий оид ба экосистемаҳои пардохтҳои мобилӣ кам ба назар мерасанд, ки ин воситаи муҳим барои мизочон ба ҳисоб меравад. Зеро, ин ба мизочон имкон медиҳад, ки иттилоотро мустақилона ба кумаки кормандони бонк назорат кунанд [10]. Барои таъмини дастрасии доимии онлайн ба иттилоот ва гузаронидани таҳқиқот оид ба муайян кардани сиёсати дурусти нархгузорӣ ва қабули қарорҳои мантиқӣ оид ба пешниҳоди хизматрасонӣ аз ҷониби бонкҳо дар формати электронӣ муҳим аст. Дар кишварҳои пешрафта рақамисозӣ дар хизматрасонии доимии муштариён нақши муҳим мебозад [6]. Ба роҳ мондани дастури хизматрасонии пардохтӣ PSD 2 1, ворид шудани Google ва Apple ба бозори хизматрасонии пардохтӣ ва афзоиши идомаи саноати технологияҳои молиявӣ (fintech) бонкҳо ва дигар муассисаҳои молиявиро водор месозад, ки навоарӣ ва барои беҳтар кардани тарзи кор кӯшиш ба харҷ диҳанд. Маҳз ҳамин омилҳо сабаб шуд, ки ба пайдоиши «банкинги электронӣ» замина гузошт. «Банки электронӣ» системаи махсусест, ки ба мизочон имкон медиҳад оид ба ҳисобҳо маълумот гиранд ва онҳоро аз масофаи дур идора

* PSD 2 (Payment Service Directive 2) Дастури ислоҳшуда оид ба хизматрасониҳои пардохтӣ мебошад, ки ҳадафи он рушди бозори электронии пардохт ва фароҳам овардани шароити мусоид барои анҷоми пардохтҳои беҳатар буда, имкони бештари пардохтхоро фароҳам месозад.

намоянд. Хизматрасониҳои электроние, ки аз ҷониби ташкилотҳои молиявӣ ва бонкҳо пешниҳод мегарданд, инҳоянд:

- 1) иктибосҳо аз суратҳисобҳои муштарӣ;
- 2) маълумот дар бораи маҳсулоти бонкӣ (депозитҳо, қарзҳо, коғазҳои қиматнок);
- 3) аризаҳо оид ба кушодани пасандозҳо ва гирифтани қарзҳо ва қортҳои бонкӣ;
- 4) интиқоли дохилӣ ба суратҳисобҳои бонкӣ;
- 5) интиқолҳо ба суратҳисобҳои дигар бонкҳо;
- 6) ивази асъор.

Хусусиятҳои татбиқи онлайн-банкинг. Дар баробари истифодаи технологияҳои blockchain, бунёди раванди гибридии ҳамкорӣ бо пойгоҳи муштарӣ, инчунин мавҷудияти рақобати шабакавӣ метавонад ҳамчун нуқтаҳои нави афзоиш дар системаҳои иттилоотӣ гардад. Масалан, маъруфияти криптовалюта ва краудфандинг дар солҳои охир бонкҳои анъанавиро водор мекунад, ки моделҳои тичоратии худро тағйир диҳанд. Кишвари Скандинавия бо сатҳи баланди рақамсозии худ барои рафъи маҳдудиятҳои вақт ва фазой, ки барои муштарӣ аҳамияти калон дорад, фарқ мекунад. Айни замон дар Дания, Норвегия ва Финландия фоизи қабули бонкии онлайн аз 89 то 93%-ро ташкил медиҳад (тибқи маълумоти Statista, 2019 2), дар ҳоле, ки дар Руминия ва Булғористон ҳамин рақам аз 7% зиёд нест ва дар Австрия ва Олмон ба 59% мерасад. Ҳамин тариқ, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки муассисаҳои молиявӣ рақамсозиро дар кишварҳои гуногуни олам ба таври гуногун ба роҳ мондаанд. Ба назар мерасад, ки бонкҳо барои мутобиқсозии минбаъда ва дарёфти роҳҳои ба даст овардани даромади нав дар замони тағйироти технологӣ пешақӣ онро наомухтаанд. Ба назар мерасад, ки ҳама сола шумораи зиёди бонкҳо филиалҳои худро бафта, ба низоми хизматрасониҳои онлайнӣ гузашта истодаанд.

Банкиги мобилӣ, интегралӣ ва бисёрфункционалӣ. Яке аз имкониятҳои иловагии ҷалб ва наздиктар кардани муносибатҳо бо мизочон, ин истифодаи технологияҳои рақамии намудҳои интегралӣ, бисёрфункционалӣ ва банкиги мобилӣ ба ҳисоб меравад. Пеш аз ҳама, ба мизочон имкон медиҳад, ки ҳамаи маълумотҳои лозимаро дастарс намоянд, яъне маълумотҳоеро, ки аз мушовирони бонк дастрас карда метавонистанд. Бартариҳои асосии бонкдорӣ бисёрфункционалӣ ин қобилияти истифодаи таҷҳизотҳои гуногун, аз қабилҳои компютерҳо, телефонҳо ва бонкҳои маҳаллӣ барои анҷом додани амалиёти бонкӣ мебошад. Ба ҳамин монанд, бонкдорӣ мобилӣ асосан ба қобилияти истифодаи хизматрасониҳои бонкӣ тавассути дастгоҳҳои мобилӣ бидуни маҳдудият аз рӯи вақт ва макон нигаронида шудааст. Мизочон дар ҳолати зарурӣ, барои гирифтани маълумот ва қонунҳои талаботҳои худ бо кормандони бонк ба тамос мебароянд. Аммо ба назар гирифтани лозим аст, омилҳои инсонӣ на ҳамеша натиҷаи мусбат медиҳанд. Аз ин рӯ, технологияҳои рақамӣ воситаи муҳими баланд бардоштани сифати хизматрасонӣ мебошанд. Тағйироти муносибатҳои тичоратӣ дар биржаҳои фонди низ мушоҳида мешавад. Платформаҳои савдои рақамӣ аҳамияти биржаҳои таъсисёфтаре тағйир медиҳанд ва таъминкунандагон барои бонкӣ мондан дар шароити рақобати шадид ҳамеша бояд моделҳои тичоратиро ба таври куллӣ иваз намоянд ё моделҳои навро мутобиқ созанд. Аз ҷумла моделҳое, ки ба амалиёти кредитӣ тавассути платформаҳои онлайн василаи алгоритми амалиёти бонкҳо ва ташкилотҳои қарзиро имкон медиҳанд. Ҳоло ташкилотҳои ғайрибонкӣ бо бонкҳои анъанавии бозингарони соҳаи хизматрасониҳои молиявӣ рақобат мекунанд, ки дар натиҷа истилоҳи нави “банкингӣ кушода” пайдо хоҳад шуд. Назарсанҷии Sachse 2012 нишон дод, ки аллакай қисми зиёди пурсидашудагон ба истифодаи ин хизматрасониҳои муассисаҳои ғайрибонкӣ тавачҷӯхдоранд. Ин нишон медиҳад, ки дар шароити рақамикунонӣ ва ивазшавии тамоюли бозор шумораи зиёди бонкҳо аз миёнаравҳо даст мекашанд. Маълумотҳо торафт рақамӣ мешаванд, муштарӣ ба бонкҳо барои гирифтани маълумотҳои лозима така намекунанд, ҳатто мутахассисони бонкҳо бо ҳамдигар барои таҳияи навоариҳои технологияи мураккаб рақобат мекунанд.

Хусусиятҳои онлайн - банкинг. Бонкҳое, ки аллакай хизматрасониҳои худро рақамӣ кардаанд ва ба онлайн-банкинг гузаштаанд, имкониятҳои иловагиро ба даст меоваранд. Яъне, моделҳои тичоратии худро барои табдили динамикии асъор, ки аксар вақт

истифодаи барномаҳои IT-ро талаб мекунад, мутобик мегардонанд. Дар баробари ин, ташкилотҳои молиявии хурд имкониятҳои камтар доранд - онҳо бинобар сабаби маҳдуд будани бучетҳо ба мушкилот дучор шаванд. Асосан сухан дар бораи таҳияи воситаҳои нави онлайн банкинг меравад, ки ташкилотҳои молиявии хурд имконияти пурраи татбиқи онро надоранд. Бо вучуди ин, системаҳои рақамии ҳозираи онҳо он қадар мураккаб набуда, имкони таҳияи қарорҳои рақамии инноватсиониро медиҳад. Имрӯз мушоҳида карда метавонем, ки аксари бонкҳо модели бизнесии худро бо истифодаи платформаҳои онлайн ба роҳ монда, аз кушодани офисҳо даст кашида истодаанд. Масалан, дар Россия бонки Tinkoff ҳамаи робитаҳои худро бо мизочон тавассути замимаи мобилӣ анҷом медиҳад ва мисли дигар бонкҳо дорои филиалҳои зиёд намебошад. Ин намуди хизматрасонӣ аз он сабаб маъмул аст, ки мизочон бидуни мурочиат ба филиалҳои бонк ва берун шудан аз хонаҳои худ маълумотҳо ва амалиётҳои худро анҷом диҳанд. Дар баробари худ ин модел камбудии худро дорад, ки ҳаҷми кор дар бонк чанд маротиба зиёд гашта, талаботи бонк ба мутахассисони дорои малакаи кор дар иқтисодиёти рақамӣ меафзояд. Бояд қайд кард, ки вазифаи асосии чунин ташкилотҳо аз он иборат аст, ки ба кормандон технологияҳои заруриро омӯзонанд ва фаъолияти худро самаранок ба роҳ монанд.

Технологияҳои асосии трансформатсияи рақамии бонкҳо. Пешравӣ ва рушд дар технологияҳои рақамӣ ба бонкҳо имконият медиҳанд, ки самаранокии фаъолият худро ҳар чи бештар ба роҳ монанд. 5 технологияи калидии трансформатсияи рақамии бонкҳо, ки нақшаи таҳияи онҳо ба назар гирифта шудааст:

✓ **Киберамният.** Дар давоми солҳои минбаъда, ки раванди рақамикунони хизматрасониҳои бонкӣ бо тадриҷ идома дорад, масъалаи амнияти иттилоотӣ ва коркарди он ба миён меояд. Бинобар ин, ҳифзи маълумоти шахсии муштариён барои рақобатпазир мондани бонкҳо дар шароити иқтисоди бозоргонӣ сармоягузори назаррасро талаб мекунад [2].

✓ **Пардохтҳо.** Дар баробари гузаориш ба иқтисодӣ рақамӣ ва зиёд шудани пардохтҳои ғайринақдӣ бонкҳо ҳар чи бештар кӯшиш мекунанд, ки амалиётҳоро ба воситаи платформаи худ гузаронанд ва барои гирифтани ҳаққи хизматрасонӣ майли зиёд низ доранд.

✓ **Зехни сунъӣ.** Технологияҳои бо зехни сунъӣ алоқаманд аҳаммияти худро аз даст надода, имкон медиҳанд, ки пойгоҳҳои иттилоотӣ дар самти мақсаднок кардани маҳсулоти бонкӣ дар шароити рақобатпазир нақши бузург бозанд.

✓ **Беҳтар кардани таҷрибаи муштариён.** Афзоиш додани пойгоҳи муштариён аз ҳисоби ҷалби истифодабарандаги нави эҳтимолияти кам дорад. Бинобар ин, бонкҳоро зарур аст, ки таҷрибаи мавҷудаи кор бо мизочони фаъолро самаранок карда, аз ин ҳисоб мизочони навро ҷалб намояд. Бонкҳои консервативӣ ба мизочони худ хизматрасониҳои категорияи "50+" пешниҳод мекунанд, зеро онҳо худро ҳангоми кор бо каналҳои рақамӣ бароҳат ҳис намекунанд ва онҳо ба маблағҳои виртуалӣ эътимод надоранд. Аз ин рӯ, онҳо бояд диққати худро ба сода кардани платформаҳо барои ин намуд аудиторияи муайян равона намоянд.

✓ **Ипотекаи рақамӣ.** Айни замон қарздиҳии ипотекаӣ дар ҳоли рушд аст он нишондиҳандаи баландро инъикос менамояд. Аз ин рӯ, он барои самаранокии коркарди ҳуччатҳо, бомаврид истифодаи захираи вақт ва дар муҳлати кӯтоҳ каркарди дархостҳо кумак мерасонад.

Камбудии татбиқ намудани технологияи нави. Ҳаҷми сармоягузори ба рақамикунони иқтисодиёт торафт афзоиш ёфта истодааст. Айни замон трансформатсияи рақамӣ омили асосии рақобатпазирии бонкҳо шуда истодааст. Ҷорӣ намудани технологияҳои нави дар байни истифодабарандагон бартариҳои хизматрасониҳои онлайнро дар соҳаи бонкӣ комилан дигар намудааст. Хизматрасониҳои алоқаи мобилӣ ва бозори пардохтҳои электронӣ, ки дар системаи P2P кор мекунанд, бо маротиба афзоиш ёфта истодаанд. Копсепсияи бонкҳои муосири рақамӣ бояд татбиқи саривақтии қарорҳои инноватсионии ба мизоч нигаронидашударо амалӣ намоянд. Аммо, баъзе мавридҳои хастанд, ки сарфи назар аз бартариҳои зиёд истифодаи технологияҳои нави рақамӣ,

инчунин мушкилотҳоеро ба вучуд меоранд, ки барои бартарарф кардани онҳо корҳои фаврии таҳлилиро гузаронидан лозим.

✓ Набудани кадрҳои баландхаттисос. Барои дуруст ва самаранок кор кардани системаҳои иттилоотӣ мутахассисони ботаҷриба салоҳиятдор карда шаванд ва дар баробари ин, мутахассисон низ истифодабарандагони ин системаҳо бошанд. Ба таври доимӣ навсозии технологияҳои рақамӣ равандҳои ҷустуҷӯи мутахассисони мувофиқро ба таври назаррас мушкил мегардонад ва ин зарурат ба миён меорад, ки таълими доимии мутахассисон ба роҳ монда шавад. Барои бартарарф кардани чунин мушкилиҳо аз таҷрибаи муассисаҳои молиявии пешрафта таҷриба гирифт, яъне ташкил ва ба роҳ мондани омӯзиши кормандон, омода кардани мутахассисони ҷавон дар ин самт ва тағйир додани чадвали кори кормандон ба чадвали чандирӣ ва гибриди мебошад.

✓ Амнияти иттилоот. Интиқоли қисми зиёди пойгоҳи иттилоотӣ ба муҳити рақамӣ боиси хатари гум шудани маълумот дар натиҷаи ҳамлаҳои ҳакерӣ ё хатогиҳо дар истифодаи онҳо мегардад, ки боиси аз даст додани боварии муштариён ва афтодани маълумотҳои шахсии онҳо ба дасти шахсони сеюм мегардад. Барои роҳ надодан ба ин хатогиҳо ҳамкориро бо мутахассисони баландхаттисоси соҳа ҷоннок намуда, омӯзиши доимии кадрҳоро мутобиқи меъёрҳои замонавӣ ба роҳ монда, дар ин самт навсозии низоми бонкиро амалӣ гардонанд.

✓ Хатоҳое, ки дар кори системаҳои рақамӣ руҳ медиҳанд. Азбаски рақамисозӣ хеле босуръат рушд мекунад, хатари пайдоиши хатогиҳо дар барнома, ки бо автоматикунони равандҳои гуногун дар дохили бонкҳо алоқаманд аст, вучуд дорад. Системаҳои рақамӣ бояд мунтазам назорат карда шаванд, то мушкилоти эҳтимолиро зуд ҳал кунанд. Дуруст баҳо додан ба таҳдидҳои эҳтимоли низ муҳим аст - ташкилотҳо бояд барои ҳамаи ин маблағҳои зиёд ҷудо кунанд.

Стратегияи идоракунии хавфҳо ва нишондиҳандаҳои иҷрои диверсификатсия. Ҳангоми таҳлили диверсификатсияи бонкҳои ҷаҳонӣ маълум кардан мумкин аст, ки рушди устувори низоми молиявӣ бо стратегия ва методологияи идоракунии хавфҳо ба роҳ монда шудааст. Барои хубтар фаҳмидани талаботи мизочони худ муҳим аст, ки ҳамкорихои домиро бо ташкилотҳои молиявии хориҷӣ роҳандозӣ намуд, ки ин шароити зарурии пешниҳоди хизматрасониҳои молиявиро дар заминаи бехатарӣ таъмин намуда, ба рушди устувори тиҷорат замина мегузорад. Барои инкишофи фаъолияти иҷтимоӣ-иқтисодӣ бонкҳоро зарур аст, ки равандҳои рақамикунониро пурзур намоянд ва барои рушди устувори муносибатҳои иқтисодӣ таъсиррасон бошанд. Инчунин, бояд ба назар гирифт, ки рақамисозӣ ташкилотҳои молиявиро дар муқобили ҳамлаҳои киберӣ осебпазир мегардонад, ки ин ба хатарҳои муайян оварда мерасонад. Дар ин сурат ташкилотҳои молиявӣ бояд ҷиҳати саривақт пешгирӣ намудани чунин хатарҳо ҷалби сармояи иловагиро роҳандозӣ намуда, инчунин бо созмонҳои манфиатдор ҷиҳати табодули таҷриба дар ин масъала ҳамкорӣ намоянд. Дар ҳолати иҷрои саривақтии гуфтаҳои боло, аз тарафи дигар, ба афзоиши фоидаи муассисаҳои молиявӣ таъсири мусбат мерасонад. Лекин ин ягона нишондиҳандаи объективи самарани диверсификатсия нест. Инчунин назорат кардан лозим аст, ки оё ҳаҷми фуруш зиёд мешавад ё не, оё базаи муштариён ва шумораи коргарон меафзояд ё не. Асосан ин омилҳо кумак мекунанд, ки оё маблағҳо барои рақамисозӣ ҷудогардида самарбахш шуда метавонанд ё не.

Омилҳои шакл дар бозори пардохтҳои ҷисмонӣ тадриҷан ба формати рақамӣ мегузаранд. Солҳои охир ҳамонҳои мобилӣ ба як меъёри нав табдил ёфта, ҳамчун интерфейси универсалии корбар дар бозори пардохтҳои ҷаҳонӣ гайринақдӣ хизмат мекунанд. Яке аз тамоюлҳои асосие, ки ба ин таъсир мерасонад, истифодаи густурдаи смартфонҳо ва ниёз ба интерфейсҳои нав мебошад. Ҳамзамон, рушди ҳамонҳои мобилӣ чунон фаъол шудааст, ки то соли 2019 тибқи таҳқиқоти Juniper қариб 2,1 миллиард истеъмолкунандагон дар саросари ҷаҳон аз ҳамонҳои мобилӣ барои пардохт ва интиқол истифода хоҳанд кард, ки нисбат ба соли 2017 (1,6 миллиард) тақрибан 30% зиёдтар аст. Илова бар ин, тибқи таҳқиқоти аз ҷониби bigtech пешниҳодшуда, ҳамонҳои бонкӣ ва криптовалюта маъруфият пайдо карда истодаанд [15].

Гуногунии ҳамонҳои мобилии мавҷуда таснифро барои омӯзиши бомуваффақият, таҳия ва татбиқи тиҷоратии онҳо талаб мекунад. Маркази инноватсияи молиявӣ ва

иктисодиёти ғайринақдӣи Мактаби тичоратии SKOLKOVO гузоришро таҳия кардааст, ки таснифоти интерфейси мавҷудаи пардохтро пешниҳод мекунад, ки аз ду қисм иборат аст - аз рӯи меъёрҳои марбут ба технология (технологӣ) ва ҳадафҳои асосии стратегӣ (стратегӣ). Барои санҷидани тасниф, 10 ҳамён аз байни эмитентҳои эҳтимолӣ, ки дар гуруҳи онҳо бештар намоёндагӣ мекарданд, интихоб карда шуданд. Ин гузориш барои сомонҳои муфид хоҳад буд, ки нақшаи эҷоди ҳамёни худ ё қорӣ кардани функсияҳои навро ба ҳалли мавҷуда, мақомоти танзимкунанда ва ҳар касе, ки ба омӯзиш ва таҳияи интерфейси пардохт дар ҳақон манфиатдор аст, муфид хоҳад буд. Шумораи транзаксияҳои ҳамёни мобилӣ дар соли 2016 41,8 миллиард ё тақрибан 8,6% тамоми транзаксияҳои ҳақонии ғайринақдӣ дар соли 2016 ҳисоб карда мешавад (аз онҳо тақрибан 39% ба Чин рост меояд). 71% онҳо бо истифода аз замимаҳои пардохтӣ ва ҳамёни пешниҳодкардаи bigtechs сохта шудаанд.

Бозори ҳамёни рақамӣ аз ҳисоби беҳбуди технологияҳои мобилӣ ва омилҳои гуногуни минтақавӣ, аз қабилӣ воридшавии смартфонҳо ва телефонҳои мобилӣ, арзиш ва дастрасии интернет ва кушодагии аҳоли ба навоарӣ бо суръати баланд рушд мекунад. Ҳамаи ин метавонад ба рақамикунонӣ дар кишвар ва бахусус қабули ҳамёни рақамӣ ҳамчун воситаи пардохт таъсир расонад. Бо вучуди ин, афзоиши босуръати истифодаи ҳамёни метавонад воқуниши мақомоти танзимкунандаро ба вучуд орад ва боиси эҷод / мушкил шудани раванди гирифтани иҷозатнома барои операторони ҳамён ё пурзӯр шудани равандҳои чамъоварии маълумот дар бораи муштариёни онҳо гардад. Ин аллақай дар Чин рух додааст, ки дар он ҷо танзими WeChat ва AliPay оғоз шудааст, ки метавонад боиси қоҳиши пардохтҳои ғайринақдӣ гардад.

Ворид шудани GAFAA (Google, Apple, Facebook, Amazon, Alibaba) ва дигар ширкатҳои бузург барои афзоиши воридшавии онҳо дар кишварҳои гуногун потенциали бузургро фароҳам овард. Тибқи гузориши Cargemini World Payments 2018 [14], ҳамёни рақамӣ аз технологияҳои бузург ба қорбарон дар 5 самти асосӣ манфиат медиҳанд:

- Пардохтҳои P2P. Ширкатҳо ба мисли Alipay ва WeChat дар Чин аллақай дар ин самт пешсаф шудаанд ва ба забт кардани кишварҳои дигари Осиёи Ҷануби Шарқӣ шуруъ мекунанд, дар ҳоле ки Google, Apple, Facebook ва Amazon дар дигар минтақаҳои ҳақон муштариён пайдо мекунанд.

- Фардикунонӣ бо истифода аз маълумот. Бо ёрии пойгоҳи додаҳои ҳамаҷониба, ки Bigtechs аз сарчашмаҳои сершумори худ ба даст меоранд, онҳо метавонанд хизматҳои фардӣ, аз қабилӣ пардохтҳои векселҳо, тақсмоти векселҳоро пешниҳод кунанд.

- Таҷрибаи бефосила. Bigtech як усули ҳамвортар ва бехатартари пардохтро эҷод мекунад (масалан, бо истифода аз изи ангушт), пардохтҳоро барои истеъмолкунанда қулай ва бароҳат мегардонад ва эҳсоси иртиботи ҳиссиётро бо муштарӣ эҷод мекунад.

-Садоқат. Дастгирии қорҳои фаврӣ аз фӯрӯшандагони гуногун ё пешниҳоди барномаҳои шахсии шумо вобаста ба пардохтҳо ва дигар хизматҳои молиявӣ таъмин мегардад.

- Экосистемаи рақамӣ. Bigtechs ба пешниҳоди хизматҳои молиявӣ марбут ба қарздиҳӣ, суғурта ва пардохтҳо мустақилона оғоз мекунанд.

Дар интиҳо қайд намудан зарур аст, ки бозори алоқаи мобилӣ ва бесим яке аз бозорҳои босуръат рушдкунанда дар тамоми ҳақон ба ҳисоб меравад. Пайдоиш ва рушди технологияҳои нав ва истифодаи дастгоҳҳои мобилӣ аз қабилӣ смартфонҳо боиси пайдоиши як платформаи нав дар соҳаи бонкӣ гардид. Пайваст кардани муштарӣ дар вақти дилхоҳ барои дастрасӣ ба маълумотҳои дар соҳаи охир зарурати бештар ба миён овардааст. Ин боиси пайдоиши насли нави муносибатҳои бонкӣ мегардад, ки бо ҳамоҳангии дастрасӣ ба базаи муштарӣ ва қонеъ гардонидани тамоми талаботи муштариён мегардад. Дар назди муассисаҳои молиявӣ вазифаи нигоҳдорӣ ва зиёд намудани пойгоҳи муштариён гузошта шуда, инчунин барои тарҳрезии қорӣ намудани технологияҳои нав ва фароҳам овардани бартарҳои иловагӣ барои рақобатпазирӣ зарурат ба миён меояд. Бароҳатии хизматрасониҳои онлайнӣ дар баробари мавҷудияти филиалҳо ва банкоматҳо ба пешравию инкишофи бонкҳо таъсири мусбат мерасонад. Барои он, ки онҳо пайваста ва самаранок инкишоф ёбанд, бояд ҳарч зудтар технологияҳои нав тарҳрезӣ ва дар истифода мутобиқ карда шаванд. Дар оянда масъалаи таҳқиқоти равандҳои рақамикунонии

хизматрасониҳои бонкӣ ва муайян кардани омилҳое, ки ба дараҷаи бароҳати муштариён оварда мерасонад, ба миён гузошад шавад. Бояд қайд кард, ки на танҳо маҳсулотҳои бонкиро ба интизориҳои муштариён мувофиқат намуд, балки роҳҳои тағйир додани амалиёти бонкиро бо мақсади таҳкими суботи молиявӣ низ омӯхтан лозим аст. Қайд кардан бамаврид аст, ки барои таҳлили мукамал ва муфассали рақамисозии моделҳои тичорат на танҳо як миқёс, балки якчанд миқёс талаб карда мешавад, яъне дараҷаи инъикоси ин раванд аз тарафи шӯъбаҳои гуногуни ширкат истифода мешаванд, мисол, шӯъбаи хизматрасонӣ ба мизочон ва шӯъбаи бухгалтерия. Барои таҳқиқи минбаъда бояд арзёбӣ намоем, ки кадом намуд воистаҳои рақамӣ барои доираи васеи барномаҳо мувофиқанд. Тавре аз рӯи як қатор маводҳо ва таҳқиқотҳои хориҷӣ дида мешавад, рақамикунонӣ дар бонкҳои хориҷӣ ба оптимизатсияи равандҳои асосӣ мусоидат мекунад ва равандҳои ҳамкорӣ бо мизочонро дар самти пешниҳоди хизматрасониҳои бонкӣ осонтар менамояд. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонад барои мудирони шӯъбаҳо ва ҳам барои маркетингологҳои бонкҳои тичоратӣ, барои рушди минбаъдаи равандҳои рақамикунонии хизматрасониҳо муфид арзёбӣ шавад. Илова бар ин, муқаррарот ва бахшҳои марбут ба киберамният ва таҳдидҳои эҳтимоли ба бонкдорӣ мобилӣ метавонанд дар таҳияи дархостҳо ва мушаххасоти техникӣ барои мутахассисони ИТ, ки барои таҳия ва татбиқи баъзе маҳсулоти рақамӣ масъуланд, кумак кунанд.

Муқаррир: н.и.и., дотсенти ДМТ - Худойназаров Д.

АДАБИЁТ

1. Расулов А.Р. Инновации финансовых технологий на рынке мобильных платежей / А.Р. Расулов // Вестник Таджикского национального университета, Серия социально-экономических и общественных наук. - 2023. -№1. -С.156-162.
2. Романченко Д.В. Кибербезопасность в Российской банковской сфере и опыт зарубежных стран / Д.В. Романченко // Экономика и бизнес: теория и практика. - 2019. -№6-2. -С.105-108. -DOI: 10.24411/2411-0450-2019-10872.
3. Табарзода О.С. Системаи пардохтҳои электронӣ ва имкониятҳои инкишофи онҳо / Табарзода О.С., А.Р. Расулов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илимию назариявӣ дар мавзӯи —Иқтисоди рақамӣ ва зарурати ҷорӣ намудани низоми нави ҳисобҳои милли. —Душанбе, 2021. -С.16-22.
4. Табарзода О.С. Будущее мобильного платежа, как электронной платежной системы / Табарзода О.С., А.Р. Маматкулов, А.Р. Расулов // Peasant. - 2021. -№4(93). -С.246-148.
5. Холматов М.М. Информационно-коммуникационные технологии как инструмент управления цифровой экономикой предприятия / М.М. Холматов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2019. -№9. -С.104-111.
6. Цифровая трансформация - шаг в будущее // Мат. I Междунар. науч.-практ. конф. молодых ученых (Минск, 22 февраля 2021 г.). Мн.: БГУ, 2021. -С.68-73.
7. Bömer M., Maxin H. Why fintechs cooperate with banks - evidence from Germany. Zeitschrift für die gesamte Versicherungswissenschaft. – 2018. -№107(3). -С.359-386. DOI: 10.1007/s12297-018-0421-6.
8. Cortés K.R., Strahan P.E. Tracing out capital flows: How financially integrated banks respond to natural disasters // Journal of Financial Economics. – 2017. -№125(1). -С.182-199. DOI: 10.1016/j.jfineco.2017.04.011.
9. Hryshchuk R., Yevseiev S. The synergetic approach for providing bank information security: The problem formulation // Ukrainian Scientific Journal of Information Security. – 2016. -№22(1). -С.64-74. DOI: 10.18372/2225-5036.22.10456
10. Maixé-Altés J. C. The digitalization of banking: A new perspective from the European savings banks industry before the Internet. Enterprise & Society. - 2019. -№20(1). -С.159-198. DOI: 10.1017/eso.2018.18
11. Moudud-Ul-Huq S., Ashraf B. N., Das Gupta A., Zheng C. Does bank diversification heterogeneously affect performance and risk-taking in ASEAN emerging economies? Research in International Business and Finance. – 2018. -№46. -С.342-362. DOI: 10.1016/j.ribaf.2018.04.007.
12. Statista. A Statista DossierPlus on major events shaping 2019. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.statista.com/study/69168/2019-in-numbers>.
13. Syadullah M. ASEAN banking efficiency review facing financial services liberalization: The Indonesian perspective. Asian Development Policy Review. – 2018. -№6(2). -С.88-99. DOI: 10.18488/journal.107.2018.62.88.99.
14. World Payments Report 2018, Capgemini.
15. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.paymentscardsandmobile.com/global-mobile-wallet-users-to-total-2-1-billion-in-2019/>

ХАВФ ВА ИМКОНИЯТИ ИДОРАКУНИИ ЗАХИРАҲОИ МОЛИЯВӢ ДАР ҶАРАӢНИ РАҚАМИКУНОНИИ НИЗОМИ БОНКӢ

Низоми бонкии на танҳо Тоҷикистон, балки низоми бонкӣ дар саросари ҷаҳон дар баробари дигар соҳаҳои фаъолияти иқтисодӣ дар шароити гузариш ба ҷаҳонишавӣ ба таври кулӣ дар ҳоли дигаргунӣ аст.

Ин дар холест, ки бонкҳои тичоратӣ дар тамоми гушаву канори дунё низоми рақамикунонии худро бо суръат паси сар мекунад. Зеро, дар ояндаи наздик бисёре аз ташкилотҳои молиявӣ бо раванди рақамикунонӣ сару қор мегиранд, ки рӯз аз рӯз талаботи истифодаи технологияҳои нави рақамикунонидашуда зиёд шуда истодааст. Ташкилотҳои молиявӣ, ки низоми рақамикунонии худро ба роҳ наменонанд ва талаботи муштариёро ба назар намегиранд, рақобатпазирӣ ва пойгоҳи муштариёни худро аз даст медиҳанд. Муштариён мехоҳанд, ки хизматрасониҳо аз бонк зуд дастрас намуда, фосилавӣ фикру мулоҳизаҳои худро пешниҳод намоянд. Ташкилотҳои молиявӣ барои нигоҳ доштани рақобатпазирӣ худ фарҳанги нави корпоративиро ташкил намуда, моделҳои инноватсионӣ ҳамкорӣ бо мизочро ҳар чи зудтар таҳя ва татбиқ намоянд. Ҳадафи таҳқиқот муайян намудани принципҳои амнияти иқтисодӣ дар шароити рақамикунонии низоми бонкӣ ва таъмини устувории фаъолияти он бо назардошти хатарҳои эҳтимоли мебошад. Ин қор метавонад ҳам барои қормандони бонкҳои тичоратӣ барои сохтани равандҳои рақамикунонии хизматрасониҳо ва ҳам барои мутахассисони ИТ, ки барои офаридани маҳсулотҳои рақамӣ масъулан, манфиатбахш бошад.

Калидвожаҳо: трансформатсияи рақамӣ, бонк, низоми бонкӣ, ташкилотҳои молиявӣ, иқтисоди рақамӣ, зехни сунъӣ.

РИСКИ И ВОЗМОЖНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВЫМИ РЕСУРСАМИ В ПРОЦЕССЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ

Банковская система не только Таджикистана, но и банковская система всего мира, наряду с другими сферами экономической деятельности, претерпевает радикальные изменения в условиях перехода к глобализации. Это происходит в то время, когда коммерческие банки по всему миру быстро внедряют свою систему цифровизации. Потому что в ближайшем будущем многие финансовые организации столкнутся с процессом цифровизации, а спрос на использование новых цифровых технологий растет с каждым днем. Финансовые институты, которые не внедряют свою систему цифровизации и не учитывают потребности своих клиентов, потеряют конкурентоспособность и клиентскую базу. Клиенты хотят быстро получить доступ к услугам банка и оставить отзыв удаленно. Чтобы сохранить свою конкурентоспособность, финансовые организации должны как можно скорее организовать новую корпоративную культуру, разработать и внедрить инновационные модели сотрудничества с клиентами. Цель исследования – определить принципы экономической безопасности в условиях цифровизации банковской системы и обеспечить стабильность ее деятельности с учетом потенциальных рисков. Данная работа может быть полезна как сотрудникам коммерческих банков для создания процессов цифровизации услуг, так и ИТ-специалистам, отвечающим за создание цифровых продуктов.

Ключевые слова: цифровая трансформация, банк, банковская система, финансовые организации, цифровая экономика, искусственный интеллект.

RISKS AND OPPORTUNITIES OF FINANCIAL RESOURCE MANAGEMENT IN THE PROCESS OF DIGITIZATION OF THE BANKING SYSTEM

The banking system not only of Tajikistan, but also the banking system of the whole world, along with other areas of economic activity, is undergoing radical changes in the context of the transition to globalization. This comes at a time when commercial banks around the world are rapidly adopting their digitalization framework. Because in the near future, many financial organizations will be faced with the process of digitalization, and the demand for the use of new digital technologies is growing every day. Financial institutions that do not implement their digitalization system and do not take into account the needs of their clients will lose their competitiveness and client base. Customers want to quickly access bank services and leave feedback remotely. To maintain their competitiveness, financial organizations must quickly establish a new corporate culture and develop and implement innovative models of cooperation with clients. The purpose of the study is to determine the principles of economic security in the context of digitalization of the banking system and ensure the stability of its activities, taking into account potential risks. This work can be useful both to employees of commercial banks for creating processes for digitalization of services, and to IT specialists responsible for creating digital products.

Keywords: digital transformation, bank, banking system, financial organizations, digital economy, artificial intelligence.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Расулов Айём Раззоқович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи кибернетика ва иқтисоди рақамӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: rasulovayom@gmail.com. Телефон: (+992) 933-50-77-69

Сведения об авторе: *Расулов Айём Раззоқович* – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры кибернетики и цифровой экономики. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: rasulovayom@gmail.com. Телефон: (+992) 933-50-77-69

Information about the author: *Rasulov Ayom Razzokovich* - Tajik National University, doctor Ph.D pulpit of the cybernetics and digital economy. **Address:** 734025, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki avenue 17. E-mail: rasulovayom@gmail.com. Phone: (+992) 933-50-77-69

ТАҲЛИЛИ НИШОНДИҲАНДАҶОИ РУШДИ БОНКҶОИ ТИҶОРАТӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Сафаров Қ.С.

Донишгоҳи давлатии Данғара

Пайдоиш ва арзи фаъолият намудани бонкҷои тиҷоратӣ таърихи куҳан дошта, яке аз сабабҳои асосии фаъолияти онҳо маблағгузори бахшҳои алоҳидаи иқтисодиёти миллӣ дар сатҳи гуногун ба шумор мераванд. Ҳамзамон, маълум аст, ки ҳадафи олии бонкҷои тиҷоратӣ, ин гирифтани фоида буда, тамоми стратегия, барномаҳо ва сиёсати онҳо дар асоси ҳамин мақсад таҳия, коркард ва қабул карда шудаанд. Бонкҷои тиҷоратӣ сарчашмаи маблағгузори эътироф гардида, хизматрасониҳои молиявии худро дар самтҳои гуногун пешниҳод намуда, дар рушди иқтисодиёти кишвар мусоидат мекунанд.

Дар шароити муосир, бонкҷои тиҷоратӣ анқариб 300 шакли хизматрасониҳои молиявии худро барои мизочон пешниҳод намуда, бо истифода аз платформаҳои рақамии молиявӣ дар ҳама сатҳҳо кӯшиш намуда истодаанд, ки ба аҳоли дастрас намоянд. Таҳлилҳои нишон медиҳанд, ки дар шароити бозор, бонкҷои тиҷоратӣ яке аз сарчашмаҳои асосии низоми хоҷагиҳо ба шумор мераванд, ки онҳоро бо воситаҳои пулии иловагӣ таъмин мекунанд. Қайд кардан бамаврид аст, ки бонкҷои тиҷоратии муосир, на балки амалиётҳо вобаста ба ташаккули муносибатҳои пулӣ, балки онҳо таҳлилгарони бозорҳои молиявӣ низ ба ҳисоб мераванд.

Яъне, дар шароити муосир, онҳо бозорҳои молиявиро таҳлил намуда, дар таҳияи бизнес-нақшаҳо ба мизочонҳои худ кумакҳои машваратӣ намуда, сатҳи хавфҳои фаъолияти онҳоро арзёбӣ мекунанд. Дар баробари гирифтани фоида, ки ҳадафаи олии бонкҷои тиҷоратӣ мебошад, онҳо кӯшиш менамоянд, ки сохторҳои ташкилӣ ё марказҳои хизматрасонии худро наздик бо макони тиҷоратии мизочон ташкил намуд, ҳамеша бо онҳо дар иртиботи зич қарор гиранд.

Таҳлили корҳои илмӣ дар самти фаъолияти бонкҷои тиҷоратӣ имкон медиҳанд, ки саҳми онҳоро дар рушди бозори иқтисодӣ муҳм арзёбӣ намоем. Фаъолияти онҳо аҳамияти назаррас дошта, бахшҳои иқтисодиётро ба ҳам оварда, зери принципҳои “рушди ягона” муттаҳид месозад. Вобаст ба ин, бонкҷои тиҷоратӣ дар шароити муосир, дар таъмини гардиши мувозинати пул дар иқтисодиёт саҳмгузор буда, дар ташаккули воситаҳои пулии корхонаҳои истеҳсолию саноатӣ, корхонаҳои давлатӣ ва инфиродӣ, муҳайё намудани шарту шароитҳои молиявӣ дар ҳамаи соҳаҳо мусоидат мекунанд. Бонкҷои тиҷоратии муосир яке аз вазифаҳои миёнаравҳои молиявиро иҷро намуда, тақсимои воситаҳои пулиро дар байни соҳаҳо, минтақаҳо ва самтҳои гуногун ба роҳ монда, имконият медиҳанд, ки сохторҳои гуногуни иқтисодиёт мушкilotҳои молиявии худро ҳаллу фасл намуда, дар масири рушд қарор гиранд.

Арзёбии саҳми бонкҷои тиҷоратӣ дар рушди иқтисодиёти кишвар, ба онҳо имконият медиҳад, ки вобаста ба талаботҳои пулии иқтисодиёт хизматрасониҳои нави молиявии худро тарҳрезӣ, коркард ва татбиқ намоянд. Саҳми бонкҷои тиҷоратӣ дар рушди иқтисодиёти кишвар аз тарафи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар баромадҳои ӯ ва Паёмҳои солонашон муҳим доништа шуда, чиҳати тақмили фаъолияти молиявии онҳо ва шаффоф ба роҳ мондани фаъолияти худ, тавсияҳои зарурӣ пешниҳод карда мешавад.

Дар Паёми соли 2023, ки санаи 28 декабр баргузор гардид, нисбати бонкҷои тиҷоратӣ чунин қайд карда шуд “Соли 2023 дорои сохторҳои молиявӣ қарзии кишвар нисбат ба соли гузашта 22% зиёд гардида, 39,6 миллиард сомони ро ташкил кард. Соли чорӣ пешниҳоди қарзҳо аз ҷониби низоми бонкӣ дар муқоиса бо соли 2022-юм 31,1% афзоиш ёфта, ба 18,5 миллиард сомонӣ баробар гардид. Ҳаҷми қарзҳои хурди додасуда 32,1% зиёд гардида, 13,3 миллиард сомони ро ташкил дод. Қарзҳои ба занону бонувони соҳибкор пешниҳодшуда 30% афзоиш ёфта, ба 4,8 миллиард сомонӣ расонида шуд. Дар ин давра бақияи умумии пасандозҳои аҳоли ва шахсони ҳуқуқӣ дар ташкилотҳои қарзии ватанӣ 32% зиёд гардида, ба 18,6 миллиард сомонӣ расид” [6].

Чуноне дар боло қайд намудем, аз тарафи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷиҳати бартараф намудан ва такмили низоми бонкии кишвар тавсияҳои судманд иро карда мешаванд, ки дар Паёми соли 2023 тавсияҳои зирин пешниҳод карда шуд, “Бонки миллӣ ва ташкилотҳои қарзиро зарур аст, ки дар самти дарёфти манбаъҳои иловагии маблағгузорӣ ва дар ин замина зиёд кардани пешниҳоди қарзҳои дарозмуддат, дастрас ва бо фоизи паст, инчунин, пурра ҷорӣ намудани низоми рақамии хизматрасониҳои бонкӣ дар ҳамаи минтақаҳои кишвар ва истифодаи васеи технологияҳои молиявӣ тадбирҳои иловагӣ андешанд” [6].

Аз замони пайдоиши то даврони мусоир, моҳият ва саҳми бонкҳои тичоратӣ дар рушди иқтисодиёти миллии давлатҳои гуногун саҳми арзанда доранд, ки фаъолияти молиявӣ иқтисодии онҳо ҳамеша объекти таҳлил қарор дод шудааст. Дар баробари олимони хоричӣ, олимони ватанӣ низ фаъолияти гуногунсамтии бонкҳои тичоратиро мавриди таҳлил қарор додаанд. Асосҳои назариявии устувории молиявии бонкҳои тичоратӣ аз тарафи Сафаров С.З., таҳлил гардида, ба хулосае меояд, ки устувории молиявии бонкҳои тичоратиро ҳамчун нишондиҳандаи сифати фаъолияти онҳо арзёби намуда, имкон медиҳад, ки тағйироти муҳити иқтисодии беруна мутобиқ гардида, дар бозори хизматрасониҳои молиявӣ бонкӣ фаъолияти худро самаранок ба роҳ монанд [8]. Дар заминаи ин таҳлил, бояд қайд кард, ки устувории молиявии бонкҳои тичоратӣ яке аз нишондиҳандаҳои рушди бонкӣ буда, сатҳи таъминнокии фаъолияти бонкҳои тичоратиро бо пулҳои нақд нишон дода, имкон медиҳад, ки бонкҳои тичоратӣ уҳдадорҳои молиявии худро сари вақт иҷро кунанд.

Фаъолияти қарздиҳии бонкҳои тичоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи олимони ватанӣ васеъ таҳлил гардидаанд. Роҳҳои ташаккулёбии селҳои молиявии бонкҳои тичоратӣ ва сохторҳои селҳои мазкур зимни амалиётӣ қарзӣ аз тарафи Н.М. Бобоев, таҳлил карда шудаанд [2]. Ҷамчунин, масъалаҳои ташаккулёбии сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзӣ аз тарафи таҳлилгарон омӯхта шуда, пешниҳод менамоянд, ки яке аз унсурҳои зарурии идоракунии ҷараёнҳои молиявӣ ва нигоҳдории қобилияти рақобатпазирӣ сандуқи қарзӣ мебошад. Нишондиҳандаҳои рушди бонкҳои тичоратӣ ба монанди пардохтпазирӣ, даромаднокӣ ва дараҷаи хатари сандуқи қарзӣ бояд нисбати рақибон дар сатҳи афзоишбанд қарор дода шаванд [1]. Нақш, мақом ва аҳаммияти бонкҳои тичоратӣ зимни муносибатҳои иқтисодии муосир аз тарафи Одинаев С.П. таҳлил карда шуда, қайд мегардад, ки ҳаҷми сармоягузории дохилии худро зиёд намуда, ба ин васила қарзҳои калонҳаҷм ва дарозмуҳлатро ба субъектони хоҷагидорӣ бояд пешниҳод кард. Барои расидан ба чунин ҳислатҳо, муаллифи зарур медонад, ки ҳар як бонки тичоратӣ стратегияҳои махсус ва методҳои навинро таҳия ва қабул бояд кард [5]. Вобаста ба ин, роҳҳои асосии таъмини устувории низоми бонкии кишвар таҳлил карда шуда, ба хулосае омадаанд, ки яке аз шартҳои муҳими таъмини устувории низоми бонкии кишвар, нигоҳдории вазъи молиявии он дар сатҳи нишондиҳандаҳои мақбулӣ мебошанд [7]. Ҷамчунин, асосҳои ташкилдиҳии идоракунии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ дар даврони муосир, дар адабиёти илми иқтисоди ватанӣ таҳлил гардида, пешниҳод шудааст, ки роҳҳои идоракунии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ дар асоси ҳисоботдиҳии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ арзёбӣ кард шаванд. Қайд карда шудааст, ки идоракунии фаъолияти бонкҳои тичоратӣ барои рушди фаъолияти бонкҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз масъалаҳои муҳим доништа шудааст [4].

Хайрзода Ш.Қ. зимни омӯзиши фаъолияти бонкҳои тичоратии ватанӣ пешниҳод мекунад, ки “Суғуртаи бонкҳо аз оқибатҳои фаъолияти хавфнокӣ қарзӣ рафтори калавандаи онҳоро дар оянда ҳавасманд мекунад. Агар хусусигардони бонкҳои давлатӣ бо инфрасохтори мустаҳками институтсионалӣ таъмин карда нашавад, пас сармоягузoron метавонанд пулҳои худро аз низоми бонкӣ комилан бозпас гиранд” [9]. Таҳлилҳои мазкур дар пасманзари коҳишёбии аҳолии кишвар нисбати бонкҳои тичоратӣ мебошад, ки усулҳо ва роҳҳои пешгирии раванди мазкур аз тарафи Хайрзода Ш.Қ. пешниҳод карда шудаанд. Бояд қайд кард, ки яке аз сарчашмаҳои асосии бонкҳои тичоратӣ, ин пасандозҳои аҳолии кишвар ва шахсони ҳуқуқӣ мебошанд, ки бонкҳои тичоратӣ маҳз дар асоси ҳамин маблағҳо амалиётҳои фаъоли худро амалӣ мегардонанд.

Олими шинохтаи соҳаи бонкдории кишвар У.С. Ҳикматов дар монографияи худ зерин унвони “Мукамалгардонии амалиётҳои асбӯри дар бонкҳои тичоратӣ” қайд мекунад, ки “Вобастагии калон аз интиқоли маблағҳо самти рушди низоми бонкиро муайян намуда, бонкҳо фаъолона дар ин самт мизочонро ҷалб менамоянд. Рақобат дар бозори мазкур то дараҷае рушд ёфтааст, ки бонкҳо барои ҷалби бештари мизочон механизмҳои гуногун, аз қабили бозпас намудани қисман ва ё ҳамаи комиссия, бонус, бурд намудани тухфаҳои гуногун ва ғайраро роҳандозӣ намуда, саҳми худро дар бозори интиқоли маблағҳо зиёд менамоянд” [10].

Таҳлили адабиётҳои имлии иқтисоди ватанӣ имкон медиҳад, ки хулосаҳои зеринро баён намоем. Дар шароити муосир, саҳми бонкҳои тичоратӣ дар рушди иқтисодиёти кишвар ҳамеша муҳим ва мубрам мебошад. Бонкҳои тичоратӣ яке аз сормоягузори асосии иқтисодиёти кишвар буда, бо истифода аз абзорҳо ва воситаҳои худ, онҳо дар бозорҳои мухталиф маблағҳоро пешниҳод намуда, сатҳи гирдгардиши фондҳои асосию гардони корхонаҳои истеҳсолию саноатиро қувват мебахшанд.

Тибқи рақамҳои оморӣ Бонки миллии Тоҷикистон Дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳолати 30 сентябри соли 2023 дар маҷмуъ, 63 адад ташкилоти қарзии молиявӣ, аз ҷумла 14 адад бонки анъанавӣ, 1 адад бонки исломӣ, 1 адад ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ, 19 адад ташкилоти амонатии қарзии хурд, 3 адад ташкилоти қарзии хурд ва 25 адад фонди қарзии хурд фаъолият менамоянд [3].

Чуноне дар боло қайд карда шуд, яке аз мақсадҳои асосии мақолаи мазкур, ин таҳлил ва муайян намудани сатҳи рушднокии бонкҳои тичоратии кишвар дар шароити муосир ба шумор меравад, ки ин нишондиҳандаҳо инҳо мебошанд:

- қарзгузори бонкҳо ба соҳаҳои иқтисодиёт ва аҳоли бо пули милли;
- бақияи сандуқи қарзии низоми бонкӣ;
- дориҳои бонкҳои тичоратӣ;
- даромадҳои бонкҳои тичоратӣ;

Чуноне қайд карда шуд, барои омӯзиши сатҳи рушди бонкҳои тичоратӣ ва муайян намудани мушаххасотҳои рушд, нишондиҳандаҳои васеъ истифода мешаванд. Нишондиҳандаҳо, ки мо интихоб намудем дар асоси равиши даромаднокии бонкҳои тичоратӣ муайян карда шудаанд, ки яке аз сарчашмаҳои дигари нишондиҳандаҳои фаъолияти бонкҳои тичоратӣ мансуб меёбанд.

Қарзгузори бонкҳо ба соҳаҳои иқтисодиёт ва аҳоли бо пули милли яке аз функция ва вазифаҳои асосии бонкҳои тичоратӣ ба ҳисоб рафта, дар ин замина амалиёт бештари даромади фоизи худро мегирад, ки барои таҳлили ин фаъолият нишондиҳандаҳо дар ҷадвали 1, оварда шудаанд.

Ҷадвали 1. Сохтори қарздиҳии бонкҳои тичоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2018-2022 (млн. сомонӣ)

Table 1. Credit structure of commercial banks in the Republic of Tajikistan in 2018-2022 (million TJS)

Солҳо	Ҳаҷми қарздиҳии бонкҳо, ҳамагӣ	Аз он ҷумла	
		Қарзҳои кӯтоҳмуддат	Қарзҳои дарозмуддат
2018	3913337,8	2479908,1	1433429,7
2019	5021086,4	2720118,1	2300968,3
тағйирот бо сомонӣ	1107748,6	240210	867538,6
2020	6470539,5	2543260,7	3827278,8
тағйирот бо сомонӣ	1449453,1	-176857,4	1526310,5
2021	8089459,8	3043194,8	5046264,9
тағйирот бо сомонӣ	1618920,3	499934,1	1218986,1
2022	9795660,4	3672342,4	6123318,0
тағйирот бо сомонӣ	1706200,6	629147,6	1077053,1

Сарчашма: Таҳия ва ҳисоби муаллиф дар асоси нишондиҳандаҳои молияи Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. - Душанбе, 2023. -С.116-118

Тавре аз маълумотҳои ҷадвали 1 бар меояд, ҳаҷми қарздиҳии бонкҳои тичоратӣ ба аҳолии кишвар ва соҳаҳои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон доимо ва мунтазам афзоиш

ёфта истодааст. Масалан дар соли 2019, нисбати соли 2018 ҳаҷми қарздиҳии бонкҳо ба 1,1 млн. сомонӣ зиёд гардидааст. Ҳамзамон, таҳлили сохтори қарздиҳӣ нишон медиҳад, ки дар ҳамин солҳо ҳаҷми қарзҳои кӯтоҳмуддат ба 240,2 ҳаз. сомонӣ ва қарзҳои дарозмуддат ба 867,5 ҳазор сомонӣ зиёд гардидаанд.

Нишондиҳандаи мазкур дар соли 2020, афзоишёбии ҳудро нигоҳ дошта, нисбати соли 2019 ба 1,4 млн сомонӣ зиёд гардид. Аммо дар соли 2020, ҳаҷми қарзҳои кӯтоҳмуддат ба 1,7 млн сомонӣ коҳиш ёфтаанд. Ҳамзамон, қарзҳои дарозмуддат ба 1,5 млн сомонӣ зиёд гардиданд. Чуноне рақамҳо нишон медиҳанд, дар соли 2020 бонкҳои тижоратӣ бештари қарзҳои ҳудро дар асоси шартномаҳои дарозмуддат ба аҳоли ва иқтисодиёти кишвар пешниҳод намуданд.

Дар соли 2022 бошад, қарзҳои бонкҳои тижоратии кишвар нисбати соли 2021 дар ҳаҷми 1,7 млн сомонӣ, қарзҳои кӯтоҳмуддат - 629,1 ва қарзҳои дарозмуддат 1,0 млн сомонӣ зиёд гардидаанд.

Дар давраи солҳои 2018-2022 қарздиҳии бонкҳои тижоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба 5,8 млн сомонӣ, қарзҳои кӯтоҳмуддат – 1,1 ва қарзҳои дарозмуддат 4,6 млн сомонӣ зиёд гардидаанд.

Нишондиҳандаи дигаре, ки сифати қарздиҳии бонки тижоратиро инъикос менамояд, ин бақияи сандуқи қарзии низоми бонкии кишвар ба ҳисоб меравад, ки баргаштани ҳуди қарз ва фоизҳои он барои бонкҳои тижоратӣ ва фаъолияти минбаъдаи онҳо хело ҳам аҳамияти калони молиявӣ дорад. Яке аз сабабҳои асосии барҳамхӯрии ҶСК “Агроинвестбанк”, ҶСК “Тоҷиксодиротбанк” ва дигар бонкҳои тижоратии муфлисшуда, ки то ба ҳол пасандозҳои аҳолии кишварро баргардонида наметавонанд, маҳз барнагаштани қарзҳои ҳаҷман калон буд.

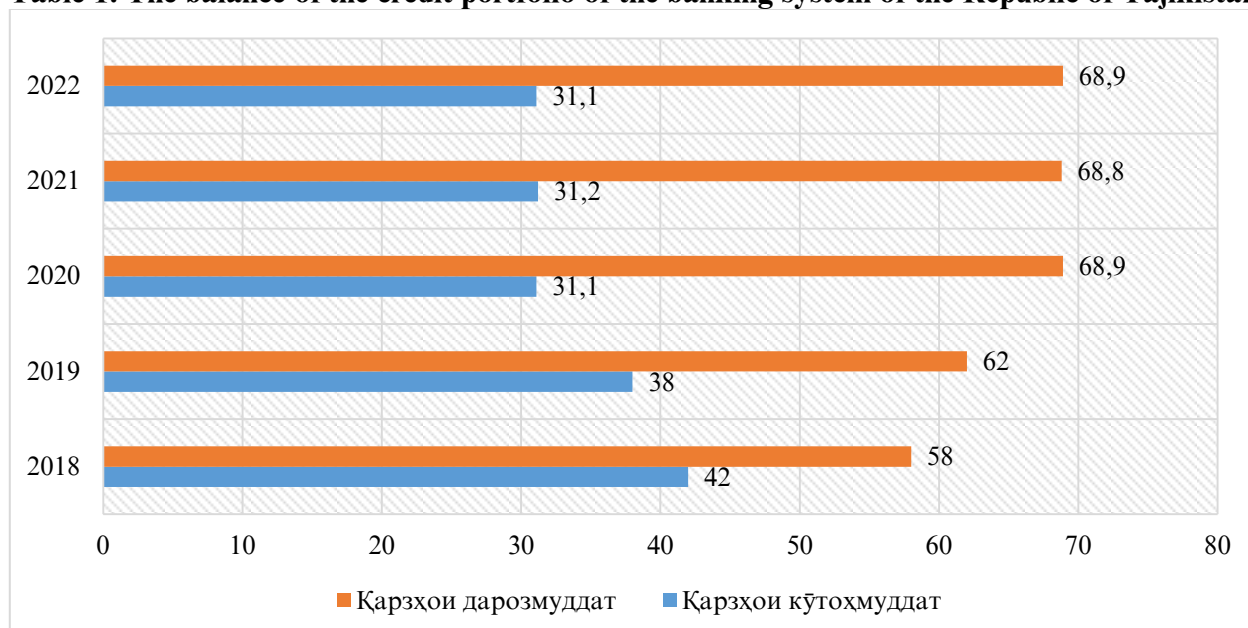
Бояд қайд кард, ки бонкҳои тижоратӣ дар раванди фаъолияти молиявӣ қарздиҳии худ, стратегияи дуруст ва сиёсати самараноки қарздиҳиро тарҳрезӣ намуда, дар асоси дурнамои он фаъолияти ҳудро пеш баранд. Таҷрибаи бонкҳои ҷаҳонӣ ва бонкҳои давлатҳои рушдёфта нишон медиҳанд, ки аслан бонкҳои ҳаҷман хурд танҳо дар доираи иқтисодии молиявӣ худ, стратегияи қарздиҳии кӯтоҳмуддатро тарҳрезӣ ва қабул намуда, дар асоси он фаъолияти мекунад. Қарзҳои калонҳаҷм ва дарозмуддат хосси бонкҳои бузург мебошад. Аз тарафи бонкҳои тижоратии кишвар ба андешаи мо, ҳамин таносубириоя карда намешавад, ки ин хавфу хатари барнагаштани қарз ва фоизҳои онро боло мебарад. Ҳамчунин, шаффоф набудани фаъолияти қарздиҳии бонкҳои кишвар низ хавфи фаъолияти қарздиҳии онҳоро боло бурда, ҳолатҳои бухрониро ба вучуд меоранд, ки таҷрибаи бонкҳои муфлисшуда баёнгари ҳолати мазкур мебошад. Сифати фаъолияти қарздиҳии бонкҳои тижоратӣ ҳамчунин кафолати молиявӣ онҳо бояд доништа шавад, ки устувории молиявӣ онҳоро дар ҳаҷми 83%, маҳз ҳамин намудаи амалиёт таъмин мекунад. Дар дигараммаи 1, бақияи сандуқи қарзии низоми бонкии кишвар оварда шудааст.

Таҳлили диаграммаи 1, нишон медиҳад, ки бақияи сандуқи қарзии бонкҳои тижоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи қарзҳои дарозмуддат ва кӯтоҳмуддат дар як сатҳи мунтазам қарор доранд. Дар соли 2018 бақияи қарзҳои кӯтоҳмуддат нисбати ҳаҷми умумии қарзҳои додашуда 42%-ро ташкил кардааст. Нишондиҳандаи мазкур, дар солҳои минбаъда коҳиш ёфта, дар соли 2019 38%, солҳои 2020-2022 31,2% ташкил кардаанд.

Таҳлили сохтори бақияи қарзии бонкҳои тижоратӣ нишон дод, ки бақияи қарзҳои дарозмуддат соли 2018 58% аз ҳаҷми умумии қарзҳои додашудаи дарозмуддатро ташкил кардааст. Дар соли 2019 бошад, нишондиҳандаи мазкур ба 4 б.ф. зиёд гардидааст, ки 62% ташкил кардааст. Дар давраи солҳои 2020-2022 ҳаҷми бақияи қарзҳои дарозмуддат мунтазам буда, 68,9% ташкил кардаанд. Дар ин чода, бояд қайд кард, ки қарзҳои дарозмуддат даромади фоизии бонкро дар солҳои тулонӣ таъмин ва барои устувории молиявӣ бонкҳои тижоратӣ мусоидат мекунад. Чуноне дар боло қайд кардем, барои идоракунии фаъолияти қарздиҳии дарозмуддат бонкҳои тижоратӣ бояд стратегияи махсуси дурнамо дошта, дар асоси он, сатҳи хавфҳо мунтазам омӯзиш ва таҳлил карда шаванд.

Нишондиҳандаи дигаре, ки барои таҳил интихоб гардида буд, ин доройҳои бонкҳои тижоратӣ мебошад, ки онҳо дар шакли пулӣ ва ғайрипулӣ ташкил гардида, барои фаъолияти бонкҳои тижоратӣ зарур доништа мешаванд. Сохтори доройҳои бонкҳои

Дигараммаи 1. Бақияи сандуки қарзии низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон
Table 1. The balance of the credit portfolio of the banking system of the Republic of Tajikistan



Сарчашма: Таҳия ва ҳисоби муаллиф дар асоси нишондиҳандаҳои молияи Тоҷикистон // Маҷмуаи оморӣ. - Душанбе, 2023. -С.116-118

тиҷоратӣ воситаҳои зеринро дар бар мегирад: воситаҳои пулӣ ва муодилаи онҳо; воситаҳои дар бонкҳо; воситаҳои барои истифода маҳдуд; қарзҳои ба мизочон додашуда; қоғазҳои қиматноки сармоягузорӣ; воситаҳои асосӣ; дорониҳои ғайриодӣ; дорониҳои дар шакли ҳуқуқи истифодабарӣ; дорониҳои дарозмуддат, ки барои фурӯш нигоҳ дошта мешаванд; дорониҳои андозии мавқуфгузошташуда ва дигар дорониҳо. Ҳамчунин, дорониҳои бонкҳои тиҷоратӣ барои бадастории фоида раван карда мешаванд. Дорониҳои молиявие, ки ба бонкҳои тиҷоратӣ даромад меоранд, воситаҳои мебошанд, ки бонкҳо онҳоро дар бозорҳои молиявӣ барои амалӣ намудани амалиётҳои фаъол равона кардаанд, ки бонкҳо аз инҳо самарани иқтисодӣ мегиранд. Дар қадвали 2, маълумотҳо доир ба дорониҳои бонкҳои низомсоз оварда шудаанд.

Қадвали 2. Дорониҳои бонкҳои тиҷоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2018-2022 (млн.сомонӣ)

Table 2. Assets of commercial banks in the Republic of Tajikistan in 2018-2022 (million somoni)

№	Номгӯи бонкҳо	Солҳо					
		2018	2019	2020	2021	2022	2022/2018
1.	БДА ҚТ “Амонатбонк”	4136778	4127778	4990675	4487185	6424819	2288041(+55%)
2.	ҚСК “Ориёнбонк”	2663306	3149004	3950981	4171951	4719459	2056153(+77%)
3.	ҚСК “Эсхата”	1983141	2173921	2,408,408	3,170,202	4335493	2352352(+118)
4.	ҚСП ТАҚХ “Имон Интернешнл”	-	1179618	1192684	1357194	1482228	302610(+25,6)
Ҳамагӣ:		8783225	10630321	12542748	13186532	16961999	8178774(+93,1)

Сарчашма: Таҳияи муаллиф тибқи ҳисоботҳои молиявии ташкилотҳои қарзӣ барои солҳои 2018-2022

Тибқи қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 18 январи соли 2023, БДА ҚТ “Амонатбонк”, ҚСК “Ориёнбонк”, ҚСК “Эсхата” ва ҚСП ТАҚХ “Имон Интернешнл” ҳамчунин ташкилотҳои қарзии молиявии низомсоз дар соли 2023, эътироф гардида буданд. Дар соли 2024 ин ташкилотҳо (бо истиснои ҚСП ТАҚХ “Имон Интернешнл”) ҳамчун ташкилотҳои қарзии низомсоз қабул шудаанд. Вобаста ба ин қарори мазкур, мо маҳз ҳамин ташкилотҳои қарзиро барои таҳлилҳои минбаъда интихоб намудем.

Дороиҳои бонкҳои тичоратӣ яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми рушди онҳо ба ҳисоб рафта, ҳамчун функсия ҷимоявӣ низ доранд. Тибқи рақамҳои омории ҷадвали 2, таҳил гузаронида, динамикаи онҳоро муайян намудан имконпазир мебошад.

Тавре аз маълумотҳои ҷадвали 2 бар меояд дар садри аввали ҷадвал БДА ҚТ “Амонатбонк” мебошад, ки дар соли 2018 дороиҳои бонки мазкур 4,1 млн. сомониро ташкил додаанд, ки ин тағйирёбӣ дар соли 2019 4,1 млн. сомонӣ нигоҳ дошта шуда, 9 ҳаз. сомонӣ коҳиш ёфтаанд. Дар соли 2020 дороиҳои бонк 4,9 млн. сомониро ташкил дода, нисбати соли 2019 дар ҳаҷми 20% афзоиш ёфтаанд. Аммо, дар соли 2021 ҳаҷми дороиҳои бонки мазкур аз 4,9 млн.сомонии соли 2020, ба 4,4 млн сомонӣ расидаанд, ки дар ҳаҷми 10% солона коҳиш ёфтаанд. Қайд кардан ҷоиз аст, ки дар соли 2021 бӯҳрони дохилинизомии бонкии кишвар ва ҳолатҳои вазъи молиявии ҷаҳонӣ, паст гардидани сатҳи хизматрасониҳо ба коҳишёбии дороиҳои бонки мазкур оварда расонидааст.

Рақамҳои ҷадвали 2, нишон медиҳанд, ки соли 2022 дороиҳои БДА “Амонатбонк” яқбора афзоиш ёфтаанд, ки ба 6,4 млн. сомонӣ расидаанд. Таҳлили афзоиши солона нишон медиҳад, ки дар соли 2022 дороиҳои бонк ба 43,1% афзоиш ёфтаанд. Ин нишондиҳандаҳо мебошад, ки дар соли 2022 бонки мазкур фаъолияти молиявиро иқтисодии худро барқарор намудааст.

ҚСК “Ориёнбонк” дуҷумин ташкилоти қарзие мебошад, ки ҳамчун ташкилоти низомсоз қабул карда шудааст. Дороиҳои бонки мазкур, дар соли 2018 2,6 млн. сомониро ташкил кардаанд. Дар соли 2019 дороиҳои ин бонк 3,1 млн сомониро ташкил кардаанд, ки нисбати соли 2019 дар ҳаҷми 485,6 ҳазор сомонӣ зиёд гардидаанд. Дар соли 2020 дороиҳои бонки мазкур дар ҳаҷми 25,4% афзоиш ёфта, имкон дод, ки бонк фаъолияти молиявиро иқтисодии худро самаранок ба роҳ монад. Ҳамчунин, дар соли 2021 ҳаҷми дороиҳо ба 5,5% ва 2022 -13,1% афзоиш ёфтаанд.

ҚСП “Бонки Эсхата” яке аз бонкҳои тичоратии универсалий дар ҷумҳурӣ ба шумор меравад, ки дар шароити муосир, қариб ҳамаи шаклҳои хизматрасониҳои молиявиро ба мизочони худ пешниҳод дорад. Ҳатто, хизматрасониҳои лизингӣ, овердрафт ва қарзҳои ипотекиро ба аҳолии кишвар пешниҳод дорад, ки боқимонда бонкҳои кишвар ингуна хизматрасониҳоро надоранд. ҚСП “Бонки Эсхата” яке аз бонкҳои мебошад, ки дар рушди бозори қоғазҳои қимматноки кишвар саҳмгузор буда, қоғазҳои қимматноки худро ба фурӯш баровардааст. Муносибатҳои молиявиро бонкиро бо бонкҳои давлатҳои Аврупо барпо намуда, тибқи барномаҳои молиякунонии онҳо, маблағҳои қарзиро бо фоизҳои паст аз онҳо дастрас мекунад.

Дороиҳо ҚСК “Бонки Эсхата” мисли бонкҳои дигар доимо дар масири афзоиш мебошанд. Агар дар соли 2018 ҳаҷми дороиҳои бонк 1,9 млн. сомониро ташкил карда бошад, пас дар соли 2019 ин нишондиҳанда ба 2,1 млн. сомони расидааст, ки 190,7 ҳаз. сомонӣ зиёд мебошад. Дар соли 2021 ҳаҷми дороиҳои бонк ба 3,1 млн сомонӣ расидаанд, ки нисбати соли 2020 ба 31,6% афзоиши солоноро касб кардааст. Ҳамчунин, дар соли 2022 бошад ҳаҷми дороиҳои бонк ба 4,3 млн сомонӣ расидаанд.

Ҳаҷми дороиҳои ташкилотҳои қарзии низомсоз (ҷадвали 2) ва динамикаи умумии онҳо дар диаграммаи 2 оварда шудааст, ки дар соли 2018 онҳо ба 8,7 млн. сомонӣ расидаанд. Дар соли 2019 ҳаҷми дороиҳои бонкҳои тичоратӣ ба 10,7 млн. сомонӣ расидаанд, ки нисбати соли 2018 22,9% афзоиш доштаанд. Ҳамчунин, дар соли 2020 бошад, нишондиҳандаи мазкур ба 12,5 млн. сомониро ташкил кард, ки 16,8% афзоиши солона доранд. Афзоиши суръатноки дороиҳои бонкҳои тичоратии низомсоз дар соли 2022 ба 16,9 млн сомонӣ расидаанд, ки 29% афзоишро ташкил намудаанд.

Таҳлили сохтори дороиҳои бонк имконият медиҳад, ки андешаҳои зеринро баён намоем. Идоракунии дороиҳои бонкҳои тичоратӣ дар шароити муосир аҳамияти васеи иқтисодӣ дошта, роҳҳои самаранок истифода бурдани онҳоро бонкҳои тичоратӣ ҳамочониба тарҳрезӣ намуда, аз хавфҳои дохилӣ ва беруна эмин нигоҳ медоранд. Ҳодисаҳои даҳ соли охир гувоҳӣ он мебошанд, ки иқтисодиёти ҷаҳон дар ҳолати ноустувор қарор дошта, метавонанд дар дилхоҳ вақт самтҳои рушди худро тағйир диҳанд. Дар чунин ҳолати пешгӯинашаванда танзим ва идоракунии самаранокии дороиҳо бонкҳои тичоратӣ яке аз масъалаҳои муҳим доништа шуда, метавонанд ба рушди иқтисодиёти миллий таъсири манфию мусбӣ гузоранд. Аз ин рӯ, дар назди бонкҳои тичоратӣ вазифаҳои

аввалиндарач, ин самаранок идоракунии дороиҳои худ мебошад. Яке аз сарчашмаҳои афзоишҳои дороиҳои банкҳои тижоратӣ, ин даромади онҳо аз амалиётҳои молиявӣ хизматрасониҳо мебошад. Барои таъмини даромаднокӣ ва устувории банкҳои тижоратӣ, пеш аз ҳама, сохтори сифатии даромадҳои онҳо ташаккул додашуда, сатҳи хароҷот пурра танзим карда шавад.

Диаграммаи 2. Ҳаҷми умумии дороиҳои ташкилотҳои қарзии низомсози соли 2023 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраҳои 2018-2022

Diagram 2. Total assets of regulatory credit organizations in 2023 in the Republic of Tajikistan in the period 2018-2022



Сарчашма: Ҳисоби муаллиф тибқи рақамҳои ҷадвали 2.

Яке аз сарчашмаҳои асосии ташаккули селяҳои пулии дар фаъолияти банкҳои тижоратӣ ин даромади онҳо ба ҳисоб меравад. Худи даромад ҳам яке аз нишондиҳандаҳои муҳими рушди соҳа арзёбӣ гардида, тибқи назарияи идоракунии фаъолияти банкҳои тижоратӣ, ҳамасола бояд сатҳ ва ҳаҷми даромадҳои банкҳо афзоиш ёбанд. Ҷихати таҳлил, афзоиши солонаи даромадҳои банкҳои тижоратӣ, диаграммаи навбатӣ пешниҳод карда мешавад, ки дар ҳаҷми даромадҳои банкҳои низомсоз дар соли 2023 оварда шудаанд.

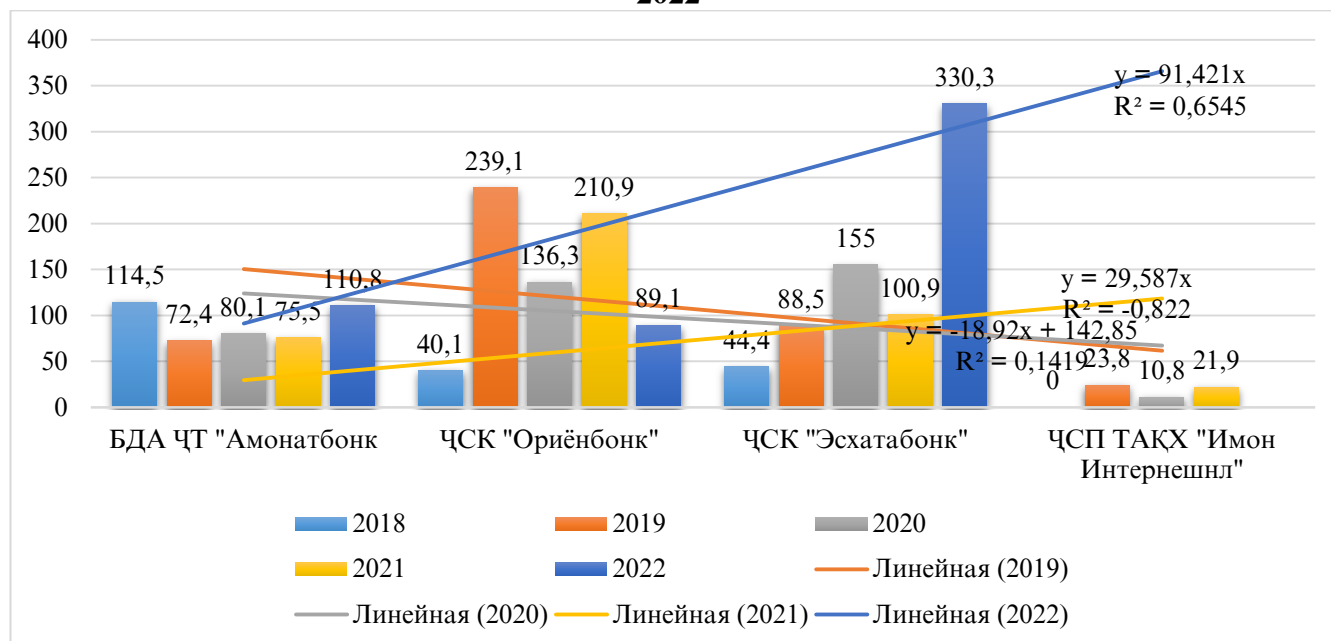
Гузaronидани чунин таҳлил имкон медиҳад, ки нишондиҳандаҳои самаранокии умумии банк бо мақсади арзёбии самаранокии идоракунии банк дар маҷмӯъ, муайян намудани манбаъҳои баланд бардоштани даромаднокии амалиёти алоҳида, кам кардани хароҷоти банк, инчунин устувории фоидаи бадастовардаи банк ва муомилоти дорои хавфи баландро, ки боиси хароҷоти иловагӣ гардидаанд ё эҳтимолан ба вучуд омадаанд, муайян мекунам.

Натиҷаҳои таҳлили дигарамма нишон медиҳанд, ки ҳаҷми даромадҳои банкҳои тижоратии низомсоз, мунтазам афзоиш ёфта истодаанд. Масалан, дар соли 2019 даромадҳои софи БДА ҚТ “Амонатбанк” 72,4 ҳаз. сомониро ташкил карда бошанд, пас нишондиҳандаи мазкур дар соли 2022 ба 110, 3 ҳаз. сомонӣ расид, ки нисбати соли 2019 37,9 ҳаз. сомонӣ ё 52,3% афзоиш ёфтаанд.

ҚСК “Ориёнбанк” низ дар давраҳои интихобии таҳлилий, самаранокии фаъолияти худро тақвият бахшида, мунтазам сатҳи даромадҳои софи худро афзоиш додааст. Агар дар соли 2018 ҳаҷми даромадҳои софи ҚСК “Ориёнбанк” 40,1 ҳаз. сомониро ташкил карда бошад, дар соли 2022 ин нишондиҳанда ба 89,1 ҳаз. сомонӣ расид, ки нисбати соли 2018 2,2 маротиба зиёд гардидаанд.

Диagramмаи 3. Нишондодҳои даромадҳои софи бонкҳои тиҷоратӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2022

Diagram 3. Indicators of net income of commercial banks in the Republic of Tajikistan for 2018-2022



Сарчашма: Ҳисоби муаллиф тибқи ҳисоботҳои молиявии ташкилотҳои қарзӣ барои солҳои 2018-2022

Агар сатҳи даромадҳои софи ҚСК “Бонки Эсхата” дар соли 2018 44,4 ҳаз. сомониро ташкил карда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2022 ба 330,3 ҳаз. сомони расидааст. Яке аз натиҷаҳои асосии фаъолияти бонки мазкур ин мебошад, ки дар соли 2022 нисбати соли 2018 даромадҳои соф 285,97 ҳаз. сомони зиёд гардида, 7,4 маротиба афзоиш ёфтаанд. Бояд қайд кард, ки бонки мазкур дар бозори хизматрасониҳои бонкию молиявӣ мавқеи хосси худро дорр буда, дар аксар маврид мавқеи роҳбариро дорад.

ҚСП ТАҚХ “Имон Интернешнл” дар бозори хизматрасониҳои бонкию молиявӣ мавқеи хосси худро дорад, ки байни ташкилотҳои қарзии хурд, яке аз ташкилотҳои пешқадам мебошад. Соли 2018, даромадҳои софи ин ширкат 23,8 ҳаз. сомониро ташкил намуд. Дар соли 2022 бошад, сатҳи даромадҳои софи ҚСП ТАҚХ “Имон Интернешнл” дар сатҳи 31,0 ҳаз. сомони расидааст, ки нисбати соли 2019 ба 7,2 ҳаз. сомони ё 30,2% афзоиш ёфтааст.

Таҳлили линейни, ки дар диаграммаи 3, оварда шудаанд, сатҳи самаранокии даромадҳои софи бонкҳои тиҷоратиро нишон медиҳанд.

Муқаррир: н.и.и., дотсенти ДМТ - Гулаков У.М.

АДАБИЁТ

1. Бобоев А.А. Мушкилоти ташаккулёбии сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзӣ / А.А. Бобоев, М.А. Назаров // Кишоварз. - 2019. -№2. -С.173-177.
2. Бобоев Н.М. Вопросы формирования и использования финансовых ресурсов банков / Н.М. Бобоев // Вестник университета (Российско-Таджикский (славянский) университет. – 2019. -№3(67). -С.98-110.
3. Вазъи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба санаи 30 сентябри соли 2023. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://www.nbtj.org> (санаи истифодабарӣ: 25.01.2024).
4. Назаров А. Асосҳои ташкилдиҳии идоракунии фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ дар шароити муосир / А. Назаров // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. - 2022. -№2(41). -С.288-294.
5. Одинаев С.П. Бонкҳои тиҷоратӣ: нақш, мақом ва аҳамияти онҳо дар муносибатҳои иқтисодии муосир / С.П. Одинаев // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. - 2019. -№4(258). -С.143-147.
6. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 28.12.2023, ш. Душанбе.
7. Рустамова Р. Роҳҳои асосии таъмини устувории низоми бонкӣ / Р. Рустамова // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. - 2022. -№2(41). -С.274-278.

8. Сафаров С.З. Асосҳои устувории молиявии бонкҳои тичоратӣ / С.З. Сафаров, П.М. Саидмуродов // Кишоварз. - 2020. -№4(89). -С.221-225.
9. Хайрзода Ш.Қ. Арзёбии иқтисодии сармоягузори пасандозҳои хонаводаҳо дар пасманзари хоҳиши эътимод ба низомии бонкӣ / Хайрзода Ш.Қ. // Иқтисодиёти Тоҷикистон. - 2021. -№52. -С.79-90.
10. Ҳикматов У.С. Мукамалгардонии амалиётҳои асъорӣ дар бонкҳои тичоратӣ. Монография. / У.С. Ҳикматов, Сайфуллозода С. -Душанбе: Ирфон, 2021. -204 с.

ТАҲЛИЛИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ РУШДИ БОНКҲОИ ТИЧОРАТӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Бо истифода аз усулҳои муосири таҳлили иқтисодию молиявӣ дар мақолаи мазкур, саҳми бонкҳои тичоратӣ дар рушди иқтисодиёти кишвар муҳим доништа шуда, адабиёти васеи соҳа омӯхта шудаанд. Дар асоси омӯзиши адабиётҳои васеи илми иқтисод муайян гардид, ки бо истифода аз равиши даромаднокии ҷаҳони бонкӣ, ҷаҳони онҳо камназир омӯхта шудааст, ки асоси таҳлилро ташкил кард. Дар асоси равиши интиҳобгардида, ҷиҳати муайян намудани сатҳи рушди бонкҳои тичоратӣ дар шароити муосир нишондиҳандаҳои зерин: дороиҳои бонкҳои тичоратӣ, маржаи фоизи соф, даромадҳои бонкҳои тичоратӣ ва сандуқи пасандозии бонкҳои тичоратӣ интиҳоб карда шудааст. Дар асоси таҳлил нишондиҳандаҳои мазкур, ҷиҳати тақвим ва рушди минбаъдаи бонкҳои тичоратӣ, тавсияҳои илмӣ ва муқарраротҳои муҳим барои соҳаи мазкур, пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо: дороиҳои бонкҳои тичоратӣ, маржаи фоизи соф, даромадҳои бонкҳои тичоратӣ, сандуқи пасандозии бонкҳои тичоратӣ, иқтисодиёти миллӣ, соҳаҳои молиявӣ, устувории молиявии бонкҳо, роҳҳои идоракунии сандуқӣ қарзӣ, тақомули сиёсати идоракунии бонкҳо.

АНАЛИЗ ПОКАЗАТЕЛЕЙ РАЗВИТИЯ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

С использованием современных методов экономического и финансового анализа в данной статье рассматривается вклад коммерческих банков в развитие экономики страны, а также изучается обширная литература по данной области. На основе изучения обширной экономической литературы установлено, что при рентабельность банковской деятельности изучалась редко, что и легло в основу анализа. На основе выбранного подхода для определения уровня развития коммерческих банков в современных условиях выбраны следующие показатели: активы коммерческих банков, чистая процентная маржа, доходы коммерческих банков и депозитные портфели коммерческих банков. На основе анализа этих показателей для совершенствования и дальнейшего развития коммерческих банков предложены научные рекомендации и важные положения в этой сфере.

Ключевые слова: активы коммерческих банков, чистая процентная маржа, доходы коммерческих банков, депозитные ячейки коммерческих банков, национальная экономика, финансовый кризис, финансовая устойчивость банков, способы управления кредитным портфелем, совершенствование политики управления банками.

ANALYSIS OF DEVELOPMENT INDICATORS OF COMMERCIAL BANKS IN MODERN CONDITIONS

Using modern methods of economic and financial analysis, this article examines the contribution of commercial banks to the development of the country's economy, and also examines the extensive literature in this area. Based on the study of extensive economic literature, it was established that the profitability of banking activities was rarely studied, which formed the basis of the analysis. Based on the chosen approach, the following indicators were selected to determine the level of development of commercial banks in modern conditions: assets of commercial banks, net interest margin, income of commercial banks and deposit portfolios of commercial banks. Based on the analysis of these indicators, scientific recommendations and important provisions in this area are proposed for the improvement and further development of commercial banks.

Keywords: assets of commercial banks, net interest margin, income of commercial banks, deposit boxes of commercial banks, national economy, financial crisis, financial stability of banks, methods of managing the loan portfolio, improving bank management policies.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Сафаров Қаландар Саймаҳмудович* – Донишгоҳи давлатии Данғара, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент, мудири кафедраи молия ва ҷаҳони бонкӣ. **Суроға:** 735320, Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Марказӣ, 25. E-mail: safarov.kalandar@mail.ru. Телефон: **108-70-70-70**

Сведения об авторе: *Сафаров Каландар Саймахмудович* - Дангаринский государственный университет, кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой финансов и банковского дела. **Адрес:** 735320, Дангара, Республика Таджикистан, улица Маркази, 3. E-mail: safarov.kalandar@mail.ru. Телефон: **108-70-70-70**

Information about the author: *Safarov Kalandar Saymakhmudovich* - Dangara State University, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Finance and Banking. **Address:** 735320, Dangara, Republic of Tajikistan, Markazi street, 3. E-mail: safarov.kalandar@mail.ru. Phone: **108-70-70-70**

Мариншоев М.М.

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

Рушди иқтисодӣ чакон бо афзоиши босуръат ва бесобиқаи истеҳсол ва истеъмоли молу хизматрасонӣ тавсиф дода мешавад, ки аз як тараф, ба некуаҳволии аҳоли мусоидат менамояд ва аз тарафи дигар, бешубҳа ба муҳити зист таъсири манфӣ низ мерасонад. Воқеан, вазъи муосири хоҷагии чаконӣ ба омилҳои экологӣ вобастагии бештар пайдо намуда, зарурати ба миён омадани модели нави иқтисодиро, ки омилҳои иҷтимоӣ экологиро ҳалалдор намесозад, ба вучуд овардааст. Вобаста ба ин, рушди «иқтисоди сабз» яке аз шартҳои асосии ҳифзи муҳити зист ва экологӣ барои наслҳои ҳозира ва оянда эътироф мешавад [3,с.70].

Дар айни замон, дар аксари мамлакатҳои чакон роҳҳои рушди иқтисоди сабзро пеш гирифта истодаанд, ки кафилии рушди устувори кишварҳоро таъмин мекунад. Дар асри ХХI масъалаҳои «иқтисоди сабз» аз ҷониби бисёре аз олимони чакон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, ки гузариш ба он дар шароити муосир зарурати ногузир мегардад.

Сабабҳои асосии ин гузаришро мушкилоти экологӣ, аз ҷумла тағйирёбии иқлим, мушкилоти иҷтимоӣ – афзоиши аҳоли, афзоиши бекорӣ, мушкилоти иқтисодӣ, ки дар соҳаҳои гуногун мунтазам бухронҳои иқтисодӣ молиявиро ба вучуд меоранд. Дар натиҷа, чакон ноустувор, мураккаб ва пешгӯинашаванда мегардад.

Барои ноил шудан ба рушди устувор аз ҷониби тамоми мамлакатҳо чораҳои зарурӣ андешида мешавад ва концепсияи гузариш ба «иқтисоди сабз» яке аз воситаҳои муҳими ноил шудан ба рушди устувор бо дарназардошти манфиатҳои ҷомеа ва муҳити зист мебошад.

Бояд қайд кард, ки зимни баррасии заминаҳои назариявии рушди “иқтисоди сабз” метавон шартҳои ташаккули онро дар таълимоти намоёндагони мактаби иқтисодии физиократҳо мавриди омӯзиш қарор дод, ки ба сифати боигарии ягона табиятро меҳисобиданд. Намояндаи асосӣ ва маъруфи ин таълимот Франсуа Кене буд. Ба ақидаи физиократҳо иқтисодиёт қонунҳои табиӣ худро дорад (мафҳуми тартиботи табиӣ), ки ба онҳо таъсир расонидан мумкин нест ва мувофиқи ақидаҳои онҳо иқтисодиёт дар ҳолате рушд меёбад, ки давлат ба муносибатҳои иқтисодӣ даҳлат накунад.

Олимони дар солҳои 60-уми асри ХХ ба омӯзиши масъалаи аз бемаҳдуд зиёд истифода намудани сарватҳои табиӣ, бинобар афзоиши аҳоли шуруъ карданд. Соли 1972 клуби Рим маърузаи «Маҳдудиятҳои рушд»-ро нашр кард, ки дар он ба масъалаҳои тамоми шудани захираҳои табиӣ, таъсири манфии фаъолияти инсон ба муҳити зист ва афзоиши партовҳо бахшида шудаанд. Муаллифони маъруза масъалаи зарурати дарк намудани ҳадди афзоиши истеҳсолоти саноатро бо назардошти захираҳои маҳдуди табиӣ ба миён гузоштанд [9].

Инчунин, дар соли 1972 Барномаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба муҳити зист (United Nations Environment Programme - UNEP) бо мақсади ҳалли мушкилоти экологӣ ва нигоҳ доштани он барои наслҳои оянда таъсис дода шуд. Ин созмон Рӯзи ҷаҳонии муҳити зистро таъсис додааст, ки 5 июн ҷашн гирифта мешавад.

Бояд қайд кард, ки истилоҳи «иқтисоди сабз» бори нахуст ба адабиёти илмӣ аз ҷониби иқтисоддонҳои бритониёӣ Давид Пирс, Анил Маркандиа ва Эдвард Барбиер дар гузорише ба Ҳукумати Бритониё дар соли 1989 таҳти унвони «Нақшаи «иқтисоди сабз»» ворид карда шудааст [10,с.192].

Ҳояи асосии «иқтисоди сабз» аз тарафи Давид Пирс, иқтисодчӣ-мутахассиси пешбари захираҳо ва муҳити зист бармеояд. Маҳз илми захираҳо ва муҳити зист асоси рушди концепсияи «иқтисоди сабз» буд. Давид Пирс дар қорҳои илмӣ худ аз қабилӣ “Таҳқиқот оид ба иқтисодиёти муҳити зист дар Британияи Кабир” (1973), “Иқтисоди муҳити зист” (1976) дар бораи тамоми захираҳои табиӣ ва аз байн рафтани гуногунии биологӣ дар сайёра сухан гуфтааст. Аммо, ин нақша «иқтисоди сабз»-ро муайян накардааст, онро

дертар Давид Пирс дар соли 1992 пешниҳод карда буд. Ба ақидаи ӯ «иктисоди сабз» иктисодест, ки метавонад худро дар асоси рушди устувор дубора тавлид кунад. Рушди устувор хусусияти дуҷуми умумии иктисоди сабз мебошад. Хусусияти сеҷуми умумӣ аз он бар меояд, ки дар баробари тағйир ёфтани шакли иктисодиёт қобилияти такрористехсолкунии он дар баробари кам шудани таносуби масолаҳ ва энергияи сарфшуда барои истеҳсоли маҳсулоти иктисодӣ хеле меафзояд. Хусусияти асосии «иктисоди сабз», ҷудошавии мунтазами суръати тағйирёбии самараи иктисодӣ ва захираҳои табиӣ дар ин раванд истифодашаванда мебошад.

Дар асоси Барномаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба муҳити зист (UNEP) дар соли 2008, ташаббуси «иктисоди сабз» (GEI) оғоз гардид, ки ба пешниҳоди хизматрасониҳои машваратӣ нигаронида шудааст, ташкилотҳои гуногун низ ҷалб карда шуда, таҳқиқоти дахлдор идома дорад, ки ба гузариши «иктисоди сабз» дар ҳар як кишвар мусоидат мекунад.

Дар соли 2009 Барномаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба муҳити зист гузориши Global Green New Deal-ро омода намуд, ки ҳамчун як қисми ташаббуси «иктисоди сабз»-ро дар бар мегирад. Ҳадафҳои асосӣ беҳбуди устувории иктисоди ҷаҳонӣ, коҳиш додани партовҳои гулхонаӣ ва таназзули низомҳои экосистемӣ, ҳимояи манфиатҳои кишрҳои осебпазири аҳоли ва таъмини ноил шудан ба Ҳадафҳои Рушди Устувор буданд. Масъалаи «иктисоди сабз» соли 2010 дар натиҷаи омодагӣ ба Конфронси СММ оид ба рушди устувор, ки пас аз 2 сол баргузор шуд, тавачҷуҳи ҷомеаи ҷаҳониро ба худ ҷалб кард. Дар рӯзномаи Қатъномаи №64/236 Ассамблеяи Генералии СММ мавзӯҳои «иктисоди сабз» дар доираи рушди устувор, рафъи камбизоатӣ ва марзҳои институтсионалии рушди устувор дохил карда шудааст. Моҳи ноябри соли 2011 Барномаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба муҳити зист гузориши «иктисоди сабз»-ро нашр кард, ки дар он муқаррароти асосии гузариш ба «иктисоди сабз» оварда шудааст.

Вобаста ба ин ташаббус, ба рӯзномаи Рио + 20 дар соли 2012 масъалаи «иктисоди сабз»-ро дар доираи рушди устувор ва барканор намудани камбизоатӣ ҳамчун воситаи ноилшавӣ ба рушди устувор ворид карда шуд.

Барномаи Созмони Милали Муттаҳид оид ба муҳити зист «иктисоди сабз»-ро дар сомонҳои худ чунин шарҳ медиҳад: «иктисоде, ки некуаҳволии одамонро баланд мебардорад ва адолати иҷтимоиро таъмин менамояд, ҳамзамон, хавфҳои муҳити зистро кам ва харобшавии онро эмин медорад». Ё шарҳи дигари ин ташкилот ба таври кӯтоҳ чунин оварда мешавад: «иктисоди сабз» - ин иктисоди камгулхонаӣ, сарфаи захираҳо ва таъминкунандаи баробарии иҷтимоӣ мебошад.

Моделҳои «иктисоди сабз» ба қонеъ гардонидани талаботҳои инсон, бо дарназардошти таъсири мутақобила бо муҳити зист ва афзалияти некуаҳволии наслҳои оянда диққати маҳсус медиҳад. Ба ибораи дигар, «иктисоди сабз» низомии фаъолияти иктисодие мебошад, ки ба истеҳсол, тақсим, мубодила ва истеъмоли молу хизматрасонӣ алоқаманд аст, ки ба баланд бардоштани некуаҳволии мардум, наслҳои оянда ва ба паст кардани хатарҳои ҷиддии экологӣ оварда мерасонад [2,с.116].

«Иктисоди сабз» яке аз самтҳои муносири илми иктисод буда, дар пешрафти иктисодиёти ҷумҳури саҳми арзанда мегузорад. Олимон ва мутахассисон «иктисоди сабз»-ро ба маънои васеаш чунин тарзи фаъолияти хоҷагидорӣ меҳисобанд, ки ба боло рафтани сатҳи зиндагии аҳоли ва таъмини адолати иҷтимоӣ мусоидат намуда, ҳамзамон, хатарро ба муҳити зист ва харобшавии табиат коҳиш медиҳад. Ба маънои маҳдудаш «иктисоди сабз»-ро ҳамчун технологияи коркард, истеҳсол ва истифодабарии таҷҳизот барои назорат ва кам кардани партовҳои моддаҳои ифлоскунанда ва газҳои гулхонаӣ, мониторинг ва пешгӯии тағйирёбии иқлим, ҳамчунин, технологияҳои сарфаи энергия ва энергетикаи барқароршаванда маънидод кардан мумкин аст [6,с.26].

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар миқёси ҷаҳон ҷиҳати густариши ҳадафҳои иктисоди сабз нақши муассир дорад. Мубраммияти гузариш ба иктисоди сабзро Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз минбарҳои бонуфузи ҷаҳон чандин маротиба иброз намудаанд. Аз ҷумла, дар Конференсияи СММ “Рио+20” оид ба рушди устувор дар Рио-де-Жанейро Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин қайд карданд: «Истифодаи самаранок ва эҳтиёткоронаи захираҳои табиӣ, ки таркиби асосии иктисодиёти сабз

мебошад, инкишофи соҳаҳои иҷтимоӣ ва ҳифзи экосистемаҳо, ташкили низомҳои дурусти идоракунии ва дастгирии муҳити бозорӣ чун як қисми самти ислоҳот дар Тоҷикистон баромад мекунад, ки ба мақсадҳои рушди устувор мутобиқи Декларатсияи Ҳазорсолаи СММ нигаронида шудааст» [11]. Дар суҳанронии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар саммити гурӯҳи 77 ва Чин дар ҳошияи Конфронси ҷонибҳои Конвенсияи қолабии СММ оид ба тағйирёбии иқлим (COP 28) дар Аморати Муттаҳидаи Араб 2-юми декабри соли 2023 қайд гардидааст, ки имрӯз тағйирёбии иқлим зимни истифодаи захираҳои табиӣ ва фаъолияти бемайлони соҳаҳои мухталифи ҳаёти инсон аз мо муносибати дастаҷамъона ва муккамалро тақозо менамояд.

Вобаста ба ин, 30 сентябри соли 2022 Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти №482 оид ба қабули «Стратегияи рушди «иктисоди сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037» таҳия гардид, ки чиҳати рушди минбаъдаи ин модели муосири иқтисодӣ, яъне иқтисоди сабз мавриди татбиқ қарор дода мешавад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати пешсафи ҷаҳон дар самти рушди иқтисоди «сабз» соли 2037 воқеан ба кишвари «сабз» табдил меёбад. Ҳоло Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи фоизи истеҳсоли барқ аз манбаъҳои барқароршаванда дар ҷаҳон дар ҷойи 6-ум қарор дорад. 98 фоизи нури барқ дар нуругоҳҳои барқи обӣ истеҳсол карда мешавад.

Ҳадафи гузаронидани ислоҳоти дастурӣ, таъмини истифодаи самараноки сармояи табиӣ, ҷалби сармоягузори, амалӣ намудани технологияи муосиру инноватсионӣ ва таҳкими ҳамкориҳои байналмилалӣ дар самти иқтисоди «сабз» мебошад. Амалӣ намудани стратегия ба таъмини рушди устувор дар соҳаҳои иқтисодӣ, суботи иҷтимоӣ, мувозинати экологӣ ва баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон мусоидат менамояд.

Назарияи иқтисоди сабз ба се қоидаи асосии қабул шуда, асос ёфтааст:

- имконнопазирӣ, васеъшавии беохирӣ доираи таъсир дар фазои маҳдуд;
- имконнопазирӣ қонеъ гардонидани талаботи беохир рушдбанди дар шароити захираҳои маҳдуд;
- дар рӯи замин ҳама бо ҳам алоқаманд аст.

Дар иқтисоди «сабз» низоми самтҳо зерин вучуд дорад:

1. Татбиқ намудани манбаъҳои барқароршавандаи энергия. Қобили зикр аст, ки ба андешаи экологҳо, барои пешгирӣ аз тағйирёбии ҷиддии иқлим дар ҷаҳон, бояд беш аз нисфи тамоми захираҳои зери заминӣ кашфношуда боқӣ монанд.

2. Такмил додани низоми идоракунии партовҳо. Дар ҳоли ҳозир, дар кишварҳои пешрафта, дар як рӯз ба ҳар сари аҳоли аз 1 то 3 кг партовҳои саҳти коммуналӣ тавлид мешаванд ва танҳо дар Иёлоти Муттаҳидаи Америка ин миқдор дар ҳар 10 сол 10% меафзояд. Дар Русия партовгоҳҳо дар маҷмуъ беш аз 2 ҳазор метри мураббаъро ишғол мекунанд.

3. Такмил додани низоми идоракунии захираҳои об. Ҳоло ҳар шашумин нафар дар ҷаҳон норасоии маводи ғизоиро аз сар мегузаронад, аз он ҷумла оби тозаи нӯшокӣ.

4. Рушди нақлиёти «сабз» (устувор, тоза). UNEP дар бораи роҳҳои коҳиш додани талабот ба нақлиёт, бахусус воситаҳои нақлиёти хусусӣ, бидуни осебпазирӣ умумии ҳаракат дар роҳ қор мекунад.

5. Ҳоҷагии органикӣ дар соҳаи кишоварзӣ. Он рад кардани истифодаи гербисидҳо, пестисидҳо, инчунин нуриҳои пайдоиши сунъиро дар назар дорад. Маҳсулоти кишоварзии органикӣ дорои организмҳои аз чиҳати генетикӣ тағйирёфта надоранд, бе истифодаи компонентҳои электронӣ коркард карда мешаванд ва аз тамос бо моддаҳои ғайритабиӣ дур нигоҳ дошта мешаванд.

6. Самаранокии энергия дар ҳоҷагии манзилию коммуналӣ. Мавҷудияти комплексҳои истиқоматӣ, ки бо конструкцияҳои гармидиҳандаи бесамар ва низомҳои таъминоти гармӣ чиҳозонида нашудаанд, боиси талафоти зиёди гармӣ мегардад.

7. Ҳифз ва идоракунии самаранокии экосистемаҳо. Тамоми гуногунии фаъолияти инсон дар биосфера боиси тағйироте мегардад, ки самт ва дараҷаи онро одатан бӯҳрони экологӣ меноманд.

Ин соҳаҳо дар шароити рушди иқтисодиёти сабз мувофиқи принципҳои зерин инкишоф меёбанд: адолат (баробарӣ); эҳтиром (ободӣ ва некуаҳволии ҳама); чораҳои эҳтиётӣ (бо назардошти сарбории ҳадди аксар дар сайёра); иштирок (дар қабули қарорҳо); идоракунии оқилона (ҳисоботдихӣ); устувории иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ; самаранокӣ (истеҳсол ва истеъмоли устувор); алоқаҳои байни наслҳо (сармоягузорӣ ба оянда).

Амалисозии принципҳои иқтисоди «сабз» ба рушди муносибатҳои зерин таъсир мерасонад: робитаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дигар кишварҳо дар самти амалишавии иқтисоди «сабз» тақвият дода мешаванд; низоми содирот, қалби маблағҳо, сармоягузорӣ, аз ҷумла сармояи «сабз» таҳким дода мешавад; сохтори истеҳсол, тақсимот ва истеъмоли тақмилу тақвият дода шуда, ба рушди инсон нигаронида мешавад.

Иқтисоди «сабз» ба технологияҳои «сабз» асос ёфтааст, на бо оқибатҳо, балки бо сабабҳои мушкilotи экологӣ, ба кулӣ тағйир додани муносибат, маҳсулот ва муҳимтар аз ҳама, рафтори истеъмолкунандагон фаъолият мекунад ва масъалаҳои зеринро дар бар мегирад: самаранокии энергия аз он ҷумла энергияи алтернативӣ; низоми идоракунии энергия; нақлиёти забз; идоракунии партовҳо, партовҳо ба ҳаво ва об.

Ин технологияҳо ба мо имкон медиҳанд, ки ба ҳадафҳои зерин ноил гардем, ки иқтисоди ҷаҳонии муосир дар назди худ гузоштааст:

1. Кам кардани ифлосшавии муҳити зист ва баланд бардоштани самаранокии захираҳо дар соҳаҳои истеҳсолот, кишоварзӣ, сохтмон ва инфрасохтор.

2. Кам кардани тағйироти номусоиди иқлим тавассути гузариш ба энергияи сабз, каммасраф, тозатар (шамолӣ, офтобӣ, обӣ, геотермалӣ, биоэнергия, энергия аз қорқарди партовҳо) ва равандҳои истифодаи ниҳонии карбон (муҳаррикҳои барқӣ ё гибрида).

3. Паст кардани осебпазирӣ ва мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим тавассути низоми огоҳкунии бармаҳал ва технологияҳои ба ҳарорат аномалияҳо тобовар; тақмилу додани идоракунии самтҳои биологӣ ва захираҳои ҷангал.

4. Баланд бардоштани некуаҳволия тавассути самараноктар ва устувортар истифода бурдани захираҳои гуногуни биологӣ, аз ҷумла косметикаи табиӣ ва соҳаи дорусозӣ.

Бинобар ин, ба хусусиятҳои муҳими иқтисоди сабз омилҳои зерин дохил мешавад:

- истифодаи самаранокӣ захираҳои табиӣ;
- нигоҳдорӣ ва ташаккули сармояи табиӣ;
- кам кардани ифлосшавӣ, партовҳои кам карбон;
- пешгирии талафотҳои гуногуни биологӣ;
- афзоиши даромаднокӣ ва шуғлнокӣ;
- дар умум - адолати иҷтимоиро таъмин менамояд, хавфҳои муҳити зистро кам ва аз ҳаробшавӣ эмин медорад.

Стратегияи иқтисоди сабз татбиқи сиёсатҳои махсусро дар ҳама сатҳҳо дар бар мегирад, зеро мушкilotи экологӣ натиҷаи ноқомии бозор мебошад, ки дар натиҷа, низоми нархҳои бозор, арзиши муҳити зист ва арзиши таъсири манфиро ба таври бояду шояд инъикос намекунад (ва аксар вақт тамоман ба назар намегирад). Дар натиҷа, субъектҳои бозор ноил шудан ба ҳадафҳои ҳифзи табиат нигаронида нашудаанд ва ҳарҷоти экологиро дуруст ба назар намегиранд. Яъне, танзимгарони бозор аз ҷиҳати экологӣ бесамар мешаванд. Мушкilot ва микёси бесобиқаи ноил шудан ба ҳадафи нисбатан босуръати кабудизоркунии иқтисоди ҷаҳонӣ истифодаи фаъолони танзимгарони ғайрибозорӣ ва фаъолсозии назарраси сиёсатҳоро дар ҳама сатҳҳо – байналмилалӣ ва миллиро тақозо менамояд.

Стратегия бояд сиёсати умумии иқтисодӣ ва экологӣ, аз ҷумла ҳавасмандгардонии навоариҳои экологӣ тавассути сиёсати мувофиқи андоз, рақобат ва тичорат, ҳавасмандгардонии сармоягузорӣ ба технологияҳои нав ва бозорҳо, аз ҷумла сармоягузорӣ ба инфрасохтор ва барқарорсозии сармояи табиӣ, хариди давлатӣ, фаъолияти иттилоотӣ ва таълимӣ, ҳамчунин, сиёсати иҷтимоӣ аз ҷумла ташкили ҷойҳои кори сабزو бояд дар бар гирад.

Ба сиёсати берунии иқтисодӣ ва ҳамкориҳои байналмилалӣ, аз ҷумла расонидани ёрӣ ба мамлакатҳои рушдбанда, ки азнавсозии иқтисодиро дар муҳлати муайян мустақилона гузаронда наметавонанд, нақши бузург дода мешавад.

Гузариш ба иқтисодиёти сабз, банақшагирии рушд ва таҳлили ташаккули истифодаи нишондиҳандаҳои мувофиқро талаб мекунад, ки омили экологиро ба таври мувофиқ арзёбӣ мекунад: захираҳои истеъмолшуда, ифлосшавии муҳити зист ва хизматрасониҳои экосистемавӣ.

Маҳз ҳамин арзёбӣ ва шомил кардани он ба нишондиҳандаҳои асосии иқтисодӣ метавонад барои баланд бардоштани ҳолибияти иқтисоди сабз дар муқоиса бо модели анъанавии рушд ва пешгирии таназзули минбаъдаи муҳити зист мусоидат намояд.

Ин махсусан ба нишондиҳандаҳои дахл доранд, ки пешрафти истеҳсолоти аз ҷиҳати экологӣ тозаро тавсиф мекунанд.

Нишондиҳандаҳои мавҷуда асосан ҷанбаҳои соҳавӣ ё захиравӣ, аз ҷумла энергетика, саноат, самаранокии захираҳоро дар бар мегиранд, вале ҷанбаҳои муҳимро ба мисли арзёбии таъсир ба муҳити зист, масъулияти иҷтимоии корпоративӣ, инчунин як қатор бахшҳо ва соҳаҳо – молия, сайёҳӣ ва ғайраро дар бар намегиранд.

Самтҳои асосии рушди иқтисоди сабз, тибқи маълумоти UNEP, бахшҳо ва соҳаҳои зеринро дар бар мегирад: кишоварзӣ, моҳидорӣ, хочагии об ва ҷангал, истеҳсолоти саноатӣ, энергетика, сохтмон, нақлиёт, сайёҳӣ, нобудсозӣ ва коркарди партовҳои маишӣ ва саноатӣ, эко-шаҳрҳо. Онҳо, аз як тараф, ифлоскунадагони асосии муҳити зист ва аз тарафи дигар, барои татбиқи модели рушди сабз доройи потенциали пурқувват мебошанд.

Айни замон ҳаракати умумии рушди тамоми бахшҳои иқтисодиёт, ин тағйирот дар сохтори соҳа ва ташаккули сегменти сабз, баланд бардоштани самаранокии истифодаи захираҳои табиӣ ва ҳамзамон, вусъат додани коркарди дуҷумбораи партовҳои саҳт мебошад.

Татбиқи стратегияи рушди сабз, пеш аз ҳама, ба кам кардани сарбории экологии ғайриҷамъияти иқтисодӣ дар шароити муосир нигаронида шудааст.

Гузариш ба иқтисоди сабз як масъалаи ғайримуқаррарӣ, мураккаб ва печидаест, ки бо вазифаҳои гуногуни умумӣ алоқаманд ва мушкilotҳои зиёде дорад. Амиқ ва ҷиддияти онҳо аз мушкilotи бесобиқае, ки инсоният рӯ ба рӯ шудааст, вобаста аст. Дигаргунсозии амиқро на танҳо аз иқтисоди ҷаҳон талаб мекунад, балки дар ҳақиқат сухан дар бораи тағйир додани тамоми сохти иқтисодӣ ва тарзи ҳаёти инсоният меравад. То имрӯз, сарфи назар аз суръат бахшидан ба таҳия ва татбиқи модели рушди сабз, ин раванд бо суръати нокифоя пеш рафта, аз суръати афзоиши харобшавии муҳити зисти сайёра ба таври равшан ақиб мондааст.

Дар байни мушкilotи объективии татбиқи стратегияи рушди сабз, пеш аз ҳама, бояд маҷмуи масъалаҳои марбут ба таҷдиди сохтори технологияи иқтисоди ҷаҳон ва соҳаи энергетика қайд карда шавад. Дар айни замон, дар ҷаҳон тақрибан 90% тамоми энергия ба технологияҳои анъанавӣ асос ёфтааст ва ҳатто агар технологияҳои энергияи барқароршаванда аз ҷиҳати хароҷот бо онҳо баробар бошанд ҳам, дигаргунҳои назаррас аз сабаби мураккабии табдилдиҳии тамоми инфрасохтори энергетикӣ вақти тулониро талаб мекунанд. Инчунин муқовимати ширкатҳои соҳаи энергетикаи анъанавӣ ва давлатҳоеро, ки иқтисодашон ба захираҳои табиӣ асос ёфтааст, бартаараф кардан лозим аст.

Теъдоди зиёди технологияҳои зарурӣ барои рушди иқтисоди сабз аллакай дастрасанд: энергияи шамоли ва офтобӣ, гирифтани гази карбон, маводи биологии вайроншаванда ва ғайра. Дар бораи оқибатҳои ҷорӣ намудани технологияҳои нав, дараҷаи назарраси номуайяни вучуд дорад. Ҳамин тариқ, инқилоби сабз дар хочагии кишлоқ оқибати дутарафа дошта: аз як тараф, имкони шиддати проблемаи озуқаворӣ кумак мекунад, аз тарафи дигар, нигарониҳои қонунӣ дар бораи истифодаи пеститсидҳо ва ГМО-ро ба миён меорад. Масъалаи зарурати эҷод ва паҳн кардани технологияҳои сабз бо назардошти вазъи экологӣ муҳлатҳо хеле шадидтар мегардад. Тавре сценарияҳо нишон медиҳанд, инқилоби технологияи сабз, бояд дар се-ҷор даҳсолаи оянда сурат гирад. Ин вазифаи бениҳоят душвор аст, зеро вақт барои таҳия, татбиқ ва паҳн кардани технологияҳои нав лозим аст. Инқилобҳои қаблӣи технологӣ дар тули давраҳои хеле дарозтар, тақрибан ҳафтод сол ё бештар аз он ба амал омаданд.

Проблемаҳои асосии бунёди иқтисоди сабз, ин масъалаҳои молиявӣ ва иқтисодӣ мебошанд. Барқарор кардани иқтисоди ҷаҳонӣ, як раванди гаронарзиш аст. Хароҷоти он,

ки аз ҷониби созмонҳои байналмилалӣ ҳисоб карда шудааст, ба таври назаррас аз 2 то 25% ММД-и ҷаҳонӣ ва бештар аз он фарқ мекунад. Мушкилоти татбиқи стратегияи сабз низ ба дараҷаи назарраси номуайяни дар дурнамо вобаста аст. Ин, аз ҷумла, ба номуайянии суръати рушди равандҳои муҳити зист, тағйироти босуръати ҷаҳон, самти рушд ва самаранокии истифодаи технологияҳои нав вобаста аст.

Таҷрибаи солҳои охир нишон медиҳад, ки вазъият хеле зуд тағйир меёбад. Масалан, олимони ҷунин мешуморанд, ки равандҳои таназзули экосистема метавонад якбора зиёд шавад. Илова ба ҳадафҳои объективӣ, монеаҳои зиёди субъективӣ барои татбиқи стратегияи рушди сабз, ба монанди монеаҳои сиёсӣ мавҷуданд. Яке аз монеаҳои муҳим, ин зиддият байни моҳияти ҳама гуна тичорате, ки ба гирифтани фоида равона шудааст, ҳадафҳои бунёди иқтисоди сабз мебошад. Сарфи назар аз пайдо шудани имкониятҳои нави фаъолияти тичоратӣ, шумораи зиёди ширкатҳо то ҳол ба сабзгардонии фаъолияти худ муносибати манфӣ доранд, ки чораҳои экологиро ҳамчун хароҷоти иловагӣ медонанд.

Ҳалли аксари ин мушкилот дар ҳамгирии минбаъдаи концепсияи рушди сабз ба стратегияҳои ҳукумат, таҳкими нақши давлат дар пешбурди он ва сармоягузорӣ ба навоариҳои сабз, пурзӯр намудани сиёсати давлатии экологӣ, аз ҷумла тавсеаи назарраси ҳавасмандгардонии иқтисодӣ барои фаъолияти дахлдори иқтисодӣ ва тадриҷан кам кардани субсидияҳо барои истеҳсоли манбаи барқарорнашавандаи энергия, зиёд намудани таваҷҷуҳ ба фарҳанг ва иттилоот вобаста аст. Мавқеи фаъолро дар татбиқи стратегияи ЕС, Ҷопон, Чин, Ҷумҳурии Корея, Таиланд, Бразилия, инчунин баъзе дигар кишварҳо ва иттиҳодияҳои ҳамгирӣ доранд. Ҳамзамон, сабзгардонии иқтисод метавонад ба ҳифзи муҳити табиӣ, ки манбаи асосии даромад, пеш аз ҳама, дар кишварҳои қафомонда, ба ҳалли мушкилоти об, озӯкаворӣ ва дигар мушкилотҳо ба монанди баланд бардоштани сатҳи шугли аҳоли ва сатҳи зиндагии мардум мусоидат кунад. Ба андешаи як қатор кишварҳои рӯ ба рушд ва кишварҳои иқтисодашон дар ҳоли гузариш қарор дошта (аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон), стратегияи нав метавонад аз ҷониби кишварҳои пешрафта барои қорӣ кардани чораҳои якҷонибаи протекционистӣ истифода шавад, ки ин боиси боз ҳам афзудани нобаробарӣ шуда, ба рушди онҳо ҳалал мерасонад. Дар ҳамин ҳол, тичорати байналмилалӣ метавонад ба суръатбахшии гузариш ба иқтисоди сабз мусоидат кунад. Афзоиши тичорат боиси рушди самаранокии истеҳсолот мегардад ва боиси коҳиши фишори экологӣ тавассути кам кардани истеъмоли захираҳо ва тавлиди дубораи партовҳо мегардад; барои ҳифзи муҳити зист захираҳои иловагии молиявӣ медиҳад, даромади аҳолиро зиёд мекунад ва шуурнокии экологиро бедор мекунад; ба паҳншавии стандартҳои экологӣ мусоидат мекунад ва талаботро ба молҳо ва хизматҳои экологӣ афзоиш медиҳад, инчунин имкониятҳои кишварҳои рӯ ба рушдро барои ворид шудан ба бозорҳои содироти экологӣ афзоиш медиҳад.

Ҳамкориҳои байналмилалӣ низ барои коҳиш додани хатарҳои сершумори таҷдиди сохтори иқтисоди ҷаҳонӣ зарур аст. Таъмини иттилоотӣ барои гузаштан ба самтҳои нави рушд аҳамияти калон дорад. Дар сатҳи миллӣ стратегия бояд барои ҳамаи кишварҳо афзалияти сиёсӣ гардад. Сайёра воқеан худро худро дорад ва наметавонад сатҳи баланди зиндагии аҳолии рӯзафзунро таъмин кунад.

Дар асоси таҳлили асосҳои концептуалӣ, принципҳо, самтҳои асосӣ ва масъалаҳои ҳалталаби иқтисоди сабз ҳулосаҳои зеринро баровардан мумкин аст:

- мафҳуми иқтисоди сабз ҳамчун воқуниш ба тағйироти ҷиддии манфӣ дар муҳити зист пайдо шудааст;

- мафҳуми иқтисоди сабз на танҳо бо масъалаҳои экологӣ, балки бо масъалаҳои некуаҳволии иҷтимоии ҷомеа алоқаманд аст;

- зарурати гузаштан ба иқтисоди сабз мавқеи фаъоли давлат, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва ҳамкориҳои кишварҳоро тақозо мекунад;

- қорӣ намудани навоариҳои технологӣ дар якҷоягӣ бо кам кардани истифодаи захираҳои табиӣ барқарорнашаванда ва истифодаи захираҳои табиӣ барқароршаванда дар бунёди иқтисодиёти сабз нақши муҳим мебошад;

- шуури ҷамъиятӣ, идоракунии оқилонаи муҳити зист ва муносибати якҷоя калиди самаранокии иқтисоди сабз мебошанд (мисоли кишварҳои Иттиҳоди Аврупо);

- мувоҳидаҳо дар бораи номувофиқии афзоиши иқтисодиёт ва иқтисоди сабз ба қор карда баромадани роҳи оптималӣ, яъне интихоби шакли муътадили капитализм, ки манфиатҳои ҷамъият ва муҳити зистро ба назар мегирад, мусоидат мекунад;

- рушди устувори тамоми кишварҳои ҷаҳон танҳо тавассути гузариш ба иқтисоди сабз бо истифода аз стратегияи рушди сабз имконпазир аст;

- дар ҳоле ки ММД ҳамчун ченаки самаранокии иқтисоди сабз аҳаммият надорад, бинобар ин, истифодаи дигар нишондиҳандаҳои андозагирӣ, ба монанди изофаи экологӣ, индекси глобалии иқтисоди сабз (GGEI) зарур аст.

Таҳқиқотҳои илмӣ дар соҳаи иқтисодиёти сабз, рушди сабз ва рушди устувор дар айни замон хеле муҳим буда, нишон медиҳанд, ки мафҳуми иқтисодиёти сабз пайваста таҳаввул ёфта, бо равишҳо ва усулҳои нави амалии бунёдӣ, пурра мегардад.

Муқаррир: н.и.и., дотсенти ДМТ - Соҳибов Ғ.О.

АДАБИЁТ

1. Исайнов, Х.Р. Формирование и развитие «зеленой экономики» - как направление устойчивого развития Таджикистана / Х.Р. Исайнов, Казокзода У.Н. // Материалы международной научно-практической конференции, Душанбе, 02 мая 2023 года. -Душанбе, 2023. -С.422-439.
2. Мариншоев, М.М. Таъсири иқтисодиёти «сабз» ба рушди савдои ҷаҳона дар шароити муосир / М.М. Мариншоев // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – 2023. -№3(48). -С.115-120.
3. Саидмуродзода, Л.Х. Иқтисоди сабз ва нақши ташкилотҳои ғайритичоратӣ дар ҳалли масоили экологӣ / Саидмуродзода Л.Х., М.А. Ҳакимов // Иқтисодиёти Тоҷикистон. – 2023. -№1. –С.68-81.
4. Солеҳзода, А.А. Ҷумҳурии Тоҷикистон: роҳ ба сӯи рушди устувор дар заминаи принсипи иқтисоди "сабз" / Солеҳзода А.А. // Тоҷикистон: иқтисод ва идора. – 2020. -№2. –С.60-69.
5. «Стратегияи рушди «иқтисоди сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2037».
6. Шаропов Ф.Р. Иқтисоди сабз – омили асосии рушди иқтисоди миллӣ / Ф.Р. Шаропов, М.М. Мариншоев // Паём – роҳнамои миллат. Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ ва оммавӣ дар ҷараёни Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз 28 декабри соли 2023. -Душанбе, 2024. -24 с.
7. Шаропов, Ф.Р. Нақш ва моҳияти соҳибқорӣ экологӣ дар шароити ташаккули «иқтисоди сабз»: назария ва амалия / Ф.Р. Шаропов, М.Н. Досиев // Идоракунии давлатӣ. – 2023. -№4-1(63). –С.27-33.
8. Шпарова, С.С. «Зеленая» экономика - процесс перехода мировой экономики к развитию социально-экономических зеленых ресурсов / С.С. Шпарова // Мировая экономика: проблемы безопасности. – 2021. -№2. - С.81-84.
9. The Club of Rome. The Limits to Growth. [Электронный ресурс]. URL: <https://clubofrome.org/publication/the-limits-to-growth> (дата 9.06.2023).
10. Pearce D. Blueprint for a Green Economy / D. Pearce, A. Markandya, E.B. Barbier. -London: Earthscan, 1989. -192 p. ISBN 1 85383 0666.
11. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://www.news.tj>
12. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://www.unenvironment.org/explore-topics>.

АСОСҲОИ НАЗАРΙΑВӢ, ПРИНЦИПҲО, САМТҲОИ АСОСӢ ВА МАСЪАЛАҲОИ МУҲИММИ ИҚТИСОДИ САБЗ

Дар мақолаи мазкур асосҳои назариявӣ, принципҳо, самтҳои асосӣ ва масъалаҳои ҳалталаби иқтисоди сабз мавриди омӯзиш қарор дода шудааст. Ҳадафи асосии таҳқиқот таҳлили асосҳои назариявӣ, принципҳо, самтҳои асосӣ ва масъалаҳои ҳалталаби иқтисоди сабз мебошад. Диққати асосӣ ба асосҳои концептуалӣ, назария, сабабҳои гузариш, низому самтҳо, принсипу хусусиятҳо, стратегияи рушд ва проблемаҳои асосии бунёди иқтисоди сабз дода шудааст. Қайд гардидааст, ки иқтисоди сабз яке аз самтҳои муосири илми иқтисод буда, дар пешрафти иқтисодиёти ҷумҳуриӣ саҳми арзанда мегузорад. Дар асоси таҳлили ҳуҷҷаҳои зерин пешниҳод гардидааст: мафҳуми иқтисоди сабз ҳамчун воқуниш ба тағйироти ҷиддии манфӣ дар муҳити зист пайдо шудааст; мафҳуми иқтисоди сабз на танҳо бо масъалаҳои экологӣ, балки бо масъалаҳои некуаҳволии иҷтимоии ҷомеа алоқаманд аст; зарурати гузаштан ба иқтисоди сабз мавқеи фаъоли давлат, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва ҳамкориҳои кишварҳоро тақозо мекунад; ҷорӣ намудани навоариҳои технологӣ дар якҷоягӣ бо кам кардани истифодаи захираҳои табиӣ барқарорнашаванда ва истифодаи захираҳои табиӣ барқароршаванда дар бунёди иқтисоди сабз нақши муҳим мебошад; шуури ҷамъиятӣ, идоракунии оқилонаи муҳити зист ва муносибати якҷоя калиди самаранокии иқтисоди сабз мебошад; рушди устувори тамоми кишварҳои ҷаҳон танҳо тавассути гузариш ба иқтисоди сабз бо истифода аз стратегияи рушди сабз имконпазир аст.

Калидвожаҳо: асосҳои назариявӣ, иқтисоди сабз, рушди иқтисоди сабз, рушди устувор, ташаббусҳои экологӣ, некуаҳволии аҳоли, адолати иҷтимоӣ, технологияи сабз, масъулият бори оянда, муҳити зист.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, ПРИНЦИПЫ, ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ВАЖНЫЕ ВОПРОСЫ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ

В данной статье изучены теоретические основы, принципы, основные направления и вопросы, требующие решения проблем зеленой экономики. Основная цель исследования - проанализировать теоретические основы, принципы, основные направления и проблемы зеленой экономики. Основное внимание уделено концептуальным основам, теории, причинам перехода, системам и направлениям, принципам и характеристикам стратегии развития, а также основным проблемам построения зеленой экономики. Отмечается, что зеленая экономика является одним из современных направлений экономической науки и вносит значительный вклад в прогресс экономики республики. На основе анализа представлены следующие выводы: концепция зеленой экономики появилась как ответ на серьезные негативные изменения в окружающей среде; концепция зеленой экономики связана не только с вопросами экологии, но и с вопросами социального благополучия общества; необходимость перехода к зеленой экономике требует активной позиции государства, общественных организаций и сотрудничества стран; внедрение технологических инноваций вместе с сокращением использования невозобновляемых природных ресурсов и использованием возобновляемых природных ресурсов играет важную роль в построении зеленой экономики; осведомленность общественности, разумное управление окружающей средой и совместный подход являются ключом к эффективности зеленой экономики; устойчивое развитие всех стран мира возможно только путем перехода к зеленой экономике с использованием стратегии зеленого развития.

Ключевые слова: теоретические основы, зеленая экономика, развитие зеленой экономики, устойчивое развитие, экологические инициативы, общественное благосостояние, социальная справедливость, зеленая технология, ответственность за будущее, окружающая среда.

THEORETICAL FUNDAMENTALS, PRINCIPLES, BASIC DIRECTIONS AND IMPORTANT ISSUES OF THE GREEN ECONOMY

This article examines the theoretical foundations, principles, main directions and issues that need to be addressed in the green economy. The main goal of the study is to analyze the theoretical foundations, principles, main directions and problems of the green economy. The main attention is paid to the conceptual foundations, theory, reasons for the transition, systems and directions, principles and characteristics, development strategies, as well as the main problems of building a green economy. It is noted that the green economy is one of the modern areas of economic science and makes a significant contribution to the progress of the republic's economy. Based on the analysis, the following conclusions are presented: the concept of a green economy emerged as a response to serious negative changes in the environment; the concept of a green economy is associated not only with environmental issues, but also with issues of social well-being of society; the need for a transition to a green economy requires an active position of the state, public organizations and cooperation between countries; the introduction of technological innovations, together with the reduction in the use of non-renewable natural resources and the use of renewable natural resources, play an important role in building a green economy; public awareness, sound environmental management and a collaborative approach are key to the effectiveness of the green economy; sustainable development of all countries of the world is possible only through the transition to a green economy using a green development strategy.

Keywords: theoretical fundamentals, green economy, green economy development, sustainable development, environmental initiatives, public welfare, social justice, green technologies, responsibility for the future, environment.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мариншоев Муқбил Мунавваршоевич* - Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи назарияи иқтисод ва фаъолияти соҳибкорӣ. **Суроға:** 734055, ш. Душанбе, Чумхурии Тоҷикистон, хиёбони Борбада, 48/5. E-mail: mukbil-0105@mail.ru. Телефон: (+992) 934-44-41-33

Сведения об авторе: *Мариншоев Муқбил Мунавваршоевич* - Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической теории и предпринимательской деятельности. **Адрес:** 734055, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Борбада, 48/5. E-mail: mukbil-0105@mail.ru. Телефон: (+992) 934-44-41-33

Information about the author: *Marinshoev Mukbil Munavvarshoevich* - International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economic Theory and Entrepreneurship. **Address:** 734055, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Borbada Avenue, 48/5. E-mail: mukbil-0105@mail.ru. Phone: (+992) 934-44-41-33

**АРЗЁБИИ СИФАТИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ
АФЗОИШИ САМАРАНОКИИ ФАЪОЛИЯТИ БОНК***Мирзоев Ҳ.Ҳ., Шарбатова С.С.*

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Дар шароити гузариш ба раванҳои тезу тунди ҷаҳонишавӣ ва гузариш ба технологияҳои мусоири хизматрасониҳои электронӣ талаб менамояд, ки ҷиҳати тобоварӣ ба чунин равандҳои печида, ислоҳоти сохторӣ дар самти рақамикунонии иқтисодиёт ва сохторҳои муҳимми молиявӣ қарзӣ ҳамчун шартҳои асосӣ маҳсуб ёфта, татбиқи он зарурӣ гардад. Аз ин лиҳоз, самтҳои асосии рушди хизматрасониҳои бонкӣ ва дар ин замина коҳиш додани омилҳои хатарафзо, ки бидуни хизматрасониҳои мусоири бонкӣ иҷро мегарданд, шартҳои асосӣ маҳсуб меёбад ва аз ҳамин лиҳоз, чунин масъала актуалӣ будани мавзӯи таҳқиқшавандаро ифода менамояд.

Дар таҳқиқотҳои масъалаҳои назариявӣ ва методологияи хизматрасониҳои бонкӣ, дар асарҳои олимони хориҷӣ У.Петти, Т.А. Лобачаёва, О.С. Рудакова, Е. Егоров, А.В. Калтиран, В.Е. Морозов, Д. Аристе, Б. Бухвалд, К. Дейвис, Ю. Зайтц, А. Кенион, С. Матюр, М. Портер ва олимони ватанӣ Раҳимзода Ш, Хайрзода Ш.Қ., Шарипов Б.М., Дембегиев М.С. ва монанди инҳо акс ёфтаанд.

Таҳлил ва арзёбии сифати хизматрасониҳои бонкӣ ҳамчун омилҳои самаранокии фаъолияти бонкҳо дар сатҳи бозори бонкӣ ё низомии бонкӣ ташкил медиҳад.

Дар шароити мураккабгардии муносибатҳои ҷамъиятӣ вобаста ба ҷойгиршавии фурушандаю харидор, суръати пасти иҷрои амалиётҳои бонкӣ, дар баъзе ҳолат норасоии захираҳои пули нақд муносибат байни истеҳсолкунанда ва истеъмолкунанда, инчунин байни бонкро душвор мегардонад. Дар ин масъала фароҳам овардани шароити зуд иҷро гардидани амалиёту хизматрасониҳои бонкӣ, пеш аз ҳама, сифати фаъолият ва хизматрасониҳои бонк маҳсуб меёбад. Аз ин хотир, арзёбии сифати хизматрасониҳои бонкӣ бо мизоҷи заминаи мусоидро ҷиҳати ба роҳ мондани муносибати самарабахш ва саривақтӣ, ки он дар меҳвари хизматрасониҳои мусоири бонкӣ иҷро мегардад, дар бар мегирад.

Бо ин мақсад имрӯз бозори хизматрасониҳои бонкӣ яке аз самтҳои фаъолияти ташкилотҳои молиявӣ қарзӣ мебошад, ки тақсимоли сармоя ва дигар воситаҳои молиявӣ дар низомии иқтисодӣ, инчунин қонеъ гардонидани талаботи ҷамъиятӣ оид ба ташкили муомилоти пулиро дар бар мегирад. Илова бар ин, рушди самаранокии равандҳои номбаршуда аз миқдор ва сифати маҳсулот ва хизматрасониҳои пешниҳодшудаи бонкӣ вобаста мебошад. Дар ҳама шароит сифати хизматрасониҳо ба сатҳи рақобатпазирии худ ташкилотҳои молиявӣ қарзӣ дар бозори бонкӣ, аз ҷумла ба устувории афзояндагии сатҳи даромад ва ғайри ин онҳо мизҷонашон таъсири назаррас мерасонад.

Ба масъалаи таҳқиқи хусусиятҳои хоси хизматрасониҳои бонкӣ қарзӣ олимон иқтисоддон бахшида шудаанд. Аммо бо сабаби зуд тағйирёбанда будани равандҳои печидаи техникаю технологӣ ва ба ин ҷараён ворид шудани технологияҳои ҳушманд ва дорой зеҳни сунъӣ ин масъаларо васеътар менамояд.

Аммо, то ҳол масъалаҳои марбут ба хизматрасониҳои бонкӣ, алоқамандӣ ба бонкҳо ва маҳсулотҳои онҳо, пеш аз ҳама, арзёбии сифати пешниҳод дар бозори бонкӣ баҳсбарангез боқӣ мемонанд. Дар амалияи гузашта ва имрӯзаи бонкӣ ҳанӯз тавсияҳои мавҷуд нестанд, ки ба нишондиҳандаҳои сифати хизматрасониҳои бонкӣ ва методологияи баҳодиҳии онҳо талаботи ягона дошта бошанд ва онҳо дар як давраи тулонии вақт бетағйир боқӣ монанд [15]. Қабл аз ҳама, дар шароити муосир ба хизматрасониҳои бонкӣ амалиёти миёнаравӣ, комиссиявӣ, ки бонкҳо бо супориши муштариён бо пардохти муайян анҷом медиҳанд, дохил карда мешаванд ва чунин шакли хизматрасонӣ дар айни замон, ҳамчун шакли маҳдуд ва сустинкишофёфтаи бонкӣ маҳсуб меёбад. Зеро хизматрасониҳои мусоири бонкиро дар ақсар маврид ҳамон хизматрасониҳои ташкил медиҳанд, ки бидуни таъсири омилҳои субъективӣ ва дар заминаи технологияҳои ҳозиразамон анҷом дода

мешаванд. Чунин хизматрасониҳо оид ба идоракунии чараёни пули нақд ва ғайринақдӣ; амалиёти асъорӣ; баҳисобгирии векселҳои тичоратӣ ва пешниҳоди қарзҳо; хизматрасониҳои ҳисоббаробаркунӣ ва ҳазинавӣ; хизматрасониҳои брокерӣ оид ба амалиёт бо қоғазҳои қиматнок; хизматрасониҳои бонкии сармоягузорӣ (ҷойгиркунӣ ё хариди қоғазҳои қиматноки нав аз эмитентҳои онҳо ва сипас фуруҳтани онҳо ба дигар харидорон; ҷустуҷӯи бештари объектҳои ҷисмониро барои якҷояшавӣ ҷалб карда; маблағгузориҳои хариди ширкатҳои дигар); хизматрасониҳои суғуртавӣ; хизматрасониҳои машваратӣ; хизматрасониҳои молиявӣ (траст, лизинг, факторинг); нигоҳдориҳои арзишҳо ва монанди инҳо дохил мешуданд, ки ҳамчун шакли маҳдуд ё сустинкишофёфтаи бонкӣ маҳсуб меёфтанд ва дар аксар маврид инҳоро на ҳамчун хизматрасонӣ балки амалиётҳои бонкӣ мегуфтанд. Зеро мувофиқи талабот ва стандарҳои муаяншуда дар сатҳи амалиётҳои бонкӣ таъсири омилҳои субъективӣ зиёд буда, дар иҷрои хизматрасониҳои бонкӣ бошад, баракс ҳиссаи технологияҳои ҳозиразамон зиёдтар мебошад.

Бо мурури замон дар натиҷаи густариш ёфтани муносибатҳои иқтисодӣ, хизматрасониҳои бонкӣ низ бо суръат рушд ёфта, ба аҳоли ва дигар субъектҳои хоҷагидорӣ дар баробари хизматрасониҳои анъанавӣ, инчунин хизматрасониҳои муосир, ки аз технологияҳои муосир таркиб ёфтаанд, пешниҳод мегарданд [14,с.7]. Ҳамин тариқ, хизматрасониҳои бонкиро метавон ҳамчун фаъолияти худӣ ва доимии бонк, ки бо гузаронидани амалиётҳо ва хизматрасониҳои электронии бонкӣ ҳамроҳ аст, муайян кард. Бояд қайд кард, ки хизматрасониҳои бонкӣ вобаста ба хусусияти иҷрошавӣ дар шакли пешниҳод аксаран ғайримоддӣ буда, бо аломатҳо дар як вақти муайян амалӣ мешаванд. Ҳамзамон, бо ин онҳо бо санади яквқтаи шарикӣ байни бонк ва муштарии он маҳдуд намешаванд. Раванди хизматрасонӣ одатан байни муассисаи бонкӣ аз як тараф ва шахсони воқеӣ ё ҳуқуқӣ аз тарафи дигар, ки дар робитаҳои тичоратии муҳлати кӯтоҳ ё дарозро дар бар мегиранд, ташкил карда мешаванд. Дар сатҳи муносибатҳои доимӣ байни ташкилотҳои қарзӣ ва мизочони онҳо хусусиятҳои доимии сиёсати молия тақвияти ҳамкориҳо дар доираи ин ба таври доимӣ вучуд дорад. Ба ин хотир, як қисми стратегияи ягонаи ташкилоти молиявӣ, сиёсати молӣ аз ҷумла таърифи маҷмуи гурӯҳҳои ассортиментӣ, ки қор бо онҳо аз нуқтаи назари роҳбарияти бонк ва самаранокии иқтисодии фаъолияти ташкилоти молиявиро дар давраҳои ҷорӣ ва ояндадор таъмин менамояд, ташкил мегардад. Дар доираи сиёсати молии худ, бонкҳо бояд механизмери амалӣ намоянд, ки ба онҳо имкон диҳад то ба гузариш аз як намуди хизматрасонӣ (гурӯҳи хизматрасонӣ) ба дигар ва ё аз як марҳилаи давраи зиндагии худ ташкилоти молиявӣ ба марҳилаи дигар воқуниш нишон диҳанд. Масалан, дар марҳилаи воридшавӣ ба бозори мақсаднок, бонк ба мизочон шумораи маҳдуди хизматҳоро пешниҳод мекунад, ки ба хусусиятҳои умумӣ ва талаботи истеъмолкунандагон мувофиқат мекунад.

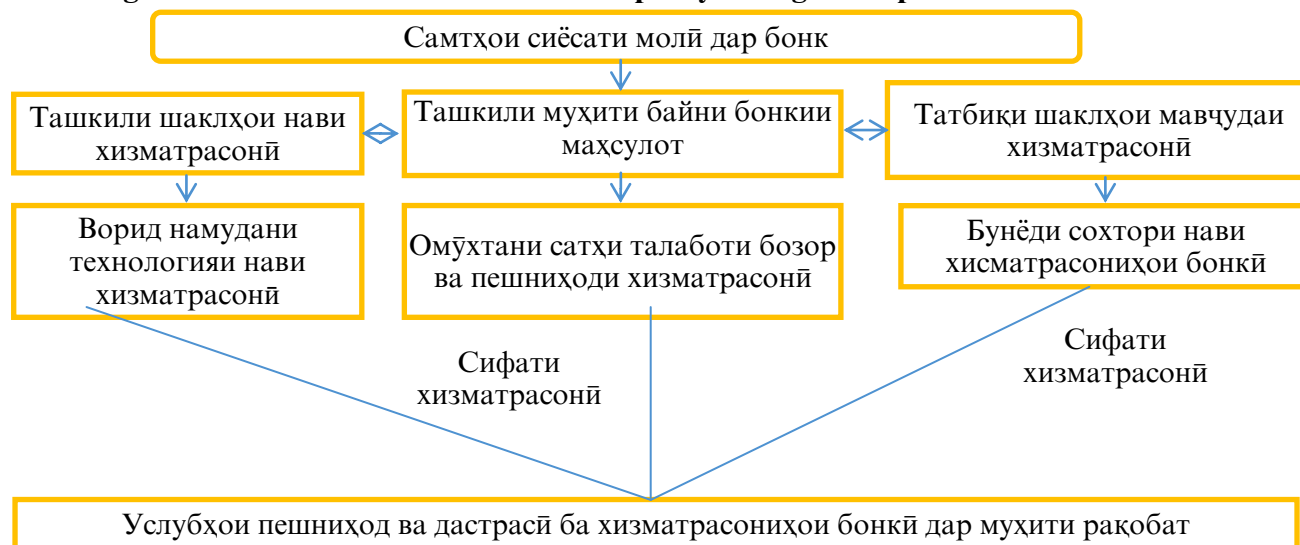
Дар марҳилаи рушди худ, бонк барои васеъ кардани номгӯи хизматрасониҳо ва давраи ассортиментҳои онҳо имконият пайдо мекунад. Дар марҳилаҳои саршавӣ (камолот) имкониятҳои фарқкунӣ ва васеъ кардани номгӯи хизматрасониҳои бонкӣ тадриҷан тамом мешаванд ва дар марҳилаи коҳиш шумораи хизматрасониҳо дубора паст мешавад.

Дар сиёсати молии бонк мушкilotи ҷустуҷӯи таносуби оқилона ҷойгоҳи муҳимро ишғол мекунад ва хизматрасониҳои бонкӣ, ки дар марҳилаҳои гуногуни давраи ҳаёт қарор доранд, дар бозор мавҷуданд. Мақсади чунин ҷустуҷӯ фароҳам овардани шароити устувори умумӣ барои татбиқи хизматрасониҳои бонкӣ ва ҷуброни хароҷот барои рушди инноватсионӣ, ҷорӣ намудани хизматрасониҳои нав, инчунин нигоҳ доштани хизматрасониҳое мебошад, ки дар марҳилаи таназзул қарор доранд ва интизори афзоиши хизматрасониҳои истеъмолӣ мебошанд. Тибқи маълумотҳо ҳангоми татбиқи хизматрасониҳои бонкӣ, сиёсати молӣ одатан аз нуқтаи назари ягонагии ҷудонопазир, ба истилоҳ “ядро”-и молӣ ва услубӣ, пешниҳоди молӣ мешавад [10].

Ба ядрои хизмат ҷузъи воқеии техникаи он дохил мешавад. Масалан, хусусияти техникаи хизматрасонии “амонати Бонкӣ”(ядрои ин хизматрасонӣ)-ро ба параметрҳои зерин ҳисоб кардан мумкин аст: меъёри фоизӣ аз рӯи амонат; муҳлати амонат; асъори амонат; маблағи ҳадди ақал барои кушодани амонат; шартҳои кушодани ва имконияти пур кардани амонат; усули ҳисоб кардани фоизҳо аз рӯи амонат; шартҳои тамдиди амонат ва

ғайра. Дар сатҳи бозори бонкӣ, самтҳои асосии сиёсати молии бонкӣ ҳамеша ба нигоҳ доштани таносуби мувозинати рушди нишондиҳандаҳои бонкӣ ва сатҳи даромади онҳо нигаронида шудааст (нигар расми 1).

Расми 1. Самтҳои сиёсати молии бонк Ҳангоми татбиқи хизматрасониҳо
Fig. 1. Directions of the bank's financial policy during the implementation of services



Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Дар ҳама ҳолат механизми асосии муваффақиятҳои ҳар як ташкилотҳои қарзӣ дар бозори хизматрасониҳои бонкӣ, ин услуб ё тарзи пешниҳоди хизматрасонӣ ба мизоч ё сатҳи дастрасӣ ба он мебошад. Услубии сифати хизматрасониҳои бонкӣ, ин дарки фаъолияти босамари бонк аз нигоҳи муштариён мебошад, ки барои хизмати мушаххас муроҷиат кардаанд ва ин бевосита аз омилҳои зерин: салоҳияти кормандон (кормандони бонк бояд ба мизочон сифатҳои касбии заруриро барои пешниҳоди хизматҳои пешниҳодшуда нишон диҳанд); дастрасӣ (тамос бо муштарӣ бо кормандони бонк ҳангоми расонидани хизмат бояд сода ва ба қадри имкон дастрас бошад); фаҳмиш (кормандони бонк бояд ба ҳар як муштарӣ муносибати инфиродӣ дошта бошанд); муошират (бонк бояд муштариёнро дар бораи тағйироти мавҷуда дар маҷмуи хизматрасониҳои пешниҳодшудаи бонкӣ саривақт огоҳ созад); эътимод (бонк бояд дар бозор эътибор ва эътимоди қарзӣ молиявиро дошта бошад); омилҳои замина (ҳарорати ҳаво, сатҳи садо, бӯй дар бинои бонк); унсурҳои дохилӣ (қарорҳои меъморӣ-нақшагирӣ ва дизайнерӣ оид ба чойгиркунии бонк); омилҳои функционалӣ (бароҳати ваъз дар толори амалиёт, аз ҷумла ҷудо будани меҳмон аз дигар мизочон, ба ӯ вақт додан барои шиносӣ бо маълумоти пешниҳодшуда ва ғайра, мавҷудияти воситаҳои алоқа ва васоити ахбори омма дар чоп ва дар шакли электронӣ) дошта бошад.

Вобаста ба ин метавонем қайд намоем, ки хизматрасониҳои бонкӣ яке аз унсурҳои муҳимтарини бозори бонкӣ буда, дар ҷараёни инкишофи зерин таъсири шумораи зиёди омилҳо, ки дар умум ба тамоми бозор таъсир мерасонанд, қарор мегирад. Ҳар як бонк дар алоҳидагӣ наметавонад ин омилҳоро бидуни ба назар гирифтани муҳит ё бе таъя бо мутахассисону коршиносон ва таъсири ниҳодҳои дахлдори имкониятдошта бартараф намояд. Дар ин ҷо нақши давлат ва мақомоти дигар, махсусан Бонки миллии Тоҷикистон бениҳоят зарурӣ арзёбӣ мегардад. Қайд кардан зарур аст, ки бинобар беохир будани муҳити хизматрасониҳои бонкӣ ва бозори хизматрасониҳои бонкӣ таъсири як қатор омилҳои дохилию берунӣ ба ин масъала зиёд мебошад. Иловадан вобаста ба таҳлили адабиёти илмӣ соҳавӣ омилҳои асосии ба хизматрасониҳои бонкӣ таъсиргузorro метавон ба 4 қисми асосӣ ҷудо намуд, ки натиҷаи онро дар расми 2 мушоҳида кардан мумкин аст.

Омилҳои мазкур ҳар кадоме дар алоҳидагӣ ба бозори хизматрасониҳои бонкӣ вобаста ба хусусиятҳои фарогирӣ ва соҳавии дар сатҳи иқтисодии миллӣ таъсири худро мерасонад. Зеро ба ақидаи Бердиев Р.Б. ваъзи молиявии муштариёни бонкҳо дар мадди аввал аз ҳолати иқтисодии онҳо вобаста аст [4,с.29]. Аз ин гуфтаҳо чунин хулоса

баровардан мумкин аст, ки ҳар як омили дар расм овардашуда таъсири иқтисодии худро дошта, ҳолатҳои гуногунро дар сатҳи ин бозор метавонанд ба вуҷуд оваранд. Яъне, ҳолати иқтисодии муштарӣ метавонад ба иқтисодии молиявии он таъсири амиқ гузорад.

Расми 2. Омилҳои ба хизматрасониҳои банкі таъсиркунанда
Figure 2. Factors affecting banking services



Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

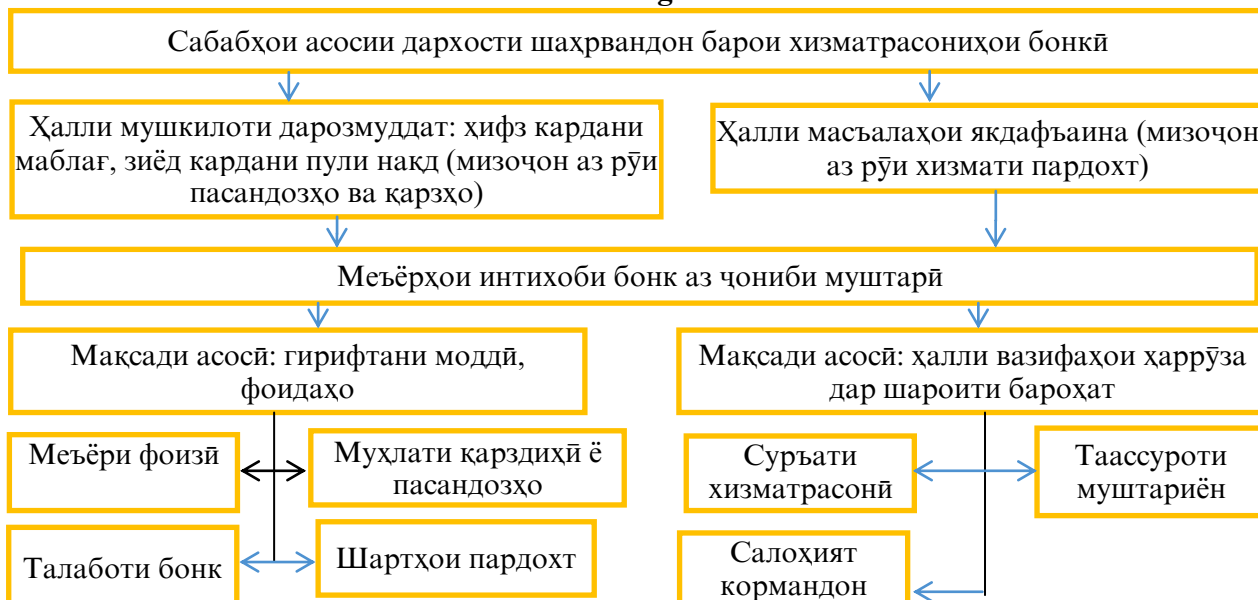
Ҳамин тариқ, сифати хизматрасониҳои банкі бояд дорои хусусияти комплексӣ буда, бояд ин хизматҳо дорои пешниҳодҳои услубӣ ва ядрои техникаӣ бошанд. Ва танҳо маҷмуи хусусиятҳои сифатии хизматрасониҳои банкі пешниҳодшуда ё сиёсати пешниҳоди маҳсулоти ҳар як банкі мушаххасро муайян менамояд. Айни замон хусусияти арзёбии сифати хизматрасониҳои банкі дар он аст, ки он асосан хусусияти субъективӣ дошта дарки сифати он аз ҷониби муштарӣ, ки пеш аз гирифтани маҳсулоти банкі ташаккул меёбад муҳим ва зарурӣ мебошад.

Хусусияти муносибати баҳодихӣ сифати хизматрасониҳои банкі. Аз нуқтаи назари мақоми ҳуқуқии худ, ҳамаи муштарӣни банк ба шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ тақсим карда мешаванд [8]. Ва кор бо мизочони ҳар як гурӯҳи номбаршуда аз ҷониби банкҳо бо алгоритмҳои махсус сохта мешавад. Дар радиҳои паралелии кори банкҳо бевосита талаботҳои рӯзафзуни шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ баррасӣ карда мешавад, ки шомили он асосан шаҳрвандони қобили амал ва меҳнат дар Тоҷикистон ва давлатҳои хориҷа мебошад. Мизоч, ки хизматрасониҳои ба ӯ пешниҳодкардаи банк арзёбӣ мегардад, сифати воқиро бо он чизе, ки ӯ дар вақти бастанӣ шартнома барои иҷро интизор буд, ба даст меорад. Чунин ҳолат аз он вобаста аст, ки сифати воқии хизматрасониҳои пешниҳодшуда ба тасвири пешакӣ амалан мувофиқат мекунад, ки сифати кори банкро шахси алоҳида арзёбӣ намуда, ҳамчун муштарӣ доимии банкі мушаххас боқӣ мемонад ё минбаъд ба рақибон (дигар банкҳо) муроҷиат мекунад. Ба гумони мо, раванди дарки сифати хизматрасониҳои банкі аз ҷониби шахсони воқеӣ, бояд ҳангоми арзёбии сифати хизматрасонӣ, ҳолати расонидан ва тақмили минбаъдаи он ба назар гирифта шавад. Аз ин рӯ, барои татбиқи сиёсати самаранокии молӣ, банк бояд номенклатура ва доираи хизматҳои худро аз нуқтаи назари дарки муштарӣ таҳлил намояд. Яъне, мониторинги доимии омилҳои калидӣ, ки ба арзёбии сифати хизматрасониҳои банкі аз ҷониби мизочон таъсир мерасонанд, ҳамчун масъалаи муҳим ба назар гирад.

Масалан, агар муштарӣ (шахси воқеӣ) ба банк барои хизматрасониҳои марбут ба амалиёти амонатӣ ё қарзидхӣ муроҷиат намояд, омилҳои асосии таъсиррасон ба дарки сифати хизматрасонӣ маҳз ҷузъҳои техникаӣ мебошанд, на услубӣ. Агар мо дар бораи намудҳои “осонтарӣ” хизматрасониҳои банкі, ба монанди пардохти ҳисобҳо, гирифтани маблағ, об ва дигар амалиётҳои яқдафъаина сухан ронем, пас дар ин ҳолат, баръакс, нақши калидӣ дар дарки сифат хизматрасониҳо аз нуқтаи назари шахси воқеӣ аз ҷониби услуб баррасӣ карда мешавад.

Дар алоқаманӣ бо гуфтаҳои боло, ангеҷаҳои асосии интиҳоби банк ҳангоми пайдо шудани талабот ба истифодаи хизматрасониҳои гуногуни банкӣ аз ҷониби шахсони воқеӣ дар расми 3, ба таври равшан пешниҳод карда мешаванд.

Расми 3. Сабабҳои дархости муштарӣ барои хизматрасониҳои банкӣ ва меъёрҳои, ки дар асоси онҳо қарор дар бораи интиҳоби банк қабул карда мешавад
Figure 3. Reasons for customers' requests for banking services and the criteria on the basis of which the decision on choosing a bank is made



Сарчашма: Таҳияи муаллиф.

Аҳаммият додан ба мониторинги доимии сифати хизматрасониҳои банкӣ ва беҳтар кардани он мустақкам карда мешавад, ки шаҳрвандон одатан муштарӣне мебошанд, ки нисбатан камтар аз хизматрасониҳои банкӣ истифода мебаранд. Аз ин рӯ, ҳатто бад шудани сифати хизматҳои расонидашуда (масалан, хизмати бад, ҳатогҳои мутахассиси дафтари амалиётӣ, шароити номусоид) ва монанди инҳо метавонад ба оқибатҳои ногуввор оварда расонад. Дар ҷараёни ташкили мониторинги сифати хизматрасониҳои банкӣ, бояд ҳам хусусиятҳои техникӣ ва ҳам услубии сифатҳои хизматрасонӣ, ки аз ҷониби ҳуди ташкилоти банкӣ ва дар маҷмуъ, бозори хизматрасониҳои банкӣ пешниҳод карда мешаванд, пайваста назорат карда шаванд.

Дар байни камбудихо метавон гуфт: суръати пасти кори кормандони банк; нороҳатии давраи интизорӣ дар нуқтаҳои хизматрасонии мизочон; бекор кардани низоми махфият ҳангоми кор бо мизочон; бетағйир гузаронидани автоматикунонии амалиётҳои пардохтӣ; нодуруст тартиб додани иттилооти паёмҳо (аз ҷумла ҳангоми ташкили терминали навбати электронӣ) ва ғ.

Хулоса, бояд таъкид намуд, ки андешаи муштарӣ дар бораи сифати хизматрасонии банкӣ танҳо дар лаҳзаҳои ҷудогонаи вақт таҳти таъсири омилҳои муайян паҳн мешаванд. Он барои мизочоне, ки дар технология ва компютер дохил карда шудаанд, ба таври назаррас фарқ мекунад. Аз ин рӯ, натиҷаҳои мониторинги сифати хизматрасониҳои банкӣ, бояд аз ҷониби кормандони банк бо назардошти хусусиятҳои зикршуда баррасӣ карда шаванд. Танҳо дар ин ҳолат банк аз рӯи натиҷаҳои таҳлили дахлдор асосҳои кофӣ ва объективии иттилоотии зарурати тағйир додани хизматҳои мавҷударо дар формати ҷумлаҳои баҳсбарангез натиҷагирӣ менамоя. Пешниҳодҳои таҳияшуда бояд дар шӯба ва сохторҳои дахлдори таҳлили идораи марказии банк ҷамъ карда шаванд, ки дар он ҷо қабули қарорҳои минбаъда оид ба мутобиқ кардани стратегияи сиёсати маҳсулоти ташкилоти молиявӣ қарзӣ ба тағйиротҳои руҳдода сурат мегирад.

Ҳамчунин, ҷиҳати фаъолияти самаранок ва баландбардории сифати хизматрасониҳо дар низоми банкӣ, бояд ба самтҳои зерин аҳаммияти ҷиддӣ зоҳир карда шавад:

- таҳлили ҳамарӯзаи вазъи пешниҳоди хизматрасониҳо;

- мукаммалгардони сиёсати кадрӣ;
- пайваста баланд бардоштани маҳорати касбии кормандони ташкилотҳои қарзӣ, бо роҳи гузаронидани омӯзиш ва тренингҳо;
- мукаммалгардони амалҳои огоҳкунанда ва идоракунии онҳо бо мақсади пешгирии ҳолатҳои, ки талаботи истеъмолкунандагони хизматрасониҳои бонкиро қоне намегардонанд;
- ба таври зарурӣ ва сифатнок пайгирӣ намудани арзу шикоятҳои мизочон, таҳлили сабабҳои аввалиндараҷаи ба миён омадани арзу шикоят ва коркарди ҷараёнҳои бартарафнамоеи онҳо;
- ба ҳайъати кормандони бахши сифати хизматрасониҳои ташкилоти қарзӣ, муайян намудани вазифаҳо ва аз ҷониби роҳбарият ташкил намудани шароит барои иҷрои вазифаҳои гузошташуда;
- мунтазам ташкил намудани санҷишҳои дохилӣ ҷиҳати таъмини самаранокии сифати хизматрасониҳо.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Ғаюров Ғ.

АДАБИЁТ

1. Абаева Н.П. Классификация банковских услуг / Н.П. Абаева, Л.Т. Хасанова // Финансы и кредит. - 2011. - №24(456).
2. Банковские операции / под общ. ред. О.И. Лаврушина. -М.: Инфра-М., 2016. -358 с.
3. Банковские электронные услуги / под ред. О.С. Рудакова. -М.: Банки и биржи, 2016.
4. Бердиев Р.Б. Институциональные факторы инвестиционного развития в постсоветских странах (на материале Республики Таджикистан): автореф... дис. док. экон. наук / Р.Б. Бердиев. -Бишкек: КРСУ, 2012. -42 с.
5. Богданова О.М. Коммерческие банки России: формирование условий устойчивого развития / О.М. Богданова. - М.: Финстатинформ, 2015. -196 с.
6. Бор М.З. Менеджмент банков: организация, стратегия, планирование / М.З. Бор, В.В. Пятенко. -М.: ИКЦ «ДИС», 2014. -288 с.
7. Васильев А.В. Мониторинг качества банковских услуг: монография / А.В. Васильев, Е.Б. Герасимова, Л.С. Тишина. -Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2004. -112 с.
8. Завьялова Л.В. Банковское обслуживание физических лиц: характеристика научных подходов / Л.В. Завьялова, А.Е. Логунов // Вестник ОмГУ. Серия: Экономика. - 2017. -№4.
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ»: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19.05.2009, №524.
10. Михалина Л.М. Оценка качества банковских услуг как инструмент повышения эффективности деятельности банка / Л.М. Михалина, Е.Б. Голованов // Финансовый сектор экономики. – 2020. -С.48.
11. Новаторов Э.В. Методика оценки качества банковских услуг / Э.В. Новаторов // Практический маркетинг. - 2001. -№10.
12. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 28.12.2023. [Манбаи электронӣ]: УҚЛ: [www. prezident.tj](http://prezident.tj/node). <http://prezident.tj/node>.
13. Палкина Ю.А. Основные критерии выбора банка клиентами / Ю.А. Палкина // Экономика, предпринимательство и право. - 2014. -№3. -С.3-8.
14. Раҳимзода Ш. Вазъи бозори хизматрасониҳои бонкӣ ва омилҳои ба он таъсиррасон дар шароити пандемия (Covid-19) / Раҳимзода Ш., М.С. Дембеғиев // Пайёми Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. -Душанбе, 2021. -№4/1(29). -С.7-15. ISSN 2663-0389.
15. Сафина О.В. Оценка качества банковских услуг / О.В. Сафина, Н.В. Смирнова // Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение. - 2017. -№2(50).
16. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 аз 1 октябри соли 2016 Қарори №392.

АРҶӢБИИ СИФАТИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ БОНКӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ АҶЗОИШИ САМАРАНОКИИ ҶАЪОЛИЯТИ БОНК

Дар мақола намунаи мутобиқсозии муносибати классикии ташаккули сиёсати молиявӣ ба соҳаи хозиразамони хизматрасониҳои бонкӣ баррасӣ гардида, дар он афзалиятҳои тарафҳои муайян гардидаанд. Ба ин хотир, тафсири муаллифии хусусиятҳои хизматрасониҳои бонкӣ бо мақсади равишҳои технологӣ ва арҷбӣи онҳо пешниҳод карда шудааст. Қайд кардан зарур аст, ки дар таҳқиқи масъалаи мазкур асосан таваҷҷуҳ ба ду самти хизматрасониҳои бонкӣ додашуда, ифодаи онҳо дар матни мақола баён гардидааст. Илова бар ин, тақсмоти шартҳои мизочони бонк низ қисмати дигари таҳқиқоти мо буда, дар он се гурӯҳи истеъмолӣ муайян, афзалиятҳо ва нуқсонҳои хизматрасониҳои бонкӣ, ки ба интиҳоби корбарони алоҳидаи муассисаи бонкӣ таъсири назаррас мерасонанд, баррасӣ карда шудааст. Аз ин лиҳоз, таҳқиқ ва баррасии масъалаи мазкур дар чунин шакл мувофиқи мақсад мебошад.

Калидвожаҳо: муассисаи бонкӣ, хизматрасонии бонкӣ, сиёсати молиявӣ, сифати хизматрасонии бонкӣ, хусусияти хизматрасониҳои бонкӣ, арзёбии сифати хизматрасонии бонкӣ.

ОЦЕНКА КАЧЕСТВА БАНКОВСКИХ УСЛУГ КАК ИНСТРУМЕНТ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАНКА

В статье рассматриваются примеры адаптации классического подхода к формированию финансовой политики современной сферы банковских услуг и определены приоритеты сторон. В связи с этим представлена авторская интерпретация особенностей банковских услуг с целью технологических подходов к их оценке. Следует отметить, что при исследовании данного вопроса основное внимание было уделено двум направлениям банковских услуг, которые были отражены в тексте статьи. В дополнение к этому условное распределение клиентов банка также является частью нашего исследования, в котором определены три группы потребителей, рассмотрены и определены преимущества и недостатки банковских услуг, которые оказывают значительное влияние на выбор отдельных пользователей банковских учреждений. В связи с этим целесообразно исследовать и рассмотреть данный вопрос в подобной интерпретации.

Ключевые слова: банковское учреждение, банковская услуга, товарная политика, качество банковской услуги, характеристика банковской услуги, оценка качества банковской услуги.

ASSESSMENT OF THE QUALITY OF BANKING SERVICES AS A TOOL FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF BANK OPERATIONS

The article discusses examples of adaptation of the classical approach to the formation of financial policy in the modern sphere of banking services and identifies the priorities of the parties. In this regard, the author's interpretation of the features of banking services is presented with the aim of technological approaches to their assessment. It should be noted that when studying this issue, the main attention was paid to two areas of banking services, which were reflected in the text of the article. In addition to this, the conditional distribution of bank customers is also part of our study, which identifies three groups of consumers, examines and identifies the advantages and disadvantages of banking services, which have a significant impact on the choice of individual users of banking institutions. In this regard, it is advisable to explore and consider this issue in a similar interpretation.

Keywords: banking institution, banking service, product policy, quality of banking service, characteristics of banking service, assessment of the quality of banking service.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Мирзоев Ҳокимҷон Ҳалимович* – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ассистенти кафедраи менеҷменти молиявӣ. **Суроға:** 734067, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: **907321321**. E-mail: **907321321m@gmail.com**

Шарбатов Сорбон Сулаймонович – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ассистенти кафедраи фаъолияти бонкӣ. **Суроға:** 734067, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: **(+992) 900 95 75 15**. E-mail: **sharbatov95@mail.ru**

Сведения об авторах: *Мирзоев Хокимджон Халимович* - Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент кафедры финансового менеджмента. **Адрес:** 734067, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: **907-32-13-21**. E-mail: **907321321m@gmail.com**

Шарбатов Сорбон Сулаймонович - Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент кафедры банковского дела. **Адрес:** 734067, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: **(+992) 900-95-75-15**. E-mail: **sharbatov95@mail.ru**

Information about the authors: *Mirzoev Khokimjon Halimovich* - Tajik State University of Finance and Economics, assistant at the department of financial management. **Address:** 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. Phone: **907-32-13-21**. E-mail: **907321321m@gmail.com**

Sharbatov Sorbon Sulaimonovich - Tajik State University of Finance and Economics, assistant at the Department of Banking. **Address:** 734067, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. Phone: **(+992) 900-95-75-15**. E-mail: **sharbatov95@mail.ru**

Шарипов С.М.

Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар шароити муосир зери таъсири ҷаҳонишавӣ, ҳамгирии байналмилалӣ ва рақамикунонии фазои ҷаҳонӣ вазъи иҷтимоию иқтисодии мамлакатҳо дар ҳолати зудтағйирёбӣ қарор дорад. Чунин ҳолат зарурати ташаккули самтҳо ва афзалиятҳои нави сиёсати иҷтимоию иқтисодии давлатҳоро ба миён меорад. Инкишофи иқтисодиёти рақамӣ мавҷудияти системаи рушдфӯтаи маориф, илм ва технологияро тақозо мекунад, ки омодагии маҷмуи салоҳиятҳои касбиро таъмин намуда, рақобатпазирии давлатро дар бозори ҷаҳонӣ, рушди иқтисодӣ ва пешрафти босуръати мамлакатро таъмин намояд. Дар натиҷа, мутахассисони баландихтисос омили асосии пешбарандаи рушди иқтисодиёти кишвар мегарданд. Аз ин ҷост, ки дар шароити рақамикунонии иқтисодиёт, таҳия ва татбиқи барномаҳои давлатӣ ва лоиҳаҳои миллӣ, афзун намудани хароҷот барои баланд бардоштани сатҳи донишҳои рақамии аҳоли яке аз ҳадафҳои асосии сиёсати давлатӣ ба шумор меравад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ санаи 28 декабри соли 2023 қайд намуданд, ки «Мо ҳамчунин, ташаккули «иқтисоди сабз», суръат бахшидани раванди рақамикунонии иқтисодиёт, инкишофи неруи инсонӣ, баланд бардоштани рақобатнокии маҳсулоти ватанӣ, тақвияти имкониятҳои содиротии мамлакат ва беҳтар гардонидани сифати хизматрасониҳои иҷтимоиро аз ҷумлаи масъалаҳои афзалиятнок эълон намудем» [6]. Бояд гуфт, ки дар шароити муосир бо мақсади таъмини рушди устувори иқтисоди миллӣ ба таври васеъ ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ тақозои замон буда, яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор меравад. Зеро рақамикунонии иқтисодиёт имкон медиҳад, ки модели муосири рушди иқтисодӣ таҳия ва татбиқ карда шавад.

Иқтисоди рақамиро метавон ҳамчун як тамоюли ҷаҳонӣ муаррифӣ кард, ки самти нави рушди босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистонро муқаррар мекунад. Ба андешаи мо, гузаштан ба раванди рақамикунонӣ дар шароити муосир яке аз авлавиятҳои асосии рушди давлат ва ҷомеаи мо ба ҳисоб меравад. Рақобатпазирии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ояндаи наздик ва дур мустақиман аз сатҳи рушди иқтисоди рақамӣ вобаста мебошад.

Раванди рақамикунонӣ тамоми самтҳои фаъолият, аз ҷумла, идоракунии мақомоти маҳаллиро низ фаро мегирад. Шароити муосири идоракунии мақомоти маҳаллӣ, ҷорӣ намудани технологияҳои рақамиро тақозо мекунад, зеро истифодаи чунин технологияҳо сифати идоракуниро баланд ва натиҷаҳои онро самараноктар мегардонад.

Консепсияи сиёсати давлатии кадрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2008 таҳти №582 тасдиқ карда шудааст, яке аз афзалиятҳои сиёсати давлатии кадрҳо - ноил гардидан ба ҳадафҳои стратегияи кишвар, ташаккули системаи муосири идоракунии ҳайъати кормандон дар тамоми сатҳҳо ва таъмини сиёсати ягонаи давлатии кадрҳоро муайян менамояд.

Рақамикунонии раванди идоракунии кадрҳо - ин ҷараёни ташкили муҳити мувофиқи рақамӣ барои кормандон, бо мақсади баланд бардоштани ҳавасмандӣ ва таваччуҳи онҳо ба кор мебошад. Ҷараёни рақамикунонӣ бояд ба беҳтар шудани сифати кори кормандон, тавассути автоматикунонӣ ва такмил додани раванди иҷрои корҳо мусоидат кунад. Ҳангоме, ки мақомоти маҳаллӣ технологияҳои муосири рақамиро истифода мебаранд, кормандон барои пешбурди фаъолияти кории худ таваччуҳи бештар зоҳир мекунанд, зеро кори онҳо хеле осонтар ва ҷалибноктар мегардад. Чунин ҳолат кормандонро водор мекунад, ки фаъолияти худро боз ҳам хубтару самараноктар намуда, корро дар ҳамин мақоми маҳаллӣ давом диҳанд. Муҳити мувофиқи рақамӣ хавфи аз кор рафтани кормандонро кам менамояд.

Иқтидори кадрӣ, дар баробари дигар унсурҳои иқтисодӣ минтақа, дар зери таъсири як қатор омилҳо ташаккул меёбад, ки ба низом даровардани онҳо барои муҳаққиқон душвориҳои муайянеро пеш меорад, ки сабаби асосии он мавҷуд набудани равиши ягона ба таснифи ин омилҳо ба шумор меравад. Дар асарҳои баъзе муҳаққиқон [8,с.102; 1,с.70] дар ташаккули иқтидори кадрӣ нақши омилҳои демографӣ, илмию техникӣ, таълимӣ ва ғайра муайян ва мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Олими рус Е.А. Сергеев омилҳои ба рушди иқтидори кадрӣ таъсиррасонро ба таври васеътар муайян кардааст: иқтисодӣ, иҷтимоӣ, демографӣ, экологӣ, ҳуқуқӣ ва сиёсӣ [9,с.321].

Бояд тазакурр дод, ки ҷомеаи иттилоотии муосир идоракунии самараноки захираҳо ва иқтидори кадрҳо дар мақомоти маҳаллӣ талаб мекунад. Дар шароити зудтағйирёбандаи талаботи технологӣ ва шароити иҷтимоӣ иқтисодӣ, истифодаи технологияҳои рақамӣ ҷузъи ҷудонашавандаи фаъолияти бомуваффақияти сохторҳои давлатӣ, аз ҷумла мақомоти маҳаллӣ мегардад.

Мақомоти маҳаллӣ дар шароити муосир муҳити мураккаб ва тағйирёбанда буда, аз кормандон мутобиқшавии касбӣ ва омодагии сатҳи баландро талаб менамояд. Идоракунии самараноки иқтидори кадрӣ ва мутобиқшавӣ ба шароити муосир ҷузъҳои муҳими фаъолияти муваффақонаи мақомоти маҳаллӣ мебошанд.

Бо назардошти банизомдарории равишҳои муҳталифи таҳлили омилҳои ташаккули иқтидори кадрӣ ва сармояи инсонӣ, инчунин таъминоти кадрӣ, мо равиши шахсии худро ба гурӯҳбандии омилҳои ташаккули иқтидори кадрӣ пешниҳод намуда, моделеро таҳия кардем, ки аз панҷ гурӯҳи омилҳо иборат мебошад (расми 1).

Моделҳои омилҳои ташаккули иқтидори кадрӣ дар мақомоти маҳаллӣ чунин гурӯҳҳои омилҳо дар бар мегирад: иҷтимоӣ, иҷтимоӣ-психологӣ, демографӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ-ҳуқуқӣ. Барои осон намудани таҳлил омилҳои мазкур ба панҷ самти асосӣ (STEP-омилҳо) тақсим шудаанд. STEP-таҳлил (*аз англисӣ S - social, T - technological, E - economic, P - political*) - ин воситаи муайян кардани омилҳои иҷтимоӣ, технологӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ мебошад, ки ба субъекти хоҷагидорӣ ва фаъолияти он мустақим ё ғайримустақим таъсир мерасонанд. Бояд қайд намуд, ки ягон гуруҳи омилҳои мазкур ба иқтидори кадрӣ таъсири бартаридошта (афзалиятнок) ё аввалиндараҷа надорад ва бинобар ин, ҳангоми таҳлили ин омилҳо бояд равиши ҳамгирӣ ва системавӣ истифода бурда шавад.

Омилҳои иҷтимоӣ иқтидори кадрӣ бо вазъи саломатии аҳоли ва паҳншавии бемориҳо алоқаманд мебошанд. Вазъияти саломатӣ ба қобилияти гирифтани маълумот, соҳиб шудан ба касбу кори муайян, машғул шудан ба фаъолияти меҳнатӣ, инчунин гузариши тадриҷӣ ба вазифаҳои баланд дар давоми фаъолияти меҳнатӣ бевосита таъсир мерасонад. Ҳолати солимии корманд ба сатҳи иқтидори кадрӣ таъсири мусбат мерасонад [4,с.57].

Омилҳои иҷтимоӣ-психологӣ дар ташаккули иқтидори кадрӣ бештар бо ҳавасмандгардонии меҳнатӣ ва рушди касбӣ, бо арзишҳо ва меъёрҳои рафтори меҳнатӣ алоқаманд мебошанд.

Омилҳои демографӣ, ки дар сатҳи таваллуд, фавт, ташаккули сохтори синнусолӣ ва ҷинсии аҳоли ва равандҳои муҳочират зоҳир мешаванд, ба параметрҳои миқдорӣ ва сифатии иқтидори кадрӣ бевосита таъсир мерасонанд. Аломатҳои, ки барои фаъолияти иқтисодӣ муҳим мебошанд, аз қабилҳои сатҳи маълумот ва вазъи саломатӣ, низ дар зери таъсири равандҳои демографӣ ташаккул меёбанд.

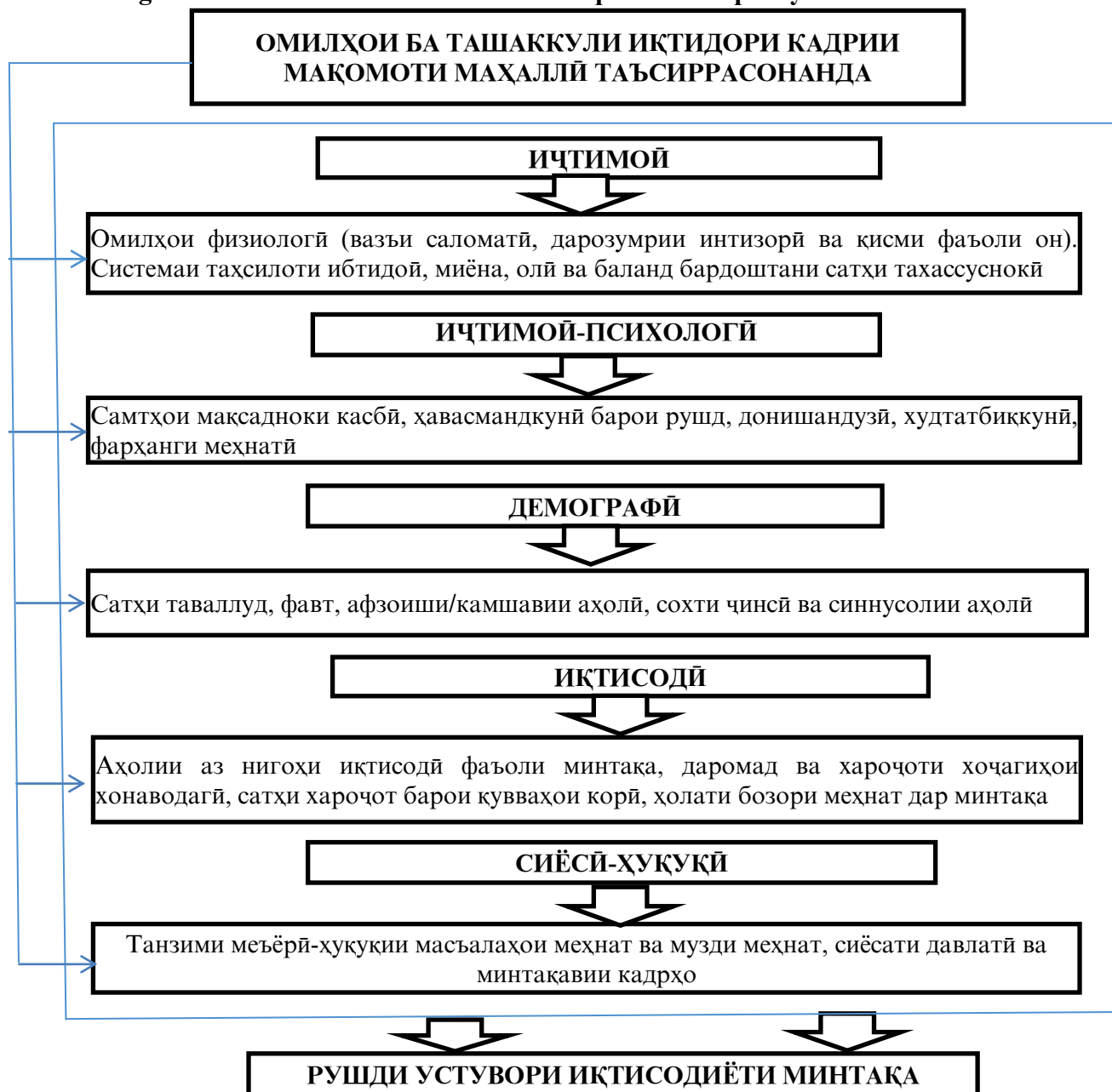
Ба омилҳои иқтисодии ташаккули иқтидори кадрӣ минтақа инҳо дохил мешаванд:

- сатҳи даромадҳои аҳоли ва қобилияти қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти асосӣ;
- сатҳ ва сифати зиндагии аҳоли;
- имконияти гирифтани маълумоти миёнаи умумӣ, инчунин маълумоти касбӣ,
- хизматрасониҳои фарҳагӣ ва маишӣ;
- кумаки тиббӣ ва ғайра.

Омилҳои иқтисодӣ ба ташаккули иқтидори кадрӣ бо роҳи таъмини вазифаҳои зерин таъсири бевосита мерасонанд:

- асосҳои иқтисодии такрористехсоли қувваи корӣ;
- гирифтани маълумоти умумӣ ва касбӣ;
- нигоҳ доштани саломатӣ ва қобилияти физиологии корӣ;

Расми 1. Модели омилҳои ташаккули иқтидори кадрӣ дар мақомоти маҳаллӣ
 Figure 1. Model of factors of formation of personnel capacity in local bodies



- ташаккули фарҳанги умумӣ;
- мусоидат намудан ба фаъолияти иқтисодии аҳоли [7,с.92].

Омилҳои сиёсӣ ҳуқуқии ташаккули иқтидори кадрӣ аз системаи қонунҳо ва дигар санадҳои меъерии ҳуқуқӣ, ки такрористеҳсоли қувваи корӣ ва механизми ташкилии татбиқи онҳоро таъмин мекунанд, иборат мебошанд.

Бояд қайд намуд, ки ташаккули иқтисодии рақамӣ на танҳо фаъолонро ҷорӣ намудани технологияҳои муосир, балки дигаргун кардани қариб ҳар як ҷойи корӣ, тағйир додани системаи таълим ва бозомӯзии кадрҳо, инчунин хизматрасониҳои рақамӣ ва воситаҳои на танҳо дар фаъолияти касбӣ, балки дар ҳаёти ҳаррӯзаи одамон, аз ҷумла кормандони мақомоти маҳаллӣ истифодашавандаро дар назар дорад. Ҳамаи ин вазифаҳо қабули қарорҳои нави техникӣ ва рушди салоҳиятҳо дар назар дорад, ки истифодаи ҳамаҷузҳои онҳо баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии аҳоли, рушди иқтисодӣ ва ҷомеа инчунин дар маҷмӯъ, беҳтар намудани иқтидори кадрӣ таъмин менамояд.

Ба андешаи мо, дар шароити муосир бо кадрҳои баландихтисос таъмин намудани мақомоти маҳаллӣ тавассути истифодаи самаранок ва такмили технологияҳои кадрӣ имконпазир мебошад. Технологияҳои кадрӣ истифодашаванда бояд воситаи муассири

идоракунии сифатӣ ва миқдории кадрҳо буда, барои муайян кардани мувофиқати сатҳи касбии корманди мақомоти маҳаллӣ ба вазифаи ишғолкардааш, арзёбии самаранокии иҷрои уҳдадорӣҳои ба зиммаи ӯ гузошташуда, аз ҷумла сифатҳои касбӣ ва шахсӣ имкон медиҳанд, ки ӯ ба талаботи мақомоти маҳаллӣ ҷавобгӯ бошад.

Технологияҳои кадрӣ муосир - инҳо воситаи идоракунии хусусиятҳои сифатӣ ва миқдории кормандон мебошанд. Дар айни замон оид ба ҷанбаҳои гуногуни истифодаи технологияҳои кадрӣ дар фаъолияти мақомоти маҳаллӣ миқдори зиёди таҳқиқотҳои илмӣ гузаронида шудаанд [10,с.94]. Вале, пеш аз ҳама, мафҳуми «тахассуси кадрҳо»-ро ба назар гирифтани лозим аст. Дар маълумотнома ва адабиёти илмӣ мафҳуми «тахассус» ҳамчун дараҷаи омодагии касбии корманд ба иҷрои як намуди муайяни кор, аз ҷумла донишҳои назариявӣ ва малакаҳои амалӣ, ки бояд ба стандартҳои Дастури ягонаи тарифӣ ва тахассусӣ мувофиқат кунанд, шарҳ дода мешавад.

Олими рус И.П. Газиева мафҳуми «тахассус»-ро камолоти касбии кормандон, омодагии онҳо дар иҷрои босифати намудҳои мушаххаси кор, ки бо мавҷудияти дониш, малака, маҳорати касбӣ, таҷриба муайян карда мешавад, меномад [3,с.112].

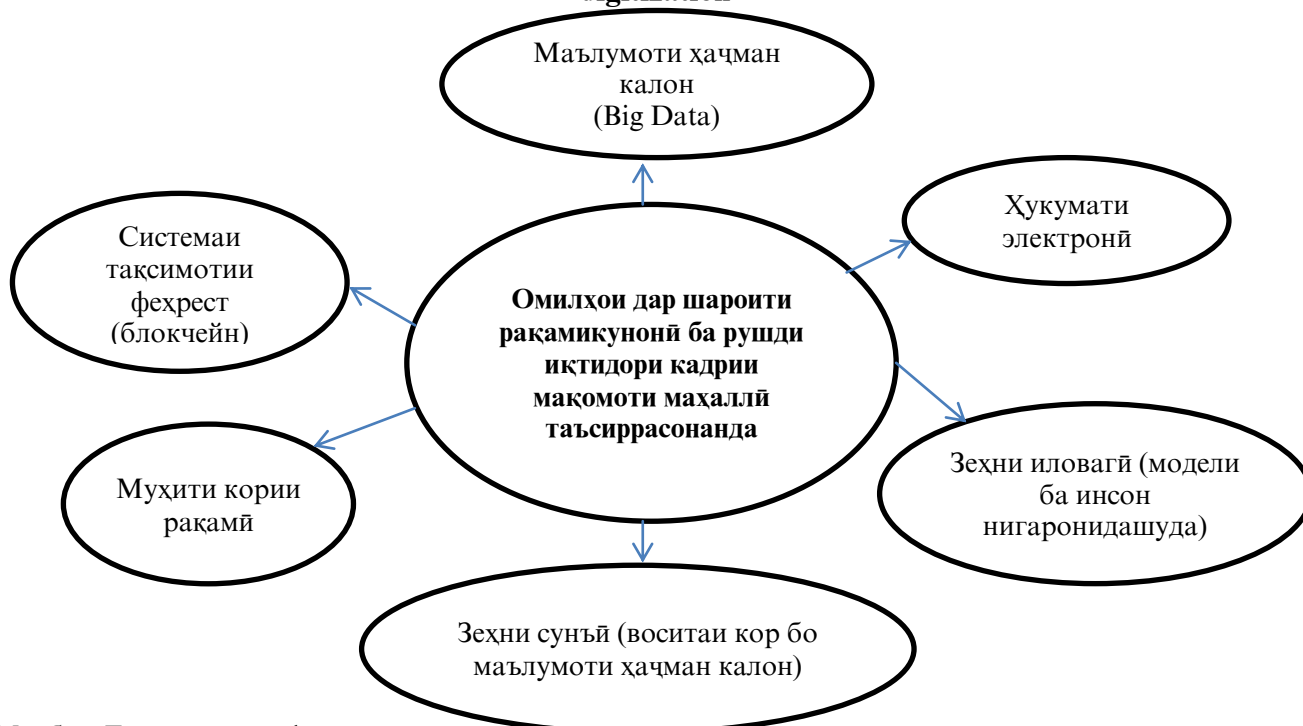
Дигар олими рус Д.И. Ковтков мафҳуми «тахассус»-ро чунин тавсиф медиҳад: «тахассус - ин тавассути ҳуқуқи меҳнат муайян намудани дараҷаи тайёрии касбии кадрҳо ба вазифаи ишғолкардашон, инчунин сатҳи донишу маҳорати касбии онҳо, ҷавобгӯ будани онҳо ба талаботи идоракунии инноватсионӣ ба шумор меравад» [5,с.48]

Мақсади асосии сиёсати кадрҳо дар соҳаи идоракунии давлатӣ ташаккул додани чунин иқтидори кадрҳо мебошад, ки дар касбу кор ва ахлоқ дар сатҳи баланд қарор дошта, вазифаҳои ба зиммашон гузоштаро саривақт ва бо сифати баланд иҷро намоянд. Таъмини иқтидори самаранокии кадрҳо дар бахши давлатӣ яке аз масъалаҳои асосии ҳар як мамлакат ба ҳисоб меравад.

Дар натиҷаи омӯзиши сарчашмаҳои гуногун, мо якчанд омилҳои дар шароити рақамикунонӣ ба рушди иқтидори кадрӣ мақомоти маҳаллӣ таъсиррасонандаро муайян намудем (расми 2).

Расми 2. Омилҳои дар шароити рақамикунонӣ ба рушди иқтидори кадрӣ мақомоти маҳаллӣ таъсиррасонанда

Figure 2. Factors affecting the development of human resources of local authorities in the context of digitization



Манбаъ: Таҳияи муаллиф

Моҳияти омилҳои дар шароити рақамикунонӣ ба рушди иқтидори кадрӣ мақомоти маҳаллӣ таъсиррасонандаро кушода, шарҳ медиҳем.

1. *Маълумоти ҳаҷман калон*. Таҳлил бо истифода аз шабакаҳои нейрон имкон медиҳад, ки қарорҳои қабулшуда таҳлил ва оқибатҳои онҳо арзёбӣ карда шуда, пешгӯӣ ва қабули қарорҳои нав амалӣ карда шавад.

2. *Зеҳни сунъӣ*. Дар идоракунии давлатӣ зеҳни сунъӣ воситаи кор бо маълумоти ҳаҷман калон ба шумор меравад.

3. *Системаи тақсимоии феҳрест (блокчейн)*. Технология идоракунии маълумотро дар бораи шахсони воқеӣ, ташкилотҳо, дороиҳо ва ғайри инҳо сода мекунад.

4. *Муҳити кори рақамӣ*. Қорӣ намудани технологияҳои муосири рақамӣ дар муассисаҳои давлатӣ ба коҳиш додани чараёни аз кор рафтани кормандон ва баланд бардоштани қаноатмандии онҳо мусоидат мекунад.

5. *Зеҳни иловагӣ (моделҳои ба инсон нигаронидашуда)*. Дар доираи ин модел кормандони мақомоти маҳаллӣ бо системаҳои зеҳни сунъӣ ба таври васеъ кор мекунанд.

6. *Ҳукумати электронӣ*. Тавассути шабакаи интернет хизматрасониҳои давлатӣ пешниҳод карда мешаванд.

Ба андешаи мо, технологияҳои кадрӣ рақамӣ - ин маҷмуи воситаҳои барномавӣ ва дастгоҳӣ мебошанд, ки барои идоракунии иқтидори кадрӣ ташкилот, бо истифода аз технологияҳои муосири иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ равона шудаанд. Ба технологияҳои кадрӣ рақамӣ системаҳои баҳисобгирии кадрҳо, таҳлили маълумоти кадрӣ, платформаҳои ҷалби электронӣ ва бисёр воситаҳои дигар дохил мешаванд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки истифодаи технологияҳои кадрӣ рақамӣ дар мақомоти маҳаллӣ як қатор бартариҳои назаррасро фароҳам меоранд:

1. *Автоматикунони равандҳои муқаррарӣ*. Идоракунии самараноки кадрҳо метавонад сарбории кормандонро ҳангоми иҷрои вазифаҳои муқаррарӣ, аз қабилҳои пайгирии вақт, гузоришдиҳӣ ва расмиёти маъмурӣ кам кунад.

2. *Муносибозии интихоби кадрҳо*. Таҳлили маълумот ва системаҳои ҷалбкунӣ имкон медиҳанд, ки номзадҳое ба кор қабул карда шаванд, ки ба талаботи корфармо бештар мувофиқат мекунанд.

3. *Беҳтар намудани мониторинги истеҳсолӣ*. Технологияҳои рақамӣ имкон медиҳанд, ки ғайри ин кормандон ба таври мустақим пайгирӣ карда шуда, қорӣ онҳо таҳлил ва баҳогузорӣ карда шавад.

4. *Рушди маҳорат ва омӯзиши кадрҳо*. Маводҳои таълимии электронӣ ва системаҳои идоракунии донишҳо ба рушди пайвастаи кормандон мусоидат менамоянд [2, с.128].

Таҷрибаи байналхалқӣ нишон медиҳад, ки дар як қатор мамлакатҳои тараққиқарда татбиқи технологияҳои рақамӣ боиси такмил ёфтани раванди истеҳсолот, роботикунонӣ ва автоматикунони корҳо ва истифодаи зеҳни сунъӣ гардид. Қорӣ намудани технологияҳои рақамӣ ба сиёсати кадрӣ дар мақомоти маҳаллӣ таъсири мусбат расонида, як қатор корҳо ба таври автоматикунонӣ ба роҳ монда шудаанд. Дар баробари ин, автоматикунони корҳо боиси кам шудани ҷойҳои қорӣ ва пайдо шудани бекорон мегардад. Вале як чизро бояд таъкид намуд, ки истифодаи технологияҳои рақамӣ замина барои пайдо шудани касбҳои нав гардида, барои рушди иқтидори кадрӣ оид ба баланд бардоштани малака ва маҳорати касбӣ ё баланд бардоштани сатҳи тахассуснокии кормандон талаботи нав мегузорад.

Мувофиқи гузориши VCG, Rosatom ва WorldSkills ҳангоми ба иқтисодиёти рақамӣ гузаштани мамлакатҳо масъалаи мавҷуд набудани шумораи қорӣ кадрҳои дорои тахассуси зарурӣ ба вучуд меояд. Аксар муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ мутахассисони технологияҳои иттилоотиро тайёр мекунанд, вале онҳо ҳанӯз талаботи иқтисоди рақамиро пурра қонеъ карда наметавонанд. Дигар мушкилот дар самти гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ то ҳоло истифода шудани барномаҳои компютери куҳнашуда, нарасидани мутахассисони касбӣ ва ғайра ба шумор меравад. Дар заминаи иқтисоди рақамӣ масъалаҳои ҳаракати афзоиандаи меҳнат, рушди автоматикунонӣ ва роботикунонӣ ва аз байн рафтани бархе аз касбҳо пайдо мешаванд. Вобаста ба истифодаи технологияҳои иттилоотӣ чаласаи вохӯриҳо низ ба таври онлайн ё маҷозӣ гузаронида мешаванд.

Дар самти баланд бардоштани сатҳи таҳассуси кормандони мақомоти маҳаллӣ дар шароити рақамикунонӣ яке аз омилҳои муҳим ҳамкориҳои пайвастаи мақомоти маҳаллӣ бо соҳаи маориф ба шумор мераванд. Ба андешаи мо, ҳадафҳои асосӣ дар ин самт инҳо мебошанд:

- фароҳам овардани шароити асосӣ барои омода намудани кадрҳои ба талаботи раванди рақамикунонӣ ҷавобгӯ;
- тақмили системаи маориф (он бояд мақомоти давлатӣ ва баҳши хусусиро бо кадрҳои салоҳиятдор, вобаста ба рақамикунонии иқтисодиёт, таъмин намояд);
- ташкили системаи ҳавасмандгардонӣ барои азхудкунии салоҳиятҳои зарурӣ аз ҷониби кормандони мақомоти маҳаллӣ.

Ноил шудан ба ин ҳадафҳо танҳо дар шароити татбиқи консепсияи таҳсилоти доимӣ имконпазир аст, ки навсозии назарраси шаклҳои анъанавии таҳсилоти барои тақмили ихтисос истифодашавандаро тақозо мекунад. Ин раванд, пеш аз ҳама, ба бозомӯзии касбӣ ва тақмили ихтисос дар асоси технологияҳои нави таълимӣ, ки аз технологияҳои муосири иттилоотӣ коммуникатсионӣ васеъ истифода мебаранд, дахл дошта, ба воқеияти нави иқтисоди рақамӣ, яъне афзоиши ҳаҷми донишҳои зарурӣ барои ташаккули мутахассиси касбӣ вобаста аст. Дар ин шароит сарборӣ ба системаи маориф мунтазам меафзояд ва захираҳо маҳдуд боқӣ мемонанд, ки зарурати таҳияи равишҳои сифатан нави тақмили касбии иқтидорҳои кадрӣ ба миён меорад.

Дар шароити муосир самаранокии таълим дар заминаи таъмини “дастрасии баробари бемамониат ба захираҳои электронии таълим” таъмин карда мешавад ва аз ин рӯ, рушди таҳсилоти фосилавӣ яке аз омилҳои ҳалкунандаи рушди иқтидори кадрӣ дар мақомоти маҳаллӣ дар шароити иқтисодиёти рақамӣ мебошад. Вобаста ба чунин талабот дар соҳаи маориф бояд барои баланд бардоштани самаранокии таълим, содагардонии гирифтани маълумот аз ҷониби шаҳрвандон дар асоси истифодаи васеи захираҳои иттилоотӣ дар соҳаи барномаҳои таълимӣ шароит фароҳам оварда шавад. Иҷрои ин вазифа, инчунин ба баланд бардоштани сатҳи умумии саводнокии шаҳрвандон дар соҳаи технологияҳои муосири иттилоотӣ, рушди системаи тайёр кардани мутахассисон дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ мусоидат мекунад.

Дар шароити муосир, дар доираи муқаррароти Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019 тасдиқ гардидааст, дар ҷумҳурӣ муассисаҳои таълимӣ доираи истифодаи технологияҳои рақамиро торафт васеъ менамоянд. Ҳамаи муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ бо интернет пайваст буда, сомонӣ расмӣ худро доранд. Курси информатика ва технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар барномаҳои таҳсилоти умумӣ ба таври меъерӣ ва технологӣ пешниҳод гардида, барои ташаккул ва рушди иқтисодиёти рақамӣ кадрҳо омода карда мешаванд.

Айни замон тавассути технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ зарурати ба хориҷи кишвар барои таҳсил сафар намудан тадриҷан аз байн рафта истодааст. Зеро аксари донишгоҳҳои пешрафти ҷаҳон имконияти таҳсили фосилавиро ба хоҳишмандон фароҳам оварда, тамоми маводи хонишро дар шабакаи интернет ҷой додаанд. Вобаста ба ин, яке аз масъалаҳои муҳимтарини ҳарчи зудтар ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ва инноватсионӣ дар рушди иқтисодиву иҷтимоии мамлакат, аз ҷумла роҳандозии ҳукумати электронӣ ва иқтисоди рақамӣ таъмини интернетӣ фароҳамовч ба шумор меравад.

Бояд қайд намуд, ки рушди иқтидори кадрӣ барои баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти маҳаллӣ аҳаммияти аввалиндарача дорад. Ба ҳайъати кормандони мақомоти маҳаллӣ ҳам кормандони фаъолияткунанда ва ҳам кормандони захиравӣ дохил мешаванд. Аз ин рӯ, зарур аст, ки иқтидори кадрӣ бояд ба таври мунтазам инкишоф дода шавад, яъне барои тақмили маҳорати ҳам ба кормандони фаъолияткунанда ва ҳам ба кормандони захиравӣ ҷораҳо андешида шавад. Кор бурдан бо кормандони захиравӣ шавқу рағбати онҳоро ба хизмат дар мақомоти маҳаллӣ афзоиш дода, шумораи донишҷӯёни дар самти кор дар мақомоти маҳаллӣ таҳсилкунандаро зиёд карда, сатҳи омодагии амалии кормандони ояндаро баланд мебардорад, ки боиси афзоиши шугли мутахассисони ҷавон ва аз байн рафтани норасоии кадрҳо мегардад.

Ба андешаи мо, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ояндаи наздик тайёр кардани кадрҳои баландхатисос дар мақомоти маҳаллӣ барои пешбурди иқтисоди рақамӣ ва ташкили низоми таълиму бозомӯзӣ бо дарки дониши баланд дар самти амалисозии соҳаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ хело муҳим ва аҳамиятнок буда, амалӣ намудани чорабиниҳои зерин зарур мебошад:

- тайёр кардани кадрҳои баландхатисос дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии ҷумҳурӣ ва инчунин дар хориҷи мамлакат, фароҳам овардани низоми ягона барои омодагии кадрҳо;

- бозомӯзии кормандони мақомоти маҳаллӣ дар доираи самтҳои гуногуни рақамикунони иқтисоди миллӣ;

- ҳамгироии ихтисосҳои муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ дар самти иқтисоди рақамӣ;

- таъмин намудани дастгирии иттилоотӣ маърифатӣ ва мавқеъгирии табдилдиҳии рақамӣ (тавассути воситаҳои ахбори умум ва интернет).

Ҳамин тариқ, ҷорӣ намудани технологияҳои рақамии кадрӣ дар мақомоти маҳаллӣ як қадами муҳим дар баланд бардоштани самаранокии идоракунии кадрҳо ва ноил шудан ба ҳадафҳои стратегии мақомоти маҳаллӣ ба шумор рафта, имкон медиҳад, ки қори мақомоти мазкур дар шароити муосири иттилоотӣ мутобиқтар, самараноктар ва рақобатпазир гардад.

Дар охир бояд қайд намуд, ки омӯзиши омилҳои ба рушди иқтисоди кадрӣ мақомоти маҳаллӣ таъсиррасонанда барои ташаккул ва инкишофи иқтисоди кадрӣ мақомоти мазкур дар шароити рақамикунонӣ таъсири муҳим мерасонад.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти АИДНПҶТ – Мирзоев М.У.

АДАБИЁТ

1. Асланов М.А. Традиционные и инновационные кадровые технологии в органах государственного управления / М.А. Асланов // Проблемы современной экономики. - 2021. -№2(50). -С.65-73.
2. Войтович В.Ю. Государственная и муниципальная служба: учеб. пособие / В.Ю. Войтович. -Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2018. -367 с.
3. Газиева И.П. Кадровая политика в сфере государственной гражданской службы / И Газиева. -М.: Инфра-М, 2021. -196 с.
4. Заруба Н.А. Кадровый потенциал органов муниципального управления: тенденции развития / Н.А. Заруба // Управление персоналом. - 2019. -№4. -С.54-59.
5. Ковтков Д.И. Наставничество на гражданской службе / Д.И. Ковтков // Законодательство и экономика. - 2019. - №1. -С.41-53.
6. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 28 декабри соли 2023. [Манбаи электронӣ]. URL: www.president.tj
7. Савко Т.С. Государственная кадровая политика, кадровые технологии: монография / Т.С. Савко. -М: Русайнс, 2020. -147 с.
8. Салихова И.С. Корпоративный менталитет как фактор развития экономических инноваций / И.С. Салихова // Вестник Московского университета им. С.Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление. - 2018. -№1(24). -С.97-107.
9. Сергеев Е.А. Цифровизация государственного управления: региональный аспект / Е.А. Сергеев // Цифровое пространство: экономика, управление, социум: сб. всерос. науч. конф. -Курск, 2020. -С.319-326.
10. Файрузов А.Ю Развитие кадрового потенциала и эффективность его функционирования / А.Ю Файрузов, А.А. Смирнов, Л.Е. Лихачев // Фундаментальные исследования. - 2020. -№4. -С.92-98.

ОМИЛҲОИ ТАЪСИРРАСОНАНДА БА РУШДИ ИҚТИДОРИ КАДРИИ МАҚОМОТИ МАҲАЛЛӢ ДАР ШАРОИТИ ГУЗАРИШ БА ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ

Дар шароити муосир бо мақсади таъмини рушди устувори иқтисоди миллӣ ба таври васеъ ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ тақозои замон буда, яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор меравад. Ба андешаи муаллиф рақобатпазирии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ояндаи наздик ва дур мустақиман аз сатҳи рушди иқтисоди рақамӣ вобаста мебошад. Таъкид шудааст, ки раванди рақамикунонӣ тамоми самтҳои фаъолият, аз ҷумла, идоракунии мақомоти маҳаллиро низ фаро мегирад. Шароити муосири идоракунии мақомоти маҳаллӣ ҷорӣ намудани технологияҳои рақамиро тақозо мекунад, зеро истифодаи чунин технологияҳо сифати идоракуниро баланд ва натиҷаҳои онро самараноктар мегардонад. Рақамикунони раванди идоракунии кадрҳо - ин ҷараёни ташкили муҳити мувофиқи рақамӣ барои кормандон, бо мақсади баланд бардоштани ҳавасмандӣ ва тавачҷуҳи онҳо ба кор мебошад. Муаллиф равишҳои гуногуни илмиро оид ба моҳияти мафҳуми “иқтисоди кадрӣ” таҳқиқ кардааст. Аз ҷониби муаллиф модели омилҳои

ташаккули иқтидори кадрӣ дар мақомоти маҳаллӣ таҳия карда шуда, моҳияти ҳар яке аз ин панҷ гурӯҳи омилҳо кушода ва шарҳ дода шудааст. Модели омилҳои ташаккули иқтидори кадрӣ дар мақомоти маҳаллӣ чунин гурӯҳҳои омилҳо дар бар мегирад: иҷтимоӣ, иҷтимоӣ-психологӣ, демографӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ-ҳуқуқӣ. Қайд гардидааст, ки технологияҳои кадрӣ муосир - инҳо воситаи идоракунии хусусиятҳои сифатӣ ва микдории кормандон мебошанд. Муаллиф омилҳои дар шароити рақамикунонӣ ба рушди иқтидори кадрӣ мақомоти маҳаллӣ таъсиррасонандаро муайян карда ва шарҳ додааст. Аз ҷониби муаллиф бартарихҳои назаррас, ки аз истифодаи технологияҳои кадрӣ рақамӣ дар мақомоти маҳаллӣ фароҳам оварда мешаванд, муайян карда шудааст.

Калидвожаҳо: мақомоти маҳаллӣ, рақамикунонии иқтисодиёт, омилҳо, иқтидори кадрӣ, автоматикунонӣ, технологияҳои рақамӣ, кормандон.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА МЕСТНЫХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА К ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

В современных условиях для обеспечения стабильного развития национальной экономики широкое внедрение цифровых технологий является насущной необходимостью и считается одним из важнейших вопросов. По мнению автора, конкурентоспособность Республики Таджикистан в ближайшем будущем напрямую зависит от уровня развития цифровой экономики. Подчеркнуто, что процесс цифровизации охватывает все сферы деятельности, в том числе управление органами местной власти. Современные условия управления местным органом требуют внедрения цифровых технологий, поскольку использование таких технологий повышает качество управления и делает его результаты более эффективными. Цифровизация процесса управления персоналом - это процесс создания подходящей цифровой среды для сотрудников с целью повышения их мотивации и интереса к работе. Автор исследовал различные научные подходы к сущности понятия «кадровый потенциал». Автором разработана модель факторов формирования кадрового потенциала органов местной власти, раскрыта и объяснена сущность каждой из этих пяти групп факторов. Модель факторов формирования кадрового потенциала местных органов власти включает следующие группы факторов: социальные, социально-психологические, демографические, экономические, политико-правовые. Отмечается, что современные кадровые технологии являются инструментами управления качественными и количественными характеристиками сотрудников. Автор выявил и раскрыл сущность факторов, влияющих на развитие кадровых потенциалов местных органов власти в условиях цифровизации. Автор выявил существенные преимущества использования цифровых кадровых технологий в органах местной власти.

Ключевые слова: местные органы, цифровизация экономики, факторы, кадровый потенциал, автоматизация, цифровые технологии, сотрудники.

FACTORS AFFECTING DEVELOPMENT HR POTENTIAL OF LOCAL AUTHORITIES IN THE CONDITIONS OF THE TRANSITION TO THE DIGITAL ECONOMY

In modern conditions, to ensure the stable development of the national economy, the widespread introduction of digital technologies is an urgent need and is considered one of the most important issues. According to the author, the competitiveness of the Republic of Tajikistan in the near and future directly depends on the level of development of the digital economy. It is emphasized that the digitalization process covers all areas of activity, including the management of local authorities. Modern conditions for local government management require the introduction of digital technologies, since the use of such technologies improves the quality of management and makes its results more efficient. Digitalization of the digital process is the process of creating a suitable digital environment for employees in order to increase their motivation and interest in work. The author explored various scientific approaches to the essence of the concept of "personnel potential". The author has developed a model of factors in the formation of personnel potential of local authorities, revealed and explained the essence of each of these five groups of factors. The model of factors for the formation of human resources potential of local authorities includes the following groups of factors: social, socio-psychological, demographic, economic, political and legal. It is noted that modern personnel technologies are tools for managing the qualitative and quantitative characteristics of employees. The author identified and revealed the essence of factors influencing the development of human resources of local authorities in the context of digitalization. The author has identified significant advantages of using digital digital technologies in local authorities.

Keywords: local authorities, digitalization of the economy, factors, human resources, automation, digital technologies, employees.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шарипов Сомон Маҳмудович* - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, докторанти Ph.D. **Суроға:** 734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Саид Носир, 33. Телефон: (+992) 55-555-64-63. E-mail: somon.sharipov.m@inbox.ru

Сведения об авторе: *Шарипов Сомон Махмудович* - Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, докторант Ph.D. **Адрес:** 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Саида Носира, 33. Телефон: (+992) 55-555-64-63. E-mail: somon.sharipov.m@inbox.ru

Information about the author: *Sharipov Somon Makhmudovich* - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Ph.D. student. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Said Nosir street, 33. Phone: (+992) 55-555-64-63. E-mail: somon.sharipov.m@inbox.ru

**ФАЪОЛГАРДОНИИ ВАРИАНТИ АЛТЕРНАТИВИИ ИНФРАСОХТОРИ
ЭНЕРГЕТИКАИ ОБӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР***Каримов Р.И.***Муассисаи давлатии «ТоҷикНИИГиМ» (Пажӯҳишгоҳи илмӣ тадқиқотии гидротехника ва мелиоратсия)-и Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон**

Дар заминаи таъмини рушди босуботи иқтисодӣ, таъмини истеҳсолоти иқтисодӣ сабз ва таъмини равандҳои муосири истеҳсолоти бепартов масъалаҳои рушди энергетикаи обӣ нақши калидӣ дорад, ки асоси рушди онро маҳз объектҳои инфрасохторӣ ҳамаҷун чузъи хизматрасон ташкил медиҳад. Аз ин сабаб, вобаста ба мунтазам тақмилибӣ механизмҳои иқтисодӣ, пайдо намудани равишҳои муассири рушди инфрасохтори бозори хизматҳои энергетикӣ чихати фаъолияти муътадили объектҳои истеҳсолӣ, таъмини шароит ва фазои мусоиди кории соҳаҳои хоҷагии халқ ва фузунсозии иқтидорҳои истеҳсолии он чихати татбиқи ҳадафҳои олии рушди Тоҷикистон, фаъолгардонии вариантҳои алтернативии энергетикаи обӣ мубрам гардида истодааст.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади фаъолгардонии иқтидорҳои истеҳсолии низоми энергияи барқӣ, ҳамаҷун комплекси сохторбунёдкунандаи иқтисоди миллӣ ва тақондихандаи суръати рушди иқтисодӣ диққати махсус зоҳир намуда, тавассути чораҳои гуногунпаҳлу ва равишҳои бисёрсамт давра ба давра таъмини объектҳои инфрасохтори хизматрасониҳои энергияи барқиро барои аҳоли ва хоҷагии халқи мамлакат беҳтар гардонидани истодааст. Бо тавачҷуҳ ба таҷрибаи нисбатан кӯтоҳи рушди инфрасохтори хизматҳои энергетикаи обии Тоҷикистон, мутаваҷҷеҳ шудан мумкин аст, ки дар рушди дигар соҳаҳои иқтисоди миллӣ равишҳои барномавӣ бештар мавриди истифода қарор дода шуда, натиҷаҳои мусбӣ ба даст оварда шуда истодааст. Вобаста ба падидаҳои ғайричашиддошт ва чолишҳои иқтисодӣ-молиявии хоҷагии ҷаҳонӣ, мунтазам тағйирёбии сохтори муносибатҳои иқтисодӣ, иваз гардидани вазъи бозори энергетикӣ, инчунин сол то сол фарсуда шудани объектҳои инфрасохтори соҳа зарурати ҷустуҷӯ ва пайдо намудани вариантҳои муассири рушди инфрасохтори бозори хизматҳои энергетикаи обӣ афзун мегардад. Дар асоси вазъи имрӯзаи ташкилу таҷдид ва таъмиру азнавсозии объектҳои инфрасохтори бозори энергияи барқии мамлакат, таҳқиқи паҳлуҳои илмӣ равиши барномавии рушди инфрасохтори бозори хизматҳои энергияи барқӣ дар Тоҷикистон мубрамияти хосса пайдо менамояд.

Рушди инфрасохтори бозори хизматҳои энергияи барқӣ дар тамоми моделҳои иқтисодӣ ҳамаҷун заминагузори асосии фаъолияти бефосилаи раванди истеҳсолии соҳа, таъминкунандаи рақобатпазирии низоми энергетикӣ ва асосгузори рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ доништа шудааст. Мусаллам аст, ки таъмини истиқлолияти энергетикӣ мамлакат, баландшавии сатҳи зиндагонии аҳоли, афзоиши нишондихандаҳои иқтисодии соҳаҳои иқтисодӣ, сатҳи мутавозини содироту воридот, баҳусус сатҳи пасти вобастагии бозори дохила аз молу маҳсулоти бозори беруна маҳз аз таҷдиди саривақтии объектҳои инфрасохтори бозори хизматҳои энергияи барқӣ вобастагӣ дорад.

Тақвияти робитаҳои иқтисодӣ байни субъектҳои бозори хизмат дар раванди ҷаҳонишавӣ моделҳои нави рушдро касб мекунад. Дар ин асос нисбат ба шаклҳои нави хизматрасонӣ ва ҳам ба истеъмолкунандагони хизмат бо назардошти шароити номусоиди бозори хизматрасонӣ талаботи нав ба миён меояд [3,с.163].

Бо мақсади татбиқи ҳадафҳои олии рушди мамлакат, ки дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2030, таҳия гардида буд, ҳамасола саркарда аз ташаббусҳои сатҳи байналмилалӣ, барномаҳои соҳавӣ чихати беҳтаргардонии вазъи фаъолияти объектҳои инфрасохтори энергетикаи обӣ, ҳамзамон, баланд бардоштани сатҳи самаранокии иқтисодии онҳо дар истеҳсол ва пешниҳоди хизматрасониҳои соҳа чораҳои алоҳида андешида шуда истодааст. Баҳусус Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатии худ соли 2023 чунин таъкид намуда буданд: «Ҳукумати мамлакат бо дар назардошти фаровонии захираҳои гидроэнергетикӣ, иқтидори бузурги истеҳсоли

«энергияи сабз» ва содироти он, дар чодаи ноил гардидан ба ҳадафи стратегии худ - расидан ба истиқлолияти энергетикӣ қадамҳои устувор гузошта истодааст» [7].

Қобили қайд аст, ки дар баробари ҳадафҳои стратегии гузошташуда дар ҷумҳурӣ солҳои 2022-2026 соли рушди саноат элон гардида, ҷиҳати вусъатбахшӣ ва баландбардории тавоноии истеҳсолии объектҳои инфрасохтори хизматрасонии соҳаи энергетикаи барқӣ, бо мақсади таҷдиди техникаи неругоҳҳои барқии обии мамлакат зиёда аз 11,3 млрд. сомонӣ ҷудо карда шуд буд. Ҳамаи он объектҳои инфрасохтори энергетикаи барқии мамлакат имрӯзҳо амал намуда истодаанд, аз нуктаи назари қобилияти истеҳсоли муҳлаташон ба итмом расида, самаранокии иқтисодии инфрасохторияшон коҳиш ёфтааст. Барои бартараф намудани мушкилоти мавҷуда ҳамасола сармоягузорӣ ва маблағгузориҳои иловагӣ барои таҷдиди объектҳои инфрасохтории соҳа равона карда шуда истодааст. Аз ҷумла, танҳо дар соли 2023 ҳангоми пурра таҷдид гардидани неругоҳи барқии обии (НБО) фаъолияткунандаи «Сарбанд» иқтисодии истеҳсолии он дар ҳаҷми 30 МВт. зиёд карда шуда, ҳамзамон, раванди таҷдиди НБО «Норак» ва «Қайроққум» афзоиши иқтисодии истеҳсолии онҳо дар ҳаҷми 423 МВт. зиёд мегардад.

Дар Тоҷикистон ҷиҳати таҷдиду азнавсозии объектҳои инфрасохтори бозори хизматҳои энергетикӣ, аз ҷумла насби дастгоҳу таҷҳизотҳои технологияи муосир мансуб ба меъёрҳои рақамикунонии соҳаи энергетика, бехтаргардонии фаъолияти истеҳсолии неругоҳҳои барқӣ, азхудкунӣ ва истифодаи манбаъҳои барқароршавандаи энергия, содагардонии дастрасии аҳоли ба хизматҳои энергияи барқӣ, афзоиши динамика ва таъмини самаранокии иқтисодӣ ва энергетикаи қори неругоҳҳои хурди барқӣ, фароҳам овардани шароит барои хизматрасонии бетаъхири неругоҳҳои барқӣ ва таъмини хизматрасониҳои босифати соҳа, Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2015 таҳти №795 оид ба «Барномаи азхудкунии манбаъҳои барқароршавандаи энергия ва сохтмони неругоҳҳои барқии обии хурд барои солҳои 2016-2020» қабул гардида буд.

Ҷадвали 1. Иқтисодии истеҳсоли барқӣ ва истеҳсоли неруи барқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон
Table 1. Capacity of power stations and electricity production in the Republic of Tajikistan

Нишондиҳандаҳо	солҳо					2022/2018 маротиба
	2018	2019	2020	2021	2022	
Истеҳсоли барқӣ, ҳамагӣ/иқтисодӣ ҳаз.кВт	6197	6475	6356	6476	6506	1,0
иқтисодии истеҳсоли барқии обӣ ҳаз.кВт.	5479	5757	5758	5758	5788	1,1
Истеҳсоли неруи барқ, млн. кВт/соат	19742	20676	19771	20625	21400	1,1
Воридоти неруи барқ млн. кВт.с.	559	281	379	883	797	1,4
Содироти неруи барқ кВт.с.	2945	3175	1870	3307	3343	1,1

Сарчашма: Таҳлили муаллиф. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе: Агентии омори назди президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. –С. 260.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки нишондиҳандаҳои асосии рушди энергетикаи обии барқӣ дар панҷ соли охир тамоюлҳои мусбӣ дорад. Аз ҷумла иқтисодии истеҳсоли барқӣ, ки ҳамчун объектҳои муҳимми инфрасохтори хизматрасонии соҳаи энергетикаи обӣ маҳсуб меёбад, дар соли 2023 нисбат ба соли 2018 ба маротиб зиёд гардидааст. Чунин тамоюлҳои афзоишро дар афзоиши иқтисодии истеҳсоли барқии обӣ, истеҳсоли неруи барқ ва ҳаҷми содироти неруи барқии мамлакат мушоҳида намудан мумкин аст. Дар ин давра танҳо воридоти неруи барқ ба ҷумҳурӣ баробари 1,4 маротиба зиёд гардидааст, ки ин нишондиҳандаро афзоиши табиӣ аҳоли ҳамзамон, зиёд гардидани талабот ба неруи барқ шаҳодат медиҳад. Нишондиҳандаҳои ҳаҷми содироти неруи барқ, ки дар соли 2023 ҳамагӣ ба 3343 млн.кВтс. баробар гардидааст, дар муқоиса бо ҳаҷми воридот нисбатан бештар аст. Масалан, дар соли 2023 ба ҷумҳурӣ дар ҳаҷми 797 кВт.с. неруи барқ ворид карда шудааст, ки нисбат ба ҳаҷми содирот 2546 млн. кВт.с. кам мебошад. Албатта, ин нишондиҳандаҳо собит менамоянд, ки асоси чунин пешрӯиҳои соҳаро маҳз афзоиши ҳаҷми хизматрасонии объектҳои инфрасохтории НБО ташкил медиҳад.

Дар соли 2023 истеҳсоли неруи барқ дар ҷумҳурӣ (бо дарназардошти НБО-ҳои хурд) 21 млрд. 461,3 млн. кВт. соатро ташкил дод, ки ин нисбат ба дурнамои соли 2023 дар ҳаҷми 178,8 млн. кВт соат ё 0,8% ва нисбат ба соли гузашта 462,3 млн. кВт. соат ё 2,2% зиёд мебошад. Дар давраи ҳисоботӣ истеҳсоли неруи барқ дар ҷумҳурӣ аз ҷониби барқистехсолкунандагони мустақили кишвар чунин ба қайд гирифта шуд:

- дар ҚСҚ «Барқи Тоҷик» 16 млрд. 474,5 млн. кВт. соат, ки нисбат ба соли гузашта 187 млн. кВт. соат зиёд буда, суръати афзоиш 102,8%-ро ташкил дод;
- дар ҚСҚ «НБО Сангтӯда-1» 2 млрд. 616,9 млн. кВт. соат, ки нисбат ба соли гузашта 177 млн. кВт. соат зиёд буда, суръати афзоиш 107,2%-ро ташкил дод;
- дар НБО «Сангтӯда-2» 906,1 млн. кВт. соат, ки нисбат ба соли гузашта 100,2 млн. кВт. соат зиёд буда, суръати афзоиш 112,4%-ро ташкил дод;
- дар ҚСҚ НБО «Роғун» 1 млрд. 644,5 млн. кВт. соат, ки ин нисбат ба соли гузашта 9,8 млн. кВт. соат кам буда, суръати афзоиш 99,4%-ро ташкил дод;
- дар ҚСҚ «Помир-Энерҷӣ» 205,8 млн. кВт. соат, ки ин нисбат ба соли гузашта 9,8 млн. кВт. соат зиёд буда, суръати афзоиш 105%-ро ташкил дод.

Аммо бо назардошти нишондиҳандаҳои мусбии соҳа, татбиқшавии барнома ва лоиҳаҳои гуногунсатҳ ва гуногунтаъинот, вазъи бозорҳои ҷаҳонии хизматҳои энергияи барқӣ, афзоиши мунтазами талабот ба ҳаҷми энергияи барқии Тоҷикистон дар заминаи тақвиятбахшии «Энергияи сабз» ва барқарорсозии иқтидорҳои нави истеҳсоли хизматрасониҳои энергияи барқӣ, равиши барномавии рушди инфрасохтори бозори хизматҳои энергетикаи барқӣ зарур аст.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҷиҳати татбиқи ҳадафҳои олиии рушди мамлакат, баҳусус таъмингардидани истиқлолияти энергетикӣ, афзоиши ҳаҷми иқтидори истеҳсолии НБО, баҳусус дар заминаи рушди иқтисодии сабз таъсис додани объектҳои инфрасохтори хизматрасонии энергетикӣ, мубраммияти фаъолгардонии варианти алтернативии инфрасохтори энергетикаи обии мамлакатро асоснок менамояд.

Имрӯзҳо новобаста ба рушди низомии энергетикӣ ҷойгиршавии ҷуғрофию иқлимӣ кишвар ҳанӯз минтақаҳои кӯҳии дастнорас ҳастанд, ки ба шабакаҳои барқии марказонидашуда пайваст нестанд. Аз ин рӯ, барои таъмин намудани чунин минтақаҳо бо энергияи барқии алтернативӣ аз ҳисоби сарчашмаҳои энергияи барқароршаванда бо арзиши аслии камтарин, насб кардани неругоҳҳо дар асоси манбаъҳои хурди барқароршавандаи энергия, аз қабili энергияи офтоб мувофиқи мақсад мебошад.

«...бо мақсади расидан ба ҳадафҳои Стратегияи рушди «иқтисоди сабз» ҷиҳати бунёди неругоҳҳои барқӣ аз ҳисоби манбаъҳои барқароршавандаи энергия ва то соли 2030 ба ҳаҷми на кам аз 1000 мегаватт расонидани иқтидорҳои алтернативии истеҳсоли «энергияи сабз», яъне бо истифодаи захираҳои офтобӣ мувофиқи бодӣ тадбирҳои амалӣ андешида шавад» [7].

Вобаста ба вазъи ҷуғрофию иқлимӣ, натиҷаҳои аз таҳлили вазъи бозори истеҳсол ва пешниҳоди хизматҳои энергетикаи обии мамлакат дар объектҳои инфрасохторӣ, пешниҳоди равиши лоиҳавии фаъолгардонии варианти алтернативии инфрасохтори энергетикаи обӣ ҷиҳати таъмини рушди инфрасохтори бозори хизматҳои энергетикаи Тоҷикистон мувофиқи мақсад мебошад. Пешниҳоди лоиҳаи мазкур тавассути барномаи компютери муқоисаи техникӣ-иқтисодии вариантҳои таъмини истеъмолкунандагони дар шабакаи барқии ғайримарказонидашуда бо ёрии манбаъҳои барқароршавандаи энергияи барқӣ таҳқиқ ва озмоиш карда мешавад.

Ба сифати маълумоти ибтидоӣ се варианти фаъолгардонии объекти инфрасохтори истеҳсол ва пешниҳоди хизматрасонии энергетикӣ таҳлил менамоям. Варианти якум, таъмин аз хатти интиқоли барқи (ХИБ) шабакавӣ, ки масофаи он то деҳоти истеъмолкунандагон 13 километрро ташкил медиҳад. Варианти дуюм, неругоҳи барқии дизелӣ (НБД) ва варианти сеюм, неругоҳи барқии офтобӣ (НБО) бо иқтидори истеҳсолии 5 кВт.с. неруи барқ баробар аст, интиҳоб карда мешавад.

Қобили қайд аст, ки ҳисоби нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ва техникаи равиши лоиҳавӣ, шиддати интиқоли барқ, арзиши хизматрасониҳои инженерии ҷараёни ҳисобии хатти интиқоли барқ, талафоти техникӣ, сармоягузорӣ, арзиши аслии як кВт. неруи барқ

ва фурӯши неруи барқи истеҳсол мешуда ҳисоб карда шуд, ки чунин натиҷаҳоро нишон медиҳанд:

1) Арзиши аслии энергияи барқ дар варианти ХИБ:

$$C_B = \frac{\sum I}{V_{\text{фоида}} \cdot \frac{1}{C_{\text{э/э}}}} = \frac{36411,388}{4631,0616 \cdot \frac{1}{0,27}} = 2,123 \frac{\text{сомони}}{\text{кВт} \cdot \text{соат}} \quad (1)$$

2) Арзиши аслии энергияи барқ дар варианти НБД;

$$C_B = \frac{\sum I}{V_{\text{ПР}} \cdot \frac{1}{C_{\text{э}}}} = \frac{118997,1}{4631,0616 \cdot \frac{1}{0,27}} = 6,93 \frac{\text{сомони}}{\text{кВт} \cdot \text{соат}} \quad (2)$$

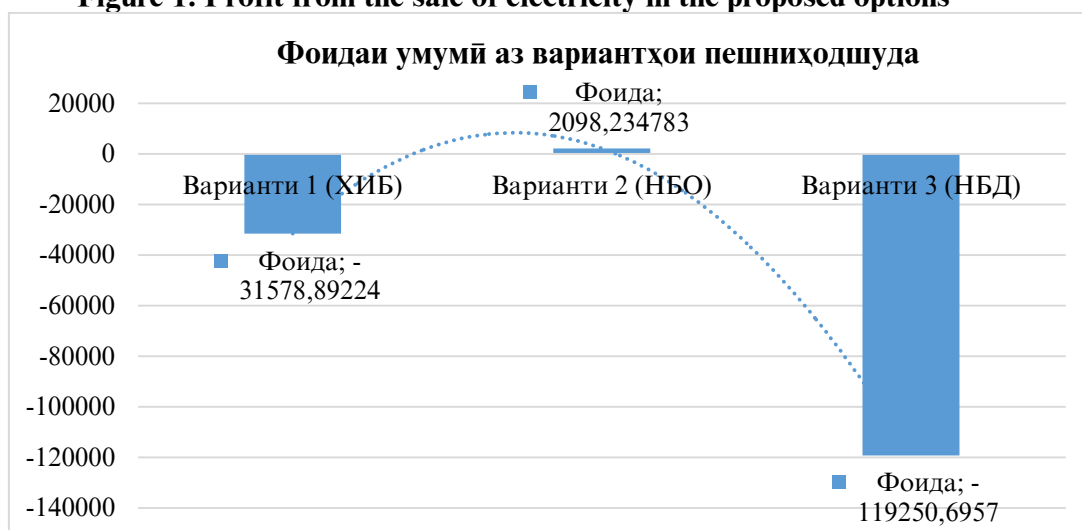
3) Арзиши аслии энергияи барқ дар варианти НБО;

$$C_B = \frac{\sum I}{V_{\text{ПР}} \cdot \frac{1}{C_{\text{э/э}}}} = \frac{2735}{46631,0616 \cdot \frac{1}{0,27}} = 0,159 \frac{\text{сомони}}{\text{кВт} \cdot \text{соат}} \quad (3)$$

Натиҷаҳои ҳисобҳои техникӣ-иқтисодӣ нишон доданд, ки варианти беҳтарини таъмини истеъмолкунандагон бо неруи барқи арзон ва мусоиду муфид дар шабакаҳои ғайримарказонидашудаи электрикӣ дар шабакаи таҳқиқшаванда, ин насби неругоҳҳои барқии офтобӣ мебошад. Тавре маълум мегардад, бо назардошти ҳисоби ҳамаи паҳлуҳои истеҳсол ва хизматрасониҳои объекти инфрасохтори энергетикӣ арзиши аслии истеҳсоли як кВт.с. энергия дар неругоҳҳои барқии офтобӣ ҳамагӣ 0,15 дирам, дар неругоҳи барқии дизелӣ 6,93 дирам ва тавассути варианти пайваст намудан ба хатҳои интиқоли барқии шабакавӣ 2,12 дирамро ташкил дод. Албатта, интихоби варианти дуюм - ХИБ маҳз дар он асос меёбад, ки имрӯзҳо зиёда аз 73% аҳолии кишвар дар маҳалҳои деҳот истиқомат менамоянд, ҳамзамон, қисми зиёди ин шумора дар минтақаҳои кӯҳии мамлакат зиндагӣ менамоянд, ки аз нуқтаи назари иқтисодӣ-муҳандисӣ пайваст намудан бо хатҳои интиқоли барқ аз ҳисоби шабакаҳои барқии умумӣ нисбатан сармояталаб мебошад. Инчунин варианти неругоҳи барқии дизелӣ, ки асосан тавассути генераторҳои дизелӣ фаъолият менамоянд, барои интихоби варианти алтернативӣ нисбатан хароҷотталаб мебошад, инчунин истеҳсол ва арзиши аслии ҳар як воҳиди неруи барқ нисбат ба дигар вариантҳо ноқулла мебошад.

Мусаллам аст, ки баланд гардидани арзиши аслии ҳар як кВт.с. неруи барқ ҳамчун нишондиҳандаи иқтисодӣ, фоидаи умумии чунин объектҳо низ тавсиф карда метавонад.

Расми 1. Фоида аз фурӯши энергияи барқи дар вариантҳои пешниҳодшаванда
Figure 1. Profit from the sale of electricity in the proposed options



Ҳамин тариқ, натиҷаи таҳлил нишон медиҳад, ки фаъолгардонии варианти алтернативии инфрасохтори энергетикаи обӣ тавассути ташкили неругоҳи хурди барқии офтобӣ ҳамчун варианти алтернативии ташкили объектҳои инфрасохтори бозори хизматҳои энергетикӣ махсуб меёбад. Насб кардани панелҳои офтобӣ дар хонаи худ ба шумо имкон медиҳад, ки неруи барқи худро тавлид кунед, вобастагии худро аз шабака коҳиш диҳед ва хароҷоти моҳонаи барқро кам кунед [1, с.163].

Чунин равиши лоиҳавии фаъолгардонии варианти алтернативии инфрасохтори энергетикаи обӣ ҷиҳати таъмини аҳолии деҳоти мамлакат бо неруи барқи сабз, арзону муфид хангоми таҳияи барномаҳои рушди иҷтимоӣ-иқтисодии минтақаҳои мамлакат ё барномаҳои соҳавӣ мавриди истифода қарор дода шавад. Инчунин натиҷаҳои иқтисодӣ-техникии равиши мазкур собит менамояд, ки хангоми ба таври лоиҳавӣ ба роҳ мондани чунин вариант на танҳо талаботи аҳолии минтақаҳои кӯҳии мамлакат бо неруи барқи арзон қонеъ гардонида мешавад, балки ба таври васеъ ба роҳ мондани он метавонад иқтидорҳои энергетикӣ мамлакатро афзоиш диҳад. Гузашта аз ин, чунин варианти пешниҳодшуда дар бозори хизматҳои энергетикаи барқии мамлакат метавонад бо истехсоли неруи хурди барқи обӣ рақобат намуда, ҳамзамон, варианти алтернативии истехсоли энергия барқии мамлакат гардад, дар ҳоле, ки ҳамасола паёмдҳои тағйирёбии иқлим ба моделҳои рушди иқтисодии мамлакатҳо хатар ва таҳдидҳои навро пеш оварда истодааст.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ – Аҳмадов Р.Р.

АДАБИЁТ

1. Вайисов А.У. Альтернативные источники энергии Таджикистана и их история / А.У Вайисов. // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2023. -№1. -С.163.
2. Джураева Дж.Х. SWOT – анализ как инструмент оценки конкурентоспособности рынка энергетических услуг Республики Таджикистан / Дж.Х. Джураева // Вестник Таджикского национального университета, Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2019. -№7. -С.113-119.
3. Комилов С.Д. Цифровизация социальных услуг в условиях неблагоприятной конъюнктуры рынка / С.Д. Комилов, Р.Р. Ахмадов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2022. -№10. -С.163.
4. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи «Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023–2037» аз 30 сентябри соли 2022 №482. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://medt.tj/tj/strategiya-va-barnomaho/47-normativno-pravovye-akty>
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи энергетика» // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2019, №7, мод., 526; ҚҶТ аз 28.12.13с., №1054.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи сарфаи энергия ва самаранокии энергия», ш. Душанбе 29 августи соли 2013 сол, №560.
7. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». (28.12.2023) Душанбе. 2023. Соמוнаи расмӣи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://president.tj/node/32191> (санаи мурочиат 25.03.2024).
8. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе: Агентии омори назди президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2023. -С.260.
9. Ҳофизов Ҳ.А. Таъмини сармоягузорӣ барои амалисозии лоиҳаҳои энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ҳ.А. Ҳофизов, Б.А. Набиев // Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. -Душанбе, 2023. -№1(81). -С.247-262.
10. Хофизов Х.А. Эффективность использования природно-ресурсного потенциала региона: инвестиционные аспекты. Монография / Х.А. Хофизов, Д.А. Ходиев. -Душанбе, 2020. -200 с.

ФАЪОЛГАРДОНИИ ВАРИАНТИ АЛТЕРНАТИВИИ ИНФРАСОХТОРИ ЭНЕРГЕТИКАИ ОБӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Вобаста ба рушди бозори хизматҳои энергетикӣ ва таҷдиди техникаю технологияи объектҳои инфрасохтори энергетикаи обӣ, дар асоси ҳаҷми истехсол ва истеъмоли неруи барқ фарзияҳои илмӣ он баррасӣ гардидааст. Зарурати таҳияи вариантҳои алтернативии объектҳои инфрасохтори энергетикӣ дар вусъатбахшии ҳаҷми истехсол ва пешниҳоди хизматрасониҳои бетаъхир нишон дода шудааст. Хусусиятҳои хоси инфрасохтори бозори хизматҳои энергетикӣ мамлакат дар ҳошияи ҳадафҳои олии рушд муайян карда шуда, инчунин мутобиқшавии онҳо бо шароити муносири рушди иқтисодӣ асоснок карда шудааст. Вазъи имрӯзаи фаъолияти объектҳои инфрасохтори энергетикаи барқии мамлакат, иқтидори истехсолӣ, ҳаҷми истехсол ва воридоти содироти неруи барқ таҳлил карда шуда, тамоюлҳои рушди онҳо ошкор карда шудааст. Вобаста ба имконият ва шароитҳои ҷуғрофиву иқлимӣ ҳисоби иқтисодӣ як қатор вариантҳои алтернативии рушди инфрасохтори энергетикаи барқии Тоҷикистон таҳлил гардида, натиҷаҳои мусбӣ

варианты мусоиди алтернативӣ-ташкили объектҳои инфрасохтори энергетикӣи офтобӣ асоснок карда шудааст. Бо мақсади мусоидат намудан ба татбиқшавии ҳадафҳои олиӣ рушди мамлакат, таъмини аҳолии минтақаҳои деҳот бо неруи барқи арзону сабз равиши лоиҳавии ташкили объектҳои неругоҳи хурди барқии офтобӣ пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо: хизмат, инфрасохтор, алтернатив, бозор, энергетика, объект, истеҳсолот, барқ, истеъмолот.

АКТИВАЦИЯ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВАРИАНТА ГИДРОЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

На основе развития рынка энергетических услуг и технико-технологической реконструкции инфраструктуры гидроэнергетики обсуждены ее научные гипотезы в основном объеме производства и потребления электроэнергии. Необходимость разработки альтернативных вариантов объектов энергетической инфраструктуры проявляется в расширении объемов производства и оказании непосредственных услуг. Определены особенности инфраструктуры рынка энергетических услуг страны в рамках высших целей развития страны и обоснована их адаптация к современным условиям экономического развития. Анализированы современное состояние функционирования объектов электроэнергетической инфраструктуры страны, производственные мощности, объемы производства и импорта-экспорта электроэнергии, выявлены тенденции их развития. В зависимости от возможностей и географических и климатических условий, проведен экономический расчет ряда альтернативных вариантов развития электроэнергетической инфраструктуры Таджикистана, а также выявлены положительные результаты благоприятного альтернативного варианта - организации объектов солнечной энергетики. В целях содействия реализации высших целей развития страны, обеспечения населения сельской местности дешевой зеленой электроэнергией предложен проектный подход к организации малых солнечных электростанций.

Ключевые слова: услуга, инфраструктура, альтернатива, рынок, энергетика, объект, производство, электроэнергия, потребление.

ACTIVATION OF AN ALTERNATIVE OPTION OF HYDROPOWER INFRASTRUCTURE IN MODERN CONDITIONS

Based on the development of the energy services market and the technical and technological reconstruction of the hydropower infrastructure, its scientific hypotheses in the main volume of electricity production and consumption are discussed. The need to develop alternative options for energy infrastructure facilities is manifested in the expansion of production volumes and the provision of direct services. The features of the infrastructure of the country's energy services market are determined within the framework of the country's highest development goals and their adaptation to modern conditions of economic development is justified. The current state of functioning of the country's electrical power infrastructure facilities, production capacities, volumes of production and import-export of electricity are analyzed, and trends in their development are identified. Depending on the capabilities and geographical and climatic conditions, an economic calculation of a number of alternative options for the development of the electric power infrastructure of Tajikistan was carried out, and the positive results of a favorable alternative option - the organization of solar energy facilities - were identified. - they were justified. In order to facilitate the implementation of the highest development goals of the country, providing the population of rural areas with cheap and green electricity, a project approach to the organization of small solar power plants has been proposed.

Keywords: service, infrastructure, alternative, market, energy, facility, production, electricity, consumption.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Каримов Рустам Илҳомович* - Муассисаи давлатии «ТоҷикНИИГиМ» (Пажуҳишгоҳи илмии тадқиқотии гидротехника ва мелиоратсия)-и Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон, ходими калони илмии шуъбаи иқтисодиёти хоҷагии об. **Суроға:** 734064, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Шамсӣ, 5/1. Телефон: **949888881**. E-mail: **k-rustam2014@mail.ru**

Сведения об авторе: *Каримов Рустам Илхомович* - Государственного учреждения «ТаджикНИИГиМ» («Таджикский научно-исследовательский институт гидротехники и мелиорации») Министерства энергетики и водных ресурсов Республики Таджикистан, старший научный сотрудник отдела экономики водного хозяйства. **Адрес:** 734064, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Шамси, 5/1. Телефон: **949888881**. E-mail: **k-rustam2014@mail.ru**

Information about the author: *Karimov Rustam Ilhomovich* - State institution "TajikNIIGiM" ("Tajik Scientific Research Institute of Hydraulic Engineering and Land Reclamation") of the Ministry of Energy and Water Resources of the Republic of Tajikistan, senior researcher in the department of economics of water management. **Address:** 734064, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Shamsi Street 5/1, Phone: **949888881**. E-mail: **k-rustam2014@mail.ru**

Назаров А.З., Давлатёрова Б.Ҷ.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Масъалаҳои асосии вобастагии сиёсати молиявӣ бо сиёсати пулию қарзӣ дар шароити имрӯз аз як қатор нишондиҳандаҳои таркибӣ иборат буда, онҳо якдигарро пурра мегардонанд. Албатта, дар стратегияи сиёсати пулию қарзӣ барои солҳои 2020-2025 ин масъала ба таври мушаххас мавриди арзёбӣ қарор гирифтааст, ки татбиқи ин сиёсат бо фароҳам овардани сатҳи дурусти монетизатсия, нигоҳ доштани суботи нархҳо ва сатҳи муътадили таваррум нигаронида шудааст. Таъмини суботи нархҳо ва нигоҳдории сатҳи муътадили таваррум ба сифати яке аз нишондиҳандаҳои фундаменталии макроиқтисодӣ барои коҳиш додани номуайяни ва интизориҳои манфии аҳоли, зиёд гаштани эътимод ба пули миллӣ, тақсимои босамари захираҳо, афзоиши ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ, ки дар маҷмуъ, дар рушди воқеии иқтисодиёт ва сатҳи некуаҳволии мардум инъикос мегардад, заминаи мусоид фароҳам меорад. Дар доираи татбиқи сиёсати пулию қарзӣ, таваррум ва суботи нархҳо ҳамчун қисми таркибӣ ва асосии ин сиёсат маҳсуб меёбанд. Дар доираи ин масъала устувории қурби пули миллӣ яке аз қисматҳои асосӣ ва таркибии сиёсати пулию қарзӣ низ маҳсуб меёбад. Ва дар доираи ин масъала низ дуруст қайд гардидааст, ки “Устувории пули миллӣ яке аз ҳадафҳои асосии стратегияи ҳар як давлат ба ҳисоб рафта, тавассути фишангҳои гуногуни иқтисодӣ чараҳои мутавозини он таъмин карда мешавад. Устувории пули миллӣ ба хурдтарин элементҳои иқтисодию ғайрииқтисодӣ алоқамандии зич дорад ва дар сурати тағйир ёфтани яке аз ин элементҳо ба пасту баландшавии қурби пули миллӣ таъсир мерасонад [12, с.68].”

Таварруми муътадил яке аз омилҳои асосии рушди устувори иқтисодӣ дар давраи дарозмуддат ба ҳисоб рафта, боиси зиёд гардидани эътимоди аҳоли, соҳибқорон ва сармоягузориҳои дохиливу хориҷӣ ба пули миллӣ ва қобилияти харидории он, вазъи молиявӣ иқтисодии кишвар ва банақшагириҳои дарозмуддат, нисбатан камшавии хавфҳо ва номуайяниҳо, пастшавии меъёри фоизҳо, инчунин рушди иқтисодиёт ва некуаҳволии мардум мегардад.

Маҳз аз ҳамин лиҳоз Бонки миллии Тоҷикистон, ки дорои ҳуқуқи истисноии эмиссияи пули нақд ва масъули таҳия ва амалисозии сиёсати пулию қарзӣ мебошад, мисли дигар бонкҳои марказӣ (миллӣ) нигоҳдории суботи нархҳо дар давраи дарозмуддат мақсади асосии худ қарор додааст.

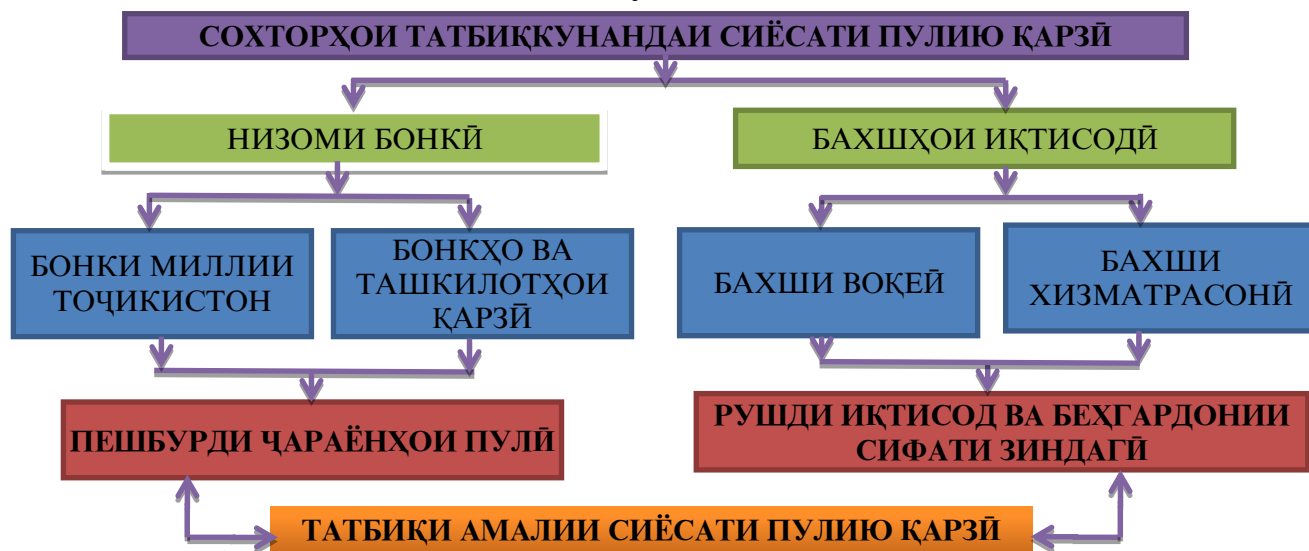
Дар шароити зуд тағйирёбандаи иқтисодиёти ҷаҳон баҳри эмин нигоҳ доштани иқтисодиёти дохилӣ ва кам намудани осебпазирӣ аз таъсири манфии омилҳои берунӣ, барои андешидани тадбирҳо дар самти пурзӯр ва тақвият додани механизми татбиқи сиёсати пулию қарзӣ бо мақсади нигоҳдории сатҳи муътадили таваррум зарурат ба миён омадааст.

Аксари давлатҳои рӯ ба рушд бо мақсади ҳалли чунин мушкилиҳо бо истифода аз таҷрибаи муосири кишварҳои пешрафта ривож додани механизми таъсирпазирӣ сиёсати пулию қарзиро ба роҳ монда, татбиқи речаи нави сиёсати пулию қарзӣ – ҳадафгирии таваррумро пеш гирифтаанд. Бонки миллии Тоҷикистон низ дар навбати худ баҳри тақвият ва пешбурди сиёсати воқеан самаранокӣ пулию қарзӣ марҳила ба марҳила гузариш ба речаи ҳадафгирии таваррумро дар доираи Стратегияи мазкур ба нақша гирифтааст. Нигоҳдории мувозинати сатҳи таваррум, ки он хусусияти умумииқтисодӣ дорад, вазифаи назоратчиёни сатҳи таваррум мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи таваррум гарчанде яке аз қисматҳои асосии сиёсати пулию қарзии мамлакат маҳсуб ёбад ҳам, назорати он ба зиммаи низомии бонкӣ дар симои Бонки миллии Тоҷикистон ва нигоҳ доштани мувозинати он ба баҳши воқеии иқтисодиёт ва сохторҳои алоҳидаи он марбут мебошад.

Дар шароити гузариш ба муносибатҳои иқтисодиёти бозорӣ ва зарур шуморидани тамоми сохторҳои алоҳидаи иқтисодию ғайрииқтисодӣ дар ташаккул ва татбиқи

муносибатҳои пулӣ муҳим ва зарурӣ мебошанд. Чуноне, ки маълум аст, пешбурди сиёсати пулиро қарзӣ ва назорати доимии он хусусияти марказонидашуда дошта, он аз тарафи бонкҳои марказии давлатҳои алоҳида пеш бурда мешавад, дар баробари ин, он инчунин дар бахшҳои бонкӣ ва иқтисодӣ, ки онҳо дар сатҳи институтсионалӣ хосиятҳои гуногун доранд, пеш бурда мешавад, ки шакли мукаммали онро дар расми 1 дидан мумкин аст.

Расми 1. Бахши институтсионалии татбиқи сиёсати пулиро қарзӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон
Figure 1. Institutional sector of implementation of the monetary and credit policy of the Republic of Tajikistan



Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Новобаста аз он, ки нақши Бонки марказӣ дар ташаккул ва пешбурду назорати сиёсати пулиро қарзӣ назаррас мебошад, дар баробари ин, нақши бонкҳои давлатӣ, бонкҳои тижоратӣ, дигар ташкилотҳои молиявӣ қарзии ғайрибонкӣ ва дигар бахшҳои муҳими иқтисодӣ хизматрасонӣ дар рушду татбиқи ин масъала нақши муассир доранд. Вобаста ба ин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон агар меъёрҳои асосӣ ва танзими сиёсати пулиро қарзиро Бонки миллии Тоҷикистон муайян ва назорат намояд, татбиқи амалии ин меъёрҳо дар сатҳи иқтисодӣ мамлакат дигар бонку ташкилотҳои қарзӣ мебозанд. Тибқи маълумотҳои дар расми мазкур овардашуда, пешбурди чараёнҳои пулӣ ва гардиши муомилоти пулӣ ба воситаи бонкҳо, ки ҳамчун рағҳои хунгузари иқтисодӣ мебошанд, пеш бурда мешавад. Илова бар ин, агар дар сатҳи кишвар ҷопи пул вазифаи Бонки миллии Тоҷикистон бошад, аммо сатҳи самараноки интишор, ҷаъмкунӣ ва азнавтақсимкунии он дар сатҳи иқтисодӣ, ин вазифаи бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, барои татбиқи самараноки сиёсати пулиро қарзӣ мамлакат низоми бонкӣ дорои имкониятҳои зерин мебошад:

- сатҳи баланди пардохтпазирӣ ва сиёсати дурусти идораи самараноки мавблагҳои худӣ ва ҷалбкардашуда;
- имкониятҳои васеи иқтисодӣ бо пултамминкунии бахши воқеии иқтисодӣ;
- дар сатҳи зарурӣ ба даст овардани эътимоди аҳоли ҷиҳати ба гардиши самаранок ворид намудани мавблагҳои бекорхобидаи берун аз бонкҳо;
- ба миён овардани рақобати комил байн бонку ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ;
- ҷалби сармояи арзони хориҷӣ ва ба бахши воқеии иқтисодӣ сафарбар намудани онҳо;
- ташкили заминаи диверсификасияи амалиётҳои нақдию қайринақдӣ бо роҳи маҳдуд кардани воситаҳои ба пулӣ нақд вобастабуда ва ғ.

Дар шароити имрӯзаи иқтисодӣ, ки мо дар ҷаҳони рақамикунонии иқтисодӣ ва ба маротиб афзоиш ёфтани асъори рақамӣ криптовалюта, битковин, пулҳои электронӣ ва монанди инҳо қарор дорем, татбиқи дурусти сиёсати пулиро қарзӣ низ аз омилҳои

электронӣ ва воситаҳои ба ин баробар бисеёр вобастагӣ дорад, ки инро пайваста дар фаъолияти иқтисодию бонкӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар айни замон, бинобар сабаби дар сатҳи баланд қарор гирифтани ҷаҳонишавии амалиётҳои электронӣ фишангҳои қаблан мавҷудбудае, ки амалиётҳои нақдии бонкхоро танзим менамуданд, имрӯз зарурати ташкил ва ҷорӣ намудани меъёрҳои пардохтӣ, ки ба ҷаҳони электронӣ мансубанд, шартӣ зарурӣ мебошад. Имрӯз дар сатҳи татбиқи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ, ки як қисми таркибӣ ва асосии сиёсати пулию қарзӣ ва омили самараноки ин сиёсат мебошанд, муҳим ва зарурӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, зарурати ташкили ҷараёни ҳисобдорӣ дар байни аҳоли ва тамоми субъектҳои иқтисодӣ ва хизматрасонӣ шартӣ зарурӣ ва асосӣ мебошад. Ба ин хотир, ба андешаи мо, дар сатҳи низоми бонкӣ кушодани суратҳисобҳои бонкӣ ва тақвияти ҳисоббаробаркуниҳо ба воситаи ин суратҳисобҳо шартӣ зарурӣ дар таркиби сиёсати пулию қарзии мамлакат мебошад. Тибқи маълумотҳои омири дар самти тақвияти суратҳисобҳои бонкӣ, ки онҳо тамоли зиёдашавӣ доранд, то ҳол барои сатҳи самранокии сиёсати пулию қарзӣ қаноатмандкунанда нест (нигар ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Динамикаи афзоиши суратҳисобҳои асбӯрӣ дар бонкӣ тичоратӣ дар солҳои 2013-2021 бо адад

Table 1. Growth dynamics of foreign currency accounts in commercial banking in 2013-2021 in numbers

Номгӯи суратҳисобҳо	Солҳо								
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Суратҳисобҳо и асбӯрии шахсони воқеӣ	446090	525568	552964	456681	391743	381908	422595	524109	645966
Афзоиш бо %	-2,1	17,8	5,2	-17,4	-14,2	-2,5	10,6	24,0	23,2
Суратҳисобҳо и асбӯрии шахсони ҳуқуқӣ	30311	34253	33706	30254	31274	36458	41960	49022	50664
Афзоиш бо %	0,18	13,0	-1,5	-10,2	3,3	16,5	15,0	16,8	3,3

Сарчашма. Дар асоси маълумотҳои бюллетени омили бонкӣ солҳои 2014, №12 (233), 2016, №12 (257), 2018, №12 (281), 2020, №12 (305) тартиб дода шудааст.

Суратҳисобҳои бонкӣ механизми асосии татбиқи сиёсати пулию қарзӣ дар самти тақвият ва татбиқи ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ буда ва ба ин масъала аҳамияти зарурӣ додан мувофиқи мақсад мебошад. Аз таҳлили маълумотҳои мазкур бар меояд, ки ҳамоно сатҳи пасти кушодани суратҳисобҳои бонкӣ аз тарафи шахсони ҳуқуқӣ қаноатмандкунанда нест.

Аз таҳлили маълумотҳои ҷадвали мазкур бар меояд, ки шумораи суратҳисобҳои асбӯрии шахсони ҳуқуқӣ дар соли 2013 0,18 ҳазор ададро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2021 3,3 ҳазор ададро ташкил медиҳад, ки на он қадар нишондиҳандаи хуб аст. Шумораи суратҳисобҳои шахсони воқеӣ бошанд агар дар соли 2014 17,8 ҳазор ададро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2021 23,2 ҳазор ададро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли 2014 зиёд ва дар муқоиса ба соли 2020 ба миқдори 0,8 ҳазор адад кам гардидааст. Коҳишбӯии шумораи бонкҳои тичоратӣ ва дигар ташкилотҳои қарзӣ низ дар 5-10 соли охир ташвишвар буда, ба татбиқи солонаи сиёсати дурусти пулию қарзӣ низ бе таъсир намонд. Дар сиёсати Бонки миллии Тоҷикстон таъмини суботи низоми бонкӣ ва рушд яке аз мақсадҳои асосии он маҳсуб меёбад. Таъмини усутвори низоми бонкӣ яке аз механизмҳои асосии дар амал татбиқ намудани сиёсати пулию қарзӣ маҳсуб ёфта, тавассути дастгирии бахши воқеии иқтисодӣ ин масъала то ҳадди имкон имконпазир мегардад. Қайд кардан зарур аст, ки тамоли бамаротиб кам гардидани шумораи бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ ба сатҳи амалишавии дурусти сиёсати пулию қарзӣ то як андоза таъсири манфии худро расонид. Илова бар ин, сатҳи тағйирбӯии низоми бонкиро аз ҷадвали 2 мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҷадвали 2. Динамикаи тағйирёбии сохторҳои алоҳидаи низоми бонкӣ дар солҳои 2015-2021 (бо адад)

Table 2. Dynamics of changes in separate structures of the banking system in 2015-2021 (in numbers)

Низоми бонкӣ	Солҳо							Тағйирот бо %
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Бонкҳо	17	18	17	17	17	18	14	-17,6%
Ташкилотҳои амонатии қарзии хурд	39	38	27	25	25	20	18	-45,1%
Ташкилотҳои қарзии хурд	31	14	7	6	6	6	4	-87%
Фондҳои қазии хурд	36	34	33	31	31	29	27	-25%
Ҳамагӣ	123	103	84	79	79	73	63	-48,2%

Сарчашма. Дар асоси маълумотҳои бюллетени омили бонкӣ солҳои 2014, №12 (233), 2016, №12 (257), 2018, №12 (281), 2020, №12 (305) тартиб дода шудааст.

Бонкҳои тичоратӣ, ки дар батанзимдарории ҳаҷми пули дар муомилот буда, нақши калидӣ доранд, шумора ва сатҳи пардохтпазирии онҳо дар амалинамоии меъёрҳои сиёсати пулию қарзӣ муҳим ва зарурӣ мебошанд. Аз ин лиҳоз, дар сатҳи низоми бонкӣ ҷиҳати бенукс пеш бурдани сиёсати пулию қарзии давлат, зиёд намудани шумораи бонку ташкилотҳои молиявӣ қарзии низомсоз шартӣ зарурӣ ва муҳим мебошад. Новобаста аз он ки низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо таъсири як қатор омилҳои дохилию берунӣ осебпазир гардид, ҳамоно бонкҳои мавҷуда вазифаҳои хуро дар самти амалисозии меъёрҳои сиёсати пулию қарзӣ, сарбаландона иҷро намуданд, ҳоло он, ки шумораи бонкҳо дар давраи таҳлилшаванда 17,6%, шумораи ташкилотҳои амонатии қарзии хурд 45,1%, шумораи ташкилотҳои қарзии хурд 87% ва шумораи фондҳои қарзии хурд 48,2% кам гардид, ки ин то як андоза ба афзоиши сандуқи қарзии низоми бонкӣ, сатҳи пардохтпазирии бонкҳо ва эътимоди аҳоли ба низоми бонкӣ таъсири худро расонид.

Аз рӯи таҳлилҳои мазкур қайд кардан зарур аст, ки агар занҷираи ташкили дурусти сиёсати пулию қарзӣ ба бахши бонкӣ ва дигар воситаҳои дар ихтиёри онҳо қарордошта бастагӣ дошта бошад ҳам, чамъан ин бо бахшҳои иқтисодӣ, аз он ҷумла бахши воқеии иқтисодиёт ва хизматрасонӣ вобастагии ногузастанӣ дорад. Қайд кардан зарур аст, ки бахши воқеии иқтисодиёт ин объекти асосиест, ки татбиқи сиёсати пулию қарзӣ дар он имконпазир мегардад маҳсуб ёфта, сатҳи монетизатсия низ шартӣ зарурӣ мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҷриба нишон дод, ки сатҳи устувории низоми бонкиро бидуни рушди бахши воқеии иқтисодиёт ва хизматрасонӣ тасаввур кардан ғайриимкон мебошад. Зеро, баъд аз соли 2015, аз ҳама таъсири бештарро ба сатҳи осебпазирии низоми бонкӣ, бахши воқеии иқтисодиёт дар сатҳи мамлакат ва берун аз он ба вучуд овард. Қайд кардан бамаврид аст, ки таъсири занҷиравии бахши воқеии иқтисодиёт ба сиёсати пулию қарзӣ ва низоми бонкӣ боиси он мегардад, ки як қатор мушкilotҳои зерин ба миён оянд:

1. Сатҳи пасти даромаднокии низоми бонкӣ ва суръати пасти гардиши пулҳои нақдию ғайринақдӣ.

2. Бамаротиб кам гардидани ҳиссаи амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ боназардошти зиёд гардидани хароҷотҳои бонкӣ.

3. Зиёд гардидани пулҳои озоди берун аз бонкҳо.

4. Кам гардидани маҳсулоти истеъмолӣ ва болоравии бемайлоии сатҳи таваррум.

5. Кам гардидани даромади пулии аҳоли ва монанди инҳо.

Ба андешаи мо дар сатҳи татбиқи сиёсати самараноки пулию қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ду қонуни асосии хусусияти занҷиравӣ дошта мавҷуд аст, ки онҳо аз:

1. Қонуни пешниҳодкунандаи пул (Низоми бонкӣ).

2. Қонуни истифодабарандаи воситаҳои пулӣ (шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ).

Барои ташкили дурусти сиёсати пулию қарзӣ дар ҳама ҳолат бояд равия ва равандҳои пайваस्तкунанда ва ҳавасмандкунандаи занҷиравӣ байни пешниҳодкунандаи пул ва истифодабарандаи пул ҷой дошта бошад. Татбиқи амалии қонуни пешниҳоди пул дар асоси сиёсати эмиссионии Бонки марказӣ ва низоми бонкии кишвар амалӣ гашта, он ба бахшҳои гуногуни субъектҳои иқтисодӣ ва аҳоли дар минтақаҳо амалӣ мегардад. Дар

сатҳи татбиқи сиёсати монетарӣ ё пешниҳоди пул ба қадри кофӣ дар низоми бонкӣ як қатор мушкилотҳо метавонанд монеа эҷод кунанд, ки ин, пеш аз ҳама, аз меъёри фоизи пасандозҳо ва қарзҳои додасуда, инчунин аз муҳлати истифодаи захираҳо ва сандуқи қарзӣ бисёр вобаста мебошад. Аз таҳлилҳо бар меояд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон то ҳол меъёри фоизи қарзҳо баланд ва меъёри фоизи пасандозҳои чалбшаванда паст мебошад, ки ин ба дутарафагии таъсири манфии ин сиёсат оварда мерасонад (нигар чадвали 3).

Чадвали 3. Гаронии меъёри фоизи қарзҳои низоми бонкӣ ва нокифоягии фоизи пасандозҳо дар солҳои 2015-2021

Table 3. The increase in interest rates on loans in the banking system and the lack of interest on deposits in 2015-2021

Номгӯи	Солҳо							Тағйирёбӣ нисбат ба соли 2012
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Меъёри фоизи қарзҳо бо пули миллий	26,6	24,9	28,3	26,4	22,8	24,9	25,2	3%
Меъёри фоизи пасандозҳо бо пули миллий	15,3	15,8	13,9	9,5	9,2	8,15	10,07	-7,45%

Сарчашма. Дар асоси маълумотҳои бюллетени омили бонкӣ солҳои 2014, №12 (233), 2016, №12 (257), 2018, №12 (281), 2020, №12 (305) тартиб дода шудааст.

Дар шароити имрӯза Ҷумҳурии Тоҷикистон таносуби ҳамгироии бахшҳои иқтисодӣ ва низоми бонкӣ аз ҳамин масъала бештар манша гирифта, он метавонад ба дараҷаи рушд расад. Ба андешаи мо, имрӯзҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи пасти монетизатсияи иқтисодӣ ва камчии пасандозҳои муҳлатнок дар низоми бонкӣ аз меъёри баланди фоизи қарз ва сатҳи пасти фоизи пасандозҳои аҳоли бисёр вобаста мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки меъёри миёнаи фоизи қарзҳо ҳамоно 25,2%-ро ташкил медиҳад, ки ин ба паст гардидани ҳавасмандии истифодабарандагони қарз ва сатҳи пасти фоизи пасандозҳо ба кам гардидани шумораи пасандозгузoron оварда мерасонад. Аз ин лиҳоз, тағйир дар меъёрҳои мазкур боиси костагии рушди он мегардад.

Илова бар ин, қайд кардан зарур аст, ки Қонуни истифодабарандаи воситаҳои пулӣ аз заминаи меъёри содагардонии имконияти пешниҳоди амалиёту хизматрасониҳои бонкӣ вобастагии зиёд дорад. Дар айни замон, агар таносуби истифодаи амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ дар бахши воқеии иқтисодӣ коҳиш пайдо намояд, ин масъала метавонад дар ояндаи наздик ба чомеа хавфнок гардад. Зеро номуназам рушд кардани бахши воқеии иқтисодӣ аз як тараф, ба болоравии нархҳо мусоидат намояд, аз тарафи дигар, ба боло гирифтани сатҳи хароҷотҳои бонкӣ ва кам гардидани даромадҳои онҳо оварда мерасонад.

Бахши воқеии иқтисодӣ қисми таркибии иқтисоди милли буда, дар ташаккули заминаҳои рушди иқтисодӣ милли ва заминаи асосии густариши он нақши муҳим доранд. Дар сатҳи татбиқи сиёсати пулию қарзӣ истифодабарандагони асосии амалиёту хизматрасониҳои бонкӣ, пеш аз ҳама, бахши воқеии иқтисодӣ ва дигар субъектҳои сохторҳои алоҳидаи хизматрасонӣ мебошад. Риояи таносуби истифодаи самараноки воситаҳои пулию қарзӣ агар аз тарафи бахши воқеии иқтисодӣ истифода нагардад, он гоҳ ҷараёни гардиш ва ҳаракати воситаҳои пулӣ вайрон гардида, як қатор мушкилот ба миён меояд. Аз ин хотир, дар ҳама шароит зарур аст, ки занҷираи ҳамгироии бахши бонкӣ бо бахшҳои воқеии иқтисодӣ дар сатҳи зарурӣ таъмин гардида, як механизми ҳавасмандии дутарафа ташкил ва амалӣ карда шавад. Дар бахши воқеии иқтисодӣ шумораи субъектҳои амалкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон новобаста аз фаъолият боз мондани як қисми онҳо дар ҳоли зиёдшавӣ қарор дошта, ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ ва кишоварзӣ дар бахши воқеии иқтисодӣ дар ҳоли афзоиш қарор дорад (чадвали 4).

Рушди субъектҳои иқтисодӣ дар солҳои охир боиси афзоиши маҳсулотҳои саноатӣ ва кишоварзӣ гардидааст, ки ин дар натиҷа ба даромади бонкҳои тичоратӣ, рушди иқтисодӣ ва ташкили манбаҳои иловагии пулӣ мусоидат менамояд. Бо туфайли талошҳои пайвастаи Ҳукумати кишвар ҷиҳати рушди бомароми бахши воқеии иқтисодӣ

Чадвали 4. Тамоили рушди нишондиҳандаҳои маҳсулотҳои саноатӣ ва кишоварзӣ ва ММД дар солҳои 2017-2022 (млрд сомонӣ)

Table 4. Development trend of indicators of industrial and agricultural products and GDP in 2017-2022 (billion somoni)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо						Тағйирёбӣ нисбат ба соли 2017
	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
ММД	61,0	68,8	77,4	82,5	98,9	115,7	89,6%
Саноат	20	23,9	27,6	30,8	38,8	43,0	115%
Кишоварзӣ	25	26,4	27,8	33,6	39,8	49,3	97,2%

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои бюллетени омили бонкӣ 2018, № 12 (281), 2020, №12 (305) ва шарҳи таварруми Бонки миллии Тоҷикистон 2022. -С.21.

ва дастгирии ҳамаҷонибаи онҳо чораҳои зарурӣ андешида шуда, ба ин самт бештар диққати институтҳои молиявӣ ҷалб гардидаанд. Айни замон қисми асосии монетизатсияи иқтисодиёти моро бояд соҳаи саноат ва кишоварзӣ ташкил намуда, ба ин самт пайвасти диққати аввалиндараҷа дода шавад. Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки дар шароити имрӯза яке аз қисматҳои асосии иқтисодиёти мамлакатро ММД- ташкил менамояд, ки дар таркиби он ҳиссаи соҳаи саноат ва кишоварзӣ афзалияти бештар дошта, ҳатто ҳиссаи низоми бонкӣ баробар ба соҳаҳои мазкур дар таркиби ММД нест. Аз ин хотир, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки дар шароити имрӯзаи хоҷагидорӣ ташкили модели ҳамгирии бахши бонкӣ бо бахши воқеии иқтисодиёт дар чаҳорҷӯбаи меъёрҳои муайян роҳандозӣ гардида, дар ин самт сатҳи монетизатсияи иқтисодиёт ба қадри кофӣ таъмин карда шавад. Ба ин хотир, ташкили занҷираи татбиқи сиёсати пулию қарзӣ бо иштироки фаъоли тамоми бонкҳо, ташкилотҳои молиявӣ қарзии ғайрибонкӣ ва бахшҳои воқеии иқтисодиёт дар доираи масъалаҳои зерин бояд тақвият дода шавад:

1. Дарёфти механизмҳои имконпазирӣ ҳавасмандгардонии сармоягузoron ва қарздохон ба бахши воқеии иқтисодиёт.

2. Дар ҳолатҳои зарурӣ ҳангоми дастрасӣ ба захираҳои молиявӣ қарзӣ додани кафолатҳои давлатӣ ба қарздохону шахсони қарздиҳанда ба бахши воқеии иқтисодиёт.

3. Аз тарафи Бонки миллии Тоҷикистон аз пардохти меъёрҳои мақбул озод намудани бонкҳои тижоратӣ, ки вобаста ба он дар бонки миллии Тоҷикистон меъёри захираҳои ҳатмии худро нигоҳ медоранд.

4. Кушодани ҳатти марказонидашудаи қарзӣ бо иштироки тамоми бонкҳои амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба соҳаи саноат ва кишоварзӣ, инчунин ба корхонаҳои коркарди маҳсулотҳои саноатӣ ва кишоварзӣ.

5. Аз ҳисоби воситаи худӣ ва фондҳои таъиноташон махсус дар бонкҳои тижоратӣ ташкил намудани фондҳои таъиноти махсуси қарзӣ, муҳлати истифодаи онҳо ҳадди ақал 5-солро дар бар мегирад.

Аз ҳисоби тамоми сарчашмаҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дастгири намудани бахши воқеии иқтисодиёт дар оянда ба мо имкон медиҳад, ки дар сатҳи зарурӣ тамоми манбаъ ва имкониятҳои истифоданагардида ба гардиши истифода дароварда шуда, сатҳи монетизатсияи иқтисодиётро вобаста ба самранокии татбиқи сиёсати пулию қарзӣ баланд бардорем. Аз ин лиҳоз, ба мо имкон даст медиҳад то дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон бо усулҳои самаранок дурнамои сиёсати пулию қарзиро дуруст таҳия намуда, татбиқи амалии онро дар лаҳзаҳои наздиктарин имконпазир гардонем.

Муқаррир: н.и.и., дотсенти ДМТ - Саидмуродова М.

АДАБИЁТ

1. Ашуров Н. Идора кардани хатари бонкӣ. Васоити таълимӣ / Н. Ашуров. – Душанбе, 2013. –С.70.
2. Бобоев А. Рушди низоми бонкӣ: мушкилот ва дурнамо / А. Бобоев // Маҷаллаи иттилоотии бонкӣ. Бонкдорӣ дар Тоҷикистон. – 2011. -№12(29). –С.39.
3. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2015. -№12(245).
4. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2016. -№12(257).
5. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2017. -№12(269).
6. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2018. -№12 (281).
7. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2019. -№12 (293).
8. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2020. -№12 (305).

9. Донецкова О.Ю. Современные особенности банковского кредитования реального сектора экономики / О.Ю. Донецкова // Синергия. - 2017. -№1. –С.65.
10. Махшулов С.Ч. Таҳлили нишондиҳандаҳои молиявии низоми бонкӣ дар шароити бӯҳрони молиявӣ / С.Ч. Махшулов // Паёми молия ва иқтисод. – 2018. -№3(15). –С.82.
11. Махшулов С.Ч. Таъсири қарздиҳии бонкӣ ба самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ: дисс. илмҳои иқтисодӣ 08.00.10 / С.Ч. Махшулов. -Душанбе, 2020. -189с.
12. Нурализода А.Н. Инфляция, появление и её воздействие на курс национальной валюты / Нурализода А.Н., С.Дж. Махшулов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2019. -№8. –С.68.
13. Петрова Т.И. Институциональное развитие банковской системы России: автореф: дисс ... кан. экон.наук 08.00.10. / Т.И. Петрова. –М.: Фин. ун-т при Правительстве Российской Федерации, 2014.
14. Хайрзода Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бесуботи молиявӣ. (назария методология, амалия): дисс. докт. илмҳои иқтисодӣ. 08.00.10 / Хайрзода Ш.Қ. -Душанбе, 2021. -430с.
15. Хайрзода Шукрулло Курбонали. Место и роль банковской системы в политике достижения финансовой устойчивости национальной экономики / Хайрзода Ш.Қ. // Финансово-экономический Вестник. - 2020. - №2(22). –С.8.
16. [Манбаи электронӣ]. URL: https://www.nbt.tj / tj / statistics / statistical_bulletin.php

ВОБАТАГИИ СИЁСАТИ МОЛИЯВӢ ВА МУАММОҲОИ ИМРӢЗАИ ПЕШБУРДИ ОН ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВӢ

Тоҷикистони тозаистиклол дар марҳалаи чаҳид ва печидаи равандҳои ҷаҳонишавӣ қарор дошта, пайваста ба самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ таъя намуда, тақвияти онҳоро ба таври доимӣ идома медиҳад. Аз ин хотир, муаллифон дар мақолаи мазкур масъалаҳои муҳимтарини сиёсати молиявӣ ва сиёсати пулию қарзиро дар ҳамвобастагӣ бо яқдигар мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода, ҳулосаҳои назаррас баровардаанд. Ҳамчунин, муаллифон дар мақолаи мазкур масъалаҳои муҳимтарини татбиқи сиёсати пулию қарзиро мавриди таҳлил қарор додаанд. Ҳамчунин, муаллифон дар мақолаи мазкур механизмҳои татбиқ ва ҳаракати воситаҳои пулӣ, ки ба воситаи суратхисобҳои бонкӣ амалӣ карда мешаванд, таҳлил анҷом додаанд. Ҳамчунин, динамикаи рушди низоми молиявӣ ва алоқамандии байни фоиҳои қарзӣ ва пасандозӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шудааст, ки ин амали муаллифон дар шароити имрӯза мувофиқи мақсад мебошад.

Калидвожаҳо: вобастагии сиёсати молиявӣ, сиёсати пулию қарзӣ, суботи нархҳо, муътадили таваррум, меъёри фоида, пули милли, қобилияти харидорӣ, механизми таъсиррасонӣ.

АКТУАЛЬНОСТЬ ФИНАНСОВОЙ ПОЛИТИКИ И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЕЕ ПРОДВИЖЕНИЯ В ГЛОБАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ

Новый независимый Таджикистан находится на новом и сложном этапе процессов глобализации, постоянно опирается на приоритетные экономические направления, продолжая их устойчивое укрепление. Поэтому в данной статье авторы проанализировали и рассмотрели важнейшие вопросы финансовой политики и денежно-кредитной политики и сделали существенные выводы. Также в данной статье авторы проанализировали наиболее важные вопросы реализации денежно-кредитной политики, механизмы реализации и движения денежных средств, которые осуществляются через банковские счета. Также проанализирована и обсуждена динамика развития финансовой системы и взаимосвязь кредита и сбережений, что актуально для авторов в современных условиях.

Ключевые слова: зависимость финансовой политики, денежно-кредитная политика, стабильность цен, стабильность инфляции, процентная ставка, национальная валюта, покупательная способность, механизм влияния.

THE RELEVANCE OF FINANCIAL POLICY AND CURRENT PROBLEMS OF ITS PROMOTION IN A GLOBAL CONDITION

The newly independent Tajikistan is at a new and difficult stage of the globalization process, constantly relying on priority economic areas, continuing their sustainable strengthening. Therefore, in this article, the authors analyzed and considered the most important issues of financial policy and monetary policy and drew significant conclusions. Also in this article, the authors analyzed the most important issues in the implementation of monetary policy, implementation mechanisms and cash flows that are carried out through bank accounts. The dynamics of the development of the financial system and the relationship between credit and savings are also analyzed and discussed, which is relevant for the authors in modern conditions.

Keywords: financial policy dependence, monetary policy, price stability, inflation stability, interest rate, national currency, purchasing power, influence mechanism.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Назаров Азизуллоҳ Зайналобидинович* - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи молия. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: **555-55-66-24**

Давлатёрова Бибигул Ҷумъаевна - Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, ассистенти кафедраи таҳлили иқтисодӣ ва омор. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: **0401141414**. E-mail: **b.davlatorova.mail.ru**

Сведения об авторах: *Назаров Азизулла Зайналобидинович* - Таджикский государственный финансово-экономический университет, доктор Ph.D кафедры финансов. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: **555556624**

Давлатёрова Бибигуль Джумъаевна - Таджикский государственный финансово-экономический университет, ассистент кафедры экономического анализа и статистики. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Нахимова, 64/14. Телефон: **0401141414**. E-mail: **b.davlatorova.mail.ru**

Information about the authors: *Nazarov Azizulla Zainalobidinovich* - Tajik State University of Finance and Economics, Doctor Ph.D of the Department of Finance. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. Phone: **555556624**

Davlaterova Bibigul Dzhumayevna - Tajik State University of Finance and Economics, assistant at the department of economic analysis and statistics. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova street, 64/14. Phone: **0401141414**. E-mail: **b.davlatorova.mail.ru**

**ВАЗЪИ НАЗОРАТИ МАЪМУРИКУНОНИИ АНДОЗ ДАР ТАТБИҚИ СИЁСАТИ
БУЌЕТИЮ АНДОЗИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Маъмуров А.М.

Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Дар шароити муосири рушди кишвар ташаккули сарчашмаҳои молиявии муттамарказ тавассути тавсеаи иқтисодии андоз ва махсусан маъмурикунонии андоз имконпазир аст. Зеро, назорати нақшаи воридоти андоз яке аз воситаҳои муҳимми таъмини қисми даромади буҷетҳои сатҳҳои мухталиф махсуб ёфта, ба он сифати маъмурикунонии андоз ҷӣ дар сатҳи мамлакат ва ҷӣ дар минтақаҳои алоҳида ва ташаккулу амалигардонии оқилонаи иқтисодии андоз, ки аз сиёсати буҷетии андозии амалишаванда вобаста мебошанд, таъсири ҷиддӣ мерасонад.

Пойдоршавӣ ва ислоҳоти низоми буҷети андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тайи солҳои пас аз ба даст овардани истиклолият бештар дар асоси таҷрибаи давлатҳои рӯ ба рушд дар ташаккули сиёсати фискалӣ сурат гирифтааст, ки онро «озмудани иштибоҳ» ном мебаранд [3,с.278]. Дар ин раванд аксаран нусхабардории таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ бидуни ба таври комил мутобиқ намудани он ба муносибатҳои андозии кишвар сурат гирифтааст. Ин вазъ дар ибтидо боиси камасар будани сиёсати буҷети андоз ба рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар гардида, механизми ташаккулёбии татбиқи иқтисодии андоз низ ҳалалдор мешуд.

Ҳамчунин, зарур шуморидан мумкин аст, ки маҳз назорати андоз дар маъмурикунонӣ боиси тавсеаи иқтисодии буҷетии андози кишвар гашта, дар як вақт камбудии сиёсати андоз ифшо мегарданд ва тавассути рафъи онҳо аз байн бурда мешаванд [10,с.11]. Дар робита ба ин, гузашта аз ин, маъмурикунонии андоз барои тақмили қонунгузори андоз ва ташаккули низоми комилан мутобиқи андоз, ки самтҳои сиёсати андозии кишварро низ тақмил медиҳад, замина мегузорад.

Дар баробари гуфтаҳои боло «Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020 – 2025» чун санади меъёри миёнамуҳлат таҳия ва тасдиқ карда шудааст, ки ба афзалиятҳои Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 [9] асос ёфта, бо назардошти дастовардҳои таҷрибаи ҷаҳонӣ, бо мақсади сода ва дастрас намудани хизматрасониҳо ба андозсупорандагон ва баланд бардоштани интизоми андозсупории андозсупорандагон, таъмини рушди мунтазами маъмурикунонии андоз, ҷорӣ намудани иқтисодиёти рақамӣ ва беҳсозии минбаъдаи муносибатҳои андозӣ дар байни андозсупорандагону мақомоти андоз амалӣ мегардад. Дар барномаи болозикр муайян шудааст, ки рушди натиҷаҳои ҷораҳои назорати маъмурикунонии андоз ҳамчун як ҷузъи муҳимми ислоҳоти иқтисодӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои беҳсозӣ намудани муҳити корӣ ва фазои сармоягузорӣ, тақкими рақобатпазирии иқтисоди миллии ва ташаккули иқтисоди рақамӣ нигаронида шудааст.

Инчунин, дар стратегияи мазкур нокифоя будани шароит барои фазои соҳибкорӣ, ки дар танзими барзиёд ва ғайрисамаранок, коррупсия, сарбории аз ҳад зиёди андоз ва душвории низоми маъмурикунонии андоз зоҳир мегарданд, таъкид карда шудааст.

Таҳқиқи адабиёти иқтисодӣ дар самти маъмурикунонии андоз чун омилҳои калидии татбиқи иқтисодии андозию буҷетӣ собит месозад, ки омӯзиши ин масъала алҳол дар марҳилаи нави рушд қарор дошта, тақмили асосҳои институтсионалию методии он, инчунин тақмили низоми маъмурикунонии андоз дар рушди иқтисоди кишвар самтҳои калидии таҳқиқи сиёсати буҷетиву андозӣ дар шароити муосир махсуб меёбанд. Бояд зикр намуд, ки дар ояндаи наздик тақмили фаъолияти мақомоти ваколатдори соҳаи молияи давлатӣ, хосатан мақомоти андоз ҷиҳати ташкили ҷораҳои назоратии маъмурикунонии андоз дар кишвар чун масъалаи ҳалталаб боқӣ мемонад. Мубрамияти таҳқиқи мақолаи илмӣ маҳз бо мавҷуд будани чунин падидаҳо вобаста аст.

Зикр кардан бамаврид аст, ки дар асарҳои илмии олимони ватанӣ ба монанди Орипов А.О., Солеҳзода А.М., Халифзода С., Улуғхоҷаева Х.Р., Шогунбегов М.В., Яқубзода М.С., Давлатов Д.С., Ҳасанзода Я., Шарифзода Т., Воҳидов У.М. ва дигарон

чанбаҳои мухталифи назариявӣ методологии маъмурикунонии андоз дар иқтисодиёти миллӣ ва минтақаҳои он баррасӣ шудаанд. Вале, бо сабаби бисёрчанба будани маъмурикунонии андоз, таҳқиқи натиҷаҳои чораҳои назоратии раванди маъмурикунонии андоз дар шароити муносири муносибатҳои андозӣ, масъалаи мубрам ва предмети пажӯҳиш боқӣ мемонад.

Чанбаҳои назариявӣ маъмурикунонии андоз ва самаранокии назорати андоз дар доираи дигар таҳқиқоти мо низ баррасӣ шудааст [1,с.54; 4,с.82; 5,с.192]. Аз ин лиҳоз, зарур машуморем, ки дар доираи мақолаи илмӣ бештар амалияи чораҳои назоратии маъмурикунонии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳқиқ қарор дода шавад.

Баланд бардоштани самаранокии низоми назорат дар раванди андоз, дар маъмурикунонӣ тавассути истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ муосир зимни татбиқи сиёсати андозии давлат амалӣ мегардад [15,с.34]. Зарур аст, ки ҳангоми таҳқиқу тақмили низоми маъмурикунонии андоз, бахусус назорати андоз, ки риояи қонунгузори андозро тақозо менамояд, бояд дар давраи дарозмуҳлат диққати махсус зоҳир шавад.

Мақомоти андоз дар раванди таъмини иҷрои уҳдадорӣҳои ҳатмӣ андозӣ аз технологияҳои муносири рақамӣ васеъ истифода менамояд. Аммо, мутаассифона, бинобар сабаби рушд наёфтани низоми ягонаи ҳукумати рақамӣ ба низоми иттилоотӣ мақомоти андоз пайваस्त набудани дигар мақомоти ваколатдори соҳаи молияи давлатӣ, ки баҳисобгирии амалҳои алоҳидаи алоқаманд ба муносибатҳои андозиро анҷом медиҳанд, дар раванди назорати маъмурикунонии андоз вақти зиёд ва хароҷотҳои иловагиро талаб намуда, боиси пурра татбиқ нашудани иқтидори андозии кишвар мегардад.

Аз ин лиҳоз, ҳанӯз се сол қабл дар Паёми худ Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ аз 26 декабри соли 2019 таъкид намуда буданд, ки минбаъд бояд ба масъалаи истифода аз технологияҳои муосир ва ҷорӣ намудани инноватсия, баланд бардоштани фаъолнокии иқтисодӣ аҳоли, тақмили низоми дастгирии соҳибкорӣ ва сармоягузори, тавсеаи иқтисодиёти рақамӣ диққати аввалиндараҷа дода шавад [8]. Маҳз ин таъкиди Пешвои миллат боис гардид, ки Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019 тасдиқ гардида, мавриди амал қарор дода шавад.

Бо мақсади рақамикунонии маъмурикунонии андоз ҳоло зиёда аз 144,5 ҳазор субъектҳои хоҷагидор эълomiaҳои худро тариқи электронӣ пешниҳод намуда, як қатор андозсупорандагони дигар бинобар сабаби дастрасӣ надоштан ба шабакаи интернет, дар сатҳи паст қарор доштани донишу малака ва пойгоҳи моддӣи техникӣ барои ба тариқи электронӣ пешниҳод намудани эълomiaи андоз, аз хизматрасонӣҳои утоқҳои алоҳида (терминалҳо), ки дар 38 нозиротҳои андозии шаҳру ноҳияҳо фаъолият мекунанд, истифода накарда истодаанд.

Бояд зикр намуд, ки «Барномаи рушди маъмурикунонии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020 – 2025», ки бо маблағгузори Бонки Ҷаҳонӣ сурат мегирад ва Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати самаранок намудани назорати маъмурикунонии андоз, фароҳам овардани муҳити рақобати солим ва коҳиш додани сатҳи иқтисоди пинҳонӣ, пурра фарогирии рақамикунонии фаъолияти мақомоти андоз, ба роҳ мондани ҳамкориҳои фосилавӣ бо андозсупорандагону мақомоти давлатӣ ва тавассути ин коҳиш додани истифодаи ҳуҷҷатҳои қоғазӣ, баланд бардоштани фарҳанг ва интизоми андозсупорӣи андозсупорандагон ва пешбурди фаъолияти сифатноки мақомоти андоз чораҳои иловагӣ андешидан мутобиқи матлаб аст.

Раванди назорати андоз дар маъмурикунонӣ тавассути чораҳои сершумор, ки гуногунсамт мебошанд, аз ҷумла самтҳои зерин амалӣ карда мешавад, аз инҳо иборат мебошад:

- иҷрои пурраи нақшаи воридоти андозҳо;
- хизматрасонӣҳо ба андозсупорандагон;
- ворид намудан ва коркарди маълумотҳо дар барномаҳои иттилоотӣ андоз;
- бақайдгирӣ ва баҳисобгирии андозсупорандагон;
- объектҳои андозбандӣ ва объектҳои ба андозбандӣ алоқаманд.

Инчунин корҳои назоратӣ санҷишӣ, танзими бақияпулиҳои андоз ва рӯёнидани қарзҳои андоз низ чораҳои маъмурикунии андоз махсуб меёбанд. Самаранокии раванди маъмурикунии андоз аз истифодаи технологияҳои иттилоотӣ, корҳои ташкилӣ барои татбиқи қонунгузори андоз, сиёсати кадрӣ мақомоти андоз, таъминоти молиявӣ - техникаӣ мақомоти ҳудудӣ андоз, корҳои таҳлилӣ ва аналитикӣ, назоратӣ низ вобастагии қавӣ дорад.

Боиси зикр аст, ки барои арзёбии вазъи натиҷаҳои чораҳои назоратӣ маъмурикунии андоз махз унсурҳои калидии болозикр имкон медиҳанд. Пеш аз ҳама, зарур аст, ки тамоюли нишондиҳандаҳои бучетӣ андозӣ ва маҷмуи маҳсулоти дохилӣ мавриди таҳлил қарор гиранд. Маълумотҳои омӯрӣ барои таҳлили нишондодҳои болозикр дар ҷадвали 1 низомбандӣ шудаанд.

Ҷадвали 1. Динамикаи афзоиши ММД ва дигар нишондиҳандаҳои бучетӣ андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои 2017-2021, бо млн. сом)

Table 1. Dynamics of GDP growth and other budgetary and tax indicators of the Republic of Tajikistan (years 2017-2021, in millions of somsi)

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					Тағйирёбӣ, бо % 2021-2017
	2017	2018	2019	2020	2021	
Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ	61 093,6	68 844,9	77 354,7	82 543,0	98 910,7	61,9
Иҷроиши даромади бучети давлатӣ	19955,5	23925,5	23469,4	25065,0	30 053,8	50,5
Иҷроиши воридоти андозҳо	13099,7	14564,9	15775,4	15548,6	19 669,6	50,1
Ҳиссаи андозҳо дар ММД, бо %	21,4	21,1	20,4	18,8	19,9	-1,5 б.ф.
Ҳиссаи воридоти андоз дар даромади умумии бучет	65,6	60,9	67,1	61,8	65,5	-0,1 б.ф.
Бақияпулии қарзи андозу пардохтҳо	771,1	725,7	580,3	884,0	781,3	1,3
Бақияи қарзи андозҳо дар воридоти андозҳо, %	5,9	5,0	3,7	5,7	4,0	-1,9

Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси Омори солонаи Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2018-2022 ва ҳисоботҳои солонаи Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия шудааст.

Аз додаҳои ҷадвали 1 мушоҳида мегардад, ки дар давраи солҳои 2017-2021 нишондиҳандаи ММД тамоюли афзоиш дошта, аз 61093,6 млн. сомонӣ дар соли 2017 то ба 98910,7 млн. сомонӣ дар соли 2021 баробар шудааст. Дар маҷмуъ, дар ин давра ММД ба маблағи 37817,7 млн. сомонӣ афзоиш ёфтааст, ки 61,9%-ро ташкил медиҳад.

Қисми даромади бучети давлатӣ дар давраи таҳлилӣ аз 19955,5 млн. сомонӣ дар соли 2017, ба 30 053,8 млн. сомонӣ дар соли 2021 расидааст, ки назаррас афзоиш ёфта, 50,1% зиёд мебошад. Вале, ин тамоюл қиёсан ба афзоиши ММД дар ин давра 10,8 банди фоизӣ камтар аст. Инчунин, дар соли 2019 нисбат ба соли 2018 даромади бучети давлатӣ тамоюли поёнравӣ дошта, он наздик 2%-ро ташкил додааст, ки ба назари мо зерин таъсири бемории ҳамагир Ковид-19 ба миён омадааст.

Инчунин, воридотҳои андозии бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи таҳлилӣ тамоюли мухталиф доранд. Дар давраи солҳои 2017-2019 воридоти андозии бучети давлатӣ афзоиш ёфта, соли 2020 нисбат ба соли 2019 зиёда аз 250 млн сомонӣ қоҳиш ёфтааст. Дар соли 2021 бошад, воридоти андозҳо 19 669,6 млн. сомониро ташкил кардаанд, ки нисбат ба додаҳои соли 2019 зиёда аз 4 100 млн сомонӣ ё худ 26,5% афзоиш кардаанд.

Дар ин ҳол ҳиссаи андозҳо дар ММД ва даромади бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ тамоюли мухталиф дорад. Агар, ҳиссаи андозҳоро нисбат ба ММД арзёбӣ

намоем, мушоҳида мегардад, ки дар соли 2017 ба 21,4% баробар шуда, солҳои минбаъда тадричан коҳиш меёбад ва дар соли 2020 ин коҳишбӣ ба 18,8% расидааст. Вале, дар соли 2021 афзоиши ҳиссаи андозҳо қиёсан ба ММД мушоҳида мегардад, ки 19,9%-ро ташкил кардааст. Дар маҷмуъ, дар давраи таҳлилӣ ҳиссаи андозҳо дар ММД 1,5 банди ғоизӣ коҳиш ёфтааст. Агар ба ҳиссаи андозҳо дар қисми даромади буҷет назар намоем низ, чунин тағйирбӣ мушоҳида мегардад. Вале дар маҷмуъ, дар соли 2021 ҳиссаи андозҳо дар қисми даромади буҷети давлатӣ ба 65,5% баробар шудааст, ки бо нишондиҳандаи соли 2017 баробар аст.

Зикр кардан зарур аст, ки миқдори мучозотҳои маъмурии дар раванди санҷишҳо татбиқшуда дар соли 2021 ба 1913 адад баробар шудаанд, ки назар ба соли 2018 3,5% камтар аст. Натиҷаҳои назорату санҷишҳои андоз шаҳодат медиҳанд, ки дар раванди кулли ҷораҳои назоратӣ аз ҷониби мақомоти андози кишвар қонунвайронкуниҳо ошкор шудаанд. Барои азрӯбии самарайи санҷишҳои андозии мақомоти андози Ҷумҳурии Тоҷикистон нишондиҳандаҳои натиҷаи санҷишҳо дар ҷадвали 2 низомбандӣ шудааст.

Ҷадвали 2. Натиҷаҳои санҷиши сайёри андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи солҳои 2018-2021

Table 3. Results of mobile tax inspection in the Republic of Tajikistan in the period 2018-2021

Нишондиҳандаҳо	Солҳо				Тағйирбӣ, бо %
	2018	2019	2020	2021	2021/2018
Шумораи санҷишҳои сайёр (санҷиши ҳуҷҷатии андоз), бо назардошти санҷишҳои вобаста ба қатъи ғаъолияти андозсупорандагон, адад	6 098	5 047	3 380	3 994	-34,5
Иловапулиҳои дар натиҷаи санҷишҳои андоз ҳисобшуда (бо назардошти ҷарима ва ғоизҳо) млн. сомонӣ	734,3	516,1	517,5	1 230,6	65,6
Шумораи миёнасолонҳои кормандони мақомоти андоз, ки ба санҷишҳо сафарбар шудаанд, нафар	82	77	62	56	-31,7
Самарайи санҷишҳо ба ҳисоби миёна барои як санҷиш, ҳазор сомонӣ	120,5	102,3	153,2	308,3	155,85
Самарайи санҷишҳо ба ҳисоби миёна ба як корманди дар санҷишҳо иштирокдошта, млн. сомонӣ	8,9	6,7	8,3	21,9	146,06

Сарчашма: Дар асоси маҳзан ва ҳисоботи Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018 – 2021 таҳия шудааст.

Тавре аз ҷадвали 2 мушоҳида мегардад, дар баробари афзоиш ёфтани иловапулиҳои дар натиҷаи санҷишҳои андоз ҳисобшуда, шумораи миёнасолонҳои нафарони ба санҷишҳо сафарбаршуда аз 82 нафар дар соли 2018, ба 56 нафар дар соли 2021 расидааст, ки 31,7% коҳиш ёфтааст. Гузашта аз ин, самарайи санҷишҳо ба ҳисоби миёна барои як санҷиши гузаронидашуда аз 120,5 ҳазор сомонӣ дар соли 2018 то ба 308,3 ҳазор сомонӣ дар соли 2021 расидааст, ки бештар аз 155% афзоиш ёфтааст. Маблағи иловапулиҳои дар натиҷаи санҷишҳои андоз ҳисобшуда ба ҳисоби миёна ба як санҷишгар аз 8,9 млн. сомонӣ дар соли 2018 то ба 21,9 млн сомонӣ дар соли 2021 расидааст, ки 146% зиёд мебошад. Дар маҷмуъ, дар давраи солҳои 2018-2021 самарайи санҷишҳои андоз дар кишвар бо назардошти коҳиш ёфтани шумораи санҷишгарон мутобиқи солҳо ва афзоиш ёфтани маблағи иловапулиҳои ҳисобшуда барои ҳар як санҷиши андоз тадричан боло рафтааст.

Дар шароити муосир тақозо мегардад, ки барои даҳолати беасос ба ғаъолияти субъектони иқтисодӣ, миқдори соҳибқорӣ ба санҷишҳои андоз фаро гирифташаванда ҳадди ақал бошанд. Ин вазро аз додаҳои ҷадвали 3, мушоҳида кардан имконпазир мебошад.

Чадвали 3. Вазъи ба назорати андоз ва санчишҳо фарогирии соҳибкорон дар Ҷумҳурии

Тоҷикистон дар солҳои 2017-2021

Table 3. Status of tax control and inspection coverage of entrepreneurs in the Republic of Tajikistan in 2017-2021

Нишондиҳандаҳо	Солҳо					Тағйирёбӣ бо %
	2017	2018	2019	2020	2021	2021/2017
Шумораи умумии соҳибкорон (ба истиснои соҳибкорӣ тавассути патент), адад	205 345	214 520	221 154	229 905	234 571	14,2
Миқдори санчишҳои андозии соҳибкорон, адад	9 288	6 098	5 047	3 380	3 994	-56,9
Ҳиссаи соҳибкорони ба санчиш фарогирифташуда дар шумораи умумии соҳибкорон, %	4,5	2,8	2,3	1,5	1,7	-2,8
Ҳаҷми маблағҳои пинҳоншудаи андозҳо, ки дар раванди санчишҳо ошкор шуданд, млн. сом	712,0	734,3	516,1	517,5	1 230,6	72,84
Маблағҳои пинҳоншуда, ки рӯёнида шуда пардохта шуданд, млн. сом	746,2	706,5	499,8	469,9	848,7	13,74
Таносуби маблағҳои рӯёнидашуда нисбат ба маблағҳои ошкоршуда %	104,8	96,2	96,8	90,8	69,0	-35,8

Сарчашма: Дар асоси ҳисоботҳои давравии Кумитаи андозии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мутобиқи солҳо таҳия шудааст.

Аз додаҳои дар чадвали 3 низомбандишуда мушоҳида мегардад, ки дар давраи солҳои 2017-2021 миқдори санчишҳои андозии соҳибкорон аз 9288 адад то 3994 адад коҳиш ёфтаанд, ки ин нишондиҳанда 57,0%-ро ташкил медиҳад. Инчунин, агар дар соли 2017, 4,5%-и андозсупорандагон мавриди санчиш қарор гирифта бошанд, пас дар соли 2021 танҳо 1,7%-и соҳибкорон ба санчишҳои андозӣ фаро гирифта шудаанд. Хосатан дар давраи хуруҷи бемории Ковид-19 коҳишёбӣ чашмрас аст.

Дар маҷмӯъ, сиёсати бучетию андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба натиҷаҳои чораҳои назоратии раванди маъмурикунии андоз мусоидат менамояд ва имкон медиҳад, ки нуқсонҳои ҷойдошта дар ин самт дарёфт ва аз байн бурда шаванд. Дар заминаи таҳқиқ муаллиф ошкор намуд, ки дар шароити муосири татбиқи чораҳои назоратии раванди маъмурикунонии андоз дар кишвар, афзоиши ҳаҷми андозҳо нисбати ҳаҷми ММД назаррас кам мебошад, инчунин вобаста ба рушди сиклии иқтисодӣ ҳаҷми андозҳо дар соли 2020 коҳиш ёфта, миқдори санчишҳо низ муттаносибан кам шудааст. Ҳамзамон, ҳаҷми иловапулиҳои дар раванди санчишҳо ошкоршуда афзоиш ёфта, аз як ҷониб, боиси рӯёнидани маблағҳои андоз ва аз ҷониби дигар, афзоиши қарздорихои андоз дар кишвар шуда истодааст. Ҷанбаи мусбии ин самти маъмурикунонии андоз дар он аст, ки миқдори санчишҳо ва миқдори соҳибкорони ба санчишҳо фарогирифташуда коҳиш ёфта истодааст.

Аз мақомоти давлатӣ тақозо мегардад, ки ҳамкориҳои бахши давлатӣ ва хусусиро дар самти андозбандӣ вусъат бахшида, барои баланд бардоштани маърифати андозии андозсупорандагон ва салоҳияти касбии кормандони мақомоти андоз чораҳои муносиб андешида шаванд. Дар минтақаҳои кишвар ба матлаб мувофиқ мебуд, агар барои ситонидани қарздорихои андоз, бояд чораҳои огоҳкунӣ ва маҷбуран ситонидани андозҳо тавсеа дода шаванд.

Инчунин чораҳо зимни тақмили раванди натиҷаҳои назорати маъмурикунонии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосир муҳим мебошанд:

- баланд бардоштани фарҳанги андозии андозсупорандагон ва малакаи кормандони мақомоти андоз бо мақсади натиҷабардории назорати андоз дар маъмурикунонӣ ва ташаккули иқтисодӣ рақамӣ;

- ташкили чораҳо барои рӯёнидани изофапулиҳои дар раванди назорати андоз дар маъмурикунонӣ ошкоршуда, ки ба шароити муосир комилан мувофиқ бошанд;

- татбиқи пурраи иқтидори андоз дар кишвар, ки тавассути муносиб кардани

назорати ичрои нақшаи воридоти андозҳо, коҳиш додани миқдори қонуншиканҳои андоз, тақвияти самарани чораҳои назоратӣ имконпазир мебошад.

Ҳамин тавр, чораҳои назоратии андоз яке аз ҷузъҳои калидии маъмурикунонии андоз маҳсуб ёфта, барои тақмили ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии сиёсати бучетию андозӣ мусоидат мекунад.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДДХБСТ – Раҳимов А.М.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев М.М. Имтиёзҳои андозию ғайриандозӣ барои субъектҳои минтақаи озода иқтисодӣ ҳамчун омилҳои рушди соҳибдорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.М. Абдуллоев, Д.Н. Даҳоматов // Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. – Душанбе, 2022. -№2(40). -С.54-62.
2. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. Санаи қабул: 23.12.2021 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 03.11.2021, №549. -326 с.
3. Маъмуров, А.М. Масъалаҳои баланд бардоштани маърифати андозӣ дар рушди маъмурикунонии андоз / А.М. Маъмуров // Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. – 2021. -№1(35). –С.175-184.
4. Маъмуров, А.М. Арзёбии вазъи муосири маъмурикунонии андоз дар сатҳи минтақавӣ / А.М. Маъмуров, С.Б. Саломов // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2022. -№2(91). –С.82-92.
5. Маъмуров, А.М. Тақмили маъмурикунонии андоз дар низоми чораҳои танзими рушди иқтисодии минтақа: тибқи маводи вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис... канд. экон. наук: 08.00.05 / А.М. Маъмуров. -Хучанд, 2021. -192 с.
6. Ҳисоботҳои даврарии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2017-2021.
7. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе, 2022. -С.414.
8. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ аз 26 декабри соли 2019. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://www.president.tj> (санаи муроҷиат: 20.10.2023).
9. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. –Душанбе, 2016 -99 с. [Манбаи электронӣ]. URL: <http://mmk.tj/system/files/ArticleAttachments> (санаи муроҷиат: 10.10.2023).
10. Убайдов Ф.С. Теневая экономика как угроза экономической безопасности и инструменты ее нейтрализации в условиях переходной экономики (на материалах Республики Таджикистан): автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Ф.С. Убайдов. -Душанбе, 2012. -24 с.
11. Фармони Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи татбиқ ва тартиби истифодаи нархҳои бозорӣ барои мақсадҳои андозбандӣ тавассути барномаҳои компютерию системаи муттаҳидаи иттилоотии идоракунии андозҳо» аз 15.08.2019, - №388.
12. Фармони Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Кодекси одоби касбии корманди мақомоти андози Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз - 22.06.2017. -№270. [Манбаи электронӣ]. URL: www.andoz.tj (санаи муроҷиат: 21.01.2024).
13. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Кодекси одоби хизматчию давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 11.08.2017, №916. [Манбаи электронӣ]. URL: www.president.tj (санаи муроҷиат: 05.01.2024).
14. Шмойлова Р.А. Общая теория статистики. Учебное пособие. 3-е издание, переработанное / Р.А. Шмойлова. -М.: Финансы и Статистика, 2002. -560 с.
15. Цветков В.А. Совершенствование системы налогового администрирования в России /В.А. Цветков, А.А. Шутьков, М.Н. Дудин, Н.В. Лясников // Финансы: теория и практика. - 2017. -Т.21. -№6. -С.34-49.
16. Шемякина, М.С. О сущности налоговой безопасности / М.С. Шемякина, О.А. Миронова // Инновационное развитие экономики. – 2015. -№6(30). -С.217-225.

ВАЗЪИ НАЗОРАТИ МАЪМУРИКУНОНИИ АНДОЗ ДАР ТАТБИҚИ СИЁСАТИ БУЧЕТИЮ АНДОЗИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Ҷанбаҳои назариявӣ амалии маъмурикунонии андоз дар раванди татбиқи сиёсати бучетию андозии давлат таҳқиқ карда шудааст. Дарачаи омӯзиши илмии масъалаи маъмурикунонии андоз дар доираи таҳқиқоти олимони ватанӣ қоркард шудааст. Татбиқи иқтисодии андози мамлакат ҳамчун воситаи муҳими ташаккул ва тавсеаи сарчашмаҳои молияи давлатӣ баррасӣ шудааст. Вазъи муосири чораҳои назоратии маъмурикунонии андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёбӣ гардида, тамоюли назорати ичрои воридоти андозии бучетию давлатӣ таҳлил карда шудааст. Дар асоси таҳқиқ нуксонҳои ҷойдошта дар раванди татбиқи назорати андоз, дар маъмурикунонии дар кишвар ифшо карда шуда, баъзе тавсияҳо ҷиҳати бартароф намудани масъалаҳои соҳа барои давраи оянда пешниҳод гардидаанд. Дар заминаи таҳқиқ нишондиҳандаҳои арзёбии технологияи иттилоотии рақамӣ низомбандӣ гардида, нишондиҳандаҳои сифатии фаъолияти мақомоти андоз ошкор карда шудаанд. Хулоса карда шуд, ки шароити муосири иҷтимоӣ ва иқтисодии рушди кишвар ба тақмили технологияи иттилоотии рақамии нав ниёз дорад ва, пеш аз ҳама, низоми маъмурикунонии андозро дар самти баланд бардоштани саводнокии андозии андозсупорандагон оид ба технологияи иттилоотӣ тақозо менамояд.

Калидвожаҳо: бақияи қарзи андоз, воридоти андоз, даромади андоз, иқтисодии андоз, маъмурикунонии андоз, назорати андоз, сиёсати андоз, сиёсати бучет.

КОНТРОЛЬНАЯ СИТУАЦИЯ НАЛОГОВОГО АДМИНИСТРИРОВАНИЯ В РЕАЛИЗАЦИИ БЮДЖЕТНО-НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Исследованы теоретико-практические аспекты налогового администрирования в процессе реализации бюджетно-налоговой политики страны. В рамках исследования отечественных ученых разработаны вопросы налогового администрирования. Реализация налогового потенциала государства рассматривается как важнейший инструмент формирования и расширения государственных финансов. Произведена оценка современного состояния налогового администрирования в Республике Таджикистан, произведен анализ изменений объема налоговых поступлений в госбюджет страны. На основе проведенного исследования выявлены существующие недостатки в процессе реализации налогового администрирования, предложены некоторые рекомендации для устранения проблем отрасли в будущем. В ходе исследования выявлены показатели для оценки деятельности налоговых органов в области цифрового и качественного налогового контроля. Сделан вывод, что современные социально-экономические условия развития страны, которые требуют совершенствования новых цифровых информационных технологий, в первую очередь, направлены на совершенствование системы контроля налогового администрирования для повышения налоговой грамотности налогоплательщиков в области информационных технологий.

Ключевые слова: остаток налоговой задолженности, налоговые поступления, налоговый доход, налоговый потенциал, налоговое администрирование, налоговый контроль, налоговая политика, бюджетная политика.

CONTROL SITUATION OF TAX ADMINISTRATION IN THE IMPLEMENTATION OF BUDGET AND TAX POLICY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The theoretical and practical aspects of tax administration in the process of implementing the country's fiscal policy have been studied. As part of the research of domestic scientists, issues of tax administration have been developed. The implementation of the tax potential of the state is considered as the most important tool for the formation and expansion of public finances. An assessment was made of the current state of tax administration in the Republic of Tajikistan, and an analysis of changes in the volume of tax revenues to the state budget of the country was carried out. Based on the study, existing shortcomings in the process of implementing tax administration were identified, and some recommendations were proposed to eliminate industry problems in the future. The study identified indicators for assessing the activities of tax authorities in the field of digital and high-quality tax control. It is concluded that the modern socio-economic conditions of the country's development, which require the improvement of new digital information technologies, are primarily aimed at improving the tax administration control system to increase the tax literacy of taxpayers in the field of information technology.

Keywords: tax debt balance, tax revenues, tax income, tax potential, tax administration, tax control, tax policy, budget policy.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Маъмуров Анварҷон Маҳмудҷоновиҷ* - Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи андоз ва андозбандӣ. **Суроға:** 735700, ш.Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, мкр-н 17, бинои 1. E-mail: a.mamurov1974@mail.ru

Сведения об авторе: *Маъмуров Анварҷон Маҳмудҷоновиҷ* - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, кандидат экономических наук, доцент кафедры налогов и налогообложения. **Адрес:** 735700, г.Худжанд, Республика Таджикистан, мкр-№ 17, корпус 1. E-mail: a.mamurov1974@mail.ru

Information about author: *Mamurov Anvarjon Makhmudjonovich* - Tajik State University of Law, Business and Politics, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Taxes and Taxation. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, microdistrict No. 17, building 1. E-mail: a.mamurov1974@mail.ru

**ТАНЗИМИ ИНФРАСОХТОРИ ИСТЕҲСОЛӢ ВА РУШДИ ОН ДАР НИЗОМИ
ИҚТИСОДИИ МИНТАҚА**

Осимова М.А.

Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ усулҳои гуногуни таҳлили рушди минтақаҳои алоҳида ва сатҳи зиндагии аҳоли ба таври васеъ истифода мешаванд. Ба онҳо усулҳои таҳлили иқтисодию омӯрӣ, моделиронии иқтисодию риёзӣ, баҳодихии экспертию муқоисавӣ ва ғайраҳоро дохил намудан мумкин аст.

Методологияи таҳқиқотии пешниҳоднамудаи мо тавассути таҳлили саволномавии объекти инфрасохтори истеҳсолии минтақа имкон медиҳад, ки доир ба ҳолати ҷорӣ иншооти инфрасохтор маълумоти нисбатан пурратарро дошта бошем. Истифодаи методологияи пешниҳодшуда имконияти ҳалли масъалаҳои зеринро медиҳад:

- истифодаи натиҷаҳои таҳлил дар пешгӯӣ ва коркарди вариантҳои имконпазири рушди объекти таҳқиқот;

- муайянкунии қонуниятҳои асосии равишҳо ва тамоюлҳои назариявӣю методологияи муаммоҳои баррасишаванда;

- ташкилкунии бонки маълумотие, ки дар омили расмӣ мавҷуд нест.

Натиҷаҳои таҳлил, пеш аз ҳама, барои мақомоти давлатии шаҳру ноҳияҳо, мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ, соҳибкорон ва субъектҳои хоҷагидорӣ заминаи муҳимтарини иттилоотӣ хоҳанд буд. Маълумоти ба дастамада барои сохторҳои бозорӣ ва ғайрибозорӣ муфид буда, метавонад барои ҷалби сармояи хориҷию дохилӣ дар минтақаҳо ё ноҳияҳои алоҳида истифода шавад.

Аз ҷониби мо лоиҳаи пурсишнома барои роҳбарон, мутахассисон, мақомоти давлатии вилоят, шаҳру ноҳияҳо, истеҳсолкунандагони минтақавӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва оилаҳо таҳия карда шуд.

Ҳадафи асосии ин пурсишномаҳоро мақсадҳои дар поён овардашуда ташкил медиҳанд:

- баҳодихии дараҷаи бамиёномадаи таъминоти аҳолии минтақа бо объектҳои инфрасохтори истеҳсолӣ;

- ошкор намудани захира ва имкониятҳои дохилии инкишофи объектҳои инфрасохтори истеҳсолӣ дар сатҳи болоӣ, хоҷагиҳои шахсӣ ва соҳибкорони минтақавӣ;

- муайян намудани роҳҳо ва афзалиятҳои рушди инфрасохтори истеҳсолии минтақа;

- ташаккулдиҳии бонки маълумотҳо ва пешниҳодҳои мушаххас оид ба механизми татбиқи инфрасохтори истеҳсолӣ дар минтақа.

Ба сифати объекти таҳқиқот хоҷагиҳои хусусӣ, оилавӣ ва ғайра қабул карда шудааст. Пурсуҷӯшудагон бо назардошти намоёндагии онҳо дар шароити минтақа, нуқтаҳои аҳолинишини минтақа ва корхонаҳои инфрасохтори ҳамаи шаклҳои моликият ва хоҷагидорӣ интихоб карда шудаанд.

Моҳияти методика, ин аз гузаронидани таҳлили экспертӣ бо роҳи гузаронидани мусоҳиба мутобиқи барномаи коркарднамудаи таҳлили коршинос иборат аст.

Ҳангоми таҳлили экспертӣ рӯйхати таҳлилҳое, ки дар саволномаҳо нишон дода шудаанд, пешниҳод карда мешаванд. Барои таҳлил вариантҳои ҷавоб пешниҳод карда мешаванд, ё ҳуди коршинос ҷавобро таҳия мекунад. Ҳар як таҳлили анкета ба гирифтани маълумот оид ба нишондиҳандаҳои алоҳидаи баҳодихии ҳолати муайяни инкишофи инфрасохтори истеҳсолӣ нигаронида шудааст.

Саволномаҳо фарогири шаш гурӯҳи таҳлилҳо доир ба хусусиятҳои рушди инфрасохтори истеҳсолӣ дар минтақа мебошад.

Таҳлили аввалини анкета имконият медиҳад, ки мавҷудияти иншооти инфрасохтори истеҳсолӣ дар минтақа ба таври миқдорӣ баҳодихӣ карда шавад.

Дар ин ҷо, дар назар дошта мешавад, ки доир ба ҳолати таъминоти аҳолии минтақа бо манзил, объектҳои хоҷагии коммуналӣ, тандурустӣ ва маориф бо назардошти

хусусиятҳои маҷмуии онҳо (дараҷабандӣ, заминаи моддию техникаӣ, кадрҳо, дурӣ аз макони истиқоматӣ ва ғайра) маълумот ба даст оварда шавад.

Ҳамчунин, намоёндагони гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоии аҳоли: роҳбарону мутахассисони муассисаҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ, соҳибкорон низ ба натиҷаҳои таҳлилҳо таваҷҷуҳи амалӣ доранд.

Таҳлили дуҷум доир ба истифода додани объектҳои нави инфрасохтори истеҳсоли имконият медиҳад, ки доир ба сармоягузорию воқеии воситаҳои пулӣ ба сохтмони объектҳои алоҳида дар минтақа маълумот ба даст оварда шавад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Сармоягузорию ба капитал аз рӯи шаклҳои хоҷагидорӣ барои рушди инфрасохтори иҷтимоию истеҳсоли дар вилояти Суғд дар солҳои 2014-2022 дар нархҳои ҷорӣ, ҳазор сомонӣ [7,с.263]

Table 1. Investments in capital according to economic forms for the development of social and industrial infrastructure in Sughd region in 2014-2022 at current prices, thousands of somoni

	2014	2015	2016	2018	2022	Афзоиши соли 2022 ба 2014 сол
Ҳамагӣ	1380862,7	1658924,8	1925043,1	1514773,8	2594088,9	1,88
аз ҷумла:						
давлатӣ	251540,2	334968,3	381071,1	436457,2	663384,6	2,66
корхонаҳои кишоварзӣ	1870,5	145,8	-	-	-	-
аҳоли	100364,4	101380,5	117384,5	154627,5	232540,7	2,32
корхонаҳои муштарақ	509833,8	276310,1	179940,8	132979,5	229652,3	- 0,45
сармояи хориҷӣ	185077,4	667953,7	978778,5	482342,1	831160,7	4,49
кооператсияи матлуботӣ	6046,5	1744,6	4410,6	2766,5	421,0	- 0,70
Ҷамъиятҳои саҳомӣ	41061,8	40618,3	29862,1	77973,1	85663,2	2,1
ҶДММ ва соҳибкории хусусӣ	280697,4	235803,5	232722,9	227063,9	543915,5	1,93
хоҷагиҳои деҳқонӣ	4370,7	-	872,6	564,0	7350,9	1,68

Аз нишондиҳандаҳои омории ҷадвали овардашуда дида мешавад, ки дар низоми танзими инкишоф ва ҷойгиркунии инфрасохтори истеҳсоли дар минтақа якҷанд самтҳои асосӣ ҷудо карда шудаанд. Сараввал, вай имконият медиҳад, ки натиҷаҳои амалишавии барномаи мақсадноки рушди инфрасохтори истеҳсолии минтақа ба назар гирифта шаванд. Сониян, самти мазкур нишон медиҳад, ки мақомоти ҳокимияти маҳаллӣ дар шахси ҳокимияти давлатии вилоят, шаҳр ва минтақа ҷиҳати бо хизматрасонӣ таъмин намудани аҳолии минтақа чи тавр кумак мерасонад. Сеюм, кадом номгӯи ҳуҷҷатҳо барои пешгӯӣ, барои инкишофи объектҳои инфрасохтор мебошанд (пешгӯиҳои солони ва дурнамои рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа, нақшаҳои ноҳиявӣ ва ғайраҳо) асос маҳсуб меёбанд. Чорум, самт-дараҷаи иштироки субъектҳои хоҷагидорӣ алоҳидаи минтақа ва аҳолии он дар бунёди объектҳои нави инфрасохторӣ. Ва ниҳоят, панҷум, самаранокии тамаркузи ҳамаи объектҳои инфрасохтор бояд дар тавозуни мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии минтақа қарор дошта, ҳамеша тамоюли назоратиро дошта бошад. Аз рӯи нишондоди омории ҳаҷми умумии сармоягузорию ба капитал аз рӯи шаклҳои хоҷагидорӣ, агар дар соли 2014 1380862,7 ҳазор сомониро ташкил карда бошад, он гоҳ дар соли 2022 бо ҳаҷми 2594088,9 ҳазор сомонӣ ташкил дод, ки ин дар ин давра тақриба ба 1,88 маротиба афзоиширо инъеҷос намуд.

Дар умум, дар самтҳои асосии рушди инфрасохтори истеҳсоли бо назардошти афзоиши шумораи он дар дурнамо бояд нақши асосиро ҳаҷми аҳоли бозад. Дар баробари васеъ шудани ислоҳоти бозорӣ ва афзоиши даромаднокии аҳоли, имкониятҳои онҳо барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷот ба манзил, хизматрасонии маишӣ ва ғайра зиёд мешавад.

Ба рушди инфрасохтори истеҳсоли чунин омилҳо таъсири назаррас мерасонанд:

- маблағгузорию пурра ё ҳиссагии рушди инфрасохтор аз ҷониби соҳибкорон ё

корхонаҳои алоҳидаи дар ҳудуди минтақа ҷойгирбуда;

- бо масолеҳи сохтмонӣ аз ҷониби мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ё минтақавӣ таъмин намудани онҳо;

- сатҳи таъминнокӣ бо хизматрасониҳои инфрасохтори бозорӣ (бонкҳои тичоратӣ ва ташкилотҳои молиявӣ барои соҳибшавӣ ба қарз, ширкатҳои суғуртавӣ барои суғуртаи амвол, муассисаҳои машваратӣ ва ғ.).

Дар шароити нарасидани захираҳои молиявӣ ва маҳдуд будани маблағҳои бучетӣ, ҳалли тамоми мушкилоти ба рушди инфрасохтори истеҳсолии минтақа мансуббуда, хеле душвор аст. Бинобар ин, таҳлили панҷум ба интиҳоби самтҳои афзалиятноки рушди инфрасохтори истеҳсолӣ нигаронида шудааст, ки аҳаммият ва афзалияти онҳо дар ҳар минтақа гуногун аст.

Муайян намудани самтҳои асосии афзалиятноки рушди инфрасохтори истеҳсолии минтақа баъди ба ҳар як объекти инфрасохтор бахшидани дараҷа, вобаста ба аҳаммияти он барои аҳоли сурат мегирад.

Дар шароити минтақа, нуқтаҳои аҳолиниши он ва хоҷагиҳои алоҳида объектҳои алоҳидаи инфрасохтор, ки айни ҳол серталаб ва заруранд, муайян карда шуда, сатҳе ба онҳо бахшида мешавад, ки дар марҳилаи ҷорӣ рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ нишондиҳандаи аҳаммиятнокӣ ба ҳисоб меравад. Дараҷабандии объектҳои инфрасохтори истеҳсолӣ дар минтақа ҳамчун заминаи хуби иттилоотӣ барои азнавтасимкунии маблағҳои бучетӣ ва ғайрибучетӣ барои ҳалли муаммоҳои аввалиндараҷа дар ин минтақа ё он минтақа, маҳалли аҳолинишин хизмат мекунад [1,с.35].

Ба ғайр аз дараҷабандии объектҳои инфрасохтори истеҳсолӣ, муҳимтаринаш, ин пешниҳодҳои ба механизмҳои иқтисодӣ ташкилии татбиқ оид ба рушди объектҳои алоҳидаи инфрасохтор бахшида шудааст, мебошад.

Дар байни механизмҳои ташкилию ҳуқуқӣ метавон такмили сохтори ташкилии мақомоти давлатии ноҳияҳо бо мақсади танзими оқилонаи рушди инфрасохтор дар минтақа, коркарди стандартҳои ҳадди ақали истеъмоли хизматрасонӣ аз ҷониби аҳоли ва ғайраро қайд намудан мумкин аст.

Мавқеи махсусро дар таҳлили таҳқиқот ба механизмҳои иқтисодии тараққӣ додани объектҳои алоҳидаи инфрасохтори истеҳсолӣ дода мешавад. Дар байни онҳо имтиёзҳои андозӣ қарзӣ барои аҳолии минтақа, ҷудо кардани қитъаҳои замин барои сохтмони объектҳои нишондодӣ истеҳсолӣ, таъмини имтиёзӣ ба масолеҳи сохтмонӣ, мусоидат дар омодагии кадрҳо, расонидани хизматрасонии нақлиётӣ, хизматрасонӣ дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ ва алоқа мегирад. Аммо, бояд қайд кард, ки доир ба имтиёзҳои андоз, шояд эътибори ҷиддӣ хоҳад дод. Масъалан, олими ватанӣ Маъмуров А.М., ки дар таҳқиқоти худ оид ба афзалиятҳои низоми маъмурикунонии андоз ва имтиёзҳои он яке аз вазифаҳои асосии амнияти бучетӣ андозӣ мебошад, таъкид менамояд [5,с.138].

Дастгирии фаъолияти инфрасохтори амалкунанда ва сохтмони объектҳои нави инфрасохторӣ бояд дар асоси муносибатҳои шартномавӣ байни мақомоти ҳокимияти давлатии минтақа ва субъектҳои хоҷагидор сурат гирад. Дар шартномаҳо бояд иҷрои аниқ ва саривақтии уҳдадорихоеро, ки тарафҳо дар асоси механизми иқтисодӣ бозаргонӣ ба зимма гирифтаанд, пешбинӣ карда шавад.

Бо мақсади танзим ва кам кардани дараҷаи дифференсиалӣ дар таъминоти объектҳои инфрасохтори истеҳсолӣ дар ноҳияҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ қафомондаи минтақа фонди махсуси дастгирии онҳо пешбинӣ карда шудааст.

Маълумотҳои иттилоотӣ ва пешниҳодҳои, ки дар рафти таҳлили анкета гирифта ва коркард шудаанд, барои назорат ва пешгӯии рушди объектҳои инфрасохторӣ ҳамчун замина хизмат менамоянд.

Натиҷаҳои таҳқиқотию пешгӯиро барои қабули қарорҳои тактикӣ ва стратегӣ доир ба рушди инфрасохтори истеҳсолии минтақа истифода бурдан мумкин аст. Дар ҷанбаи назариявӣ методологӣ шакли тавсияшудаи таҳқиқоти инфрасохтори истеҳсолӣ, барои такмили қори таҳлилӣ дар маҳал, коркарди ҷорабиниҳои амалие, ки ба рушди инфрасохтори истеҳсолӣ дар минтақаи таҳқиқшаванда нигаронида шудааст, ҳамчун асос хизмат менамояд.

Дар шароити муосир ба рушди инфрасохтори истеҳсолӣ омилҳои гуногун таъсир мерасонанд, ки онҳо ҳам ба рушди он ҳавасманд мебошанд ва ҳам ҳамчун омилҳои монеакунонда амал мекунад. Омӯзиши ин омилҳо то рафт мубрамияти хос пайдо карда истодааст, чунки онҳо шароити перспективии рушди инфрасохтори истеҳсолиро дар минтақаҳо муайян мекунад. Ошкор кардани ин омилҳо, муайян намудани муҳити таъсирбахши онҳо, муқаррар намудани алоқаи байни ин омилҳо бо мақсади таҳлили омилӣ ва моделиронии раванди инкишофи инфрасохтори истеҳсолӣ вазифаи фасли мазкур таҳқиқоти мо мебошад.

Омӯзиши адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки дар амалия методологияҳои гуногуни таҳқиқи омилҳои рушди инфрасохтори истеҳсолии минтақа вучуд доранд. Тибқи яке аз ақидаҳои илмӣ, ки онро олими рус А.В. Гукова [3] низ дастгирӣ мекунад, омилҳои инфрасохтори истеҳсолиро ба чунин гурӯҳҳои калон тақсим намуда, омӯхтан ва баррасӣ намудан мумкин аст: табию чӯғрофӣ, иқтисодӣ, техникаю технологӣ, сиёсӣю ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣю фарҳангӣ.

Муҳаққиқ Гукова А.В., ин омилҳоро баррасӣ намуда, ҳамчунин онҳоро ба омилҳои беруна ва дохила тақсим мекунад [3]. Омилҳои беруна дар сатҳи макро ва мезо ба вучуд меоянд ва ба рушди инфрасохтори истеҳсолии минтақа бевосита ё бавосита таъсир мерасонанд. Омилҳои дохилӣ дар ҳуди минтақа ба вучуд меоянд ва барои фаъолияти субъектҳои инфрасохтори истеҳсолӣ монеа мешаванд.

Мо низ тарафдори методологияи мазкур буда, ин гурӯҳи омилҳоро дар шароити вилояти Суғд мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Дар мақоли мазкур таъсири дараҷаи омилҳои гуногун ба рушди инфрасохтори истеҳсолӣ ҳамчун вазифаи асосӣ муқаррар карда шудааст. Аммо барои гузаронидани ҳисобҳои таҳлилие, ки таъсири омилҳоро ба сатҳи инфрасохтор нишон медиҳад, сараввал омилҳоро ба низом дароварда, сипас нишондодҳои рушди иҷтимоӣю иқтисодии минтақаро интихоб кардан лозим аст. Маҳз ҳамин, яъне ба низом дарории омилҳо, нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбӣ ҳамчун методологияи гузаронидани таҳқиқоти минбаъда дар доираи кори мо баромад мекунад.

Чи тавре дар боло зикр карда шуд, дар адабиёти илмӣ таснифоти гуногуни омилҳои ба сатҳи инкишофи инфрасохтори истеҳсолӣ таъсиркунондаро дучор омадан мумкин аст. Бархе аз онҳоро мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Ба андешаи доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор Корабейников И.Н., ва дигарон, самаранокии истеҳсолот, тақсим ва фуруши мол аз маҷмуи элементҳо ё омилҳо иборат аст, ки аз байни онҳо асоситаринаш инҳо мебошанд:

- дастовардҳои илмию техникаю инноватсияҳо;
- омилҳои асбӯрӣ ва молиявӣ (қурби асбӯр, самаранокии фаъолияти бозорҳои молиявӣ ва низоми қарзӣю молиявӣ, сиёсати андозӣ ва ғ.);
- захираҳои меҳнатӣ (тахассусмандии қувваи корӣ);
- омилҳои иқтисодии хоричӣ (сиёсати гумрукӣ, миқёси истеҳсолот дар корхонаҳо, сатҳи байналмилалӣю истеҳсолот ва сармоя, ҳамгирии минтақавӣ, сиёсати иқтисодии хоричӣ ва ғ.);
- муҳити институтсионалӣ (мустақилияти ҳокимияти судӣ, сатҳи фасод, мавҷудияти институтҳои ғайрирасмӣ, механизмҳои танзими фаъолияти иқтисодӣ ва ғ.);
- сиёсати давлатӣ [4].

Омилҳои аз ҷониби олими мазкур ба назар гирифта шуда, омилҳои асосӣ мебошад. Бинобар ин, ҳангоми таҳлили инфрасохтори истеҳсолии минтақа вай бояд ба назар гирифта шавад. Илова бар ин, омилҳои дар боло қайдшуда бо ҳамдигар робитаи муайянеро соҳиб буда, чунин ба назар мерасад, ки онҳо якдигарро пурра мекунад. Масалан, агар муҳити институтсионалиро гирем, он ба сатҳ ва таркиби дигар омилҳои таркибӣ таъсир мерасонад: сиёсати давлатӣ аз муҳити институтсионалӣ вобаста аст, зеро заминаи ҳуқуқӣ, воситаҳои, ки барои татбиқи сиёсати давлатӣ истифода мешаванд, ҳамкориҳои мақомоти давлатӣ, унсурҳои муҳити институтсионалӣ буда, асоси татбиқи сиёсати иқтисодии давлатиро ташкил медиҳанд. Ба ҳамин минвол метавон муносибати байни омилҳои дигарро, ки профессор И.В. Шевченко дида баромадааст, баррасӣ кард [14,с.12].

Лозим ба ёдоварист, ки дар мисоли мо, сухан дар бораи рушди инфрасохтори истеҳсолӣ меравад, на худи истеҳсолот. Аз ин рӯ, ба тариқи омилҳои боло инфрасохтори истеҳсолиро низ ворид намудан мумкин аст, чунки самаранокии ташкили истеҳсолот дар минтақа бевосита аз сатҳи он алоқаманд аст.

Дар ин бобат муҳаққиқи рус Т.К. Гилядов, дуруст қайд намудааст, ки объектҳои инфрасохтори истеҳсолӣ байни ҳамдигар алоқаи зич доранд. Барои ташаккули инфрасохтори самараноки истеҳсолӣ, низоми сармоягузорӣ дар минтақа бояд таъсис дода шуда, рушди чунин низомҳои иқтисодиро таъмин намояд, ки ба шароити мавҷудай иҷтимоӣ иқтисодии минтақа мувофиқат намуда, самарай максималии мусбати сармоягузорию ба иқтисоди минтақа таъмин намояд [2]. Мувофиқан ба ин, яке аз омилҳои муҳимтарини рушди инфрасохтори истеҳсолии минтақа, ин сармоягузорӣ ба бахши мазкур мебошад, ки махсусан дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон хеле мубрам аст. Дар шароити муосир сатҳи ташкили истеҳсолот дар соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ вилояти Суғд нишон медиҳад, ки дар ташаккули инфрасохтори самараноки истеҳсолӣ як қатор монеаҳо мавҷуданд, ки сатҳи истифодаи имконият ва иқтидори минтақаро паст мекунад.

Дар ин шароит ба ғайр аз сармоягузорӣ омилҳои муҳимми такмилдиҳӣ ва рушди инфрасохтори истеҳсолӣ бо ҳамроҳсозӣ заруранд:

- сиёсати иқтисодии ҳавасмандгардонии минтақа;
- омилҳои ташкилие, ки ташаккули низоми самараноки иншооти инфрасохторию таъмин мекунад;
- омилҳои табиӣ ва иқлимие, ки ба ҷойгиршавии ҳудудӣ ва махсусгардонии истеҳсолот мусоидат мекунад;
- сатҳи рушди пешрафти илмию техникӣ, ки боиси ҷорӣ намудани технологияи инноватсионии истеҳсолот мегардад, характери истифодабарии захираҳои мавҷудай молиявӣ, меҳнатӣ ва ғайра мебошад.

Қайд намудан зарур аст, ки омилҳои дар боло зикршуда омилҳои асосӣ мебошанд. Ба сохтори онҳо як қатор омилҳои дигарро низ дохил намудан мумкин аст ва ин ба пайдоиши таъсири сохторӣ мусоидат мекунад. Ғайр аз ин, дараҷаи таъсири онҳо дар сатҳҳои гуногуни рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ гуногун хоҳад буд, бинобар ин, дар рафти таъсир аз нишондиҳандаҳои ҷорӣ рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ баромад кардан лозим аст.

Ҳангоми таҳлили рушди инфрасохтори истеҳсолӣ як қатор нишондиҳандаҳоеро истифода бурдан мумкин аст, ки ҳолати ҳозира ва самтҳои инкишофи инфрасохтори истеҳсолиро инъикос мекунад. Дар ин ҷо нишондиҳандаҳои интегралро ташкил намудан лозим аст, ки сохтори инфрасохтори истеҳсолиро нисбатан пурратар инъикос мекунад.

Ба рушди инфрасохтори истеҳсолӣ, пеш аз ҳама, омилҳои иқтисодӣ таъсир мерасонанд. Барои асоснок кардани таъсири онҳо ба рушди инфрасохтори истеҳсолӣ, метавон аз модели таҳлили омилҳои истифода бурд, ки дар он ҳамаи омилҳои инфрасохторро муттаҳид намудан мумкин аст. Дар робита ба ин, яке аз омилҳои муҳим метавонад ҷойгиршавии истеҳсолот бошад, чунки маҳз он таркиб ва сохтори сифатии инфрасохтори истеҳсолии минтақаро муайян мекунад. Профессор Морозова Т.Г., муҳимтарин омилҳоеро, ки ба сатҳи ҷойгиршавии истеҳсолот дар минтақа бевосита таъсир мерасонанд, қайд намудааст. Ба онҳо дохил кардан мумкин аст:

1. Шароити табиӣ ва хусусиятҳои ғайриҷамъияти истеҳсолии ширкат (коркарди қанданиҳои фойданок ё парвариши зироатҳои хоҷагии қишлоқ, истеҳсоли маҳсулоти байнӣ ё ниҳой, пешниҳоди хизматрасонӣ ва ғайра).

2. Хароҷоти нисбӣ ба истеҳсолот дар ҳудудҳои гуногун, ки бо назардошти хароҷоти фурӯш, инчунин хароҷотҳои нақлиётӣ ҳангоми ба истеъмолкунандагон расонидани маҳсулот тасҳеҳ карда шудааст, ки барои ба даст овардани бартариҳои нисбӣ нисбат ба дигар рақибон пешбинӣ шудааст [8].

Ин омилҳо дар навбати худ ҳамчун омилҳои рушди босифати инфрасохтори истеҳсолӣ дар минтақа баромад мекунад. Бояд қайд кард, ки байни ҷойгиршавии истеҳсолот ва инфрасохтори истеҳсолӣ робитаи умумӣ вучуд дорад, ки дар сифати худи инфрасохтори

истехсолии минтақа инъикос меёбад. Ин маънои онро дорад, ки аз сатҳи рушди инфрасохтори истехсоли самаранокии ҷойгиркунии истехсолот вобаста аст, ки дар натиҷа самаранокии умумии истехсолот дар ҳолати кам кардани хароҷотҳои истехсоли ба даст оварда мешавад.

Аз ин рӯ, дар ҳар шакли сармоягузории молиявӣ, пеш аз ҳама, сатҳи рушди инфрасохтори истехсоли баҳо дода мешавад. Дар ин бобат муҳаққиқони рус С.Н. Растворсева Е.Е. ва Колчинская В.С., ҳамчунин омили хеле муҳимми марбут ба сатҳи рушди инфрасохтори истехсолии минтақаро таъкид мекунад. Ба андешаи онҳо, аз сифати инфрасохтор имконияти рушди фаъолияти иқтисодии хориҷӣ вобаста аст, ки дар навбати худ истехсолоти саноатиро ҳавасманд мекунад. Таъсисдиҳии минтақаҳои озоди иқтисодӣ, такмили инфрасохтори нақлиётӣ ва фаъолияти фаъоли корхонаҳо имкон медиҳад, ки омили иқтисодии хориҷӣ ва бартариҳои тақсмоти байналмилалии меҳнат ба таври конструктивӣ истифода бурда шавад, ки ин ба самаранокии минтақа дар маҷмӯъ таъсири мусбат мерасонад [6].

Дар доираи минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон омилҳои дигари махсусгардонидашудае ҳастанд, ки ба ин ё он тарз ба рушди инфрасохтори истехсоли таъсир мерасонанд. Барои таҳлили муфассалтари ин омилҳо онҳоро ба якҷанд гурӯҳҳои алоҳида ҷудо намудан лозим аст. Шартан омилҳои мазкурро чунин гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст: омилҳои, ки ба рушди инфрасохтори истехсоли таъсири мусбат мерасонанд ва омилҳои, ки ба инкишофи инфрасохтори истехсоли таъсири манфӣ мерасонанд.

Муқаррир: д.и.и., профессори ДДХБСТ – Абдуқодиров Х.А.

АДАБИЁТ

1. Абдуқодиров, Х.А. Некоторые проблемы производственной инфраструктуры в трансформационной экономике Республике Таджикистан / Х.А. Абдуқодиров // III - международная научная конференция молодежи. Переяслав-Хмельницкий. -Киев. 2012. -С.30-38.
2. Гилядов, Т.К. Оценка факторов развития региональной производственной инфраструктуры // Вестник Российского экономического университета им. Г.В. Плеханова. – 2012. -№4. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/> (дата обращения 15.10.2018).
3. Гукова, А.В. Производственная инфраструктура в экономике региона. Дисс. на соис. уч. степ. к.э.н. / А.В. Гукова. –Волгоград, 1999. -161 с.
4. Корабейников, И.Н., Счастьева Л.М., Токарева Ю.С., Корецкая И.М. Факторы, влияющие на эффективное функционирование регионального производственного комплекса // Вестник Оренбургского государственного университета. - 2009. -№4. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/> (дата обращения 14.10.2018).
5. Маъмуров, А.М. Сочетание фискальных и стимулирующих функций налоговой системы в обеспечении финансово-экономической безопасности / А.М. Маъмуров, Т.М. Тухтаев // Вестник Гаджикского государственного университета права, бизнеса и политики. – 2012. -№3(51). -С.136-147. – EDN PJHPPX.
6. Растворцева, С.Н., Колчинская Е.Э., Савченко В.С. Анализ инфраструктурных факторов промышленного развития в регионе // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Экономика. Информатика. - 2015. -№19(216). -Выпуск 36/1. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n> (дата обращения: 8.09.2018).
7. Омори солони вилояти Суғд (нашри расмӣ). -Хучанд: Сарраёсати агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, 2023. -420 с.
8. Региональная экономика: проблемы и перспективы / Под ред. проф. Т.Г. Морозовой. -2-е изд., перераб. и доп. - М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 2018. -472 с.
9. Регулирование регионального рынка жилой недвижимости: Монография / С.Б. Глоба, Ю.А. Журавлев -М.: НИЦ ИНФРА-М; Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2013. - 96с.: 60x88 1/16. - (Научная мысль). (о) ISBN 978-5-16-006367-6, 300 экз. [Электронный ресурс]. URL: <http://znanium.com/bookread.php?book=374566>
10. Темирова З.У. Некоторые особенности управления развитием производственной инфраструктуры регионального промышленного комплекса / З.У. Темирова, Б.Т. Хайтаев // Вестник Академии знаний. – 2019. - №5(34). -С.222-227.
11. Третьяк С.И. Производственная инфраструктура в составе национальной экономики России / С.И. Третьяк. - Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2011. -130 с.
12. Тюбеев О.Г. Роль внешних формальных институциональных факторов в развитии региональных экономических систем / О.Г. Тюбеев // Естественно-гуманитарные исследования. - 2020. -№27(1). -С.202-206.
13. Уянаев Б.Б. Новая модель развития сельских территорий и обеспечения продовольственной безопасности / Б.Б. Уянаев, В.С. Мисаков // Известия Кабардино-Балкарского научного центра РАН. - №3(65). -С.135-140.
14. Шевченко, И.В. Особенности и тенденции организации инвестиционных процессов в сфере развития транспортно-логистической инфраструктуры промышленности / И.В. Шевченко, А.А. Кизим, Л.Я. Мищенко //

ТАНЗИМИ ИНФРАСОХТОРИ ИСТЕҲСОЛӢ ВА РУШДИ ОН ДАР НИЗОМИ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚА

Дар мақола муаммоҳои инфрасохтори истеҳсолии вилояти Суғд сухан меравад. Аз ҷумла, муаллиф вазияти кунунии инфрасохтори истеҳсолии вилоятро дар низоми хочагии халқ омӯхтааст; -таҷрибаи кишварҳои пешрафта дар самти баланд бардоштани рақобатпазирии инфрасохтори истеҳсолии минтақа муайян ва баррасӣ карда шудааст; - хусусиятҳои мушаххас ва самтҳои амалии такмили равандро ва самтҳои рушди он мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд, ки онҳоро дар рушди низоми иқтисодии минтақаҳои Тоҷикистон истифода бурдан мумкин аст; – муносибати муқоисавии рушдро таҳлил карда, инфрасохтори истеҳсолии минтақа; - тамоюли рушди рақобатпазирии минтақаҳои истеҳсолӣ муқаррар карда шудааст, ки ин нишон медиҳад, ки ҳамкорӣ бо корхонаҳои хурду миёна барои минтақаҳои иқтисоди миллий, барои кам кардани арзиши маҳсулот муфид аст; - таҳлили роҳҳои такмили инфрасохтори истеҳсолӣ пешниҳод ва муайян карда шудааст; – самтҳои асосии такмили инфрасохтори истеҳсолии вилоят пешниҳод шудаанд, ки иборатанд: - инкишоф додани шаклҳои махсуси шарикӣ давлат ва соҳибкор дар самти татбиқи таҳқиқоти самарабахши илмию техникӣ; – самти муҳим ва мустаҳкам намудани сохтори истеҳсолоти минтақа ва ғ. таҳқиқ шудааст.

Калидвожаҳо: инфрасохтор, истеҳсолот, рақобат, самаранокӣ, захираҳо, хизматҳо, минтақа.

РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ И ЕЕ РАЗВИТИЕ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ РЕГИОНА

В статье рассматриваются проблемы производственной инфраструктуры региона. В частности, автором раскрыто текущее состояние производственной инфраструктуры региона в системе национальной экономики; - отождествлен и рассмотрен опыт развитых стран по поводу повышения конкурентоспособности производственной инфраструктуры региона; - изучены специфические особенности и практические направления по совершенствованию процессов и направлений ее развития, которые могут применяться в развитии экономической системы регионов Таджикистана; - анализирован сравнительный подход по развитию производственной инфраструктуры региона; - выявлены тенденции развития по повышению конкурентоспособности производственных сфер, которые показывают, что для регионов национального хозяйства представляется выгодным сотрудничать с малыми и средними предприятиями для снижения производственных затрат; - предложены и конкретизированы пути их повышения; - предложены основные направления по совершенствованию производственной инфраструктуры региона, которые заключаются: в развитии особых форм партнерства между государством и бизнесом в плане выполнения эффективных научно-технических разработок; - исследованы важные направления в структуре производства, в экономической системе региона.

Ключевые слова: инфраструктура, производство, конкуренция, эффективность, ресурс, услуги, регион.

REGULATION OF PRODUCTION INFRASTRUCTURE AND ITS DEVELOPMENT IN THE ECONOMIC SYSTEM OF THE REGION

The article discusses the problems of the region's production infrastructure. In particular, the author reveals the current state of the region's production infrastructure in the national economic system; - the experience of developed countries regarding increasing the competitiveness of the region's production infrastructure is identified and reviewed; - specific features and practical directions for improving the processes and directions of its development, which can be used in the development of the economic system of the regions of Tajikistan, have been studied; - a comparative approach to the development of the region's industrial infrastructure is analyzed; - development trends have been identified to increase the competitiveness of production areas, which show that it seems beneficial for regions of the national economy to cooperate with small and medium-sized enterprises to reduce production costs; - ways to increase them are proposed and specified; - the main directions for improving the production infrastructure of the region are proposed, which consist of: developing special forms of partnership between the state and business in terms of carrying out effective scientific and technical developments; - important directions in the structure of production and in the economic system of the region were studied.

Keywords: infrastructure, production, competition, efficiency, resource, services, region.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Осимова Мавлудахон Мавлоновна* - Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, ассистенти кафедраи назарияи иқтисодӣ. **Суроға:** 700735, ш. Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Суғд, микроноҳия, 17, хонаи рақами 1

Сведения об авторе: *Осимова Мавлудахон Мавлоновна* - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, ассистент кафедры экономической теории. **Адрес:** 735700, г.Худжанд, Республика Таджикистан, мкр-№ 17, корпус 1

Information about the author: *Osimova Mavludakhon Mavlonovna* - Tajik State University of Law, Business and Politics, assistant at the department of economic theory. **Address:** 735700, Khujand, Republic of Tajikistan, microdistrict No. 17, building 1

Султонов З.С., Ибодов Н.Ӳ.

Донишгоҳи славянии Русия ва Тоҷикистон,
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Суғуртаи тиббӣ ба намудҳои суғуртаи аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳамиятнок тааллуқ дорад, ки ҳифзи солимии аҳоли аз хатарҳои марбут бо аз даст додани саломатӣ ё қобилияти кориро таъмин менамояд. Сегменти хизматрасониҳои суғуртаи ихтиёрии тиббӣ, ки дар бозори суғуртаи Чумҳурии Тоҷикистон дар солҳои истиқлолият ташаккул ёфтааст, самаранокӣ ва қобилияти қонеъ гардонидани ниёзҳои шахрвандон дар гирифтани ёрии тиббии босифатро собит кардааст. Аммо бинобар гарон будани арзиши он ва кам будани сатҳи даромаднокии аҳоли он ба ҳама қишри ҷомеа дастрас набуда, қисми зиёди аҳоли аз суғуртаи ҳатмии тиббӣ ва ё ба дигар роҳҳо саломатии худро барқарор менамоянд. Ӳар сол дар Тоҷикистон бад шудани ваъъи демографӣ, паст шудани сатҳи зиндагии аҳоли, мушкилоти экологӣ ба миён омада, саломатии репродуктивии аҳоли коҳиш меёбад. Ин омилҳои боиси нигаронӣ буда, диқати махсусро аз тарафи давлат талаб менамояд. Зеро яке аз ҳадафҳои иҷтимоии давлат, бояд рафъи бухрони демографӣ ва муайян кардани роҳҳои беҳбуди ваъъи демографӣ дар кишвар бошад. Омилҳои демографӣ яке аз омилҳои муайянкунандаи таъмини рушди устувор ва беҳатарии давлат ба ҳисоб рафта, мушкилоти инкишофи оптималии демографиро ҳамчун манфиатҳои аввалиндараҷаи давлат, омил ва дар аини замон натиҷаи фаъолияти он ҳисоб кардан лозим аст.

Инкишофи суғуртаи тиббӣ дар Тоҷикистон раванди объективӣ ба ҳисоб меравад. Арзиши хизматрасонии тиббӣ дар муассисаҳои тиббии хусусӣ ва имконнопазирии гирифтани ёрии босифати тиббӣ дар муассисаҳои тиббии давлатӣ ваъъиятеро ба вучуд меорад, ки ягона воситаи қобили қабули маблағгузории эҳтиҷоти тиббӣ, бастании шартномаҳои суғуртаи тиббӣ мебошад.

Дар аини замон, суғуртаи тиббӣ дар қаламрави Чумҳурии Тоҷикистон танҳо ба таври ихтиёрӣ таъмин карда мешавад. Мутаассифона, ҷорӣ намудани суғуртаи ҳатмии тиббӣ ҳамчун алтернатива ба маблағгузории бучети соҳаи тандурустӣ дар кишвари мо сурат нагирифт.

Ӳамин тавр, яке аз унсурҳои муҳими низоми ҳифзи иҷтимоии аҳоли дар самти ҳифзи саломатӣ ва таъмини ёрии зарурии тиббӣ - суғуртаи ҳатмии тиббӣ баромад мекунад.

Суғуртаи иҷтимоӣ (аз ҷумла суғуртаи ҳатмии тиббӣ), бояд ҳамчун низоми махсуси ташкили муносибатҳои молиявӣ барои татбиқи сиёсати иҷтимоии давлат, ки ба ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва таъминоти моддии шахрвандон дар ҳолати гум кардани қобилияти корӣ, маъюбӣ, пиронсолӣ, инчунин ҳифзи саломатӣ нигаронида шудааст, баррасӣ карда мешавад. Ба сифати объекти суғуртаи иҷтимоӣ дар маҷмуъ, тамоми аҳоли ё гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоӣ, ки аз рӯи меъёрҳои мавҷудияти хавфҳои иҷтимоӣ муайян карда шудаанд, баромад мекунад ва шартҳои фаъолияти низоми суғуртаи иҷтимоӣ дар Чумҳурии Тоҷикистон бо санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии дахлдор муқаррар карда шудаанд. Ӳамзамон, бархе аз онҳо дар марҳилаи ниҳии татбиқ қарор доранд.

Аз нигоҳи мо, суғуртаи иҷтимоӣ барои баҳодихии сатҳи иҷроиши яке аз вазифаҳои асосии давлат – такрористеҳсоли сармояи инсониву ҷалби пасандозҳои аҳоли ва исбот кардани он, ки бе иштироки давлат дар таъминоти молиявии соҳаи тандурустӣ муносибатҳои озоди бозорӣ наметавонанд барои амалисозии вазифаҳои иҷтимоии давлат шароити мусоид фароҳам оваранд, роҳ ҳамвора мекунад.

Аз ин хотир, ҳамчун яке аз унсурҳои муҳими низоми ҳифзи иҷтимоии аҳоли дар самти ҳифзи саломатӣ ва таъмини ёрии зарурии тиббӣ - суғуртаи ҳатмии тиббӣ баромад мекунад. Ва аз сабаби он, ки Чумҳурии Тоҷикистон давлати унитарӣ (ягона) муқаррар

гардидааст, суғуртаи ҳатмии тиббӣ (СХТ) низ бояд аз рӯи як барнома амал кунад ва фонди марказонидашудаи алоҳидаро соҳиб бошад.

Суғуртаи ҳатмии тиббӣ ҳамчун низоми маблағгузори соҳаи тандурустӣ ва идоракунии босифати он дар сатҳи каму зиёд амалан дар бештари кишварҳои ҷаҳон, аз ҷумла ИДМ, истифода мешавад, ки имконияти ягонаи он амалигардонии санчиш ё озмоиши сифати ёрии тиббӣ ва сарчашмаи иловагии маблағгузори ғайрибуҷетии соҳаи тандурустӣ мебошад.

Дар амалияи фаъолияти ташкилотҳои суғуртакунандаи бозори суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон то ҳанӯз аз сабаби таҳия ва татбиқ нагардидани сарчашмаҳои ҳуқуқӣ-меъёрӣ ва механизми раванди он - суғуртаи ҳатмии тиббӣ қорӣ нагардидааст. Айни замон дар бозори суғуртаи ҷумҳурӣ 16 ширкати суғуртавӣ ба хизматрасонии гуногун машғул мебошанд. Чи тавре аз маълумотҳои ҷавдавли 1 дида мешавад, дар сохтори иштирокчиёни касбии бозори суғуртаи миллӣ ҳамасола тағйиротҳо ба миён меояд. Аз як тараф, ворид шудани иштирокчиёни нав ва аз тарафи дигар, ба муфлисшавӣ рӯбарӯ шудани ширкатҳои ватанӣ ба чашм мерасад. Танҳо дар 5 соли охир 5 ширкати ватанӣ аз бозори суғуртавӣ берун шудааст.

Ҷадвали 1. Сохтори иштирокчиёни касбии бозори суғурта дар Ҷумҳурии Тоҷикистон
Table 1. Structure of professional participants of the insurance market in the Republic of Tajikistan

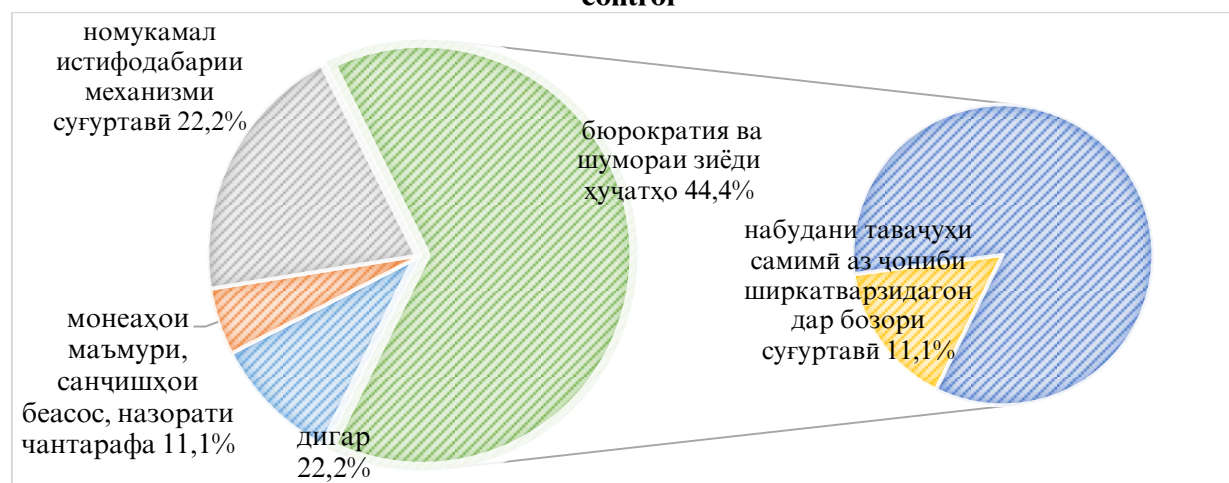
Нишондиҳандаҳо	Солҳо	2017	2018	2019	2020	2021	2021/ 2017 +
Ташкилотҳои суғуртавии давлатӣ		2	2	2	2	2	0
Ташкилотҳои суғуртавии ғайридавлатӣ		18	16	16	15	14	-4
Маркази дастгирии суғуртаи мутақобила		1	1	1	1	0	-1
Ҷамагӣ		21	19	19	18	16	-5

Сарчашма: Таҳияи муаллиф аз рӯи маълумотҳои Бонки миллии Тоҷикистон // Шарҳи низоми суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2021. – Душанбе, 2022. -10 с.

Танҳо дар соли 2021 иҷозатномаи 2 ширкати суғуртавии ватанӣ ҚДММ “ДС суғурта” ва ҚСП ТС “Паймон Иншуренс” гирифта шуда, ба як ширкат ҚДММ “Маркази дастгирии суғуртаи мутақобила” иҷозат барои фаъолияти минбаъда дода шудааст. Ин тамоюл аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ширкатҳои суғуртавӣ фаъолити густурда надоранд ва дар бозори хизматрасонӣ ба мушкилоти гуногун рӯбарӯ мешаванд.

Расми 1. Монеаҳои асосие, ки ташкилотҳои суғуртавӣ дар самти иҷозатномагирӣ ва назорат дучор шудаанд [1,с.10]

Figure 1. The main obstacles faced by insurance organizations in the direction of licensing and control

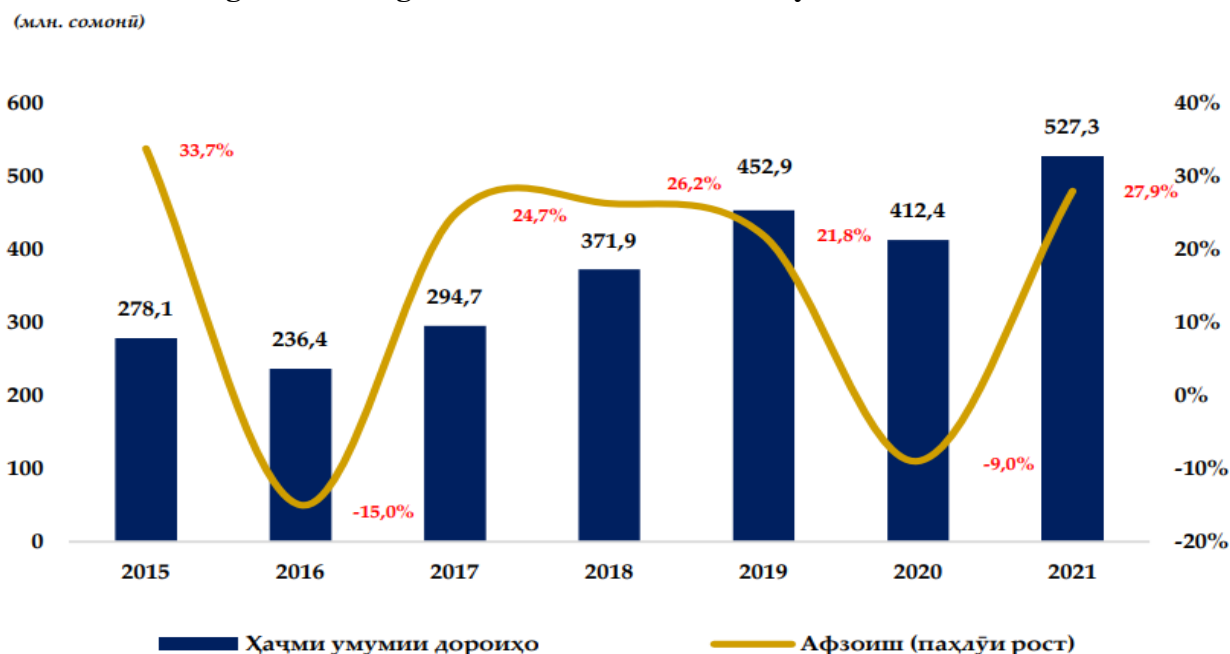


Сарчашма: Бонки миллии Тоҷикистон. Натиҷаи назарсанҷӣ оид ба муайян намудани “Монеа ва мушкилоти рушди фаъолияти ташкилотҳои суғуртавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон”. – Душанбе, 2022. -10 с. <https://nbt.tj/tj/sugurta/bozori-sugurtavi/2018/1-yanvari-soli-2022.php> (санаи муроҷиат 10.10.2023)

Тибқи як назарсанҷие, ки аз ҷониби Бонкии миллии Тоҷикистон дар миёни ширкатҳои суғуртавӣ гузаронида шудааст, маълум гардид, ки мушкилоти асосӣ, ки ба раванди фаъолияти ташкилотҳои суғуртавӣ монеа эҷод менамоянд, инҳо ба шумор мераванд: ҳиссаи 44,4% бо бюрократия ва шумораи зиёди ҳуҷҷатҳо, 22,2% бо номукамал истифодабарии механизмҳои суғуртавӣ, 11,1% бо монеаҳои маъмурии санҷишҳои беасос назорати чандтарафа ва 22,2% бо дигар монеаҳо (11,1% бо кам будани муҳлати эътиборномаҳо ва 11,1% бо набудани тавачҷуҳи самимӣ аз ҷониби ҳамаи иштирокиёни бозори суғуртавӣ).

Дар баробари мушкилоти ҷойдошта дар баҳши даромади ширкатҳои суғуртавӣ таносуби болоравӣ дида мешавад. Дар соли 2021 даромади умумии ширкатҳои суғуртавӣ 527,3 млн.сомониро ташкил додааст, ки нисбат ба соли 2015 249,2 млн. сомони зиёд мебошад.

Расми 2. Тағйирёбии дорониҳои низоми суғурта дар солҳои 2015-2021 [2,с.10]
Figure 2. Changes in assets of the insurance system in 2015-2021



Сарчашма: Бонкии миллии Тоҷикистон // Шарҳи низоми суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2021. – Душанбе, 2022. -10 с. <https://nbt.tj>

Динамикаи даромади ташкилотҳои суғуртавӣ низ якранг набуда, тамоюли пасту баландшавӣ дар онҳо ба назар мерасад. Мушкилоти асосии ширкатҳои суғуртавии ватанӣ дар нарасидани мутахассисон соҳибтаҳассус ва дар сатҳи зарурӣ ба роҳ мондани маркетинг ё табиғоти хизматрасониҳои худ дар миёни аҳоли ба ҳисоб мераванд. Қисми зиёди аҳоли аз шаклҳои хизматрасонии суғуртавӣ хабар надошта, тарзи ситонидани ҷуброни суғуртавӣ низ ба онҳо номаълум мебошад. Бозори суғуртаи тиббӣ дар қаламрави ҷумҳурӣ ба таври зарурӣ то ба имрӯз рушд накардааст. Ширкатҳои суғуртавиरो зарур аст, ки механизмҳои нави ҷалби муштариёро ба навъҳои хизматрасонии онҳо пайдо намуда, раванди идоракуниро тибқи таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ ба роҳ монанд.

Ширкатҳои суғуртавӣ масъулияти калонро ба дӯш доранд, бинобар ин, ба онҳо як қатор талабот изҳор карда мешавад:

1. Тамоми ширкатҳои суғуртавӣ тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи додани иҷозатнома ба намудҳои алоҳидаи фаъолият» бояд аз тартиботи иҷозатгирӣ дар институтҳои ҳукуматӣ гузаранд.

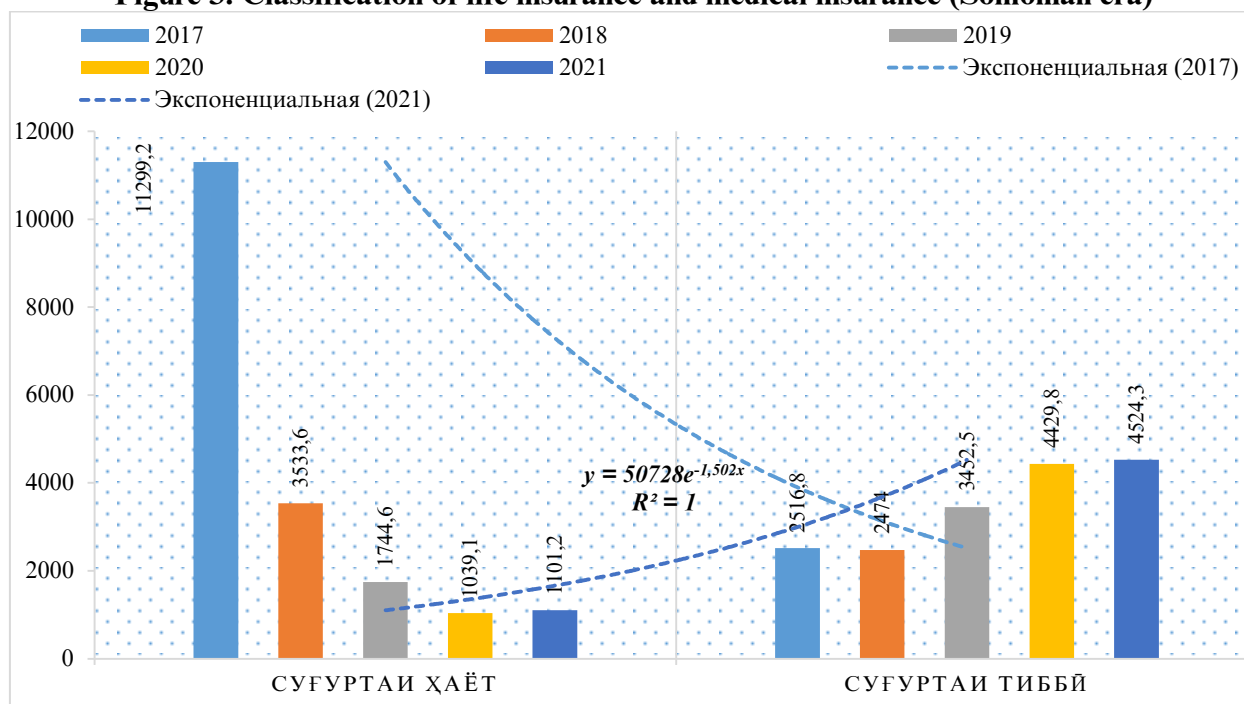
2. Суғуртакунандагон танҳо шахси ҳуқуқӣ мебошанд: он бояд сармояи низомномавӣ дошта бошад, ки дар шароити пайдошавии проблемаҳо чун қафолат хизмат расонад.

3. Андозаи сармояи низомномавии ширкатҳои суғуртавӣ тибқи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ба сатҳи муайяне мувофиқат кунад.

4. Ташкилотҳои суғуртавӣ танҳо ба фаъолияти суғуртавӣ ҳуқуқ доранд. Ин қоида ба ҳифзи манфиатҳои суғуртакунандаҳо равона аст. Аммо ташкилотҳои суғуртавӣ ҳуқуқ доранд, ки қоғазҳои қиматноки худро гирифта фурӯшанд. Барои ташкилотҳои суғуртавии Ғарб, ин самти фаъолият қисми муҳимми кори онҳо буда, аммо тағйироти дар бозори фонди дар натиҷаи бӯҳрони молиявӣ пайдошуда, ба вазъи молиявии чунин ширкатҳои суғуртавӣ таъсири манфӣ мерасониданд [3].

Дар баробари ин, қисми зиёди ширкатҳои суғуртавии ватанӣ хизматрасонии суғуртаи ихтиёри тиббиро ба роҳ мемонанд. Чи тавре аз расми 3 бар меояд, дар динамикаи суғуртаи тиббӣ дар солҳои 2017-2021 таносуби болоравӣ дида мешавад. Агре дар соли 2017 бо маблағи 2516,8 млн. сомонӣ суғуртаи тиббӣ карда шуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2021 ба 4524,3 млн. сомонӣ расонида шудааст, ки нисбат ба соли 2017 1,7% зиёд мебошад.

Расми 3. Таносуби суғуртаи ҳаёт ва суғуртаи тиббӣ (ҳаз.сомонӣ) [2,с.10]
Figure 3. Classification of life insurance and medical insurance (Somonian era)



Сарчашма: Бонки миллии Тоҷикистон // Шарҳи низоми суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2021. – Душанбе, 2022. -10 с. <https://nbt.tj>

Агар давоми солҳои 2018 ва 2019-ро муқоиса намоем, маълум мегардад, ки танҳо дар давоми як сол ҳаҷми пардохтҳои ҳаққи суғуртавӣ якбора аз 2474 ҳазор сомонӣ дар соли 2018, ба 3452 ҳазор сомонӣ дар соли 2019 зиёд гардидаанд, ки таносуби байни онҳо 978 ҳазор сомониро ташкил медиҳад ва 72% афзоиш ёфтааст. Вале дар суғуртаи ҳаёт таносуби поёнравӣ дида мешавад. Дар соли 2021 аз ҷониби ширкатҳои суғуртавӣ бо маблағи 1101,2 ҳазор сомонӣ суғурта карда шудааст, ки ин нишондиҳанда нисбат ба соли 2017 10198,0 ҳазор сомонӣ кам мебошад.

Яъне, дар афзоиши пардохти ҳаққи суғуртавии суғуртаи тиббӣ сабабҳо маълум ҳастанд. Ин раванд, пеш аз ҳама, ба пайдоиш ва хуруҷи бемории сироятии COVID-19 вобастагии зиёд дорад, ки марҳилаи эҳё ва авҷи он аз моҳи феврالی соли 2019 то ба имрӯз идома дорад.

Аз сарчашмаҳои маълумоти бадастомада, аз идораи назорати суғуртавии Бонки миллии Тоҷикистон маълум гардид, ки қисми зиёди шартномаҳои (полиси) суғуртаи ихтиёрии тиббӣ, мансуб ба кормандони он ташкилоту муассисаҳои мебошанд, ки ба ҳайси ғайррезидент дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият доранд ва инчунин ба он шаҳрвандоне тааллуқ дорад, ки ба хориҷи кишвар сафар мекунанд.

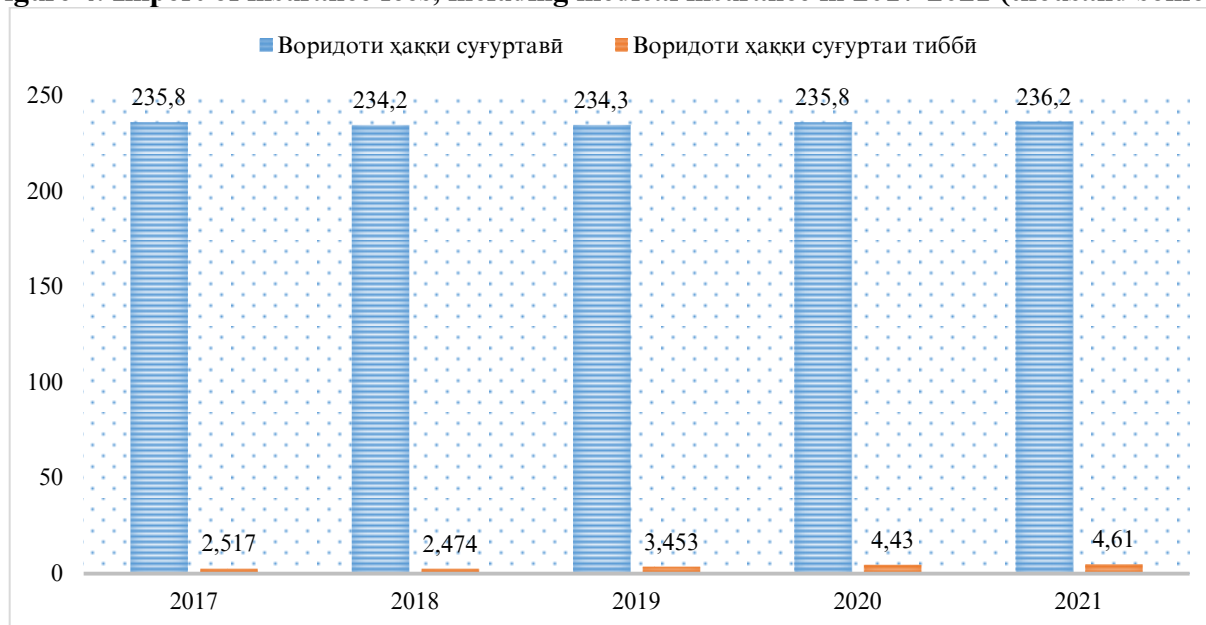
Дар асл, агар ба раванди суғуртаи тиббӣ диққат диҳем, таҳкурсии раванди он ҳам аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ва ҳам аз ҷиҳати ташкилӣ ба сатҳи бозорҳои байналмилалӣ суғурта

жавобгӯй нест, зеро дар шароити муосир аслан фаъолияти ширкатҳои суғуртавиرو ба ду гурӯҳ ҷудо менамоянд: фаъолият дар самтҳои маҳсулоти суғуртавии ҳаёт ва маҳсулотҳои суғуртавии ғайри ҳаёти.

Агар раванди пардохти ҳаққи суғуртаи тиббиро бо маблағҳои воридшудаи ҳаққи суғуртаи дар бозори суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқоиса намоем, ҳиссаи суғуртаи тиббӣ бараъло маълум мешавад. Аз нишондиҳандаҳои расми 4 маълум аст, ки давоми солҳои 2017-2021 воридоти ҳаққи суғуртаи мачмуан дар бозори суғуртаи ватанӣ бетағйир боқӣ мондааст.

Расми 4. Воридоти ҳаққи суғуртаи, аз ҷумла суғуртаи тиббӣ дар солҳои 2017-2021 (ҳазор сомонӣ) [4,с.10]

Figure 4. Import of insurance fees, including medical insurance in 2017-2021 (thousand somoni)



Сарчашма: Бонки миллии Тоҷикистон // Шарҳи низоми суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2021. – Душанбе, 2022. -10 с. <https://nbt.tj>

Нишондиҳандаҳои расми 4, аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки раванди суғуртаи тиббӣ дар бозори суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон нокифоя ташкил гардида, рушди босуботи он дар муқоиса бо дигар бозорҳои суғуртавии мамлакатҳои ҷаҳон қариб, ки дида намешавад. Ин дар ҳолат, ки воридоти ҳаққи суғуртаи тиббӣ нисбат ба ҳаққи суғуртавии воридгардида дар бозори суғуртаи ватанӣ ҳамагӣ 0,18%-ро ташкил медиҳад. Яъне, ташаккули суғуртаи тиббӣ ва раванди фаъолияти он дар шароити имрӯза тамоман нокифоя аст. Масалан, дар соли 2020 аз 568,1 млрд тангаи ҳаққи суғуртавии воридгардида дар бозори суғуртаи Ҷумҳурии Қазоқистон, 228,9 млрд танга ва ё 40%-и ҳаҷми ҳаққи суғуртавии бозори мазкурро танҳо суғуртаи ҳаёт ташкил медиҳад [4]. Ҳамчунин, хароҷоти асосии ташилотҳои суғуртавии Қазоқистонро дар ҷойи аввал агар пардохти ҷуброни суғуртаи дорандагонӣ воситаҳои нақлиёт ташкил намояд, ҷойи дуюмро суғуртаи тиббӣ ишғол менамояд.

Чунин ҳолат дар амалияи бозори суғуртавии Ҷумҳурии Ўзбекистон низ дида мешавад. Агар дар соли 2020 ҳаҷми умумии воридоти ҳаққи суғуртаи дар ин бозор ба 154 млн. доллари ИМА (1,58 трлн. сом) баробар гардида буд, аз ин маблағ 22 млн. доллари ИМА ё бештар аз 14%-и онро маҳз пардохт барои суғуртаи ҳаёт ташкил намудааст [5,с.10].

Ҳамин тавр, дар дигар бозорҳои суғуртавии мамлакатҳои хориҷи дуру наздик чунин тамоюли рушди суғуртаи ҳаёт дида мешавад.

Дар баробари пардохтҳои ҳаққи суғуртаи маблағҳои ҷуброни он низ дар солҳои таҳқиқшаванда бо маротиба кам гардидаанд, ки натиҷаи он дар ҷадвали 2 оварда шудааст.

Дар давоми солҳои таҳқиқшаванда пардохти ҷуброни суғуртаи барои суғуртаи ҳаёт ва аз ҷумла ба суғуртаи ихтиёрии тиббӣ рӯ ба таназзул намудааст. Агар дар соли 2018 ҳаҷми умумии пардохтҳои ҷуброни суғуртаи ҳаёт 3298,9 ҳазор сомониро ташкил намуда

буд, пас ин нишондиҳанда дар соли 2021 ба андозаи 2301,2 ҳазор сомонӣ поён рафт, ки таназзули он ба 997,7 ҳазор сомонӣ ва ё 69,7% баробар гардидааст.

Ҷадвали 2. Пардохти ҷуброни суғуртавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҳаз.сомонӣ)
Table 2. Payment of insurance compensation in the Republic of Tajikistan (Haz. Somoni)

Солҳо		2017	2018	2019	2020	2021	2021 / 2017 - +
Нишондиҳандаҳо							
Ҳамагӣ маблағи суғурта	I	15522,5	13809,8	19087,1	22664,8	95630	80107,5
	II	100	100	100	100	100	
Суғуртаи ҳаёт	I	3298,8	2652,4	2153,8	2210,1	2301,2	-997,6
	II	21,252	19,207	11,284	9,751	2,406	
Суғуртаи тиббӣ	I	672,1	539,2	1655,1	1417,8	1510,1	838
	II	4,330	3,904	8,671	6,256	1,579	
Суғуртаи ҳатмии давлатӣ	I	197,2	150,2	125,8	180	261,3	64,1
	II	1,270	1,088	0,659	0,794	0,273	
Суғуртаи ҳатмӣ	I	2832,1	1435,9	1563,5	1634,8	2233,9	-598,2
	II	18,245	10,398	8,191	7,213	2,336	-
Суғуртаи ихтиёрӣ	I	8522,3	9032,1	13588,9	17222,1	89323,5	80801,2
	II	54,903	65,404	71,194	75,986	93,405	

I-нишондиҳанда, II- фоиз нисбат ба маблағи умумӣ

Сарчашма: Таҳияи муаллиф аз рӯи маълумотҳои Бонки миллии Тоҷикистон // Шарҳи низоми суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2021. – Душанбе, 2022. -10 с.

Дар давраи таҳқиқшаванда, махсусан баъди соли 2018 пардохти ҷуброни суғуртавӣ барои суғуртаи тиббӣ бо маротиб афзоиш ёфта, аз 539 ҳазор сомонӣ дар соли 2018 то ба 1418 ҳазор сомонӣ дар соли 2020 зиёд гардидааст. Аммо, дар маҷмуъ, ҷуброни суғуртавӣ барои суғуртаи ҳаёт коҳиш ёфта, аз 3299 ҳазор сомонӣ дар соли 2017 то ба 2210 ҳазор сомонӣ кам гардидааст, ки мутаносибан 67%-ро ташкил медиҳад.

Маълум аст, ки баъд аз пайдоиш ва хуруҷи бемории COVID -19, яъне шуруъ аз соли 2019 ҳаҷми ҷубронпулӣ барои суғуртаи тиббӣ бо маротиб афзун гардида, аз 539 ҳазор сомонӣ дар соли 2018 то ба 1418 ҳазор сомонӣ дар соли 2020 зиёд гардидааст, ки мутаносибан дар давоми ду сол 879 ҳазор сомонӣ ва ё тақрибан 2 маротибаро ташкил медиҳад.

Ҳамчунин, бояд қайд намоем, ки дар соли 2020 пардохти ҳаққи суғуртавӣ ва маблағҳои ҷуброни он дар бозори суғуртавии ватанӣ раванди муътадили афзоишбӣ дошт ва ҳаҷми ҷубронҳо маҷмуан ба 19,0 млн. сомонӣ баробар шуда, нисбати соли 2019 ба маблағи 3,8 млн. сомонӣ ва ё 24,6% зиёд гардидааст. Чунин тамоюли рушд аз он гувоҳӣ медиҳад, ки шаҳрвандон ҳангоми бавучуд омадани ҳодисаҳои суғуртавӣ ва рӯйпӯши зарари он ба ташкилотҳои суғуртавӣ бештар муроҷиат намудаанд.

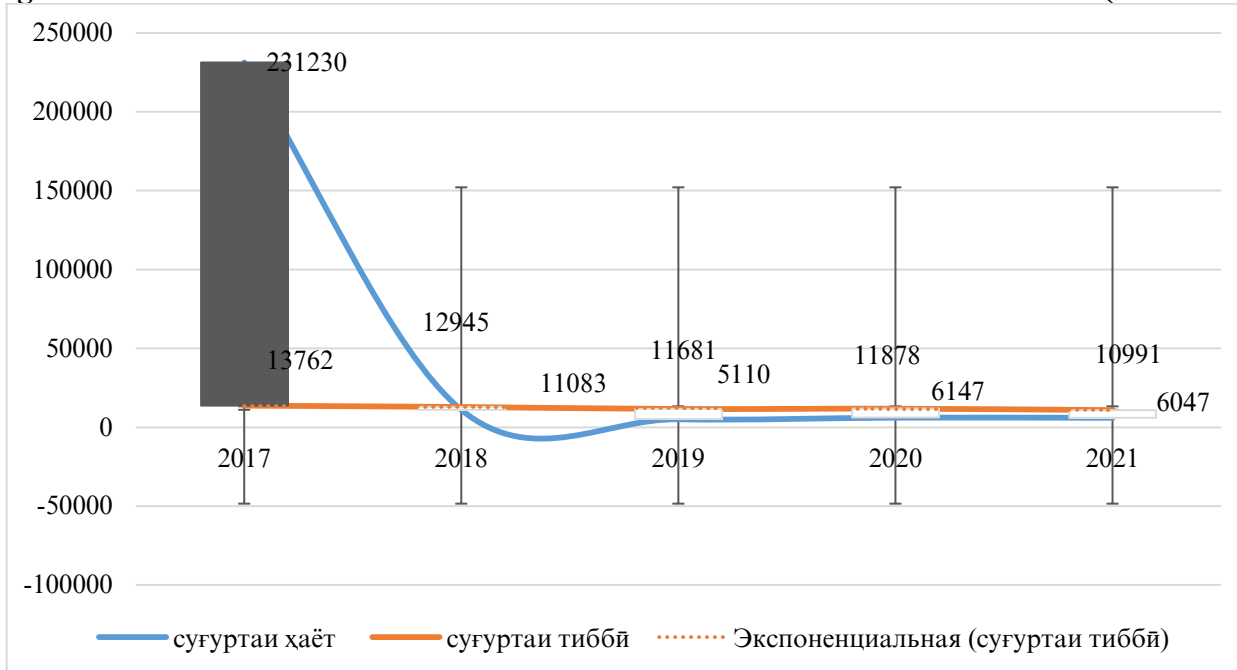
Чуноне аз нишондиҳандаҳои расми 5, маълум аст, дар давраи таҳқиқшаванда шумораи шартномаҳои басташудаи суғуртаи ҳаёт низ хело кам гардидааст. Агар дар соли 2017 ҳамагӣ 231230 адад шартномаи суғуртаи ҳаёт баста шуда буд, ин нишондиҳанда дар соли 2020 ба таври назаррас кам гардида, ҳамагӣ 6147 ададро ташкил намудааст, ки 225083 адад коҳиш ёфта ва хело таъҷубовар низ, мебошад (расми 5).

Сабаби асосии он аз нигоҳи мо, зери таъсири бемории COVID-19 басташудани марзҳо байни давлатҳо, аз фаъолият бозмондани шумораи зиёди муҳочирон, маън гардидани саёҳат барои сайёҳон ва аз ҳама муҳимаш кам гардидани кормандони он ташкилоту муассисаҳои, ки ба ҳайси ғайрирезидент дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолият доштанд, маҳсуб дониста мешавад.

Чуноне аз маълумотҳои расми 6 дида мешавад, дар соли 2020 ташкилотҳои суғуртавӣ оид ба бемории сироятии COVID -19 ҳамагӣ 11419 адад шартнома ба имзо расонидаанд, ки 195500 сомонӣ ҳаққи суғуртавӣ ворид гардидааст. Аз ин маблағ дар ҳаҷми 35700 сомонӣ ё 18,3% ҷуброни суғуртавӣ пардохт гардидааст.

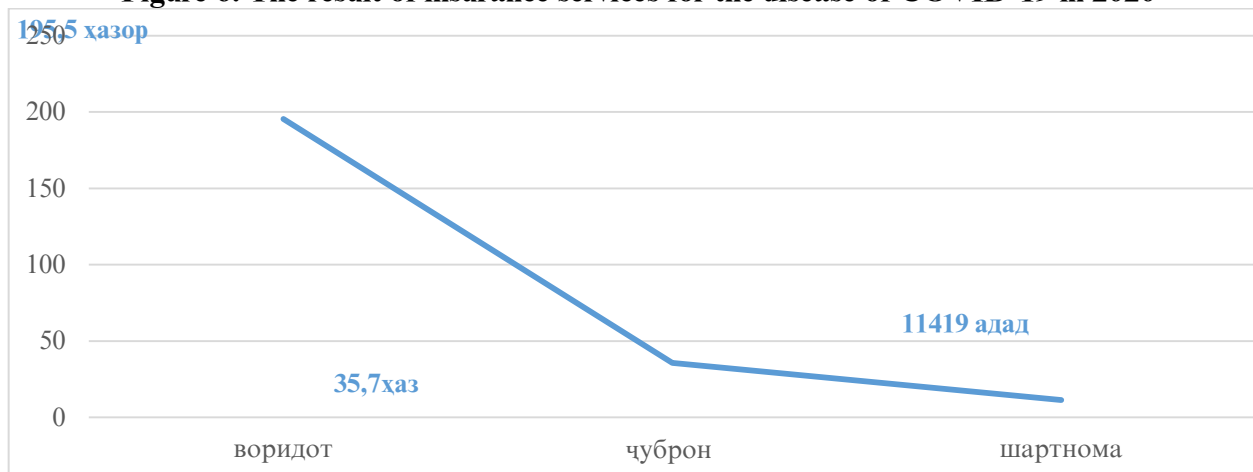
Расми 5. Шартномаҳои басташудаи суғуртаи ҳаёт ва суғуртаи тиббӣ дар солҳои 2017-2021 (ҳаз. сомонӣ)

Figure 5. Contracts concluded for life insurance and medical insurance in 2017-2021 (H. Somoni)



Сарчашма: Бонки миллии Тоҷикистон // Шарҳи низоми суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2021. – Душанбе, 2022. -10 с. <https://nbt.tj>

Расми 6. Натиҷаи хизматрасонии суғуртавӣ оид ба бемории COVID-19 дар соли 2020
Figure 6. The result of insurance services for the disease of COVID-19 in 2020



Дар қатори таҳлили маълумотҳои расмии оморӣ оид ба вазъи муосири раванди суғуртаи тиббӣ дар Тоҷикистон, муаллиф барои амалисозии пешниҳоди худ оид ба андозагирии сатҳи огоҳии аҳоли дар бораи хизматрасониҳои ташкилотҳои тиббии суғуртавӣ таҳқиқоти иҷтимоӣ анҷом додааст, ки хусусияти ҷустуҷӯӣ дошта, ба муайян кардани мушкилот ва тамоюлҳои асосии рушди ин соҳа нигаронида шудааст. Таҳқиқоти мазкур ба масъалаи ташаккул ва рушди суғуртаи тиббӣ дар минтақаҳо, аз ҷумла - омӯзиши андешаҳои аҳоли дар бораи имкониятҳои амалисозии суғуртаи ҳатмӣ ва ихтиёрии тиббӣ ва нақши суғуртаи тиббӣ дар ҳамкориҳои аҳоли бо ташкилотҳои тиббӣ ва ташкилотҳои суғуртакунандаи тиббӣ бахшида шудааст.

Пурсишнома аз 8 савол иборат буда, дар вилояти Суғд ва шаҳри Душанбе гузаронида шуда, аз 500 нафар кормандони касбу кори гуногун посух гирифта шудааст, ки чунин натиҷа доранд.

Ҷадвали 3. Натиҷаи пурсишнома оид ба омӯзиши андешаҳои аҳоли дар бораи имкониятҳои амалисозии суғуртаи ҳатмӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Table 3. The result of the questionnaire on the study of the opinions of the population about the possibilities of implementing compulsory insurance in the Republic of Tajikistan

P/ T	Саволҳои пурсишнома	Натиҷаи посухи шаҳрвандон ба вариантҳои савол (нафар)				Ҷам ағӣ
		А	Б	В	Г	
1	Оё Шумо дар бораи суғурта ва ё суғуртаи ҳатмии тиббӣ маълумот доред? А) Маълумот дорам; Б) каме маълумот дорам; В) тамоман маълумот надорам	104	218	178		500
2	Шумо худ ва аҳли оилаи худро суғуртаи тиббӣ намудаед? А) ҲА; Б) НЕ.	103	397			500
3	Шумо барои хизматрасониҳои болозикр тақрибан чанд сомонӣ сарф мекунед? А) то 500 сомонӣ; Б) то 1000 сомонӣ; В) зиёда аз 1000 сомонӣ; Г) дигар маблағ	186	127	87	100	500
4	Кадоми аз ин хизматрасониҳоро Шумо ройгон истифода мекунед? А) якчанди онро; Б) ҳамаи онро; В) ягонтаи онро; Г) дигар	86	62	352		500
5	Шумо ё аҳли оилаи Шумо дар як сол чанд маротиба ба табибон муроҷиат мекунед ва ё бистарӣ мегардед? А) як ё ду маротиба (аз 500 то 1000 сомонӣ); Б) ду – панҷ маротиба (аз 1000 то 5000 с.); В) зиёда аз панҷ маротиба (бештар аз 5000 с.).	177	186	137		500
6	Барои бистарӣ гардидан дар беморхона танҳо барои кати хоб чанд сомонӣ сарф мекунед? А) 0 сомонӣ; Б) 400 сомонӣ; В) то 800 сомонӣ; Г) зиёда аз 800 сомонӣ	20	120	158	202	500
7	Оё Шумо розӣ ҳастед, ки аз музди меҳнати Шумо чанд % барои суғуртаи ҳатмӣ нигоҳ доранд? А) ҲА 1%, 2%, 3%; Б) Не розӣ нестам. В) дигар маблағ	188	264	48		500
8	Шумо барои суғуртаи ҳатмии тиббӣ имконияти чанд сомонӣ супориданро дар як моҳ доред? А) 10 с; Б) аз 10 то 20 с; В) аз 20 то 40 сомонӣ Г) Тамоман имконият надорем	209	151	87	53	500

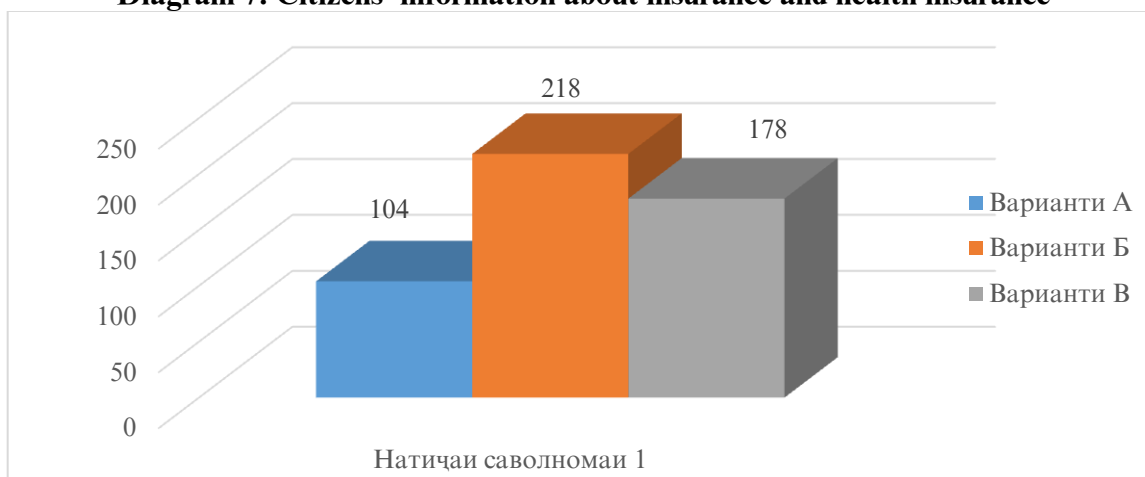
Сарчашма: Таҳияи муаллиф дар асоси натиҷаҳои пурсишнома

Дар асоси натиҷаи бадастомада ҳолати ҷавобҳои додашуда дар расми 7 оварда шудааст.

Аз натиҷаи саволномаи якуми пурсишнома маълум мегардад, ки 178 нафар шаҳрвандон (аз 500 нафар пурсидашудагон) ва ё 35,6% дар бораи суғурта ва ё суғуртаи ҳатмии тиббӣ тамоман маълумот надоранд. Ин ҷо омили дигарро низ бояд ба инобат гирифт, ки ҳамаи (500 нафар) пурсидашудагон дорои маълумоти олии мебошанд ва ин хело муҳим аст. Илова бар ин, 218 нафар ё 43,6%-и ба саволҳо ҷавоб дода, дар бораи суғурта ва ё суғуртаи ҳатмии тиббӣ камтар маълумот доранд. Ва танҳо 104 нафари онҳо ё 20,8% дар бораи саволи додашуда маълумоти пурра доранд. Доир ба савол хулоса баровардан мумкин аст, ки 79,2%-и пурсидашудагон дар бораи суғуртаи тиббӣ маълумот надоранд. Пас агар дар ду шаҳри калонтарини мамлакат чунин ҳолати дарки маданияти суғуртавӣ дида шавад, дар дигар шаҳру ноҳияҳо ҳолат аз ин ҳам ташвишвар аст. Пешниҳод оид ба саволи якум: Омӯзонидани аҳоли оид ба дарки маданияти суғуртаи тиббӣ.

Ҳамин тавр натиҷаи пурсиши гузаронида аз он шаҳодат медиҳад, ки қисми зиёди аҳолии мамлакат вобаста ба суғуртаи тиббӣ ва равандҳои татбиқ ва ба даст овардани он маълумоти кофӣ надоранд. Дар баробари амалкарди СҲТ дар ҷумҳурӣ қисми зиёди аҳолии аз хизматрасонии пулакӣ истифода менамоянд, ки қисми зиёд он ба таври ғайриқонунӣ мебошад. Ва дар ин баробар қисми зиёди пурсидашудагон розӣ буданд, ки аз музди меҳнати онҳо барои суғуртаи тиббӣ фоизи муайян гирифта шавад.

Диаграммаи 7. Маълумоти шаҳрвандон дар бораи суғурта ва суғуртаи тиббӣ
Diagram 7. Citizens' information about insurance and health insurance



Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Сарфи назар аз аҳаммияти иҷтимоӣ ва ҷамъиятии соҳаи тандурустӣ, системаи суғуртаи тиббӣ дар Тоҷикистон хело суст инкишоф ёфта истодааст. Таҳлили вазъ ва мушкилоти рушди бозори суғуртаи тиббӣ дар Тоҷикистон нишон медиҳад, ки ҷустуҷӯҳои минбаъдаи роҳҳои оптимизатсияи арзиши хизматрасониҳои суғуртаи ихтиёрии тиббӣ, ки тавозуни манфиатҳои суғуртакунандагон ва суғурташавандагонро таъмин мекунанд ва ба рушди суғурта мусоидат мекунанд, зарур мебошад. Зеро, ин сегмент аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим ва зарурии бозори суғурта барои кишвари мо ба ҳисоб меравад. Мушкилоти асосие, ки дар соҳаи хизматрасонии тиббӣ ба миён омадааст, номутобикати байни ниёзҳои мавҷудаи ҳаҷми маблағҳое мебошад, ки барои маблағгузори ин соҳа аз манбаъҳои расмӣ ҷудо карда мешаванд. Ин падида ба рушди фасод, рушди иқтисоди сояафкан мусоидат мекунанд, зеро он беморонро маҷбур мекунанд, ки дар маблағгузори муассисаҳои тандурустӣ бар хилофи қонунгузориҳои амалкунандаи давлат амал кунанд.

Инчунин метавон қайд кард, ки бозори суғуртаи ихтиёрии тиббӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дурнамои рушд дошта: ҳиссаи СИТ дар бозори ҳадамоти суғурта майли афзоиш дорад; суғуртакунандагоне, ки хизматҳои СИТ пешниҳод мекунанд, рақобатпазир мешаванд; шавку ҳаваси ширкатҳои суғуртавӣ ба ин намуди суғуртаро зиёд мекунанд. Таҷрибаи хориҷии суғуртаи тиббӣ самаранокии модели омехтаи суғуртаи тиббиро тасдиқ мекунанд. Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, мо пешниҳод менамоем, ки суғуртакунандагон як қатор тадбирҳои ташкилӣ бо истифода аз воситаҳои реинженеринги равандҳои бизнес, ки ба онҳо имкон медиҳанд, ки ба тағйироти муҳити беруна зуд ҷавоб диҳанд.

Ба андешаи мо, барои беҳтар намудани давомнокии муносибатҳои корӣ бо мизочон, беҳтар намудани дастгирии шартномаҳои суғурта, аз ҷумла:

- хизматрасонии ёрии тиббӣ (назорати зангҳо ба хатти боварӣ ё хизмати онлайн аз рӯи вақти интизории оператори маркази тамос, шумораи зангҳои бечавоб, камбудииҳои техникӣ ва монанди инҳо роҳандозӣ карда шавад);
- баҳодихӣ ва воқуниши фаврӣ ба басомади дархостҳои суғуртакунандагон, на танҳо дар суратҳисобҳои муассисаҳои тиббӣ, балки бо роҳи сохтани модели худии рафтори пешбинишавандаи муштариён;
- васеъ намудани ҳамкорӣ бо муштариёни муосир ва коршиносони мустақил;
- имконияти суғуртакунанда дар доираи хоҳиши шахси суғурташуда, пешниҳод намудани баъзе роҳҳои ҳалли хавфҳои аз ҷониби корфармо пардохтнашуда;
- муоширати дохилиро такмил дода, модели хизматрасонии инфиродии муштариёнро ба вучуд оваранд, ки боиси коҳиши муносибатҳои дохилии гурӯҳҳои алоҳидаи кормандони ширкати суғурта ва шароити муҳофизатӣ, рушди фарҳанги корпоративии ширкати суғурта, рушди кадрҳо ва ҷорӣ намудани системаҳои - CRM.

Системаи имӯзаи соҳаи тандурустии мамлакат дар буҳрони амиқи ташкилӣ, сохторӣ ва молиявӣ қарор дорад, ки бо тақсмоти нобаробари захираҳо дар ин система, сатҳи

пасти рушд дар расонидани кумаки аввалияи тиббию санитарӣ ва ҳиссаи пасти харочоти тандурустӣ нисбат ба ММД мебошад. Мо чунин мешуморем, ки яке аз роҳҳои ташкили дурусти ниғаҳдории тандурустӣ, ки ҳуқуқи ҳар як шахрвандро ба гирифтани ёрии тиббӣ таъмин мекунад, инкишофи системаи суғуртаи тиббӣ мебошад, ки бо ёрии он метавон бисёр масъалаҳои дорои хусусияти молиявидошта ҳалли худро ёбанд, аз қабили: кафолати дастрасии хизматрасонии босифати тиббӣ ба аҳоли, ҷалби захираҳои иловагӣ дар соҳаи тандурустӣ, хуб кардани вазъи моддӣ-техникии муассисаҳои тиббӣ, баланд бардоштани масоили кормандони соҳаи тибб, ҷалби духтурони соҳибкасб ва ғайра.

Таҳлили бозори суғуртаи ихтиёрии тиббӣ ба мо имкон медиҳад, ки чунин хулоса ва пешниҳодҳо манзур намоем:

- сарфи назар аз он, ки модели бучетии маблағгузории соҳаи тандурустӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амал мекунад, аҳоли тақрибан нисфи ниёзҳои тиббии худро аз ҳисоби маблағҳои худ пардохт менамоянд. Бо дарназардошти таҷрибаи ҷаҳонӣ механизми суғуртавии маблағгузории соҳаи тандурустиро таҳия намуда, ба суғуртаи ихтиёрии тиббӣ афзалиятҳо додан лозим аст, ки ин имкон медиҳад сатҳи хизматрасонии тиббӣ хуб гардида, дастрасӣ ба хизматрасонии босифати тиббӣ осон гардад.

Суғуртаи тиббӣ ҳамчун як қисми системаи суғуртаи иҷтимоӣ хусусиятҳои ба худ хос дорад. Барои бехтар кардани вазъ бояд корҳои зерин анҷом дода шаванд:

- дар миёни аҳоли корҳои фаҳмондадихӣ вобаста ба хизматрасониҳои суғуртавӣ гузаронида шуда, марказҳои хизматрасониҳои суғуртавӣ ба ҳамагон дастрас бошад;
- бояд хизматрасониҳои тиббӣ дар доираи суғуртаи тиббӣ фарқкунанда бошад ва сатҳи баланди хизматрасониро доро бошанд;
- беморхонаҳое, ки дар онҳо хизматрасониҳои тиббӣ дар доираи суғуртаи ихтиёрии тиббӣ пешниҳод кара мешавад, ба талаботи имрӯза ҷавобгӯ ва бо таҷҳизотҳои лабораторияҳои ҳозира таъмин бошанд;
- дараҷаи касбият ва таҳасуси кормандони соҳаи тибб баалад бардошта шавад.

АДАБИЁТ

1. Бонки миллии Тоҷикистон. Натиҷаи назарсанҷӣ оид ба муайян намудани “Монеа ва мушкилоти рушди фаъолияти ташкилотҳои суғуртавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон”. – Душанбе, 2022. -10 с. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://nbt.tj/tj/sugurta/bozori-sugurtavi/2018/1-yanvari-soli-2022.php> (санаи мурочиат 10.10.2023).
2. Бонки миллии Тоҷикистон // Шарҳи низоми суғуртаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2021. Душанбе – 2022. 10 с. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://nbt.tj>.
3. Шамсуллозода Ш. Фаъолияти суғуртавӣ ҳамчун намуди фаъолияти соҳибкорӣ / Шамсуллозода Ш., Шамсуллозода Х. // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носир Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. - 2021. -№1-1(83). -С.186-188. - EDN AEOZYQ.
4. [Манбаи электронӣ]. URL: https://kase.kz/files/emitters/KMSO/kmsop_2020_rus. (санаи мурочиат: 17.04.2022).
5. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://aicuz.com/2021/11/23>. (санаи мурочиат: 17.04.2022).

ТАҲЛИЛИ ВАЗЪИ ИМРӯЗАИ НИЗОМИ СУҒУРТАИ ТИББӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур қайд гардидааст, ки суғурта ҳамчун низоми ҳимоя ва дастгирии манфиатҳои шахони воқеӣ дар самти таъмини бехатарии ҳаёт, хусусан суғуртаи тиббӣ унсурҳои асосии иҷтимоӣ иқтисодии ҷомеа ба ҳисоб меравад. Муҳимтарин нишондиҳандаи демографии некуаҳволии давлат, вазъи саломатии аҳоли мебошад. Шароити номусоиди зиндагӣ дар деҳоти кишвар ҳамасола боиси афзоиши бемориҳо ва фавт мегардад. Комплекси тиббии мамлақати мо аз сабаби ба шароитҳои нави сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мувофиқ набудани модели мавҷудаи идоракунии системаи нигоҳдории тандурустӣ, инчунин дараҷаи ғайриқаноатбахши фарҳанги профилактикии тиббии мамлақатамон бесамар гардидааст. Ҳамаи ин ҷанбаҳо сабаби вазъи бӯхрони системаи миллии тандурустӣ гашта, бо назардошти таҷрибаи андӯхтаи мавҷудияти бозори ҳадамоти суғуртаи ихтиёрии тиббӣ дар Тоҷикистон гузаронидани он ба заминаи суғуртаро талаб мекунад. Дар маҷмӯъ, ҷиҳати рушди минбаъдаи суғуртаи тиббӣ дар кишвар бояд таъсиси фонди махсуси суғуртаи ҳатмии тиббӣ роҳандозӣ карда шавад.

Калидвожаҳо: суғуртаи тиббӣ, портфели суғуртавӣ, тарифи суғуртавӣ, пардохти суғуртавӣ, фонди суғуртавӣ, захираҳои суғуртавӣ, маблағи суғуртавӣ, хизматрасониҳои тиббӣ.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОЙ СИТУАЦИИ СИСТЕМЫ МЕДИЦИНСКОГО СТРАХОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье отмечается, что страхование как система защиты и поддержки интересов личности в направлении безопасности жизни, особенно медицинское страхование, считается основным социально-

экономическим элементом общества. Важнейшим демографическим показателем благополучия государства является здоровье населения. Неблагоприятные условия жизни в сельской местности страны ежегодно становятся причиной роста заболеваемости и смертности. Медицинский комплекс нашей страны стал неэффективным из-за несовместимости существующей модели управления системой здравоохранения, а также неудовлетворительного уровня профилактической медицинской культуры в нашей стране, вследствие ее неадаптированности к новым политическим, экономическим и социальным условиям. Все эти аспекты являются причиной кризиса национальной системы здравоохранения, а с учетом опыта рынка добровольного медицинского страхования в Таджикистане необходим его перевод на страховую базу. В целом, для дальнейшего развития медицинского страхования в республике необходимо приступить к созданию специального фонда обязательного медицинского страхования.

Ключевые слова: медицинское страхование, страховой портфель, страховой тариф, страховая выплата, страховой фонд, страховые ресурсы, страховая сумма, медицинские услуги.

ANALYSIS OF THE CURRENT SITUATION OF THE HEALTH INSURANCE SYSTEM IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article notes that insurance as a system of protecting and supporting the interests of the individual in the direction of life safety, especially medical insurance, is considered the main socio-economic element of society. The most important demographic indicator of the well-being of the state is the health of the population. Unfavorable living conditions in rural areas of the country annually cause an increase in morbidity and mortality. The medical complex of our country has become ineffective due to the incompatibility of the existing model of managing the healthcare system, as well as the unsatisfactory level of preventive medical culture in our country, due to its inability to adapt to the new political, economic and social conditions. All these aspects are the cause of the crisis in the national health care system, and taking into account the experience of the voluntary health insurance market in Tajikistan, they require its transfer to an insurance base. In general, for the further development of health insurance in the republic, it is necessary to begin creating a special compulsory health insurance fund.

Keywords: health insurance, insurance portfolio, insurance tariff, insurance payment, insurance fund, insurance resources, sum insured, medical services.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Султонов Зубайдулло Султонович* - Донишгоҳи славянии Русия ва Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молия ва қарз. **Суроға:** 734000, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Мирзо Турсунзода, 30. Телефон: **935-20-28-70**. E-mail: **sulton@mail.ru**

Ибодов Нурали Ҳасанович - Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, докторанти Ph.D-и кафедраи иқтисодиёт ва идоракунии. **Суроға:** 734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: **(+992) 556-66-61-22**. E-mail: **nuralibodov.92@mail.ru**

Сведения об авторах: *Султонов Зубайдулло Султонович* - Российско-Таджикский (славянский) университет, доктор экономических наук, профессор кафедры финансов и кредита. **Адрес:** 734000, г. Душанбе, Республика Таджикистан, улица Мирзо Турсунзаде, 30. Телефон: **935-20-28-70**. E-mail: **sulton@mail.ru**

Ибодов Нурали Ҳасанович - Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айни, докторант Ph.D кафедры экономики и управления. **Адрес:** 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки 121. Телефон: **(+992) 556-66-61-22**. E-mail: **nuralibodov.92@mail.ru**

Information about the authors: *Zubaidullo Sultonovich Sultonov* - Russian-Tajik (Slavic) University, Doctor of Economics, Professor of the Department of Finance and Credit. **Address:** 734000, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Mirzo Tursunzade street, 30. Phone: **935-20-28-70**. E-mail: **sulton@mail.ru**

Ibodov Nurali Khasanovich - Tajik State Pedagogical University named after. Sadridina Aini, Ph.D doctoral student of the Department of Economics and Management. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue 121. Phone: **(+992) 556-66-61-22**. E-mail: **nuralibodov.92@mail.ru**

Сайфиддинзода С.С.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Густариши рақамикунонии иқтисодиёт ба зинаи нави муносибатҳои байниҳамдигарии корхонаҳои ватанию хориҷӣ оварда расонд, ки натиҷаи он баланд шудани нуфузи иттилооти саривақтӣ ва ҳаматарафа дар бораи равандҳои фаъолияти хоҷагидории корхонаҳо, корбурди иттилооти ғаврии саҳеҳ барои қабули қарорҳои идоракунӣ аз ҷониби истифодабарандагони манфиатдор ва зиёд шудани ҳаҷми иттилооти молиявӣ ва ғайримолиявӣ дар пойгоҳи иттилоотии истифодабарии умум гардид. Акнун роҳбарият ва менеҷменти субъектҳои хоҷагидорӣ дар баробари иттилооти молиявӣ доир ба вазъи молиявӣ ва натиҷаҳои молиявии фаъолияти худ, ҳамчунин ба иттилооти ғайримолиявии дар доираи равандҳои истехсол ва фурӯши маҳсулот (ичрои корҳо, хизматрасониҳо) пайдошаванда таваҷҷуҳ менамоянд, зеро ин гуна иттилоот тасаввуроти онҳоро дар бораи натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ ва самаранокии он, муайян намудани пешомадҳои рушди иқтисодии корхона ва таҳкими мавқеи бозории он бештар ва пурратар мегардонад. Чунин иттилоот дар низоми баҳисобгирии идоракунии корхонаҳо ташаккул меёбад ва асос барои қабули қарорҳои идоракунӣ мебошад.

Баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчун воситаи самараноки идоракунии корхонаҳои муосир имкон медиҳад, ки на танҳо сифат ва ғаврияти иттилооти дастрасшуда ва қарорҳои идоракунии қабулшаванда баланд бардошта шавад, балки инчунин натиҷаҳои фаъолияти корхона бештар карда шуда, хавфҳои дар раванди хоҷагидорӣ мавҷудбуда назорат ва танзим карда шаванд, пешомадҳои рушди иқтисодии корхона барои давраи ояндаи наздик ва тӯлонӣ муайян карда шаванд.

Вале тинати хоҷагидорӣ чунин аст, ки барои ташкили низоми дуруст ва самараноки идоракунии корхона, аз ҷумла роҳандозӣ намудани унсури асосии таъминоти иттилоотии он – баҳисобгирии идоракунӣ на танҳо дарки шароити воқеӣ, балки инчунин таҳқиқи моҳияти баҳисобгирии идоракунӣ ва заминаҳои таҳаввули он ҳамчун илм ва соҳаи фаъолияти амалӣ дар низоми идоракунии субъектҳои хоҷагидорӣ зарур аст. Ин гуна таҳқиқот имкон медиҳад, ки баргарӣ ва камбудихои баҳисобгирии идоракунии имрӯза муайян карда шуда, пешомадҳои рушд ва аҳаммияти он дар низоми идоракунии корхонаҳои муосир аниқ карда шаванд.

Масъалаи дарки моҳияти баҳисобгирии идоракунӣ ҳамеша дар маркази таваҷҷуҳи олимон, муҳаққиқон ва мутахассисони соҳаи баҳисобгирии муҳосибии ватанӣ мебошад [1; 5; 6; 8; 9; 10; 11; 15]. Ҳоло аксари корхонаҳои тичоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ба мисли корхонаҳои мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафта соҳаи корбурди низоми баҳисобгирии идоракуниро дарёфт кардаанд ва усулҳои онро дар низоми баҳисобгирии муҳосибии анъанавӣ татбиқ мекунанд. Вале, бо вучуди ин, то ҳол дар байни олимон ва мутахассисони соҳа дар бораи тафсири моҳият ва соҳаи истифодаи он ихтилофи назарҳо вучуд дорад.

Барои муқаррар намудани моҳияти баҳисобгирии идоракунӣ баррасии маҷмуи аломатҳои, ки онро ҳамчун низоми бутуни иттилоотӣ ва идоракунии корхона тавсиф мекунанд, мусоидат мекунад, «аз қабилӣ: муттасилӣ, ҳадафмандӣ, пуррагии таъминоти иттилоотӣ, инъикоси амалии истифодаи қонунҳои объективии иқтисодии ҷомеа, таъсиррасонии шароити дохилӣ ва берунӣ ба объектҳои идоракунӣ» [13, с.1689].

Олимони иқтисоддон дар асарҳои появии худ мафҳум ва моҳияти баҳисобгирии идоракуниро бо тарзҳои гуногун шарҳ медиҳанд. Сароғози муайян кардани мафҳум ва моҳияти баҳисобгирии идоракунӣ чун дигар илмҳои иқтисодӣ, объекти омӯзиш – муносибатҳои иқтисодӣ, ё ба қавли дигар муносибатҳои истехсолӣ мебошанд. Вале ҳар як илми иқтисодӣ мавзӯи таҳқиқи худро дорад, яъне он як ҷиҳат ё паҳлуи муайяни объекти умумиро меомӯзад. Илмҳои баҳисобгирӣ, аз ҷумла баҳисобгирии муҳосибӣ ба гурӯҳи илмҳои идоракунӣ мансуб мебошанд, ки мавзӯи таҳқиқи онҳо вазифаҳои асосии идоракунӣ мебошанд. Ҷиҳатҳои алоҳидаи вазифаҳои идоракунӣ, чун ҷамъоварии

иттилоот ва коркарди он, таҳлили иттилоот ва оmodасозии қарорҳои идоракунии, банақшагирӣ ва ояндабинӣ, ташкил ва танзими истеҳсолот, назорат ва арзёбии натиҷаҳои истеҳсолот соҳаи таҳқиқи илмҳои вазифавии иқтисодӣ, аз ҷумла баҳисобгирии муҳосибиро ташкил медиҳанд. Тавре олими рус А.Д. Шеремет қайд мекунад, «вазифаи асосии идоракунии – заминаи асосии методологии муайян намудани моҳият ва мавзӯи илмҳои баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҷудокунии онҳо аз дигар илмҳои мушаххаси амалии иқтисодии ғайривазифавӣ мебошад. Ҳар як вазифаи асосӣ мавзӯи илми алоҳидаи вазифавӣ ё як қатор илмҳои вазифавӣ (ки хусусиятҳои фарқкунандаи ҷиддӣ дар инъикоси ин вазифаи асосиро доранд) мебошад» [16,с.6]. Ҳамин тариқ, мавзӯи илми баҳисобгирии муҳосибӣ таъминоти иттилоотии қабули қарорҳои идоракунии мебошад.

Мафҳуми баҳисобгирии идоракунии дар муносибат бо вазифаҳои асосии идоракунии тамоми онҳоро фаро мегирад, яъне ҳамаи илмҳои вазифавии иқтисодиро, ки бо вазифаҳои асосии идоракунии марбут мебошанд, дар худ муттаҳид мекунад. Аз ин бармеояд, ки мафҳуми баҳисобгирии идоракунии аз доираи мафҳуми баҳисобгирии муҳосибии анъанавӣ берун баромада, бо дарбаргирии вазифаҳои дигари идоракунии доираи соҳаи татбиқи худро васеъ мекунад – он ҳамчун унсурҳои асосии таъминоти иттилоотӣ-таҳлилий ҳамаи марҳилаҳои оmodасозӣ ва қабули қарорҳои идоракунии, банақшагирӣ, ояндабинӣ, бучетикунонӣ, идоракунии фаврӣ, танзими фаъолияти хоҷагидорӣ ва дар ниҳоят, назорат ва арзёбии иҷрои қарорҳои идоракуниро фаро мегирад.

Мавқеи олимони соҳаи баҳисобгирии муҳосибӣ оид ба моҳияти баҳисобгирии идоракунии гуногун аст, ки ақидаҳои дахлдори онҳо дар ҷадвали 1 оварда шудаанд.

Ҷадвали 1. Ақидаҳои олимони оид ба мафҳум ва моҳияти баҳисобгирии идоракунии
Table 1. Scientists' opinions on the concept and essence of management accounting

Муаллиф	Тафсири мафҳум ё моҳияти баҳисобгирии идоракунии
М.А. Вахрушина [2,с.16]	Самти мустақили баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхона, ки дастгирии иттилоотии низоми идоракунии фаъолияти соҳибкориро таъмин мекунад.
К. Друри [3,с.13]	Ба шахсони дохили худӣ корхона пешниҳод кардани иттилооте, ки ин шахсон дар асоси он метавонанд қарорҳои асоснок қабул кунанд ва самаранокӣ ҳосилнокии амалиёти ҷориро баланд бардоранд.
М.В. Калемуллоев [5,с.72]	Инъикоси нишондиҳандаҳои ҳисоботии дохилии маълумотҳоро дар бораи муносибатҳои иқтисодии байни воҳидҳои корхона, ки дар ҷараёни истеҳсоли маҳсулоти ниҳой ва ташаккули арзиши аслии онҳо ба вучуд меоянд, коркард ва ҷамъбасти менамояд.
Н.А. Калутская [7,с.196]	Зернизоми, ки дар асоси баҳисобгирии муҳосибӣ сохта шудааст ва ҳадафи асосии он таъмини иттилоотии зарурӣ барои қабули қарорҳои саривақтӣ ва муассир мебошад.
Б.Ҳ. Каримов [10,с.19]	Асоси низоми баҳисобгирии идоракунии баҳисобгирии хароҷот - ғункунии ва гурӯҳбандии хароҷот, тақсмоти хароҷот ба объектҳои баҳисобгирӣ (воҳидҳои маҳсулот, макони хароҷот) баҳисоб меравад. Маълумоти баҳисобгирии идоракунии барои истифода дар дохили корхона (аз ҷониби роҳбарият ва дигар кормандони идоракунанда) таъин гардида, сирри тижоратӣ мебошанд.
С.Ф. Низомов [11,с.10]	Низоми ҳамгироии бо ҳам алоқаманде, ки унсурҳои (зернизоми) муташаккили ба худ хосро доро буда, ҷараёни табдилёбии иттилоотии баҳисобгирӣ-таҳлилийро бо мақсади қабули қарорҳои фаврӣ, тактикӣ, стратегӣ ва проблемавии идоракунии таъмин менамоянд, ки ба менечерон ҷиҳати иҷроиши функцияҳои зарур аст.
Ч. Хорнгрен [14,с.27]	Низоми ҷамъоварӣ ва гурӯҳбандии иттилоотии молиявӣ ва ғайримолиявӣ, ки дар асоси он менечерҳо барои ноилгардӣ ба ҳадафҳои корхона қарорҳо қабул мекунанд. Маълумоти баҳисобгирии идоракунии асосан дар дохили корхона истифода мешаванд ва аз ҳудудҳои он берун намебароянд.
Қ.Х. Хушвахтзода [15,с.81]	Аслан қори дохилии корхона буда, имкон медиҳад, ки бар хилофи баҳисобгирии муҳосибӣ ва баҳисобгирии молиявӣ, ҷанбаҳои ба худ хоси ин ё он корхона ба назар гирифта шаванд.

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Тахлили ақидаҳои олимони гуногун оид ба мафҳум ва моҳияти баҳисобгирии идоракуни нишон медиҳад, ки он дар ҳама гуна тафсир на баҳисобгирии муҳосибӣ дар доираи маҳдуд, балки баҳисобгирии муҳосибӣ бо дарбаргирии баҳисобгирии ғаврӣ, банақшагирӣ, таҳлил, назорат, ояндабинӣ ва дигар унсурҳои вазифаҳои идоракуни мебошад. Азбаски баҳисобгирии идоракуни ҳамчун низоми бақайдгирӣ, ҷамъоварӣ, коркард, додугирифтӣ иттилоот ва пешниҳоди он барои таҳия ва қабули қарорҳои идоракуни фаҳмида мешавад, пас, табиист, ки ҳадафи асосии он ташаккули низоми иттилоотии идоракуни дар корхона ва нигоҳ доштани он дар ҳолати мубрами корӣ мебошад. Ҳамзамон ин заминаи муҳимтарини амалкунии босамари низоми идоракуни мебошад. Зеро қабули қарорҳои идоракуни дар асоси иттилооти саҳеҳ ва саривақтӣ ба туфайли истифодаи воситаҳои менечмент, баҳисобгирӣ, банақшагирӣ, таҳлил ва назорат ба ҷо оварда мешавад.

Ҳамин тариқ, баҳисобгирии идоракуни – ин якҷояшавии намудҳои гуногуни фаъолияти иқтисодӣ, идоракуни ва баҳисобгирӣ дар дохили корхона мебошад, ки барои ҷамъоварӣ ва коркарди иттилоот ва дар ин замина тартиб додани ҳисоботи идоракунии дарбаргирандаи маълумот барои ба ҷо овардани таҳлили нишондиҳандаҳои фаъолияти корхона ва воҳидҳои сохтории он хизмат мекунад.

Имрӯз баҳисобгирии идоракуниро метавон ҳамчун як самти мустақили низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар субъектҳои хоҷагидорӣ ҳисобид, ки роҳбарият ва менечменти корхонаро бо иттилооти зарурӣ барои банақшагирӣ, идоракуни, назорат, таҳлил, арзбӣ ва ояндабинии нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти умуман корхона ва ҳам воҳидҳои сохтории он таъмин менамояд. Ҳадафи баҳисобгирии идоракунии муосир бо иттилооти зарурӣ таъмин намудани кормандони барои ноилгардӣ ба ҳадафҳои мушаххаси истеҳсолии корхона масъулбуда мебошад. Ба қавли дигар, баҳисобгирии идоракуни самти алоҳидаи тафаккури илмӣ буда, ҳамчун объекти таҳқиқот пойгоҳи иттилоотии ҳамачониба ба ҳисоб меравад, ки таҳлили босифат ва воқеъбинонаи вазъи кунунии бозорро ифода мекунад ва имкон медиҳад, ки қарорҳои идоракунии босамар қабул карда шаванд. Объекти баҳисобгирии идоракуни, пеш аз ҳама, хароҷоти корхона мебошанд, ки натиҷаҳои асосии фаъолияти соҳибқории корхонаро ифода мекунанд. Вобаста ба ин, мавзӯи баҳисобгирии идоракуни фаъолияти истеҳсолии корхона ё воҳидҳои сохтории он мебошад.

Корбурди низоми баҳисобгирии идоракуни дар корхона шароит фароҳам меорад, ки тамоми раванди идоракуни такмил ёбад, имконияти воқеъ барои минбаъд беҳгардии он ба даст ояд. Ҳангоми татбиқи баҳисобгирии идоракуни якҷанд масъалаҳо бояд ҳалли худро ёбанд, аз ҷумла: муайян кардани ҳадафҳо; муқаррар кардани дараҷаи масъулияти кормандони алоҳида; омодаسازی ва қабули қарорҳои идоракуни; назорати ҷорӣ ва минбаъдаи иҷрои қарорҳо; баҳисобгирии натиҷаҳои бадастомада; мукамалсозии назорати ҷорӣ ва минбаъда; таҳлили тамоюлот [12,с.210]. Шубҳае нест, ки бо ҳалли ҳамаи ин масъалаҳо низоми нисбатан муносиби қабули қарорҳои идоракуни ва иҷрои онҳо дар низоми идоракунии корхона таъмин шуда метавонад ва он ба иҷрои вазифаҳои муҳимтарини идоракунии истеҳсолот, чун ташаккули арзиши аслии пурра ва дар асоси он муайян кардани ғоида, ташаккули арзиши аслии ихтисоршуда ва дар асоси он ҳисоб кардани даромади маржиналӣ, мусоидат хоҳад кард. Бо ин, мо бори дигар тасдиқ мекунем, ки вазифаи асосии баҳисобгирии идоракуни – ин омодаسازی иттилооти зарурӣ барои қабули қарорҳои идоракунии муносиб доир ба беҳгардонии раванди идоракунии истеҳсолот мебошад. Аз ин бармеояд, ки муҳтавои баҳисобгирии идоракуни аз ҳадафҳои идоракуни муайян мегардад, яъне он метавонад бо қарори маъмурияти корхона вобаста аз манфиат ва ҳадафҳои дар назди роҳбарони воҳидҳои сохтории корхона гузошташуда тағйир ёбад. Зеро дар доираи баҳисобгирии идоракуни иттилооти дохилӣ оид ба фаъолияти корхона ташаккул меёбад ва он барои қонеъ намудани эҳтиёҷоти мушаххаси идоракуни, чун такмили истеҳсолот, кам кардани хароҷот, беҳгардонии таркиби хароҷот ва дигарҳо ба кор бурда мешавад. Бинобар ин, маълумоти баҳисобгирии идоракуни сирри тичоратии корхона мебошад.

Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки баҳисобгирии идоракуни на танҳо мушоҳида ва ҷамъбастанкунии маълумот аст, балки он низоми идоракунии ғаврии дохилӣ мебошад, ки

тамоми воҳидҳои сохтори корхонаро фаро мегирад. Дар ин маврид, моҳияти баҳисобгирии идоракунӣ дар пешниҳод кардани иттилооти ба менеҷерҳои зинаҳои гуногун дар раванди идоракунӣ фаъолияти хоҷагидорӣ корхона ва воҳидҳои сохтори он зарурӣ ифода меёбад. Зимнан, иттилооти дар низоми баҳисобгирии идоракунӣ ташаккулифта нисбат ба иттилооти баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ хеле васеътар ва муфассал мебошад.

Баҳисобгирии молиявӣ бештар ба назорати дороиҳо ва уҳдадорӣҳои корхона, бақайдгирӣ ва таснифи амалиёте тавачҷуҳ менамояд, ки натиҷаҳои молиявии фаъолияти хоҷагидорӣ корхонаро бунёд мекунад. Баҳисобгирии молиявӣ моҳиятан таърихӣ мебошад ва ба шарҳи натиҷаи падидаҳои замони гузаштаи дар корхона рухдода нигаронида шудааст. Аммо баҳисобгирии идоракунӣ ҳатман ба оянда нигарон аст, диққатро ба он равона мекунад, то ки ба рафти рӯйдодҳои хоҷагидорӣ оянда таъсир расонида, паёмади онҳоро барои корхона мувофиқи хоҳиши роҳбарият ва менеҷмент тағйир диҳад. Яъне иттилооти баҳисобгирии молиявиро наметавон тағйир дод, вале барои ташаккули иттилооти баҳисобгирии идоракунӣ ва муайян кардани вазъи ояндаи фаъолияти хоҷагидорӣ корхона менеҷмент масъул аст. Баҳисобгирии идоракунӣ дар тамоми сохтори истеҳсоли ва идоракунӣ корхона инфиродӣ аст, ҳар як менеҷер ё роҳбари воҳиди сохтори алоҳидаи корхона соҳаи ба худ вобасташудаи фаъолиятро роҳбарӣ мекунад. Дар раванди банақшагирии фаъолият, танзим ва роҳбарии он бояд ҳамоҳангии кӯшишҳои ҳамаи менеҷерҳои корхона барои ноилгардӣ ба ҳадафҳои умумӣ таъмин карда шавад. Барои ҳар як зинаи менеҷмент ҳадаф ва вазифаҳои мушаххас муқаррар карда мешаванд. Ҳар як менеҷер дар қитъаи салоҳияти худ дар таҳияи нақшаҳо, буҷетҳо ва харҷномаҳо саҳмгузор буда, барои расидан ба ҳадафҳо ва иҷрои вазифаҳои умумии корхона саъй мекунад.

Акнун мо тасдиқ кардем, ки баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчун вожаи иқтисодӣ нисбат ба баҳисобгирии молиявӣ васеътар аст, зеро барои ҷавоб додан ба теъдоди зиёди саволҳо ва ҳалли бештари масъалаҳои амалии баҳисобгирии муҳосибӣ, хусусан масъалаҳои марбут ба баҳисобгирии хароҷот имкон медиҳад. Барои тасдиқи ин гуфта тавсифи қиёсии баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракуниро аз рӯи аломатҳои гуногун меорем (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Тавсифи қиёсии баҳисобгирии идоракунӣ ва баҳисобгирии молиявӣ
Table 2. Comparative characteristics of management accounting and financial accounting

Аломат	Баҳисобгирии идоракунӣ	Баҳисобгирии молиявӣ
Объекти баҳисобгирӣ	Корхона ва воҳидҳои сохтори он	Умуман тамоми фаъолияти хоҷагидорӣ корхона
Танзим бо қонунгузорӣ	Бо қонунгузорӣ ва санадҳои меъерии ҳуқуқӣ танзим карда намешавад	Бо қонунгузорӣ, аз ҷумла бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» танзим карда мешавад
Танзими меъерӣ	Танзимкунии дохилӣ, бо санадҳои дохилии корхона мувофиқи эҳтиёҷи роҳбарият ва амалияи идоракунӣ	Бо низомномаҳои баҳисобгирии муҳосибӣ, стандартҳои байналмилалӣ ҳисоботи молиявӣ
Ҳадафи пешбурд	Тартиб додани ҳисобот барои истифодабарандагони дохилӣ	Тартиб додани ҳисобот барои истифодабарандагони берунӣ
Асоси методологӣ	Муқоисакунӣ даромадҳо ва хароҷот	Муодилаи тавозунӣ: Доройнӣ = Уъдадорӣ + Сармояи худӣ
Истифодабарандагони маълумот	Дохилӣ – бевосита роҳбарият ва менеҷменти корхона	Берунӣ – мақомоти давлатӣ, аудиторҳо, банқҳо, харидорон ва таъминкунандагон, сармоягузoron
Шакли ифодаи маълумоти аввалӣ	Пулӣ, асли, меҳнатӣ	Пулӣ
Усулҳои истифодашаванда	Шаклҳои озоди усулҳои истифодашаванда	Ҳуҷҷатноккунӣ, барӯйхатгирӣ, ҳисобҳо ва навишти дугарафа

Саҳеҳии маълумот	Баҳисобгирии фаврӣ бо нишон додани қиматҳои тақрибӣ	Маълумоти бо хуччатҳо тасдиқгардида, вале на ҳамеша мутлақо аниқ
Дастрасии иттилоот	Сирри тичоратӣ мебошад	Иттилооти шаффоф ва ба ҳама дастрас
Давраҳои баҳисобгирӣ	Афзалияти ояндабинии фаъолияти хоҷагидорӣ	Танҳо натиҷаи амалиёти аллақай руҳдода инъикос карда мешавад
Даврияти пешниҳоди ҳисобот	Мувофиқи эҳтиёҷоти роҳбарият	Мувофиқи қонунгузорӣ (асосан солона, семоҳа ва моҳона)
Субъекти назорат	Роҳбарият ва менечменти корхона, соҳибмулкони	Мақомоти давлатӣ, аудити мустақил, соҳибмулкони
Масъулият барои саҳеҳии маълумот	Бо сиёсати дохилӣ ва низомномаҳои корхона муайян мегардад	Бо қонунгузорӣ муқаррар карда шудааст. Ҷавобгарии молиявӣ, маъмури ва ҷиноятӣ пешбинӣ шудааст

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Муҳтавои чадвали 2-ро таҳлил карда, метавон тасдиқ кард, ки баҳисобгирии идоракунии дар тафовут аз баҳисобгирии молиявӣ дар ҳар як корхона мушаххас аст. Ҳар як корхона ҳадафҳо, стратегия, афзалият, манфиат, арзишҳо ва анъанаҳои худро дорад, ки аз таҷрибаи фаъолияти он дар бозор маншаъ мегиранд ва ҳар кадоме ба ташкил ва пешбурди баҳисобгирии идоракунии дар корхонаи мазкур таъсир мерасонанд. Дар баробари ин, ҳар як корхона ба мақомоти давлатӣ, пеш аз ҳама ба мақомоти андоз ҳисобот месупорад, ки онҳо дар асоси маълумоти баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ ташаккул меёбанд ва аз ҷиҳати муҳтаво барои ҳамаи корхонаҳо яқхел мебошанд, зеро онҳо дар асоси талаботи яқхелаи аз ҷониби мақоми ваколатдори давлатӣ (Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон) бо санадҳои меъёрӣ ва қонунгузорӣ муайянгардида тартиб дода мешаванд. Сарфи назар аз ҷиҳатҳои умумии пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ва тартибдиҳии ҳисоботи молиявӣ, ҳар як корхона дар роҳандозӣ намудани фаъолияти тичоратии худ мустақил буда, баҳисобгирии идоракуниро мувофиқи хусусиятҳои фаъолияти худ пеш мебарад. Ҳар як корхона равандҳои тичоратии ба фаъолияти худ хосро дорад, барои анҷом додани онҳо сохтори ташкилии худро таъсис медиҳад. Ҳамчунин, ҳар як корхона мушкilotи пешбурди фаъолияти хоҷагидорӣ ва идоракунии онро дорад, ки менечменти корхона бояд роҳҳои баргараф кардани онҳоро дарёфт кунад. Албатта, мушкilotи имрӯза ва ояндаи фаъолияти хоҷагидорӣ дар асоси таҳлили маълумоти баҳисобгирии идоракунии ва ҳисоботи идоракунии муайян карда ва роҳҳои ҳалли онҳо нишон дода мешаванд.

Бо вучуди ҳамаи ин, ҳам дар идоракунии корхона ва ҳам дар баҳисобгирии идоракунии принципҳо, равишҳо ва усулҳои муайян ташаккул ёфтаанд, ки ба самаранокии онҳо қариб касе шубҳа намекунад. Барои идора кардани фаъолияти истехсолии корхона, шахсони манфиатдор бояд донанд, ки дар корхона чӣ рух додааст ва чӣ рух дода истодааст ва ин маълумот бояд барои ҳам корхона ва ҳам воҳидҳои сохтории он, бо ҳама тафсилот ва дар бораи тамоми соҳаҳои фаъолият мавҷуд бошад. Акнун шумораи бештари одамон эътироф мекунанд, ки имрӯз дар идоракунии иттилоот ва донишҳои муҳимтарин захираҳои иқтисодӣ буда, самаранокии истифодабарии онҳо аз имконияти рақамикунони иқтисодиёт вобастагӣ дорад.

Ҳамин тариқ, баҳисобгирии идоракунии аз баҳисобгирии молиявӣ тафовут дорад, вале заминаҳои таҳаввули онҳо ягона мебошанд. Танҳо дар солҳои охир, аниқтараш, дар нимаи дуими асри XX ин ду намуди баҳисобгирии муҳосибӣ аз баҳисобгирии муҳосибии умумӣ ҷудо шудаанд. Вобаста ба ин, муҳаққиқ И.А. Бобиев қайд мекунанд, ки «дар ибтидои солҳои 50-уми асри 20 дар мамлакатҳои дорони иқтисоди бозаргонӣ дар соҳаи баҳисобгирии хоҷагӣ дигаргуниҳои ҷиддӣ ба амал омад. Ин тағйиротҳо аз он сабаб ба амал омад, ки баҳисобгирии анъанавӣ барои пешгӯии фаъолияти иқтисодӣ ва қабули қарорҳои самараноки идоракунии аз тарафи роҳбарон маълумоти заруриро таъмин карда наметавонист. Чунин омилҳо сабаб гашт, ки як системаи иттилоотии аз ҷиҳати илмӣ ва амалӣ асоснокшуда –баҳисобгирии идоракунии ба миён омад» [1,с.77].

Вале тавре манбаъҳои дигари илмию таърихӣ тасдиқ мекунад, арзи ҳастӣ намудани баҳисобгирии идоракунии таърихи тӯлонитар дорад, заминаҳои пайдошавии он ҳамчун низоми мустақили баҳисобгирӣ ботадрич тавлид ёфта, бо мурури мукамалгардии равандҳои истеҳсоли онҳо низ такмил ёфтаанд. Ҳамин тариқ, дар охири асри XVIII ва давоми асри XIX рушди босуръати истеҳсолоти саноатӣ ба амал омад, мануфактураҳо ҳамчун корхонаҳои азими истеҳсоли пайдо шуда, сипас ҷамъиятҳои сахҳомӣ ташаккул ёфтанд, ки дар натиҷаи ҳамаи ин муомилоти молӣ дар байни субъектҳои хоҷагидории мамлакатҳои гуногун вусъат ёфт. Ҳамин тариқ, рушди саноат ба афзоиши рақобати байни истеҳсолкунандагон ва оғози раванди нархгузории озоди молҳо мусоидат кардааст. Акнун дар идоракунии корхонаҳо ҳамчун низомҳои мураккаби истеҳсоли дар мадди аввал на танҳо бақайдгирӣ ва инъикоси маълумот дар бораи хароҷот ва даромади корхона, балки ташаккул ва корбурди маълумоте меистад, ки дар асоси он даромаднокии ҳар як намуди маҳсулот ва сатҳи ғойданокии нархҳои барои маҳсулот муқарраршударо метавон арзёбӣ кард. Ҳамин тариқ, «аз баҳисобгирии муҳосибӣ баҳисобгирии арзишҳисобкунии ҳамчун баҳисобгирии нисбатан фаврӣ ва муфассал ҷудо мешавад, ки иттилооти он барои муқаррар намудани ҳадди пасткунии нархҳои маҳсулот ва арзёбӣ намудани он ки, истеҳсоли кадом маҳсулот муфид аст, имкон медиҳад» [4,с.25].

Вазифаи асосии баҳисобгирии арзишҳисобкунии (ҳисобкунии арзиши асли) таъмини раванди идоракунии истеҳсолот бо иттилооти фаврӣ-техникӣ оид ба хароҷот дар доираҳои гуногуни истеҳсоли (намудҳои маҳсулот, марказҳои хароҷот, намудҳои истеҳсолот ва ғ.) мебошад, ки ба идоракунии нисбатан самараноки истеҳсолот мусоидат мекунад. Вале рушди минбаъдаи равандҳои истеҳсоли дар корхонаҳои саноатӣ, такмили технологияҳои истеҳсоли, татбиқи равандҳои коркарди автоматонидашуда ва тарзҳои сермаҳсули истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар охири асри XIX ва оғози асри XX раванди идоракунии истеҳсолотро ба таври назаррас мураккаб гардониданд. Акнун маълумот оид ба арзиши аслии маҳсулот, ки бо ҳаҷмҳои калон ва дар коргоҳҳои зиёд истеҳсол мешуд, наметавонист, ки дар бораи сабабҳо ва айбдорони гароншавии арзиши асли иттилоот диҳад. Дар натиҷаи бӯҳрони баҳисобгирии арзишҳисобкунии ба миён меояд. Ба хотири мукамалгардонии раванди ҳисобкунии арзиши асли усулҳои нави баҳисобгирии хароҷот ва арзишҳисобкунии таҳия карда мешаванд, чун: стандарт-костинг, директ-костинг, баҳисобгирии хароҷот аз рӯи марказҳои масъулият ва дигарҳо. Ҳамаи ин ба табдили баҳисобгирии арзишҳисобкунии ба баҳисобгирии истеҳсоли боис гардид, ки вазифаи он идоракунии раванди ташаккули арзиши аслии маҳсулот мебошад. Иттилооти баҳисобгирии истеҳсоли акнун мақоми сирри тижоратиро мегирад, зеро он барои таҳия ва қабули қарорҳои муҳими идоракунии – интиҳоби маҳсулот барои истеҳсол кардан, муқаррар кардани нархи маҳсулот, идора кардани хароҷот истифода мешавад. Тафовути асосии баҳисобгирии истеҳсоли аз баҳисобгирии арзишмуайянкунии ин нигарон будан ба оянда мебошад.

Ботадрич аз миёнаи дуҷумлаи асри XX дар аксари мамлакатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ пешрафта дар илм ва фаъолияти идоракунии корхонаҳо ба ҷойи вожаи «баҳисобгирии истеҳсоли» вожаи «баҳисобгирии идоракунии» мақом гирифт. Ба миён омадани вожаи «баҳисобгирии идоракунии» ва ҳамзамон ҷорӣ гардидани фанни таълимӣ барои омодаسازیи муҳосибони касбӣ бо ҳамин ном ба фаъолияти Ассотсиатсияи америкоии муҳосибон (American Accounting Association) рабт дорад. Аввалин бор дар соли 1972 ташкилоти мазкур мутахассисони соҳаи баҳисобгирии идоракуниро омода намуда, ба онҳо тахассуси муҳосиб-таҳлилгар дод. Худи ҳамин сол расман ҳамчун соли ҷудошавии баҳисобгирии муҳосибӣ ба ду самт (намуд) – баҳисобгирии молиявӣ ва баҳисобгирии идоракунии эътироф карда шуд.

Бо вучуди дар низоми идоракунии корхонаҳо мақоми худро пайдо кардани баҳисобгирии идоракунии ва ҳамчун фанни таълимӣ ҷорӣ гардидани он, баҳсҳо оид ба он ки байни баҳисобгирии истеҳсоли ва баҳисобгирии идоракунии чӣ гуна муносибатҳо ҳастанд, зиёд мешуданд ва дар натиҷаи гурӯҳи саволҳои ҷавобталаб ба миён омаданд, ки моҳияташон чунин буд:

- оё баҳисобгирии истеҳсоли моҳиятан ҳамон як чиз мебошанд?
- оё баҳисобгирии истеҳсоли аз баҳисобгирии идоракунии васеътар аст, ё баръакс?

- оё баҳисобгирии истехсолӣ бахши баҳисобгирии идоракунӣ мебошад?

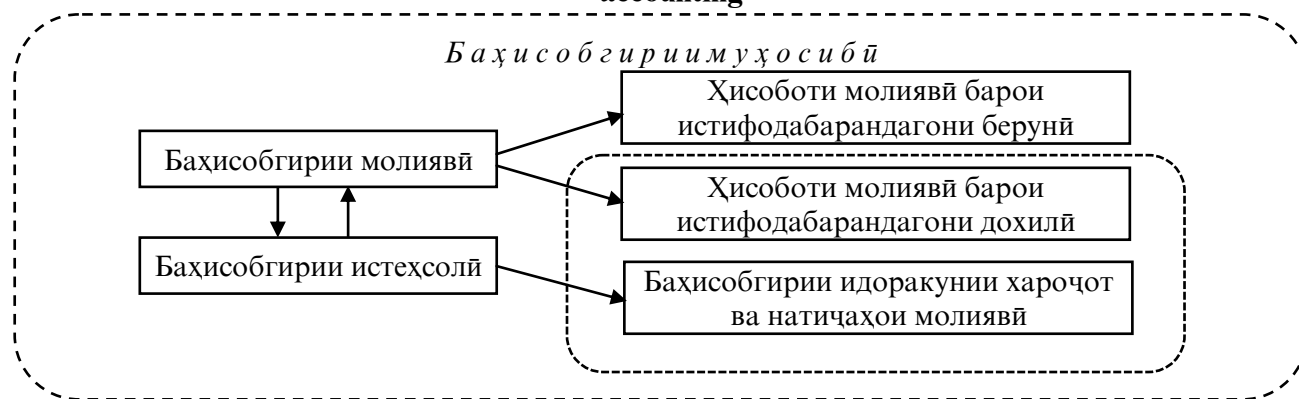
Дар адабиёти соҳаи баҳисобгирии идоракунӣ ба ин саволҳо ҷавоби бодалел пайдо карда мешавад. Аксари муҳаққиқон ҳамчун бахши таркибии баҳисобгирии идоракунӣ будани баҳисобгирии истехсолиро тасдиқ кардаанд ва ҳамзамон тафовути баҳисобгирии идоракуниро аз баҳисобгирии истехсолӣ нишон додаанд. Аз ҷумла, М.В. Калемуллоев баҳисобгирии истехсолиро ҳамчун пешгузаштаи баҳисобгирии идоракунӣ эътироф карда, онро чун «ҷамъоварӣ, бақайдгирӣ ва коркарди иттилоот оид ба хароҷоти истехсол, аз ҷумла ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот (корҳо, хизматрасониҳо) ҳам барои ҳадафҳои тартибдиҳии ҳисоботи молиявӣ, ҳам барои ҳадафҳои идоракунии дохилиширкатӣ (қабули қарорҳо аз ҷониби роҳбарият дар дохили корхона, банақшагирӣ, назорат ва танзим» шарҳ додааст [6,с.13].

Дар арсаи байналмилалӣ то охири нимаи якуми асри XX баҳисобгирии идоракунӣ, ки бо истилоҳи англисии «management accounting» ифода мешуд, ҳамчун бахши баҳисобгирии муҳосибии молиявӣ (financial accounting) ҳисобида мешуд ва ба баҳисобгирии хароҷот, ҳисобкунии арзиши аслии маҳсулот (кор, хизматрасонӣ), муайян кардани таъсири арзиши асли ба фоидаи корхона мутаваҷҷеҳ буд. Дар охири солҳои 1940 дар ИМА ва як қатор мамлакатҳои Европайи Ғарбӣ баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчун бахши сиёсати идоракунӣ эътироф гардид ва муҳосиб бештар ба ояндабинӣ, банақшагирӣ, қабули қарорҳои идоракунӣ ва назорати раванди таъмини иттилоот ба воҳидҳои сохтори низоми идоракунии корхона диққат меод. Ҳамин тариқ, акнун муҳосиб на танҳо ҷамъоварӣ, коркард ва ҷамъбастикунии иттилоот оид ба натиҷаҳои амалиёти хоҷагидориро анҷом медиҳад, балки ӯ мутахассиси низоми менеҷменти корхона ҳам ҳаст, ки ба раванди таҳия ва қабули қарорҳои идоракунии молиявӣ таъсири муҳим мерасонад.

Муносибати байни баҳисобгирии молиявӣ, баҳисобгирии истехсолӣ (баҳисобгирии хароҷот) ва баҳисобгирии идоракуниро ҳамчун унсурҳои низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар корхона таҳқиқ намуда, метавон чунин амсилаи робитаи онҳоро пешниҳод кард, ки дар он баҳисобгирии идоракунӣ зернизоми (унсур)-и баҳисобгирии муҳосибӣ буда, дастгоҳи идоракунии корхонаро бо иттилооти барои банақшагирӣ (аз ҷумла, банақшагирии ба оянда нигаронбуда – банақшагирии стратегӣ), идоракунӣ ва назорати раванди истехсолот истифодашаванда таъмин мекунад (расми 1). Дар ин маврид, баҳисобгирии идоракунӣ равандҳои ошкоркунӣ, ҷенкунӣ, ҷамъоварӣ, таҳлил, оморасозӣ, тафсир, интиқол ва додугирифтӣ иттилооти барои идоракунии фаъолияти истехсолиро хоҷагидорӣ корхона заруриро дар бар гирифта, иттилооти барои худ заруриро аз баҳисобгирии молиявӣ (дар шакли ҳисоботи молиявӣ барои истифодабарандагони дохилӣ) ва баҳисобгирии истехсолӣ (оид ба хароҷоти истехсолӣ ва натиҷаҳои молиявӣ, ҳисобкунии арзиши асли) мегирад.

Расми 1. Робитаи байниҳамдигарии баҳисобгирии молиявӣ, баҳисобгирии истехсолӣ ва баҳисобгирии идоракунӣ

Figure 1. Relationship between financial accounting, production accounting and management accounting



Сарчашма: Таҳияи муаллиф

Аз тарҳи инъикоскунандаи робитаи байниҳамдигарии намудҳои баҳисобгирӣ дида мешавад, ки баҳисобгирии молиявӣ барои тартиб додани ҳисоботи молиявӣ иттилооти баҳисобгирии истехсолиро низ истифода мебарад. Ҳамчунин тарҳи мазкур нишон медиҳад, ки ҳам барои баҳисобгирии молиявӣ ва ҳам барои баҳисобгирии идоракунии иттилооти дар доираи баҳисобгирии истехсоли ташаккулёфта оид ба арзиши асли муҳим аст.

Шароити иқтисодии дигаршуда бозбинӣ намудани самти ҳаракат ва рушди минбаъдаи баҳисобгирии идоракунии талаб мекунанд. Иқтисодиёти нави бо дониш таъқунанда ва рақамикунонии он чунин низоми ташкили фаъолияти корхонаи тичоратиро талаб менамоянд, ки бештар ба қабули қарорҳо ва амалҳои дарозмуҳлат нигаронида шуда бошад, на ба таҳлили зухурот ва амалиёти хоҷагидорӣ қаблӣ (таҳлил ва ҳисоб кардани хароҷот, арзёбии натиҷаҳои молиявии фаъолият ва ғайра). Зимнан таъкид мекунем, ки чунин қарорҳо бояд бо хароҷоти ҳадди ақал, аз ҷумла харчи камтарини вақт таҳия ва қабул карда шаванд.

Дар баробари ҳамчун низоми идоракунии пойдор шудани баҳисобгирии идоракунии доираи он низ дар низоми идоракунии фаъолияти истехсоли васеъ гардид: низоми истифодашаванда ҳамчун низоми ҳамаҷонибаи идоракунии татбиқ мегардад, яъне он тамоми вазифаҳои асосии идоракунии соҳибқориро фаро мегирад. Имрӯз баҳисобгирии идоракунии низоми ояндабинӣ, банақшагирӣ, баҳисобгирӣ, назорат ва таҳлили иттилоот оид ба хароҷот ва натиҷаҳои фаъолияти истехсоли хоҷагидорӣ корхона аз рӯйи объектҳои баҳисобгирӣ, ки барои ҳадафҳои идоракунии ҷудо карда шудаанд, инчунин қабули фаврии қарорҳои идоракунии ба хоҳири беҳгардонии натиҷаҳои молиявии фаъолият мебошад. Ҳамин тариқ, баҳисобгирии идоракунии, аз як ҷониб, намуди фаъолиятест, ки ҳадафаш пешниҳоди иттилоот ба роҳбарияти корхона барои қабули қарорҳои идоракунии ва банақшагирӣ мебошад ва аз ҷониби дигар, он як баҳши низоми иттилоотии дохилии ҳар як корхона аст.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ - Низомов С.Ф.

АДАБИЁТ

1. Бобиев И.А. Ҷанбаҳои таърихии пайдоиш ва рушди баҳисобгирии идоракунии / И.А. Бобиев, Н.С. Каримов // Идоракунии давлатӣ. – 2023. -№2(61). -С.71-79.
2. Вахрушина М.А. Бухгалтерский управленческий учет: учебник / М.А. Вахрушина. -8-е изд., испр. -М.: Издательство «Омега-Л», 2010. -570 с.
3. Друри К. Управленческий учет для бизнес-решений / К. Друри / Пер. с англ. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. -655 с.
4. Иванова И.В. Эволюция управленческого учета как составной части мировой системы учета / И.В. Иванова // Учет и статистика. – 2013. -№1(29). -С.21-29.
5. Калемуллоев М.В. Расширение границ учетно-аналитической информации и контрольных процедур в условиях цифровизации экономики. Монография / М.В. Калемуллоев. Под редакцией И.В. Сафоновой. -Душанбе: График Принт, 2019. -212 с.
6. Калемуллоев М.В. Производственный учет в системе управленческого учета: автореф. дисс. на соиск. учен. степ. к.э.н.: 08.00.12 / Калемуллоев Мунир Вахидович. –М., 1999. -23 с.
7. Калущая Н.А. Сущность управленческого учета с позиции развивающихся учетных систем / Н.А. Калущая, В.Е. Андреева, Е.В. Савельева // Белгородский экономический вестник. – 2019. -№4(96). -С.192-198
8. Каримов Б.Х. Развитие системы бухгалтерского учета в условиях глобализации / Б.Х. Каримов // Государственное управление. – 2021. -№3(52). -С.38-49.
9. Каримов Б.Х. Влияние процессов глобализации и цифровизации на национальную систему бухгалтерского учета / Б.Х. Каримов // Экономика, бизнес, инновации. Сборник статей XXII Международной научно-практической конференции. -Пенза, 2023. -С.51-54.
10. Каримов Б.Х. Баҳисобгирии муҳосибӣ. Китоби дарсӣ / Б.Х. Каримов, Каримиён М.Б., Каримиён М.Б. - Душанбе: Ирфон, 2021. -440 с.
11. Низомов С.Ф. Баҳисобгирии идоракунии: китоби дарсӣ / С.Ф. Низомов, А.А. Мирзоалиев, С.Х. Раҳимов. -Душанбе: Ирфон, 2017. -324 с.
12. Седова Е.И. Теоретические подходы к формированию системы управленческого учета / Е.И. Седова, К.Ю. Гамазина // Вестник университета. – 2016. -№5. -С.209-212.
13. Сигидов Ю.И. Сущность, основные задачи и функции управленческого учета / Ю.И. Сигидов // Научный журнал КубГАУ. – 2013. -№91(07). -С.1678-1703.
14. Хорнгрен Ч. Управленческий учет / Ч. Хорнгрен, Дж. Фостер, Ш. Датар. -10-е изд. пер. с англ. -СПб.: Питер, 2005. -1008 с.

15. Хушвахтзода Қ.Х. Ташаккули баҳисобгирии идоракунӣ ва назорат дар ташкилотҳои доруворӣ / Қ.Х. Хушвахтзода, Р.К. Болтуева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. -№5. -С.80-87.
16. Шеремет А.Д. Теория управленческого учета / А.Д. Шеремет // Сибирская финансовая школа. – 2011. -№3(86). -С.6-10.

МОҲИЯТИ БАҲИСОБГИРИИ ИДОРАКУНӢ ВА ЗАМИНАҲОИ ТАҲАВВУЛИ ОН

Дар робита ба зухуроти бухронӣ, ки солҳои охир дар ҷаҳон, аз ҷумла дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми ҷанбаҳои иқтисодии ҳаёти инсонро фаро гирифтааст, мушкилоти ташаккули низоми самараноки идоракунии субъектҳои хоҷагидорӣ торафт барои таҳқиқи илмию амалӣ мубрамии бештар пайдо мекунад. Шароити муосири рушди муносибатҳои иқтисодӣ корхонаҳоро барои бозбинӣ кардани низоми мавҷудаи баҳисобгирии идоракунӣ, ки манбаи асосии таъминкунандаи иттилоот барои омодаسازی ва қабули қарорҳои идоракунӣ мебошад, водор менамояд. Инчунин равандҳои ҷаҳонишавӣ ва рақамикунонӣ ҳамчун аломатҳои асосии иқтисодиёти муосир ба низоми баҳисобгирии идоракунии корхонаҳо талаботи худро мегузоранд. Бо вучуди ин, бисёр роҳбарон аҳамияти баҳисобгирии идоракуниро дар пешрафти фаъолияти корхонаҳои худ ҳанӯз дарк накардаанд, вазифаҳо ва ҳадафҳои роҳандозӣ намудани онро пурра сарфаҳм намераванд. Дар мақолаи мазкур асосҳои назариявӣ ва заминаҳои таърихӣ таҳаввули баҳисобгирии идоракунӣ ҳамчун самти фаъолият ва соҳаи илми муҳосибӣ ба таҳқиқ фаро гирифта шуда, мафҳум, моҳият ва аҳамияти он дар низоми идоракунии корхонаҳои муосир муайян карда шудааст. Ақидаҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ оид ба моҳияти баҳисобгирии идоракунӣ ҷамъбастан карда шуда, фикри муаллиф дар бораи мафҳум ва моҳияти он оварда шудааст. Ба масъалаи муносибати байни баҳисобгирии молиявӣ, баҳисобгирии истехсолӣ ва баҳисобгирии идоракунӣ дар раванди таҳаввули баҳисобгирии идоракунӣ диққати махсус дода шуда, амсилаи робитаи ин намудҳои баҳисобгирӣ таҳия карда шудааст. Вобаста ба ин тасдиқ карда шудааст, ки баҳисобгирии идоракунӣ намуди фаъолиятест, ки ҳадафи он пешниҳоди иттилоот ба роҳбарияти корхона барои қабули қарорҳои идоракунӣ ва банақшагирии фаъолият буда, баҳши муҳимтарини низоми иттилоотии дохилии ҳар як корхонаро ташкил медиҳад.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии муҳосибии анъанавӣ, баҳисобгирии идоракунӣ, баҳисобгирии молиявӣ, баҳисобгирии истехсолӣ, қабули қарорҳои идоракунӣ, идоракунии истехсолот, ҳисоботи идоракунӣ, идоракунии фаврии дохилӣ.

СУЩНОСТЬ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА И ПРЕДПОСЫЛКИ ЕГО ЭВОЛЮЦИИ

В связи с кризисными явлениями, которые в последние годы охватили все экономические стороны жизни человека в мире, в том числе и в Республике Таджикистан, проблема формирования эффективной системы управления хозяйствующими субъектами приобретает все большую актуальность для научных и практических исследований. Современные условия развития экономических отношений вынуждают предприятия пересматривать существующую систему управленческого учета, которая является основным источником предоставления информации для подготовки и принятия управленческих решений. Также процессы глобализации и цифровизации, как основные признаки современной экономики, предъявляют свои требования к системе управленческого учета предприятий. Однако многие руководители до сих пор не понимают значения управленческого учета в развитии своих предприятий, не до конца понимают задачи и цели его внедрения. В данной статье исследуются теоретические основы и исторические предпосылки эволюции управленческого учета как направления деятельности и области бухгалтерской науки, определяются его понятие, сущность и значение в системе управления современных предприятий. Обобщены мнения отечественных и зарубежных ученых о сущности управленческого учета, а также представлено мнение автора о его значении и сущности. Особое внимание уделено вопросу взаимосвязи финансового учета, производственного учета и управленческого учета в процессе эволюции управленческого учета, разработана модель взаимосвязи этих видов учета. В связи с этим подтверждено, что управленческий учет представляет собой вид деятельности, целью которого является предоставление информации руководству предприятия для принятия управленческих решений и планирования деятельности, и образует важнейшую часть внутренней информационной системы любого предприятия.

Ключевые слова: традиционный бухгалтерский учет, управленческий учет, финансовый учет, производственный учет, принятие управленческих решений, управление производством, управленческая отчетность, оперативное внутреннее управление.

THE ESSENCE OF MANAGEMENT ACCOUNTING AND THE PREREQUISITES OF ITS EVOLUTION

In connection with the crisis phenomena that in recent years have affected all economic aspects of human life in the world, including in the Republic of Tajikistan, the problem of forming an effective management system for business entities is becoming increasingly relevant for scientific and practical research. Modern conditions for the development of economic relations are forcing enterprises to reconsider the existing management accounting system, which is the main source of information for preparing and making management decisions. Also, the processes of globalization and digitalization, as the main features of the modern economy, place their demands on the management accounting system of enterprises. However, many managers still do not understand the importance of management accounting in the development of their enterprises and do not fully understand the tasks and goals of its implementation. This article examines the theoretical foundations and historical background of the evolution of management accounting as a direction of activity and a field of accounting science, defining its concept, essence and significance in the management system of modern enterprises. The opinions of domestic and foreign scientists about the essence of management accounting are

summarized, and the author's opinion about its meaning and essence is presented. Particular attention is paid to the issue of the relationship between financial accounting, production accounting and management accounting in the process of evolution of management accounting, and a model of the relationship between these types of accounting has been developed. In this regard, it has been confirmed that management accounting is a type of activity whose purpose is to provide information to the management of an enterprise for making management decisions and planning activities, and forms a vital part of the internal information system of any enterprise.

Keywords: traditional accounting, management accounting, financial accounting, production accounting, management decision making, production management, management reporting, operational internal management.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Сайфиддинзода Самариддин Сайфиддин* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи баҳисобгирии бухгалтерӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: davlatzoda.ss@mail.ru. Телефон: (+992) 981-00-00-50

Сведения об авторе: *Сайфиддинзода Самариддин Сайфиддин* – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры бухгалтерского учета. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки 17. E-mail: davlatzoda.ss@mail.ru. Телефон: (+992) 981-00-00-50

Information about the author: *Saifiddinzoda Samariddin Saifiddin* – Tajik National University, Ph.D doctoral student of the Department of Accounting. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue 17. E-mail: davlatzoda.ss@mail.ru. Phone: (+992) 981-00-00-50

**ШУҒЛ ҲАМЧУН ОМИЛИ МУҲИМТАРИНИ ПАСТ КАРДАНИ САТҲИ
КАМБИЗОАТӢ ДАР ТОҶИКИСТОН***Исмаилова М.М., Насирова У.Н.***Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон**

Дар байни мушкилоти асосии глобалии марҳилаи муосири рушди иҷтимоию иқтисодии мамлакат масоили рафъи камбизоатӣ дар мадди аввал қарор доранд. Камбизоатӣ ба соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоии аҳоли таъсир расонида, ба рушди шахсият, оила ва тамоми ҷомеа таъсири манфӣ мерасонад ва боиси афзудани нобаробарии иҷтимоию иқтисодии қишрҳои ҷомеа мегардад. Инчунин, барои рушду пешрафти ҷамъият монеа эҷод мекунад.

Тақвияи ҳифзи иҷтимоии аҳоли ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб меёбад.

Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 модели кунунии рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистонро чун модели индустриалӣ-аграрӣ муайян кардааст. Ин санади стратегӣ аз иқтисоди аграрӣ-саноатӣ ба индустриалӣ-аграрӣ табдил додани иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистонро пешбинӣ мекунад. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 аз ҳисоби таҷдиди саноат ва бахшҳои асосии он, омодагии кадрҳо, осон кардани дастрасии аҳоли ба хизматрасониҳои асосии иҷтимоӣ ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ, таъсиси ҷойҳои нави кориро пешбинӣ менамояд. Яке аз омилҳои асосии паст кардани сатҳи камбизоатӣ баланд бардоштани сатҳи шуғли аҳолии мамлакат мебошад.

Дар натиҷаи фурупошии ИҶШС дар аксарияти ҷумҳуриҳои собиқ шуравӣ дигаргуниҳои кулӣ ба амал омаданд. Дар натиҷа, дигаргуниҳо ба микёс, сохтор ва фаъолияти меҳнати аҳолии ин ҷумҳуриҳо таъсири худро расонданд ва сатҳи бекорӣ ба таври бесобиқа афзоиш ёфт. Бо кор таъмин намудани аҳолии мамлакат яке аз вазифаҳои асосии давлату Ҳукумат маҳсуб меёбад. Шуғл ҳамчун категорияи иҷтимоию иқтисодӣ маҷмуи муносибатҳоро оиди иштироки аҳоли дар фаъолияти меҳнати мамлакат фаро мегирад ва аз ин ҳамин сабаб он муҳимтарин омилҳои бозори меҳнат ба шумор меравад. Ба даст овардани сатҳи баланди шуғли аҳоли яке аз ҳадафҳои асосии сиёсати макроиқтисодии ҳар як мамлакат, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳсуб меёбад. Тавассути анҷом додани фаъолияти меҳнатӣ аҳоли музди меҳнат мегиранд, ки манбаи асосии даромади аҳоли ба шумор меравад. Масъалаи бо ҷойи кор таъмин намудани аҳолии қобили меҳнати Тоҷикистон ҳанӯз дар замони шуравӣ яке аз масъалаҳои ҳалталаб маҳсуб меёфт. Бо вучуди ин, давлат ба ҳамаи шахрвандони қобили меҳнат бо кор таъмин намуданро қафолат меод. Аз ин ҷост, ки дар ҷумҳурии мо асосан соҳаҳои нисбатан меҳнатталаб, аз қобили сабзавоткорӣ ва пахтакорӣ, коркарди пахта ва дигар корхонаҳои саноатӣ рушд карда буданд. Вале дар ҳамон замон ҳам тадбирҳои андешидашуда барои таъмини аҳоли бо ҷойҳои корӣ нокифоя арзёбӣ мешуданд. Аз ин лиҳоз, муҳоҷират ба таври назаррас афзоиш ёфта, шахрвандони ҷумҳури ба таври оммавӣ барои кор ба кишварҳои хориҷи дуру наздик, асосан ба Россия мерафтанд. Дар давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ муносибати анъанавии бо кор таъмин намудани аҳоли ба шуғли самаранок тағйир дода шуд. Шуғли пурраи аҳолии қобили меҳнат, ки уҳдадорӣ иштироки ҳар як шахс дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ ба шумор мерафт, бо консепсияи таъмини шуғли дилхоҳ, интиҳоби озоди шакл ва намуди шуғл иваз карда мешавад. Ба ибораи дигар, давлат бояд ба ҳар кас имконияти меҳнат карданро қафолат диҳад. Шахс бошад, ҳуқуқ дорад ҷой ва намуди фаъолияти меҳнатиро интиҳоб кунад ва дар бораи иштирок дар он қарор қабул кунад. Мушкилоти шуғли аҳоли ва афзоиши сатҳи бекорӣ дар солҳои аввали ба даст овардани Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон вобаста ба гузариш ба иқтисоди бозорӣ, ки ба таназзули рушди иқтисодӣ оварда расонд, оғоз гардида, имрӯз низ яке аз масоили ҳалталаби иқтисодӣ милли ба ҳисоб меравад. Бар асари ин, аз сабаби аз кор мондан ва ё қисман фаъолият бурдани аксарияти корхонаҳои саноатӣ шумораи зиёди одамон бе воситаи рӯзгузаронӣ монданд. Ғайр аз ин, нобаробар

будани ин раванд на танҳо боиси коҳиши шуғли аҳоли, балки боиси пайдо шудани бекории рукуди гардид.

Дар марҳилаи кунунӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба коҳиши назарраси сатҳи камбизоатӣ ноил гардидааст. Соли 2022 сатҳи камбизоатӣ нисбат ба соли 2015 – 8,8% паст шуда, 22,5%-ро ташкил дод. Даромад аз шуғл ва интиқоли маблағ то ҳол омилҳои асосии коҳиши камбизоатӣ дар мамлакат ба ҳисоб мераванд. Бояд қайгуфт, ки коҳиш ёфтани сатҳи камбизоатӣ дар шаҳру деҳот фарқ мекунад. То дар соли 2022 ба 22,5% [10] коҳиш ёфтани камбизоатӣ, солҳои 2015-2022 ин нишондиҳанда дар шаҳрҳо тақрибан 24%-ро ташкил меод. Баръакс, сатҳи камбизоатӣ дар деҳот аз 36,1% дар соли 2015 то 33,1% дар соли 2022 ба таври қобили мулоҳиза коҳиш ёфт. Камбизоатиро тамаркузи (концентратсия) иқтисодӣ муайян мекунад. Сатҳи саноатикунонӣ ва шаҳринишинӣ омили муҳимми муайянкунандаи сатҳи камбизоатӣ дар минтақаҳои Тоҷикистон махсуб меёбад. Сатҳи пасттарини камбизоатӣ дар шаҳри Душанбе ва вилояти Суғд - 15,4% буда, ба он асос меёбад, ки бештари фаъолиятҳои иқтисодӣ дар ин мавзӯҳо мутамарказ шудаанд. Баръакс, сатҳи камбизоатӣ дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон (ВМКБ) - 29,7%, Хатлон - 32,8% ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ (НТЧ) - 32,5% [9] буда, ба таври умумӣ аз сатҳи миёнаи ҷумҳурӣ баландтар аст. Сарфи назар аз он ки фоизи сатҳи камбизоатӣ ҳанӯз ҳам дар мамлакат баланд аст, аммо бояд қайд намуд, ки баланд бардоштани сатҳи зиндагии шаҳрвандон то сатҳи имрӯза яке аз дастовардҳои муҳимтарини даврони истиқлолият ба шумор меравад.

Бояд гуфт, ки хароҷоти озуқаворӣ тақрибан 75 фоизи тамоми истеъмоли оилаҳои камбизоатро ташкил медиҳад.

Афзоиши сатҳи умумии нархҳои истеъмоли дар симоҳаи аввали соли 2023 - 1,8%-ро ташкил дод. Сатҳи таваррум бошад, дар Тоҷикистон дар моҳи март соли ҷорӣ 0,9%-ро ташкил дод. Аз аввали соли ҷорӣ то имрӯз нархи маҳсулоти озуқаворӣ – 3%, молҳои ғайриозуқаворӣ - 1,2% баланд гардидааст [11], ки ин сабаби паст гардидани сатҳи даромади аслии аҳоли мебошад.

Тибқи маълумотҳои дар ҳисоботҳои омории «Вазъи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон» овардашуда, маоши миёнаи моҳонаи номиналӣ дар Тоҷикистон дар моҳи январи соли 2023 - 1878 сомонӣ (\$184) мебошад, ки нисбат ба моҳи декабри соли 2022 - 12,3% кам аст. Сатҳи музди меҳнати асли бо назардошти таваррум дар ҳамин давраи соли ҷорӣ 12,7% кам шуд ва ҳадди ақали музди меҳнат дар ҷумҳурӣ ба 600 сомонӣ (\$55) баробар аст.

Ин нишондодҳо аз паст шудани сатҳи зиндагонии аҳоли шаҳодат медиҳанд. Аҳолии ҷумҳурӣ бошад, то 1 январи соли 2023 10 миллиону 011 ҳазор нафарро ташкил медиҳад. Аз он ҷумла, шумораи аҳолии қобили меҳнат, ки ба захираҳои меҳнатӣ дохил мешаванд, 5 миллиону 962,2 ҳазор нафар мебошад. Аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъол 2 миллиону 533 ҳазору 200 нафарро ташкил медиҳад [11]. Қувваи корӣ, яъне шахсони бо кор таъмин ва бекорони расман бақайдгирифташуда дар мамлакат дар моҳи январи соли 2023 ҳудуди 2,6 миллион нафарро ташкил дод, дар байни онҳо тибқи маълумоти Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳоли, 55,8 ҳазор нафар расман мақоми бекорро доранд, ки нисбат ба соли 2022 - 8,6% зиёд мебошад. Бояд гуфт, ки беш аз 2 миллион нафар шаҳрвандони Тоҷикистон аз 10,2 миллион нафар тибқи маълумотҳои гуногун, берун аз ҳудуди ҷумҳурӣ ҷойи кор пайдо мекунанд. Ба фикри олим-иқтисоддон, профессор Х.У.Умаров, яке аз сабабҳои асосии омтави рафтани аҳолии қобили кории Тоҷикистон, дар ҳудуди мамлакат набудани кор бо маоши муносиб ва арзанда барои рӯзгузаронӣ мебошад [9,с.33]. Бояд гуфт, ки музди меҳнат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муқоиса бо дигар давлатҳои ИДМ нисбатан паст аст.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ, махсусан барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, масъалаи шуғл ва ҷузъҳои сохтории он аҳамияти муҳимми амалӣ пайдо мекунанд, ки рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар аз он вобаста аст.

Тибқи нишондоди омори расмӣ, дар мамлакат то 1 январи соли 2023 - 55,8 ҳазор нафар бекорон ба қайд гирифта шудаанд, ки ин нисбат ба солҳои қаблӣ камтар буда, 3,0% шумораи умумии аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъоли ҷумҳуриро ташкил медиҳад. Бояд гуфт, ки дар дигар кишварҳо, аз ҷумла дар кишварҳои пешрафта ва кишварҳои дар

шароити гузариш қарордошта ин нишондиҳанда нисбатан баланд мебошад. Масалан, ин нишондиҳанда дар Русия 3,3%; Қазоқистон 4,7%, Испания 11,6%, Италия 7,3%, ИМА 3,0%, Полша 5,0% аст [14]. Гуногунии нишондиҳандаҳо дар кишварҳои зикргардида, ки дорои сатҳи гуногуни истеҳсолот, сатҳи зиндагии мухталиф ва таносуби сатҳи бекорӣ гуногундоранд, бо як қатор омилҳо, ба монанди сохтори иқтисодиёт, сиёсати иқтисодӣ ва методологияи ҳисоби сатҳи бекорӣ, шарҳ додан мумкин аст. Шахсе, ки дар ягон ҷо қору фаъолият намебарад ва мунтазам дар ҷустуҷӯи ҷойи қор мебошад, бекор ҳисоб карда мешавад. Барои бекор будан фақат ҷойи қор надоштан кифоя нест, балки шахс бояд барои пайдо кардани қор фаълоне кӯшиш кунад. Аксарияти одамон ҷойи қор надоранд, аммо дар рӯйхати бекорон сабт нашудаанд. Ба онҳо инчунин дохил мешаванд: нафақахӯрон; заноне, ки дар хона бо нигоҳубини кӯдакон машғуланд; хатмкунандагони мактабҳо ва дигар муассисаҳои таълимие, ки аз нафти ҷойи қор дилгир шудаанду дигар бо ҷустуҷӯи ҷойи қор машғул нестанд; шахсоне, ки аз ҷойи қори асосӣ ба рухсатии бемузди бемуҳлат баромадаанд; шахсоне, ки барои қори нав таълим мегиранд ё бозомӯзӣ карда истодаанд; қормандони соҳаи кишоварзӣ, ки фаъолиятшон мавсимӣ мебошад ва ғайра. Қормандони қорхонаҳои саноатие, ки дар давоми сол якҷанд моҳ қор мекунад, аммо ба рухсатии бемузди ба муҳлати номуайян фиристода мешаванд, ба гурӯҳи бекорон дохил карда намешаванд. Ба шахсони шуғл дошта дохил кардани ҷунин қисми аҳоли ғайриимкон аст, масалан қормандони ташкилоту ҷамъиятҳои бинокорӣ, лоиҳавӣ ва ғайра, ки маъмуриятшон онҳоро бо қор банд мекунад, вале дар баробари ин, ба додани музди меҳнат қарор намедихад. Шумораи зиёди одамон бо хариду фурӯши молҳои гуногун, қорқарди қитъаи замин ва бо фаъолият дар соҳаҳои гуногуни иқтисодиёти «пинҳонӣ», ки ҳаҷми истеҳсолоти онҳо мувофиқи маълумотҳои расмӣ ба 25 фоизи ММД мерасад, машғул мебошанд. Бо вучуди он ки аксарияти онҳо даромади доимӣ надоранд, ба шумораи бекорон дохил карда намешаванд. Аз ин рӯ, нишондиҳандаи 2-4%-и бекорӣ аз шумораи умумии аҳолии аз ҷиҳати иқтисодӣ фаъоли Тоҷикистонро наметавонем бозғатимод арзёбӣ намоем. Инчунин, дар дигар кишварҳои ИДМ, ки барои бақайдгирии бекорон усулҳои қормандон дақиқро истифода намебаранд, сатҳи расмӣ бекориро воқеӣ шуморидан ғайриимкон аст. Ҷуноне ки дида мешавад, гуногунии усулҳои ҳисоб қордани шумораи бекорон дар кишварҳои гуногун боиси ба таври дақиқ муайян намудани вазъи воқеии сатҳи бекорӣ мегардад. Аз ин рӯ, агар омилҳои мушаххас ва сатҳи бекорӣ воқеиро дар кишварҳои пешрафта, ки ба ҳисоби миёна аз 5% зиёдро ташкил диҳад, дар кишварҳои ИДМ, аз ҷумла Тоҷикистон ба назар гирем, ин нишондиҳандаи таносуби аҳолии қобили меҳнат аз шумораи умумии аҳолии қобили меҳнат нисбатан зиёд аст (тибқи арзёбии ХБА дар Тоҷикистон на қорқар аз 30%). Омӯзиши тамоюли бекорӣ ва афзоиши истеҳсолоти воқеии кишварҳои пешрафта нишон дод, ки қорқарфитсиенти талафоти истеҳсолоти воқеӣ аз бекорӣ ба 3 қорқор аст, яъне ба 1% афзоиши бекорон, дар ҳолати дигар шароитҳо қорқор будан, ба 3% қорқар шудани истеҳсоли воқеӣ сабаб мегардад. Дар қорқор ин, 3% афзоиш истеҳсоли маҳсулот қорқар мавҷудаи бекориро нигоҳ меқор, аммо ҳар як фоизи афзоиши минбаъда 0,5% зиёд қордани шуғлро талаб мекунад (барои ҳисоб намудан маълумотҳо оиди ҳиссаи музди меҳнат дар ММД истифода шудааст, ки ба 75% қорқор аст). Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ҳиссаи музди меҳнат дар ММД аз 30% зиёд нест, 1% афзоиш ёфтани сатҳи бекорӣ ҳаҷми ММД-ро ба ҳисоби миёна 0,25-0,35% қорқар меқор.

Ба нишондиҳандаи сатҳи бекорӣ дар мамлақат сиёсати пешгирифти давлат, аз ҷумла дар самти баланд қорқар андозаи музди меҳнати аҳоли таъсир мерасонад. Ҷамин тариқ, тибқи маълумотҳои оморӣ, ҳаҷми музди меҳнати миёна дар Тоҷикистон аз санаи 1 июни соли 2022 - 1647,3 қорқар ташкил меқор, аз ҷумла: дар соҳаи саноат – 1370 қорқар, соҳаи кишоварзӣ – 680 қорқар, дар соҳаи нақлиёт ва қорқаридани қор – 2163 қорқар, дар соҳаи соҳтмон – 2640 қорқар, дар баҳши молия – 4448 қорқар, дар соҳаи иттилоот ва алоқа – 3284 қорқар, соҳаи маориф – 1242 қорқар, соҳаи тандурустӣ ва қорқаррасонии иҷтимоӣ – 1023 қорқар [13]. Тавре ки дида мешавад, сатҳи музди меҳнат дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти кишвар ба таври назаррас фарқ мекунад. Музди меҳнати қорқаринро қорқардони соҳаи кишоварзӣ (дар соҳаи мазқур аксарияти аҳоли қор мекунад) меқор, ки тақрибан 30%-и музди миёнаи ҷумҳуриро ташкил меқор.

Барои муқоиса, маълумотҳои мазкур, бо доллари ИМА меорем: музди меҳнати номиналӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон - 109 доллар, дар Русия - 863 доллар, дар Қазоқистон – 660 доллар ва ҳатто дар Қирғизистон – 213 долларро ташкил медиҳад. Дар маҷмӯъ, гуфтан мумкин аст, ки на танҳо даромади аҳоли, балки дигар нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ низ ба таври назаррас коҳиш ёфтаанд. Тибқи Индекси неруи инсонӣ (ИНИ), ки ММД-ро ба ҳар сари аҳоли, дарозумрии аҳоли, сатҳи маълумотнокии аҳоли, ғавти кӯдакон, амният ва таъмини аҳоли бо ҷойи кор ва дигар нишондиҳандаҳои иҷтимоиро ба инобат мегирад, Тоҷикистон бо ММД ба ҳар сари аҳоли, ки дар соли 2022 ба 1356 доллари ИМА баробар аст, дар раддабандии кишварҳо дар ҷойи 166-ум қарор дошт. Аз рӯи ин нишондиҳандаҳо Тоҷикистон дар раддабандӣ аз кишварҳои Эфиопия (ҷойи 167-ум), Руанда (ҷойи 168-ум) ва Уганда (ҷойи 169-ум) пеш меистад. Ҷойи максималӣ баланд дар раддабандӣ дар соли 1990 буд, ки Тоҷикистон дар зинаи 145-ум қарор дошт [15].

Баррасии якҷояи сиёсати шуғли аҳоли ва даромадҳо, ба интиҳоби зерин оварда мерасонад: шуғли нопурра ё пурра гузаштан ба сафи бекорон.

Дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (2007) истифодаи ҳарду роҳ, яъне қатъ намудани фаъолияти корхонаҳои зараровар ва бекорӣ пурра, инчунин истифодаи бекорӣ пинҳонӣ ва таъмини шуғли нопурра дар корхонаҳои давлатӣ пешбинӣ шудааст. То ҳол ягон корхонаро давлат расман муфлис эълон накардааст ва аксарияти корхонаҳо ба коргарони худ руҳсатии бемузди бемуҳлат додаанд, ки ин ҳақиқати аз кор озод шудани онҳоро рӯйпӯш мекунад. Сатҳи пасти даромади аҳоли ба сохтори даромади хоҷагиҳо таъсир мерасонад. Маҳз ҳамин нишондод муайян мекунад, ки чаро бо вучуди мавҷудияти бекорӣ дар мамлакат, ҷойҳои корӣ ҳолӣ зиёд боқӣ мемонанд: музди меҳнати паст аҳолии бекорро ҷалб намекунад, чунки онҳо бо чунин музди меҳнати паст ва шуғли дарозмуддат, имконияти дарёфти манбаъҳои иловагии даромадро барои рӯзгузаронӣ надоранд. Нишондоди мазкур бо на он қадар баланд будани самаранокии истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ муайян карда мешавад, ки дар асоси моликияти давлатӣ ва ғайридавлатӣ ва бо музди меҳнати паст ба амал бароварда мешавад. Дар давраи шуравӣ, колхозчиён ҷойи кори худро на барои гирифтани даромад аз ҷойи кори асосӣ, балки барои таъмини оилаи худ аз ҳисоби даромади участкаҳои наздиҳавлигӣ нигоҳ медоштанд, ки самаранокии нисбатан пасти низоми идоракунии давлатиро нишон медиҳад. Оё қарори ҳукумат дар бораи муқаррар кардани андозаи кофии музди меҳнати ҳадди ақал метавонад дар ҳалли ин масъала кумак расонад? Ин гуна қарор, ки дар собиқ Олмони Шарқӣ қабул шуда буд, боиси ба 35% расидани сатҳи бекорӣ шуда буд. Сохтори музди меҳнат, сиёсати таъмини шуғли пурраи аҳоли, мавҷудияти имтиёзу кумакпулиҳое, ки амалан ба ҳосилнокии меҳнат алоқаманд набуд, ҳавасмандии коргаронро барои меҳнати пурсамар дар мамлакат аз байн бурда буд. Роҳбарон дар корхонаҳо дар баробари захираҳои таҷҳизот, қувваи корӣ иловагиро ҳамчун менамуданд, ки сабаби бекорӣ кушод мегардид. На коргарон ва на роҳбарон ба истеҳсоли маҳсулоти нав ҳавсаманд набуданд, аз ҳамин сабаб сатҳи рушди иқтисодӣ коҳиш ёфт. Баҳри таъмини даромаднокии истеҳсолот корхонаҳо маҷбур шуданд, ки шумораи зиёди одамонро аз кор сабукдӯш намоянд. Дар ҳамин вазъият Чехия бо нигоҳ доштани музди меҳнати ҳадди ақал дар ҳолати ҳосилнокии меҳнати нисбатан баланд тавонист афзоиши бекориро дар кишвар боздорад.

Яке аз роҳҳои коҳиш ёфтани сатҳи бекорӣ дар Тоҷикистон, усули зиёд намудани хариди давлатӣ аз корхонаҳои ватанӣ ба шумор меравад. Тадбири мазкур барои эҳёи фаъолияти корхонаҳои мавҷуда сабаб гардида, давлат дар навбати худ, дар мувофиқа бо дигар кишварҳо метавонад қарзҳои берунаи худро на аз ҳисоби маблағҳои асбӯрӣ, ки барои сармоягузорӣ ба иқтисодиёти мамлакат заруранд, балки бо пешниҳоди мол пардохт намояд, аз ҷумла на танҳо бо молҳои анъанавии содиротӣ (пахта ва алюминий). Аммо дар ин самт мушкilotи зиёде мавҷуданд, ки ҳам бо усулҳои савдо ва ҳам бо афзоиши номутаносиби ҳиссаи харидҳои мақомоти давлатӣ тавассути идораҳои махсус алоқаманд аст.

Роҳи дигари ҳалли масоили мазкур ҷорӣ намудани низоми патентии андозбандии соҳибкорони инфиродӣ мебошад. Бо роҳи муқаррар кардани меъёрҳои пасттарин барои патент ва бо патент таъмин намудани шумораи ҳадди аксари одамон, давлат ба

соҳибкорон ҳуқуқ медиҳад, ки бо ҳар гуна ғаёлияти пешбиниамудай қонун бо мақсади ба даст овардани даромад ғаёлият намоянд. Ҳамин тариқ, давлат метавонад муддате чанд маблағаҳоро барои қор ва омӯзиши онҳое, ки аз қониби давлат қафолат дода мешавад ва бо воситаи патент бо ғаёлияти тиҷоратии худ машғул мешаванд, сарф накунад. Яке аз роҳҳои асосии бо қор таъмин намудани аҳолии бекори мамлакат аз нав барқарор намудан ва ба роҳ мондани истеҳсолоти хоҷагии қишлоқ ва тақсим кардани замин дар байни шаҳрвандони мамлакат ба ҳисоб мерафт. Тақсими 75,0 ҳазор гектар замин тибқи Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи чудо кардани замин барои хоҷагии ғирирасони шахсӣ» (октябри 1995 ва декабри 1997), «Дар бораи тадбирҳои иловагии аз нав ташкил кардан ва ислоҳоти ташкилотҳои хоҷагии қишлоқ» (июни соли 2006) ва раванди ташкил додани хоҷагиҳои фермерӣ (деҳқонӣ) ба ҷойи колхозҳо ва совхозҳо ва гирифтани ҳуҷҷати воқеӣ дар бораи ҳуқуқи истифодаи замин аз қониби деҳқонон ба беҳтар намудани сатҳи таъмини аҳолии кишвар бо озукавории худӣ боис гардид.

Ҷумҳурии Тоҷикистон, мисли дигар кишварҳо, дар давраи гузариш ба иқтисоди бозорӣ бо мушкилоти зиёде дар самти хоҳиш додани сатҳи бекорӣ мувоҷеҳ шудааст. Дар робита бо ин нақши Ҳукумати кишвар ва тадбирҳои андешидаи роҳбарияти давлат оид ба дастгирии иҷтимоии аҳолии бекормондаи ҷумҳурӣ муассир арзёбӣ мегардад. Айни замон барои ҳалли мушкилоти мавҷуда Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Барномаи паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва таъмини рушди иқтисодии кишварро татбиқ карда истодааст. Ҳадафҳои асосии Барномаи мазкур ба паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар кишвар, таҷдиди сиёсати иқтисодии давлат, таъмини ҳуқуқҳои асосии конституционии иҷтимоии шаҳрвандон марбут мебошад (дар соҳаи меҳнат, маориф, тандурустӣ ва ғайра). Дар доираи ин Барнома азнавсозии сохтори иҷтимоӣ (вазиратҳои тандурустӣ, маориф ва илм, меҳнат ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли) бо чудо намудани вазифаҳои идоракунӣ (таҳияи сиёсати соҳавӣ, мониторинги бозори талабот ва пешниҳод, назорати татбиқи стандартҳои тасдиқшуда ва ғайра) ва хизматрасонӣ ба аҳоли, ки ба ғаёлияти тиҷоратии муассисаҳои давлатии ин вазиратҳо иҷозат медиҳанд, бо шартӣ иҷро намудани номгӯи минималии хизматҳои бепул (маблағгузорӣ аз ҳисоби бучет), пешбинӣ шудааст.

Аз гуфтаҳои боло метавон ба ин натиҷа расид, ки сатҳи бекорӣ яке аз нишондиҳандаҳои асосии муайян кардани вазъи умумии иқтисодӣ ва арзёбии самаранокии он мебошад. Аммо бояд гуфт, ки одатан ду зухурот вучуд дорад: бекорӣ одамон ва «бекорӣ»-и ҷойҳои қорӣ. Яъне, дар баробари одамоне, ки ҷойи қор надоранд, ҷойҳои бекорҳобида низ мавҷуданд. Лекин одатан дар шароити иқтисоди бозорӣ шумораи бекорон аз шумораи ҷойҳои қорӣ, ки ба талаботи онҳо ҷавобгӯ нестанд, хеле зиёд аст, дар ҳоле ки дар иқтисоди ғайрибозоргонӣ ва ҳатто дар иқтисоди давраи гузариш ҳолати баръакс бештар ба мушоҳида мерасад.

Ҳамин тариқ, дар ояндаи наздик бидуни ноил шудан ба вазъи мутаносиби рушди иқтисодӣ, яке аз масъалаҳои асосӣ – истифодаи иқтисодии меҳнати ҷомеа, пешбурди сиёсати ғаёлонаи инвестиционӣ, ки ба таъсиси ҷойҳои нави қорӣ ва азнавсозии ҷойҳои қорӣ мавҷуда нигаронида шудааст, ғайриимкон аст.

Тавре таҷрибаи кишварҳои ҷаҳон нишон медиҳад, 5-10% сатҳи бекорӣ барои ҳар як давлати пешрафта хос аст. Шугли якумра, ки дар Тоҷикистон вучуд дорад, ҳатто дар кишварҳои пешрафтатарин қафолат дода намешавад. Афзоиши сармоягузорӣ, афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва рушди соҳибқорӣ боиси таъсисёбии шумораи зиёди ҷойҳои қорӣ гардида, ба паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар Тоҷикистон мусоидат менамояд.

Дар ҳалли мушкилоти мубрами шугли аҳоли ва хоҳиш додани сатҳи камбизоатӣ дар мамлакат сиёсати пайгиронаи иҷтимоии Ҳукумат нақши муассир дорад. Дар мамлакат сиёсати мақсаднок оид ба мунтазам баланд бардоштани музди меҳнат, баланд бардоштани сатҳи шугли аҳоли, таъсиси ҷойҳои нави қорӣ, ҳавасмандгардонии соҳибқорӣ хурду миёна ҳамчун омилҳои асосии таъсиси ҷойҳои нави қорӣ амалӣ карда мешавад.

Ҳамин тариқ, шугли муҳимтарин шартӣ рафъи камбизоатӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии кишваре мебошад, ки захираҳои меҳнати зиёдатӣ дорад. Дар

робита ба ин, бояд механизми самараноки таъмини шуғли аҳоли ва танзими бозори меҳнат таҳия карда шавад.

Муқарриз: д.и.и., профессори ДМТ – Раҳимов А.А.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоева А.Т. Проблемы функционирования региональных рынков труда в условиях трансформационной экономики / А.Т. Абдуллоева // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук. - 2018. -№3(76). -С.74-81.
2. Ахмедов К.А. Развитие рынка труда Республики Таджикистан в условиях формирования индустриальной экономики: автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата экономических наук / К.А. Ахмедов. – 2021.
3. Ашуров Н. Денежная реформа Республики Таджикистан / Н. Ашуров // Вестник Национального банка Таджикистана. -Душанбе, 2002. -№5-6(35-36). -С.42.
4. Гончарова Л.И. Современная государственная политика Российской Федерации в сфере самозанятости населения / Л.И. Гончарова // Модернизация государственного и муниципального управления: концепции, технологии, практики: Сборник научных трудов. -Саратов, 2019. –С.26-31.
5. Гоибназаров, С.М. Роль экономически активного населения в продовольственном обеспечении страны / С.М. Гоибназаров, Х.И. Муминов, Ф.Б. Махмадиев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2015. -№2/1(157). -С.305-310.
6. Давлатов Ш.А. Денежная реформа Республики Таджикистан в период перехода к рыночной экономике // Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика. - 2008. -№4. –С.155-160. [Электронный ресурс]. URL: <https://economicsjournal.spbu.ru/article/view/4174/>
7. Джабборов Ш.С. Рынок труда в Таджикистане: проблемы и перспективы / Ш.С. Джабборов // Вестник Педагогического университета. Экономика и бизнес. - 2015. -168 с.
8. Как поменялся уровень бедности в Таджикистане за 20 лет. [Электронный ресурс]. URL: <https://tj.sputniknews.ru/20201124/uroven-bednost-tajikistan-1032335010.html> (дата обращения: 29.12.2023).
9. Умаров Х.У. Повышение уровня занятости как фактор ускорения динамики и эффективности национальной экономики / Х.У. Умаров // Проблемы трудовых отношений и социального развития Таджикистана. Мат. Респ. науч.-практ. конференции. -Душанбе: «То Рус», 2008. -107 с.
10. Хасанов Р. Консультант по проектам ЭСКАТО. Разрывы в финансировании и пробелы экономической политики при содействии устойчивому развитию в Таджикистане. Рабочий документ Таджикистан. Семинар на тему: «Финансирование устойчивого развития и зеленое восстановление в Таджикистане». Ноябрь 2021 года. 48 страниц.
11. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20230418/v-tadzhikistane-v-marte-rost-tsen-na-prodovolstvie-uskorilsya-v-dva-raza>. 21 (санаи мурочиат 28.12.2023).
12. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://www.asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/economic/20230322/srednyaya-zarplata-v-tadzhikistane-snzilas-pochti-na-13.21> (санаи мурочиат 28.12.2023).
13. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20220302/srednyaya-zarplata-v-tadzhikistane-gde-i-skolko-poluchayut>. (санаи мурочиат 28.12.2023).
14. [Манбаи электронӣ]. URL: <https://take-profit.org/statistics/unemployment-rate/> (санаи мурочиат 25.12.2023).
15. [Манбаи электронӣ]. URL: https://www.sularu.com/vvp_pcsp/TJK. (санаи мурочиат 25.12.2023).

ШУҒЛ ҲАМЧУН ОМИЛИ МУҲИМТАРИНИ ПАСТ КАРДАНИ САТҲИ КАМБИЗОАТӢ ДАР ТОҶИКИСТОН

Ба даст овардани сатҳи баланди шуғли аҳоли яке аз ҳадафҳои асосии сиёсати макроиктисодии ҳар як мамлакат, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад, ки бе ҳалли он рушди самараноки иқтисодиётро таъмин кардан ғайриимкон аст. Дар ояндаи наздик бидуни ноил шудан ба вазъи мутаносиби рушди иқтисодӣ истифодаи иқтисодии меҳнати ҷомеа, пешбурди сиёсати фаъолонаи сармоягузорӣ, ки ба таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва азнавсозии ҷойҳои кории мавҷуда нигаронида шудааст, ғайриимкон аст. Муваффақияти рушди иқтисодӣ, афзоиши сармоягузорию хоричӣ, афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва рушди соҳибкорӣ боиси таъсиси шумораи зиёди ҷойҳои корӣ ва таъмини ҳадди аксари шуғли аҳолии кишвар мегардад, ки ба паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар Тоҷикистон мусоидат менамояд. Тақвияи ҳифзи иҷтимоии шаҳрвандон ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шудаанд. Дар ҳалли мушкилоти мубрами шуғл ва коҳиш додани сатҳи камбизоатӣ сиёсати пайгирионаи иҷтимоии Ҳукумат нақши муассир дорад. Дар мамлакат сиёсати мақсаднок оид ба мунтазам баланд бардоштани музди меҳнат, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, ҳавасмандгардонии соҳибкории хурду миёна ҳамчун омилҳои асосии таъсиси ҷойҳои нави корӣ амалӣ карда мешавад.

Калидвожаҳо: шуғл, сиёсати давлатии шуғл, бекорӣ, камбизоатӣ, ислохот, муҳоҷират, музди меҳнати номиналӣ, музди меҳнати воқеӣ.

ЗАНЯТОСТЬ КАК ВАЖНЕЙШИЙ ФАКТОР СОКРАЩЕНИЯ БЕДНОСТИ В ТАДЖИКИСТАНЕ

Достижение высокого уровня занятости – один из основных вопросов макроэкономической политики в любой стране, и в первую очередь в такой, как Таджикистан, не решив его, невозможно наладить эффективную деятельность экономики. В обозримой перспективе без достижения финансового оздоровления экономики невозможно решение одной из главных проблем использования трудового потенциала общества - проведение активной политики капиталовложений, направленной на создание новых и обновление действующих рабочих мест. Успех экономических преобразований, рост иностранных инвестиций, повышение производительности труда, развитие предпринимательства приведут к формированию большого числа рабочих мест и обеспечат максимальную занятость населения страны, ориентированную на сокращение бедности в Таджикистане. Усиление социальной защиты граждан и сокращение бедности определены приоритетными направлениями государственной политики Республики Таджикистан. В решении актуальных проблем занятости и сокращения бедности в республике важную роль сыграла последовательно проводимая социальная политика правительства. В республике проводится целенаправленная политика по систематическому повышению заработной платы, повышению уровня занятости, созданию новых рабочих мест, стимулированию малого и частного бизнеса как основного фактора создания новых рабочих мест.

Ключевые слова: занятость, государственная политика занятости, безработица, бедность, реформа, миграция, номинальная заработная плата, реальная заработная плата.

EMPLOYMENT AS A CRITICAL FACTOR OF POVERTY REDUCTION IN TAJIKISTAN

Achieving a high level of employment is one of the main issues of macroeconomic policy in any country, and especially in one like Tajikistan, without solving it, it is impossible to establish effective economic activity. In the foreseeable future, without achieving the financial recovery of the economy, it is impossible to solve one of the main problems of using the labor potential of society - pursuing an active investment policy aimed at creating new and updating existing jobs. The success of economic transformations, the growth of foreign investment, increased labor productivity, and the development of entrepreneurship will lead to the creation of a large number of jobs and ensure maximum employment of the country's population, aimed at reducing poverty in Tajikistan. Strengthening social protection of citizens and reducing poverty are identified as priority directions of state policy of the Republic of Tajikistan. The government's consistently pursued social policy played an important role in solving pressing problems of employment and poverty reduction in the republic. The republic is pursuing a targeted policy to systematically increase wages, increase employment levels, create new jobs, stimulate small and private businesses as the main factor in creating new jobs.

Keywords: employment, state employment policy, unemployment, poverty, reform, migration, nominal wages, real wages.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Исмаилова Малоҳат Маҳмудовна* – Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор. **Суроға:** 735700, ш.Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҳаллаи 7, бинои 1

Насирова Умеда Наимовна – Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсент. **Суроға:** 735700, ш.Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҳаллаи 7, бинои 1. Телефон: **(+992) 927-55-68-02**

Сведения об авторах: *Исмаилова Малоҳат Маҳмудовна* – Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, доктор экономических наук, профессор. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, 17 мкр. дом 1.

Насирова Умеда Наимовна – Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, кандидат экономических наук, доцент. **Адрес:** 735700, Республика Таджикистан, г.Худжанд, 17 мкр. дом 1. Телефон: **(+992) 927-55-68-02**

Information about the authors: *Ismailova Malohat Makhmudovna* – Tajik State University of Law, Business and Politics, Doctor of Economic Sciences, Professor. **Address:** 735700, Khujand, Republic of Tajikistan, 17 micro district, house 1

Nasirova Umeda Naimovna – Tajik State University of Law, Business and Politics, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor. **Address:** 735700, Khujand, Republic of Tajikistan, 17 microdistrict. house 1. Phone: **(+992) 927-55-68-02**

Сандалов Ҷ.Р.

Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар марҳалаи пайвастшавии равандҳои ҷаҳонишавӣ қарор дошта, ба ҷараёни техникаву технологияи муосир рӯз то рӯз алоқаманд мегардад. Зеро шароити имрӯзаи Тоҷикистон яке аз унсурҳои асосии низоми иқтисодии муосири рушди бозори хизматрасониҳои бонкӣ дар заминаи ҳамохангсозии он ба самтҳои афзалиятноки иқтисодӣ мебошад. Пайваста зиёд шудани талабот ба амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ ва дар баробари ин, зарурати кам кардани сатҳи хавфҳои амалиётӣ ва коҳиш додани шумораи амалиётҳои хатарнок, ислоҳоти ҷиддиро тақозо менамояд. Вобаста ба талаботи ҷомеа расонидани хизматрасониҳои босифати бонкӣ ба субъектҳои гуногуни иқтисодӣ дар шароити мавҷудияти рақобати комил тавассути институтҳои бонкӣ ҳамчун заминаи инфраструктураи истехсол ва пешниҳоди хизматрасонии бонкӣ барои эҳтиёҷоти корхонаҳои истехсолӣ яке аз шартҳои асосии рақобатпазирии ташклотҳои қарзӣ мебошад. Дар бозори хизматрасонии бонкӣ тағйиротҳои сохторӣ ва гурӯҳбандии марҳалаҳои рушди он бо дарназардошти сатҳи талаботи ҷомеа арзёбии ҷиддиро тақозо намуда, роҳҳои имконпазири рушди мутақобиларо бо иқтисодиёт тақозо менамояд.

Масалан, Н. Ақобирзода қайд менамояд, ки бозори хизматрасонии бонкӣ, соҳаи ташаккули талаботу пешниҳоди хизматҳои бонкӣ аст, ки ба қонеъгардонии талаботи муштарӣ дар самтҳои гуногуни фаъолияти бонкӣ мусоидат мекунад. Бо назардошти он, ки ташкилоти қарзӣ хизматрасонии бонкиро анҷом медиҳад, дар ин росто ҷустуҷӯи муштарӣ наву ниғадорӣ муштарӣ қаблан ҷалбшуда ва бунёди низоми таъмини расонидани ин хизматҳо ба истеъмолкунанда аз вазифаҳои муҳимтарини бозори хизматрасонии бонкӣ ба ҳисоб мераванд [1,с.254]. Солҳои охир вобаста ба мушкилоти мавҷудаи бозори хизматрасониҳои бонкӣ дар самти амалиёт тавассути қортҳои пардохтӣ, хизматрасониҳои муосири бонкӣ, амалиётҳои қарзӣ ва монанди инҳо зарурати таҳқиқотҳои бештарро ба миён овардааст.

Таҷрибаи ҷаҳонии давлатҳои пешрафта нишон медиҳад, ки тариқи сармоягузорӣ беҳтаршавии сифати хизматрасониҳои бонкӣ ба мизочон ҳамчун рушди босуръат дида мешавад ва ба устувории афзоиши даромади бонк таъсир мерасонад. Бозори хизматрасониҳои бонкӣ қисмати муҳимтарини бозори хизматҳои молиявӣ мебошад [11,с.256].

Дар шароити имрӯза зарур аст, ки ҷиҳати такмил ва баланд бардоштани фарогирии молиявии аҳоли дар бозори хизматрасониҳои бонкӣ мафҳумҳои навро, ки механизми фаъолияти соҳаҳои гуногуни иҷтимоӣ иқтисодиро инъикос менамоянд, истифода шаванд. Бозори хизматрасониҳои бонкӣ дар замони истиқлолият фарогир ва таъсиррасон ба тамоми ҷомеаи имрӯза мебошад. Ҳамзамон, як қатор олимони дигар соҳа ба монанди Раҷабов Р.К. ва Раҳимов З.А. ибраз мебаранд, ки дар пешкаш кардани хизматрасониҳои бонкӣ ва дастрасии пурра ба маҳсулоти бонкӣ ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ якҷанд мушкилот ҷой дорад [8,с.110]. Воқеан дар давраи нави гузаштан ба ин тамоюлҳо метавон ба як қатор мушкилот мувҷеҳ шуд, ки инҳо ислоҳшаванда мебошанд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки масъалаҳои такмил ва ба талаботи иқтисоди бозорӣ мутобиқ намудани фаъолияти бонкҳо яке аз самтҳои афзалиятноки рушди иҷтимоӣ иқтисодии ҳар як кишвар ба ҳисоб меравад. Зеро бозори хизматрасониҳои бонкӣ ва хизматҳои гуногуни дар он пешниҳодшаванда ҷузъи амалиётҳои анъанавии тиҷорати бонкӣ мебошанд, ки ба зиёд кардани даромади бонкҳо ва қонеъ гардонидани ниёзҳои мизочон бо мақсади рушди иқтисодии милли нигаронида шудаанд. Дар раванди ҳамгирии иқтисодии ҷаҳонӣ, дар шароити ҷаҳонишавии фаъолияти иқтисодӣ ва афзоиши фуруши хизматрасониҳо дар кишварҳои пешрафта, омӯзиши таҷрибаи ҷаҳонии хизматрасонии бонкӣ бо мақсади истифодаи он дар кишвари мо аҳамияти хосса пайдо

кардааст. Бо чунин шароит такмили масъалаи мазкур дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар ҳоли зиёдшавӣ қарор дорад (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Нишондиҳандаҳои амалиётҳои элекронӣ тавассути суратҳисобҳои бонкӣ
Table 1. Indicators of electronic transactions through bank accounts

Номгӯй	Солҳо						2015 нисбат ба 2020
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Шумораи умумии суратҳисобҳо (адад)	2 904 511	2 904 511	3 229 363	3 517 260	4 057 782	5 006 082,0	72,3%
Суратҳисобҳои шахсони воқеӣ (адад)	1 478 624	1 478 624	3 150 101	3 431 110	3 964 100	4 900 882,0	2,3 мар
Тавассути шабакаи интернет	37 110	59 748	67 755	94 415	124 939	231 207,7	5,2 мар
Тавассути воситаҳои алоқаи телефони (мобилӣ)	37 215	48 742	63 280	78 390	175 603	5 16 147,0	12,8 мар
Суратҳисобҳои шахсони ҳуқуқӣ (адад)	83 488	75 765	79 262	86 150	93 682	105 200,0	26%
Тавассути шабакаи интернет	4 718	5 327	5 839	6 500	7 603	11 978,60	1,5 мар
Тавассути воситаҳои алоқаи телефони (мобилӣ)	2	0	0	0	0	-	-2%
Шумораи умумии амалиёт (ҳаз. адад)	15695	16778	17644	21096	6005	7886,44	2,мар
Ҳаҷми умумии амалиёт (млн. сомонӣ)	14426	15649	16925	19868	2412	36418,3	1,5 мар

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумотҳои бюллетени омили бонкӣ солҳои 2014, №12 (233), 2016, №12 (257), 2018, № 12 (281), 2020, №12 (305) тартиб дода шудааст.

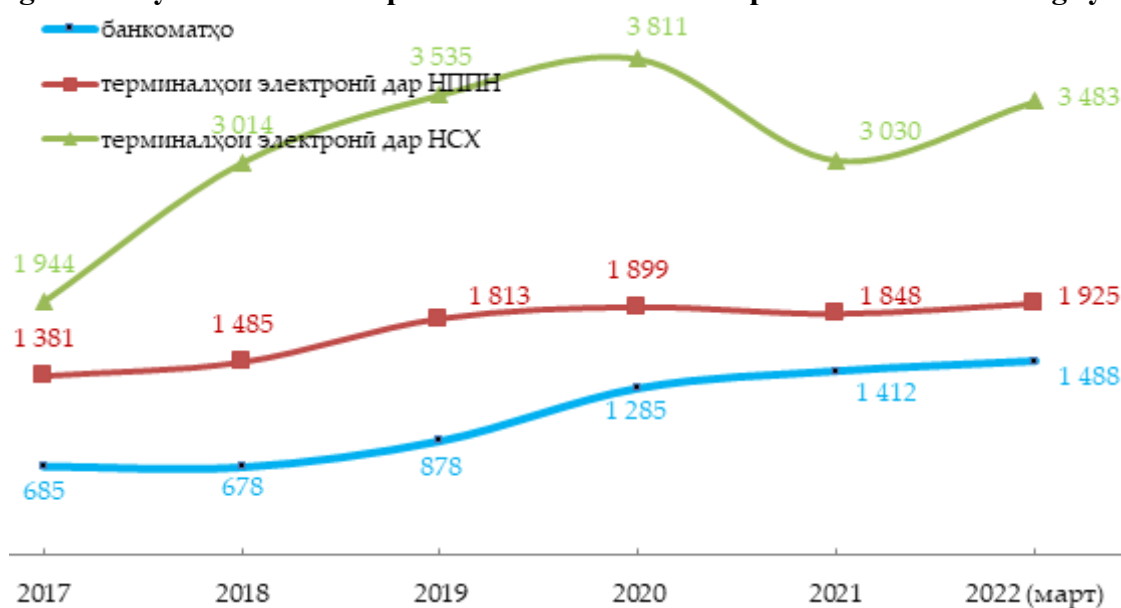
Дар шароити муосир яке аз механизмҳои асосии рушди бозори хизматрасониҳои бонкӣ ва анҷом додани амалиётҳои электронӣ, ин суратҳисобҳои бонкӣ ба ҳисоб мераванд. Дар сатҳи низоми бонкӣ тамоми амалиётҳо ва хизматрасониҳои бонкӣ тавассути суратҳисобҳои гуногун амалӣ карда мешаванд. Ҷиҳати дар амамал дуруст ва самаранок истифода бурдани амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ, шумораи суратҳисобҳои бонкӣ дар муқоиса ба солҳои пеш тамоили зиёдшавӣ дошта, ҳаҷми амалиётҳои низи ба воситаи суратҳисобҳои бонкӣ афзоиш ёфтааст. Агар дар соли 2015 шумоари суратҳисобҳои бонкӣ 2 904 511 ададро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2020 5 006 082,0 ададро ташкил намуд, ки дар муқоиса ба соли таҳлилӣ 72,3% афзоиш ёфтааст. Шумораи суратҳисобҳои шахсони воқеӣ 2,3 маротиба, шумораи амалиётҳои тавассути шабакаҳои интернет 5,2 маротиба, тавассути телефонҳои мобилӣ 12,8 маротиба афзоиш ёфтааст. Вобаста ба таҳлилҳои ҷадвали мазкур қайд кардан бамаврид аст, ки шумораи суратҳисобҳои шахсони ҳуқуқӣ ва амалиётҳои электронӣ дар муқоиса ба шахсони воқеӣ тамоили сусти рушд дорад. Аз таҳлилҳо бар меояд, ки агар шумораи суратҳисобҳои бонкии шахсони ҳуқуқӣ дар соли 2015 83 488 ададро ташкил намуда бошад, пас ин нишондиҳанда дар соли 2020 105 200,0 ададро ташкил намудааст, ки дар муқоиса ба соли таҳлилӣ 26% афзоиш ёфтааст.

Амалиётҳои электронии шахсони ҳуқуқӣ тавассути шабакаи интернетӣ 1,5 маротиба афзоиш ёфтааст. Ҳаҷми амалиётҳои тавассути телефонҳои мобилӣ бошад 2% коҳиш

ёфтааст. Амалиётҳо тавассути телефонҳои мобилӣ аз тарафи шахсонӣ ҳуқуқӣ дар сатҳи паст қарор дорад. Ҳамзамон, шумораи умумии амалиётҳо 2 маротиба ва ҳаҷми умумии амалиётҳо 1,5 маротиба азоиш ёфтааст, ки маҷмуан 36418,3 млн. сомони ро ташкил медиҳад.

Яке аз қисматҳои дигари рушди бозори қортҳои пардохтӣ, ин афзоиши ҳиссаи амалиётҳо дар заминаи техникаву технологияи муосир мебошад ва ин ҳисса дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон назаррас мебошад. Барои хизматрасонии дорандагони қортҳои пардохтии бонкӣ аз ҷониби ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар маҷмуъ 1 488 адад банкомат ва 5 408 адад терминалҳои электронӣ насб карда шудаанд. Аз ин миқдор терминалҳои электронӣ 1 925 адад дар нуқтаҳои пешниҳоди пули нақд ва 3 483 адад дар муассисаҳои савдою хизматрасонӣ насб карда шудаанд, ки ин нишондиҳандаҳо нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта мувофиқан 0,3% зиёд ва 6,5% кам шудаанд (диаграммаи 1).

Диаграммаи 1. Динамика рушди воситаҳои амалиёти хизматрасонӣ дар низоми бонкӣ
Diagram 1. Dynamics of development of means of service operations in the banking system

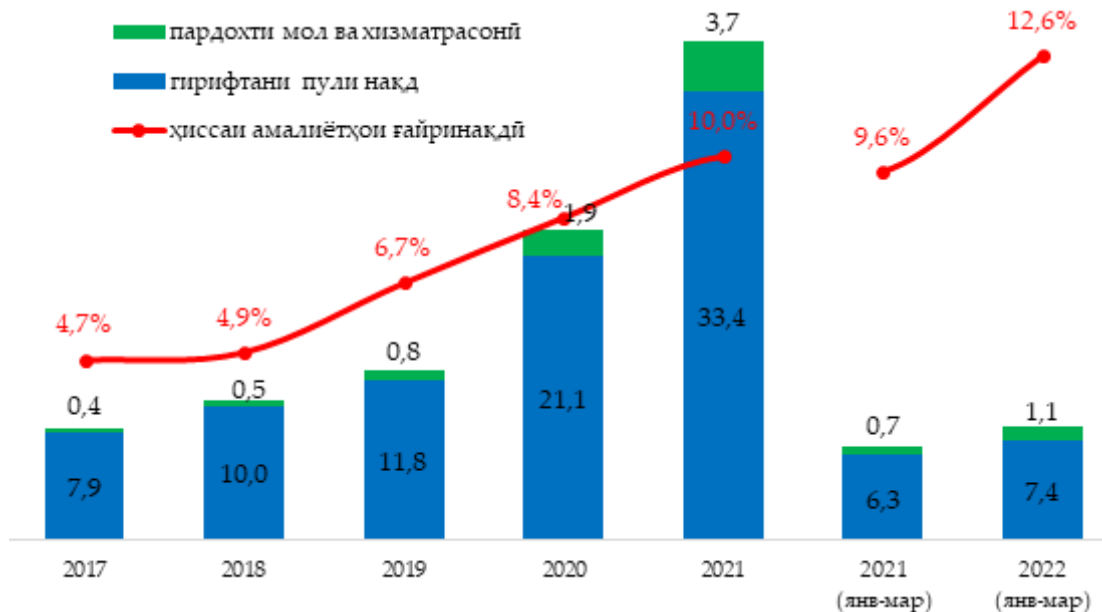


Сарчашма: <https://www.nbt.tj/tj>

Аз таҳлили маълумотҳои мазкур бар меояд, ки яке аз механизмҳои асосии рушди бозори хизматрасониҳои бонкӣ, ин фароҳам овардани шароити инфрасохтори инноватсионӣ иртиботӣ дар сатҳи низоми бонкӣ мебошад. Ҳамин аст, ки тамоили зиёдшавии воситаҳои хизматрасонӣ дар сатҳи низоми бонкӣ дар ҳоли зиёдшавӣ қарор дорад. Қайд кардан бамаврид аст, ки дар шароити бошиддат тағйир ёфтани тамоми муносибатҳои иқтисодӣ, фаъолият дар доираи техникаю технологияи муосир, авҷ гирифтани рақобати шадид байни тамоми субъектҳои иқтисодӣ дар сатҳи дохилию хориҷӣ ва васеъ шудани фазои фаъолияти низоми бонкӣ зарурати такмили механизмҳо дар соҳаҳои мухталифро ба миён овард. Дар сатҳи бозори хизматрасониҳои бонкӣ як қатор механизмҳои вучуд доранд, ки истифода ва риояи меъёрҳои ин механизмҳо ба манфиати рушди низоми бонкӣ мебошад. Вобаста ба ин, яке аз механизмҳои рушди бозори хизматрасониҳои бонкӣ ҷорӣ намудани техникаву технологияи муосири хизматрасонӣ ба соҳаи бонкӣ ва дар ин замина иҷро намудани пардохтпазирии саривақтии низоми бонкӣ дар назди мизоҷон мебошад. Ҳамчунин механизми дигари рушди бозори хизматрасониҳои бонкӣ, ин фароҳам овардани шароити мусоиди хизматрасонӣ бо риояи меъёри фоида мебошад, ки ҳавасмандии мизоҷонро афзоиш медиҳад. Вобаста ба ин, метавон гуфт, ки рушди мутавозини бахшҳои асосии бозори молиявӣ ҳамчун як низоми ҳамгиро раванди барқарорсозиро метезонад ва рушди минбаъдаи низоми бонкиро таъмин менамояд, инчунин гаронии сармоягузорию аз бонкҳои ватанӣ бартараф намуда, дар воридшавии сармояи иловагии молиявӣ, махсусан захираҳои молиявии дарозмуддат мусоидат хоҳад намуд, ки он дар таҳкими иқтисодӣ

иктисодии кишвар таъсиргузор гардида, дар самти дастгирии молиявӣ рушди бахшҳои иқтисодии воқеӣ ва махсусан рушди инноватсионии он метавонад тағйироти куллиро ворид намояд. Дар асоси гуфтаҳои боло аз таҳлили маълумоти бар меояд, ки ҳаҷми амалиётҳо тавассути роҳи воситаҳои гуногуни пардохтӣ дар ҳоли афзоиш қарор дорад (диаграммаи 2).

Диаграммаи 2. Рушди инфрасохтори амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ
Diagram 2. Development of banking infrastructure and services



Сарчашма: <https://www.nbt.tj/tj>

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар шароити доимотағйирёбандаи муносибатҳои иқтисодӣ ва таҳдиди як қатор омилҳо ба рушди иҷтимоӣ иқтисодии давлат, ташкили дурусти ҳисоббарбаркуниҳои ғайринақдӣ манфиатовар мебошад. Аз ин лиҳоз, дар амал дуруст қорӣ намудани ҳисоббарбаркуниҳои ғайринақдӣ, инфраструктураи инноватсиониро дар заминаи техникаву технологияи муосир тақозо менамояд. Дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон бошад, ин чараён ҳоло ҳам қаноатмандкунанда нест. Зеро аз таҳлили диаграммаи мазкур ба меояд, ки ҳоло ҳам дар муқоиса ба ҳисоббарбаркуниҳои ғайринақдӣ ҳиссаи ҳисоббарбаркуниҳои нақдӣ зиёд мебошад, гарчанде ҳиссаи ҳисоббарбаркуниҳои ғайринақдӣ дар ҳоли зиёдшавӣ қарор дорад, афзоиши он дар муқоиса ба соли 2021 ба андозаи 5,3% афзоиш ёфтааст. Ҳиссаи гирифтани пули нақд бошад дар муқоиса ба соли 2017 ба андозаи 25,5% афзоиш ёфтааст. Ҳамзамон, пардохти мол ва хизматрасонӣ низ дар ҳоли зиёдшавӣ қарор дорад ва натиҷаи афзоиши он назрас мебошад.

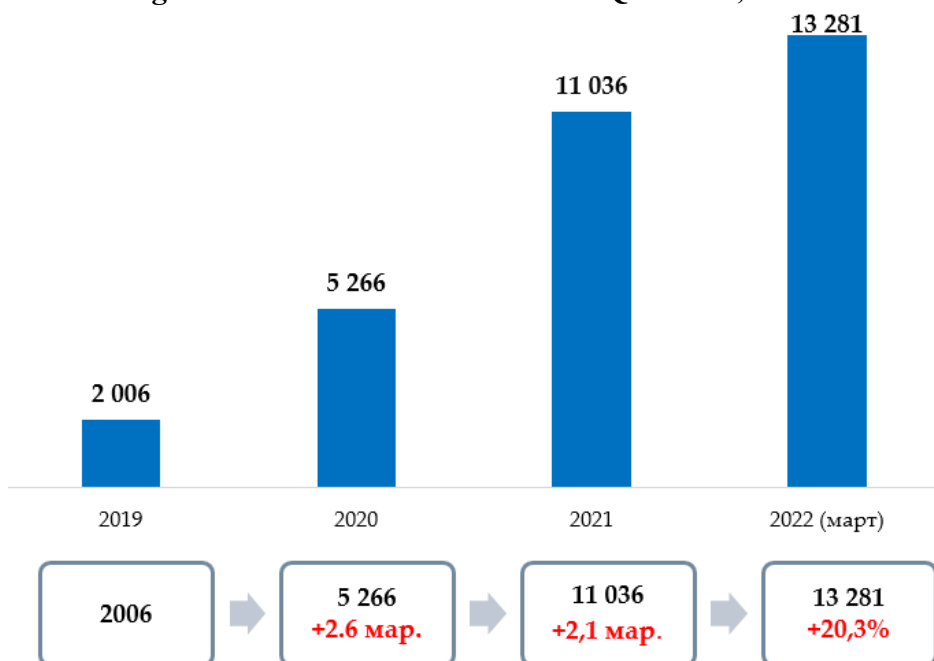
Қайд кардан бамаврид аст, ки айни замон дар ташкилотҳои қарзии молиявӣ бо мақсади рушди хизматрасониҳои фосолавии бонкӣ ва зиёд намудани ҳиссаи ҳисоббарбаркуниҳои ғайринақдӣ аз соли 2019 дар муассисаҳои савдо ва хизматрасонӣ фаълоне QR-рамз насб карда истодаанд, ки аз ҷиҳати хароҷот ва дастгирии техникӣ назар ба терминалҳои электронӣ нисбатан камхарҷ буда, барои истифодабарандагон он имконияти васеътарро барои пардохтҳои ғайринақдӣ фароҳам меорад.

Ба санаи 31 март соли 2022 дар муассисаҳои савдо ва хизматрасонии ҷумҳурӣ 13 281 адад QR-рамз мавриди истифода қарор дода шудаанд, ки нишондиҳандаи мазкур нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 7 205 адад (2,2 маротиба) зиёд мебошад. Ин воситаи нави хизматрасонӣ дар давлатҳои пешрафта натиҷаи дилхоҳ дода, беҳатарии амалиётҳои пардохтиро ҳангоми хариду фурӯш дар сатҳи зарурӣ таъмин менамояд. Ҳамин аст, ки шумораи QR-рамзҳо дар сатҳи низоми бонкии кишвар дар ҳоли афзоиш қарор дорад.

Таҷрибаи рушди як қатор низомҳои миллии бонкӣ (ҳам давлатҳои пешрафта ва ҳам кишварҳои дар ҳоли рушд қарордошта, дар сатҳи хизматрасониҳои бонкӣ), бо дарназардошти комёбиҳо ва пастравиҳои онҳо нишондиҳандаи он аст, ки

либерализатсияи фаъолияти бонкӣ бояд бо чорабиниҳо оид ба баланд бардоштани рақобатпазирии низоми бонкӣ, ки асоси онро хизматрасониҳои босифат ташкил медиҳад, пайваст бошад, ки ин барои ба назар гирифтани муҳлат ва миқёси таҳаввулоти низоми бонкӣ сабаб мегардад.

Диаграммаи 3. Афзоиши шумораи QR-рамзҳо, адад
Diagram 3. Increase in the number of QR-codes, number



Сарчашма: <https://www.nbt.tj/tj>

Дар хулоса қайд кардан бамаврид аст, ки дар заминаи техникаву технологияи муосир қорӣ намудани намудҳои нави хизматрасонии фосолавии бонкӣ бо истифодаи усулҳои инноватсионӣ ва виртуалӣ дарёфт гардида, хусусиятҳои хос ва истифодаи самараноки онҳо дар шароити тағйирёбии муносибатҳои иқтисодӣ асоснок шудааст. Ҳамчунин, истифодаи имкониятҳои рушди хизматрасониҳои бонкӣ дар асоси воситаҳои ҳозиразамони бонкӣ баррасӣ гардида, роҳҳои имконпазирӣ он дар сатҳи зарурӣ барои иҷро пешниҳод гарданд. Зеро солҳои охир вобаста ба мушкилоти мавҷудаи бозори хизматрасониҳои бонкӣ дар самти амалиёт тавассути қорҳои пардохтӣ, хизматрасониҳои муосири бонкӣ, амалиётҳои қарзӣ ва монанди инҳо зарурати таҳқиқотҳои бештарро ба миён овардааст.

Қайд кардан зарур аст, ки дар мақола бозори хизматрасониҳои бонкӣ, ташаккул ва рушди он дар шароити имрӯза мавриди баррасӣ қарор гирифта, хусусият ва ҳолати рушди бозори хизматрасониҳои бонкӣ дар шароити муосир, вазъи он бо дарназардошти имкониятҳои мавҷуда, таҷрибаи ҷаҳонии ташаккулу рушди бозори хизматрасониҳои бонкӣ ва имкони истифодаи он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил гардидааст.

Дар доираи ин гуфтаҳо ҷиҳати баланд бардоштани сифати хизматрасониҳои бозори бонкӣ ва таъминни пурраи аҳоли ба воситаҳои ҳозиразамони хизматрасонӣ дар сатҳи зарурӣ андешидани чораҳои зерин ба манфиати рушди бомароми соҳа мебошад;

- фароҳам овардани шароити технологӣ ва дар заминаи ин пешниҳод намудани намудҳои навтарини амалиётҳои бонкӣ новобаста аз вақту соати қорӣ;

- ташкили дурусти инфрасохтори низоми самараноки хизматрасониҳои бонкӣ дар заминаи техникаву технологияи ҳозиразамонӣ бонкӣ бо фароҳам овардани шароити ҷиҳати маҳдудкунии амалиётҳои нақдӣ;

- дар минтақаҳои дастнорас ташкил намудани нуқтаҳои хизматрасонии қабул ва додани пули нақд новобаста аз вақту соати қорӣ ба мизочон бо фароҳам овардани шароити хизматрасонии саривақтӣ;

- кам кардани сатҳи харочот боназардошти паст кардани меъёри фоизи хизматрасониҳои бонкӣ;

- дар тамоми минтақаҳои дурдасти кишвар фароҳам овардани шароити хизматрасонӣ ба тамоми аҳоли;

- имкони афзоиш додани самаранокии бозори хизматрасониҳои бонкӣ аз сатҳи ҳамгирии он бо бозорҳои минтақавии молиявӣ вобаста мебошад, бинобар ин, ташаккули конунгузори муосир, баландбардории иқтисодии танзимгарон, ташаккулдиҳии низоми корпоративии идоракунии тичорат зарур шуморида мешавад.

Муқарриз: н.и.и., дотсенти ДМТ - Алимардонов Т.А.

АДАБИЁТ

1. Ақобирзода Н. Заминаи ҳуқуқии фаъолияти зиддиинҳисорӣ дар бозори хизматрасонии бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ақобирзода Н. // Ҳаёти ҳуқуқӣ. - 2020. -№1(29). -С.254-260.
2. Бурыкин А.Д. Содержание и сущность опытного метода расчёта затрат / А.Д. Бурыкин // Финансово-экономический Вестник. – 2020. -№2(22). –С.9.
3. Бюллетени омили бонкӣ. Интишори охири соли 2015, №12 (245); 2016, №12 (257); 2017, №12 (269); 2018, №12 (281); 2019, №12 (293); 2020, №12 (305).
4. Дьяченко О.А. Дистанционно-банковское обслуживание должно быть оперативным, эффективным и безопасным / О.А. Дьяченко // Национальный Банковский Журнал. - 2011. -№9(88). -С.34-38.
5. Қурбонова С.А. Рушди хизматрасониҳои электронии бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / С.А. Қурбонова, А.А. Раҷабов // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. - 2020. -№1(30). -С.96-101.
6. Махшулов С.Дж. Конкурентоспособность кредитных организаций и актуальность их финансовых показателей с учетом ликвидности / С.Дж. Махшулов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - 2019. -№5. –часть 2. -С.54.
7. Нурмаҳмадзода Ҷ. Рушди низоми бонки дар 25-соли Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Нурмаҳмадзода Ҷ. -Душанбе: Вектор принт, 2016. -294 с.
8. Раҷабов Р.К. Проблемы развития банковского обслуживания национальной экономики / Р.К. Раҷабов, Х.М. Ятимов. -Душанбе: Ирфон, 2003. -С.29.
9. Раҳимов З.А. Инвестиционная деятельность банковской системы в условиях рынка / З.А. Раҳимов. -Душанбе: Ирфон, 2002. -110 с.
10. Раҳимзода Ш. Муомилоти пулӣ ва қарз. Китоби дарсӣ / Раҳимзода Ш. –Душанбе: Эр-граф, 2018. -С.393-397.
11. Содикова М. Асосҳои назариявӣ-методологӣ ва ташаккулёбии бозори хизматрасониҳои бонкӣ дар минтақа / М. Содикова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2020. -№9. -С.256.
12. Хайрзода Шукрулло Қурбонали. Место и роль банковской системы в политике достижения финансовой устойчивости национальной экономики / Хайрзода Шукрулло Қурбонали // Финансово-экономический Вестник. – 2020. -№2(22). -С.8.
13. Ҷӯраев Б.М. Фаъолияти бонкӣ. Китоби дарсӣ / Б.М. Ҷӯраев. –Душанбе, 2014. -С.38-39.
14. Шарипов, Б.М. Основные проблемы и тенденции расширения ресурсной базы кредитных организаций РТ в условиях роста нестабильности на внешних финансовых рынках / Б.М. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. – 2012. -№2/9. -С.297-309. - 0,75 п.л.
15. [Манбаи электронӣ]. URL: [www. Yandex tj.](http://www.Yandex.tj) (12.12.2018с.).

МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА АМАЛИИ РУШДИ АМАЛИЁТҲОИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ШАРОИТИ ИМРӢЗА

Дар шароити зиёд шудани ҳаҷми хавфҳои бонкӣ, қорӣ намудани техникаву технологияи ҳозиразамони бонкӣ барои анҷоми амалиётҳои ғайринақдӣ мувофиқи мақсад мебошад. Аз ин лиҳоз, муаллиф дар мақолаи худ ба масъалаҳои асосии рушди инфрасохтори бозори хизматрасониҳои бонкӣ таҳқиқоти амиқ анҷом додааст. Аз ҳамин лиҳоз, муаллиф дуруст қайд намудааст, ки зиёд шудани талабот ба амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ ва дар баробари он зарурати кам кардани сатҳи хавфҳои амалиётӣ ва коҳиш додани шумораи амалиётҳои хатарнок ислоҳоти ҷиддиро тақозо менамояд. Дар бозори хизматрасонии бонкӣ тағйиротҳои сохторӣ ва гурӯҳбандии марҳалаҳои рушди он бо дарназардошти сатҳи талаботи ҷомеа арзёбии ҷиддиро тақозо намуда, роҳҳои имконпазирӣ рушди матақобиларо бо иқтисодиёт тақозо менамояд. Аз ин лиҳоз, ҷопи мақолаи мазкур мувофиқи мақсад мебошад.

Калимаҳои калидӣ: хизматрасонии муосир, инфрасохтор, корти пластикӣ, бонк, амалиёт, техника, қарз, ислоҳот, ҷаҳонишавӣ, иқтисодиёт, хавф, фарогирии молиявӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ СДЕЛОК В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В условиях увеличения суммы банковских рисков целесообразно внедрение современных банковских методик и технологий проведения безналичных операций. В связи с этим автор в своей статье провел глубокое исследование основных вопросов развития инфраструктуры рынка банковских услуг. В связи с этим автор

справедливо отметил, что увеличение спроса на банковские операции и услуги, наряду с необходимостью снижения уровня операционных рисков и уменьшения количества рискованных операций, требует серьезных реформ. На рынке банковских услуг структурные изменения и классификация стадий их развития с учетом уровня потребностей общества требуют серьезной оценки возможных путей взаимного развития с экономикой. В связи с этим публикация данной статьи является целесообразной.

Ключевые слова: современные услуги, инфраструктура, пластиковая карта, банк, операции, технологии, кредит, реформы, глобализация, экономика, риск, моральное покрытие.

THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF DEVELOPMENT OF ELECTRONIC TRANSACTIONS IN MODERN CONDITIONS

In the context of an increase in the amount of banking risks, it is advisable to introduce modern banking methods and technologies for non-cash transactions. In this regard, the author in his article conducted an in-depth study of the main issues of developing the infrastructure of the banking services market. In this regard, the author rightly noted that the increase in demand for banking operations and services, along with the need to reduce the level of operational risks and reduce the number of risky transactions, requires serious reforms. In the banking services market, structural changes and the classification of the stages of its development, taking into account the level of society's needs, require a serious assessment and require possible ways of mutual development with the economy. In this regard, the publication of this article is appropriate.

Keywords: modern services, infrastructure, plastic card, bank, operations, technology, credit, reforms, globalization, economics, risk, moral coverage.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Сандалов Чурабек Раҳимович* – Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон, докторанти Ph.D. **Суроға:** 734067, ш. Душанбе, Чумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Нахимов, 64/14. Телефон: **(+992) 939-00-27-26**. E-mail: **Jurabeksandalov07@gmail.com**

Сведения об авторе: *Сандалов Джурабек Рахимович* – Таджикский государственный финансово-экономический университет, докторант Ph.D. **Адрес:** 734067, ш. Душанбе, Республика Таджикистан, Нахимова, 64/14. Телефон: **(+992) 939-00-27-26**. E-mail: **Jurabeksandalov07@gmail.com**

Information about the author: *Sandalov Jurabek Rakhimovich* – Tajik State University of Finance and Economics, Ph.D. student. **Address:** 734067, sh. Dushanbe, Republic of Tajikistan, Nakhimova, 64/14. Phone: **(+992) 939-00-27-26**. E-mail: **Jurabeksandalov07@gmail.com**

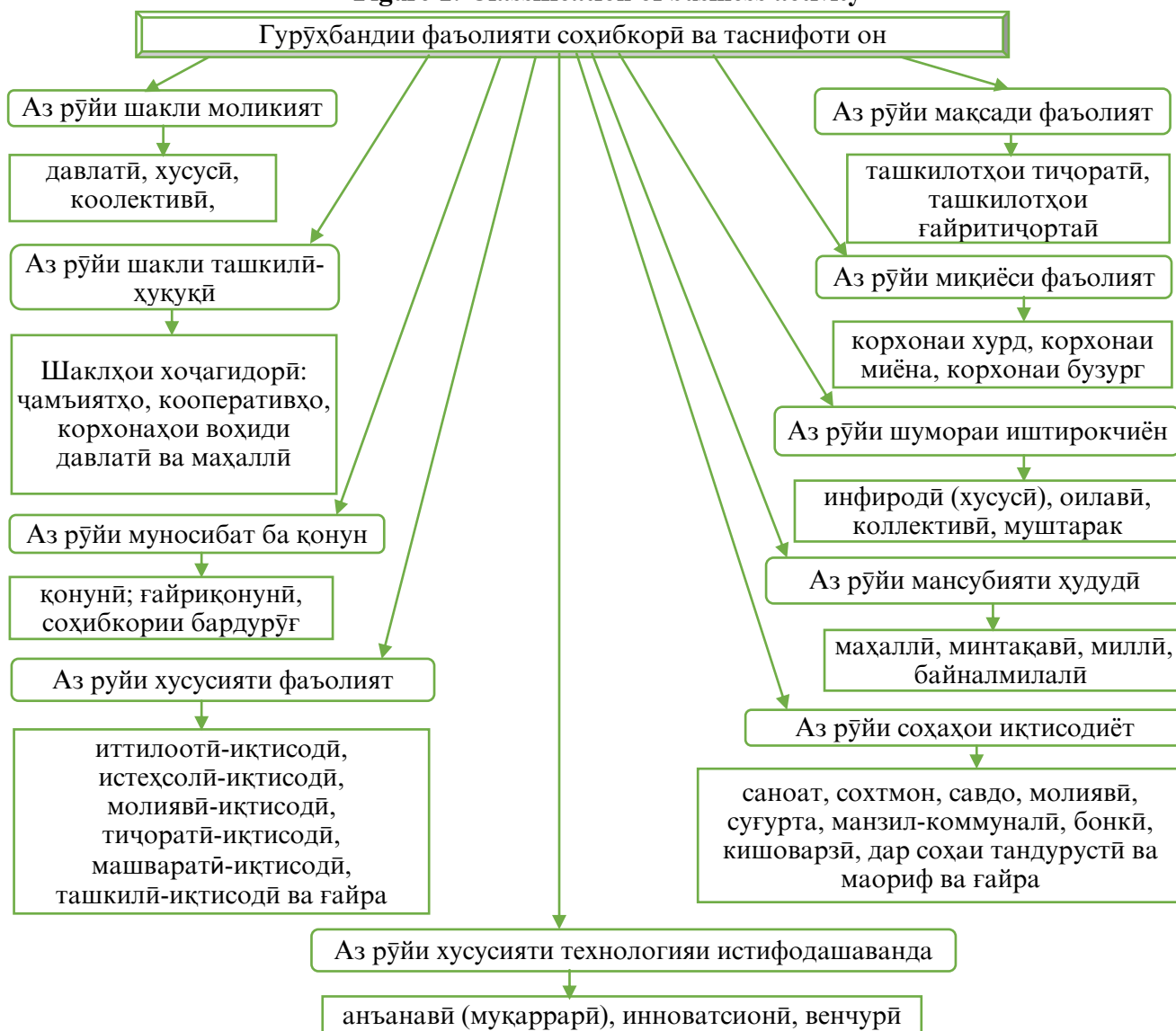
Саидзода Курбоналӣ Саид
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ

Дар марҳилаи гузариш ба иқтисоди бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷаъолияти соҳибкорӣ эҳё карда шуд, ки минбаъд ба рушди иқтисодиёт ва истеҳсоли маҳсулоти худӣ мусоидат намуд. Бо дарназардошти ин, масъалаи ба роҳ мондани истеҳсолоти кишоварзӣ дар корхонаҳои комплекси агросаноатӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи кишоварзӣ шаклҳои гуногуни хоҷагидорӣ мавҷуданд. Яке аз шаклҳои он соҳибкорӣ мебошад, ки низоми муносибатҳои дохилии байни шарикони корхона ва инчунин муносибатҳои корхонаро бо дигар корхонаҳо ва мақомоти давлатӣ муайян мекунад.

Ҷаъолияти соҳибкориро метавон аз рӯи нишонаҳои гуногун тасниф намуд, аз ҷумла аз рӯи шакл (таъинот), шакли моликият, шумораи соҳибмулкони, соҳти ташкилию ҳуқуқӣ ва ташкилию иқтисодӣ, сатҳи истифодаи меҳнати кироя ва ғайра (расми 1).

Расми 1. Таснифоти ҷаъолияти соҳибкорӣ
Figure 1. Classification of business activity



Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ба роҳ мондани фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи аграрӣ бе иштироки субъектҳо ва объектҳои муайяни фаъолияти соҳибкорӣ ғайриимкон аст. Иштирокчиёни фаъолияти соҳибкорӣ, дар сурати мавҷуд будани шаклҳои гуногуни моликият, метавонанд соҳибкорон деҳқонон, менечерон, ичорагирон ва дигар шахсони воқеӣ бошанд.

Ҳар як соҳибкоре, ки фаъолияти худро дар соҳаи аграрӣ ба роҳ мемонад, бояд эҳтиётот ба захираҳои моддӣ, молиявӣ, манбаъҳои ба даст овардани онҳоро ба таври мушаххас нишон диҳад ва фаъолияти минбаъдаро дақиқ муайян кунад.

Дар маҷмӯъ, таснифоти соҳибкорӣ ба он нигаронида шудааст, ки шакл ва намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ дар бахши аграрӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуда, дар асоси он мавқеи ҳар як шакл ва намуди соҳибкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ арзёбӣ карда шавад. Бояд гуфт, ки бе мавҷуд будани заминаҳои ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ амалӣ намудани фаъолияти мазкур ғайриимкон аст. Амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ дар бахши аграрӣ нисбат ба дигар соҳаҳо муқаррарӣ ва одӣ ба назар мерасад. Аммо бояд гуфт, ки характери мавсимӣ доштани соҳа барои ба роҳ мондани чараёни истехсолот як қатор талабот ва мушкилотро пеш мегузорад, ки аз дигар соҳаҳо ба куллӣ фарқ менамояд. Бинобар ин, ташкили соҳибкории истехсолӣ дар шароити зудтағйирёбандаи иқтисодиёт яке аз масъалаҳои мубрам махсуб меёбад.

Дар системаи соҳибкорӣ шаклҳои он маҷмуан ба таври назариявӣ шарҳ дода мешавад. Соҳибкорӣ намуди махсуси фаъолият буда, дар ҳама соҳаҳо ба роҳ монда мешавад. Мақсади фаъолияти соҳибкориро характери муносибатҳои дар ҷамъият доштаи он муайян менамояд.

Муаллифони китоби «Курси назарияи иқтисод»-и ДДМ ба номи М.В. Ломоносов намуд ва шаклҳои раванди соҳибкориро дар системаи муносибатҳои иқтисодӣ мавриди омӯзиш қарор дода, чунин самтҳои амалишавандаи соҳибкорӣ - инфиродӣ; коллективӣ ва давлатиро дар шароити муосир пешниҳод намудаанд [7,с.493].

Соҳибкории инфиродӣ як шакли соҳибкорӣ мебошад, ки дар асоси моликияти хусусӣ шахси алоҳида бо мақсади ба даст овардани даромад қору хизматрасониро ба роҳ мемонад. Метавон гуфт, ки ҳамин хусусияти ин шакли соҳибкорӣ метавонад ба унвони заминаи асосӣ барои ба вучуд омадани дигар шаклҳои соҳибкорӣ мусоидат намояд.

Дар ҳама давру замон фаъолияти инсон ба қонун гардонидани талаботи моддӣ нигаронида шудааст. Дар заминаи талаботи моддӣ чараёни истехсолоти молу маҳсулот ба вучуд омадааст.

Шакли соҳибкории инфиродӣ дар асоси меҳнати шахс ё меҳнати кироя ба роҳ монда мешавад. Аз рӯи хусусият фаъолияти соҳибкории инфиродӣ ба амалигардонии ташаббусҳо нигаронида шудааст. Яке аз хусусиятҳои соҳибкории инфиродӣ даст ёфтани ба рақобатпазирӣ дар бозор махсуб меёбад.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ соҳибкории инфиродиро метавон дар шакли гурӯҳӣ ва дар шакли иттиҳодия ташкил намуд. Фаъолияти онҳо бидуни танзими давлатӣ сурат мегирад. Ташаббуси шахсӣ, ҳавасмандӣ, дараҷаи баланди ангезаи меҳнат ва фоидагирӣ, навоарӣ, ихтироъкорӣ ва ба зудӣ ҷорӣ кардани онҳо дар раванди тавлидот нисбат ба дигар сохторҳои тичорат фаъолон сурат мегирад.

Шакли соҳибкории коллективӣ шакли соҳибкорие мебошад, ки дар он нақши асосиро ҳуқуқи иштироки коргарон мебозад. Соҳибкории коллективӣ дар заминаи моликияти коллективӣ ва амволи якҷояи соҳибкорон, яъне дар асоси марказонидани сармояи саҳмгузoron ё худ дар асоси саҳмияи онҳо ба роҳ монда мешавад. Он ҳамчун воҳиди ҳуқуқӣ дар шаклҳои ҷамъияти (ширкатҳои) рафӣқона; ҷамъияти саҳомӣ; ассотсиатсия (иттиҳод) ва ғайра амалӣ карда мешавад.

Фаъолияти соҳибкории истехсолӣ ҳамчун маҷмӯи амалиёти соҳибкорон, аз маблағгузории ибтидоӣ сар карда, то ба даст овардани фоида ҳамчун ҳадафи ниҳонии ширкат сурат мегирад. Ин давраи фаъолият дар адабиёти иқтисодӣ ҳамчун «бизнес-оператсия» (амалиёти тичоратӣ) маънидод карда мешавад. Дар амалияи хоҷагидорӣ он ҳамчун муомилаи байни як ё якчанд субъектҳои иқтисодӣ (соҳибкорон) сурат мегирад.

Муайян кардани амалиёти ҷудогонаи тичоратӣ имкон медиҳад, ки ҳар як соҳибкор тавонад оғозу охири корро муайян намояд, ҳисобу китобро оид ба захираҳои иқтисодӣ (сармоя, меҳнат) ва натиҷаи ниҳонии истехсолот аниқ кунад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳама соҳаи сердаромад соҳаи аграрӣ ба ҳисоб меравад, ки талаботу эҳтиёҷоти истеъмолкунандагонро қонеъ мегардонад ва ба рушду инкишофи иқтисодиёти кишвар таъсир мерасонад.

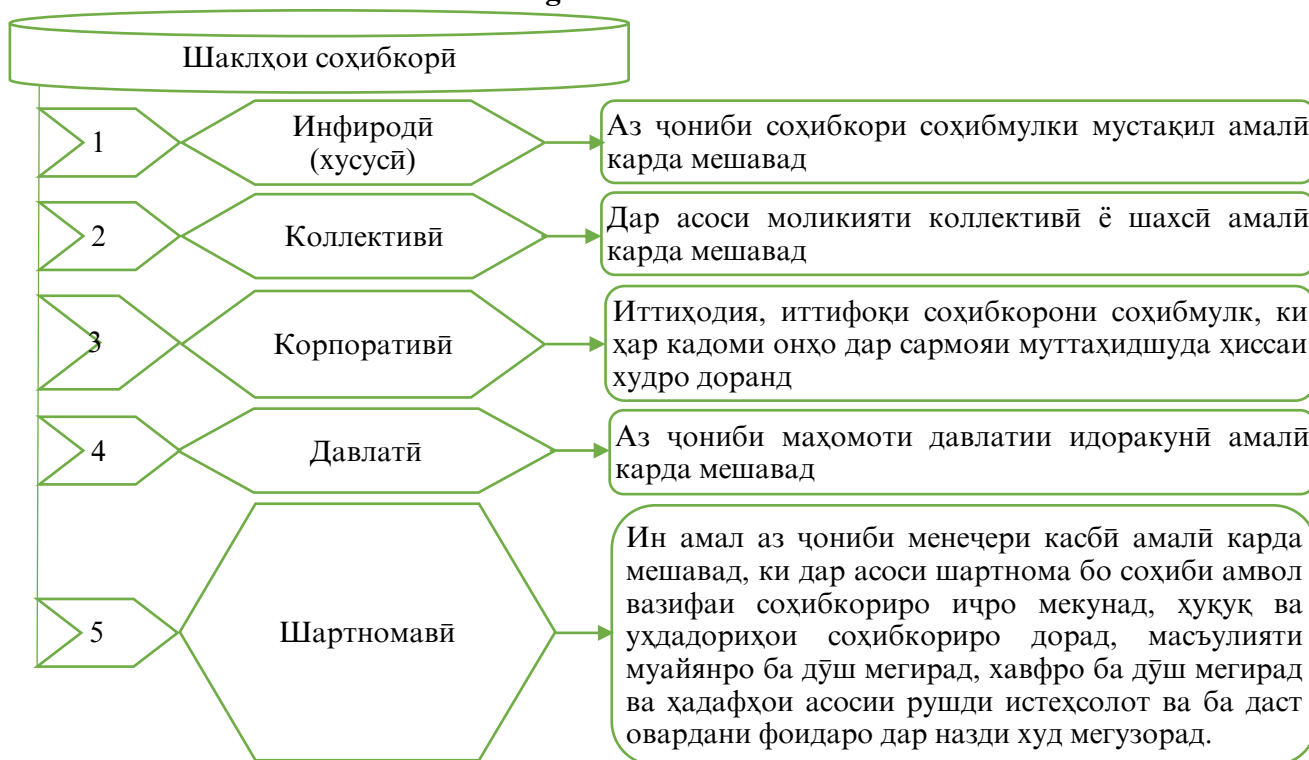
Барои рушди соҳибкорӣ дар шароити иқтисодиёти бозоргонӣ фароҳам овардани имкониятҳои баробар барои фаъолияти соҳибкорӣ ва заминаҳои устувори меъёрию ҳуқуқӣ муҳим арзёбӣ мегарданд. Омилҳои муҳимтарин ташвиқ ва дастгирии соҳибкории истеҳсоли дар баҳши аграрӣ, инчунин, механизми беҳтарин тақсимоли замин, мавҷудияти манбаъҳои дастраси қарз, дастгирии моддӣ ва хизматрасонии баъди фурӯш махсуб меёбанд.

Фурӯши маҳсулоти соҳаи аграрӣ, ташкили бозори фурӯши маҳсулоти соҳаи кишоварзӣ ва инфрасохтори дахлдори бозориро талаб менамояд. Дар марҳилаи кунунӣ, масъалаи ташкили бозори аграрии умумӣ барои кишварҳои узви ИДМ аҳаммияти хосса касб намулдааст.

Ислоҳоти соҳаи кишоварзӣ дар Тоҷикистон боиси пайдоиши шаклҳои гуногуни корхонаҳои истеҳсоли дар шакли хоҷагиҳои деҳқонӣ, ширкатҳои саҳомӣ ва ғайра гардидаанд.

Ба андешаи мо, мувофиқи намудҳои моликият ва хусусияти истифодаи он, шаклҳои соҳибкорӣ метавонанд чунин бошанд: шакли хусусӣ, коллективӣ, корпоративӣ, давлатӣ ва шартномавӣ (расми 2).

Расми 2. Шаклҳои соҳибкорӣ
Figure 2. Business forms



Сарчашма: таҳияи муаллиф

Дар низоми муносибатҳои аграрӣ намудҳо ва шаклҳои гуногуни соҳибкорӣ вучуд доранд, ки вобаста ба самти фаъолиятшон мому маҳсулот истеҳсол намуда, талаботу эҳтиёҷоти мардумро қонеъ менамоянд ва дар натиҷа фоида ба даст меоранд.

Айни замон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибки муқаррароти қонунгузори амалкунанда субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ чунин тасниф карда мешаванд [8]:

- шахсони воқеӣ (шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрвандони хориҷӣ ва шахсони бешаҳрванд), ки ба соҳибкорӣ машғуланд;

- шахсони ҳуқуқӣ (ташкilotи тичоратии резидент ва ғайррезидент, филиал ва намояндагиҳои шахсони ҳуқуқии хориҷӣ), ки ба соҳибкорӣ машғуланд.

Аз ин лиҳоз, рушди соҳибкорию истеҳсоли ба пешрафти босуръати иқтисодӣ мусоидат намуда, фарогирии бозорхоро фароҳам меорад. Соҳибкории бахши аграрӣ дорои имконот ва захираҳо бузург барои расидан ба рушди мутавозини иқтисодиёт мебошанд, инчунин, дар ҳалли мушкилоти иҷтимоии ҷомеа метавонанд саҳмгузор бошанд.

Хусусияти дигари ин шакли соҳибкорӣ истифодабарии ҳамаи намуди захираҳо ва фаъолияти доимӣ баҳри афзоиши ҳаҷми онҳо мебошад.

Ба ақидаи олимони рус, афзалиятҳои асосии соҳибкорӣ дар бахши аграрӣ инҳо мебошанд: дар бозори маҳаллӣ фаъолият кардан; посухдиҳии фаврӣ ба шароити тағйирёбии бозор; муносибати бевосита бо истеҳмолкунандаи маҳсулоти соҳаи аграрӣ; истеҳсоли маҳсулоти соҳаи аграрӣ ва хизматрасониҳо дар ин самт; имконият барои оғози соҳибкорӣ бо сармояи худӣ; ба роҳ мондани инноватсия бо мақсади рушди соҳаи аграрӣ; ҷалби васеи аҳоли ба фаъолияти соҳибкорӣ, риояи стандартҳо ва талаботи муносибатҳои бозаргонӣ [5,с.6].

Ҷойгоҳ ва нақши соҳибкорию истеҳсоли дар иқтисодиёт асосан аз параметрҳои сифатӣ ва миқдории сохторҳои соҳибкорию ташкилкунандаи он муайян карда мешавад. Дар айни замон, таҷрибаи ҷаҳонӣ зиёда аз панҷоҳ меъёри омории ба гурӯҳи хурд ва миёна дохил кардани соҳибкоро дар бар мегирад. Дар маҷмӯъ, онҳоро ба сифатӣ, миқдорӣ ва омехта (иқтисодӣ) тақсим кардан мумкин аст (расми 3).

Расми 3. Таснифи меъёрҳои ба соҳибкорию хурд ва миёна ҷудо кардан
Figure 3. Classification of criteria for small and medium business



Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ташкил ва рушди фаъолияти субъектҳои соҳибкорию истеҳсоли соҳаи аграрӣ дар минтақаҳои ҷумҳурӣ ба болоравии рушди иқтисодиёт ва беҳтар гардонидани сатҳи зиндагии аҳоли мусоидат менамояд.

Бинобар ин, яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли ба ҳисоб меравад. Фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаҳои мухталифи иқтисод бо назардошти хусусиятҳои хосси он инкишоф меёбад.

Тибқи муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (бо тағйиру иловаҳо соли 2021), давлат ҳар гуна намуди фаъолияти соҳибкориеро, ки дар қонунҳои мавҷудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шудааст, эътироф ва иҷозат медиҳад [8].

Мутобиқи Қонуни мазкур, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шаклҳои ташкилию ҳуқуқии фаъолияти соҳибкорӣ ба чунин намудҳо тақсим мешаванд:

- ширкати инфиродӣ фаъолияти мустақилонаи шахси воқеӣ буда, бе он ки шахси воқеӣ аз номи худаш бо хавфи худ ва масъулияти истифодаи амволи худ, ки барои гирифтани фоида (даромад) равона шудааст, амал мекунад;

- соҳибкорӣ – фаъолияти мустақилонаи аз рӯи таваккал амалишавандаи шахсони бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон бақайдгирифташудае, ки барои ба даст овардани фоида аз истифодаи молу мулк, истеҳсол, фурӯши мол (ичрои кор ё хизматрасонӣ) равона шудааст.

Бо дарназардошти муқаррароти Қонуни зикршуда, таснифи фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Ҷадвали 1. Таснифи соҳибкориҳои хурд, миёна ва калон ҳамчун категорияи иқтисодӣ
Table 1. Classification of small, medium and large business as an economic category

Шарҳи мафҳуми соҳибкорӣ	Ташаббуси хоҷагидорие, ки ба таввақал вобаста буда, барои ба даст овардани фаъолияти рақобатнок бо гирифтани даромад равона карда шудааст, соҳибкорӣ номида мешавад
Аломати соҳибкорӣ	Ташаббуси хоҷагидорӣ, таввақали тичоратӣ, ҷавобгарии хоҷагидорӣ, омилҳои муттаҳидии истеҳсолот
Мақсади ҳавасмандгардонӣ	Гирифтани даромад ва зиёд намудани моликият
Мазмуни соҳибкорӣ	Ба даст овардан ва нигоҳ доштани бартарии рақобатнок
Моҳият	Манфиатоварӣ ба воситаи мубодилаи бозор ва амалишавӣ бо принсипи мусобиқавӣ
Шакл	Соҳибкориҳои инфиродӣ, соҳибкориҳои истеҳсолоти одии молӣ, соҳибкориҳои коллективӣ, соҳибкориҳои истеҳсолоти қарзӣ, ба мисли соҳибкориҳои давлатӣ.
Вазифаҳо	Мутобиқсозӣ ба муҳити хоҷагидорӣ, истеҳсоли маҳсулоти зиёд бо харчи кам. Таъмини устувории молиявӣ. Ба муносибатҳои бозорӣ мутобиқ намудани хоҷагиҳо, аз ҷиҳати иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба пуррагӣ ҷавобгӯии талаботи муносибатҳои бозорӣ бошанд.

Сарчашма: Ҷадвал дар асоси маводҳои мадабиёти иқтисодӣ тартиб дода шудааст.

Дар маҷмӯъ, соҳибкориро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин гурӯҳбандӣ мекунанд:

Расми 4. Таснифоти фаъолияти соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон
Figure 4. Classification of business activity in the Republic of Tajikistan



Сарчашма: таҳияи муаллиф

Хоҷагиҳои деҳқонӣ ва субъектҳои онҳо шакли асосии ташкилию ҳуқуқии соҳибкориҳои хурд ва миёна дар баҳши аграрӣ мебошанд. Ин хоҷагиҳо вазифадор карда мешаванд, ки

заминоро барои мақсадҳои таъиншуда истифода баранд, ба ҳолати экологӣ ва муҳофизати он кафолат диҳанд, саривақт андозхоро пардохт намуда тавонанд.

Категорияҳои «корхонаҳои кишоварзӣ» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар чадвали 2 оварда шудааст.

Чадвали 2. Гурӯҳбандии фаъолияти субъектҳои соҳибкорони баҳши аграрӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Table 2. Classification of the activity of agricultural sector entrepreneurs in the Republic of Tajikistan

Соҳибкорони баҳши аграрӣ	Намудҳо ва шаклҳо	Соҳтор (мундариҷа)
Корхонаҳои кишоварзӣ	Калон, миёна, давлатӣ ва хусусӣ	Ассотсиатсияҳо ва хоҷагиҳои деҳқонии коллективӣ, хоҷагиҳои байниҳукуматӣ, корхонаҳои лизингӣ, кооперативҳои кишоварзӣ, агрофирмаҳо, хоҷагиҳои ёрирасони саноатӣ, нақлиётӣ ва дигар корхонаҳо ва ташкилотҳо
Хоҷагиҳои деҳқонӣ	Миёна, хурд, хусусӣ, муштарақ	Шахси мустақили иқтисодӣ, ки аз ҷониби шахрвандон ё шахси алоҳида таъсис дода шудаанд, ё яққоя дар асоси истифодаи амволи давлатӣ, замин ва дигар захираҳои табиӣ, ки дар моликияти шахсӣ мебошанд, фаъолият менамоянд
Хонаводаҳои аҳоли	Хурд, хусусӣ	Хоҷагиҳои ҷудоғонаи шахрвандон, боғҳо, китъаҳои замин.

Сарчашма: Чадвал дар асоси маводҳои адабиёти иқтисодӣ тартиб дода шудааст

Тавре аз чадвали 2 бармеояд, ҳар қадар шаклҳои гуногуни соҳибкорӣ дар баҳши аграрӣ зиёд шавад, ҳамон қадар рушди соҳа тақвият меёбад. Дар шароити муосир дар баҳши кишоварзӣ мамлакат шакли соҳибкории оилавӣ бештар рушд карда истодааст. Умуман, оила ҳамчун субъекти хоҷагидорӣ дар истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар шароити муносибатҳои бозорӣ хеле муносиб буда, дар ин шакли фаъолият ҳама аъзоёни оила дар истеҳсоли маҳсулот саҳм мегузоранд.

Баъзе муҳаққиқон бар ин назаранд, ки арзёбии шаклҳои гуногуни фаъолияти соҳибкории як субъекти хоҷагидор самаранокии муҳити рақобатро муайян месозад [9].

Ба назари мо, соҳибкории истеҳсолии баҳши аграрӣ дар шароити бозор метавонад фоидаовар бошад, агар он ба истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир ва бехтарсозии сифати маҳсулот нигаронида шавад. Истеҳсоли маҳсулоте, ки дар бозор рақобатпазир бошад, бо мақсади ба даст овардани фоидаи назаррас нигаронба роҳ монда мешавад.

Ҳамин тавр, баррасии шакл ва намудҳои фаъолияти соҳибкорӣ нишон дод, ки дар шароити иқтисоди бозорӣ дар таҷрибаи хоҷагидорӣ фаъолияти соҳибкорӣ дар шакли намудҳои гуногун ташкил карда шуда, ҳар яке дорои хусусиятҳои ба худ хос мебошад. Инчунин, намуд ва шаклҳои фаъолияти соҳибкорӣ муҳолифи яқдигар набуда, танҳо хусусият ва тарзу усули ташкили онҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Сиёсати аграрӣ дар шароити кунунӣ бояд ба шаклҳои гуногуни моликият ва намудҳои мухталифи фаъолияти хоҷагидорӣ асос ёбад. Чунки маҳз шаклҳои мухталифи моликият ва намудҳои гуногуни фаъолияти хоҷагидорӣ рақобати озодро байни молистеҳсолкунандагони маҳсулоти баҳши аграрӣ ба вучуд оварда метавонанд. Мавриди зикр аст, ки бо мақсади ба вучуд овардани шаклҳои гуногуни моликият дар баҳши аграрии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ислоҳот гузаронида шуд. Дар давраи аввали ислоҳот дар баҳши аграрӣ, заминаи илман асоснок вучуд надошт, чунки шарту шароити ислоҳот аз тарафи ташкилотҳои байналхалқӣ гузошта шуда буданд ва ақидаҳои пешниҳод намудаи онҳо ба тариқи низомномаи алоҳида интишор нагашта, аз тарафи намояндагонмон бо пешниҳод амалӣ карда мешуд. Баъдан, соли 1995, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Стратегияи рушди иқтисодиро то соли 2000-ум қабул кард, ки он ба пуррагӣ раванди рушди соҳаҳои хоҷагии халқи Тоҷикистонро дар бар мегирифт.

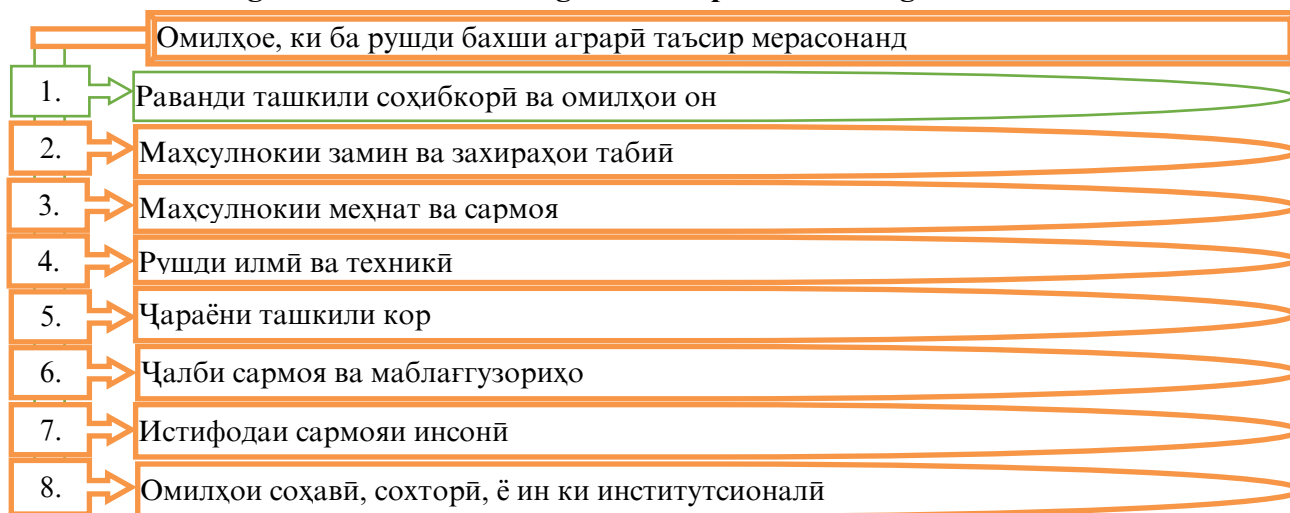
Рушди баҳши аграрӣ аз омилҳои ба тариқи мусбӣ ва манфӣ ба он таъсиркунанда вобаста аст. Дар баҳши кишоварзӣ омилҳои мусбӣ омилҳои мебошанд, ки ба раванди рушди соҳибкорӣ мусоидат менамоянд. Аммо омилҳои таъсири манфӣ расонанда дар соҳа

хеле зиёданд, чунки худи соҳаи аграрӣ аз боду ҳаво ва ҳолати тиббии муҳит ва мавқеи ҷойгиршавӣ вобастагии зиёд дорад.

М. Хуччек чунин ибраз намудааст: «Рушд аксар вақт бо пешравӣ (бо навъи пешрафт) муайян карда мешавад. Ҷамъияти дорои имконоти зиёди моддӣ, ки зери таъсири шароитҳои гуногун таъсис дода шуда, тавассути истифодаи инноватсияҳо фаъолият мебарад, боиси пешрафт (техникӣ, иҷтимоӣ, ташкилӣ ва ғайра) гардида, ба суръати рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ва шароити ҷомеа таъсир мерасонад» [10] (нигаред ба расми 5).

Бо мақсади рушди шаклҳои соҳибкорӣ инноватсияҳоро мавриди истифода қарор додан ба мақсад мувофиқ аст. Ба ин васила ба пайдоиши шаклҳои нави соҳибкорӣ метавон даст ёфт. Ба пайдоиш ва рушди соҳаи мазкур омилҳои гуногун таъсир мерасонанд. Нақши омилҳо дар рушди шаклҳо ва намудҳои соҳибкорӣ хеле муҳим арзёбӣ мегардад.

Расми 5. Омилҳои, ки ба рушди баҳши аграрӣ таъсир мерасонанд
Figure 5. Factors affecting the development of the agrarian sector



Тавре аз нишондоди расми 5 бармеояд, ба рушди иқтисодиёт омилҳои гуногун таъсир мерасонанд.

Дар баробари ин, соҳибкорӣ дар рушди иқтисодиёти миллӣ нақши муассир дорад. Зикр қардан бамаврид аст, ки сарчашмаи рушди фаъолияти субъектҳои соҳибкории истеҳсолӣ дар баҳши аграрӣ фаъолияти инноватсионӣ ба шумор меравад, ки барои расидан ба мақсадҳои гузошташуда мусоидат мекунад.

Рушди инноватсионӣ идоракунии пай дар пайро талаб мекунад, ки аз пайдоиши ғоя то қорқард ва ҷорӣ қардани инноватсия дар истеҳсолоту муомилотро дар бар гирад. Умуман, барои расидан ба истеҳсолоти самаранок ва натиҷаҳои баланди молиявӣ қорхонаҳоро лозим аст, ки фаъолияти худро бештар ба дарёфт ва қорқарду идоракунии сармояҳои имқонпазир, ки рақобатпазирии соҳибқоронро таъмин қарда метавонанд, равона гардонанд. Зеро гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ истеҳсоли маҳсулоти дорои сифати баландро, ки ба талаботи бозори ҷаҳонӣ ҷавобгӯ мебошад, тақозо менамояд. Мақсади мазкур танҳо тавассути истифодаи навгонҳои амалӣ гардонидани мешавад. Маҳз аз ҳамин сабаб, дар доираи фаъолияти субъектҳои соҳибкории баҳши аграрӣ фаъолияти инноватсиониро ҳамчун объекти таҳқиқот қарор додан, ба мақсад мувофиқ аст.

Соҳибкории истеҳсолӣ дар баҳши аграрӣ фаъолиятест, ки ба ниғаҳдорӣ, қорқард ва истеҳсоли маҳсулот ниғаронида шудааст. Дар шароити имрӯза аз ҷониби сохторҳои давлатӣ шаклҳои гуногуни соҳибкории истеҳсолӣ дар баҳши аграрӣ ҳамачониба дастгирӣ ёфта, дар ин замина як қатор санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ қабул гардидаанд, ки барои рушди ин соҳаи муҳими иқтисоди миллӣ мусоидат менамоянд.

Фаъолияти соҳибкории истеҳсолӣ дар баҳши аграрӣ, фаъолияти муштаракӣ мақомоти марказӣ, сохторҳои минтақавӣ, марказҳои гуногуни дастгирию машваратӣ

мебошад, ки ҳамкориҳои самарабахши онҳо рушди мутавозини иқтисодиро имконпазир мегардонад.

Дар шароити муосир, новобаста аз муваффақиятҳои бадастоварда, шакли намудҳои идоракунии соҳаи аграрӣ ба ислоҳот ниёз доранд, зеро як қатор бахшҳои соҳаи мазкур то ба ҳол муттасилии истехсолот, сифати баланди маҳсулоти истехсолшавандаро таъмин карда наметавонанд. Барои ин ки рушди соҳаи кишоварзӣ таъмин карда шавад, қабл аз ҳама, иртиботи мутақобилаи ҳамаи бахшҳои соҳаи кишоварзӣ бояд барқарор карда шавад. Аз ҷумла, зерсохторҳои соҳаҳои растанипарварӣ ва чорводорӣ бояд дар сатҳи минтақа аз як марказ идора карда шаванд. Яъне, идоракунии ҳама шаклҳои хоҷагидорӣ дар асоси сиёсати муосири аграрӣ аз тарафи раёсати соҳаи кишоварзӣ ноҳия, минтақа ва Вазорати кишоварзӣ ба роҳ монда шавад.

Дар шароити иқтисоди бозорӣ раванди маблағгузорию корхонаҳои аграрӣ аз ҷониби Вазорати кишоварзӣ ба роҳ монда мешавад. Дар шароити имрӯза раванди маблағгузорию аз тарафи ҳукуматҳои вилояту ноҳияҳо таъмин мегардад.

Ҳулоса, дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил ва рушди намудҳои гуногуни ташкилию иқтисодии соҳибкории истехсолӣ дар соҳаи аграрии иқтисодиёт омили асосии таъмини шугли пурмаҳсул ба ҳисоб меравад.

Муқаррир: н.и.и., дотсенти ДМТ - Давлатзода М.Х.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев А.А. Региональные особенности становления и развития аграрного предпринимательства: автореферат дисс. на соискание ученой степени к.э.н. / А.А. Абдуллоев. – Душанбе, 2016. – 26 с.
2. Бозоров Ш.Ш. Асосҳои фаъолияти соҳибкорӣ. Китоби дарсӣ / Ш.Ш. Бозоров. – Душанбе: ЭР-граф, 2018. – 427 с.
3. Валиев Н.Ш. Ташаккул ва рушди фаъолияти соҳибкории хурд (дар мисоли савдои чаканаи Ҷумҳурии Тоҷикистон): автореферат дисс. номзади илмҳои иқтисодӣ 080005 / Н.Ш. Валиев. – Душанбе, 2021. – 27 с.
4. Ганиев Т.Б. Проблемы развития сельского хозяйства / Т.Б. Ганиев. – М.: Кондор. – 215 с.
5. Зоидов К.Х. Особенности эволюции малого и среднего инновационного предпринимательства кризисной экономики в постсоветском пространстве / К.Х. Зоидов, Е.В. Моргунов, К.В. Биджамова. – М.: ЦЭМИ РАН, 2009. – С.6.
6. Комилов С.Д. Предпринимательство: вопросы, развития и государственного регулирования / С.Д. Комилов, Н.Х. Забиров. – Душанбе, 2004. – 165 с.
7. Курс экономической теории / Под. ред. д.э.н. проф. А.В. Судрович. – М., 2001. – С.493.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳимоя ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Душанбе, 26 июли соли 2014, №1107.
9. Предпринимательство в АПК / С.И. Грядов, И.Т. Крячков, В.А. Удалов [и др.]. – М.: Колос, 1997. – С.288.
10. Хучек М. Социально-экономическое содержание инновации на предприятии / М. Хучек // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 6. Экономика. – 1995. – №1. – С.62-71.
11. Экономика и управление в сельском хозяйстве: Учебник / Г.А. Петранева, А.В. Мефед, М.П. Тушканов [и др.]; Под ред. Г.А. Петраневой. – М.: Академия, 2003. – 352 с.

МЕХАНИЗМИ ТАШКИЛИЮ ИҚТИСОДИИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРИИ ИСТЕХСОЛӢ ДАР СОҲАИ АГРАРИИ ИҚТИСОДИӢ

Дар мақолаи мазкур механизми ташкилию иқтисодии фаъолияти соҳибкории истехсолӣ дар соҳаи кишоварзӣ иқтисодиёт мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шуда, механизмҳои асосии рушди соҳибкории истехсолӣ дар соҳаи аграрӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дода шудааст. Муаллиф қайд мекунад, ки барои баланд бардоштани самаранокии фаъолияти субъектҳои соҳибкории истехсолӣ дар соҳаи аграрӣ ва ба даст овардани яке аз ҳадафҳои стратегии давлат – таъмини амнияти озуқаворӣ кишвар, самаранок истифода бурдани заминҳои кишт ва чорӣ намудани механизми дурусти фаъолияти корӣ дар системаи иқтисодӣ зарур аст. Ҳамаи инро ба инбат гирифта дар шароити муосир намуд ва шаклҳои идоракунии соҳаи иқтисодиёти аграрӣ ҳоло ҳам такмилгалаб мебошад, чунки як қатор риштаҳои соҳавии сохтори кишоварзӣ то ҳол вобастагии пайдарҳамиро дар соҳа таъмин карда наметавонанд. Барои ин ки рушди соҳаҳои кишоварзӣ инкишоф ёбад, пеш аз ҳама, бояд алоқамандии ҳамаи соҳаҳои кишоварзӣ ба якдигар таъмин карда шавад. Илова бар ин, дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ташкил ва рушди намудҳои ташкилию иқтисодии соҳибкории истехсолӣ дар соҳаи аграрии иқтисодиёт омили асосии таъмини шугли пурмаҳсул ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: фаъолияти соҳибкорӣ, механизми ташкилию иқтисодӣ, таҳлил, шаклҳои соҳибкорӣ, маҳсулоти соҳаи аграрӣ, роҳҳои баландбардории самаранокӣ, рақобатпазирӣ, рушди соҳаи аграрӣ, дастгирии давлатӣ, хоҷагиҳои деҳқонӣ.

ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРЕПРИНИМАТЕЛЬСТВА В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ ЭКОНОМИКИ

В данной статье был проанализирован и изучен организационно-экономический механизм производственного предпринимательства в аграрном секторе экономики, а также показаны основные механизмы развития производственного предпринимательства в аграрном секторе Республики Таджикистан. Автором отмечается, что для повышения эффективности деятельности субъектов производственного предпринимательства в аграрном секторе и достижения одной из стратегических целей государства - обеспечения продовольственной безопасности страны, необходимо эффективно использовать пахотные земли и внедрить адекватный механизм рабочей деятельности в экономической системе. Учитывая все это, в современных условиях виды и формы управления аграрного сектора экономики все ещё нуждаются в совершенствовании, поскольку ряд отраслей в структуре сельского хозяйства не могут обеспечить последовательность зависимости в данном секторе. Для развития отраслей сельского хозяйства необходимо обеспечить взаимосвязь всех отраслей сельского хозяйства. Кроме того, в условиях Республики Таджикистан организация и развитие организационно-экономических видов производственного предпринимательства в аграрном секторе экономики считается основным фактором обеспечения продуктивной занятости.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, организационно-экономический механизм, анализ, предпринимательские сети, продукция аграрного сектора, пути повышения эффективности, конкурентоспособность, развитие аграрного сектора, государственная поддержка, фермерское хозяйство.

ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISM OF PRODUCTION ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE ECONOMY

In this article, the author analysis about the organizational and economic mechanism of production entrepreneurship in the agrarian sector of the economy has been analyzed and studied, and the main mechanisms of the development of production entrepreneurship in the agrarian sector of the Republic of Tajikistan have been shown. The author notes that in order to increase the efficiency of production business entities in the agrarian sector and achieve one of the strategic goals of the state - ensuring the food security of the country, it is necessary to effectively use arable land and introduce the correct mechanism of work in the economic system. Taking into account all this, in modern conditions, the type and forms of management of the agrarian economy are still in need of improvement, because a number of branches, the structure of agriculture still cannot ensure the sequence dependence in the field. In order for the development of agricultural industries to develop, first of all, the interrelationship of all agricultural industries should be ensured. In addition, in the conditions of the Republic of Tajikistan, the organization and development of organizational and economic types of production business in the agrarian sector of the economy is considered the main factor of ensuring productive employment.

Keywords: business activity, organizational and economic mechanism, analysis, forms of business, agricultural products, ways to increase efficiency, competitiveness, development of the agricultural sector, state support, farms.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Саидзода Курбонали Саид* – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ, муаллими калони кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва соҳибкорӣ. **Суроға:** 735360, ш.Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: (+992) 918-99-32-99. E-mail: k.mirzoev-99@mail.ru

Сведения об авторе: *Саидзода Курбонали Саид* – Кулябский государственный университет им. Абуабдулаха Рудаки, старший преподаватель кафедры экономики предприятий и предпринимательства. **Адрес:** 735360, г. Куляб, Республика Таджикистан, улица С. Сафарова, 16. Телефон: (+992) 918-99-32-99. E-mail: k.mirzoev-99@mail.ru

Information about the author: *Saidzoda Kurbonali Said* – Kulyab State University named after Abuabdulakha Rudaki, senior lecturer at the Department of Enterprise Economics and Entrepreneurship. **Address:** 735360, Kulyab, Republic of Tajikistan, S. Safarova street 16. Phone: (+992) 918-99-32-99. E-mail: k.mirzoev-99@mail.ru

Муминзода Махмадишариф Нозим
Таджикский национальный университет

Одной из важных функций государства является защита его территорий от внешних и внутренних угроз [3,с.73]. Военная мощь государства зависит от разработки, содержания и качества правовых норм. Регулирующая роль закона способствует не только реализации прав и законных интересов военнослужащих, но и обеспечению их сплоченности, единства действий, мобилизации военнослужащих на повышение их боевого мастерства, безупречное выполнение воинских обязанностей [2,с.251; 5,с.164]. Случайный призыв, также известный как выборочная служба, представляет собой процесс, посредством которого люди отбираются для службы в вооруженных силах случайным методом. Этот процесс имеет решающее значение для обеспечения того, чтобы в вооруженных силах страны было достаточно личного состава для защиты национальных интересов и безопасности. Случайный призыв гарантирует, что военная служба будет справедливой, поскольку она не допускает дискриминации по признаку расы, этнической принадлежности или социального класса.

Более того, случайный выбор может помочь военным выбрать людей с рядом навыков и способностей, которые могут иметь решающее значение для военной эффективности. Например, используя систему лотереи, военные могут выбирать людей из разных слоев общества и с разным уровнем образования и подготовки, что может помочь создать всесторонне развитую и эффективную военную силу.

Использование жребия для комплектования армии известно со времен античности. В период Нового времени жеребьевка получила широкое распространение в мире, особенно в европейских странах. В частности, во Франции в XVIII столетии еще во времена Людовиков по жребию время от времени выбирали людей для службы в ополченческих полках, существовала также милиция, комплектовавшаяся из крестьян путем рекрутских наборов по жребию. В 1805 г. Наполеоном I была введена система конскрипции, по которой военнослужащие до 1814 г. призывались по спискам с использованием жребия. С 1818 г. и до 60-х гг. XIX в. призыв по жребию рекрутов практиковался и при Бурбонах. Комплектовалась посредством жеребьевки и турецкая армия [11,с.444]. С первых дней своего существования США вела случайный выбор новобранцев и мобилизацию [12,с.439]. По мнению В.Н. Руденко, применение метода случайного выбора эффективно даже в государственных структурах [10,с.496]. В Древних Афинах большинство должностных лиц выбирались путем жребия. Причем ротация кадров происходила довольно часто: например, народные судьи избирались сроком всего на один день, член Совета – на один год. Греки осознавали, что метод жеребьевки сводит «на нет» антиобщественные усилия кандидатов получить желаемую ими должность. Жеребьевка нейтрализует личное влияние претендента на должность [13,с.146].

К.И. Слесарский выделяет несколько видов правовых моделей воинской обязанности и среди них указывается и случайный выбор [15,с.48]. Автор выделяет 3 метода случайного выбора: лотерейный, критерный и призыв по бюллетеням.

Лотерея - это метод случайного отбора, который включает использование генератора случайных чисел или другого метода рандомизации для отбора лиц для прохождения военной службы. В лотерейной системе людям обычно присваивается номер, а затем они выбираются случайным образом. Этот метод использовался в нескольких странах, в том числе в США во время войны во Вьетнаме [16]. Преимущество лотереи в том, что это совершенно случайный и беспристрастный метод отбора, обеспечивающий справедливость и равенство. Однако недостатком является то, что он не принимает во внимание навыки, способности или предпочтения человека.

Критерный - это метод случайного отбора, который включает в себя отбор лиц на основе множества факторов, таких как возраст, пол и род занятий. В призывной системе люди обычно выбираются на основе набора критериев, определяемых правительством или военными. Этот метод использовался в нескольких странах, в том числе в Соединенных Штатах во время Второй мировой войны и войны в Корее [16]. Преимущество этого метода в том, что он может учитывать индивидуальные навыки, способности и предпочтения. Однако недостатком является то, что это может рассматриваться как несправедливость, поскольку определенные группы могут быть освобождены от службы или им может быть предоставлен льготный режим.

Призыв по бюллетеням - это метод случайного отбора, который включает отбор лиц на основе бюллетеней или системы голосования. При призыве по бюллетеням люди обычно выбираются на основе голосования населения или комитета. Этот метод использовался в нескольких странах, в том числе в Израиле [16]. Преимущество призыва путем голосования заключается в том, что он обеспечивает выбор людей на основе воли народа, что может помочь укрепить общественное доверие и поддержку вооруженных сил. Однако недостатком является то, что это может рассматриваться как несправедливость, поскольку определенные группы могут иметь большее влияние на процесс голосования.

Разные страны внедрили случайный призыв с использованием различных методов, и их опыт призыва на военную службу был разным. Здесь мы проанализируем опыт трех стран: США, Израиля и Южной Кореи.

Соединенные Штаты внедрили систему призыва во время Первой мировой войны, Второй мировой войны, войны в Корее и войны во Вьетнаме. Призыв был основан на возрасте, а подходящие мужчины отбирались на основе даты их рождения. Во время войны во Вьетнаме в 1969 году была введена система лотереи, чтобы развеять опасения по поводу справедливости призыва. Система лотереи была основана на дате рождения человека и случайном выборе, который заменил предыдущую систему местных призывных комиссий. Призыв был отменен в 1973 году, и с тех пор Соединенные Штаты полагаются на полностью добровольную армию [16].

В Израиле существует обязательная военная служба как для мужчин, так и для женщин с момента его создания в 1948 году. Продолжительность службы варьируется в зависимости от пола человека и типа службы: мужчины служат три года, а женщины - два года. Процесс отбора основан на призыве на военную службу путем голосования, при этом лица отбираются на основе системы лотереи. Процесс призыва рассматривается как обряд посвящения израильской молодежи и считается важной частью израильского общества.

В Южной Корее была обязательная военная служба для мужчин после Корейской войны в 1950 году. Продолжительность службы варьируется в зависимости от воинской части и типа службы: мужчины служат примерно два года. Процесс отбора основан на системе лотереи, при этом подходящие мужчины отбираются случайным образом. Система призыва в Южной Корее рассматривается как важная часть стратегии национальной безопасности страны и предназначена для обеспечения того, чтобы в стране были сильные и хорошо обученные вооруженные силы.

Таким образом, опыт разных стран со случайным призывом различается в зависимости от их социального, культурного и политического контекста. Соединенные Штаты внедрили систему призыва во время войны, но она была отменена в 1973 году. Израиль имеет обязательную военную службу с момента своего создания и использует призыв на военную службу путем голосования для отбора лиц. Южная Корея также имеет обязательную военную службу для мужчин и использует систему лотереи для отбора. Хотя реализация случайного призыва может различаться, основополагающие принципы справедливости, равноправия и эффективности остаются важными для призыва на военную службу.

Вот преимущества и недостатки различных методов случайного отбора, используемых в трех странах:

Преимущества случайного выбора в Соединенных Штатах:

Система призыва гарантировала, чтобы у вооруженных сил было достаточное количество солдат во время войны.

Система лотереи, использовавшаяся во время войны во Вьетнаме, считалась более справедливым методом отбора.

Отмена призыва привела к созданию полностью добровольческой армии, получившей высокую оценку за ее профессионализм.

Недостатки случайного выбора:

Некоторые группы, особенно те, кто был не освобожден или освобожден от службы, считали систему призыва несправедливой.

Призывную систему критиковали за неэффективность и неучёт навыков и способностей человека.

Система лотереи, использовавшаяся во время войны во Вьетнаме, подвергалась критике за ее случайность и неучёт предпочтений человека.

Преимущества случайного выбора Израиле:

Обязательная военная служба обеспечивает наличие большого количества обученных солдат на случай чрезвычайной ситуации в стране.

Призыв на военную службу путем голосования обеспечивает справедливый и равноправный отбор, когда все лица, имеющие право на военную службу, имеют равные шансы быть избранными.

Военная служба рассматривается как обряд посвящения израильской молодежи и считается важной частью израильского общества.

Недостатки случайного выбора:

Обязательная военная служба может рассматриваться как бремя для некоторых лиц, особенно для тех, кто не заинтересован в военной службе.

Женщины должны служить в течение более короткого периода, чем мужчины, что было раскритиковано как дискриминация.

Некоторые группы, особенно те, кто не согласен с политикой правительства, могут рассматривать призыв на военную службу путем голосования как несправедливость.

Преимущества случайного выбора в Южной Корее:

Обязательная военная служба обеспечивает наличие большого количества обученных солдат на случай чрезвычайной ситуации в стране.

Система лотереи, используемая для отбора, гарантирует, что все подходящие лица имеют равные шансы быть выбранными.

Военная служба рассматривается как важная часть южнокорейского общества и рассматривается как способ укрепления национального единства и патриотизма.

Недостатки случайного выбора:

Обязательная военная служба может рассматриваться как бремя для некоторых лиц, особенно для тех, кто не заинтересован в военной службе.

Стаж службы для мужчин может рассматриваться как слишком большой, что было раскритиковано как несправедливое.

Систему лотереи, используемую для отбора, можно рассматривать как неэффективную, поскольку некоторые лица могут быть освобождены от участия или иметь льготный режим.

Таким образом, каждый метод случайного отбора, используемый в трех странах, имеет свои преимущества и недостатки. Выбор метода зависит от нескольких факторов, включая социальный, культурный и политический контекст страны.

Правовые рамки и политика, влияющие на случайный призыв на военную службу, различаются в разных странах. Вот некоторые из ключевых отличий:

Обязательная и добровольная военная служба: в некоторых странах, таких как Израиль и Южная Корея, есть обязательная военная служба, в то время как в других, таких как Соединенные Штаты, есть добровольная военная служба. Это влияет на правовую базу и политику в отношении случайного призыва, поскольку обязательная служба требует более сложного и подробного процесса отбора призывников.

Возрастной диапазон и критерии приемлемости для военной службы различаются в разных странах. Например, в Израиле и мужчины, и женщины обязаны служить в возрасте 18 лет, в то время как в Соединенных Штатах право на призыв имеют только мужчины в возрасте

от 18 до 25 лет. В некоторых странах также есть исключения или отсрочки для определенных групп, таких как студенты или люди с заболеваниями.

Методы отбора: страны используют разные методы отбора призывников, такие как лотерея, призыв в армию или призыв на военную службу путем голосования. Эти методы могут иметь различные юридические требования и правила, такие как критерии освобождения, отсрочки или альтернативной службы.

Роды войск и роли: правовая база и политика, связанные со случайным призывом, также могут различаться в зависимости от рода войск или роли. Например, в Израиле женщины освобождены от службы в боевых ролях, а в Южной Корее все мужчины обязаны служить в боевых ролях.

Наконец, правовая база и политика, связанные со случайным призывом на военную службу, могут зависеть от общественного мнения и политического контекста страны. Например, в Соединенных Штатах этот призыв вызвал споры: одни утверждали, что он нарушает индивидуальные свободы, а другие утверждали, что он необходим для национальной обороны.

Таким образом, правовые рамки и политика, связанные со случайным призывом, различаются в разных странах в зависимости от таких факторов, как обязательная или добровольная служба, возрастной диапазон и право на военную службу, методы отбора, роды войск и роли, а также общественное мнение и политический контекст.

Правовые рамки и политика, регулирующие случайный призыв на военную службу, различаются в разных странах. Вот несколько примеров того, как разные страны подходят к этому вопросу:

в Соединенных Штатах есть добровольные вооруженные силы, но во время чрезвычайного положения в стране правительство может активировать систему выборочной службы, которая ведет список всех мужчин в возрасте от 18 до 25 лет, имеющих право на военную службу. Если призыв разрешен, система использует систему лотереи для отбора лиц для военной службы. Проект регулируется Законом о военной выборочной службе, в котором изложены критерии освобождения, отсрочки и альтернативной службы;

в Израиле есть обязательная военная служба как для мужчин, так и для женщин, причем служба начинается в возрасте 18 лет. Процесс отбора регулируется Законом о воинской повинности, в котором изложены критерии приемлемости и освобождения, а также процедуры призыва и отсрочки. Процесс отбора также контролируется Армией обороны Израиля (ЦАХАЛ), которая имеет право делать исключения в определенных случаях;

в Южной Корее также есть обязательная военная служба для мужчин, при этом служба начинается в возрасте 18 лет. Процесс отбора регулируется Законом о военной службе, в котором изложены критерии приемлемости, освобождения и отсрочек. В процессе отбора используется система лотереи, и отобранные лица должны пройти медицинский осмотр, чтобы определить их право на службу;

в Норвегии обязательная военная служба для мужчин и женщин, при этом служба начинается в возрасте 19 лет. Процесс отбора регулируется Законом о военной службе, в котором изложены критерии приемлемости, освобождений и отсрочек. В процессе отбора используется система лотереи, и отобранные лица должны пройти медицинский осмотр, чтобы определить их право на службу;

в Сингапуре есть обязательная военная служба для мужчин, при этом служба начинается в возрасте 18 лет. Процесс отбора регулируется Законом о зачислении, в котором изложены критерии приемлемости, освобождений и отсрочек. В процессе отбора используется компьютеризированная система голосования, и отобранные лица должны пройти медицинский осмотр, чтобы определить их право на службу.

Таким образом, правовые рамки и политика, регулирующие случайный призыв, различаются в разных странах и зависят от таких факторов, как обязательная и добровольная служба, возрастной диапазон и право на военную службу, методы отбора и критерии освобождения, отсрочки и альтернативной службы. Эти рамки и политика часто формируются культурными, политическими и историческими факторами, уникальными для каждой страны.

Случайный призыв поднимает несколько конституционных вопросов и вопросов прав человека, включая свободу выбора, дискриминацию и равную защиту.

Случайный призыв на военную службу можно рассматривать как нарушение свободы выбора человека, поскольку он заставляет людей идти на военную службу против их воли. В некоторых странах, таких как Соединенные Штаты, проект можно рассматривать как нарушение права человека на свободу слова и ассоциаций, закрепленного в Первой поправке к Конституции.

Случайный призыв на военную службу также может привести к дискриминации, особенно в отношении определенных групп людей. Например, в Израиле арабские граждане освобождены от военной службы, что привело к обвинениям в дискриминации. В Соединенных Штатах во время войны во Вьетнаме многие афроамериканцы и мужчины с низким доходом были призваны непропорционально, что привело к обвинениям в дискриминации.

Случайный призыв на военную службу также должен соответствовать принципу равной защиты, который требует равного обращения со всеми людьми в соответствии с законом. Это означает, что процесс отбора должен быть справедливым и беспристрастным и что все лица, имеющие право на участие, имеют равные шансы быть избранными. Любые критерии, используемые для определения правомочности или исключений, должны применяться в равной степени ко всем лицам и не должны допускать дискриминации по признаку расы, этнического происхождения, пола или любого другого защищаемого класса.

Для решения этих проблем в странах со случайным призывом часто существуют правовые и нормативные рамки, обеспечивающие справедливость и беспристрастность процесса отбора, а также отсутствие дискриминации по признаку расы, этнического происхождения, пола или любых других защищенных причин. Кроме того, некоторые страны могут предоставлять исключения или альтернативные варианты службы для лиц, которые возражают против военной службы по религиозным соображениям. В конечном счете, законность и конституционность произвольного призыва будет зависеть от конкретных законов и постановлений в каждой стране и от того, насколько хорошо они способны сбалансировать потребности военных с индивидуальными правами и свободами их граждан.

Юридические проблемы случайного призыва возникали в разных странах, а судебные решения имели серьезные последствия для военной службы и национальной безопасности.

В Соединенных Штатах юридические оспаривания проекта продолжаются со времен войны во Вьетнаме. В знаменательном деле Росткер против Гольдберга (1981 г.) Верховный суд подтвердил конституционность призыва только для мужчин на том основании, что женщины были исключены из боевых ролей и, следовательно, не так же, как мужчины, с точки зрения военной службы. Однако в 2013 году Министерство обороны объявило, что снимет запрет на участие женщин в боевых действиях, что вызвало вопросы о конституционности призыва только для мужчин. В 2019 году федеральный судья Техаса постановил, что призыв только для мужчин является неконституционным, сославшись на изменение роли женщин в армии. Решение было приостановлено до рассмотрения апелляции, и вопрос остается нерешенным.

В Израиле были юридические обжалования освобождения арабских граждан от военной службы, что было сочтено дискриминационным. В 2017 году Верховный суд постановил, что исключение было неконституционным, и дал правительству один год на разработку нового закона, который решит эту проблему. Однако правительству не удалось прийти к консенсусу по новому закону, и вопрос остается нерешенным.

Юридические проблемы случайного призыва могут иметь серьезные последствия для военной службы и национальной безопасности. Например, если суд постановит, что призыв неконституционен, это может привести к нехватке военнослужащих, что может иметь серьезные последствия для национальной обороны. Кроме того, судебные решения могут иметь волновой эффект для других стран, в которых применяется случайный призыв, поскольку на них могут повлиять правовые изменения в других странах.

В целом, правовые проблемы случайного призыва являются важным аспектом дебатов о справедливости и конституционности военной службы. Хотя судебные решения могут иметь серьезные последствия для военной службы и национальной безопасности, они также играют

важную роль в обеспечении того, чтобы процесс отбора был справедливым и беспристрастным, а также в защите прав и свобод человека.

В статье рассматривается концепция случайного призыва в армию и анализируются ее теоретические основы, правовые рамки и политика в разных странах, включая США, Израиль и Южную Корею. В нем сравниваются и противопоставляются различные методы случайного отбора, используемые при призыве на военную службу, такие как лотерея, призыв и призыв на военную службу. Также выделяются преимущества и недостатки этих методов и анализируются юридические проблемы, связанные со случайным призывом, такие как судебные иски и судебные решения.

Основные выводы статьи позволяют предположить, что случайный призыв может быть эффективным способом обеспечения справедливости и эффективности в процессе отбора на военную службу. Однако эта практика должна основываться на справедливых и беспристрастных правовых рамках и политике, которые придерживаются принципов равной защиты и недискриминации. В статье также подчеркивается важность рассмотрения конституционных и правозащитных вопросов, связанных со случайным призывом, включая свободу выбора, дискриминацию и равную защиту.

Последствия этих выводов для практики случайного призыва заключаются в том, что страны должны тщательно рассмотреть правовые и нормативные рамки, регулирующие процесс отбора, чтобы обеспечить его справедливость, беспристрастность и недискриминацию. Кроме того, в статье подчеркивается важность рассмотрения конституционных и правозащитных вопросов, связанных со случайным призывом на военную службу, и принятия мер по их решению. В конечном счете, эффективность случайного призыва на военную службу будет зависеть от того, насколько страны уравнивают потребности военных с правами и свободами своих граждан.

Основываясь на выводах статьи, предлагаем несколько рекомендаций для политиков и военных руководителей относительно использования случайного отбора при призыве на военную службу:

Разработать четкие правовые рамки и политику: законодатель должен разработать четкие правовые рамки и политику, регулирующие процесс отбора на военную службу. Эти рамки должны быть основаны на принципах равной защиты и не дискриминации и должны быть разработаны для обеспечения справедливого и беспристрастного процесса отбора.

Учитывайте конституционные вопросы и вопросы прав человека. Законодатель должен внимательно рассматривать конституционные вопросы и вопросы прав человека, связанные со случайным призывом на военную службу, такие как свобода выбора, дискриминация и равная защита. Они должны принять меры для решения этих вопросов и обеспечения защиты прав и свобод граждан.

Оцените эффективность различных методов отбора. Законодатель должен оценить эффективность различных методов отбора, таких как лотерея, призыв и призыв на военную службу, и рассмотреть преимущества и недостатки каждого метода. Они должны выбрать метод, наиболее эффективный для достижения целей вооруженных сил, а также справедливый и беспристрастный.

Вовлекайте граждан в процесс отбора. Законодатель должен вовлекать граждан в процесс отбора и обеспечивать его прозрачность и подотчетность. Граждане должны иметь возможность высказать свое мнение и внести свой вклад в процесс отбора, и они должны быть проинформированы об их правах и обязанностях, связанных с военной службой.

Законодатель должен вовлекать граждан контролировать и оценивать процесс отбора, чтобы гарантировать его эффективность и действенность. Они должны собирать данные о процессе отбора и использовать эти данные для внесения улучшений и изменений по мере необходимости.

Следуя этим рекомендациям, политики и военные руководители могут обеспечить справедливость, беспристрастность и эффективность процесса отбора на военную службу, а также защиту прав и свобод граждан.

Но также не следует забывать в ходе защиты государства от угроз и незаконно ограничить права человека [4,с.266]. В настоящее время признание, соблюдение и защита прав и свобод человека является одним из приоритетных направлений деятельности государств мира [14,с.28]. Следует отметить и принцип освобождения и льготы, что, по мнению В.В. Анисимова: «Вслед за дворянством, постепенно были освобождены от службы купцы, почетные граждане и лица, обладавшие высшим образованием. Льготы давались также жителям некоторых местностей» [1,с.30]. Освобождение определённых групп лиц - это важно для государства ради развития других секторов общественной жизни. Образование является важнейшим элементом общественной жизни и по законодательству определённые субъекты образовательных услуг освобождены от воинской обязанности или им дана отсрочка [6,с.5; 7,с.7]. По мнению профессора Э.С. Насриддинзода, основой развития человеческого капитала является правовое воспитание [8,с.117]. В другом месте он также замечает, что необходимость полноценной право-воспитательной и право-образовательной политики в Республике Таджикистан обусловлена задачами построения правового государства, формирования правосознания и правовой культуры [9,с.215].

Таджикистан уже имеет опыт в проведениях таких мероприятий, как отбор, основанный на справедливости. Пример этому Национальный центр тестирования, который дал гражданам гарантию равных прав в поступлении на ВУЗ. На основе этого предлагаю создать такую платформу для выбора граждан на военную службу.

Рецензент: к.ю.н., доцент ГНУ – Саъдизода Дж.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анисимов, В.В. Исторический анализ правового обеспечения комплектования русской армии до введения всеобщей воинской повинности // Армия и общество. – 2009. – №4. – С. 127-133.
2. Муминзода М.Н. Заминаҳои ҳуқуқӣ ва омилҳои рушди ҳисси ватандӯстӣ дар асоси қабули стратегия / М.Н. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – № 4-1. – С. 251-256.
3. Муминзода М.Н. Моделҳои ҳуқуқии уҳдадорӣ ҳарбӣ / М.Н. Муминзода // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2022. – №4 (44). – С. 73-79.
4. Муминзода М.Н. Ҳуқуқи инсон дар раванди мубориза бар зидди терроризм / Н.И.Муминзода, М.Н. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Баҳши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2022. – №2. – С. 263-267.
5. Муминзода М.Н. Омилҳо ва асосҳои ҳуқуқии қабули стратегияи ватандӯстӣ / М.Н. Муминзода // Ҳуқуқи инсон: дирӯз ва имрӯз: маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ (9-уми декабри соли 2022) // Зери таҳрири номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Курбонализода Н.Ш. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2022. – С. 164-175.
6. Муминзода Н.И. Правовое регулирование защиты прав потребителей образовательных услуг в сфере высшего профессионального образования по законодательству Республики Таджикистан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.01.03 / Н.И. Муминзода. – Душанбе, 2019. – 33 с.
7. Муминзода Н. И. Танзими ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқи истеъмолкунандагони хизматрасониҳои таълимӣ дар соҳаи таҳсилоти олиӣ касбӣ мутобиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография / Н.И. Муминзода. – Душанбе: Эр-граф, 2021. – 176 с.
8. Насурдинов Э.С. Особенности реализации правовой политики в сфере правового образования и воспитания в Республике Таджикистан / Э.С. Насурдинов // Культурные права и свободы человека и гражданина: вопросы теории и практики: сборник научных статей, посвященный 10-летию кафедры международного права и прав человека Юридического института. – Москва: Издательство "Права человека", 2016. – С. 118-125.
9. Насурдинов Э.С. Роль государства в реализации правовой политики в сфере правового воспитания и образования / Э.С. Насурдинов // Права человека в международном и национальном праве: сборник научных статей, посвященный 10-летию кафедры Международного права и прав человека Юридического института МГПУ. -М: Издательство "Права человека", 2015. – С. 215-226.
10. Руденко В.Н. Институт жребия и его роль в формировании системы публичной власти // Антиномии. – 2004. – № 5. – С. 496-537.
11. Руденко В.Н. Институт жребия в комплектовании вооруженных сил: опыт Российской империи и СССР // Антиномии. – 2009. – № 9. – С. 444-480.
12. Руденко В.Н. Институт жребия в комплектовании вооруженных сил США: проблемы рендомизации // Антиномии. – 2008. – № 8. – С. 439-465.
13. Сандаковский А.А. Выборы по жребию // Ученые записки Алтайского филиала Российской академии народного хозяйства при Президенте Российской Федерации. – 2021. – №19 (19). – С. 145-451.

14. Саъдизода Д. К вопросу о необходимости изучения дисциплины "Права человека" в системе высшего профессионального образования Республики Таджикистан / Д. Саъдизода // Правовая жизнь. – 2015. – № 4 (12). – С. 28-37.
15. Слесарский К.И. Современные правовые модели воинской обязанности // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2018. – №5 (72). – С. 46-51.
16. Selective_Service_System https://en.wikipedia.org/wiki/Selective_Service_System (дата обращения: 04.05.2023).

АСОСИ НАЗАРИЯВӢ-ҲУҚУҚИИ ИНТИХОБИ ТАСОДУФИИ ДАЪВАТШУДАГОН БА ХИЗМАТИ ҲАРБӢ

Дар шароити муосир масъалаи пурра кардани қувваҳои мусаллаҳ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Яке аз усулҳои таъмини адолат ва баробарӣ ҳангоми даъват ба хизмати ҳарбӣ интихоби тасодуфии даъватшудагон мебошад. Мақолаи мазкур ба таҳқиқи ҷанбаҳои назариявӣ-ҳуқуқии истифодаи интихоби тасодуфӣ дар раванди даъват ба хизмати ҳарбӣ бахшида шудааст. Меъёрҳои ҳуқуқии танзими тартиби даъват дар кишварҳои гуногун, инчунин моделҳои назариявии интихоби тасодуфӣ таҳқиқ шудаанд. Ба принсипҳои адолат ва баробарӣ, ки асоси танзими ҳуқуқии ин раванд мебошанд, диққати муҳим дода мешавад. Заминаҳои таърихӣ истифодаи лотерея ҳангоми даъват ва таҳаввули он дар системаҳои ҳуқуқии муосир баррасӣ карда мешаванд. Мафҳумҳои муҳим дар ин мавзӯ эҳтимолият, омӯзиши интихобӣ, намунаи тасодуфӣ, омор ва фарзияҳо мебошанд. Инчунин, масъалаҳои эҳтимолии марбут ба таҳрифи намуна ва ҳатогиҳои тасодуфӣ баррасӣ мешудаанд. Ҳадафи таҳқиқот фаҳмидани он аст, ки чӣ гуна интихоби тасодуфиро ба таври муассир ва қонунӣ истифода бурдан мумкин аст.

Калидвожаҳо: интихоби тасодуфӣ, вазифаи ҳарбӣ, ҳуқуқи ҳарбӣ, даъватшаванда, хизмати ҳарбӣ, мақоми ҳуқуқии даъватшаванда, мақоми ҳуқуқии хизматчиёни ҳарбӣ, уҳдадорӣ ҳарбӣ, моделҳои ҳуқуқии уҳдадорӣ ҳарбӣ.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЕ ОСНОВАНИЕ СЛУЧАЙНОГО ВЫБОРА ПРИЗЫВАЕМЫХ НА ВОЕННУЮ СЛУЖБУ

В современных условиях вопрос комплектования вооруженных сил приобретает особую значимость. Одним из методов обеспечения справедливости и равенства при призыве на военную службу является случайный выбор призываемых. Данная аннотация посвящена исследованию теоретико-правовых аспектов применения случайного выбора в процессе призыва на военную службу. Основой для анализа является изучение правовых норм, регулирующих порядок призыва в различных странах, а также теоретических моделей случайного отбора. Важное внимание уделяется принципам справедливости и равенства, которые лежат в основе правового регулирования этого процесса. Рассматриваются исторические предпосылки применения лотереи при призыве и её эволюция в современных правовых системах. Важными концепциями в этой теме являются вероятность, выборочное исследование, случайная выборка, статистика и гипотезы. Работа также рассматривает возможные проблемы, связанные с искажением выборки и случайными ошибками. Целью исследования является понимание того, как использовать случайный выбор в наиболее эффективном и законном способе.

Ключевые слова: случайный выбор, воинская обязанность, военное право, призывник, военная служба, правовой статус призывника, правовой статус военнослужащих, правовые модели воинской обязанности.

THE THEORETICAL AND LEGAL BASIS FOR THE RANDOM SELECTION OF CONSCRIPTS FOR MILITARY SERVICE

In modern conditions, the issue of recruiting the armed forces is of particular importance. One of the methods of ensuring justice and equality in conscription is the random selection of conscripts. This abstract is devoted to the study of theoretical and legal aspects of the use of random selection in the process of conscription. The basis for the analysis is the study of the legal norms governing the procedure of conscription in various countries, as well as theoretical models of random selection. Important attention is paid to the principles of justice and equality, which underlie the legal regulation of this process. The historical background of the lottery application in conscription and its evolution in modern legal systems are considered. Important concepts in this topic are probability, sampling, random sampling, statistics, and hypotheses. The work also examines possible problems related to sample distortion and random errors. The aim of the study is to understand how to use random selection in the most effective and legitimate way.

Keywords: random choice, conscription, military law, conscript, military service, legal status of conscripts, legal status of military personnel, legal models of conscription.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Муминзода Маҳмадшариф Нозим* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Сведения об авторе: *Муминзода Махмадшариф Нозим* - Таджикский национальный университет, соискатель. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17

Information about the author: *Muminzoda Mahmadscharif Nozim* - Tajik National University, applicant. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17

Ғайратзода Раҳматулло Давлатбек
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Рушди падидаи таҳқиқ дар Тоҷикистон ба замони барқарорсозии Ҳокимияти Шуравӣ рост меояд. Баъди ғалабаи Инқилоби Бузурги Сотсиалистии Октябр соли 1917 дар рушду пешрафти низоми давлатдорӣ ва қонунгузорӣ дар Тоҷикистон таҳаввулоти азим ба вуқӯ пайваст. Пайдоиш ва рушди падидаи таҳқиқ дар Тоҷикистони Шуравӣ бевосита ба қабул ва мавриди амал қарор додани Кодексҳои мурофиавии ҷиноятӣ дар Россияи Советӣ ва Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ёзбекистон иртибот доранд.

Ҳамзамон, доир ба рушди падидаи таҳқиқ дар Тоҷикистони таърихӣ ба давраи ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Империяи Россия назару андешаҳои алоҳида ҷой доранд.

Аз ҷумла, олимони тоҷик Буризода И.Б. ва Одиназода Р.С. бар он назаранд, ки баъди ба Империяи Россия ҳамроҳшавии ҳудуди Тоҷикистони таърихӣ идоракунӣ дар ин сарзамин дар асоси Низомномаи идоракунии кишвари Туркистон аз соли 1886 ба роҳ монда мешуд. Ҳамроҳшавии Осиёи Миёна аз ҷониби Россия боиси таъсис додани Генерал-губернатории Туркистон гашт. Генерал-губернатор дорои ваколатҳои бемаҳдуд оид ба масъалаҳои барқарор намудани алоқаҳои дипломатӣ бо давлатҳои ҳамсоя ба ҳисоб рафта, ҳамзамон дар муносибат бо давлатҳои протекторат (Аморати Бухоро ва Хониғарии Хива) бошад, тамоми масъалаҳо, аз ҷумла баҳсҳои ҳуқуқиро миёни давлати Россия ва давлатҳои зикршуда ҳал мекард [3,с.302].

Дар қисматҳои Ҷанубӣ ва Марказии Тоҷикистон бошад, низоми судӣ ва ҳуқуқи исломӣ амал мекарданд, ки ин масъала хело муфассал дар тадқиқотҳои илмӣ олимони ватанӣ аз қабилҳои Ф. Тохиров [31], Ш. Розиков [23,с.26-44] ва дигарон баррасӣ шудаанд.

Дар ҳудуди ноҳияҳои шимолии Тоҷикистони тошуравӣ, ки ба ҳайати генерал-губернатории Туркистон шомил буданд, амали ҳуқуқи мусулмонӣ дар тамоми самтҳо маҳдуд шуда буд. Аз ҷумла, меъёрҳои ҳуқуқи мусулмонӣ ҳангоми баррасии аксарияти ҷиноятҳо татбиқ намешуданд. Чунин маҳдудият пеш аз ҳама ба соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ исломӣ, ҳамчун соҳае, ки бевосита ба таъмини фаъолияти муназзами ҳокимияти давлатӣ ва тартиботи ҷамъиятӣ иртибот дошт, паҳн мегашт. Дар ихтиёри судҳо танҳо баррасии парвандаҳои ҷиноятӣ қамаҳаммият, ки чандон хавфи калони ҷамъиятӣ надоштанд, қарор дошт [4,с.202]. Зеро мувофиқи Низомнома дар бораи идоракунии Туркистон баррасии парвандаҳои ҷиноятӣ аз тобеияти судҳои маҳаллӣ гирифта шуда буданд [3,с.289]. Назар ба андешаи донишманди ватанӣ Абдуллозода П.С. санади кодификатсионие, ки масъалаҳои мурофиаи ҷиноятиро ба танзим мебаровард, Устави мурофиаи судии ҷиноятӣ Россия аз 20-уми ноябри соли 1864 ба ҳисоб мерафт [1,с.15].

Баъзе аз масъалаҳо марбут ба падидаи таҳқиқ аввалин маротиба дар Устави мурофиаи судии ҷиноятӣ соли 1864 пешбинӣ шуда буд.

Ба андешаи муҳаққиқи тоҷик Негматов Б.С. бо паҳн гардидани ҳуқуқи исломӣ дар сарзамини Тоҷикистон мурофиаи судӣ дар асоси сарчашмаҳои ҳуқуқи мусулмонӣ сурат мегирифт, ки ба нерӯҳои ақлонӣ таъя қарда шуда, дарасоси меъёрҳои Қуръон, суннати Пайғамбар сурат мегирифт. Қасамёдкунӣ пеш аз додани нишондод пешбинӣ қарда мешуд. Мурофиаҳое, ки дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи мусулмонӣ мурат мегирифтанд, содда ва суръатнок буда, хусусият айбдоркунӣ ва мутобиқатиро дошта, миёни мурофиаи ҷиноятӣ ва граждонӣ фарқият дида намешуд [20,с.18].

Мавсуф дар асоси омӯзиши адабиётҳои соҳавӣ ва санадҳои меъёрию ҳуқуқии таърихӣ инкишофи падидаи тартиби соддакардашудаи тафтиши судиро мувофиқан бо дарназардошти рушди қонунгузории мурофиавии ҷиноятӣ ба 3 давраи асосӣ ҷудо менамояд:

1) тошуравӣ (марҳилаи амали низоми ҳуқуқии зардуштӣ, мусулмонӣ, амали ҳуқуқи империявӣ дар сарзамини таърихӣ тоҷикон, яъне қабул ва амали Оинномаи мурофиаи судии ҷиноятӣ пас аз замони ишғоли Осиёи Миёна аз ҷониби Россияи подшоҳи соли 1864,

то таъсиси ёфани ИЧШС дар соли 1922);

2) шуравӣ (қабули КМЧ ҚШФСР соли 1922 ва КМЧ РСС Ўзбекистон солҳои 1926-1929, инчунин Кодекси мурофиавии ҷиноятии ҚШСТ соли 1935, Асосҳои мурофиавии судии ҷиноятии ИЧШС ва Ҷумҳуриҳои Шуравии соли 1958 ва КМЧ ҚШСТ соли 1961 ва амли он то соли 2009);

3) муосир (аз қабули аввалин КМЧ Тоҷикистони соҳибистиклол соли 2009 то имрӯз) [20,с.17-18].

Дар воқеъ, маврид ба зикр аст, ки то Инқилоби Октябр, меъёри алоҳида оид ба падидаи таҳқиқ дар Оиномаи мурофиавии судии ҷиноятии империяи Россия соли 1864 муқаррар шуда буд. Баъдан ин падида дар меъёрҳои алоҳида дар КМЧ ҚШФСР соли 1922 ва соли 1923, КМЧ ҚШС Ўзбекистон солҳои 1926 ва 1929 мустақкам гардида буд.

Дар пайвандӣ ба масъалаи мазкур олими соҳа Раҳмадҷонзода Р.Р. таъкид менамояд, ки то замони қабули аввалин Кодекси мурофиавии ҷиноятии ҚШС Тоҷикистон соли 1935 тамоми муносибатҳои мурофиавии ҷиноятӣ дар ҳудуди Тоҷикистон бо Кодекси мурофиавии ҷиноятии ҚШС Ўзбекистон ба танзим дароварда мешуданд. То ин замон бошад аз лаҳзаи таъсиси Генерал-губернатории Туркистон дар ҳудуди Осӣи Миёна муқаррароти Уставҳои судӣ, ки 20 ноябри соли 1864 қабул шуда буданд, амал мекарданд. Маврид ба зикр аст, ки меъёрҳои Уставҳои судӣ дар тамоми ҳудуди Тоҷикистони муосир, бо дарназардошти баъзе маҳдудиятҳо амал мекарданд [24,с.133-134].

Ҳамзамон, номбурда бо дарназардошти таҳлили ҳамҷонибаи марҳилаҳои таърихӣ, омузиши амиқи сарчашмаҳои муосири илмӣ, маводи бойгонӣ ва таҳқиқотҳои арзишманди илмӣ марҳилаҳои зерини рушди қонунгузории мурофиавии ҷиноятиро дар сарзамини Тоҷикистон пешниҳод менамояд: 1) пайдоиши аввалин меъёрҳои мурофиавии ҷиноятӣ бо дарназардошти таъсиси нахустин давлатдорӣ тоҷикон (то соли 1864); 2) таҳаввулоти қонунгузории мурофиавии ҷиноятӣ дар аҳди давлатдорӣ Империяи Россия ва солҳои аввали давлатдорӣ Шуравӣ (солҳои 1861-1923/1924); 3) амали қонунгузории мурофиавии ҷиноятӣ дар замони ба ҳайати ҚШС Ўзбекистон дохил шудани ҚШМС Тоҷикистон (солҳои 1926-1929); 4) қабули нахустин кодекси мурофиавии ҷиноятӣ дар Тоҷикистони Шуравӣ (солҳои 1935-1961); 5) амали Кодекси мурофиавии ҷиноятии Тоҷикистон дар аҳди Шуравӣ (солҳои 1961-1991); амали қонунгузории мурофиавии ҷиноятии замони пасошуравӣ (солҳои 1991-2009) ва 6) давраи муосири рушди қонунгузории мурофиавии ҷиноятии Тоҷикистон (аз соли 2009 то инҷониб) [24,с.140].

Тавре, ки профессор Ф.Тоҳиров қайд менамояд, фаъолияти мурофиавӣ-ҳуқуқии мақомоти судию тафтишотӣ ва иштирокчиёни дигари мурофиа дар ҳудуди Ҷумҳуриҳои мухтор ба таври истисно аз ҷониби меъёрҳои ҳуқуқи ИЧШС ва ҷумҳуриҳои дахлдори шуравӣ, вале дар Тоҷикистони мухтор бошад аз ҷониби меъёрҳои ҳуқуқи ИЧШС ва ҚСС Ўзбекистон ба танзим дароварда мешуданд. Яке аз махсусияти низомии ҳуқуқии кишвари Тоҷикистони мухтор аз он иборат буд, ки қабули санадҳои қонунгузорӣ дар соҳаи ҳуқуқи мурофиавии ҷиноятӣ ба доираи салоҳияти он дохил намешуд. Ҷумҳуриҳои мухтор чун қоида чунин қобилияти ҳуқуқдориро соҳиб набуданд [32].

То лаҳзаи таъсиси Ҷумҳурии мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар тамоми ҳудуди он КМЧ РСФСР дар таҳрири аз 15 феввали соли 1923, ки бо қарори КИМ Умумироссиягӣ (ВЦИК) тасдиқ шуда буд, амал мекард [27,с.727-729]. Моҳи феввали соли 1924 амали ин кодекс дар ҳудуди ҚШХБ, аз ҷумла Бухорои Шарқӣ ба роҳ монда шуд [32].

Дар кодекси мазкур боби алоҳида, боби 8 «Дар бораи таҳқиқ» номгузорӣ шуда, моддаҳои 97 то 107-ро фаро мегирифт. Дар боби мазкур оид ба мақомоти таҳқиқ ва шахсони мансабдоре, ки фаъолияти таҳқиқро анҷом медоданд, намудҳои таҳқиқ вобаста ба он, ки аз рӯи парвандаи ҷинояти пешбурди тафтишоти пешакӣ хатмист ва ё ин ки маводи таҳқиқ асос барои ба суд супоридани айбдоршаванда мегардад, доираи амалҳои тафтишӣ, ки мақомоти таҳқиқ амалӣ мекарданд, тартиб ва асосҳои дастгиркунӣ аз ҷониби мақомоти таҳқиқ, назорати прокурорӣ нисбат ба таҳқиқ ва тартиби интихоби чораҳои пешгирӣ мавриди танзим қарор дода шуда буданд. Дар умум муҳлати таҳқиқ наметавонист, ки аз як моҳ зиёд бошад.

Дар Тоҷикистон, ҳамчунин дар ҚШС Ўзбекистон аз 1 июли соли 1926 мувофиқи Асосҳои муҳофизати суди ҷиноии ИҚШС ва ҷумҳурии иттифоқи Кодекси якуми муҳофизати ҷиноятии ҚШС Ўзбекистон қорӣ карда шуд [28,с.123].

Кодекси муҳофизати ҷиноятии ҚШС Ўзбекистон аз рӯи намунаи Кодекси муҳофизати ҷиноятии ҚШФСР таҳия шуда буд ва бинобар он аз ҷиҳати сохт ва мазмун ба кодекси муҳофизати ҷиноии ҚШФСР шабоҳат дошт.

Бинобар ҳамин, мақомоти суду прокуратура ва тафтишот, ки пеш Кодекси ҚШФСР-ро ба роҳбарӣ мегирифтанд, кодексро зуд аз худ ва бомуваффақият татбиқ карда тавонишанд.

Инкишофи қонунгузори муҳофизати ҷиноятии Тоҷикистон пеш аз ҳама ба инкишофи қонунгузори муҳофизати ҷиноятии ҚШФСР зич алоқамандии зич дорад.

Чунин ҳолат пеш аз ҳама ба замони дар ҳайати Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон шомил будани Тоҷикистон ҳамчун ҷумҳурии мухтор ва ҳамзамон ба давраи солҳои аввали давлатдории Тоҷикистон ҳамчун аъзои комилҳуқуқи федератсияи сотсиалистӣ рост меояд. Баъди тақсимои милли-ҳудудии Осие Миёна, замоне ки давлатдории миллии тоҷикон ҳамчун мухторияти сиёсӣ дар ҳайати ҚШС Ўзбекистон расман шинохта шуд, қонунгузори ин кишвар асоси танзими ҳуқуқи муносибатҳои ҷамъиятӣ дар Тоҷикистони Шуравӣ гашт [25,с.31].

Дар ин замина донишманди ватанӣ А.А. Мухитдинов бамаврид таъкид менамояд, ки илми ҳуқуқи муҳофизати ҷиноятӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар умум зери таъсири қонунгузори собиқ Империяи Россия, кишвари Туркистон, инчунин ИҚШС ва ҚШФСР ташаккул ёфтааст. Бо дарназардошти ҳолати ҷойдошта, омузиши масъалаи таърихи пайдоиш ва рушди муҳофизати ҷиноятӣ дар Осие Миёна, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон имкон медиҳад, то вазифаҳои муҳофизати ҷиноятӣ аз диди нав дар марҳилаи муайяни инкишофи ҷомеа таҳқиқ шаванд [13,с.18].

Мувофиқи нуқтаи назари профессор професор А.В. Победкин таърихи инкишофи қонунгузори муҳофизати ҷиноятӣ бевосита ба инкишофи илми муҳофизати ҷиноятӣ пайванди ногунастани дорад. Вале бояд зикр намуд, ки илм набояд ки функцияи ояндабинии худро аз даст диҳад, он бояд дурнамои рушди уфуқҳои инкишофи қонунгузори муҳофизати ҷиноятиро муайян созад. Сарфи назар кардани дастовардҳои илмӣ ба нести овардани қонун мусоидат менамояд [22,с.19].

Дар заминаи таҳқиқи ҳамаҷонибаи механизм ва сохтори давраҳои тосудии муҳофизати ҷиноятӣ олими рус Маслёнков С.Л доир ба марҳилаҳои аввали пайдоиши падидаи таҳқиқ чунин қайд менамояд, ки қонунгузори ба таҳқиқ на ҳамчун шакли мустақили тафтишоти пешакӣ, балки ҳамчун воситаи таъмини тафтиши ҷиноят, муносибат мекард [14,с.76].

Дар асоси сайри таърихӣ ӯ менависад: таҳқиқ намуди аввалини фаъолият муҳофизатӣ ба ҳисоб рафта, барои таъмини ҳалли мусбии вазифаҳои муҳофизати ҷиноятӣ мусоидат менамояд [14,с.95].

Мо низ бар он назарем, ки дар ин марҳила, нақши субъектони таҳқиқ дар муқаррар кардани шахсе, ки ҷиноят содир мекунад, инчунин дар доир намудани як қатор амалҳои муҳофизатӣ, ки хусусияти таъхирнопазирӣ доштанд, амалӣ намудани дигар амалҳои ҷустуҷӯӣ ифода меёфт.

Аз 1 июли соли 1926 Раёсати КИМ РСС Ўзбекистон дар ҳудуди Ўзбекистон КМЧ Ўзбекистонро қорӣ намуд. Ҳамзамон, аз ҳамон лаҳза кодекси мазкур дар ҳудуди ҚМШС Тоҷикистон низ қорӣ карда шуд [29,с.53].

КМЧ РСС Ўзбекистон соли 1926 бо дарназардошти баъзе тағйирҳои иловаҳо то соли 1929 амал кард.

Бо дарназардошти аз ҷумҳурии мухтор ба ҷумҳурии шуравии сотсиалистӣ табдил ёфтани Тоҷикистон, тамоми қонунгузори ҚШС Ўзбекистон дар асоси қарори КИМ ва ШКХ ҚШС Тоҷикистон аз 19 декабри соли 1929, №42 то замони аз ҷониби мақомоти қонунгузори ҚШС Тоҷикистон қабули қонунҳои дахлдор ва бекор кардани қонунҳои қаблан амалкунанда, амал мекарданд [25,с.33].

29 июни соли 1929 КИМ ҚШС Ўзбекистон КМЧ ҚШС Ўзбекистонро дар таҳрир нав қабул кард, ки аз 1 августи соли 1929 ба ҳукми амал даромад.

Кодекси мазкур нисбат ба кодекси қаблӣ соли 1926 хело ихтисор шуда буд. Агар

Кодекси муурофияи ҷиноятии Ўзбекистон дар таҳрири соли 1926 аз шаш қисму 32 боб ва 455 модда иборат бошад, пас Кодекси муурофияи ҷиноятии соли 1929 танҳо аз 18 бобу 175 модда иборат буд [28,с.481-459]. Ин Кодекс нисбат ба Кодекси муурофияи ҷиноии соли 1926, аз ҷумла аз рӯи шумораи моддаҳо сеяк кӯтоҳ карда шуда буд.

Кодекси муурофияи ҷиноятӣ аз он сабаб содда ва кӯтоҳ карда шуд, ки дар он давра дар байни қисми олимони ва кормандони амалии муассисаҳои олии ҳуқуқшиносӣ тамоюли соддатар кардани кодексҳо ва худи муурофия ҷой дошт, ки он борҳо дар адабиёти ҳуқуқшиносӣ мавриди муҳоҷиса қарор гирифта буд. Баъдан ин камбудӣ бартараф шуд. Кодекси муурофияи ҷиноии соли 1929, дар баробари дигар қонунҳо баъди соли 1929 ба ҷумҳурии иттифоқӣ табдил ёфтани ҚМШС Тоҷикистон, то соли 1935 қабул карда шудани Кодекси муурофияи ҷиноятии ҚШС Тоҷикистон амал мекард. Кодекси мазкур аз нуқтаи назари роҳҳои инкишофи қонунгузори муурофиявии ҷиноятӣ дар кишварҳои шуравӣ ва техникаи қонунгузорӣ дорои аҳамияти хосса мебошад.

Боби дууми кодекси мазкур «Масъалаҳои умумии тафтишоти пешакӣ» ном дошта, 18 моддаро (моддаҳои 4-21) фаро мегирифт. Дар ин боб масъалаҳои роҳбарии фаъолияти мақомоти тафтишоти пешакӣ, тобеияти тафтишотии парвандаҳои ҷиноятӣ, тақсими салоҳияти муфаттиш ва дигар мақомоти тафтишотӣ, даъвои граждани дар муурофияи ҷиноятӣ ва шикоят аз амали мақомоти тафтишоти пешакиро танзим мекард.

Мувофиқи моддаи 5 кодекси мазкур, масъалаи роҳбарии умумии фаъолияти тамоми мақомоти тафтишотӣ ва назорат аз болои тафтишоти пешакӣ, ки аз ҷониби муфаттиш ба роҳ монда мешуд, аз ҷониби прокурор ба амал бароварда мешуд. Вале назорат оид ба тафтишоти пешакӣ, ки аз ҷониби дигар мақомот анҷом дода мешуд, (аз ҷумла мақомоти таҳқиқ), ғайр аз мақомоти давлатии идоракунии сиёсӣ (ОГПУ), аз ҷониби муфаттиш ба амал бароварда мешуд, ки дастури нишондодҳои онҳо барои иҷро ҳатмӣ буд.

Мувофиқи муқаррароти ҳамин боб ва дигар бобҳои кодекси мазкур муфаттиш дорои ваколатҳои васеъ буд. Муфаттиш дорои се функсия буд: ба амал баровардани тафтишоти пешакӣ оид ба парвандаҳои ҷиноятӣ, ки мувофиқи моддаи 10 КМҚ ба ӯ тобеият доштанд; назорат рафти тафтишоти пешакӣ, ки аз ҷониби мақомоти таҳқиқ ба амал бароварда мешуд ва тасдиқи фикр айбдоркунӣ; ва ниҳоят дастгирии айби давлатӣ дар суд. Ҳамин тариқ муфаттиш баъзе аз функцияҳои прокурорро анҷом медод.

Ба андешаи олими тоҷик Султон Раҷабов КМҚ РСС Ўзбекистон соли 1929 бо дарназардошти тағйири иловаҳо ба он, ки ба таъмини дуруст ба амал баровардани адолати судӣ ва ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои қонунии шахсони иштирокчиҳои парванда равона шуда буд, дар самти танзими фаъолияти мақомоти судӣ, прокуратура ва тафтишоти пешакӣ дар самти мубориза бо ҷинояткорӣ ва таҳкими қонунияти сотсиалистӣ саҳми бориз дошт [25,с.58].

Амали КМҚ ҚШС Ўзбекистон соли 1929 дар ҳудуди ҚШС Тоҷикистон бо қарори КИМ ва ШКХ ҚШС Тоҷикистон аз 19 декабри соли 1929, №42 ба роҳ монда шуд. Дар ҳамин қарор ҳатто масъалаи аз ҳайати ҚШС Ўзбекистон баровардани ҚШС Тоҷикистон дар мавриди қоркард ва таҳияи лоиҳаи қонунгузори ҚШС Тоҷикистон низ ҳал шуда буд. Ба мақсад мувофиқ мешуморем, ки матни аслии қарори мазкурро манзури хонандагон гардонем, зеро он ҳамчун ҳуҷҷати таърихӣ тавлиди қонунгузори муурофиявии ҷиноятии Тоҷикистони соҳибхитӣ ҳисобида мешавад.

«1. Бо дарназардошти табдил ёфтани Ҷумҳурии Шуравии Мухтори Тоҷикистон ба Ҷумҳурии Шурави Сотсиалистии Тоҷикистон ва баромадан аз ҳайати ҚСШ Ўзбекистон – тамоми қонунгузори ҚСШ Ўзбекистон, ки қаблан дар ҳудуди ҚШС Тоҷикистон то замони аз ҳайати ҚШС Ўзбекистон ҷудо шудани ҚМС Тоҷикистон амал мекарданд, амал карда, муваққатан қувваи ҳатми ҳуқуқиро то замони аз ҷониби мақомоти қонунгузори ҚШС Тоҷикистон қабул намудани санадҳои қонунгузори дахлдор ва ё бекор кардани қонунҳои амалкунанда, нигоҳ медоранд.

2. Амали қонунҳое, ки аз ҷониби мақомоти қонунгузори ҚШС Ўзбекистон баъди аз ҳайати ҚШС Ўзбекистон баровардани ҚШМ Тоҷикистон қабул шудаанд, дар ҳудуди ҚШС Тоҷикистон паҳн намегарданд.

3. Лаҳза аз ҳайати ҚШС Ўзбекистон баровардани ҚМШ Тоҷикистон замони аз ҷониби иҷлосияи КИМ Иттифоқи Шуравӣ қабул шудани қарор аз 5 декабри соли 1929 дар

хусуси аз ҳайати ҳайати ҚШС Ўзбекистон баровардани ҚМШ Тоҷикистон ҳисобида шавад.

4. Ба ШКХ Тоҷикистон супориш дода шавад, ки лоиҳаи қонунгузори ҚШС Тоҷикистонро таҳия намуда ба КИМ Шурои ҚШС Тоҷикистон барои баррасӣ ва ба иҷлосияи наздиктарини КИМ ҚШС Тоҷикистон барои тасдиқ пешниҳод намояд» [25,с.59-60].

Қобили қайд аст, ки банди чоруми қарори мазкур бо сабабҳои объективӣ ва субъективӣ иҷро нашуда монд.

Дар қарори КИМ ва ШКХ ҚШС Тоҷикистон аз 21 март соли 1933 «Дар хусуси тасдиқ ва ба амал баровардани маҷмуи қонунҳои амалкунандаи ҚШС Тоҷикистон» пешбинӣ шуда буд, ки амали кодексо, қонунҳо ва дигар санадҳои қонунгузори ҚШС Ўзбекистон, аз ҷумла ҚМҚ РСС Ўзбекистон, ки мувофиқи қарори КИМ ва ШКХ ҚШС Тоҷикистон аз 19 декабри соли 1929, №42 дар ҳудуди ҚШС Тоҷикистон амал мекарданд, бо дарназардошти тағйири иловаҳои баъдӣ ки аз ҷониби ШКХ ҷумҳури қабул карда мешаванд, то лаҳзаи қабули кодексои шабеҳи ҚШС Тоҷикистон бе тағйир монда шаванд» [15,с.121].

Бо қарори Раёсати Кумитаи марказии иҷроияи Тоҷикистони Шуравӣ аз 25 августи соли 1935 дар ҳудуди ҷумҳури кодекси нави муурофиавии ҷиноятӣ – ҚМҚ ҚШС Тоҷикистон ба ҳукми амал даромад. Дар асоси қарори мазкур амали Кодекси муурофиавии ҷиноятӣ РСС Ўзбекистон дар ҳудуди Тоҷикистон Шуравӣ қатъ карда шуд. Кодекси муурофиавии ҷиноятӣ соли 1935 аз 14 боб ва 154 модда иборат буд [25,с.62].

Кодекси мазкур аз аз нигоҳи ҳаҷм дар қиёс бо кодексои қаблан қабулшудаи дигар кишварҳои Шуравӣ хурдтар буд. Назар ба андешаи мутахассисони соҳа дар ҚМҚ РСС Тоҷикистон муқаррароти асосии муурофияи ҷиноятӣ, аз ҷумла нишондодҳои зарурии алоҳида дар хусуси пешбурди тафтишоти пешакӣ ва дигар масъалаҳои муурофиявӣ танзим нашуда буданд [25,с.64].

Аввалин ҚМҚ РСС Тоҷикистон, дар асл амалияи фаъолияти чандинсолаи дастгоҳи давлатӣ, мақомоти судӣ, қонунгузор ва иҷроияву амрдихандаро оид ба қабул ва татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ фаро мегирифт.

Маврид ба зикр аст, ки дар сохтори ҚМҚ ҚШС Тоҷикистон соли 1935 падидаҳо ва меъёрҳо аз лиҳози мантиқӣ чандон пайдарҳам ба тартиб дароварда нашуда буданд, аз ин рӯ на ҳамеша имкони дарёфти ҷавоб ба ин ва ё он савол имконпазир мегашт, агарчанде ки онҳо дар кодекс инъикоси худро ёфта буданд. Пайдарҳамии ҷойгиршавии меъёрҳои муурофиавии ҷиноятӣ бо дарназардошти давраҳои муурофияи ҷиноятӣ риоя нашуда буданд. Чандон фаҳмо набуд, ки дар бобҳои дахлдор меъёрҳои муурофиявӣ вобаста ба давраҳои муурофиявӣ ҷойгир шуда буданд ва ё аз нигоҳи амалҳои алоҳидаи муурофиявӣ. Дар кодекс бобҳои ҷой доштанд, ки масъалаҳои алоҳидаи давраҳои муурофияи ҷиноятӣ (масалан, оғози парвандаи ҷиноятӣ, ба суддихӣ, иҷрои ҳукм) ва тартиби гузаронидани амалҳои алоҳидаи муурофиявино танзим мекарданд (масалан, эълони айб ва пурсиши айбдоршаванда, боздоштан ва аз нав ба ҳаракат даровардани тафтишот, баровардани ҳукм). Дар баробари ин, дар ҚМҚ ҚШС Тоҷикистон бобҳои алоҳида дар мавриди танзими чунин давраҳои муҳими муурофияи ҷиноятӣ ба мисоли тафтишоти пешакӣ ва муҳокимаи судӣ ҷой надоштанд. Меъёрҳои муурофиавии ҷиноятӣ вобаста ба давраи тафтишоти пешакӣ дар бобҳои оғози парвандаи ҷиноятӣ, дар бораи эълони айб ва пурсиши айбдоршаванда ва ғ., меъёрҳои вобаста ба муҳокимаи судӣ бошанд дар бобҳои ҳайати суд, тарафҳо, раддия ва баровардани ҳукм ҷойгир шуда буданд [26,с.126-127].

Дар кодекси мазкур масъалаҳои таҳқиқ дар умум дар боби 2, ки «масъалаҳои умумии тафтишоти пешакӣ» ном дошт, дар моддаҳои 4-21 танзим карда мешуд. Мувофиқи моддаи 4 кодекси мазкур тафтишоти пешакӣ дар умум аз ҷониби шахсони зерин ба амал бароварда мешуд: муфаттиш, милитсия, нозири кофтукови ҷиноятӣ, мақомоти муштараки давлатии идоракунии сиёсӣ, инспексияҳои махсус, ва дигар мақомоти ҳокимият, ки дар асоси қонунҳои алоҳида салоҳияти тафтиши ҷиноятҳоро доштанд.

Дар заминаи Асосҳои муурофияи судии ҷиноятӣ ИҚШС ва ҷумҳуриҳои Иттифоқӣ аз 25 декабри соли 1958 [6] соли 1961 Кодекси муурофиавии ҷиноятӣ ҚШС Тоҷикистон дар

тахрири нав қабул гардид*. Қабули кодекси мазкур як марҳилаи сифатан наvero дар самти танзими ҳуқуқи падидаи таҳқиқ ба миён овард.

Кодекси мазкур аз 10 фасл, 35 боб ва 431 модда иборат буда, то 1-уми апрели соли 2010 амал намуда, таърихи қариб нимасраи фаъолиятро дорад [7].

Дар КМЧ ҚШС Тоҷикистон соли 1961 ба масъалаи таҳқиқ боби даҳум (моддаҳои 113-120) бахшида шуда буд. Дар доираи боби мазкур моддаҳои зерин танзими ҳуқуқи худро пайдо карда буданд: мақомоти таҳқиқи ибтидоӣ (моддаи 113), вазифаҳои мақомоти таҳқиқи ибтидоӣ (моддаи 114), амалиётҳои мақомоти таҳқиқи ибтидоӣ оид ба парвандаҳое, ки дар хусуси онҳо гузарондани тафтиши пешакӣ ҳатмист (моддаи 115); амалиётҳои мақомоти таҳқиқи ибтидоӣ оид ба парвандаҳое, ки дар хусуси онҳо гузарондани тафтиши пешакӣ ҳатмӣ нест (моддаи 116); муҳлати гузаронидани таҳқиқи ибтидоӣ (117); моддаи 118 мувофиқи Укази Президиуми Совети Олии РСС Тоҷикистон аз 19 апрели соли 1977 аз эътибор соқит дониста шуд; даъват ва пурсиш кардани шахси гумонбаршуда (моддаи 119); тамом кардан ё муваққатан боздошта шудани таҳқиқи ибтидоӣ (моддаи 120).

Мувофиқи моддаи 114 кодекси мазкур вазифаҳои мақомоти таҳқиқ бо чунин мазмун муқаррар шуда буданд: бо мақсади ошкор кардани ҷиноятҳо ва шахсони содиркардаи онҳо дидани чораҳои зарурии оперативӣ-ҷустуҷӯӣ ва дигар чораҳое, ки дар Кодекси муҳофизати ҷиноятӣ пешбинӣ шудаанд, инчунин дидани тамоми чораҳое, ки барои пешгирӣ ва минбаъд боздоштани ҷиноят заруранд. Ҳамзамон, мақомоти таҳқиқи ибтидоӣ амалиёти худро дар бобати қорҳое, ки оид ба онҳо тафтиши пешакӣ ҳатмист, бо як ҳел ҳаракатҳо ва дар бобати қорҳое, ки оид ба онҳо тафтиши пешакӣ ҳатмӣ нест, бо дигар ҳел ҳаракатҳо анҷом меоданд.

Мувофиқи моддаи 113 КМЧ ҚШС Тоҷикистон соли 1961 ба сифати мақомоти таҳқиқ инҳо баромад мекарданд: 1) милитсия; 2) командирони қисмҳои ҳарбӣ, соединенияҳо ва сардорони идораю муассисаҳои ҳарбӣ дар қорҳои оид ба ҳамаи ҷиноятҳое, ки хизматчиёни ҳарбии тобеи онҳо, инчунин уҳдадорони ҳарбӣ дар вақти гузаштани ҷамъомадҳо содир кардаанд; 3) мақомоти бехатарии давлатӣ оид ба қорҳое, ки тафтиши онҳоро қонун ба ихтиёри ин мақомот додааст; 4) сардорони идораю муассисаҳои ислоҳкунии меҳнатӣ ҳабсхонаи тафтиши пешакӣ, профилакторияҳои табобатӣ-меҳнатӣ ва профилакторияҳои тарбиявӣ-меҳнатӣ- дар қорҳои оид ба ҷиноятҳои зидди тартиботи ба ҷо овардани хизмат, ки қорқунони ин муассисаҳо содир кардаанд, инчунин дар хусуси ҷиноятҳое, ки дар қорҳои воқеъбудай муассисаҳои номбурда содир карда шудаанд; 5) мақомоти назорати давлатии зидди сӯхтор-дар қорҳои оид ба сӯхтор ва вайрон кардани қоидаҳои зидди сӯхтор; 6) мақомот муҳофизати сарҳад-дар қорҳои оид ба вайрон кардани сарҳадҳои давлатӣ; 7) мақомоти гумрук-дар қорҳои оид ба ҷиноятҳои дар моддаҳои 76,76.1, 173.1 Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон №421 аз 15 майи соли 1997); 8) сардорони зимистонгузаронӣ дар давраи набудани алоқаи нақлиёти бо қорҳои зимистонгузаронӣ (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон №421 аз 15 майи соли 1997); 9) воҳидҳои полиси андоз (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон № 237 аз 1-феврари соли 1996); 9) Агентии назорати маводи нашъаовари назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон-дар қорҳое, ки қонун ба ихтиёри онҳо гузоштааст (Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон №865 аз 10 декабри соли 1999).

Ҳамзамон дар боби сиё чоруми Кодекси мазкур, ки “Омодасозии маводҳои пешазсудӣ дар шакли протоколӣ” ном дошт, салоҳияти мақомоти таҳқиқ бо мақсади муайян кардани ҳолатҳои содир кардани ҷиноятҳои дар моддаи 406 пешбинишуда, ба расмият давроварда шуда буданд. Аз ҷумла, мувофиқи моддаи 406 кодекси мазкур тартиби баррасии парвандаҳо оид ба ҷиноятҳои дар моддаҳои 112 (Қасдан расонидани зарари сабук ба соламатӣ), 116 (Лату қўб), 120 (Таҳдиди қуштан ё расонидани зарари вазнин ба соламатӣ), 135 (Бо қонуни ҚТ аз 3 июли соли 2012, № 844 хорич карда шуд), 136 (Бо қонуни ҚТ аз 3 июли соли 2012, № 844 хорич карда шуд), 230 (Сайди ғайриқонунии ҳайвоноти обӣ), 232 (Шикори ғайриқонунӣ), 234 (Ғайриқонунӣ буридани дарахт ва

* Кодекси мазкур аз ҷониби Шурои Олии РСС Тоҷикистон 17 августи соли 1961 қабул шуда санаи 1 декабри соли 1961 ба ҳукми амал даромад.

буттаҳо), 235 (Несту нобуд кардан ё осеб расонидан ба чангал), қисми якуми моддаи 237 (Авбошӣ), қисми якуми моддаи 243 (Таҳқири часади фавтидагон ва гӯри онҳо), қисми якуми моддаи 252 (ғайриқонунӣ ҳай карда бурдани автомобиль ё дигар воситаҳои нақлиёт бидуни мақсади тасарруф), 256 (аз беэҳтиётӣ несту нобуд ё вайрон кардани молу мулк), қисми якуми моддаи 294 (Фиреби истеъмолкунандагон), 342 (Таҳқир кардани рамзҳои давлатӣ) пешбининамудаи Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон (Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон №576 аз 21 майи соли 1998) дар шакли оmodасозии маводҳои пешасудӣ дар шакли протоколӣ ба роҳ монда мешуданд.

Мувофиқи моддаи 407 кодекси мазкур оид ба қорҳое, ки дар моддаи 406 ҳамаин Кодекс пешбинӣ карда шудааст, мақомоти таҳқиқи ибтидоӣ аз муҳлати даҳрӯза дер намонда, ҳолатҳои ҷинояти содир кардашуда ва шахсияти вайронкунандаи ҳуқуқро муқаррар мекарданд, аз вайронкунандаи ҳуқуқ, шахси ҷавобгар ва шохидон баёнот мегирифтанд, маълумотро дар бораи доғи судӣ доштан ё надоштани вайронкунандаи ҳуқуқ, хислатнома аз ҷойи қори ӯ ва ё таҳсил ва дигар маводҳое, ки барои баррасӣ намудани парванда дар суд аҳамият доранд, талаб карда мегирифтанд. Аз вайронкунандаи ҳуқуқ уҳдадорӣ оиди ҳозир шудан, ҳангоми даъват кардани мақомоти таҳқиқи ибтидоӣ ва суд ва хабардор кардан оиди иваз намудани ҷойи истиқомат, гирифта мешуд.

Марҳилаи навбатии рушди қонунгузори мурофиавии ҷиноятӣ ва таҳқиқ ба замони Истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон рост меояд.

Ба даст овардани истиқлолияти комили сиёсӣ ва қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994 аз арзишмандтарин ва бузургтарин дастовардҳои халқи Тоҷикистон дар интиҳои садсолаи гузашта ба ҳисоб рафта, ҷиҳати гузариш ба марҳилаи сифатан нави давлатдорӣ миллӣ заминаҳои мусоиди конститусионӣ-ҳуқуқиро фароҳам оварданд. Қабули Қонуни асосии кишвар боис гардид, ки дурнамои инкишофи пешрафти Тоҷикистон ҳамчун давлати демократӣ, соҳибхушӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона муайян карда шавад.

Қобили қайд аст, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дарназардошти ба назари эътибор гирифтани беҳтарин арзишҳои ҳуқуқи байналмиллалӣ, таҷрибаи пешрафтаи давлатҳои мутаммадини дунё, таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии низоми ҳуқуқи кишварҳои пешрафта, таҷрибаи давлатдорӣ ва суннату одатҳои таърихӣ миллии тоҷикон таҳия ва қабул карда шудааст. Қабули Конститутсия заминаҳои боэътимоди ҳуқуқиву ташкилиро дар самти қабули қонунҳои нави ҷавобгӯ ба талаботи замон рӯйи қор овард [16,с.57-68].

Аз ҷумла, нақши Конститутсияи мамлакат дар танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар самти мурофиаи судии ҷиноятӣ ва рушди қонунгузори мурофиавии ҷиноятӣ назаррас аст.

Дар баробари дигаргун гаштани низоми ҳуқуқи кишвар чунин навгониҳо низ дар соҳаи мурофиаи судии ҷиноятӣ ба вуқӯ пайвастанд. Дар натиҷаи амалишавии ислохотҳои судӣ-ҳуқуқӣ дар кишвар, тарзи маъруфи Ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд эътироф шудани мурофиаи ҷиноятӣ ва ба ҳайси принципҳои калидии мурофиаи ҷиноятӣ пазируфта шудани принципҳои дар асоси мувоҳида ва баробарии тарафҳо сурат гирифтани мурофиа ва эҳтимолияти бегуноҳӣ, асосҳои бунёди мурофиаи ҷиноятиро қуллан тағйир доданд. Ин омилҳо беихтиёр заминаҳои боэътимоди ҳуқуқиву ташкилиро – аз воситаи муҳими мувоҳида ба ҷинояткорӣ будани мурофиаи ҷиноятиро ба - шакли Ҳимояи ҳуқуқу манфиатҳои шахсият фароҳам оварданд [17,с.12-13].

Бо шарофати касби Истиклолияти давлатӣ ва қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар кишвар ислохоти судӣ-ҳуқуқӣ оғоз гардид, ки ин ҳолат зарурияти дар таҳрири нави таҳия ва қабули қонуну санадҳои меъёрии ҳуқуқии ба талаботи замон мувофиқ ва ҷавобгӯро рӯйи қор овард. Дар ин замина қабули Кодекси нави мурофиавии ҷиноятӣ ва ба талаботи рушди замон мутобиқ сохтани он ногузир буд.

Назар ба андешаи донишманди ватанӣ аз рӯзи эълон гардидани Истиклолияти давлатӣ, яъне аз 9-уми сентябри соли 1991 то 01.04.2010 дар Тоҷикистон қонунгузори мурофиавии ҷиноятии соли 1961 амал мекард, ки дар давоми қариб чор даҳсолаи маҷудияти он ба Кодекс бо 17 Фармонҳои Шурои Олӣ ва Қонунҳои Ҷумҳурии тоҷикистон

зиёда аз 500 тағйироту иловаҳо ворид карда шудаанд, ки ҳатто баъзе меъёрҳо чанд маротибагӣ иваз гардидаанд...[21,с.46-48].

Табиист, ки бо вучуди ворид намудани дигаргунӣ ва тағйироту иловаҳои зиёд КМЧ ҚТ дар таҳрири соли 1961 дигар наметавонист, ки муносибатҳои нави мурофиавии ҷиноятиро ба таври дахлдор танзим намояд. Аз ҷониби дигар, иҷрои уҳдадорихои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар назди созмонҳои байналмилалӣ оид ба ҳифз ва риояи ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шаҳрванд низ зарурияти такмили қонунгузори мурофиавии ҷиноятӣ ва қабули кодекси навро тақозо менамуд.

Гузашта аз ин қабули Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2007-2010 [5], заминаҳои муносиби ташкилӣ-ҳуқуқиро дар самти таҳия ва қабули Кодекси мурофиавии ҷиноятӣ фароҳам овард.

Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав 3-юми декабри соли 2009 қабул гардида аз 1-уми апрели соли 2010 мавриди амал қарор дода шудааст [2]. Кодекси мазкур аз 4 қисм 12 фасл 52 боб ва 525 модда иборат аст.

Оид ба зарурат ва аҳамияти қабули Кодекси мурофиавии ҷиноятӣ дар таҳрири нав назару андешаҳои созгори олимону донишмандони саршиноси ватанӣ иброз шудаанд.

Назар ба андешаи олимони соҳа ҳадафҳои асосии қабули Кодекси нави мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон инҳоянд:

- амалигардонии ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- демократикунони минбаъдаи мурофиаи судии ҷиноятӣ ва мутобикгардонии қонунгузори мурофиавии ҷиноятӣ кишвар бо стандартҳои байналмилалӣ;
- таҳкими ҳифзи ҳуқуқи озодии инсонуну шаҳрванд;
- таҳкими мақом ва нақши ҳокимияти судӣ дар Тоҷикистон;
- соддагардонии чараҳои мурофиаи судӣ;
- таъмини баробарҳуқуқии иштирокчиёни мурофиа дар ҳамаи марҳилаҳои мурофиаи ҷиноятӣ ва ғайра [10,с.122-42].

Ба андешаи профессор Искандаров З.Х. Кодекси мурофиавии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи асосҳои конституционӣ ҳуқуқӣ (моддаҳои 1, 5, 9, 10, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 32, 84, 87, 88) таҳия шуда, табиати мурофиаи ҷиноятиро муайян намуда, мазмуну мундариҷа, принцип ва шакли мурофиавӣ ба он асосан мувофиқ гардонидани шудаанд. Мурофиаи ҷиноятӣ аз мурофиаи таъкиботӣ (абйдоркунӣ) ба мурофиаи типӣ муҳофизавӣ табдил ёфт. Маънояш аз он иборат аст, ки дар баробари функсияи абйдоркунӣ функсияи ҳимоя дар мурофиаи ҷиноятӣ нақши кам надошта, мурофиа тарзест, тарҳи ҳуқуқиест, ки аз он ҳама иштирокчиён метавонанд барои ҳифзу ҳимоя намудани манфиатҳои худ истифода баранд [11,с.21-22].

Назар ба андешаи Академики Академияи илмҳои ҚТ Маҳмудзода М.А. бо ташаббуси қонунгузори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардидани Кодекси нави мурофиавии ҷиноятӣ дар низоми қонунгузори ҷиноятии мамлакат як такони ҷиддӣ мебошад. Дар кодекси мазкур як қатор институтҳои нав – мурофиаи суръатнок ва мурофиаи соддакардашуда ворид карда шудаанд, ки онҳо мурофиаи ҷиноятиро тақвият медиҳанд, кафолати амалӣ гардонидани ҳуқуқҳои иштирокчиён ва дастрас будани адолати судиро таъмин менамоянд [18,с.11].

Дар воқеъ, шароити кунунии рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ бо дарназардошти равандҳои ҷаҳонишавӣ ҷиҳати ноил гаштан ба ҳалли масъалаи ошкор, огоҳонидан ва пешгири ҷинояткорӣ тақозо менамояд, ки бо мақсади риояи принциби инсондӯстӣ ва дар меҳвари фаъолияти ҳамаи сохторҳои давлатӣ қарор доштани инсон, ҳуқуқи озодиҳои ӯ низом ва шаклу тарҳҳои осону соддастари тафтиши пешакӣ ва судӣ ҷорӣ карда шаванд. То ин ки барои таъмини манфиатҳои қонунии шаҳрвандон шароити арзанда фароҳам оварда шаванд ва амалҳои мурофиавӣ дар муҳлатҳои оқилона амалӣ карда шаванд ва барои ба даст овардани вазифаҳои мурофиаи ҷиноятӣ зуд ва тезтар мусоидат намоянд [8,с.284].

Ба андешаи мутахассисони соҳа имруз мурофиаи ҷиноятӣ аз лиҳози мазмун ғайр гардидааст, мафҳум, мақсад, вазифа, шакли мурофиавӣ, ғояҳои роҳбарикунанда хеле дигар шудааст, ки танҳо фаҳмиши дурусти он имконият медиҳад, ки аз он ҷумла таҳқиқ ҳадафрас, босамар, қонунӣ ва безарар амалӣ карда шавад. Фаҳмиши нави мурофиаи

чиноятӣ, дар ин замина таҳқиқу тафтиш ва муҳокимаи судии парвандаҳои чиноятӣ аз назари ҳуқуқи инсон чун масъулияти давлат оид ба ҳимояи ҳаққи ҷабрдидагон аз аъмоли чинояткорона ва ҳуқуқ ва манфиати таъқибшавандагон аз амалу қарори ғайриқонунии шахсони мансабдори давлатӣ чун тарзи маъруфи ҳимояи ҳақ матраҳ карда мешавад. Мурофиаи чиноятӣ масъулияти давлат дар назди шахрванд ва инсон аст, ки чун тарзи маъруфи ҳимояи ҳақ риоя ва иҷро карда мешавад [12,с.58].

Дар кодекси мурофиавии чиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар таҳрири нав 3-юми декабри соли 2009 қабул гардида аз 1-уми апрели соли 2010 мавриди амал қарор дода шудааст (кодекси мазкур аз 3 қисм 12 фасл 50 боб ва 486 модда иборат аст), модда ва бобҳои дахлдор оид ба таҳқиқ пешбинӣ шудаанд. Аз ҷумла, дар моддаи 40 мақомоти таҳқиқ ва вазифаҳои он, дар боби 19 ҷаъолияти мақомоти таҳқиқ ва дар боби 46 бошад ҷаъолияти мақомоти таҳқиқ оид ба пешбурди суръатнок мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор дода шудаанд.

Мувофиқи қисми 2 моддаи 40 КМҶ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба зиммаи мақомоти таҳқиқ ҳалли вазифаҳои зерин вогузошта шудаанд:

- қабул, ба қайд гирифтани ва баррасӣ намудани аризаҳо ва маълумот дар бораи чиноятӣ содиршуда ё чиноятӣ нотамои;

- пешбурди таҳқиқ оид ба парвандаҳои чиноятӣ, ки нисбати онҳо тафтиши пешакӣ ҳатмӣ нест;

- иҷрои амалҳои таъхирнопазир оид ба парвандаҳо, ки барои онҳо пешбурди тафтиши пешакӣ ҳатмӣ мебошад;

- пешбурди тафтиши пешакӣ дар ҳолатҳои, ки Кодекси мазкур пешбинӣ намудааст.

Боби 19 КМҶ ҚТ ду намуди таҳқиқи парвандаҳоро пешбинӣ намудааст:

- таҳқиқ дар мавриди парвандаҳо, ки доир ба онҳо тафтиши пешакӣ ҳатмист (м. 153 КМҶ);

- таҳқиқи парвандаҳои чиноятӣ, ки пешбурди тафтиши пешакӣ онҳо ҳатмӣ нест (154 КМҶ).

Ҳамзамон, дар адабиётҳои илмиву таълимӣ дар хусуси ҳамчун як шакли таҳқиқ баромад намудани пешбурди суръатнок низ андешаҳо ҷой доранд, ки қобили дастгирианд [19,с.301].

Ҷаъолияти мақомоти таҳқиқ вобаста ба амалиётҳои бо парвандаҳо, ки доир ба онҳо пешбурди тафтиши пешакӣ ҳатмист ё ин ки бо парвандаҳо, ки доир ба онҳо пешбурди тафтиши пешакӣ ҳатмӣ нест, фарқ мекунад.

Дар сурати мавҷуд будани аломатҳои чиноятӣ, ки доир ба он пешбурди тафтиши пешакӣ ҳатмист, мақомоти таҳқиқ ҳуқуқ дорад парвандаи чиноятиро оғоз намояд. Таҳқиқбаранда қоидаҳои Кодекси мазкурро ба роҳбарӣ гирифта, ҳаракатҳои таъхирнопазирӣ тафтишӣ ва дигар амалҳои мурофиавиро барои муқаррар ва мустаҳкам намудани изҳои чиноят мегузаронад, чунончи: азназаргузаронӣ, ёфта гирифтани, кофтуков, ҳабси муросилоти почта, хабарҳои телеграфӣ ва хабарҳои дигаре, ки тавассути шабакаҳои алоқавӣ барқӣ ва алоқавӣ почта интиқол мешаванд, гӯш кардан ва сабти гуфтугӯ, нишон додан барои шиноختани, шаҳодаткунонӣ, дастгиркунӣ ва пурсиши гумонбаршуда, ҷабрдида ва шохидон.

Оид ба парвандаи чиноятӣ, ки пешбурди тафтиши пешакӣ ҳатмӣ нест, мақомоти таҳқиқ парвандаро оғоз мекунад ва барои муқаррар намудани ҳолатҳои, ки бояд оид ба парвандаи чиноятӣ исбот карда шаванд, ҳамаи ҷораҳои пешбиниқардаи Кодекси мазкурро меандешад. Оид ба парвандаи чиноятӣ, ки пешбурди тафтиши пешакӣ ҳатмӣ нест, маводи таҳқиқ барои дар суд баррасӣ намудани парванда асос мегардад. Дар сурати мавҷуд будани асосҳои дар боби 46 КМҶ ҚТ пешбинишуда мақомоти таҳқиқ пешбурди суръатнокро анҷом медиҳад.

Ҳамин тариқ, дар асоси таҳқиқи мавзӯи баррасишаванда вобаста ба махсусият ва марҳилаҳои рушди падидаи таҳқиқ дар Тоҷикистон чунин хулосаҳо пешниҳод карда мешаванд:

1. Таҳқиқ аз замони пайдоиши худ ҳамчун василаи таъмини вазифаҳои мурофиаи чиноятӣ ба як шакли тафтишоти пешакӣ ташаккул ёфта, дар асоси қонунгузори мурофиавии чиноятӣ аз ҷониби мақомоти таҳқиқ нисбат ба парвандаҳои чиноятӣ, ки оид

ба онҳо гузаронидани гузаронидани тафтиши пешакӣ ҳатмӣ нест, иҷрои амалҳои таъхирнопазир оид ба парвандаҳое, ки барои онҳо пешбурди тафтишӣ пешакӣ ҳатмӣ аст, бо мақсади дарки ҳодисаи ҷиноят, муайян намудани ҳолатҳои содир шудани ҷиноят ва исботи онҳо, муайян кардан шахсе, ки бояд ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида шавад, инчунин муайян кардани дигар ҳолатҳое, ки барои ҳалли дурусти парванда заруранд, амалӣ карда мешавад. Таҳқиқ ҳамчун шакли тафтишоти пешакии ҳодисаи ҷиноят дар муҳлати кӯтоҳтар, осонтару соддатар бо мақсади муайян намудани ҳолатҳои алоқаманд ба ҷиноят, аз ҷониби мақомоти таҳқиқ ба амал бароварда мешавад [9,с.234].

1. Рушди падидаи таҳқиқ дар Тоҷикистон ба замони барқарорсозии Ҳокимияти Шуравӣ рост меояд. Баъди ғалабаи Инқилоби Бузурги Сотсиалистии Октябр соли 1917 дар рушду пешрафти низоми давлатдорӣ ва қонунгузорӣ дар Тоҷикистон таҳаввулоти азим ба вуқӯъ пайваст.

2. Пайдоиш ва рушди падидаи таҳқиқ дар Тоҷикистони Шуравӣ бевосита ба қабул ва мавриди амал қарор додани Кодекси мурофиавии ҷиноятӣ дар Россияи Советӣ солҳои 1922 ва 1923 ва КМЧ Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон солҳои 1926 ва 1929 иртибот доранд.

3. Рушди баъдии таҳқиқ дар Тоҷикистони Шуравӣ ба қабули аввалин КМЧ ҚШС Тоҷикистон аз 25 августи соли 1935 бо қарори Раёсати Кумитаи марказии иҷроияи Тоҷикистони Шуравӣ то соли 1961 вобастагӣ дорад.

4. Марҳилаи навбати рушди таҳқиқ ба замони қабули Асосҳои мурофиавии судии ҷиноятӣ ИҚШС ва ҷумҳуриҳои Иттифокӣ аз 25 декабри соли 1958 ва Кодекси мурофиавии ҷиноятӣ ҚШС Тоҷикистон соли 1961 дар таҳрири нав то соли 2010 рост меояд. Қабули кодекси мазкур як марҳилаи сифатан наvero дар самти танзими ҳуқуқи падидаи таҳқиқ ба миён овард.

5. Марҳилаи навбати рушди таҳқиқ ба замони Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон рост меояд. Марҳилаи мазкур бо қабули Кодекси мурофиавии ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав аз 3-юми декабри соли 2009 ва ба ҳукми амал даромадани он аз 1-уми апрели соли 2010 асос ёфта, то ҳолати кунунро фаро мегирад.

6. Зарур аст, ки бо дарназардошти таҷрибаи пешқадами кишварҳои пешрафтаи дунё, хосатан таҷрибаи қонунгузори мурофиавии ҷиноятӣ кишварҳои узви Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил фаъолияти мақомоти таҳқиқ такмил дода шуда, дар як маврид ҷиҳати боло бурдани масъулият ва фарҳанги ҳуқуқии таҳқиқотчиён чораҳои дахлдор андешида шаванд.

Муқарриз: н.и.ҳ. дотсенти ДМТ – Махмудов И.Т.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоев П.С. Далелҳо ва исбот дар мурофиавии ҷиноятӣ: воситаи таълимӣ. -Душанбе: Эр-граф, 2019. - С.15.
2. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2009, №12, мод. 815, мод. 816; с. 2010, №7, мод. 551; с. 2011, №3, мод. 159, №7-8, мод. 609; с. 2012, №4, мод. 259, №7, мод. 714, №8, мод. 815, №12, с.1, мод. 1020, мод. 1025; с. 2013, №7, мод. 510, мод. 511; с. 2014, №3, мод. 142, №11, мод. 643; с. 2015, №11, мод. 950; с. 2016, №3, мод. 128, №5, мод. 357, №7, мод. 610, мод. 611; с. 2017, №1-2, мод. 4; с. 2018, №5, мод. 267; с. 2019, №1, мод. 3; с. 2020, №7-9, мод. 602, мод. 608; Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 январи соли 2024, №2017.
3. Буризода И.Б., Одиназода Р.С. Судебные и квазисудебные институты в истории таджикской государственности. Отв. редактор: проф. В.Е. Чиркин. – Душанбе: Ирфон, 2018. -336 с.
4. Буриев И.Б. Источники права исламского периода таджикской государственности: Теория и практика / Отв. ред. академик АН РТ Тахиров Ф.Т. 2-е изд. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 224 с.
5. Барномаи ислоҳоти судӣ-ҳуқуқӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2007-2010 бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 июни соли 2007, таҳти № 271 тасдиқ гардидааст.
6. Ведомости Верховного Совета СССР, 1959.-№1, ст. 15.
7. Ведомостҳои Совети Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.1961, №24, мод.126; с. 1962, №1, мод.7; с. 1964, №1, мод. 9; с.1967, №1, мод.8,9; с.1968, №24, мод.204; с. 1970,№12, мод.67 (сархатҳои 1 ва 3); с.1973, №1, мод.9 (сархати 3), №12, мод.114; с.1975, №13, мод.14; с.1977, №11, мод.90; с. 1978, №14, мод. 142; с.1981, №24, мод. 225; с.1984, №2, мод. 15 (сархатҳои 3 ва 5), №4, мод.36 (сархати 3), №23, мод.222; с.1985, №7, мод.9 (сархати 1), №23, мод.233; с.1987, №5, мод.74, №24, мод.333; с.1988, №5, мод.55, №21, мод.167, №24, мод.225; с.1990, №7, мод.56, №16, мод.268, №24, мод.410; с.1991, №14, мод.237; Ахбори Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.1992, №23, мод.333; с.1993, №9-10, мод.137, №19-20, мод.438, №21-22, мод.455; Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с.1995, №23-24, мод.358; с.1996,№4, мод.62; с.1997, №9,

- мод.117; с.1998, №10, мод.72; с.1999, №12, мод.305; с.2000, №11, мод.523; с.2002, №4, к.1, мод.281; с.2004, №7, мод.461; с.2005, №7, мод.644; с.2007, №5, мод.359; с.2008, №3, мод.287, №6, мод.445; с.2009, №3, мод.79.
8. Файратзода Р.Д. Асосҳои назариявӣ-ҳуқуқии таҳқиқ дар муҳофизати ҷиноятӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2023. -№12. -С. 284.
 9. Файратзода Р.Д. Таҳқиқ ҳамчун шакли тафтишоти пешакӣ дар муҳофизати ҷиноятӣ: мафҳум, моҳият ва аҳамияти он //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2023. №10. Қисми 2. С. 234.
 10. Искандаров З.Х., Маҳмудов И.Т., Абдуллоев П.С. Рушди қонунгузори муҳофизати ҷиноятӣ дар давраи истиқлолият давлатӣ // 30 соли Истиқлоли давлатӣ ва рушди низоми ҳуқуқии Тоҷикистон –Душанбе: Матбааи ДМТ, 2021. – 472 с. (монографияи дастҷамбона). С. 122-142.
 11. Искандаров З.Х. Оид ба ҷанҷоли қоида, ки муҳофизати ҷиноятиро дигар намуд // Масъалаҳои рӯзмарраи ҳуқуқи судӣ, фаъолияти прокурорӣ ва пешгирии ҷинояткорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (маводи конференсияҳои илмӣ-назариявӣ). Зери таҳрири Маҳмудов И.Т. -Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. -С. 21-22.
 12. Искандаров З.Х. Ташкили таҳқиқ дар мақомоти гумрук: танзими ҳуқуқӣ ва дурнамои инкишоф // Осори Академияи ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон. № 1 (53). 2022. С. 58.
 13. Мухитдинов А.А. Процессуальное положение следователя в уголовном процессе (на материалах Республики Таджикистан)// под общ. ред. д.ю.н, проф. Гаврилова Б.Я. – Душанбе, 2015. – С. 18.
 14. Маслёнков С.Л. Дознание в современном уголовном процессе России: проблемы совершенствования: Дисс.... канд.юрид.наук. Нижний Новгород, 2004.
 15. Муллоев М.М. История уголовного права Таджикской ССР. – Сталинабад: Изд-во Таджикского гос. Ун-та, 1960. Ч.1.- С. 121
 16. Маҳмудов И.Т., Абдуллоев Н.А. Аҳамияти Иҷтисоии тақдирсозии Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳкими давлатдорӣ миллий ва рушди ҳокимияти судӣ //Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Аҳамияти Иҷтисоии тақдирсозии 16-уми Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳкими давлатдори миллий ва рушди қонунгузорӣ» зери таҳрири н.и.х., дотсент Раҳмон Д.С. – Душанбе: Матбааи ДМТ. 2017. – 254 с.
 17. Маҳмудов И.Т., Абдуллоев Н.А. Прокурор дар муҳофизати ҷиноятӣ: проблемаҳои назариявӣ ва танзими ҳуқуқӣ //Масъалаҳои рӯзмарраи ҳуқуқи судӣ, фаъолияти прокурорӣ ва пешгирии ҷинояткорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (маводи конференсияҳои илмӣ-назариявӣ). Зери таҳрири Маҳмудов И.Т. - Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. -С.12-13.
 18. Маҳмудов М.А. Саҳми Президент Эмомалӣ Раҳмон дар ташаккули қонунгузорӣ // Аҳбори Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. № 3, 2012. С 11.
 19. Муҳофизати ҷиноятӣ: китоби дарсӣ/ муҳаррири масъул Р.Р. Юлдошев. -Душанбе: Эр-граф, 2018. -556 с.
 20. Негматов Б.С. Тартиби содакардашудаи пешбурди тафтиши судӣ дар муҳофизати ҷиноятӣ: автореф. ... ном.илм.ҳуқуқ. –Душанбе, 2023. -С. рррр18.
 21. Назиров Н.А. Қонунгузори муҳофизати ҷиноятӣ дар солҳои соҳибистиқлолии Тоҷикистон // Аҳбори Суди конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон. №3, 2012. –С.46-48.
 22. Победкин А.В. Наука уголовного процесса // Юридическая наука: история и современность. – 2019. -№6. – С.19.
 23. Разыков Ш. К вопросу о шариате и применении его норм в дореволюционном Таджикистане // Вопросы уголовного права, прокурорского надзора, криминалистики и криминологии: Сб. 2. Душанбе, 1968. С. 26-44.
 24. Раҳмаджонзода Р.Р. Учение об уголовном преследовании в уголовном судопроизводстве Республики Таджикистан: дисс. ... докт.юрид.наук. Том 1. Душанбе, 2022.
 25. Раджабов С. Развитие совестского уголовно-процессуального законодательства в Таджикистане. Душанбе: Ирфон. 1974. 191 с. С. 31.
 26. Разыков Ш., Ушакова М.П. О кодификации уголовно-процессуального законодательства Таджикской ССР. В кн.: «Вопросы кодификации законодательства Таджикской ССР». Труды юридического факультета Таджикского государственного университета, 1958, вып. 7, т. 4, стр. 127-128.
 27. Собрание кодексов РСФСР. М., 1925. С. 727-799.
 28. Собрание кодексов Уз. ССР с изменением и дополнением по 1 июля 1929, г.Самарканд, 1929, ст. 467; АДМ ЧШС Тоҷикистон, ф.386, р.1. д. 195, в. 123.
 29. СУ Узбекской ССР. № 1-12, стр. 53.
 30. Собрание кодексов Узб. ССР с изменением и дополнением на 1-е июля 1929г., с.481-509.
 31. Тоҳиров Ф.Т. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон. Душанбе: Ирфон, 1994. 256 с.
 32. Таҳиров Ф.Т. История государства и права Таджикистана. Т.2. Часть 1. Душанбе, 2001. С. 473.

ЗАМИНАҲОИ ТАЪРИХИИ ЭҶЁ ВА ТАШАККУЛИ ТАҲҚИҚ ҲАМЧУН ШАКЛИ ТАФТИШОТИ ПЕШАКӢ

Дар мақолаи мазкур муаллиф бо дарназардошти таҳлили ҳамаҷонибаи марҳилаҳои таърихӣ, омӯзиши амиқи сарчашмаҳои илмӣ, маводи таҳқиқотҳои арзишманди илмӣ ва қиёси қонунгузори муҳофизати ҷиноятӣ заминаҳои таърихӣ пайдоиш ва рушди таҳқиқро ҳамчун шакли тафтишоти пешакӣ мавриди баррасӣ қарор додааст. Аз ҷумла, номбурда таъкид менамояд, ки рушди падидаи таҳқиқ дар Тоҷикистон ба замони барқарорсозии Ҳокимияти Шуравӣ рост меояд. Зеро баъди ғалабаи Инқилоби Бузурги

Сотсиалистии Октябр соли 1917 ва таъсиси Давлати Шуроҳо дар рушду пешрафти низоми давлатдорӣ ва қонунгузорӣ дар Тоҷикистон таҳаввулотӣ азим ба вуқӯ пайваст. Ба андешаи ӯ санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерин дар самти эҳё, танзими ҳуқуқӣ ва рушди таҳқиқ ҳамчун шакли тафтишоти пешакӣ саҳми назаррас доранд: Кодексҳои муҳофизати ҷиноятии ҶШФСР солҳои 1922 ва 1923; КМҶ ҚШС Ўзбекистон солҳои 1926 ва 1929; КМҶ ҚШС Тоҷикистон аз 25 августи соли 1935; КМҶ ҚШС Тоҷикистон соли 1961 ва КМҶ Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2009, ки 1 апрели соли 2010 ба ҳукми амал даромадааст. Таъкид карда мешавад, ки таҳқиқ аз замони пайдоиши худ ҳамчун василаи таъмини вазифаҳои муҳофизати ҷиноятӣ ва гузаронидани амалҳои таъхирнопазири тафтишӣ ба як шакли мустақили тафтишоти пешакӣ ташаккул ёфта, дар асоси қонунгузори муҳофизати ҷиноятӣ аз ҷониби мақомоти таҳқиқ нисбат ба парвандаҳои ҷиноятӣ, ки КМҶ ҚТ муайян кардааст, амалӣ карда мешавад. Нақши таҳқиқ ҳамчун шакли тафтишоти пешакӣ дар ҳалли вазифаҳои муҳофизати ҷиноятӣ назаррас арзёбӣ мешавад. Бо дарназардошти таҷрибаи пешқадами кишварҳои пешрафтаи дунё, ҳосатан таҷрибаи қонунгузори муҳофизати ҷиноятии кишварҳои узви Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил зарурати тақмили фаъолияти мақомоти таҳқиқ низ ишора мешавад.

Калидвожаҳо: муҳофизати ҷиноятӣ, таҳқиқ, шаклҳои таҳқиқ, пайдоиш ва рушди таҳқиқ, таҳқиқ дар муҳофизати ҷиноятӣ, қонунгузори муҳофизати ҷиноятӣ, истиснолияти давлатӣ ва рушди қонунгузорӣ.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ДОЗНАНИЯ КАК ВИДА ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ

В данной статье автор на основе всестороннего анализа исторических этапов, углубленного изучения научных источников, ценных научных материалов и сравнительного анализа уголовно-процессуальных законодательств рассмотрел исторические предпосылки возникновения и развития дознания как формы предварительного расследования. Автор утверждает, что развитие института дознания в Таджикистане связано со становлением Советской власти. Именно, после победы Великой Октябрьской Революции в 1917 году и образования Советского государства произошли коренные изменения и прогресс в сфере развития государственности и законодательства в Таджикистане. По его мнению, следующие нормативно-правовые акты сыграли важную роль в сфере возникновения, правового регулирования и развития дознания как формы предварительного расследования: УПК РСФСР 1922 и 1923 годов; УПК РСС Узбекской ССР 1926 и 1929 годов; УПК Таджикской ССР 1935 и 1961 годов и УПК Республики Таджикистан от 3 декабря 2009 года, который вступил в законную силу 1 апреля 2010 года. Отмечается, что со временем свое возникновение как механизм обеспечения задач уголовного процесса и проведения следственных действий дознание формировался как самостоятельная форма предварительного расследования, которая осуществляется органами дознания по уголовным делам уставленным УПК Республики Таджикистан. Роль органов дознания в сфере решения задач уголовного процесса оценивается значимой. С учетом передового опыта развитых стран мира, особенно опыта уголовно-процессуального законодательства государств-участников Содружества Независимых Государств обращается внимание на необходимость совершенствования дознания как формы расследования.

Ключевые слова: уголовный процесс, дознание, виды дознания, становление и развитие дознания, дознание в уголовном процессе, уголовно-процессуальное законодательство, государственная независимость и развитие уголовно-процессуального законодательства.

HISTORICAL BACKGROUND OF THE ARISE AND DEVELOPMENT OF INQUIRY AS A TYPE OF PRELIMINARY INVESTIGATION

In this article, the author, based on a comprehensive analysis of historical stages, in-depth study of scientific sources, valuable scientific materials and a comparative analysis of criminal procedural legislation, examined the historical background for the emergence and development of inquiry as a form of preliminary investigation. The author argues that the development of the institution of inquiry in Tajikistan is associated with the formation of Soviet power. Namely, after the victory of the Great October Revolution in 1917 and the formation of the Soviet state, fundamental changes and progress took place in the development of statehood and legislation in Tajikistan. In his opinion, the following legal acts played an important role in the emergence, legal regulation and development of inquiry as a form of preliminary investigation: the Code of Criminal Procedure of the RSFSR of 1922 and 1923; Code of Criminal Procedure of the RSS of the Uzbek SSR of 1926 and 1929; The Code of Criminal Procedure of the Tajik SSR of 1935 and 1961 and the Code of Criminal Procedure of the Republic of Tajikistan dated December 3, 2009, which came into force on April 1, 2010. It is noted that over time, its emergence as a mechanism for ensuring the tasks of the criminal process and conducting investigative actions, inquiry was formed as an independent form of preliminary investigation, which is carried out by the bodies of inquiry in criminal cases established by the Code of Criminal Procedure of the Republic of Tajikistan. The role of the investigative bodies in solving the problems of the criminal process is assessed as significant. Taking into account the advanced experience of developed countries of the world, especially the experience of criminal procedural legislation of the member states of the Commonwealth of Independent States, attention is drawn to the need to improve inquiry as a form of investigation.

Keywords: criminal process, inquiry, types of inquiry, formation and development of inquiry, inquiry in criminal proceedings, criminal procedural legislation, state independence and development of criminal procedural legislation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ғайратзода Раҳматулло Давлатбек* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷуи кафедраи ҳуқуқи судӣ ва назорати прокурорӣ. **Суроға:** 734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: (+992) 934-01-26-26

Сведения об авторе: *Гайратзода Рахматулло Давлатбек* – Таджикский национальный университет, соискатель кафедры судебного права и прокурорского надзора. **Адрес:** 734025, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 934-01-26-26

Information about the author: *Gayratzoda Rahmatullo Davlatbek* – Tajik National University, applicant for the Department of Judicial Law and Prosecutor's Supervision. **Address:** 734025, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: (+992) 934-01-26-26

Мирзозода Фархунда
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мусаллам аст, чаҳонишавӣ ҳамчун падидаи воқеияти муосир маҷмуи, тағйирот инкишофу рушд, пешравӣ, тамоюли сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, технологӣ, фарҳангист. Ин раванд дар охири асри ХХ пайдо шуда, тамоми соҳаҳои фаъолияти инсониятро фаро гирифта, миллатҳои чаҳонро бо робитаи ба ҳам нафъовар мепайвандад. Чуноне ки олими ҳуқуқшинос Богатирёв Валерий Викторович менависад: “давраи объективии инкишофи тамаддуни инсонист, ки бо пайдоиш ва дарки мушкилоти умумичаҳонӣ, ҷустуҷӯи роҳҳо ва усулҳои ҳалли онҳо тавассути эҷоди модели устувори иҷтимоии рушд вобастагӣ дорад” [5].

Пайдоиши истилоҳи “чаҳонишавӣ” бо номи сотсиологӣ амрикоӣ Р.Робертсон алоқаманд аст, ки соли 1985 аввалин шуда мафҳуми “чаҳонишавӣ”-ро шарҳ дод.

Ин мафҳуми дар сарчашмаҳо ҳамчун фароянде, ки дар радифи инқилоби иттилоотӣ дар чаҳон падидаи омадааст ва ҷомеаҳои гуногуни инсониро дар муносибатҳои рӯзафзун бо якдигар мепайвандад, шарҳ дода шудааст.

Дар адабиёти илмӣ таърифҳои зиёди чаҳонишавӣ вучуд дорад. Аз ҷумла, олимони хориҷӣ, чун Бек У., Ю.И. Семёнов, И.А. Гобозов, Рандалова О.Ю., Глебов Г.И., Милаева О.В., З. Бжезинский, Б. Геншел, Лукашук И.И., Б. Дикон, Г. Киссинджер, Г. Мартин, А. Мейнинг, Д. Ритцер, Ф. Фукуяма, К. Хаусхофер, Марченко М.Н. Мавзуи мазкурро мавриди баррасӣ қарор доданд.

Яке аз самтҳои омӯхташуда чаҳонишавии иҷтимоӣ иқтисодӣ мебошад. Ба омӯзиши самт асарҳои Л.И. Абалкин, Г.С. Батигин, И.Ю. Беляева, С.С. Веселовский, С.Ю. Глазев, А.Г. Грязнова, М.Г. Делягин, С.И. Долгов, В.Н. Захаров, А.Н. Илларионов, В.Л. Иноземцев, Э.Г. Кочетов, Д.С. Лвова, Д. М. Михайлов, А.Г. Мовсесян, Л.Ф. Обухова, В.К. Сенчагова, С.Н. Силвестрова, А.И. Уткин, И.П. Фаминский, Г.В. Широкова ва дигарон бахшида шудаанд.

Чаҳонишавиро ҳамчун яке аз аломатҳои равшани замони муосир ва натиҷаи имплантатсияи капитализми либералӣ, майл ба демократия, чандфарҳангсозӣ, гуногунрангӣ тавсиф менамоянд.

Тавре ки ҷомеашиноси маъруфи олмонӣ Улрих Бек менависад: “Бешубҳа, чаҳонишавӣ аз ҳама бештар истифодашаванда, возеҳтарин, эҳтимолан нофаҳмотарин, вале аз ҷиҳати сиёсӣ таъсирбахштарин (шиор, силоҳ дар баҳс) ба ҳисоб рафта, дар солҳои охир ва дар ояндаи наздик чунин боқӣ хоҳад монд” [4,с.40].

Ю.И. Семёнов чаҳонишавиро ҳамчун “тағйири системаи чаҳонии организмҳои иҷтимоӣ-таърихӣ ба як организмҳои иҷтимоӣ-таърихӣ чаҳонӣ” муайян мекунад [20,с.510]. Муаллифи сатрҳо дар ин ҳолат, фаъолияти организмҳои иҷтимоӣ-таърихӣ тобеияти одамро ба ҳокимияти ҷамъиятӣ дар назар дорад. Ба ибораи дигар, чаҳонишавӣ консентратсияи идоракунии инсоният аст.

Олими дигар И.А. Гобозов чунин менависад: “Чаҳонишавӣ ин афзоиши шадиди равандҳои интегратсионӣ мебошад, ки дар миқёси чаҳонӣ тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятиро фаро мегирад: иқтисодиёт, сиёсат, фарҳанг, иттилоот ва ғайра” [9].

Аммо, ҳарду таъриф расмӣ буда, моҳияти иҷтимоии равандҳои чаҳонишавиро инъикос намекунанд. Дар ҷойи дигар И.А. Гобозов менависад, ки чаҳонишавӣ шакли нави сиёсати мустамликавӣ мебошад, ки аз ҷониби давлатҳои империалистии муосир амалӣ мегардад [10,с.5]. Бо вучуди нуктаҳои зикршуда, таъриф номукамал аст. Шояд муаллиф замони пас аз фурупошии Иттиҳоди Шуравиро дар назар дорад, ки чаҳонишавӣ ҳамчун раванд ба тамоми инсоният аз ҷониби Ғарб маҷбуран таҳмил шуд. Антитезаи чаҳонишавӣ “интернатсионализатсия, яъне байналмилалӣшуда” ҳамчун раванди объективии рушди ҷомеаи инсонӣ мебошад, ки истилоҳи “интернатсионализатсия”, “ҳама чиз(!) равандҳои ҳамгироӣ дар соҳаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ, давлатӣ, фарҳангӣ ва дигар соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятиро фаро мегирад”. Чунин таъриф ба такмил ниёз дорад.

Падидаи ҷаҳонишавӣ натиҷаи ҷараёни объективии таърих аст, раванде, ки аз он канорагирӣ кардан ғайриимкон аст. Ба андешаи Рандалова О.Ю., "таърихан, ин зухуроти тамоюлҳои умумии худтанзимкунӣ, афзоиши гуногунрангӣ ва мураккабии ташкили ҷомеа мебошад, ки нисбат ба сохтори ташаккулёбанда нисбатан бетафовут аст" [19,с.41-43].

Дар асарҳои олимони Глебов Г.И., Милаева О.В. ҷаҳонишавӣ ҳамчун раванди ҳамгироӣ ва муттаҳидсозии иқтисодӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва динии ҷаҳон фаҳмида мешавад [7,с.98].

Марченко М.Н. Ҷаҳонишавиро ҳамчун ҳамгироии системавӣ, бисёрҷанбаи институтҳои гуногуни давлатӣ-ҳуқуқӣ, иқтисодӣ-молиявӣ ва иҷтимоӣ-сиёсии ҷаҳон, ғояҳо, принципҳо, робитаҳо, арзишҳои ахлоқӣ-сиёсӣ, моддӣ ва арзишҳои муносибатҳои гуногун дар назар дорад [17,с.12-13].

Олими дигар Лукашук И.И. изҳор мекунад, ки "ҷаҳонишавӣ раванди ҷаҳонӣ аст ва ташкилоти миллии иҷтимоӣ иқтисодиро ба системаи ягонаи иқтисодии ҷаҳонӣ ва ҷамъияти мепайвандад" [13]. Таърифи зикршуда, ба андешаи мо, ба қадри кофӣ умумӣ аст. Профессор М.Г. Делягин – муовини раиси Кумитаи Думаи давлатии Русия оид ба сиёсати иқтисодӣ, зери мафҳуми ҷаҳонишавӣ "раванди ташаккули зудрушдкунандаи минбаъдаи фазои ягонаи умумиҷаҳонии молиявӣ ва иттилоотӣ дар асоси технологияҳои нав, асосан компютерӣ"-ро мефаҳмад. Моҳияти ҷаҳонишавӣ дар ҳамгироӣ аст, ки ба эҳтимоли зиёд марҳилаи муосир ва олии онро ифода мекунад. Ба андешаи мо дар ҳар як таърифе, ки аз ҷониби олимони пешниҳод гардидааст, умумият ва ифодаи мукаммалу номукаммали мафҳум вучуд дорад.

Бояд тазакурр дод, ки байни олимони дар мавриди зухури ҷаҳонишавӣ низ ихтилофи назар вучуд дорад. Баъзе олимони раванди ҷаҳонишавиро табиӣ ва ноғузир меҳисобанд, дигарон мақсаднок, дигарон дар бораи омезиши тамоюлҳои гуногун сухан мегӯянд. Баъзеҳо дар ин равандҳо фаъолияти мақсаднок ва "харобиовар"-и гурӯҳи хурди кишварҳои манфиатдорро мебинанд, дигарон онҳоро объективӣ, кушода ва мутақобилан судманд мешуморанд. Дигарон нишон медиҳанд, ки сарфи назар аз табиати муайян, ғайридавлатӣ ва табиӣ равандҳои ҷаҳонишавӣ, онҳо то имрӯз самти муайян доранд ва ба манфиати баъзе давлатҳо қисман ҳамоҳанг карда мешаванд [6].

Гурӯҳи дигар сабаби асосии зухури ҷаҳонишавиро иқтисодиёт мекӯнанд. Яқҷояшавии иқтисодиёти миллии ба системаи ягонаи иқтисодии ҷаҳонӣ (шабака), ки дар асоси принциби вобастагии глобалӣ сохта шудааст, мушоҳида мешавад. Ҷаҳонишавӣ гузариши ҳокимиятро аз субъектҳои давлатӣ ба субъектҳои иқтисодӣ нишон медиҳад [21]. Ба ибораи дигар, давраи ҷаҳонишавии иқтисодиёт ҳамзамон давраи маҳалликунонии (локализация) сиёсат аст. Ва бояд таъкид кард, ки ҷаҳонишавии иқтисодиёт ба ҷаҳонишавии ҳуқуқ оварда мерасонад. Сохтори нави иқтисодии ҷаҳон дигар аз механизмҳои қаблан муқарраршудаи танзими ҳуқуқӣ қаноатманд нест. Вақте ки "ҷеҳраи ҷаҳон" тағйир ёфт, зарур аст, ки ҳуқуқ низ тағйир ёбад [15].

Бояд қайд кард, ки дар робита ба пайдоиши ин раванд дар байни олимони ақидаҳои гуногун вучуд доранд.

Ҳарчанд ки дар боло иброз доштем, ки ҷаҳонишавӣ **охирӣ асри XX пайдо шудааст, вале олимони соҳаҳо** мавҷудияти баъзе хусусиятҳои ҷаҳонишавиро аллақай дар замони қадим мушоҳида кардаанд. Сарчашмаҳои ҷаҳонишавии муосир дар асрҳои XII-XIII пайдо мешаванд. Бо рушди муносибатҳои бозорӣ (капиталистӣ) дар Аврупои Ғарбӣ рушди босуръати тичорати аврупоӣ ва ташаккули "иқтисоди ҷаҳонии аврупоӣ" (мувофиқи таърифи Валлерштейн) оғоз ёфт. Пас аз як қаме қоҳиш дар асрҳои XIV-XV ин раванд дар асрҳои XVI-XVII идома меёбад. Ҳамзамон, дар ин асрҳо рушди устувори иқтисодӣ дар Аврупо бо муваффақиятҳои баҳрӣ ва кашфиётҳои ҷуғрофӣ омезиш ёфт. Дар натиҷа, тоҷирони португалӣ ва испанӣ ба саросари ҷаҳон роҳ ёфта, ба мустамликасозии Амрико шуруъ карданд. Дар асри XVII ширкати Ҳиндустони Шарқии Голландия, ки бо бисёр кишварҳои Осиё муносибатҳои тичоратӣ ба роҳ монда буд, аввалин ширкати аслии байнимиллӣ гардид. Дар асри XIX саноатикунонии босуръат ба афзоиши тичорат ва сармоягузорӣ байни қудратҳои аврупоӣ, мустамликаҳои онҳо ва ИМА оварда расонд.

Мафҳуми "ҷаҳонишавӣ" (дар маънои "тиҷорати интенсивии байналмилалӣ") ҳанӯз аз ҷониби Карл Маркс истифода шудааст, ки дар яке аз номаҳои ба Энгелс дар охири

солҳои 1850 қайд менамояд, ки ҳоло бозори ҷаҳонӣ дар асл вучуд дорад. Бо ворид шудани Калифорния ва Чопон ба бозори ҷаҳонӣ ҷаҳонишавӣ ба амал омад. Ин нақши пешбари тичорати байналмилалӣ дар равандҳои ҷаҳонишавӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки ҷаҳонишавии қаблӣ, ки дар давраи Маркс оғоз ёфта буд, солҳои 1930-ум, пас аз он ки ҳамаи кишварҳои пешрафта ба сиёсати пуштибонии шадид гузаштанд, ба поён расид ва боиси коҳиши шадиди тичорати байналмилалӣ гардид.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо, дар даҳсолаҳои аввали асри XX раванди ҷаҳонишавӣ идома ёфт, ки ҳатто Ҷанги якуми ҷаҳон ба он монанд шуда натавонист. Дар маҷмӯъ, дар давраи аз соли 1815 то 1914 ҳаҷми содироти умумии кишварҳои Аврупо тақрибан 40 маротиба афзоиш ёфт. Аммо афзоиши тичорати байналмилалӣ дар солҳои 1920 назаррас буд, ки ҳатто тичорати хориҷии кишварҳои Аврупои Ғарбӣ озод карда шуда буданд. Коҳиши ҷаҳонишавӣ дар солҳои 1930-ум, бо ҷорӣ кардани бочҳои баланди воридотӣ аз ҷониби қудратҳои пешрафтаи ғарбӣ дар солҳои 1930-1931 ба амал омад.

Пас аз Ҷанги дуҷуми ҷаҳон ҷаҳонишавӣ барқарор шуд. Ба он такмилдиҳии технология мусоидат кард, ки ба интиқоли босуръати баҳрӣ, роҳи оҳан ва ҳавоӣ, инчунин дастрасии алоқаи байналмилалӣ телефонӣ оварда расонд. Масалан, соҳибкори амрикоӣ Малколм Маклин ва муҳандис Keith Tantlinger системаи контейнерҳои муосири интермодалиро таҳия карданд ва аввалин интиқолро моҳи апрели соли 1956 анҷом доданд.

Ногуфта намонад, ки олими рус Богатирёв Валерий Викторович раванди ҷаҳонишавиро дар таърихи ин падида ба ҷор марҳилаи асосӣ ҷудо мекунад:

Марҳилаи I ба асрҳои XVI-XIX рост меояд. Ин давраи кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ, инқилоби саноатӣ, ташаккули бозори ҷаҳонӣ ва пайдоиши ҳамкориҳои байналмилалӣ тичоратӣ иқтисодиро дар бар мегирад.

Марҳилаи II нимаи аввали асри XX, ки бо ташаккули империализм, тақсимои ҷаҳон, ду ҷанги ҷаҳонӣ, ташкили Лигай Миллатҳо, пайдоиши ҳаракатҳои озодихоӣ миллӣ дар кишварҳои мустамликавӣ ва ҳукмронии умумии капитализми давлатӣ-монополистӣ оварда расонд, тавсиф карда мешавад.

Марҳилаи III аз нимаи дуҷуми асри XX оғоз меёбад, яъне аз лаҳзаи сукути системаи мустамликавии империализм ва пайдоиши гурӯҳи калони давлатҳои ҷавони мустақил, ташкили СММ ва тавсеаи вазифаҳои он, пайдоиш ва паҳншавии босуръати корпоратсияҳои фаромиллӣ (ТНК), ташкили мақомоти пулию молиявии болоимиллӣ (ХБА, Бонки Ҷаҳонӣ ва ғайра), таъсиси НАТО, СҶТ, Клуби Рим ва дигар ташкилотҳои байналмилалӣ мебошад.

Марҳилаи IV асрҳои XX ва XXI-ро дар бар гирифта, ба он афзоиши низоъҳо на аз рӯи принсипи синфӣ ё этникӣ, балки низои глобалии байни Шарқ ва Ғарб, инчунин Ҷануб ва Шимол хос аст.

Мувофиқи тадқиқоти В.В. Богатирёв, таъсири ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ дар се самти асосӣ ба амал меояд: дар марҳилаи ҳуқуқсозӣ, қонунгузорӣ ва дар манбаҳои ҳуқуқ [5, с.23].

Айни замон, бояд иқрор шуд, ки дарки раванди ҷаҳонишавӣ хеле дер дар солҳои 60-уми асри XX ба амал омад. Ин ба хусусиятҳои тафаккури инсонӣ вобаста аст, ки А.Н. Чумаков онро “таъсири дердаркшуда” номидааст. Албатта, ҳар як зухурот дар ҳаёт сабабҳои худро дорад. Дар илми муосир сабабҳои пайдоиши ҷаҳонишавиро аллакай муайян кардаанд. Ба монанди геополитикаи нави ҷаҳонӣ асри XX, афзоиши мубодилаи ҷаҳонӣ иқтисодӣ, инқилоби компютерӣ, озодсозии биржаҳои фондӣ, рушди демократия ва либерализм, пайдоиши шаклҳои нави шуғл ва ғайра.

Таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ба ҳуқуқ яке аз тамоюлҳои илмии солҳои охир мебошад, ки дар ин масъала шумораи зиёди монографияҳо ва мақолаҳои концептуалӣ нашр шудаанд.

Даҳсолаҳои охир дар адабиёти ҳуқуқӣ асарҳои пайдо шудаанд, ки муаллифони онҳо ба ҷанбаҳои ҳуқуқии ҷаҳонишавӣ дахл намудаанд. Махсусан, ба таҳқиқи ҷанбаҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ ва концептуалии рушди низоми ҳуқуқии ФР дар шароити ҷаҳонишавӣ корҳои А.М. Величко, А.В. Никитин, Т.В. Никифоров, П.Ф. Пашкевич, А. ва дигаронро бахшида шудаанд.

Мушкилоти муҳимми назариявӣ-ҳуқуқӣ, аксиологӣ ва методологии тағйирёбии ҳуқукии шароити ҷаҳонишавӣ дар асарҳои А.С. Автономов, С.Ф. Афанасев, М.И. Байтин, В.П. Беляев, Е.В. Вавилин, А.М. Величко, А.Г. Дугин, И.А. Иванников баррасӣ шудаанд. Дар заминаи сиёсати ҳуқуқӣ ин мушкилотро олимони А.В. Малко, Н.И. Матузов, А.Ю. Мордовсев, А.И. Овчинников, А.А. Павлушина, М.П. Петров, Н.В. Путило, А.В. Поляков, В.А. Рудковский, О.Ю. Рибоков, Г.Г. Арутюнян ва дигарон ба қадри кофӣ пайғирӣ намуданд.

Бояд зикр намуд, ки ҳангоми ҷустуҷӯи ҳалли мушкилоти ҷаҳонишавӣ, олимони ба мероси бойи маънавии умумиҷаҳонӣ, ки аз наслҳои гузаштаи инсоният ба даст омадаанд, таъҷиб мекунад ва донишу таҷрибаи ҳуқукии миллии худро истифода мебаранд. Мероси маънавии умумиҷаҳонӣ дониши қонунҳои рушди табиат ва ҷомеа (илм), эҳсоси дарки ҷаҳони атроф (фарҳанг), маҷмуи қоидаҳои муошират (ахлоқ), идеалҳо ва анғезаҳои фаъолият (идеология ва дин), системаи танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ (ҳуқуқ ва ахлоқ), усулҳо ва шаклҳои интиқоли мероси маънавий аз насл ба наслро дар бар мегирад.

Дар робита ба мероси ҳуқукии миллии, дар лаҳзаи таҳаввулотии муосир зарурати аз нав арзёбӣ кардани баъзе муқаррароти он ба миён меояд, ки бо воқеияти объективӣ муҳолифат мекунад ва дар тағйири парадигмаҳои илмӣ-ҳуқуқӣ, навсозии арзишҳои дар ҳуқуқ мавҷудбуда, суқути арзишҳои пешина ва ташаккули идеалҳои нав, ҷустуҷӯи роҳҳои самаранокӣ ҳуқукии танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ, тағйироти инқилобӣ дар таълими ҳуқуқӣ ифода меёбанд. Азнавбаҳодихии мероси ҳуқукии миллии як раванди тулонӣ аст. Ба он ғурупошии стереотипҳои маъмулии тафаккур ва рафтор, пайдоиши мавқеаҳои алтернативӣ, эҳёи ақидаҳои деринаи фаромӯшшуда ва азбайнрафта алоқаманд аст.

Ҳимояи ҳуқукии соҳибхитиярии давлатӣ аз таҳдидҳо ва ҷолишҳои ҷаҳонишавӣ ҳамчун мавзӯи баҳси фанӣ дар асарҳои С.А. Авакян, Б.Н. Бессонов, О.В. Братимов, В.В. Бузгалин, А.Н. Биков, Ю.М. Горский, М.Г. Делягин, С.И. Долгов, А.А. Коваленко инъикос ёфтаанд. Муносибати байни ҷаҳонишавӣ ва навсозии институтсионалии ҳуқуқ дар асарҳои Е.А. Лукашева, В.Я. Любашитс, Л.И. Никовская мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Механизмҳои ҳуқукии ҳимояи манфиатҳои миллии дар шароити ҷаҳонишавӣ аз ҷониби як қатор олимони Русия тадқиқ шуданд. Махсусан корҳои В.В. Богатирёв, Н.С. Бондар, В.П. Войтенко, В.Д. Зоркин, Р.А. Каламқарян, М.В. Карасев, И.Б. Кардашов, А.В. Кряжков, И.И. Лукашук, В.В. Мамонов, С.В. Михайлов, Н. Скабелкин, С.В. Степашин, Ю.А. Тихомиров, П.О. Халфин, И.А. Кучерков, Т.В. Воронина ва Т.Э. Шубертро номбар кардан бамаврид аст. Инчунин, дар омӯзиши падидаи мавриди назар монографияҳои М.Н. Марченко, С.В. Поленина, рисолаи доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор В.В. Сорокин "Глобалистикаи ҳуқуқӣ" (дар ду ҷилд), саҳми босазо доранд. Аммо, бояд иқрор шуд, ки бо вучуди таълифи асарҳо мавзӯи ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ хеле доманадор буда, масъалаҳои баҳсбарангез ва таҳлилношуда дар ин самт хеле зиёданд.

Таҳлилгарони равандҳои ҷаҳонишавӣ ба ду гурӯҳ тақсим шуданд. Гурӯҳи якум ҷаҳонишавиро падидаи мусбат меҳисобанд, гурӯҳи дуюм, баръакс, равандҳои ҷаҳонишавии ҷаҳонро танқид мекунад. Бидуни ин, муносибат ба ҷаҳонишавӣ субъективӣ аст ва на танҳо аз ин ё он нуқтаи назари умумисийёӣ ё конъюнктурии муҳаққиқ, балки аз он вобаста аст, ки ҷӣ гуна "манфиати" пешбинишудаи ҷаҳонишавӣ ба давлате, ки онро намояндагӣ мекунад, пайравӣ хоҳад кард.

Раванди ҷаҳонишавӣ наметавонист ба соҳаи ҳуқуқӣ таъсир нарасонад. Ҷаҳонишавӣ ба ташаккули на танҳо институтҳои нави ҳуқуқ, балки тамоми соҳаҳои ҳуқуқ, ба монанди ҳуқуқи байналмилалӣ баҳрӣ ё кайҳонӣ оварда мерасонад. Хусусияти аввалини ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ дар он аст, ки он ба таъсиси институтҳои нави ҳуқуқӣ ва соҳаҳои нави ҳуқуқ мусоидат мекунад. Г.Г. Арутюнян қайд мекунад, ки равандҳои ҷаҳонишавии ҷаҳонӣ бо ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ зич алоқаманданд ва бояд ҳамчун раванди ташаккули низоми нави умумиҷаҳонии меъёрҳои ҳуқуқӣ муайян карда шаванд, ки ҳамкориҳои глобалии байнидавлатиро дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеаи муосир ташкил ва таъмин мекунад. Ҳамзамон, дар ҷараёни он ҳуқуқи байналмилалӣ ва миллии, инчунин ҳуқуқи иттиҳодияҳои байналмилалӣ хоҷагидорӣ дар ҳолати вобастагии мутақобила қарор доранд [2].

Олимон И.А. Кучерков ва Т.В. Воронина ҷаҳонишавии ҳуқуқиро ҳамчун раванди эҷоди принципҳои ягонаи ҳуқуқӣ ва усулҳои танзими ҳуқуқӣ ва системаи татбиқи ҳуқуқ бо мақсади ташаккули низоми ягонаи ҳуқуқӣ ва механизмҳои болоимиллии танзими ҳуқуқӣ муайян мекунад [14,с.91-93].

Дар ҳақиқат, натиҷаи ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ бояд ташкили системаи ягонаи ҳуқуқ ва механизмҳои ягонаи танзими ҳуқуқӣ барои ҳамаи давлатҳо бошад. Ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ раванди ташкили фазои ҳуқуқии ҷаҳонӣ мебошад, ки дар он системаҳои ҳуқуқии миллий бояд аҳамияти худро гум накунад. Аммо, амалия нишон медиҳад, ки ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ байни давлатҳои ба як оилаи тамаддун тааллуқдошта сурат мегирад. Масалан, ташкили механизмҳои болоимиллии танзими ҳуқуқӣ дар Иттиҳоди Аврупо ғайриимкон мебуд, агар давлатҳои аъзои ин иттиҳод аз ҷиҳати фарҳангӣ, иқтисодӣ ва динӣ наздик намебуданд. Бо вучуди ин, ҳатто дар доираи Иттиҳоди Аврупо байни давлатҳо дар масъалаҳои механизмҳои миллии танзими ҳуқуқӣ ихтилофҳо ба вучуд меоянд.

Бо муайян кардани ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ ҳамчун раванди ҳамгироӣ ва муттаҳидсозии системаҳои ҳуқуқӣ, бо мақсади ташаккули системаи ягонаи ҳуқуқӣ ва механизмҳои болоимиллии танзими ҳуқуқӣ, мо метавонем дар бораи хусусиятҳои зерини ин раванд сухан гӯем:

1. Ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ ба таъсиси институтҳои нави ҳуқуқӣ ва соҳаҳои нави ҳуқуқ мусоидат мекунад.

2. Ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ дар давлатҳои ба як минтақаи ҷаҳон тааллуқдошта фаъолтар аст, он асосан хусусияти минтақавӣ дорад.

3. Ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ ба аксари унсурҳои низоми ҳуқуқии давлат ва соҳаҳои ҳуқуқ бидуни истисно таъсир мерасонад.

4. Ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ ба қонунигардонии муайяни тағйироти ҳуқуқии аз берун воридшуда ниёз дорад.

5. Дар ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ на танҳо давлатҳо, инчунин корпоратсияҳои фаромиллӣ ва дигар иттиҳодияҳои байнидавлатӣ қувваи бештар пайдо мекунад.

6. Хусусияти дигари ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ дар он аст, ки имрӯз меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ барои давлатҳо танҳо дар сурати розигии ҳуди давлатҳо қувваи ҳатмии ҳуқуқӣ мегиранд.

Хусусиятҳои асосии ҷаҳонишавиро олимон дар байналмилалӣ намудан ё интернационализатсияи бозорҳо, татбиқи фарҳанги ҷаҳонӣ, интернет ва телекоммуникатсия барои модели ҷаҳонӣ медонанд.

Раванди ҷаҳонишавӣ ба тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон таъсир мерасонанд, системаҳои ҳуқуқии давлатҳои миллий низ бо он мувоҷеҳ мегарданд.

Ҷаҳонишавии ҳуқуқ асосан тавассути ҷаҳонишавии шуури ҳуқуқӣ амалӣ мегардад.

Хулоса, мавзуи ҷаҳонишавии ҳуқуқ инъикоси тамоми самтҳои ҳуқуқӣ буда метавонад. Аз ҷумла, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқи инсон, ҳуқуқи инсон дар таърихи афкори сиёсӣ, механизмҳои миллий ва байналмилалӣ ҳифзи ҳуқуқи инсон, таҳдидҳои муосир ва ҳуқуқи инсон дар асри XXI, ҳуқуқ ва озодиҳои шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ғ.

Муқарриз: д.и.х. профессори ДМТ – Шарофзода Р.Ш.

АДАБИЁТ

1. Акилова М. Интеграция Республики Таджикистан в процессе глобализации / М. Акилова // Учёные записки. - С.189-201.
2. Арутюнян Г.Г. Правовая глобализация и некоторые тенденции развития конституционализма / Г.Г. Арутюнян // Московский юридический форум «Глобализация, государство, право, XXI век»: по материалам выступлений. – М., 2004.
3. Бжезинский З. Выбор: глобальное господство или глобальное лидерство / З.Бжезинский. – М., 2004.
4. Бек У. Что такое глобализация?: Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек. Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седелника. -М., 2001. -С. 40.
5. Богатырёв Валерий Викторович. Глобализация права. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук ВЮИ ФСИН. Россия, 2012 год.
6. Веселовский С.Я. Глобализация и новые контуры социальной политики // Глобализация и социальная политика развитых стран: сб. обзоров и рефератов / С.Я. Веселовский. – М., 2008.

7. Глебов Г.И. Современные международные отношения: учеб. пособие / Г.И. Глебов, О.В. Милаева. – Пенза: Изд. Пенз. гос. ун-та, 2010. – 98 с.
8. Грант М. Цивилизация Древнего Рима / М. Грант. Пер. с англ. И.Ю. Мартянова. – М., 2003. – С. 209.
9. Гобозов И.А. Социальная философия. Учебный словарь / И.А. Гобозов. – М., 2008.
10. Гобозов И.А. Государство и национальная идентичность: Глобализация или интернационализация? / И.А. Гобозов. – М., 20. – С. 5.
11. Жамсаев М.Б. Глобализация как закономерный результат исторического процесса и ее современные интерпретации / М.Б. Жамсаев, Э.Д. Чагдурова // Вестник Бурятского государственного университета. Философия, стр 3.
12. История древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй. Под ред. А.В. Седова. – М., 2004. – С. 42-44.
13. Лукашук И.И. Конституция России и международное право / И.И. Лукашук // Московский журнал международного права. 1995;(2):29-41. <https://doi.org/10.24833/0869-0049-1995-2-29-41> Марченко М.Н. Государство и право в условиях глобализации. – М.: Проспект, 2009. – С. 12–13.
14. Кучерков И.А. Правовая глобализация: понятие и сущность / И.А. Кучерков, Т.В. Воронина // Евразийский юридический журнал. – 2017. – № 4. – С. 91–93.
15. Mak V. Globalization, Private Law and New Legal Pluralism // New York University School of Law. – N.Y., 2015. P.
16. Малько А.В. Актуальные вопросы юридического образования и организации науки юридическое образование / А.В. Малько, А.Ю. Саломатин // Правоведение. – 2017. – №5(334). – С. 16.
17. Марченко М.Н. Государство и право в условиях глобализации / М.Н. Марченко. – М.: Проспект, 2009. – С.12–13.
18. Морозов Игорь Константинович. Особенности правовой глобализации в современном мире. Институт права ФГАОУ ВО «Волгоградский государственный университет», г. Волгоград.
19. Рандалова О.Ю. К проблеме изучения современного глобального развития / О.Ю. Рандалова // Вестник Бурятского государственного университета. Серия Философия. – 2012. – Вып. 6. – С. 41–43; 42.
20. Семенов Ю.И. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) / Ю.И. Семенов. – М., 2003. – С. 510.
21. Teubner G. Global private regimes: Neo-spontaneous law and dual constitution of autonomous sectors in world society? // https://www.jura.uni-frankfurt.de/42852650/global_private_regimes.pdf (дата обращения: 10.10. 2017).

РАВАНДИ ЧАҲОНИШАВӢ ВА САБАБИ ЗУҲУРИ ОН ДАР ҲУҚУКИ МУОСИР

Мақолаи мазкур ба баррасии раванди ҷаҳонишавӣ ва сабабҳои зуҳури он дар ҳуқуқи муосир бахшида шудааст. Асри XXI давраи нав дар таърихи тамаддуни инсонӣ ва ҷаҳонишавии бошиддати ҳамаи соҳаҳо, аз ҷумла ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ ба шумор рафта, таъсири раванди ҷаҳонишавӣ ба ҳуқуқ яке аз тамоюлҳои илмӣ соҳаҳои охир мебошад. Ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ ба таъсиси институтҳои нави ҳуқуқӣ ва соҳаҳои нави ҳуқуқ мусоидат менамояд. Муаллиф қайд менамояд, ки раванди ҷаҳонишавӣ ба тамоми соҳаҳои фаъолияти инсон таъсир мерасонанд ва системаҳои ҳуқуқии давлатҳои миллии низ бо он мувоҷеҳ мегарданд. Ҷаҳонишавии ҳуқуқ асосан тавассути ҷаҳонишавии шуури ҳуқуқӣ амалӣ мегардад. Хулоса, мавзӯи ҷаҳонишавии ҳуқуқ инъикоси тамоми самтҳои ҳуқуқӣ буда метавонад. Аз ҷумла, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқи инсон, ҳуқуқи инсон дар таърихи афкори сиёсӣ, механизмҳои миллии ва байналмилалӣ ҳифзи ҳуқуқи инсон, таҳдидҳои муосир ва ҳуқуқи инсон дар асри XXI, ҳуқуқ ва озодиҳои шахсӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ғ.

Калидвожаҳо: ҷаҳонишавӣ, хусусиятҳои ҷаҳонишавӣ, ҷаҳонишавии ҳуқуқӣ, падидаи ҳуқуқӣ, раванди ҷаҳонишавӣ, пешравиҳои ҷомеа, инъикоси воқеият, муттаҳидшавии тамаддунҳо, ҳуқуқи байналмилалӣ, моҳияти ҷаҳонишавӣ.

ПРОЦЕСС ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ПРИЧИНЫ ЕЕ ПРОЯВЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ПРАВЕ

Данная статья посвящена рассмотрению процесса глобализации и причин его проявления в современном праве. XXI век – это новый период в истории человеческой цивилизации и интенсивная глобализация всех сфер, включая правовую глобализацию, а влияние процесса глобализации на право является одной из научных тенденций последних лет. Правовая глобализация способствует становлению новых правовых институтов и новых областей права. Автор отмечает, что процесс глобализации затрагивает все сферы человеческой деятельности, а также правовые системы национальных государств. Глобализация права реализуется главным образом через глобализацию правового сознания. В заключение отметим, что тема глобализации права может быть отражением всех правовых сфер. В частности, международно-правовые документы в области защиты прав человека, права человека в истории политической мысли, национальные и международные механизмы защиты прав человека, современные угрозы и права человека в XXI веке, личные, политические, экономические, социальные, культурные права и свободы и т.д.

Ключевые слова: глобализация, характеристики глобализации, правовая глобализация, правовое явление, процесс глобализации, прогресс общества, отражение действительности, интеграция цивилизаций, международное право, сущность глобализации.

THE PROCESS OF GLOBALIZATION AND THE REASONS FOR ITS MANIFESTATION IN MODERN LAW

This article is devoted to the consideration of the process of globalization and the reasons for its manifestation in modern law. The 21st century is a new period in the history of human civilization and intensive globalization of all spheres,

including legal globalization, and the influence of the globalization process on law is one of the scientific trends of recent years. Legal globalization contributes to the formation. new legal institutions and new areas of law. The author notes that the process of globalization affects all spheres of human activity, as well as the legal systems of national states. The globalization of law is realized mainly through the globalization of legal consciousness. In conclusion, we note that the topic of globalization of law can be a reflection of all legal spheres. In particular, international legal documents in the field of protection of human rights, human rights in the history of political thought, national and international mechanisms for the protection of human rights, modern threats and human rights in the 21st century, personal, political, economic, social, cultural rights and freedoms and etc.

Keywords: globalization, characteristics of globalization, legal globalization, legal phenomenon, process of globalization, progress of society, reflection of reality, integration of civilizations, international law, essence of globalization.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Фархунда Мирзозода* -Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Сведения об авторе: *Фархунда Мирзозода* – Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17

Information about the author: *Farkhunda Mirzozoda* – Tajik National University, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17

Раҷабзода Хайём Раҷаб
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мафҳуми андоз аз ҷумлаи мафҳумҳои васеъ паҳшуда дар сатҳи илми ҳуқуқи муосир мебошад, ки дар таъмини устувории пояҳои давлатдорӣ, рушди соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъиятӣ ва иҷрои вазифа ва ҳадафҳои дар назди давлат гузошташуда қарор дорад.

Андешаҳо перомуни мафҳум ва моҳияти андоз дар сарчашмаҳои илмӣ гуногунанд. Дар фаҳмиш ва мафҳуми андоз хусусияти ҳатмӣ будани он мавқеи марказӣ дорад ва муаллифон низ категорияи мазкурро дар иртибот бо он тавзеҳ додаанд. Чуноне Л.В. Ходский иброз менамояд, «андоз – ин пардохтҳои ҳатмии хусусияти доимӣ мебошад, ки аз ҷониби мақомоти марказӣ ва ё мақомоти худидоракунии маҳаллӣ аз аҳоли ба ғайри давлат сарфи назар аз ин ё он намуди хизматрасониҳои махсуси хусусӣ, новобаста аз муассисаҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ аз пардохткунандагонӣ дахлдор ситонида мешавад» [13,с.121]. Ба андешаи М.Н. Соболев, «андоз – пардохтҳои ҳатмӣ мебошад, ки аз ҷониби давлат ва ё мақомоти ваколатдори оммавӣ-ҳуқуқӣ бо мақсади пиёда намудани талаботи умумидавлатӣ ситонида мешавад» [12,с.121].

Ҳамзамон, бо назардошти хусусияти ҳатмӣ доштани андоз муҳаққиқ И.И. Кучеров иброз менамояд, ки «андоз – шакли ҳуқуқи ба шахсони воқеӣ ва ташкилотҳо вогузор намудани уҳдадорӣ ҷиҳати иштирок дар ташаккулёбии фонди маблағҳои умумӣ (бучет) барои рӯйпӯш намудани хароҷотҳои аҳаммияти ҷамъиятӣ дошта бо шартҳои фардии бебозгашт ва беподош, мебошад» [9,с.28]. Калашникова Е.Б. ва Емелшина К.А бошанд, онро пардохти ҳатмӣ ва инфиродӣ меҳисобанд, ки ба таври қонунӣ муайян гардида, аз ҷониби доираи муайяни шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар шакли маблағҳои пулӣ барои дастгирии молиявии хароҷоти умумии давлат пардохта мешавад [10,с.169].

Мафҳум ва мазмуни андоз дар сарчашмаҳои илмӣ ватанӣ низ инъикоси худро ёфтааст, ки муҳаққиқон бо назардошти вижагиҳои хоси қонунгузориҳои милли ва андешаҳои муаллифӣ онро баҳои ҳуқуқӣ додаанд. Масалан, профессор А.Д. Гафурзода дар монографияи илмӣ худ моҳияти андозро ҳамчун пардохт бо чунин аломатҳо тавсиф додааст: яқум, он бо гузариши ҳуқуқи моликияти аз андозсупоранда ба давлат алоқаманд аст; дуюм, супорандаи андоз ҳама вақт молики моликияти мебошад, ки он дар шакли пардохти андозӣ баромад мекунад; сеюм, пардохткунанда бе ягон ҷуброннамоӣ аз ҳуқуқи моликияти худ маҳрум мегардад; чорум, ҳангоми мавҷудияти объекти андозситонӣ, ки шароит барои супоридани андоз барои андозсупоранда фароҳам меоварад, уҳдадориҳои супоридани андози дахлдор ба манфиати давлат ба миён меояд [7,с.171].

Дар сарчашмаи дигари ватанӣ оварда шудааст, ки «андоз пардохтест, ки ба бучети давлатӣ гузаронида шуда, даромади давлатро ташкил дода, бо анҷом додани он, моликияти андозсупоранда ба моликияти давлатӣ мубаддал мегардад, яъне ҳуқуқи моликияти хусусии супорандаи андоз нисбати маблағҳои ба сифати андоз пардохта қатъ гардида, ба ин маблағҳо ҳуқуқи моликияти давлатӣ пайдо мешавад» [14,с.27].

Дар сатҳи илми муосир категорияи «андоз» ба мазмуни иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, фалсафӣ ва ғ. [15,с.34] муайян гардидааст, ки дар доираи таҳқиқот категорияи мазкур асосан ба мазмуни ҳуқуқӣ баррасӣ мегардад. Табиати ҳуқуқи андоз дар он ифода мегардад, ки он инъикосгари муносибатҳои муайяни ҷамъиятӣ аст, ки тавассути меъёрҳои ҳуқуқӣ танзим мегарданд. Бо назардошти табиати ҳуқуқи андоз О.В. Качур дуруст иброз намудааст, ки «андоз – ин низоми муносибатҳои ҳуқуқи андозсупоранда бо давлат дар асоси қонуният, ҳатмият ва беподош мебошад» [8,с.113]. Муносибатҳое, ки вобаста ба андоз ба миён меоянд, дорои хусусиятҳои ба худ хос буда, табиати императивиро дар худ таҷассум менамоянд. Маҳз яке аз тафовутҳои муҳимтарини муносибатҳои андозӣ ҳамчун намуди муносибатҳои ҳуқуқӣ дар табиати болозикри он ифода мегардад. Ин табиат ва ё хусусияти муносибатҳои андозӣ моҳияти андозро нишон медиҳанд, ки хусусиятҳои дигари андоз маҳз дар заминаи он муайян мегарданд.

Табиати ҳатмӣ будани андоз дар қонунгузории кишварҳои муосир низ таҷассуми худро ёфтааст. Махсусан кишварҳои пасошуравӣ, ки низоми ҳуқуқии ҳамшабеҳ доранд, мафҳуми андозро бевосита бо табиати зикршудаи он пешбинӣ намудаанд. Чунончи, тибқи Кодекси андози Ҷумҳурии Молдова, «андоз (боҷ) пардохти ҳатмӣ эътироф мегардад, ки дорои хусусияти беподош ва бо амали муайян ва мушаххаси мақоми ваколатдор ва шахсони мансабдори он алоқаманд намебошад, ки аз ҷониби андозсупоранда пардохта мешавад» [3]. Кодекси андози Гурҷистон муқаррар мекунад, ки «андоз – ҳиссаи пулии ҳатмӣ ва бешарт ба бучет мебошад, ки аз ҷониби андозсупоранда вобаста ба уҳдадории пардохти хусусияти беподош пардохта мешавад» [5]. Мувофиқи муқаррароти Кодекси андози Ҷумҳурии Арманистон, «андоз – маблағи ҳатмӣ ва беподош мебошад, ки аз ҷониби андозсупорандагон ба бучети давлатии Ҷумҳурии Арманистон ва (ё) ҷома тибқи тартиби муқаррарнамудаи Кодекс дар ҳаҷм ва муҳлат бо мақсади қонессозии талаботи давлатӣ ва (ё) ҷамъиятӣ пардохта мешавад» [6].

Қонунгузории андози баъзе давлатҳо бо вучуди дар мафҳуми андоз пешбинӣ накардани хусусияти ҳатмӣ будани он моҳиятан ин хусусиятро муқаррар намудаанд. Масалан, мутобиқи Кодекси андози Ҷумҳурии Ўзбекистон, «андоз ҳамчун пардохти муқаррарнамудаи Кодекси андоз фаҳмида мешавад, ки ба бучети давлатӣ ва ё фонди мақсадноки давлатӣ пардохта мешавад» [4]. Дар ин мафҳум пардохт шудани он ифодагари ҳатмӣ будани андоз мебошад.

Қонунгузории андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти хусусиятҳои миллӣ ва рушди кишвар ташаккул ёфта, андозро чун пардохти ҳатмӣ тавсиф намудааст. Тавре маълум аст, санади асосии танзимкунандаи муносибатҳои андозӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Кодекси андоз ба ҳисоб рафта, яқчанд маротиба таҳия ва қабул гардидааст, ки муқаррар намудани хусусияти ҳатмӣ будани он ҷузъи таркибии мафҳуми андоз дар онҳо ба шумор меравад. Кодекси ҳоло амалкунандаи андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли 2021, №1844 низ андозро чун пардохти ҳатмӣ муқаррар намудааст. Тибқи он, «андоз пардохти ҳатмии муқаррарнамудаи Кодекси мазкур ба бучет мебошад, ки ба андозаи муайян амалӣ гардида, хусусияти ҳатмии бебозгашт ва беподош дорад (ба истиснои андози иҷтимоӣ)» [1].

Дар сатҳи конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусияти ҳатмӣ будани андоз ҷойгоҳи хос дорад. Чуноне, таҷрибаи ислоҳоти конститусионии кишвар шаҳодат медиҳад, хусусияти ҳатмигии андоз дар Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври хос ташаккул ёфтааст. Дар иртибот бо мустаҳкамсозии конститусионии чунин хусусият ба Қонуни асосӣ ислоҳот ворид гардидааст. Яъне, дар тағйири иловаҳои ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 майи соли 2016 воридгардида яке аз ислоҳоти асосии бамиёномада маҳз нисбат ба масъалаи мазкур буд. Яъне, то ислоҳоти конститусионии мазкур додани андозҳо ҳамчун вазифаи ҳар як кас пешбинӣ гардида буд. Бо ворид намудани тағйири иловаҳо аз санаи мазкур «вазифаи ҳар як кас» ба калимаи «ҳатмист» иваз гардид [2], ки ин ҳолат мазмун ва табиати андозро мукамал ва мустаҳкам намуд.

Дарвоқеъ, чуноне аз гуфтаҳои боло бармеояд, дар тавсифи андоз ҳамчун категория ва мафҳуми ҳуқуқӣ хусусияти ҳатмӣ будани он дар меҳвари асосӣ қарор дорад. Таърихан низ андоз хусусияти ҳатмӣ будани худро нигоҳ дошта, дар ҳама давраи замон таҳти таваҷҷуҳи аввалиндараҷаи давлат қарор дошт. Андоз ҳамчун пардохти ҳатмӣ дар асоси меъёрҳои қонунгузорӣ муқаррар гардида, дар ин замина фазо ва ё муносибати муайян миёни субъектони дахлдор ва давлат падида меояд. Дар алоқамандӣ бо ин, андоз ба сифати унсури пайвастандаи шахсон (андозсупорандагон) ва давлат баромад менамояд. Тавре аз гуфтаҳои боло бармеояд, хусусияти ҳатмӣ будани андоз табиати императивии муносибатҳои андозиро инъикос намуда, мазмунан хусусияти ҳуқуқии маъмуриро дар худ таҷассум менамояд. Албатта, пардохти андоз ва муносибатҳои марбут ба он муносибатҳои ҳуқуқии маъмури буда, нисбат ба онҳо тадбирҳои гуногуни ҳуқуқии маъмури роҳандозӣ мегарданд.

Бояд тазаккур дод, ки мафҳуми муқаррарнамудаи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусияти ҳатмӣ будани андозро пешбинӣ намудааст, аммо ин хусусият дар мафҳуми он ду маротиба инъикос ёфтааст. Тибқи муқаррароти Кодекси мазкур, андоз ҳам

пардохти ҳатмӣ ва ҳам дорои хусусияти ҳатмидошта муайян шудааст. Ба назари мо, ин ду ҳолат мазмунан як маъниро ифода менамоянд. Ба ғайр аз ин, мафҳуми пешбиниамудаи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд такмил дода шавад, ки мазмун ва табиати андозро дар шакли том инъикос намояд. Чунки, дар мафҳуми муқаррарнамудаи Кодекси номбурда на ҳама хусусиятҳои он ифода ёфтаанд. Чунончи, аз ҷониби кӣ ва аз кадом объект супорида мешавад, ин хусусиятҳо дар мафҳуми мазкур инъикос нагардидааст.

Инчунин, дар мафҳуми андоз хусусияти бебозгашти андоз «ба истиснои андози иҷтимоӣ» пешбинӣ гардидааст, ки ба назари мо, ин ҳолат баҳснок аст. Яъне, мазмуни андози иҷтимоӣ дар он ифода мегардад, ки дар вақти таъини нафақа ба андозсупорандагон маблағи дар заминаи андози иҷтимоӣ ситонидашуда ба онҳо баргардонида мешавад. Аммо, дар таҷрибаи андозситонии андози иҷтимоӣ шахсоне дар ҷомеа ҳастанд, ки бе супоридани андози иҷтимоӣ нисбатан нафақа таъин мегардад. Ба монанди, шахсони маъюб, ки бе супоридани андози иҷтимоӣ аз ҷониби давлат ба онҳо нафақа таъин мегардад. Бинобар ин, ба назари мо, дар мафҳуми андоз, ки дар Кодекси андози ҚТ пешбиниӣ гардидааст, ҳолати «ба истиснои андози иҷтимоӣ» бо назардошти гуфтаи боло зарурат надорад.

Бо назардошти ин, чунин мафҳуми муаллифии андоз пешниҳод мегардад: «андоз - пардохти муқаррарнамудаи қонунгузории андоз ба бучети давлатӣ мебошад, ки дорои хусусияти ҳатмӣ, бебозгашт ва беподош мебошад, ки аз ҷониби андозсупорандагон вобаста ба фаъолияти муайян ва объектҳои дахлдор ситонида мешавад».

Дар шароити рушди идоракунии давлатӣ ва муносибатҳои маъмурӣ-ҳуқуқӣ андоз ва муносибатҳои андозӣ хусусияти маъмурӣ-ҳуқуқӣ дошта, ҳамчун объекти танзими маъмурӣ-ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад. Тавре зикр гардид, муносибатҳои мазкур табиати императивӣ дошта, муносибати миёни андозсупорандагон ва давлатро ифода мекунанд. Бо назардошти табиати маъмурӣ-ҳуқуқӣ доштани андоз ва муносибатҳои андозӣ муайян намудани хусусиятҳои андоз ба мақсад мувофиқ аст ва мо онҳоро муайян менамоем:

1. Андоз пардохти ҳатмӣ мебошад. Хусусияти мазкур дар боло мавриди баррасӣ қарор гирифтааст ва бояд зикр кард, ки хусусияти мазкур аввалиндараҷа буда, моҳиятан ифодагари он аст, ки шахсоне, ки ба сифати андозсупоранда муайян гардидаанд, уҳдадоранд, ки андозҳоро бо риояи шарту талаботи пешбиниамудаи қонунгузорӣ пардохт намоянд ва дар супоридани андоз имкони интиҳоби рафтори муайян ҷой надорад.

2. Андоз хусусияти бебозгашт дорад. Тавре аз мазмуни қонунгузории ҚТ ва кишварҳои хориҷӣ бармеояд, хусусияти мазкури андоз ифодагари он аст, ки андози иҷтимоӣ ба андозсупорандагон бозгашт намешавад.

3. Андоз хусусияти беподош дорад. Яъне, дар заминаи хусусияти мазкур андозсупоранда бо пардохти андоз бар ивази он ягон неъматӣ моддӣ дигарро ба даст намеорад. Яъне, давлат барои худ уҳдадориҳои иҷроӣ амали муайянро дар ҳолати супоридани андоз аз ҷониби андозсупоранда ба зимма надорад. Дар сарчашмаҳои илмӣ дар алоқамандӣ бо хусусияти мазкури андоз истилоҳи «беғонакунӣ» [11,с.150] муайян гардидааст, ки моҳиятан бебозгашт будани андозро ифода мекунад.

4. Андоз ба бучети давлатӣ равона мегардад. Ин хусусият ифодагари он аст, ки андозҳо ҳамчун пардохтҳои муқаррарнамудаи қонунгузорӣ на ба дигар ҷой (ба манфиати шахсони воқеӣ, ҳуқуқии дигар), балки ба бучети давлатӣ равона мегарданд.

5. Андоз муносибатҳои миёни андозсупорандагон ва давлатро инъикос менамояд. Яъне, давлат андозҳоро ҳамчун пардохт муайян намуда, маблағҳои муайян аз ҷониби андозсупорандагон ба давлат супорида мешаванд.

6. Андоз ва супоридани он табиати маъмурӣ-ҳуқуқӣ дошта, ҳамчун объекти идоракунии давлатӣ эътироф мегарданд. Яъне, мақомоти ваколатдори давлатӣ, ҳамчун мақомоти идоракунии давлатӣ, андозҳоро аз андозсупорандагон меситонанд ва нисбат ба супоридани андозҳо функцияҳои идоракунии давлатӣ амалӣ мегарданд.

7. Нисбат ба супоридани андозҳо тадбирҳои гуногуни маъмурӣ-ҳуқуқӣ, аз қабилӣ тадбирҳои хусусияти расмӣ ва юрисдиксионӣ маъмурӣ татбиқ мегарданд, ки субот ва танзимро дар ин самт таъмин менамоянд.

8. Дар ҳолатҳои муайян нисбат ба муносибатҳои андозӣ, махсусан ситонидани андозҳо тадбирҳои маҷбуркунии маъмурӣ-ҳуқуқӣ татбиқ мегарданд. Ин ҳолат бо хусусияти ҳатмӣ будани андоз алоқаманд аст, ки ҳангоми саркашӣ намудани андозсупорандагон аз супоридани андозҳо бо чораҳои маҷбуркунии маъмурӣ-ҳуқуқӣ, аз он ҷумла чораҳои маҷбуркунии маъмурӣ тайин карда мешаванд.

9. Андозҳо дар натиҷа баҳри қонъ сохтани талабот ва дигар ниёзҳои давлатӣ ва ҷамъиятӣ ва рӯйпӯш намудани хароҷотҳои аҳаммияти ҷамъиятидошта равона мегарданд [9,с.28].

Ҳамин тариқ, фаҳмиши андоз дар сарчашмаҳои илмӣ гуногун буда, ба таври расмӣ мафҳум ва моҳияти он аз қонунгузории танзимкунандаи муносибатҳои андозии давлат бармеояд, ки бо назардошти табиат ва хусусиятҳои асосии категорияи мазкур муайян гардидаанд.

Муқарриз: д.и.х. профессори ДМТ – Гафуров А.Д.

АДАБИЁТ

1. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23 декабри соли 2021, №1844. [Манбаи электронӣ]. Маҳзани мутамааркази иттилооти ҳуқуқии «Адлия» (санаи мурочиат: 5.07.2023).
2. Тағйиру иловаҳо ба Конституцияи (Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон. [Манбаи электронӣ]. www.tajembassy.ru (санаи мурочиат: 5.07.2012).
3. Кодекси андози Ҷумҳурии Молдова аз 24 апрели соли 1997, №1163. [Манбаи электронӣ]. www.https://continent-online.com/ (санаи мурочиат: 5.07.2023).
4. Кодекси андози Ҷумҳурии Ўзбекистон аз 25 декабри соли 2007, №ЗРУ-136. [Манбаи электронӣ]. www.onlain.zakon.kz (санаи мурочиат: 5.07.2023).
5. Кодекси андози Гурҷистон аз 17 сентябри соли 2010, №3591 [Манбаи электронӣ]. www.https://matsne.gov.ge/ru (санаи мурочиат: 5.07.2023).
6. Кодекси андози Ҷумҳурии Арманистон аз 1 ноябри соли 2016, НО-165-Н. [Манбаи электронӣ]. www.https://www.arlis.am/ (санаи мурочиат: 5.07.2023).
7. Гафуров А.Д. Формирование и развитие финансового права развивающихся стран (на примере Исламской Республики Афганистан, Исламской Республики Иран, Кыргызской Республики и Республики Таджикистан) / А.Д. Гафуров. – Душанбе, 2017. – С. 171 (381стр.).
8. Качур О.В. Дискуссионные вопросы сущности, функции и принципов налогов / О.В. Качур // Вестник ВГУ. Серия: Экономика и управление. – 2014. – №3. – С. 113.
9. Кучеров И.И. Новый концептуальный подход к определению налога / И.И. Кучеров // Финансовое право. – 2008. – № 1.
10. Калашникова Е.Б., Емельшина К.А. Понятие «налог» в Российском праве. Самарский государственный экономический университет. [Электронный ресурс]. E-mail: kalashnikova-helen@yandex.ru, emelshina.k@yandex.ru. file:///C:/Users/User/Downloads/elibrary_43940449_29163949.pdf;
11. Осетрова Н.И. К вопросу о сущности и определении налогов / Н.И. Осетрова // Налоговый вестник. - № 6. - 2000.
12. Соболев М.Н. Очерки финансовой науки / М.Н. Соболев.– Пг, 1913.
13. Ходский Л.В. Основы государственного хозяйства / Л.В. Ходский. – Спб, 1913.
14. Ҳуқуқи андози Ҷумҳурии Тоҷикистон: Китоби дарсӣ. Зери назари номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент Сангинов Д.Ш. -Душанбе, 2017.
15. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: учебник / Т.Ф. Юткина. – М. : ИНФРА-М, 2002.

ФАҲМИШИ ИЛМӢ-ҲУҚУҚИИ «АНДОЗ» ҲАМЧУН МАФҲУМИ ҲУҚУҚӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои вобаста ба фаҳмиши илмӣ ва ҳуқуқии мафҳуми андоз таҳлил гардидаанд. Андоз пардохти ҳатмӣ аз ҷониби давлат муқарраргардидааст, ки аз тарафи андозсупорандагон ба ғайри бучети давлатӣ супорида мешавад. Мафҳуми категорияи мазкур табиати ба худ хос дошта, аз дигар пардохтҳои ҳатмӣ фарқ мекунад. Вобаста ба муайян намудани мазмун ва моҳияти андоз сарчашмаҳои илмӣ гуногун ва қонунгузории миллӣ ва хориҷӣ истифода гардидааст. Дар натиҷаи омӯзиши ҳамҷонибаи мазмун ва табиати андоз андешаҳои муаллиф вобаста ба мафҳум ва хусусиятҳои он баён гардидаанд.

Калидвожаҳо: андоз, пардохти ҳатмӣ, андозсупоранда, давлат, тадбирҳои маъмурӣ-ҳуқуқӣ, иқтисод, уҳдадорӣ, объект, Конституция, Кодекси андоз, бучет.

НАУЧНО-ПРАВОВОЕ ПОНИМАНИЕ "НАЛОГА" КАК ЮРИДИЧЕСКОГО ПОНЯТИЯ

В данной статье анализируются и рассматриваются вопросы, связанные с научным и правовым пониманием понятия налога. Налог – это установленный государством обязательный платеж, уплачиваемый субъектами налогоплательщиков в пользу государственного бюджета. Понятие данной категории имеет свой характер и отличается от других обязательных платежей. В связи с определением содержания и сущности налога используются различные научные источники и национальное и зарубежное законодательство. В результате

всестороннего изучения содержания и характера налога высказаны мнения автора, связанные с его понятием и особенностями.

Ключевые слова: налог, обязательные платежи, налогоплательщик, государство, административно-правовые толкования экономики, обязательства, объект, Конституция, налоговый кодекс, бюджет.

SCIENTIFIC AND LEGAL UNDERSTANDING OF "TAX" AS A LEGAL CONCEPT

This article analyzes and discusses issues related to the scientific and legal understanding of the concept of tax. A tax is a mandatory payment established by the state, paid by subjects of taxpayers in favor of the state budget. The concept of this category has its own character and differs from other mandatory payments. In connection with the definition of the content and essence of the tax, various scientific sources and national and foreign legislation are used. As a result of a comprehensive study of the content and nature of the tax, the author's opinions related to its concept and features are expressed.

Keywords: tax, mandatory payments, taxpayer, state, administrative and legal interpretations of economics, obligations, object, Constitution, tax code, budget.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Раҷабзода Хайём Раҷаб* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи конституционӣ ва маъмурӣ. **Суроға:** 734003, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: +992 900-47-20-22. E-mail: hayomrajabzoda@gmail.com

Сведения об авторе: *Раджабзода Хайём Раджаб* - Таджикский национальный университет, соискатель кафедры конституционного и административного права. **Адрес:** 734003, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: hayomrajabzoda@gmail.com. Телефон: 900-47-20-22

Information about the author: *Rajabzoda Hayyom Rajab* - Tajik National University, applicant for the Department of Constitutional and Administrative Law. **Address:** 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: hayomrajabzoda@gmail.com. Phone: 900-47-20-22

**РОБИТАИ ИҚТИМОӢ - ҲУҚУҚИИ МАНӢИ ҲУҚУҚӢ - ЧИНОЯТӢ БАРОИ
ҒАЙРИҚОНУНӢ МАШҒУЛ ШУДАН БА ФАӢОЛИЯТИ ХУСУСИИ ТИББӢ ВА
ФАӢОЛИЯТИ ХУСУСИИ ФАРМАТСЕВТӢ**

Гулова Х.Д.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Афзалияти ҳар як давлати пешрафтаи демократӣ дар ҳаёти имрӯза ин шахсият мебошад, ки бо ҳаҷми чудонашавандаи ҳуқуқ ва озодиҳо баромад менамояд. Ба ин ҳуқуқ ва озодиҳо, пеш аз ҳама, ҳуқуқи инсон ба ҳаёт ва саломатӣ, дохил мешавад. Ҳифзи ин ҳуқуқҳо (ҳамчунин, ҳуқуқ ба озодӣ ва амнияти шахсӣ, ҳифзи шаъну шараф ва эътибор, дахлнопазирии шахсият) дар сатҳи байналмилалӣ ба амал бароварда мешавад. Масалан, Эълумияи умумии ҳуқуқи инсон соли 1948; Конвенсияи Аврупо “Дар бораи ҳимояи ҳуқуқи инсон ва озодиҳои асосӣ” соли 1952 [3]; Паймони байналмилалӣ “Дар бораи ҳуқуқҳои шахрвандӣ ва сиёсӣ” соли 1966 [2]; Конвенсия “Дар бораи ҳуқуқи кӯдак” соли 1990” [23] ва дар сатҳи миллӣ қонунгузориҳои кишвари мо.

Ҳамин тариқ, моддаи 38 Конститутсияи ҚТ, ҳуқуқи ҳар “шахсро ба саломатӣ ҳифз” менамояд. Ва тибқи моддаи 5 Конститутсияи ҚТ ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд.

Нақши асосиро дар нигоҳ доштани саломатӣ ва дароз кардани ҳаёт шояд фаъолияти тиббӣ иҷро менамояд. Дар марҳилаи муосир илми тиб ба рушди бузурги илмӣ ноил гардид ва дар ин раванд пешрафти илмӣ-техникӣ нақши муҳимро бозид.

Бо дарназардошти рушди таърихӣ ҳуқуқи давлати мо, ақдаи мутахассисон дар бораи зарурати мавҷудияти системаҳои хусусии тандурустӣ низ тағйир ёфт.

В.Н. Смитиенко қайд кардааст, ки диспозитсияи моддае, ки ҷавобгариро барои табобати ғайриқонунӣ пешбинӣ менамояд, “бояд тавре тартиб дода шавад, ки он ба қормандони тиб табобатро дар шароити берун аз беморхона манъ мекард” [24,с.145].

Тавре ки М.В. Радченко қайд мекунад, ҳолатҳои табобати нодуруст “бояд на танҳо, асос барои маҳкумқунии маънавӣ, балки инчунин, барои ҷалби қорманди тиб ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ” низ бошад [21,с.1].

Дар натиҷа, зарурати назорати давлатии таъмини хизматрасониҳои тиббӣ ба аҳоли, таҳияи омилҳои возеҳи арзёбиқунандаи сифати ёрии тиббӣ ва инчунин танзими ҳуқуқи тамоми спектри фаъолияти тиббӣ, ки ба фаъолияти муосири воқеӣ ҷавобгӯ мебошанд, ба миён меояд.

Проблемаи муайян кардани ҳудуди танзими давлатии соҳаи тандурустӣ аз ҷумла фаъолияти тиббӣ, ҳамеша дар назди қонунгузор мубрам боқӣ хоҳад буд.

Кодекси ҷиноятии ҚТ дар м. 210 ҷавобгариро барои ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ пешбинӣ менамояд.

Дар айни замон, масъалаи робитаи иқтимоӣ ҳуқуқи меъёри баррасишаванда хеле муҳим аст. Оё дар ҳаёти имрӯза, асосҳо барои криминализатсияи ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ мавҷуданд? Оё танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи расонидани хизматрасонии тиббӣ тавассути методи манъқунии ҳуқуқи ҷиноятӣ зарур аст?

В.Н. Кудрявцев таҳти мафҳуми криминализатсия “ҳам ҳуди ҷараён ва ҳам натиҷаи эътирофи баъзе намудҳои кирдори ҷиноятиро мефаҳмад, ки сазовори ҷазо мебошанд” [15,с.17]. А.И. Коробеев чунин мешуморад, ки “криминализатсия - ин ҷараёни муайян кардани шаклҳои ба ҷамъият хавфнокӣ рафтори инфиродӣ, эътирофи қобили қабул, имконият ва мақсаднокӣ муборизаи ҳуқуқи ҷиноятӣ бо онҳо ва муқаррар кардани онҳо дар қонун ҳамчун кирдори ҷиноятии сазовори ҷазо маҳсуб меёбад” [5,с.59].

Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ проблемаи принципҳои криминализатсия хеле муфассал таҳқиқ шудаанд. Ҳамин тавр, концепсияҳои муаллифии системаҳои принципҳои криминализатсияи кирдор аз ҷониби Г.А. Злобин [16,с.210-242], Л.М. А.В. Шеслер [20,с.249-256], А.Д. Антонов [1,с.17], Н.А. Лопашенко [7,с.288-298] ва дигарон пешниҳод шудаанд.

Аммо системаи принципҳои криминализатсия предмети тадқиқоти мо маҳсуб намеёбад. Барои худ, мо системаи принципҳои криминализатсияро ҳамчун асос мегирем, ки аз ҷониби В.Н. Кудрявцев пешниҳод шудааст ва аксари мутахассисон онро дастгирӣ мекунанд.

Ҳамин тавр, ба принципҳои криминализатсия инҳо дохил мешаванд:

- а) кирдоре бояд криминализатсия карда шавад, ки ба ҷамъият хавфнок бошад;
- б) кирдор бояд дараҷаи қофӣ паҳншавӣ дошта бошад;
- в) оқибатҳои мусбати пешбинишудаи криминализатсия бояд аз оқибатҳои манфии он зиёдтар бошад;
- г) криминализатсияи кирдор набояд ба Конститутсияи ҚТ, санадҳои байналмилалӣ ва эътирофнамудаи ҚТ ва қонунгузорӣ амалкунанда муҳолифат кунад;
- ғ) он набояд ба меъёрҳои ахлоқӣ муҳолиф бошад;
- д) криминализатсияи кирдор бояд дар мувофиқи судӣ ва ҷанбаҳои криминалисті амалӣ карда шавад;
- е) ҳуди криминализатсия набояд анҷом дода шавад, агар мубориза бо кирдори барои ҷамъият хавфнок бо ёрии дигар тадбирҳои сабуктар ва самаранок имконпазир бошад [6,с.22].

Пас, барои муайян кардани робитаи иҷтимоӣ ҳуқуқии ягон ҳуқуқвайронкунии ҳуқуқии ҷиноятӣ зарур аст, тамоми маҷмуи аломатҳои дар боло зикршуда муқаррар карда шаванд. Мутобиқати принципҳои криминализатсияи манъи ҳуқуқии ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтиро дида мебароем.

Тавре ки маълум аст, қонунгузор танҳо он кирдорро зиддиҳуқуқӣ муайян мекунад ва таҳти таҳдиди ҷазо манъ мекунад, ки барои муносибатҳои ҷамъиятии ҳифзшаванда хавфнок ва зараровар мебошанд. Тавре ки Д.А. Лупарев дуруст қайд мекунад, маҳз хавфи ҷамъиятии кирдор асоси иҷтимоӣ ва моддӣ барои ҳалли масъалаи зарурати ба он додани мақоми зиддиҳуқуқие, ки аз он оқибатҳои ҳуқуқӣ бармеояд, ба ҳисоб меравад [10,с.47]. Дар ин ҳолат, ба сифати объекти даркнамоӣ ва баҳодихӣ хусусияти моддӣ, равияи зиддиҷамъиятӣ ва моҳияти зараровари рафтори инсон баромад менамояд, ки дар ибтидо дар худ хатари зарар расониданро ба неъматҳои ҳифзи ҳуқуқ дар бар мегирифт [12,с.4].

Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ чунин мешуморанд, ки “моҳият аз қобилияти кирдорҳои намуди муайян барои тағйироти манфӣ дар воқеияти иҷтимоӣ, вайрон кардани тартиботи низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ ё шароитҳои зарурии фаъолияти онҳо, деформатсия ва ворид кардани унсурҳои номуташаккил ба тартиботи ҳуқуқии мавҷуда иборат аст. Ба ибораи дигар, моҳияти иҷтимоӣ кирдори ҷиноятӣ он аст, ки он метавонад, ба муносибатҳои ҷамъиятӣ таъсироти манфӣ дошта бошад, ки объекти ҷиноят мебошанд [11,с.48].

Бо назардошти тасаввуроти баррасишуда дар бораи хавфи ҷамъиятӣ ҳулоса кардан мумкин аст, ки ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ ба таври объективӣ барои ҷамъият хавфнок мебошад.

Тавре маълум аст, амалияи тиббӣ ва фаъолияти фарматсевтӣ ҳамчун қисми таркибии системаи тандурустии ҚТ бо бозори хизматрасониҳои тиббии ба аҳоли расонидашуда алоқаманд аст ва дар натиҷа, ин бо таъмини саломатии аҳоли, нигоҳ доштани сатҳи зиндагии инсон дар зинаи баланд, афзоиши таваллуди кӯдакони солим ва коҳиши фавт ҷудонопазир аст. Ба ибораи дигар, бе саломатии миллат, бе насли қомили он ояндаи ягон давлатро тасаввур кардан ғайриимкон аст.

Аз меъёрҳои, ки ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтиро манъ мекунанд, бармеояд, ки ин ҳаракатҳо хусусияти системавиро доро мебошанд. Дар натиҷа, ҷабрдидагон аз ёрии тиббии бесифат метавонанд, на як нафар, балки доираи номуайяни шахсон бошанд, ки аз ин хизматрасониҳо истифода мебаранд. Дар ин ҳолат, дараҷаи хавфи ҷамъиятии ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ меафзояд, зеро теъдоди ҷабрдидагон аз ин ҷиноят метавонанд, зиёд бошанд. Маҳз аз ин рӯ, қонунгузор меъёри баррасишавандаро на дар боби ҷиноятҳо ба муқобили ҳаёт ва саломатӣ; балки дар боби ҷиноятҳо ба муқобили саломатии аҳоли ҷойгир кардааст.

Аҳаммияти иҷтимоии саломатии аҳолиро аз ҳад зиёд ҳамчун объекти ҳифзи ҳукукии ҷиноятӣ арзёбӣ кардан душвор аст. Дар зери мафҳуми саломатии аҳоли дар ин маврид, маҷмуи муносибатҳои ҷамъияти фаҳмида мешавад, ки таъминкунандаи некуаҳволии муқаррарии ҷисмонӣ ва руҳии саломатии бештари шаҳрвандон дар миқёси минтақаи муайян мебошанд [22,с.365].

Давлат кафили саломатии аҳолии мамлакати мо мебошад. Аммо он наметавонад, шаҳрвандонро аз машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ манъ намояд, ки имрӯз танҳо як намуди фаъолияти соҳибкорино ташкил медиҳанд.

Дар баробари ин, қонунгузор на ҳама гуна машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ, балки танҳо чунин ҳаракатҳоеро, ки бе иҷозатнома амалӣ карда мешаванд, манъ мекунад. Дар асоси гирифтани иҷозатнома ба шахс ҳуқуқ дода мешавад, ки ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ машғул шавад. Иҷозатномадиҳии ин намудҳои фаъолият аз ҷониби давлат, як навъ, кафолати хизматрасонии босифати тиббӣ ба аҳоли мебошад, назорат ва санҷиши шахсон дар ин соҳа фаъолияткунандаро таъмин менамояд, баҳри таъмини бехатарии шаҳрвандон барои ба соҳаи хизматрасонии тиббӣ ва хусусии фаъолияти фарматсевтӣ ворид шудани шахсоне, ки дониши кофӣ тиббиро надоранд, роҳ намедихад.

Тавре ки Н.А. Лопашенко дуруст қайд мекунад, принципҳои криминализатсия бояд, умуман хавфи ҷамъиятиро муайян накунад, балки кофӣ будани хавфи ҷамъиятиро барои ҷорӣ намудани манъи ҷиноят муқаррар намоянд [9,с.288]. Г.А. Злобин низ чунин ақида дорад ва таъкид мекунад, ки “танҳо он кирдоре метавонад, ба таври ҳуқуқӣ криминализатсия карда шавад, ки хавфи ҷамъиятии он ба таври кофӣ (аз нуқтаи назари ҳуқуқи ҷиноятӣ) баланд аст” [18,с.216].

Аммо, бояд гуфт, ки Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ инчунин меъёроеро дар бар мегирад, ки ҷазоро дар тартиби маъмури пешбинӣ мекунад: ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти дорусозӣ ва тибби халқӣ. Ҳуқуқвайронкунии маъмури тибқи моддаи 122 Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ эътироф карда мешаванд: машғул шудан ба фаъолияти хусусии дорусозӣ аз тарафи шахсе, ки барои чунин намуди фаъолият иҷозатнома надорад, машғул шудан ба тибби халқӣ ва риоя накардани тартиби муқаррарнамудаи қонун дар ин фаъолият. Дар ҳолатҳои, ки аз фаъолияти мазкур ба саломатии касе зарар мерасад, вазъи ҳуқуқии ҳуқуқвайронкунӣ тағйир меёбад, ки аломатҳои ҷинояти пешбининамудаи моддаи 210 ҚҚ ҚТ-ро ба даст меорад. Мавҷудияти оқибатҳои барои ҷамъият хавфнок дар шакли расонидани зарар ба саломатии инсон ҳамчун аломати ҷиноят баромад менамояд, ки дар сурати набудани он ҳуди ҷавобгарии ҷиноятӣ аз рӯи ин меъёр низ истисно карда мешавад.

Дар робита ба ин, сохтори моддии қонунгузории таркиби ҷинояти дар м. 210 ҚҚ ҚТ мавҷудбуда, ки фаро расидани оқибатро дар шакли расонидани зарар ба саломатии инсон пешбинӣ мекунад, махсусан кофӣ будани ба ҷамъият хавфнокии ба таври объективӣ мавҷудаи ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фармасевтиро таъкид мекунад.

Дарачаи кофӣ ва объективии ба ҷамъият хавфнокии ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ, ки дар натиҷа аз беэҳтиётӣ ба саломатии инсон зарар расонида мешавад, қонунгузоро уҳдадор мекунад, ки муносибатҳои ҷамъиятиро дар соҳаи хизматрасонии дахлдори тиббӣ ва таъмини бехатарии саломатии аҳоли бо усули манъи ҳуқуқии ҷиноятӣ танзим намояд.

Инчунин, бояд қайд кард, ки омори пасти бақайдгирии далелҳои ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ метавонад, аз номукамалии муқаррароти қонунгузории меъёрии дахлдор шаҳодат диҳад, ки дар натиҷаи он ба ҳуқуқтатбиқкунанда ҳангоми бандубасти кирдори барои ҷамъият хавфнок тибқи м. 210 ҚҚ ҚТ мушкilot пеш меояд. Раванди муқаррар кардани робитаи сабабӣ байни ҳаракатҳои шахсон ба расонидани хизматрасонии тиббӣ ё дорусозӣ машғулбуда ва оқибатҳои бавучудомада дар шакли расонидани зарар ба бемор мушкilotи бештареро ба миён меорад.

М.П. Клейменов чорӣ кардани назарияи нави криминологияи махсусро пешниҳод мекунад - Криминологияи тиббӣ. Дар айни замон, ӯ ба сифати предмети тадқиқоти назарияи криминологии нав ҷинойткорӣ дар соҳаи фаъолияти тиббӣ, ки дар он дар баробари ҷинойтҳо ба муқобили шахсият, ки аз ҷониби кормандони тиб содир карда мешаванд баррасӣ мекунад, вай инчунин меъёрро оид ба ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ низ ворид менамояд [4,с.13-19].

Метавон бо ақидаи Г.А. Злобин розӣ шуд, ки чунин мешуморад ки криминализатсияи рафтори манфии муайян ҳеҷ гоҳ наметавонад, ҳамчун неъматӣ мутлақ баррасӣ карда шавад. Он дар худ қурбонии баъзе манфиатҳои ҷомеа ба хоҳири манфиатҳои дигари назаррас дар бар мегирад [17,с.220]. Дар ин масъала, Ю.Е. Пермяков қайд мекунад, ки “манфиатҳои асосиро нигоҳ дошта, қонунгузор дар раванди криминализатсияи манфиатҳои дуҷумдараҷаро қурбон мекунад” [19,с.24].

Дар адабиёти муосири ҳуқуқӣ инчунин қайд карда мешавад, ки криминализатсия бояд танҳо дар шароите гузаронида шавад, ки натиҷаи оқибатҳои мусбӣ дар он бартарӣ дошта бошад [8,с.293]. Таъсири бузурги мусбии иҷтимоии криминализатсияи ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ маълум аст.

Пеш аз ҳама, манъи ҳуқуқии ҷинойтии мавриди баррасӣ қарордошта вазифаи муҳофизатиро барои чунин муносибатҳои ҷамъиятӣ, ба монанди саломатии аҳоли пешниҳод мекунад, яъне бозори расонидани хизматрасонии тиббиро аз ворид шудани шахсони ғайрикасбӣ нигоҳ медорад.

Диспозитсияи меъёри муқаррарнамудаи м. 210 КҶ ҚТ чунин тартиб дода шудааст, ки тиббӣ хусусӣ ё фаъолияти хусусии фарматсевтӣ дар ҳолате қонунӣ ҳисоб карда мешавад, ки вақте он дар асоси иҷозатномаи бо тартиби муқаррарнамудаи қонун додашуда амалӣ карда шавад.

Шарти ҳатмӣ барои гирифтани литсензия ин ба мақомоти салоҳиятдори давлатӣ пешниҳод намудани ҳуҷҷатҳои тасдиқкунанда аз ҷониби доғалаби иҷозатномаи дорони дониши тиббӣ дар соҳаи табобат ё фармакология ба ҳисоб меравад. Ҳамин тариқ, қонунгузор саломатии доираи номуайяни шахсонро аз истифодаи ёрии тиббии пастсифат ё доруҳои бесифат ҳифз мекунад.

Табиист, ки криминализатсияи кирдори пешбининамудаи ҷавобгарӣ барои ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ, инчунин оқибатҳои манфӣ низ дорад, масалан, барои шахсоне, ки дар минтақаҳои зиндагӣ мекунанд, ки ягон муассисаи тиббӣ вучуд надорад. Дар натиҷа, онҳо маҷбур мешаванд, бо таваккали худ, барои табобат ба шахсоне муроҷиат намоянд, ки дониши халқии тиббиро аз ниёғони худ омӯхтаанд. Аз ин рӯ, криминализатсияи ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ категорияи шаҳрвандони дар боло зикршударо аз имконияти охири гирифтани табобати тиббӣ маҳрум менамояд.

Аммо, бояд қайд кард, ки инфрасохтори муассисаҳои таълимӣ ҳам олий ва ҳам миёнаи тиббӣ дар марҳилаи муосир дар тамоми қаламрави ҚТ барои ҳар касе, ки мехоҳад маълумоти тиббӣ гирад ва баъдан ба фаъолияти амалии тиббӣ ё фаъолияти фарматсевтӣ машғул гардад, хеле васеъ ва дастрас аст.

Инчунин, дар хотир нигоҳ доштан зарур аст, ки асоси ҳатмӣ барои бандубасти кирдори барои ҷамъият хавфнок тибқи м. 210 КҶ ҚТ фарорасии оқибатҳои ба ҳисоб меравад, ки ба саломатии инсон зарар мерасонанд, ё марги ӯ ба амал меояд. Дар акси ҳол, танҳо дар бораи ҷавобгарии маъмурӣ сухан меравад.

Бо назардошти гуфтаҳои боло, метавон хулоса кард, ки принсипи бартарияти оқибатҳои мусбӣ дар криминализатсия ба пуррагӣ инъикоси худро дар сурати мустаҳкам шудани манъи ҳуқуқии ҷинойтӣ барои ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ пайдо кард.

Аз ин рӯ, бояд қайд кард, ки дар қонуни ҷинойтӣ мустаҳкам намудани манъкунӣ барои ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ на танҳо ба Конститутсияи ҚТ, санадҳои меъёрӣ - ҳуқуқӣ ва санадҳои

байналмилалии аз тарафи ҚТ эътирофшуда муҳолифат намекунад, балки баръакс, натиҷаи сиёсати қонунгузорӣ оид ба ҳифзи саломатӣ ва ҳаёти инсон ҳамчун неъматҳои аввалиндараҷа ба ҳисоб меравад.

Ҳамзамон, қ. 1 м. 32 Конститутсияи ҚТ ҳуқуқи ҳар касро барои моликият ва мерос қафолат медиҳад.

Аммо, қ. 3 м. 14 Конститутсияи ҚТ муқаррар мекунад, ки маҳдуд кардани ҳуқуқи озодихоии инсон ва шаҳрванд танҳо ба мақсади таъмини ҳуқуқ ва озодии дигарон, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳимояи асосҳои сохтори конститутсионӣ, амнияти давлат, муҳофизати мамлакат, ахлоқи ҷомеа, сиҳати аҳоли ва тамомияти арзии ҷумҳурӣ раво дониста мешавад.

Албатта, аз ҷониби қонунгузор иҷозат додан ба ғаъолияте, ки метавонад, ба саломатӣ ё ҳаёт зарар расонад, аҷиб мебуд. Ғаъолияти тиббӣ ва фарматсевтӣ ба он навъи ғаъолияте дохил карда мешаванд, ки назорати пурзӯр аз болои онҳо аз ҷониби мақомоти давлатӣ зарур аст. Қонунгузор танҳо вазифадор аст, ки барои ғаъолиятҳои дар боло зикршуда чорҷӯба ё ҳудуди муайян эҷод кунад, то ки ба бозори хизматрасонии тиббӣ унсури ғайриқасбӣ ва маҳсулоти дорусозии пастсифат роҳ дода нашавад. Дар натиҷа, маҳз иҷозатномадиҳӣ дар ин ҳолат, ба сифати кафили бехатарӣ барои шаҳрвандон баромад менамояд.

Манъи конститутсионӣ барои роҳ надодан ба ғаъолияте, ки ба саломатӣ ва ҳаёти доираи номуайяни шахсон хатар дорад, албатта, талаб менамояд, ки дар сатҳи қонунгузорӣ мустаҳкам карда шаванд.

Моддаи 13 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи саломатии аҳоли” аз 15 майи соли 1997, №419 муайян мекунад, ки барои ба ғаъолияти тиббӣ ва фарматсевтӣ машғул шудан дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шахсоне ҳуқуқ доранд, ки маълумоти олии тиббӣ ё миёнаи тиббӣ ва фарматсевтӣ гирифта, диплом ва унвони махсус доранд ва барои машғул шудан бо намуди муайяни ғаъолияте, ки феҳристи онҳоро **Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон** муқаррар менамояд, инчунин сертификати мутахассис ва иҷозатнома доранд.

Ин соҳаи ғаъолият бевосита бо саломатии доираи номуайяни шахсон вобастагӣ дорад ва чи тавре ки маълум аст, ба ёрии тиббӣ ва барои истеъмоли маводҳои доруворӣ шахсоне муроҷиат менамоянд, ки вазъи саломатиашон хуб нест. Оё ҷомеа метавонад, ғаъолиятеро, ки бо тартиби муқаррарнамудаи қонун амалӣ карда мешавад, ташвиқ кунад. Ҳуди қонун низ барои он вучуд дорад, ки ҳифзи ҳуқуқҳо ва озодихоии инсонро ба амал барорад. Ва агар ҳуди ҷомеа аз иҷрои меъёрҳо ва қоидаҳои рафтори қабулшуда даст кашад, дар ҷунин қонун ҳеҷ маъное дида намешавад ва ҷунин ҷомеаро ба ҳуқуқӣ мансуб доништан ғайриимкон аст. Ғаъолияти ғайриқонунӣ бояд манъ карда шавад ва шахсони гунаҳгори қонуншикан бояд ҳатман ҷазо гиранд.

Муқаррир: д.и.х., профессори ДМТ – Сафарзода А.И.

АДАБИЁТ

1. Антонов, А.Д. Теоретические основы криминализации и декриминализации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / А.Д. Антонов. -М., 2001. -С. 17.
2. Бюллетень Верховного Суда РФ. - № 12. - 1994. - СПС «Консультант-плюс».
3. Бюллетень международных договоров. - № 3. - 2001. -СПС «Консультант-плюс».
4. Клейменов, М.П. Понятие и предмет медицинской криминологии / М.П. Клейменов // Сибирский криминологический журнал. - 2006. - № 7. - С. 13-19.
5. Коробеев, А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации / А.И. Коробеев. - Владивосток, 1987. -С. 59.
6. Курс российского уголовного права. Общая часть. Под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. -М., 2001. -С. 22.
7. Лопашенко, Н.А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика / Н.А. Лопашенко. - СПб.: Издательство Р." Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. - С. 288-298.
8. Лопашенко, Н.А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика / Н.А. Лопашенко. - СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. - С. 293.

9. Лопашенко, Н.А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика / Н.А. Лопашенко. -СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. - С. 288.
10. Лупарев, Д.А. Общественная опасность как объективное свойство преступных последствий / Д.А. Лупарев // Российский следователь. - 2007. - № 5. - С. 47.
11. Лупарев, Д.А. Общественная опасность как объективное свойство преступных последствий / Д.А. Лупарев // Российский следователь. - 2007. - № 5. - С. 48.
12. Ляпунов, Ю.И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права. Учебное пособие / Ляпунов Ю.И. - М.: ВЮЗШ МВД СССР, 1989. - С. 4.
13. Ляпунов, Ю.И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права. Учебное пособие / Ю.И. Ляпунов. - М.: ВЮЗШ МВД СССР; 1989. - С. 26.
14. О преступлениях против жизни по русскому уголовному праву. Изсл-е Н.С. Таганцева. -СПб., 1870.-С. 94.
15. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация. - М., 1982. - С. 17.
16. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация.— М., 1982. - С. 210 - 242.
17. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация. - М., 1982.-С. 220.
18. Основания-уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация. - М., 1982.-С. 216.
19. Пермяков, Ю.Е. Введение в основы уголовной политики / Ю.Е. Пермяков - Самара, 1993. - С.24.
20. Прозументов, Л.М. Криминология (Общая, часть) / Л.М. Прозументов, А.В. Шеслер. - Красноярск, 1997. - С. 249-256.
21. Радченко, М.В. Ненадлежащее врачевание в репродуктивной сфере: Уголовно-правовой аспект: Дисс. ... канд. юрид. наук. - Екатеринбург, 2002. - С. 1.
22. Российское уголовное право: учеб.: в 2 т. Т. 2. Особенная часть. Под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. - С. 365.
23. Сборник международных договоров СССР. - Выпуск XLVI, 1993. - СПС «КонсультантПлюс».
24. Смитиенко В. Н. Уголовно - правовая охрана здоровья населения в СССР / В.Н. Смитиенко. - Киев: Выща школа., 1989. — С. 145.
25. Современное уголовное право. Общая и Особенная части: учебник. Под ред. Проф. А.В. Наумова. -М.: Илекса, 2007. -С. 784.; Российское уголовное право: учеб.: в 2 т. Т. 2. Особенная часть / Г.Н. Борзенков, Л.В. Иногамова-Хегай, В.С. Комиссаров (и др.); под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай, В.С. Комиссарова, А.И. Рарога.-2-е изд., перераб. и доп. -М.: ТК Велби; Изд-во Проспект, 2007. - С. 365.

РОБИТАИ ИЧТИМОЙ - ХУКУКИИ МАНЪИ ХУКУКӢ - ЧИНОЯТӢ БАРОИ ҒАЙРИҚОНУНӢ МАШҒУЛ ШУДАН БА ҒАЪОЛИЯТИ ХУСУСИИ ТИББӢ ВА ҒАЪОЛИЯТИ ХУСУСИИ ФАРМАТСЕВТӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаи робитаи иҷтимоӣ - ҳуқуқии манъи ҳуқуқӣ - ҷиноятӣ барои ғайриқонунии машғул шудан ба ғаъолияти хусусии тиббӣ ва ғаъолияти хусусии фарматсевтӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Нақши асосиро дар нигоҳ доштани саломатӣ ва дароз кардани ҳаёт ғаъолияти тиббӣ иҷро менамояд. Дар марҳилаи муосир илми тиб ба рушди бузурги илмӣ ноил гардид. Ва дар ин ҷанба пешрафти илмӣ-техникӣ нақши муҳимро бозид. Давлат қафили саломатии аҳолии мамлақати мо мебошад. Аммо он наметавонад, шаҳрвандонро аз машғул шудан ба ғаъолияти хусусии тиббӣ ва ғаъолияти хусусии фарматсевтӣ манъ намояд, ки имрӯз танҳо як намуди ғаъолияти соҳибқориро ташкил медиҳанд. Дар баробари ин, қонунгузор на ҳама гуна машғул шудан ба ғаъолияти хусусии тиббӣ ва ғаъолияти хусусии фарматсевтӣ, балки танҳо ҷунин ҳаракатҳоро, ки бе иҷозатнома амалӣ карда мешаванд, манъ мекунад. Дар асоси гирифтани иҷозатнома ба шахс ҳуқуқ дода мешавад, ки ба ғаъолияти хусусии тиббӣ ва ғаъолияти хусусии фарматсевтӣ машғул шавад. Иҷозатномадиҳии ин намудҳои ғаъолият аз ҷониби давлат, як навъ, қафолати хизматрасонии босифати тиббӣ ба аҳолии мебошад, назорат ва санҷиши шахсони дар ин соҳа ғаъолиятқунандаро таъмин менамояд, баҳри таъмини беҳатарии шаҳрвандон барои ба соҳаи хусусии хизматрасонии тиббӣ ва хусусии ғаъолияти фарматсевтӣ ворид шудани шахсоне, ки дониши кофии тиббӣ надоранд, роҳ наmedихад.

Калидвожаҳо: робитаи иҷтимоӣ – ҳуқуқӣ, ғайриқонунии машғул шудан ба ғаъолияти хусусии тиббӣ ва ғаъолияти хусусии фарматсевтӣ.

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ЗАПРЕТА НА НЕЗАКОННОЕ ЗАНЯТИЕ ЧАСТНОЙ МЕДИЦИНСКОЙ ПРАКТИКОЙ ИЛИ ЧАСТНОЙ ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ

В данной статье рассматривается вопрос о социально - правовой обусловленности уголовного запрета на незаконное занятие частной медицинской деятельностью и частной фармацевтической деятельностью. Медицинская деятельность играет главную роль в сохранении здоровья и продлении жизни. На современном этапе медицинская наука достигла большого научного развития. И в этом аспекте важную роль сыграл научно-технический прогресс. Государство является гарантом здоровья населения нашей страны. Однако это не может препятствовать гражданам заниматься частной медицинской и фармацевтической деятельностью, которая сегодня является лишь видом предпринимательской деятельности. При этом закон не запрещает любое занятие частной медицинской деятельностью и частной фармацевтической деятельностью, а только такую деятельность, которая осуществляется без лицензии. На основании получения лицензии человеку предоставляется право заниматься

частной медицинской и фармацевтической деятельностью. Лицензирование государством этих видов деятельности является своеобразной гарантией оказания качественных медицинских услуг населению, обеспечивает контроль и проверку лиц, осуществляющих деятельность в этой сфере, в целях обеспечения безопасности граждан, въезда лиц с достаточных знаний в частной сфере медицинских услуг и частной фармацевтической деятельности у них нет медицинской помощи, они ее не допускают.

Ключевые слова: социально – правовая обусловленность, незаконное занятие частной медицинской деятельностью и частной фармацевтической деятельностью.

THE SOCIO - LEGAL CONDITIONALITY OF THE CRIMINAL LAW PROHIBITION ON ILLEGAL PRIVATE MEDICAL PRACTICE OR PRIVATE PHARMACEUTICAL ACTIVITY

This article examines the issue of the socio-legal conditionality of the criminal prohibition on illegal private medical activity and private pharmaceutical activity. Medical activity plays a major role in maintaining health and prolonging life. At the present stage, medical science has achieved great scientific development. And scientific and technological progress has played an important role in this aspect. The state is the guarantor of the health of the population of our country. However, this cannot prevent citizens from engaging in private medical and pharmaceutical activities, which today is only a type of entrepreneurial activity. At the same time, the law does not prohibit any private medical activity and private pharmaceutical activity, but only such activities that are carried out without a license. On the basis of obtaining a license, a person is granted the right to engage in private medical and pharmaceutical activities. Licensing by the state of these types of activities is a kind of guarantee for the provision of high-quality medical services to the population, provides control and verification of persons engaged in activities in this area in order to ensure the safety of citizens, entry of persons with sufficient knowledge in the private sphere of medical services and private pharmaceutical activities, they do not have medical care, they do not allow it. Of course, it would be strange if the legislature allowed activities that could be harmful to health or life. Medical and pharmaceutical activities are included in the type of activity that requires strict control over it by government agencies. The legislator is only obliged to create a framework or restrictions for the above activities so that an element of unprofessionalism and low-quality pharmaceutical products are not introduced into the medical services market.

Keywords: social and legal conditionality, illegal occupation of private medical activities and private pharmaceutical activities.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Гулова Хуршеда Дилшодовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат ба коррупсия. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: lawyer290798@mail.ru

Сведения об авторе: *Гулова Хуршеда Дилшодовна* – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры уголовного права и противодействия коррупции. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. E-mail: lawyer290798@mail.ru

Information about the author: *Gulova Khursheda Dilshodovna* – Tajik national University, Ph.D doctoral student of the Department of Criminal law and Combating corruption. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17, E-mail: lawyer290798@mail.ru

**САРЧАШМАҶОИ МУСУЛМОНӢ ВА ИМПЕРИЯВӢ ДАР ТАНЗИМИ
МУНОСИБАТҶОИ ҲУҚУҚИ ОИЛАВӢ**

Шарифӣ Дилбар Давлаталӣ
Донишгоҳи давлатии Данғара

Яке аз масъалаҳои муҳим дар раванди омӯзиши меъёрҳои ҳуқуқии муносибатҳои оилавӣ масъалаи сарчашмаҳои ташаккул ва рушди ҳуқуқи оилавӣ ба ҳисоб меравад. Дар ташаккул ва рушди ҳуқуқи оилавӣ дар ҳудуди Тоҷикистон сарчашмаҳои мухталифи ҳуқуқӣ, ки дар ин самт нақши муҳим доранд, чун карда мешаванд. Дар ин самт метавон сарчашмаҳои мусулмонӣ ва имперавиро махсусан қайд намуд.

Ҳамин тариқ, яке аз сарчашмаҳои ташаккули меъёрҳои ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид гардидани меъёрҳои исломӣ ба ҳаёт ва фаъолияти халқҳои Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад. Яке аз аввалин меъёрҳои ҳуқуқӣ дар ҳудуди Тоҷикистон шартнома байни ҳокимони араб ва ҳокимони маҳаллӣ ба ҳисоб мерафт [12,с.93]. Мувофиқи ин шартномаҳо, меъёрҳои исломӣ дар ҳудуди Осиёи Марказӣ, пеш аз ҳама, ба меъёрҳои андозбандӣ ва ҷиноятии ҳуқуқи исломӣ алоқаманд буданд. Дар шакли нисбатан бунёдкорона сарчашмаҳои ҳуқуқи исломӣ дар доираи кодификатсияи сарчашмаҳои ибтидоӣ тасниф карда шудаанд, ки дар натиҷа ҳодисаҳо пайдо шуданд, ки пас аз Қуръон дорой нуруи олии ҳуқуқӣ мебошанд.

Бо дарназардошти гуногунии меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ, дар ошкорнамоии мақоми ҳуқуқии иштирокчиёни муносибатҳои оилавӣ дар ислом ҷанбаҳои маънавию тарбиявӣ, иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ ва таърихиро чун намудан зарур аст. Дар аксари асарҳо оид ба ҳуқуқи динӣ, ки дар Мовароуннаҳр навишта шуданд, на танҳо меъёрҳои шариат, балки расму оинҳои маҳаллӣ низ таҳқиқ гардида, роҳҳои ҳалли масъалаҳои оилавӣ дар асоси шароити зиндагӣ ва урфу одатҳои минтақа омӯхта шудаанд. Меъёрҳои шариат оид ба муносибатҳои оилавӣ ва арзишҳои маҳаллӣ аз ҷиҳати маънии худ комил буданд, аз ин рӯ онҳо имрӯз низ истифода мешаванд Мафҳумҳои, ба монанди ризоият, таъминоти моддӣ, ниҳоди дахлнопазирии молу мулки зан (маҳр) ва огоҳӣ аз моҳияти масъулияти зану шавҳар, ки дар қонуни оилавии исломӣ зикр шудаанд, дар дарки муқаддасоти оила аҳаммияти бузург доранд [10,с.87].

Низоми ҳуқуқии исломӣ дар асоси меъёрҳои динӣ ва ҳуқуқӣ, ки дар матнҳои муқаддас пешбинӣ шудааст, ташаккул ёфтааст. Таҳқиқотчиён оид ба ҳуқуқи исломӣ сухан ронда, ҳуқуқи анъанавии исломиро дар назар доранд, ки дар асоси дини ислом ташаккул ёфтааст. Гарчанде, дар шароити имрӯза дар аксарияти кишварҳои мусулмонӣ қонунҳои шариат сарчашмаи расмӣ ҳуқуқ ба ҳисоб намераванд, қонунҳои шариат дар шури халқиятҳои мусулмон маҳфуз буда, иҷроиши қоидаҳои рафтор ва ташкили ҳаёт мувофиқи он ҳатмӣ ҳисобида мешавад [5,с.227].

Дар ислом, никоҳ қори хайр аст, ки ба ҳар як мусулмони болиғ иҷозат дода шудааст. Ба пайравони ислом тавсия дода мешавад, ки зан ва мард аз рӯи синну сол ва мақоми иҷтимоӣ ба якдигар мувофиқ бошанд. Барои бастанӣ никоҳ ризоияти падари зан зарур аст. Барои занони мусулмон бастанӣ никоҳ бо намоёндагони дигар динҳо манъ аст, лекин мардон метавонанд, ки бо намоёндагони динҳои дигар ақди никоҳ кунанд.

Ҳуқуқи мусулмонӣ аз меъёрҳо ва принципҳои муқарраргардидаи Ғарб тафовут дорад. Баробарии ҳамсаронро шарҳ додан барои нафаре, ки аз анъана ва муқаррароти Қуръон дур аст, душвор аст. Дар шариат мафҳуми “баробарии қадру қимат, ҳуқуқ ва масъулиятҳои гуногун” тасниф карда шудааст, ки мувофиқи он ҳам мард ва ҳам зан дар қадру қимати худ дар назди Худо баробар буда, шахсиятҳои комил ва якдигарро пуррақунанда эътироф гардидаанд.

Манъамоии шариат дар муносибатҳои оилавӣ-никоҳӣ бо ҷиддияти худ нисбат ба қонун тафовут дорад. Ин қоидаҳо бо мақсади ҳимояи пояҳои ислом ва таъмини ҳукмронии мард дар оила муқаррар гардидаанд. Ҳуқуқ ва масъулияти ҳамсарон ба таври дақиқ бо Қуръон танзим карда мешавад. Ба зан масъулияти нигоҳдории хонавода ва қонёнмоии талаботи фарзандон ва ҳамсар; ба мард масъулияти таъмини оила вогузор карда шудааст.

Тибқи фармудаҳои Қуръон, зан муваззаф аст, ки ба марди худ итоат кунад, ўро эҳтиром кунад ва хоҳиши ўро иҷро кунад ва шавҳар вазифадор аст, ки вазъи молиявии хонаводаро ба уҳда гирад. Ҳангоми издивоҷ мард бояд барои зан моликият (маҳр) чудо намояд [2,с.84]. “Маҳр яке аз ниҳодҳои асосии танзими ҳуқуқии байни ҳамсарон дар ҳуқуқи мусулмонӣ ба ҳисоб меравад.

Қайд намудан зарур аст, ки тартиботи ҳуқуқии молумулки шавҳар ва занро ҳуқуқи мусулмонӣ ба таври императивӣ муқаррар намудааст, яъне принципи чудоият амал менамуд. Қайд намудан зарур аст, ки мувофиқи ҳуқуқи мусулмонӣ ҳуқуқи молу мулкии ҳамсарон ба таври чудоғона муқаррар карда шудааст, аз ин хотир то инқилоби соли 1917 дар қаламрави кишварҳои Осиёи Марказӣ муносибатҳои ҳуқуқии ҳамсарон оид ба молу мулк дар асоси принципи чудоғонагии молумулк бунёд мегардид. Ба тартиботи чудоғонагии молумулкӣ нигоҳ накарда, ҳуқуқи мусулмонӣ ба дӯши мард уҳдадорӣ нигоҳубин намудани ҳамсарро воғузур намудааст.

Ҳамин тариқ, дар ҳуқуқи мусулмонӣ муносибатҳои ҳуқуқӣ дар принципи чудоияти молумулк, инчунин дар принципи мустақилияти молумулкии зан дар никоҳ асос ёфтааст. Моҳияти тартиботи чудоияти молумулк дар ҷанбаҳои зерин зоҳир мегардад: новобаста аз вақт ва методи бадастории арзишҳо ё предмет, онҳо дар молу мулки ҳамсарон муттаҳид мешаванд, лекин ба таври ҳуқуқӣ ба ҳар як нафари ҳамсарон тааллуқ дорад. Ҳар яке аз ҳамсарон метавонанд ба молу мулки то давраи никоҳ ва ба он молу мулке, ки аз тарафи онҳо дар давраи никоҳ ба даст оварда шудааст, даъво намояд. Дар ҷунин ҳолат шавҳар соҳибмулки предметҳои ҳамсар ба ҳисоб намеравад ва дар никоҳ ҳуқуқи идора намудани онҳоро надорад, ҳатто дар ҳолатҳое, ки агар ашё дар никоҳ бо воситаҳои молиявии шавҳар, лекин аз тарафи зан харидорӣ шуда бошад.

Дар ҳуқуқи зардуштия тартиботи молумулкӣ асосан тариқи шартнома муқаррар мегардид, ки дар он уҳдадорӣ ва масъулиятҳои ҳамсарон ҳам дар давраи никоҳ ва ҳам дар ҳолати талоқ баён мегардид. Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки дар ҳуқуқи мусулмонӣ ва дар ҳуқуқи зардуштия ба шавҳар масъулияти нигоҳдорӣ пурраи ҳамсар воғузур гардида буд [13,с.99].

Мард метавонад дар як вақт якчанд зан - то чор зан дошта бошад. Мард агар ногаҳон яке аз занҳояшро талоқ диҳад, дар иддаи зани собиқаш ҳақ надорад, ки духтари нав бигирад, агар онҳо ҳаққи барқарор кардани ақди никоҳ дошта бошанд. Аммо агар се талоқ шуда бошад, мард иҷозат дорад бо зани нав издивоҷ кунад [14,с.103].

Шавҳар ё судя, ки бо хоҳиши зан қарор қабул мекунад, ҳақ доранд талоқро эълон кунанд. Пас аз талоқ зан бояд то гузаштани идда дар хонаи шавҳар зиндагӣ кунад. Зану шавҳар пас аз чудошавӣ танҳо се маротиба ба никоҳ қардан ҳуқуқ доранд. Пас аз талоқи сеюм, онҳо метавонанд танҳо дар сурате дубора муттаҳид шаванд, ки духтар ба марди дигар издивоҷ карда, аз ӯ чудо шавад ва бо марди баргузидаи пештарааш дубора издивоҷ кунад. Ақди никоҳҳои сохта манъ аст.

Агар шавҳар тамоми вазифаҳояшро ба ҷо оварад, вале зан дигар нахоҳад, ки зани ӯ шавад, бояд ба ӯ товон бидиҳад ва бо ризоияти ӯ талоқ кунад. Агар мард ба вафодорӣ ҳамсараш шубҳа дошта бошад, аммо барои тасдиқи ин хабар ҷаҳор шохид надошта бошад, ӯ ҳақ дорад дар додгоҳ бар матни Қуръон савганд бихӯрад. Зан низ метавонад иттиҳомоти ўро рад кунад, то аз ҷазо худро қанор бигирад.

Дар ислом никоҳ муқаддас эътироф гардида, оила дахлнопазир аст, муқаддасоти пайванди зану мард ҳифз карда мешавад ва зиндагии якҷояи зану мард бидуни никоҳ иҷозат дода намешавад. Ҷунин муқаррарот мусулмононро аз муносибати бепарвоёна нисбат ба издивоҷ ва оила нигоҳ медорад. Дар шарияти ислом талоқ танҳо дар ҳолатҳое иҷозат дода мешавад, ки минбаъд идомаи ҳаёти оилавӣ ва расидан ба ҳадафҳои он имконнопазир мегардад [4,с.114].

Дар маҷмуъ, дар таълимоти исломӣ оид ба муносибатҳои оилавӣ муносибати маънавию тарбиявӣ, иҷтимоию ҳуқуқӣ ва таърихиро талаб мекунад, ки бо омӯзиши асосҳои ташаккул, рушд ва таҳкими муносибатҳои оилавӣ ба даст меояд.

Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки шартӣ асосӣ ва муқаддастарини бунёди оила дар ислом издивоҷ аст. Дар ислом ин масъала ҳамаҷониба омӯхта шудааст. Дар он шартҳои ақди никоҳ, асосҳои эътирофи ҳақиқии ақди никоҳ, ҳуқуқи уҳдадорӣҳои зану

шавҳар, масъалаҳои ҷудошави муайян карда шудаанд. Ҳадафи асосии шартҳои зикршуда ташаккули муносибатҳои солиму покӣ аз ҷиҳати ҷиҳати мебошад. Муносибатҳои байни зану шавҳар на дар асоси вобастагии иқтисодӣ ҳуқуқи зан аз шавҳар ё шавҳар аз зан, балки дар асоси ёрии ҳамдигар, дастгирии ҳамдигар аз тарафи зану шавҳаре, ки ҳуқуқи уҳдадорӣ баробар доранд, барпо карда мешаванд [4,с.117].

Дар ислом издивоҷ иттиҳоди ихтиёрии зану мард аст. Қонуни исломӣ қобилияти ҳуқуқи ҳар як шахсро дар назар дорад; Ҳар як шахсе, ки дар ақди никоҳ қарор дорад, аз ҳуқуқҳои шахсӣ ва молумулкӣ дар издивоҷ ва берун аз он истифода мебарад. Издивоҷ иттиҳоди муқаддас ва абадӣ буда, ҳадафи олии он таваллуд ва тарбияи фарзандон аст. Тамоми ҳуқуқ ва уҳдадорӣ занон, ки аз муносибатҳои оилавӣ дар ислом бармеоянд, гарчанде ки онҳо ба қонунгузорию муосир мувофиқат мекунанд, ҳамзамон як қатор хусусиятҳои доранд, ки дар муносибатҳои молумулкӣ, аз қабилӣ таъминоти моддӣ, маҳр, мерос зоҳир мешаванд.

Ҳамин тариқ, ҳуқуқи исломӣ аз оғози асри XVIII то асри XX дар ҳудуди имрӯҳаи Тоҷикистон мавқеи асосиро ишғол намуд. Рушди дини ислом ҳаёти иҷтимоӣ-маънавии оммаи мардумро фаро гирифта, ба анъанаҳои фарҳангӣ, миллий ва ҳуқуқӣ таъсир мерасонид. Гарчанде ҳуқуқи ислом ба минтақа аз тарафи арабҳо оварда шуда буд, олимони Мовароуннаҳр онро бо шароит ва анъанаҳои маҳаллӣ инкишоф доданд.

Ҳамин тариқ, ҳуқуқи исломӣ дар ҳудуди имрӯҳаи Тоҷикистон ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқ баромад менамояд. Ҷанбаҳои алоҳидаи он, гарчанде дар қонунҳои ҷорӣ муқаррар нагардида бошанд ҳам, лекин аз тарафи оммаи мардум мавриди истифода қарор гирифтаанд ва дар таҳқиқи муносибатҳои оилавӣ дар шароити имрӯҳа мавқеи хоса доранд.

Дар нимаи дууми асри XIX Россияи подшоҳӣ ҳудуди имрӯҳаи Осиёи Марказиро забт намуд ва дар ин ҳудуд генерал-губернатории Туркистон ташкил гардид, аморати Бухоро ва хониғарии Хева протекторати Россияи подшоҳиро эътироф намуданд. Ҳамроҳ гардидани ҳудуди Тоҷикистон ба Россияи подшоҳӣ ба рушди низомии ҳуқуқӣ ва қабули як қатор меъёрҳои ҳуқуқӣ таъсир расонидааст.

Кодекси ҷиноятии соли 1903 яке аз меъёрҳои асосии ҳуқуқӣ мебошад, ки дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ низ ба таври васеъ истифода карда мешуд. Маҷмуи қонунҳои Россияи подшоҳӣ, ки зери роҳбарии М.М. Сперанский аз соли 1832 омода гардида буд, дар ҳудуди Тоҷикистони муосир низ амал менамуд. Ҳамин тариқ, маҷмуи қонунҳои Россияи подшоҳӣ меъёрҳои ҳуқуқии умумӣ, инчунин меъёрҳои ҳуқуқии ба таври махсус барои генерал-губернатории Туркистон коркардшударо дар бар мегирифт. Ҳамин тариқ, дар ҳудуди Бухоро ва Туркистон, ки қисме аз онҳо ҳудуди Тоҷикистон ба ҳисоб мерафт, дар оғози асри XX миқдори зиёде меъёрҳои ҳуқуқӣ истифода мегардиданд, ки дар байни онҳо ҷудо намудани меъёрҳои қонунгузорӣ ғайриимкон буд.

Таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ нишон медиҳад, ки то таъсиси ҷумҳуриҳои иттифоқӣ дар ҳудуди онҳо Ҷумҳурии Автономии Туркистон мавҷуд буд, ки дар он меъёрҳои қонунгузорию РСФСР, аз он ҷумла, Кодекс оид ба ҳолати шаҳрвандӣ ва ҳуқуқи оилавии соли 1918 бо як қатор тағйироту иловаҳо, ки хусусиятҳои миллий ва маҳаллиро ба инобат гирифта буд, амал менамуд. Кодекси мазкур аз 4 бахш, 17 боб, 246 модда иборат буд. Қайд намудан зарур аст, ки муқаррароти Кодекси мазкур барои ҳама кодификатсияҳои минбаъдаи ҳуқуқи оилавӣ ҳамчун замина истифода бурда шудааст. Ин Кодекс дар ҳудуди ҷумҳуриҳои иттифоқӣ Осиёи Марказӣ то қабул гардидани кодексҳои миллий мавриди истифода қарор гирифтааст [1,с.19].

Кодекси РСФСР аз соли 1918 баробарии ҳамсаронро дар муносибатҳои оилавӣ муқаррар намуда буд. Илова бар ин, Кодекси мазкур ҷудоии молумулкии ҳамсаронро дар муносибатҳои ҳуқуқии молумулкӣ муайян менамуд, ки ба таъмини баробарҳуқуқии ҳамсарон дар оила равона гардида буд. Яъне, мустақилии занон, новобастагии онҳо аз шавҳар дар муносибатҳои ҳуқуқии молумулкӣ муқаррар гардида буд. Г.М. Свердлов нисбат ба ин масъала чунин қайд намудааст: “Ин меъёр бар зидди нобаробарии занон, бар зидди тасаввуроти буржуазӣ, ки ҳукмронии шавҳарро дар тартиботи муносибатҳои молумулкии ҳамсарон тасдиқ менамуд, равона гардида буд” [8,с.75].

Лекин, дар чунин як шароит, ки занон дар аксарияти ҳолатҳо сарчашмаи мустақили даромад надоштанд, танҳо ба пешбурди корҳои хонаводагӣ ва тарбияи фарзандон машғул буданд, тартиботи ҷудои молу мулки ҳамсарон, ки бо ҳуқуқи оилавӣ муқаррар гардида буд, занонро аз ҳуқуқ ба молу мулки оила бартараф менамуд. Илова бар ин, пас аз инқилоб музди меҳнат сарчашмаи ягонаи даромади ҳар як оила гардид, зеро ба даст овардани даромад аз дигар сарчашмаҳо ғайриимкон шуда буд [9,с.80]. Дар чунин ҳолат, зан ба ташвиши кӯдакон ва хонавода нигоҳ накарда, метавонист алментро дар шакли воситаҳои молиявӣ ба даст орад, ки на ҳамеша бомуваффақият ба анҷом мерасид [1,с.17].

Соли 1920, дар натиҷаи фаъолияти Ҷумҳурии Армияи Сурх Аморати Бухоро ва Хонигарии Хева сарнагун гардида, дар ҳудуди онҳо Ҷумҳурии халқии советии Бухоро ва Ҷумҳурии Халқии Советии Хоразм таъсис дода шуданд. То ин лаҳза дар ҳудуди Тоҷикистони имрӯза ҳуқуқи исломӣ, ҳамчун низоми ягонаи ҳуқуқӣ амал менамуд. Ҳамин тариқ, пас аз солҳои 1917-1920 Давлати Шуравӣ низоми нави ҳуқуқиро дар асоси принципҳои қонунгузории рус мувофиқи стандартҳои умумӣ ба роҳ монд. Аз он ҷумла, Кодекси қонунҳо оид ба санадҳои ҳолати шахрвандӣ, санадҳои меъёрӣ оид ба ҳуқуқи никоҳӣ, оилавӣ ва парасторӣ (1918) бунёд гардида буд. Бояд зикр намуд, ки ин марҳилаи аввали таҷрибаи болшевикон дар соҳаи муносибатҳои никоҳӣ ва оилавӣ ба ҳисоб мерафт.

Тақсироти миллӣ-худудӣ ва таъсиси Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Автономии Тоҷикистон дар соли 1924 оғози ташаккули низоми нави мақомоти давлатӣ, гузаронидани фаъолияти оммавии қонунҷоднамоӣ ва тақмили қонунгузории амалкунанда гардид. Якумин меъёри ҳуқуқии мурағаб дар таърихи қонунгузории ин давра дар Тоҷикистон Маҷмуи қонунҳо ва фармонҳои Ҳукумати коргарону деҳқонони ҶШСА Тоҷикистон гардид. Маҷмуи мазкур аҳолии ҷумҳурии автономиро бо қонунгузории амалкунанда шинос менамуд. Зеро аз рӯзи аввали мавҷудияти Тоҷикистон ҳамчун ҷумҳурии автономӣ масъалаи шинос намудани оммаи меҳнатқашон бо қонунгузории ҷумҳурӣ пайдо гардида буд [11,с.3].

Қайд намудан бамаврид аст, ки меъёри мазкури қонунгузорӣ ҳамчун танзимгари ҳуқуқӣ дар ҳаёти халқи тоҷик падидаи нав ба ҳисоб мерафт. То барқарор намудани Ҳокимияти Шуравӣ дар ҳудуди Осиёи Марказӣ танзимгари асосии муносибатҳои ҷамъиятӣ меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ ва ҳуқуқҳои муқаррарӣ, дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ, ки ба ҳайати генерал-губернатории Туркистон дохил буд, қисман қонунгузории Россияи подшоҳӣ баромад менамуданд.

Ҳамин тариқ, сарчашмаҳои мусулмонӣ ва империявӣ ҳамчун сарчашмаи ташаккули меъёрҳои ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон баромад намуда, ба ҳаёт ва фаъолияти халқҳои Осиёи Марказӣ таъсири амиқ расониданд.

Муқаррир: н.и.х., и.в. дотсенти ДДД - Қодирзода С.М.

АДАБИЁТ

1. Бошко В.И. Очерки советского семейного права / В.И. Бошко // Переработанные и дополненные В.А. Рясенцевым. -Киев, 1952. 372 с.
2. Брак и супружество в исламе / Пер. с араб. З. Арухова, Р. Гаджиева// Наш Дагестан. 1992. -№162. -С.84-97.
3. Буриев И.Б. История государства и права Таджикистана (от древнейших времен до начала XX века) / И.Б. Буриев. -Душанбе, 2007 -244 с.
4. Ислам. Религия, общество, государство / Сборник статей. Отв. редакторы П.А. Грязневич и С.М. Прозоров. -М., 1984. -230 с.
5. Керимов Г.М. Шариат. Закон жизни мусульман. - М.: «Леном», 1999. - С. 227.
6. Марченко М.Н. Источники права / М.Н. Марченко. -М., 2005. -230 с.
7. Нематов А. Правотворчество в Республике Таджикистан: Актуальные вопросы теории и практики. дисс. на соискание ученой степени доктора юрид. наук / А. Нематов. -М., 2013. 331 с.
8. Свердлов Г.М. Советское семейное право / Г.М. Свердлов. -М.: Государственное издательство юридической литературы, 1958. -385 с.
9. Слепакова А.В. Правоотношения собственности супругов / А.В. Слепакова. -М.: Статут, 2005. -288 с.
10. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики / Л.Р. Сюкияйнен. -М, 1986. -235 с.
11. Тахиров Ф.Т. «Собрание узаконений и распоряжений рабоче - дехканского Правительства Таджикской АССР» как юридический источник / Ф.Т. Тахиров // Государственная власть и защита прав личности в Республике Таджикистан: история и современность.- Душанбе: Сино, 1992. -С. 3-8.
12. Холиқов А.Г. Таърихи давлат ва ӯқуқи Тоҷикистон / А.Г. Холиқов. -Душанбе, 2002. Ҷ 1. -304 с.
13. Халиков А.Г. Семейное право зороастризма (древнее право) / А.Г. Халиков. -Душанбе: Сарбоз, 2003. -118 с.

САРЧАШМАҶОИ МУСУЛМОНӢ ВА ИМПЕРИЯВӢ ДАР ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҶОИ ҲУҚУҚИ ОИЛАВӢ

Дар мақолаи мазкур масоили сарчашмаҳои мусулмонӣ ва империявии танзими муносибатҳои ҳуқуқи оилавӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Муаллиф қайд менамояд, ки дар раванди омӯзиши меъёрҳои ҳуқуқи муносибатҳои оилавӣ масъалаи сарчашмаҳои ташаккул ва рушди ҳуқуқи оилавӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Яке аз сарчашмаҳои ташаккули меъёрҳои ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид гардидани меъёрҳои исломӣ ба ҳаёт ва фаъолияти халқҳои Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад. Бо дарназардошти гуногунии меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ, дар ошкорнамоии мақоми ҳуқуқи иштирокчиёни муносибатҳои оилавӣ дар ислом ҷанбаҳои маънавию тарбиявӣ, иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ ва таърихию ҳақиқат намудан зарур аст. Низоми ҳуқуқи исломӣ дар асоси меъёрҳои динӣ ва ҳуқуқӣ, ки дар матнҳои муқаддас пешбинӣ шудааст, ташаккул ёфтааст. Таҳқиқотчиён оид ба ҳуқуқи исломӣ сухан ронда, ҳуқуқи анъанавии исломиро дар назар доранд, ки дар асоси дини ислом ташаккул ёфтааст. Дар ҳуқуқи мусулмонӣ муносибатҳои ҳуқуқӣ дар принсипи ҷудоияти молу мулк, инчунин дар принсипи мустақилияти молумулкии зан дар никоҳ асос ёфтааст. Дар маҷмӯъ, дар таълимоти исломӣ оид ба муносибатҳои оилавӣ, муносибати маънавию тарбиявӣ, иҷтимоӣ ҳуқуқӣ ва таърихию талаб мекунад, ки бо омӯзиши асосҳои Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Автономии Тоҷикистон дар соли 1924, оғози ташаккули низоми нави мақомоти давлатӣ, гузаронидани фаъолияти оммавии қонунҷоднамоӣ ва такмили қонунгузории амалкунанда гардид. Ҳамин тариқ, сарчашмаҳои мусулмонӣ ва империявӣ ҳамчун сарчашмаи ташаккули меъёрҳои ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон баромад намуда, ба ҳаёт ва фаъолияти халқҳои Осиёи Марказӣ таъсири амиқ расонидаанд.

Калидвожаҳо: ҳуқуқи оилавӣ, муносибатҳои оилавӣ, меъёрҳои исломӣ, меъёрҳои ҳуқуқи исломӣ, таълимоти исломӣ, сарчашмаи ҳуқуқ, сарчашмаи императивӣ, қонунгузорӣ, Кодекси оила, мустақилияти молумулкӣ.

МУСУЛЬМАНСКИЕ И ИМПЕРСКИЕ ИСТОЧНИКИ В РЕГУЛИРОВАНИИ СЕМЕЙНО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

В данной статье рассматривается вопрос о мусульманских и имперских источниках регулирования семейно-правовых отношений. Автор отмечает, что в процессе изучения правовых норм семейных отношений вопрос об источниках становления и развития семейного права считается одним из важнейших. Одним из источников формирования правовых норм в правовой системе Республики Таджикистан является внедрение исламских норм в жизнь и деятельность народов Центральной Азии. Учитывая разнообразие норм исламского права, необходимо разделить духовно-воспитательный, социально-правовой и исторический аспекты раскрытия правового статуса участников семейных отношений в исламе. Исламская правовая система формируется на основе религиозно-правовых норм, закрепленных в священных текстах. Когда исследователи говорят об исламском праве, они имеют в виду традиционное исламское право, которое формируется на основе религии ислам. В мусульманском праве правоотношения строятся на принципе раздела имущества, а также на принципе имущественной самостоятельности женщины в браке. В целом, исламское учение о семейных отношениях требует духовного, образовательного, социального, правового и исторического подхода, который достигается путем изучения основ формирования, развития и укрепления семейных отношений. Национально-территориальное деление и образование Автономной Советской Социалистической Республики Таджикистан в 1924 году положили начало формированию новой системы государственных органов, осуществлению массовой законодательной деятельности и совершенствованию действующего законодательства. Таким образом, мусульманские и имперские источники выступили источником формирования правовых норм в правовой системе Республики Таджикистан и оказали глубокое влияние на жизнь и деятельность народов Центральной Азии.

Ключевые слова: семейное право, семейные отношения, исламские нормы, нормы исламского права, исламское учение, источник права, императивный источник, законодательство, семейный кодекс, имущественная независимость.

MUSLIM AND IMPERIAL SOURCES IN THE REGULATION OF FAMILY LEGAL RELATIONS

This article examines the issue of Muslim and imperial sources of regulation of family legal relations. The author notes that in the process of studying the legal norms of family relations, the question of the sources of the formation and development of family law is considered one of the most important. One of the sources of the formation of legal norms in the legal system of the Republic of Tajikistan is the introduction of Islamic norms into the life and activities of the peoples of Central Asia. Taking into account the diversity of the norms of Islamic law, it is necessary to separate the spiritual, educational, socio-legal and historical aspects of disclosing the legal status of participants in family relations in Islam. The Islamic legal system is formed on the basis of religious legal norms enshrined in sacred texts. When researchers talk about Islamic law, they mean traditional Islamic law, which is formed on the basis of the religion of Islam. In Islamic law, legal relations are based on the principle of division of property, as well as on the principle of property independence of a woman in marriage. In general, Islamic teaching on family relationships requires a spiritual, educational, social, legal and historical approach, which is achieved by studying the foundations of the formation, development and strengthening of family

relationships. The national-territorial division and formation of the Autonomous Soviet Socialist Republic of Tajikistan in 1924 marked the beginning of the formation of a new system of government bodies, the implementation of massive legislative activity and the improvement of existing legislation. Thus, Muslim and imperial sources acted as a source of formation of legal norms in the legal system of the Republic of Tajikistan and had a profound influence on the life and activities of the peoples of Central Asia.

Keywords: family law, family relations, Islamic norms, norms of Islamic law, Islamic teachings, source of law, imperative source, legislation, family code, property independence.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шарифӣ Дилбар Давлаталӣ* - Донишгоҳи давлатии Данғара, ассистенти кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ, муқовимат ба коррупсия ва терроризм. **Суроға:** 735320, ноҳияи Данғара, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Марказӣ, 25. Телефон: **(+992) 985055665**

Сведения об авторе: *Шарифи Дилбар Давлатали* - Дангаринский государственный университет, ассистент кафедры уголовного права, противодействия коррупции и терроризму. **Адрес:** 735320, Дангара, Республика Таджикистан, улица Маркази, 25. Телефон: **(+992) 985055665**

Information about the author: *Sharifi Dilbar Davlatali* - Dangara State University, assistant of the Department of Criminal Law, Combating Corruption and Terrorism. **Address:** 735320, Dangara, Republic of Tajikistan, Markazi street, 25. Phone: **(+992) 985055665**

АМАЛИ МЕЪЁРҲОИ КОЛЛИЗИОНӢ ДАР ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҲОИ ШАРТНОМАВӢ БО УНСУРИ ХОРИЧӢ

Раҷабзода М.Н., Исмаилов И.Б.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Танзими коллизионии муносибатҳои шартномавӣ яке аз масъалаҳои марказии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба шумор меравад. Дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хориҷӣ дар асоси аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ ба расмият дароварда мешаванд. Ҳангоми дар доктрина ё қонунгузорӣ истифода бурдани истилоҳи «аҳди иқтисодии хориҷӣ» ё «аҳди савдои хориҷӣ» шартномаҳои дар муомилоти байналмилалӣ тижоратӣ басташаванда дар назар дошта мешаванд [6,с.8].

Аммо дар баробари истилоҳи «аҳди иқтисодии хориҷӣ» дар адабиётҳои ҳуқуқӣ масъалаи ба муомилот ворид намудани истилоҳоти дигар низ гузошта шудааст. Масалан, Г.К. Дмитриева ба муомилот мафҳуми «аҳди байналмилалӣ тижоратӣ»-ро ворид менамояд [7,с.364].

Н.Ю. Ерпилова дар асоси конвенсияҳои Гаагагӣ оид ба қонуни ягона дар бораи бастанӣ шартномаҳои хариду фурӯши байналмилалӣ молҳо (ULFIS) ва оид ба қонуни ягона дар бораи хариду фурӯши байналмилалӣ молҳо (ULIS) аз соли 1964 истилоҳи «контракти байналмилалӣ тижоратӣ»-ро дастгирӣ менамояд [4,с.187]. Муаллифони «Курси ҳуқуқи байналмилалӣ савдой» истилоҳи дигар: «аҳди байналмилалӣ савдой»-ро пешниҳод менамоянд [12,с.138].

Ҳамчунин, кӯшиши кушодани мафҳуми истилоҳоти додашуда аз ҷониби муаллифони мазкур низ анҷом дода шудааст. Аз ҷумла, яке онро ҳамчун аҳде мефаҳмад, ки дар ҷараёни амалӣ гардонидани фаъолияти соҳибкорӣ дар соҳаи муносибатҳои байналмилалӣ иқтисодӣ байни тарафҳои, ки муассисаҳои тижоратишон дар кишварҳои гуногун қарор дорад, баста шудааст [7] ва дигаре таҳти мафҳуми он дилхоҳ аҳдери ифода менамояд, ки ҳади ақал робитаи ду кишварро ба воситаи ин ё он ҳолат нишон медиҳад ва аҳдери, ки бо як давлат иртибот дорад, аҳди милли ҳисоб менамояд [12]. Аммо аз мафҳумҳои додашуда ҷунин бармеояд, ки онҳо хусусияти умумӣ дошта, ҷиҳатҳои хосси аҳдҳои иқтисодии хориҷиро баён карда наметавонанд. Л.П. Ануфриева истилоҳи «аҳдҳои хусусияти байналмилалӣ дошта»-ро пешниҳод менамояд ва ба он «аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ», «аҳдҳои савдои хориҷӣ», «аҳдҳои байналмилалӣ тижоратӣ» ва «аҳдҳои байналмилалӣ гайритижоратӣ»-ро муттаҳид мегардонад [1,с.97]. Ба андешаи мо, пешниҳоди ҷунин истилоҳ ҳангоми бандубасти аҳд ҳамчун аҳди иқтисодии хориҷӣ ба мақсад мувофиқ набуда, бар замми ин ҷудо намудани аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ ба аҳдҳои тижоратӣ ва гайритижоратӣ ба табиати ҳуқуқии онҳо созгор нест.

Бо таъки ба қонунгузории кишвар дар адабиёти ватанӣ истилоҳи «аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ» истифода мегардад ва таҳти ин мафҳум шартномаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ (хариду фурӯш, пудрат, хизматрасонӣ, комиссия, супориш ва ғ.), ки бо унсури хориҷӣ мураккаб гардидаанд, дар назар дошта мешавад [10,с.99].

Дар муносибатҳои мазкур унсури хориҷӣ дар хориҷӣ будани тарафи аҳди иқтисодии хориҷӣ нисбат ба якдигар, дар хориҷи кишвар қарор доштани объекте, ки нисбати он муносибати ҳуқуқӣ байни иштирокчиёни аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ ба вуҷуд омадааст ва берун аз кишвар ба вуқӯ пайвастанӣ фақти ҳуқуқие (бастанӣ аҳди иқтисодии хориҷӣ), ки боиси бавуҷудоии муносибатҳои байналмилалӣ-хусусӣ гардидааст, таҷассум мегардад.

Аммо қоидаи мазкур на ҳамеша нисбати аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ татбиқ карда мешавад, зеро ҷунин аҳдҳо дар муомилоти тижоратӣ баста шуда, дорои хусусиятҳои хосси худ мебошанд. Табиист, ки муомилоти байналмилалӣ тижоратӣ байни шахсоне сурат мегирад, ки фаъолияти соҳибкориро ба роҳ монда, ҳадафи асосишон ба даст овардани фоида аз иҷрои қор, расонидани хизмат ва фурӯши мол мебошад. Аз ин ҷо, хусусияти яқуми аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ амалӣ гардонидани фаъолияти соҳибкорӣ аз ҷониби тарафҳои ҷунин аҳдҳо мебошад. Яъне, тарафҳои аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ ҳамеша соҳибқорони инфиродӣ ва шахсони ҳуқуқие шуда метавонанд, ки ҳуқуқи машғул шудан ба

фаъолияти иқтисодии хориҷиро дошта бошанд.

Хусусияти дуҷумлаи аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ дар он мебошад, ки дар фарқият аз тарафҳои шартномаҳои маданӣ-ҳуқуқӣ тарафҳои аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ дар кишварҳои нисбати якдигар хориҷӣ қарор доранд.

Аломати мазкур дар санадҳои зиёди ҳуқуқии байналмилалӣ, аз қабиле Конвенсияи Венагӣ оид ба шартномаҳои хариду фурӯши байналмилалии молҳо аз соли 1980, Конвенсияи СММ оид ба муҳлати даъво дар хариду фурӯши байналмилалии молҳо аз соли 1974, Конвенсияи Гаагагӣ оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартномаҳои хариду фурӯши байналмилалии молҳо аз соли 1985 ва ғ. ҳамчун аломати мавқеъ гирифтани «ҷойи амалӣ гардонидани фаъолият (place of business)-и тарафҳои аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ» истифода гардидааст. Гарчанде мафҳуми «place of business» дар санадҳои номбаршуда қушода нашуда бошад ҳам, вале таҳти ин мафҳум асосан маҳалли доимии амалигардонии амалиёти корӣ, ё ба таври дигар маҳалли доимии ба амал баровардани фаъолияти соҳибкорӣ дар назар дошта шудааст.

Мафҳуми мазкур аз маҳалли бақайдгирии соҳибкори инфиродӣ ё шахси ҳуқуқӣ, аниқтараш аз «миллияти» тарафҳои аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ вобастагӣ надорад. Зеро шартномае (аҳде), ки оид ба таъмини мол аз ҷониби шахрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар давлати хориҷӣ ба ҳайси соҳибкори инфиродӣ ба қайд гирифта шудааст, бо шахси ҳуқуқие, ки ба феҳристи ягонаи шахсони ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид гардидааст, баста мешавад, ҳамчун аҳди иқтисодии хориҷӣ тавсиф дода мешавад, новобаста аз он ки «миллияти» ҳар ду тарафи аҳди иқтисодии хориҷӣ як хел аст. Чунин хусусият дар м. 166-и Асосҳои қонунгузори маданӣ аз соли 1991 низ вучуд дошт, ки он ба ҳайси яке аз вобастакуниҳои коллизсионӣ нисбат ба намудҳои алоҳидаи аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ истифода бурда мешуд. Дар асоси он қонуни кишваре, ки тарафи дахлдор «ҷойи асосии фаъолият» дорад, нишон дода мешуд. Аз ин бармеояд ки барои ҳамчун аҳди иқтисодии хориҷӣ эътироф намудан зарур аст, ки тарафҳои аҳд дар кишварҳои гуногун маҳалли доимии фаъолияти соҳибқорӣ худро дошта бошанд.

Масалан, яке аз тарафҳои соҳибқорӣ инфиродӣ ё шахси ҳуқуқие мебошад, ки дар кишвари А қарор дорад ва тарафи дигар бошад, дар кишвари Б қарор дорад. Дар чунин ҳолат, албатта, онҳо ба тартиботи гуногуни ҳуқуқӣ тобеъ мебошанд.

Аз ин хотир, ҳар яке аз тарафҳои чунин навъи муносибатҳо бинобар хавфи нофаҳмо будан ва надониستاني меъёрҳои ҳуқуқии низоми ҳуқуқии кишвари дигар, кӯшиш менамояд, то ба муносибатҳои шартномавӣ ҳуқуқи кишвари худ татбиқшаванда бошад. Аз ин ҷо, хусусияти сеюми аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ ба миён омадани зарурати муайян ё муқаррар намудани ҳуқуқи татбиқшаванда ба аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ мебошад.

Хусусиятҳои дар боло зикршуда аломатҳои асосии фарқкунандаи аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ мебошанд. Ба ғайр аз ин, онҳо инчунин дорои аломатҳои иловагӣ ё факултативӣ низ мебошанд. Ба ҳайси чунин аломатҳо, одатан хусусиятҳои зерин баромад мекунад: дар натиҷаи анҷом додани аҳди иқтисодии хориҷӣ объекти муомилоти тичоратӣ ҳамеша аз сарҳади гумрукӣ мегузарад ва мувофиқан нисбати он расмиёти гумрукӣ анҷом дода мешавад; ҳисоббарбаркунӣ дар байни иштирокчиёни аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ бо асъоре анҷом дода мешавад, ки ҳадди ақал барои яке аз тарафҳои он асъори хориҷӣ аст; аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ бо шартномаҳои байналмилалӣ (байнидавлатӣ) робита доранд; баҳсе, ки байни иштирокчиёни аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ ба вучуд меояд, аз ҷониби мақомоти доимоамалкунанда ва ё мақомоти якдафъаинаи арбитражҳои тичоратӣ ва ғ. баррасӣ карда мешавад. Аломатҳои асосӣ дар аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ ҳамеша вучуд доранд, аломатҳои факултативӣ бошанд, метавонанд мавҷуд бошанд ва метавонанд вучуд надошта бошанд.

Танзими ҳуқуқии аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ низ хусусиятҳои хосси худро дорад. Яқум ин ки, дар муносибатҳои шартномавии маданӣ-ҳуқуқӣ дар фарқият аз аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ масъалаи интиҳоб намудани ҳуқуқи татбиқшаванда ба вучуд намеояд, зеро ба ҳайси он ҳамеша тартиботи ҳуқуқии ватанӣ баромад менамояд. Дувум ин ки, баҳсҳо аз рӯи чунин аҳдҳо аз ҷониби судҳои дорои юрисдиксияи умумӣ (арбитражҳо (судҳои давлатие, ки ба истехсолоти судии баҳсҳои иқтисодӣ ё хоҷагидорӣ машғуланд), ё судҳои ҳақамӣ, ки тибқи қоидаи умумӣ ба категорияи мақомоти арбитражи байналмилалии

тичоратӣ дохил намешаванд, ҳангоми мавҷуд будани созишномаи дахлдор байни тарафҳо ва дар як вақт бо шартӣ дар қонун мавҷуд набудани талабот оид ба тобеияти истисноӣ ба судҳои давлатӣ нисбат ба категорияи мазкури парвандаҳо, баррасӣ карда мешаванд. Савум ин ки, аксар вақт речаи андозбандӣ нисбати аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ аз ҷиҳати имтиёз аз аҳдҳои дохилӣ фарқ менамояд. Ҳамин тариқ, дар асоси таҳлили гузаронидашуда аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ пурра бо хусусиятҳои худ тавсиф гардиданд, ки он ба дарк намудани ин институти ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ мусоидат менамояд.

Муқаррар намудани ҳуқуқи татбиқшаванда ба аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ яке аз масъалаҳои марказии ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ ба шумор меравад, зеро қаблан оғаҳӣ доштан аз он, ки кадом меъёрҳои ҳуқуқӣ ҳангоми бастан, иҷро ва аз ҷама асосӣ, ҳангоми ба вучуд омадани баҳс дар доираи аҳди иқтисодии хориҷӣ татбиқ карда мешаванд, барои тарафҳои он манфиатовар мебошанд.

Азбаски ҳуқуқи моддӣ давлатҳои гуногун аз якдигар фарқ менамоянд, дар муносибатҳои байналмилалӣ тичоратӣ натиҷаи танзими дахлдори ҳуқуқӣ аксаран аз он вобастагӣ дорад, ки аҳди иқтисодии хориҷӣ ба кадом тартиботи ҳуқуқӣ тобеъ мебошад. Ҳаҷм ва ҳудуди ҷавобгарӣ тибқи аҳди иқтисодии хориҷӣ, бозъитборӣ он ва умуман басташуда эътироф кардан ё накардан ва монанди инҳо аз ҷумлаи масъалаҳои мебошанд, ки дар ҳар кишвар бо тартиби гуногун ҳал карда мешаванд.

Нишон додани ҳуқуқи татбиқшаванда дар аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ ё ба он ишора намудани меъёрҳои коллизсионӣ бояд ҳамчун ҳавола ба ҳуқуқи моддӣ низоми ҳуқуқии кишвари дахлдор, ки он аз қонунгузории маданӣ, дигар қонунҳо ва санадҳои қонунгузорӣ танзимкунандаи муносибатҳои дахлдори маданӣ-ҳуқуқӣ иборат мебошад, баррасӣ карда шавад (мазмуни қ. 1-и м. 1309-и КМ ҚТ), зеро дар сурати ҳавола ба ҳуқуқи коллизсионӣ, ки аз маҷмуи меъёрҳои коллизсионӣ иборат буда, танҳо муқарраркунандаи ҳуқуқи ба муносибатҳои дахлдор татбиқшаванда аст, танзими муносибатҳои шартномавии тарафҳо мумкин аст ба ҳуқуқи кишваре, ки меъёрҳои коллизсионӣ ҳавола намудаанд, ё ҳуқуқи кишвари сеюм ҳавола карда шавад, ки ин ба манфиати иштирокчиёни аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ намебошад.

Масъалаи муқаррарнамоии ҳуқуқи татбиқшаванда ба аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки ба унификатсияи меъёрҳои коллизсионӣ дар соҳаи ҳуқуқи татбиқшаванда бахшида шудаанд, аз ҷумла, дар Конвенсия оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартномаҳои хариду фурӯши байналмилалӣ молҳо аз 22 декабри соли 1986, Конвенсияи байниамрикоӣ оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба шартномаҳои байналмилалӣ аз соли 1994 ва ҳамчунин Конвенсияи Рим оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба уҳдадорҳои шартномавӣ аз соли 1980 инъикоси ҳудро ёфтааст.

Дар баробари санадҳои байналмилалӣ ҳуқуқӣ масъалаи мазкур бо қонунгузории миллии кишварҳои алоҳида, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба танзим дароварда шудааст. Аз ҷумла, моддаҳои 1333-1339-и КМ ҚТ, ки ба уҳдадорҳои шартномавӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ бахшида шудаанд, тартиби муайян намудани ҳуқуқи татбиқшавандаро ба чунин муносибатҳо муқаррар менамоянд.

Қонунгузории маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (м. 1333-и КМ ҚТ) ва аксари кишварҳои ҷаҳон дар асоси созишномаи тарафҳо оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ба тарафҳо иҷозат медиҳанд, ки масъалаи мазкурро мустақилона ҳал намоянд, ки заминаи асосии он принсипи мухторияти ирода дар муносибатҳои шартномавӣ бо унсури хориҷӣ ба ҳисоб меравад. Ҳуди истилоҳи «созишнома дар бораи ҳуқуқи татбиқшаванда» шартӣ мебошад.* Дар санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки принсипи мухторияти ирода (*lex voluntatis*)-ро дар худ мустаҳкам намудаанд, оид ба санади интиҳоби ҳуқуқи татбиқшаванда чун «интиҳоб» ва гоҳо «нишондод» зикр карда мешавад. Қонунгузории аксари кишварҳои ҷаҳон низ истилоҳи дар шартномаҳои байналмилалӣ овардашударо дастгирӣ намуда, ба ҳуди созиши тарафҳо ном намегузоранд ва амали шахсонӣ онро зикр менамоянд: «ҳуқуқе, ки ба он тарафҳо тобеъ гардониданд» (Куба, Эрон, Юнон), «ҳуқуқ

* Дар фасли VII-и КГ ҚТ барои баррасӣ кардани категорияи мазкур мафҳумҳои «интиҳоб», «созишномаи тарафҳо оид ба интиҳоби ҳуқуқи татбиқшаванда», «созиши тарафҳои шартнома дар хусуси татбиқи ҳуқуқ» истифода бурда шудааст.

тибқи ирода ва нияти тарафҳо» (Кореяи Чанубӣ, Тайланд), ва ғ. Ба истилоҳи «созишнома» қонунгузори ИМА, Италия, кишварҳои ИДМ, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ғ. тақя менамоянд. Дар ҳар сурат, новобаста аз он ки категорияи мазкур чи гуна ном бурда мешавад, онро ҳамчун созиши тарафҳо дар мавриди ҳуқуқи татбиқшаванда доништан мумкин аст [8, с.49].

Чунин созиш мумкин аст бо мувофиқаи тарафҳо ҳамчун яке аз шартҳо дар шартнома ҷой дода шавад, вале оё ҷой додани муқаррарот дар бораи ҳуқуқи татбиқшаванда дар шартнома ҳатмӣ мебошад? Албатта не, зеро дар мавриди набудани созиши тарафҳо ҷихати муқаррар намудани ҳуқуқи татбиқшаванда шартнома басташуда буда, боэътибор ҳисобида мешавад ва ба чунин созиш ҳатто пас аз бастании шартнома низ омадан мумкин аст (қ. 4-и м. 1333-и КМ ҚТ).

Агар тарафҳои аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ мустақилона ҳуқуқи татбиқшавандаро интиҳоб накарда бошанд, он дар асоси меъёрҳои коллизии дар қонунгузорӣ мустаҳкамгардида муқаррар карда мешавад. Аз ҷумла, қ. 32-и м. 1334-и КМ ҚТ ҳуқуқи татбиқшавандаро барои 19 номгӯи аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ дар мавриди мавҷуд набудани интиҳоби ҳуқуқ аз ҷониби тарафҳо пешбинӣ намудааст, аз ҷумла дар шартномаи хариду фурӯш – ҳуқуқи кишвари фурӯшанда; дар шартномаи ҳадя – ҳуқуқи кишвари ҳадякунанда; дар шартномаи иҷора – ҳуқуқи кишвари иҷорадеҳ ва ғ. Аммо дар меъёри моддаи мазкур на ҳама аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ номбар гардидаанд ва мувофиқан нисбати дигар аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ татбиқ намудани он ғайриимкон аст. Пас чӣ бояд кард? Агар ҳуқуқи татбиқшаванда муқаррар карда нашавад, танзими минбаъдаи муносибатҳои шартномавӣ низ номумкин мегардад. Барои ҳалли мушкилоти мазкур дар ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ принсипи робитаи нисбатан зич ташаккул ёфтааст ва қонунгузори миллӣ низ онро дар худ мустаҳкам намудааст. Аз ҷумла, мувофиқи мазмуни қ. 2-и м. 1306-и КМ ҚТ ҳангоми ғайриимкон будани муайяннамоии ҳуқуқи татбиқшаванда ба муносибатҳои маданӣ-ҳуқуқии бо унсури хориҷӣ мураккабгардида ҳуқуқи нисбатан робитаи зичдошта татбиқ карда мешавад.

Принсипи мазкур дар муносибатҳои шартномавӣ, ки аз аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ бармеоянд, ҳуқуқи нисбатан робитаи зичдоштаро муайян кардааст, ки он ҳуқуқи кишвари тарафе эътироф карда мешавад, ки таъсис ёфтааст, истиқоматгоҳ дорад ва ҷойи асосии фаъолияти он мебошад ва иҷрои дорои аҳамияти ҳалкунандаро барои ҳамин гуна шартнома анҷом медиҳад.

Масалан, агар тарафҳо шартномаи лизинги байналмилалӣ, ки яке аз аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ мебошад, банданд ва ҳуқуқи татбиқшавандаро интиҳоб накунад, илова бар ин шартномаи мазкур дар қатори номгӯе, ки қ. 1-и м. 1334-и КМ ҚТ муқаррар намудааст, вучуд надорад, дар чунин ҳолат суд ё мақоми дигари ҳуқуқтатбиқкунандаро мебояд дар асоси принсипи робитаи нисбатан зич ҳуқуқи татбиқшавандаро муқаррар намоянд. Чуноне ки маълум аст, дар шартномаи мазкур амали лизингдеҳ – ба даст овардани ашё аз харидор ва ба иҷораи молиявӣ пешниҳод намудани он ба лизинггир барои иҷрои шартнома аҳамияти ҳалкунандаро доро мебошад. Аз ин бармеояд, ки ҳуқуқи кишвари лизингдеҳ ба муносибатҳои мазкур робитаи нисбатан зичтар дорад. Ҳамин тавр, ҳангоми набудани созиши тарафҳо оид ба ҳуқуқи татбиқшаванда ҳуқуқи кишвари лизингдеҳ ҳамчун ҳуқуқи ба муносибатҳои мазкур татбиқшаванда муқаррар карда мешавад.

Муқарриз: н.и.х, дотсенти ДМТ- Мирзоев А.М.

АДАБИЁТ

1. Ануфриева Л.П. Международное частное право: В 3-х т. Том 2. Особенная часть. -М.: Изд-во БЕК, 2000. -С. 97.
2. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2005, №3 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон қисми 3. аз 1-уми март соли 2005. – Душанбе, 2005, боби 60, мод. 1165. Қ.2.
3. Ғаюров Ш.К. Оид ба баъзе муаммоҳои дар таҳрири нав таҳия намудани Кодекси граждании ҚТ (Тақриз ба мақолаи Сулаймонов Ф. «Кодекси граждании ё Кодекси маданӣ?») / Ш.К. Ғаюров // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2013. – №3 (03). -С. 147.
4. Ерпылева Н.Ю. Международное частное право: Учебник / Н. Ю. Ерпылева М., 2004. -С. 187.
5. Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми 1) аз 24 декабри соли 2022, №1918 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Манбаи электронӣ]: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 25 апрели соли 2024).

6. Мирзоев А.М. Аҳдҳои иқтисодии хориҷӣ: масоили назариявӣ. Монография / А.М. Мирзоев. -Душанбе: ЭР-граф, 2017. -С. 8.
7. Международное частное право: Учебник / Отв. ред. Г.К. Дмитриева. М., 2004. С. 364.
8. Мирзоев А.М. Применимое право в договорных отношениях с иностранным элементом. Монография / А.М.Мирзоев. -Душанбе: Типография Таджикского национального университета, 2015. -С. 49.
9. Международное частное право: Учебник / Отв. ред. Г.К. Дмитриева. М., 2004.
10. Сулаймонов Ф.С. Международное частное право: комментарий к разделу VII Гражданского кодекса Республики Таджикистан / Ф.С. Сулаймонов; под ред. д.ю.н., проф. Ш.М. Менглиева. -Душанбе: Истеъдод, 2011. -С. 99.
11. Хуқуқи байналмилалӣ хусусӣ: Воситаи таълимӣ // Муҳаррирони масъул: н.и.х., дотсент, мудири кафедраи хуқуқи байналмилалӣ факултети хуқуқшиносии ДМТ Рачабов М.Н. ва н.и.х., дотсент Мирзоев А.М. – Душанбе: “ЭР-граф”, 2018. – С. 129.
12. Тынель А. Курс международного торгового права / А.Тынель, Я. Функ, В. Хвалей. -2-е изд. -М., 2000. -С. 138.

АМАЛИ МЕЪЁРҲОИ КОЛЛИЗИОНӢ ДАР ТАНЗИМИ МУНОСИБАТҲОИ ШАРТНОМАВӢ БО УНСУРИ ХОРИҶӢ

Дар мақолаи мазкур амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои шартномавӣ бо унсурҳои хориҷӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Қабули Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав заминаи мусоиди ҳуқуқиро барои рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ, махсусан рушди бахши ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ фароҳам овард. Муаллиф бо истифода аз адабиёти ҳуқуқӣ ва конунгузорӣ масъалаи мазкурро мавриди таҳлил қарор дода, мубрамияти мавзӯи мазкурро муайян намудааст.

Калидвожаҳо: меъёрҳои коллизсионӣ, конунгузории маданӣ, адабиёти ҳуқуқӣ, ҳуқуқи маданӣ, шахси воқеӣ, шахси ҳуқуқӣ, қобилияти ҳуқуқдорӣ, қобилияти амалкунӣ, ҳуқуқи татбиқшаванда.

ДЕЙСТВИЕ КОЛЛИЗИОННЫХ НОРМ ПРИ РЕГУЛИРОВАНИИ ДОГОВОРНЫХ ОТНОШЕНИЙ С ИНОСТРАННЫМ ЭЛЕМЕНТОМ

В данной статье авторами проанализировано действие коллизсионных норм при регулировании договорных отношений с иностранным элементом. Принятие новой редакции Гражданского кодекса Республики Таджикистан стало благоприятной правовой основой для развития общественных отношений, особенно развития сектора международного частного права. Используя юридическую литературу и законодательство, автор проанализировал данный вопрос и определил важность данной темы.

Ключевые слова: коллизсионные нормы, гражданское законодательство, юридическая литература, гражданские права, физическое лицо, юридическое лицо, правоспособность, способность действовать, применимое право.

THE EFFECT OF CONFLICT OF LAWS RULES WHEN REGULATING CONTRACTUAL RELATIONS WITH A FOREIGN ELEMENT

In this article the effect of conflict of laws rules when regulating contractual relations with a foreign element. The adoption of the new version of the Civil Code of the Republic of Tajikistan became a favorable legal basis for the development of public relations, especially the development of the private international law sector. Using the legal literature and legislation, the author analyzed this issue and determined the importance of this topic.

Keywords: conflict of laws rules; civil law; legal literature; civil rights; individual; entity; legal capacity; ability to act; applicable right

Маълумот дар бораи муаллифон: *Раҷабзода Маҳмадёр Носир* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Исматзода Исматулло Бобохуҷа - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи ҳуқуқи байналмилалӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Телефон: **(+992) 988-18-18-12**

Сведения об авторах: *Раджабзода Махмадёр Носир* – Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры международного права. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17

Исматзода Исматулло Бобохуджа - Таджикский национальный университет, юридический факультет, ассистент кафедры международного права. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. Телефон: **(+992) 988-18-18-12**

Information about authors: *Rajabzoda Mahmadyor Nosir* - Rector of the Pedagogical Institute of Tajikistan in the Rasht district, candidate of law, associate professor of the department of international law of the law faculty. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17

Ismatzoda Ismatullo Bobokhuja - Tajik national university, faculty of law, assistant of international law **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Phone: **(+992) 988-18-18-12**

**ХУСУСИЯТҲОИ ОБЪЕКТИ ТАЙЁР КАРДАН Ё БА МУОМИЛОТ БАРОВАРДАНИ
ПУЛ Ё ҚОҒАЗҲОИ ҚИМАТНОКИ ҚАЛБАКӢ (СОХТА)**

Исматов Р.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар адабиётҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ зери мафҳуми объекти ҷиноят одатан муносибатҳои ҷамъиятии бо қонуни ҷиноятӣ ҳифзшавандае фаҳмида мешаванд, ки ба онҳо кирдори барои ҷамъият хавфнок зарар мерасонад ё зери таҳдиди расонидани зарар қарор медиҳад [22,с.218].

Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ барои мушаххас намудани объекти ҷиноят бештари олимони аз таснифоти чорунсура (объекти умумӣ, объекти хелӣ, объекти намудӣ ва объекти бевосита) истифода мебаранд [20,с.448]. Қисми махсуси ҚҶ ҚТ низ вобаста ба чунин таснифоти объекти ҷиноят ба фасл, боб ва моддаҳои алоҳида ҷудо карда шудааст.

Вобаста ба ин таҳлили хусусиятҳои объекти ҷинояти тайёр кардан ё ба муомилот баровардани пул ё қоғазҳои қиматноки қалбакӣ (сохта) аз рӯи таснифоти мазкур ба мақсад мувофиқ мебошад.

Ҷинояти тайёр кардан ё ба муомилот баровардани пул ё қоғазҳои қиматноки қалбакӣ (сохта) дар фасли XI “Ҷиноятҳо дар соҳаи иқтисодиёт” ҷойгир шудааст. Бинобар ин, ба андешаи олимони, ба сифати объекти хелии ин гурӯҳи ҷиноятҳо “муносибатҳо дар соҳаи иқтисодиёт” [12,с.201] баромад менамоянд. М.Ҷ. Раҳмонзода баён медиҳад, ки объекти хелии ҷиноятҳои мазкурро “бо дарназардошти фасли XI ҚҶ ҚТ муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи иқтисодиёт муқаррар кардан мумкин аст, ки онҳо ба истехсолот, мубодилот, тақсимот ва истеъмоли неъматҳои моддию ғайримоддӣ равона карда шудаанд”, эътироф намудан мумкин аст [14,с.182].

Вобаста ба объекти намудии ҷиноятҳои мазкур андешаҳои гуногун ҷой доранд.

Масалан, В.Е.Мелникова объекти намудии ҷиноятҳои баррасишавандаро гурӯҳи муносибатҳои якхелаи бо ҳам алоқаманд мешуморад, ки дар соҳаи фаъолияти иқтисодӣ ба вучуд меоянд [18,с.178].

Б.В. Ятселенко чунин мешуморад, ки объекти намудии ҷиноятҳои иқтисодӣ - ин муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошанд, ки дар вақти муайян кардани фаъолияти муътадили иқтисодӣ, ҳангоми истифода, мубодила, тақсимот ва истеъмоли маҳсулот ба миён меоянд [17,с.143]. Б.В. Воженкин “низомии муносибатҳои ҷамъиятии аз тарафи давлат ҳифзшавандаеро, ки дар соҳаи фаъолияти иқтисодӣ дар ҷамъият ба вучуд омада, ба инкишофи иқтисоди бозоргонӣ равона шудаанд” ба сифати объекти намудии ин ҷиноятҳо муайян кардааст [3,с.76-77].

Н.А. Лопашенко чунин меҳисобад, ки объекти намудӣ дар соҳаи фаъолияти иқтисодӣ муносибатҳои ҷамъиятӣ ҳисоб мешаванд, ки бо амалӣ намудани принципҳои гуногуни фаъолияти иқтисодӣ алоқаманд мебошанд. Ба сифати чунин принципҳои фаъолияти озодаи иқтисодӣ, амалӣ намудани фаъолияти иқтисодӣ дар асоси қонун, рақобати бовиҷдонона, бовиҷдонии субъектони фаъолияти иқтисодӣ, манъи шаклҳои криминалии рафтор дар фаъолияти иқтисодӣ баромад мекунанд [10,с.214-217].

Л.Д. Гаухман объекти ҷиноятҳо дар соҳаи фаъолияти иқтисодиро “муносибатҳои ҷамъиятии таъминкунандаи фаъолияти иқтисодӣ мешуморад, ки маҷмуи ҳама зинаҳои ҷамъиятии истехсол, тақсимот, мубодила ва истеъмоли неъматҳои моддӣ ва дигар неъматҳоро дар назар дорад” [4,с.16-17].

И.А. Клепиский ба сифати объекти намудии ҷиноятҳои хоҷагидорӣ хоҷагии халқро ҳамчун маҷмуи муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи истехсол, тақсимот ва истеъмоли арзишҳои молумулкӣ баррасӣ менамояд, ки манфиатҳои молумулкии инсон, ҷомеа ва давлатро таъмин месозанд, инчунин тавозуни оқилона дар амалӣ намудани ин манфиатҳо [9,с.48].

Таҳлили андешаҳои зикршуда оид ба мазмуни объекти намудӣ ба мо имкон медиҳад, ки объекти намудии ҷиноятҳои боби 27 муайяншударо ҳамчун тартиби бо қонунгузори

амалкунанда муқарраршудаи амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ, фаъолияти иқтисоди беруна ва дигар фаъолияти иқтисодӣ муайян намоем.

Объекти бевосита муносибатҳои ҷамъияти ба ҳисоб мераванд, ки бо меъёрҳои мушаххаси Қисми махсуси КҶ ҚТ ҳифз карда мешаванд. Объекти бевосита бо номгузориҳои моддаи Қисми махсуси КҶ ҚТ мувофиқат менамояд [8,с.165-166].

Таҳлили адабиётҳои ҳуқуқӣ нишон медиҳад, ки нисбати мавқеи таркиби ҷинояти тайёр кардан ё ба муомилот баровардани пул ё қоғазҳои қиматноки қалбаки (сохта) дар низоми ҷиноятҳо дар соҳаи фаъолияти иқтисодӣ, инчунин объекти бевоситаи он якҷанд нуқтаҳои назари аз ҳам фарқкунанда баён шудааст.

Чунончи, Н.А. Лопашенко сохтакориҳои маблағҳои пулиро ба таҷовуз ба муносибатҳои ҷамъиятӣ оид ба амалӣ намудани манъи шаклҳои криминалии рафтор дар фаъолияти иқтисодӣ мансуб медонад. А.А. Аслаханов тайёр кардан ё ба муомилот баровардани пул ё қоғазҳои қиматноки қалбаки (сохта)-ро ба сифати яке аз кирдорҳои дар соҳаи мубодила содиршаванда баррасӣ менамояд [1,с.27-28]. Ба андешаи И.В. Шишков ҷинояти мазкур ба муносибатҳо дар соҳаи эмиссия ва муомилоти пулӣ, қоғазҳои қиматнок ва ҳуччатҳои пардохт таҷовуз меоваранд [6,с.6-7].

Як қатор муаллифон ба сифати объекти сохтакориҳои маблағҳои пулӣ тартиби муқарраршудаи муомилоти пулӣ ё қоғазҳои қиматнокро нишон медиҳанд [2,с.91].

Дар назарияи ҳуқуқи ҷиноятӣ то андозае ақидае низ паҳн шудааст, ки мутобиқи он объекти бевоситаи сохтакориҳои маблағҳои пулӣ муносибатҳои ҷамъияти эътироф мешаванд, ки функцияи муътадилӣ низоми пуливу қарзии давлат [21, с.309] ё манфиатҳои молиявии онро таъмин менамоянд [19, с.474]. Масалан, ба андешаи Ясинов, объекти ҷиноятҳои бо сохтакориҳои маблағҳои пулӣ алоқаманд маҷмуи муносибатҳои ҷамъияти ҳисоб мешаванд, ки ҳангоми ташкили муомилоти пуливу қарзии давлат ба вучуд омада, дар натиҷаи содиршавии он нақши ҷамъиятӣ, сифати пул тағйир ёфта, даромади миллии коста мегардад ва қатъшавии робитаҳо дар муомилоти пулии байналмилалӣ сурат мегирад [24,с.73].

Ба андешаи мо, ба сифати объекти бевоситаи м.281 КҶ ҚТ низоми молиявии давлат дар қисмати эмиссия ва муомилоти пулӣ ва қоғазҳои қиматнок баромад менамояд. Низоми молиявӣ дар мазмуни васеъ ва маҳдуд фаҳмида мешавад. Дар мазмуни васеъ ин маҷмуи соҳаҳои нисбатан алоҳида ва дар як вақт бо ҳам алоқаманд ва унсурҳои муносибатҳои молиявӣ ба ҳисоб меравад. Дар мазмуни маҳдуд ин маҷмуи институтҳои молиявие мебошад, ки фаъолияти молиявиро амалӣ намуда, ҳар яки он барои ташкил ва истифодаи фондҳои пулии дахлдор мусоидат менамоянд [16,с.21].

Мувофиқи андешаи дигар низоми молиявӣ низоми муассисаҳои молиявии давлат ба ҳисоб меравад.

Муносибатҳои ҷамъиятии бо муомилоти пулӣ ва қоғазҳои қиматнок алоқаманд ҷараёни эмиссияи маблағҳои нақд ва қоғазҳои қиматнок, инчунин ташкили муомилоти онҳо ва аз муомилот берун намуданро дар ҳудуди ҚТ дар бар мегиранд. Ин ҷараён тавассути як қатор санадҳои қонунгузорӣ, аз ҷумла КМ ҚТ, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бозори қоғазҳои қиматнок” аз 26 июни 2011, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бонки миллии Тоҷикистон” аз 26 июни 2011, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор” аз 13 июни 2013 ва ғайра ба танзим дароварда шудааст.

Мутобиқи муқаррароти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бонки миллии Тоҷикистон” пули миллии сомонӣ аст (м.2).

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи танзими асъор ва назорати асъор” принципҳои дар ҳудуди ҚТ амалӣ намудани амалиётҳо бо арзишҳои асъорӣ, инчунин назорати давлатиро аз болои оқилона истифода намудани арзишҳои асъорӣ ва иҷрои уҳдадориҳо дар назди давлат муқаррар месозад. Мутобиқи м.10 Қонуни мазкур, “Ба Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид намудани асъори хориҷии нақд ва қоғазҳои қиматноки бо асъори хориҷӣ дар шакли ҳуччатӣ ифодаёфта аз ҷониби резидентҳо ва ғайрирезидентҳо бе маҳдудият бо риояи талаботи қонунгузориҳои гумуруки Ҷумҳурии Тоҷикистон анҷом дода мешавад”.

Ҳамин тавр, муомилоти пулии давлатро ки тавассути қонунгузорӣ ташкил ва батанзим дароварда мешавад мумкин аст ҳамчун низоми пулии давлат баршумурд [7,с.58].

Мутахассисон бар он андешаанд, ки низоми пулии дилхоҳ давлати дорои унсурҳои зерин мебошад:

1. Номи воҳиди пулӣ. Ин унсур низоми пулӣ одатан таърихан ташаккул меёбад, аммо дар баъзе ҳолатҳо (масалан, дар давраи инқилоб) давлат метавонад номи нави воҳиди пулиро муқаррар кунад.

2. Намудҳои нишонаҳои пулӣ, тартиби эмиссияи нишонаҳои пулӣ. Он тартиби ба муомилот баровардани пул ва аз муомилот баровардани онро ифода мекунад. Барориши пули нақд тавассути марказҳои ҳисоббаробаркунӣ ва кассавии бонки марказӣ сурат мегирад. Гирифтани пули нақд ҳангоми супоридани пули нақд ба марказҳои ҳисоббаробаркунӣ ва кассавӣ аз ҷониби бонкҳо сурат мегирад.

3. Тартиби таъмини нишонаҳои пулӣ. Қонунгузорӣ муқаррар мекунад, ки ҳамчун таъминкунанда метавонанд арзишҳои молӣ, тилло ва металлҳои қиматбаҳо, асъори озодона конвертатсияшаванда, қоғазҳои қиматнок, қафолатҳои Ҳукумат, бонкҳо ва дигар ташкилотҳо ва ғайра баромад намоянд.

4. Танзим ва ташкили муомилоти пулӣ.

5. Қурби асъори миллӣ, тартиби мубодилаи он ба асъори хориҷӣ [13,с.67].

Ҳамин тавар, объекти бевоситаи ҷинояти дар м.281 КҶ ҚТ муқарраршуда муносибатҳои молиявӣ ҳисоб мешаванд, яъне тартиби эмиссия ва муомилоти пулӣ ва қоғазҳои қиматнок.

Кирдори ғайриқонунии баррасишаванда ба тартиби муқарраршудаи:

- эмиссия ва муомилоти пули миллӣ;
- барориш ва муомилоти қоғазҳои қиматноки давлатӣ;
- барориш ва муомилоти дигар қоғазҳои қиматноки Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- эмиссияи асъори миллии худ аз ҷониби дигар давлатҳо ё гурӯҳи давлатҳо оид ба асъори байналмилалӣ (масалан, евро) ва гардиши онҳо дар қаламрави ҚТ;
- барориши қоғазҳои қиматнок бо асъори хориҷӣ ва муомилоти онҳо дар қаламрави ҚТ.

Баъзе муаллифон чунин меҳисобанд, ки объекти бевоситаи иловагии сохтакории маблағҳои пулӣ муносибатҳои ҷамъиятии таъминкунандаи ҳуқуқҳои молумулкии шахсони маблағҳои пулӣ ё қоғазҳои қиматноки қалбакиро бадастоваранда ба ҳисоб мераванд [11]. Ба ин Б.В. Волженкин розӣ нашуда, баён медорад, ки таркиби ҷинояти м.186 КҶ ФР (м.281 КҶ ҚТ) расонидани зарарро ба муносибатҳои моликияти пешбинӣ намекунад [3,с.519].

Ба андешаи Одонсева, сохтакории маблағҳои пулӣ ҷинояти мураккаб буда, дар як вақт ба якчанд объекти бевосита зарар мерасонад ё зери таҳдиди расонидани зарар қарор медиҳад. Дар натиҷаи сохтакории маблағҳои пулӣ ҳам ба низоми пулӣ-қарзӣ ва ҳам ба муносибатҳои моликияти зарар расонида мешавад [12,с.55].

С.Склярлов низ чунин баён менамояд: маблағҳои пулии қалбакиро ба соҳибияти каси дигар дода истода, шахс муносибатҳои моликиятиро низ ҳалалдор месозад, ки чунин зоҳир мешаванд:

- дар ғайриқонунӣ ройгон ситонидан ё ба ғайриқонунӣ таъдир додани молу мулк ба ғайр бо истифода аз фиреб ё суиистифода аз боварӣ;
- дар расонидани зарари молумулкӣ ба молик ё соҳиби дигари молу мулк;
- дар содир намудани ҳаракатҳои қасдона бо мақсади ғаразнок.

Аз ин ҷо ҳангоми ба соҳибияти каси дигар додан бо як ҳаракат ду ҷиноят содир мешавад: ғайриқонунӣ ба соҳибияти каси дигар додани пулҳои қалбакӣ ва тасарруф дар шакли қаллобӣ [15].

Вобаста ба ин, агар объекти бевоситаи сохтакории маблағҳои пулӣ низоми молиявии давлат дар қисмати эмиссия ва муомилоти пулӣ ва қоғазҳои қиматнок ҳисоб шавад, пас ба сифати объекти иловагӣ муносибатҳои моликияти баромад менамоянд.

Дар ҳолате ки ба объекти иловагӣ дар ҷараёни таҷовуз зарари воқеӣ расонида нашуда, танҳо таҳдиди фаро расидани он ба вучуд меояд, ҳаракатҳои гунаҳгор ба ин

нигоҳ накарда таркиби хотимаёфтаи ҷинояти м.281 ҚЧ ҚТ-ро ташкил медиҳад, чунки ба объекти бевосита аллақай зарар расонида шудааст.

Ҳамин тавр, хусусиятҳои объекти тайёр кардан ё ба муомилот баровардани пул ё қоғазҳои қиматноки қалбақӣ (сохта)-ро баррасӣ намуда, ба хулосаҳои зерин омадан мумкин аст:

-объекти хелии ҷинояти мазкур муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи иқтисодиёт ба ҳисоб мераванд, ки онҳо ба истехсолот, мубодилот, тақсимот ва истеъмоли неъматҳои моддию ғайримоддӣ равона карда шудаанд; объекти намудии он тартиби бо қонунгузории амалқунанда муқарраршудаи амалӣ намудани фаъолияти соҳибқорӣ, фаъолияти иқтисодӣ беруна ва дигар фаъолияти иқтисодӣ ба шумор меравад; объекти бевоситаи м.281 ҚЧ ҚТ низоми молиявии давлат дар қисмати эмиссия ва муомилоти пулӣ ва қоғазҳои қиматнок ба ҳисоб меравад.

Ба сифати объекти иловагии тайёр кардан ё ба муомилот баровардани пул ё қоғазҳои қиматноки қалбақӣ (сохта) муносибатҳои моликиятӣ баромад менамоянд.

Муқарриз: н.и.х., дотсенти ДМТ – Раҳмонзода М.Ҷ.

АДАБИЁТ

1. Аслаханов А.А. Проблемы борьбы с преступностью в сфере экономики (криминологический и уголовно-правовой аспекты): автореф. дис... д-ра юрид. наук / А.А. Аслаханов. -М., 1997. – 49 с.
2. Волженкин Б.В. Преступления в сфере экономической деятельности (экономические преступления) / Б.В. Волженкин. -СПб., 2002. – 641 с.
3. Волженкин Б.В. Преступления в сфере экономической деятельности по уголовному праву России / Б.В. Волженкин. -СПб., 2007. – 765 с.
4. Гаухман Л.Д. Преступления в сфере экономической деятельности / Л.Д.Гаухман, С. В. Максимов. -М., 1998. - 293 с.
5. Голубева О.Н. Финансовое право / О.Н. Голубева. -2001. -№7. - С. 14 -18.
6. Горелик А.С. Преступления в сфере экономической деятельности и против интересов службы в коммерческих и иных организациях / А.С. Горелик, И.В. Шишко, Г.Н. Хлупина. -Красноярск, 1998. -200 с.
7. Деньги, кредит, банки: Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. -М.: Финансы и статистика, 2003. – 459 с.
8. Иванов Н.Г. Уголовное право. Общая часть. Учебник для академического бакалавриата / Н.Г. Иванов. – М., 2016. – 559 с.
9. Клепицкий И.А. Система хозяйственных преступлений / И.А. Клепицкий. -М., 2005. – 570 с.
10. Лопашенко Н.А. Преступления в сфере экономики: Авторский комментарий к уголовному закону (раздел VIII УК РФ) / Н.А. Лопашенко. -М., 2006. - С. 214 - 217.
11. Максимова И.Е. Изготовление или сбыт поддельных денег или ценных бумаг (фальшивомонетничество): криминологический и уголовно-правовой аспекты: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / И.Е. Максимова. - Владивосток, 2005. - 28 с.
12. Образцова Н.В. Уголовная ответственность за изготовление или сбыт поддельных денег или ценных бумаг: дисс...канд. юрид. наук / Н.В. Образцова. -М., 2005. – 201 с.
13. Постатейный комментарий к Федеральному закону от 10 июля 2002 г. № 86-ФЗ «О Центральном банке Российской Федерации (Банке России)» / Под ред. Г.А. Тосунян, А.Ю. Пикулина. М.: Дело, 2003. – 495 с.
14. Раҳмонзода М.Ҷ. Ҷавобгарии ҷиноятӣ барои фаъолияти ғайриқонунии бонкӣ мувофиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ...ном. илм. Ҳуқуқ / М.Ҷ.Раҳмонзода. -Душанбе, 2020. – 182 с.
15. Скляр С. Как квалифицировать последствия сбыта поддельных денег и ценных бу- маг / С. Скляр. -М.: Российская юстиция. № 10, октябрь 2002г.
16. Тосунян Г. А. Государственное управление в области финансов и кредита в РФ. Уч. Пособие / Г.А. Тосунян. - М., 1997. - 302 с.
17. Уголовное право России. Особенная часть. Учебник / Под ред. А.И. Рарога. - М., 1996. – 559 с.
18. Уголовное право РФ. Особенная часть. / Под. Ред. Здравомыслова Б.В. М. 1996. – 550 с.
19. Уголовное право. Общая и Особенная части: учебник / под ред. М.П. Журавлева, СИ. Никулина. М.: Норма, 2004. - 784 с.
20. Уголовное право. Общая часть. Учебник для бакалавров / Отв. ред. А.Н. Тарбагаев. – М., 2016. – 448 с.
21. Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамовой, Г.П. Новоселова. -М.: Норма-Инфра-М, 1998. – 768 с.
22. Ҳуқуқи ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми умумӣ. Китоби дарсӣ / Зери таҳрири Раҳимзода Р.Ҷ., Бобочонзода И.Ҷ. – Душанбе, 2019. – 218 с.
23. Шарипов Т.Ш. Ҳуқуқи ҷиноятӣ (Қисми умумӣ) / Т.Ш. Шарипов ва дигарон. – Душанбе, 2020. – 223 с.
24. Ясинов С.Ю. Уголовная ответственность за изготовление или сбыт поддельных денег или ценных бумаг (фальшивомонетничество): дисс...канд.юрид.наук / С.Ю. Ясинов. -М., 2006. – 170 с.

ХУСУСИЯТҲОИ ОБЪЕКТИ ТАЙЁР КАРДАН Ё БА МУОМИЛОТ БАРОВАРДАНИ ПУЛ Ё ҚОҒАЗҲОИ ҚИМАТНОКИ ҚАЛБАКӢ (СОХТА)

Дар мақола муаллиф масъалаҳои вобаста ба муайян намудани объекти тайёр кардан ё ба муомилот баровардани пул ё қоғазҳои қиматноки қалбаки (сохта)-ро мавриди баррасӣ қарор додааст. Муаллиф андешаҳои гуруҳи зиёди олимонро вобаста ба масъалаи мазкур таҳлил намуда хулосаҳои худро дар муайян намудани объекти хелӣ, намудӣ ва бевоситаи ҷинояти мазкур баён намудааст. Ба андешаи муаллиф, ба сифати объекти бевоситаи ҷинояти мазкур низоми молиявии давлат дар қисмати эмиссия ва муомилоти пулӣ ва қоғазҳои қиматнок баромад менамояд. Ҷинояти тайёр кардан ё ба муомилот баровардани пул ё қоғазҳои қиматноки қалбаки (сохта) дар фасли XI “Ҷиноятҳо дар соҳаи иқтисодиёт” ҷойгир шудааст. Бинобар ин, ба андешаи олимон, ба сифати объекти хелии ин гуруҳи ҷиноятҳо “муносибатҳо дар соҳаи иқтисодиёт” баромад менамоянд. Ба андешаи мо, ба сифати объекти бевоситаи м.281 КҶ ҚТ низоми молиявии давлат дар қисмати эмиссия ва муомилоти пулӣ ва қоғазҳои қиматнок баромад менамояд. Низоми молиявӣ дар мазмуни васеъ ва маҳдуд фаҳмида мешавад. Дар мазмуни васеъ маҷмуи соҳаҳои нисбатан алоҳида ва дар як вақт бо ҳам алоқаманд ва унсурҳои муносибатҳои молиявӣ ба ҳисоб меравад. Дар мазмуни маҳдуд маҷмуи институтҳои молиявие мебошад, ки фаъолияти молиявиро амалӣ намуда, ҳар яки он барои ташкил ва истифодаи фондҳои пулии дахлдор мусоидат менамоянд. Вобаста ба ин, агар объекти бевоситаи сохтакорини маблағҳои пулӣ низоми молиявии давлат дар қисмати эмиссия ва муомилоти пулӣ ва қоғазҳои қиматнок ҳисоб шавад, пас ба сифати объекти иловагӣ муносибатҳои молиявӣ баромад менамоянд. Дар ҳолате, ки ба объекти иловагӣ дар ҷараёни таҷовуз зарари воқеӣ расонида нашуда, танҳо таҳдиди фаро расидани он ба вучуд меояд, ҳаракатҳои гунаҳгор ба ин нигоҳ накарда таркиби хотимаёфтаи ҷиноятӣ м.281 КҶ ҚТ-ро ташкил медиҳад, чунки ба объекти бевосита аллақай зарар расонида шудааст.

Калидвожаҳо: Кодекси ҷиноятӣ, объекти ҷиноят, муносибатҳои ҷамъиятӣ, пул, қоғазҳои қиматнок, муомилоти пулӣ, низоми молиявӣ, асъори миллӣ, тайёр кардан, мақсади ҷиноят.

ОСОБЕННОСТИ ОБЪЕКТА ИЗГОТОВЛЕНИЕ ИЛИ СБЫТ ПОДДЕЛЬНЫХ ДЕНЕГ ИЛИ ЦЕННЫХ БУМАГ

В статье автором анализируются вопросы, связанные с определением объекта изготовления или сбыта поддельных денег или ценных бумаг. Автор, рассматривая мнения различных групп ученых по данному вопросу предлагает свои выводы при определении родового, видового и непосредственного объекта данного вида преступления. По мнению автора, непосредственным объектом данного преступления является финансовая система государства в части эмиссии и обращения денег и ценных бумаг. Преступление, связанное с изготовлением или введением в обращение поддельных (фиктивных) денег или ценных бумаг, помещено в раздел XI “преступления в сфере экономики”. Поэтому, по мнению ученых, в качестве родового объекта таких преступлений выступают “отношения в сфере экономики”. На наш взгляд, непосредственный объект м.281 УК РТ данная финансовая система государства функционирует в части эмиссии и обращения денег и ценных бумаг. Финансовая система понимается в широком и узком смысле. В широком смысле это совокупность относительно отдельных и одновременно взаимосвязанных отраслей и элементов финансовых отношений. В узком смысле это совокупность финансовых институтов, осуществляющих финансовую деятельность, каждый из которых способствует созданию и использованию соответствующих денежных фондов. В связи с этим, если непосредственным объектом фальсификации денежных средств считается финансовая система государства в части эмиссии и обращения денежных средств и ценных бумаг, то в качестве дополнительного объекта выступают имущественные отношения. В случае, когда дополнительному объекту в процессе агрессии не причинен реальный вред, а лишь существует угроза его наступления, преступные действия, несмотря на это, имеют оконченный преступный состав ст.281 УК РТ, так как непосредственный объект уже был поврежден.

Ключевые слова: уголовный кодекс, объект преступления, общественные отношения, деньги, ценные бумаги, денежное обращение, финансовая система, национальная валюта, изготовление, цель преступления.

FEATURES OF THE OBJECT OF PRODUCTION OR SALE OF COUNTERFEIT MONEY OR SECURITIES

In the article, the author analyzes issues related to determining the object of production or sale of counterfeit money or securities. The author, considering the opinions of various groups of scientists on this issue, offers his conclusions in determining the generic, specific and direct object of this type of crime. According to the author, the direct object of this crime is the financial system of the state in terms of the issue and circulation of money and securities. The crime associated with the production or introduction into circulation of counterfeit (fictitious) money or securities is placed in section XI “crimes in the economic sphere”. Therefore, according to scientists, the generic object of such crimes is “relations in the economic sphere.” In our opinion, the direct object of Article 281 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan is that this financial system of the state functions in terms of the issue and circulation of money and securities. The financial system is understood in a broad and narrow sense. In a broad sense, this is a set of relatively separate and at the same time interconnected industries and elements of financial relations. In a narrow sense, this is a set of financial institutions engaged in financial activities, each of which contributes to the creation and use of appropriate funds. In this regard, if the direct object of falsification of funds is the financial system of the state in terms of the issue and circulation of funds and securities, then property relations act as an additional object. In the case when the additional object in the process of aggression is not caused real harm, but only there is a threat of its occurrence, criminal actions, despite this, have a completed criminal element under Article 281 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan, since the direct object has already been damaged.

Keywords: criminal code, object of crime, social relations, money, securities, monetary circulation, financial system, national currency, production, purpose of the crime.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Исмаев Рустам Абдусаломович* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти Ph.D-и кафедраи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва муқовимат бо коррупсия. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: anushervon1208@mail.ru

Сведения об авторе: *Исмаев Рустам Абдусаломович* – Таджикский национальный университет, докторант Ph.D кафедры уголовного права и противодействия коррупции. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: anushervon1208@mail.ru

Information about the author: *Ismatov Rustam Abdusalomovich* – Tajik national University, Ph.D doctoral student of the Department of Criminal law and Combating corruption. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. E-mail: anushervon1208@mail.ru

СИЁСАТШИНОСӢ – ПОЛИТОЛОГИЯ

ТДУ: 34+323.28(575.3)

ОМИЛҲОИ НОАЁНИ ЧАЛБИ АФРОД БА ҲИЗБУ ҲАРАКАТҲОИ ТЕРРОРИСТИВУ ЭКСТРЕМИСТӢ

Солиҷонов Р.

Донишкадаи иқтисод ва савдои ДДТТ

Дар шароити авҷ гирифтани муқовимати давлатҳо дар шакли низоъҳо ва ҷангҳои воқеӣ баҳри манифиатҳои геосиёсӣ ва геоиқтисодӣ, мавзӯи мубориза алайҳи ғояҳои экстремистӣ ва террористӣ ҳамчун муаммои мубрами рӯз боқӣ мемонад. Мушоҳидаҳо собит менамояд, ки задухӯрди байни давлатҳо ва ба ҳолати идоранашаванда гирифтҳои гаштани ҷомеаҳо заминаи воқеӣ барои фаъол гаштани ҳар гуна ҳаракатҳои террористиву экстремистӣ гаштааст, ки мисоли равшани онро мо дар раванди ҳаёти ҷамъиятии Россияю Украина, Исроилу Фаластин, Лубнону Яман ва як қатор давлатҳои дигари Африқо дида метавонем.

Бояд тазаққур дод, ки мавзӯи мазкур ҳамеша дар маркази таваҷҷуҳи муҳаққиқон қарор дорад. Дар раванди кӯшишҳои илмӣ муаллифони оид ба мазмун ва моҳият, навҳои зуҳури ғояҳои террористиву экстремистӣ иброи ақида намудаанд [4; 5; 7; 9].

Дар бисёр тадқиқот ба сифати омилҳои асосии майли одамон ба экстремизму терроризм вазъи вазнини рӯзгор, камбизоатӣ, бекорӣ, муҳочирати меҳнатӣ ва дигар омилҳо нишон дода мешаванд. Бешубҳа, дар аввали солҳои соҳибистиклолӣ, вақте ки иқтисодӣ кишвар дар ҳолати бухронӣ қарор дошт, падидаҳои номбурда омилҳои буданд, ки баъзан одамонро маҷбур менамуданд, ки ба ҳар гуна ҳизбҳои ҳаракатҳои иртиқӣ пайваست шаванд. Аммо имрӯз вазъият ба кулӣ дигаргун гаштааст. Иқтисодӣ кишвар аз вазъи бухронӣ берун омад, сатҳи некуаҳволии одамон беҳтар гашт, камбизоатӣ коҳиш ёфт. Тавре Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ–Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёмашон аз 28 декабри соли 2023 ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон зикр намудаанд: “Дар ҳафт соли охир суръати рушди иқтисоди миллӣ ба ҳисоби миёна 7,5%-ро ташкил дода, ҳаҷми маҷмуи маҳсулоти дохилӣ 1,5 баробар зиёд гардид. Дар ин давра даромади пулии аҳоли 3,3 баробар афзоиш ёфта, аз 37,2 миллиард сомони соли 2017 ба 112,7 миллиард сомонӣ дар соли 2023 расид. Музди миёнаи меҳнат беш аз 2 баробар ва андозаи нафақаи ниҳой 1,9 баробар зиёд гардид. Бо вучуди болоравии нархҳо дар бозорҳои ҷаҳонӣ, солҳои охир дар кишвар сатҳи таваррум муътадил нигоҳ дошта шуда, соли 2023-юм 3,8%-ро ташкил намуд.

Дар натиҷаи амалисозии тадбирҳои зикргардида сатҳи камбизоатӣ аз 29,5%-и соли 2017 то 21,2% дар соли 2023 коҳиш дода шуд. Дар ду даҳсолаи охир сатҳи зиндагии мардуми кишвар тадриҷан беҳтар гардида, нишондиҳандаи сатҳи камбизоатӣ аз 83%-и соли 1999-ум то 62 банди фоизӣ дар соли 2023 паст карда шуд” [11].

Вале ба ин нишондиҳандаҳо нигоҳ накарда, шиддати пайвастшавии кишрҳои алоҳидаи ҷомеа, хусусан ҷавонон, ба ҳар гуна ҳизбҳои ҳаракатҳои ҳислати деструктивӣ дошта кам намешавад. Ба андешаи мо, сабаби ин раванд дар он аст, ки мубаллиғони ғояҳои деструктивӣ ҳамеша фаъолияти вайронкоронаи худро тақдир дода, усулҳо ва роҳҳои нави ҷалб намудани одамонро истифода бурда истодаанд. Дар ин робита, таъкид намудан зарур аст, ки дар шароити муосир падидаи терроризм ва экстремизм набояд фақат ба омилҳои иҷтимоиву иқтисодӣ вобаста намоем. Тавре муҳаққиқ А. Муминов зикр намудааст, раванди ҷалби афрод ба ҳаракатҳои экстремистиву террористӣ дар шароити нав зерин маҷмуи омилҳои зерин: а) сатҳи пасти донишҳои дунявӣ ва динӣ; б) омода набудани аҳоли, хосса кишри осебпазири ҷомеа – ҷавонон; в) сатҳи пасти ҷаҳонбинии илмӣ; г) аз лиҳози равонӣ омода набудани баъзе кишрҳои ҷомеа дар шароити гуногунии мафкуравӣ; г) сатҳи нокифояи худшиносии миллӣ”, баррасӣ намудан мувофиқи мақсад мебошад [5, с.12].

Вобаста ба ин, дар назди илмҳои ҷомеашиносӣ ва инсоншиносӣ вазифаи таҳқиқи ҷанбаҳои психологӣ муаммои терроризму экстремизм арзи вучуд намудааст. Бояд гуфт, ки омилҳои психологӣ ин падидаҳо бисёр вақт ба назар ноамаён ё ба таври ниҳонӣ зуҳур

меёбад. «Аз нуктаи назари психологӣ, - қайд мекунад Ю.М. Антонян, - омилҳои объективӣ инъикоси иҷтимоию психологӣ худро дар шуури индивидуалӣ ва гурӯҳӣ дар шакли муносибат, стереотипҳо ва ҳолатҳои равонии ҳукмрон пайдо мекунанд. Ноустувории иҷтимоӣ боиси аз байн рафтани дурнамои зиндагӣ ва эътиқод ба оянда, пайдоиши ноумедӣ ва дар ин замина омодагӣ ба хушунат арзи вучуд менамояд [1,с.12].

Ин андешаро пайгирӣ намуда, зикр кардан бамаврид аст, ки ҳаққонияти ин нуктаро мисоли ҳодисаҳои солҳои 90-уми асри XX, ки дар Тоҷикистон рух доданд, дидем яъне ҳолати аномиягӣ, ҳало, аз даст рафтани қолабҳои мафкуравӣ ва ташаккул наёфтани арзишҳои нав. Ҳақ бар ҷониби Д.В. Олшанский мебошад, ки зикр намудааст: “Ҳисси афзояндаи нооромии иҷтимоӣ ва изтиробии қисми зиёди аҳоли ва аз даст додани эътимод ба қобилияти давлат дар таъмини амнияти шаҳрвандон ҳамеша боиси «шикастани» қоидаҳо ва асосҳои қаблӣ, бидуни навсозӣҳо ва алтернативаҳои муассир ё бухронҳо мегардад, ки табиати онҳо метавонад гуногун бошад. Дар ин замина, чун қоида, аз байн рафтани арзишҳои маънавий, фарҳангӣ, ахлоқӣ, инсондӯстӣ ба вучуд меояд, ки он низ ба вазъи умумии ҷомеа ва давлат таъсири харобиовар мерасонад” [10,с.154].

Психологияи терроризм ва экстремизмро таҳлил намуда, ба маводҳои мушаххаси эмпирикӣ таъя намуда, В.Л. Василев чунин қайд мекунад: «Пайдо шудани террор аломати он буд, ки даврае сар шуд, ки аз зерӣ пиллаи тамаддун ва пешрафти ҳаёти ҷамъиятӣ қадимтарин қабатҳои дар қарри руҳи инсон пинҳоншуда пайдо шуданд. Идеологияи асосии терроризмро зӯроварӣ, ҷабру зулм баҳри аз байн бурдани низомии мавҷуда ташкил медиҳад» [3,с.11].

Дар адабиёти илмие, ки таърихи пайдоиши муаммои терроризму экстремизм омӯхта шудааст, масъалаи қай, дар қучо ва зерӣ таъсири қадом омилҳои пайдо шудани он мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Дар бисёр мавридҳо андешаҳои ифротӣ дар шуури одамон аз беилоҷии инсонҳо дар назди ҳодисаҳои табиат ва ноумедии онҳо аз муносибатҳои иҷтимоӣ ба вучуд меомаданд.

Бояд зикр кард, ки доир ба ин муаммо ду нуктаи назар мавҷуд мебошад. Муҳтавои назари аввал чунин аст, ки падидаи терроризму экстремизм ҳамчун дастгоҳи мубориза баҳри ғояву манфиатҳо, дастрасӣ ба ҳокимият, ҳифзи манфиатҳои идеологияи сиёсӣ, нигоҳдории ҳувияти миллию фарҳангии гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоӣ дар давраҳои аввали ташаккули тамаддуни инсонӣ ба вучуд омадааст. Ҷонибдорони ин дидгоҳ таъкид менамоянд, ки ҷабру зулм, зӯроварӣ, манфиатҷӯӣ, ҳисси бадбинӣ, ҳасуд, дурӯягӣ, ҳамаҳоҳӣ, ки имрӯз ба терроризм мансуб мекунанд, ҳанӯз дар зинаҳои поёнии рушди ҷомеаҳо дар шакли мазмуни дигар вучуд доштаанд. Аз ҷумла, дар давраи ҳукмронии муносибатҳои иҷтимоии қабилавӣ одамон ба якдигар ҳамла намуда, молу амволи бадастовардаи якдигар ё ҳайвони ромкардаи дигаронро ғасб менамуданд. Дар ин ҷараён ҷабру зулм, зӯроварӣ ва қушторӣ одамони алоҳида, ҳатто қабилҳо ба назар мерасад. Албатта, ин падидаҳои зӯровариро баҳри ба даст овардани неъматҳои моддӣ шояд ба маънои томи имрӯзаи терроризм истифода бурдан ҷои набояд, вале вазъи иҷтимоию психологияе, ки дар натиҷаи чунин амалҳо ба миён меояд, аз имрӯза дида кам фарқ менамуд.

Ҷонибдорони нуктаи назари дуюм иброз менамоянд, ки ғояҳои деструктивӣ дар шакли терроризму экстремизм ҳамчун падидаи иҷтимоию сиёсӣ дар асрҳои XIX-XX ба вучуд омадаанд. Шинсоӣ бо адабиёти соҳавӣ нишон медиҳад, ки ин ду нуктаи назар доир ба таърихи пайдоиши терроризму экстремизм аз тарафи муҳаққиқ О.В. Буднитский мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Ба ақидаи ин муаллиф, ҳар як ҳаракати иҷтимоӣ ё қуштореро, ки дар таърихи инсоният, (чунин мисолҳо кам нестанд), натиҷаи терроризму экстремизм номидан нодуруст мебошад. Ё чунин меҳисобад, ки падидаи терроризм ва экстремизм ҳамчун идеологияе, ки бо истифодаи ҷабру зулм меҳаҳад ҳокимиятро ба даст гирад, фақат дар ниммаи сеюми асри XIX ба вучуд омадааст [2,с.146].

Дар қатори омилҳои идеологӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ дар ташаккули ғояҳои террористӣ омилҳои фардӣ-психологӣ ҷойгоҳи махсусро ишғол менамоянд. Хусусиятҳои ҳосси психологияи терроризм ва экстремизм дар он зухур меёбад, ки афроди алоҳида гумон менамоянд, ки тавассути норозигӣ баён намудан, фишороварихо, ҷабру зулм мушқилотро ҳал менамоянд.

Дар баъзе ҳолатҳо майли афрод ба ғояҳои номатлуб ба хоҳири худнишондихӣ, кайфияти ҳамаҳоӣ, худтасдиққунӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт вобаста мебошад.

Дар илми психологияи муосир якҷанд ангезандаҳои ғояҳои терроризм ва экстремизм муайян карда шудаанд:

1. ангезандаи меркантилӣ – тарзу усулҳои ба даст овардани боигарӣ (пул);
2. ангезандаи ғоявӣ – ин омил ҳангоми аъзои ин ё он ҳизбу ҳаракатҳои ҳислати террористиву экстремистӣ дошта ба назар мерасад;
3. ангезандаи дигар ба тасавури субъективии афроди алоҳида оид ба адолати иҷтимоӣ вобаста мебошад. Ин гуна одамон муносибатҳои иҷтимоии воқеиро беадолат ҳисобида, меҳоянд тибқи фаҳмиши субъективии худ оламо дигаргун сохта, адолат барқарор намояд;
4. ҳокимият аз болои одамон ангезандаи дигари ғояҳои деструктивӣ мебошад. Намояндагони ҳарактҳои террористӣ ва экстремистӣ ба воситаи ҷабру зулм, куштор ва ғорат худ ва шахсияти худро татбиқ ва нишон додан меҳоянд;
5. манфиати шахсӣ ва гурӯҳӣ низ яке аз ангезандаҳои ғояҳои террористиву экстремистӣ маҳсуб меёбад;
6. ангезандаи дигар, ин тақлид ба рафиқон, ҳешу табор ва ҳамсоғон мебошад;
7. ангезаи худтатбиққунӣ. Афроди гирифтори ғояҳои деструктивӣ гашта, террор ва амалҳои экстремистиро василаи барқарор намудани адолати иҷтимоӣ дар ҷомеа меҳисобанд.

Ҷой доштани ин ангезандаҳо боиси пайвастании шахс ва гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоӣ ба ҳизбу ҳаракатҳои иртиҷой мегарданд.

Равоншиносон муайян намудаанд, ки амали ин ангезандаҳо дар бисёр мавридҳо ба ҳолати психологияи ҷомеа вобаста мебошад. Аз нуқтаи назари психологӣ омилҳои объективие, ки дар ҷомеа мавҷуданд, дар шуури фардӣ ва ҷамъиятӣ инъикос мегарданд. Хусусан чунин ҳолат дар мавриди ба ҳолати нооромӣ ва нобасомонии ҷомеа ба назар мерасанд. Масалан, дар солҳои 90-уми асри ХХ дар фазои ҳаёти иҷтимоии Тоҷикистон ҳалогии ғоявие ба вучуд омад, ки боиси арзи вучуд намудани ҳар гуна ҳаракату азҳоби сиёсӣ гашт, ки бархе аз онҳо дар раванди муборизаҳои ҳеш характери террористиву экстремистиро касб намуданд.

Дар шароити рушди бесобиқаи технологияҳои иттилоотӣ имконият таъсиррасонӣ ба шуур ва психологияи ҷамъиятӣ васеъ гаштааст. Технологияҳои муосири иттилоотӣ, аз ҷумла интернет, ҳазинаи бузурги иттилоот мебошад. Аз рӯйи нишондихандаҳои омӯрӣ, имрӯз дар интернет анқариб 6 миллион террабайт иттилоот нигоҳ дошта мешавад; аз як почтаи электронӣ ба почтаи дигари электронӣ ҳамарӯза зиёда аз 300 млрд паём мак мефиристанд. Ҳамзамон, дар Фейсбук қариб 3 млрд одам номнавис шудааст ва агар онро аз лиҳози нуфузи аҳоли баҳо диҳем, он метавонанд сеюмин кишвари бузурғтарини дунёро ташкил диҳад. Вале хусусияти ин “сеюмин кишвари бузурғ” аз он иборат аст, ки вай дар фазои виртуалӣ вучуд дошта, сохтори муайяни иҷтимоиро доро нест ва метавонад иттилоотро ба таври дилхоҳаш дар саҳифаҳои худ ҷой дода, фаъолияти ниҳодҳои расмиро ба таври ҷиддӣ тақон бахшад [8].

Дар саҳифаҳои интернет ҷангҳои шадиди иттилоотӣ сурат мегарданд. Мубаллиғони ғояҳои деструктивӣ, ки машғул ба ҷангҳои иттилоотӣ ҳастанд, тавассути ахбори санҷида нашуда ҳадафи асосии худ объектҳои, чун роҳбарияти сиёсӣ ва ҳарбӣ, низомҳои таъмини соҳаҳои ҳаётан муҳим, инфрасохтор, аҳоли ва ғайра қарор медиҳанд. Зимни ҷангҳои иттилоотӣ таъсиррасонӣ ба вазъи ахлоқию равонии ин объектҳо ба роҳ монда мешавад. Дар ҷангҳои иттилоотӣ аз тамоми воситаҳои истифода шуда, ба ягон меъёри ҳуқуқию ахлоқӣ таваҷҷуҳ зоҳир намегардад.

Таҷрибаю мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки дар саҳифаҳои интернет бештар ғояҳои сохтзудойӣ ҷой дода мешаванд. Воқеияти имрӯза нишон медиҳад, ки дар шароити бархӯрдории сартосарии мардум аз интернет ва воситаҳои телекоммуникатсионӣ, қувваҳои муайяни ифротгаро кӯшиш ба ҳарҷ медиҳанд, ки фазои интернетро ҳамчун технологияи паҳн намудани андешаҳои ифротгароӣ истифода баранд. Дар ин ҷо, агар ҳадафи асосии ташкилотҳои террористӣ паҳн кардани ҳисси тарсу ҳарос бо мақсади

идоракунии шуури чомеа бошад, воситаҳои ахбори омма бошад, тавассути паҳн кардани чунин иттилоот миқдори бинандаву шунаванда ва хонандаи худро меафзояд.

Ҳамин тариқ, гуфтан мумкин аст, ки хатари содир намудани амалҳои террористӣ бо истифодаи имкониятҳои интернет рӯз аз рӯз меафзояд. Афсӯс, ки давлат ва дигар ниҳодҳои иҷтимоӣ хатарзо будани ин равандро сари вақт эҳсос накарданд. Барномаҳо, стратегияҳо ва қарорҳо доир ба муқовимат бар зидди кибертерроризм ва экстремизм хеле дер қабул шуданд ва зиёда аз ин, як қатор давлатҳо бо назардошти манфиатҳои худ, терроризмро ба таври худ талқин намуда, ҳатто онҳоро бо роҳҳои гуногун дастгирӣ менамуданд, яъне онҳо ба терроризм муносибати дугона зоҳир менамуданд. Душвории ин мушкилот дар он аст, ки дар баҳо додани иттилоот байни чомеаи ҷаҳонӣ фаҳмишу баҳогузорӣ ва талқини ягона вучуд надорад [12,с.34].

Ахборе, ки дар саҳифаҳои интернет паҳш мегардад, агар аз ҷониби як давлат ҳамчун амалкарди принсипи чомеаи демократӣ, маҳсули гуногунандешӣ шинохта шавад, аз ҷониби дигар давлатҳо ҳамчун хатару таҳдид барои амнияти маънавияти чомеа баҳогузорӣ мешавад. Мисоли равшани онро мо дар дастгирии чунин ташкилотҳои террористӣ, ба мисли “Толибон” “ДИИШ”, ҳизби дар Тоҷикистон мамнуи наҳзати ислом ва дигарҳо аз ҷониби як қатор давлатҳои абарқудрати манфиатҷӯ дида метавонем.

Бешубҳа, имрӯз терроризм ҳамчун вабои асри XXI аз тарафи чомеаи ҷаҳонӣ эътироф гашта, маҳкум мегардад.

Мавриди зикр аст, ки зӯрвариву ситамгарӣ рисолати асосии террористон буда, дар ду шакл зуҳур меёбад. Ҷабру зулми кушода, ки тариқи гузаронидани амали террористӣ ба амал бароварда мешавад ва ба таври ниҳонӣ (пӯшида), ки дар шакли муборизаи мафкуравӣ барои ғасби ақлу ҳуши инсон дар фазои маҷозӣ ба роҳ монда мешавад. Технологияҳои ҷадиди иттилоотӣ ва воситаҳои дигари телекоммуникатсионӣ, ба монанди паҳши барномаҳои моҳворавии телевизион, телефони мобилӣ бошад, ба онҳо имкониятҳои васеъро фароҳам меоваранд. Дар раванди таблиғи ғояҳои харобиовари хеш онҳо имкониятҳои васеи манипулятсияи шуури одамонро ба роҳ монда, онҳоро ба содир намудани ҷинойтҳои хислати террористӣ дошта сафарбар менамояд. Тавре муҳаққиқи тоҷик Н. Муҳаммадизода таъкид менамояд “ашхосе, ки шуури вай радикалӣ гашта, ба таассуб гирифтور мешавад, олами атрофи худро эҳсос карда наметавонад, вай очиз аст, ношунавоست, вай қобил нест, ки дигаргуниҳои ҷаҳонро бубинаду шунавад. Таассуб мубталои ҷунунӣ, таҳрифи ҷаҳонбинист, ки ба худбинию худписандии оштинопазирӣ асос ёфтааст. Мутаассиб наметавонад механизми таҳлилу хулосабарорихоро ба кор дарорад. Ҳамчунин, вай аз вичдони дарки умумиинсонӣ маҳрум аст, аниқтараш, вичдони ӯ ба таҳрифи меъёрҳои баҳодихӣ асос меёбад. Шахсияте, ки дар чунин фазои иҷтимоӣ психологӣ ташаккул меёбад, даст ба қонуншиканӣ ва амалҳои террористӣ мезанад” [9,с.125].

Аз ин ҷо чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки барои мубаллиғони терроризму экстремизм дар шуур, ҷаҳонбинӣ ва психологияи мардум ҷойгузин намудани ғояи сохтзудойӣ вазифаи аввалин дараҷа мебошад. Ҳамин, ки шахс гирифтори ин ғоя мегардад, ӯ тайёр аст, ки ба шӯро ошӯб, харобкориву хиёнат даст зада, чомеаро ба низои шадид гирифтор намуда, сулҳу суботи онро халалдор намояд.

Барои расидан ба ҳадафҳои худ террористон қолабҳои гуногун: маводҳои видеоӣ, ки ба таври сода ва ба осонӣ дарккунанда, сабтҳои овозӣ ва матнӣ, далелҳои санҷида нашуда, вале диққатҷалбкунандаро истифода менамоянд. Аз ин лиҳоз, хатари шакли пӯшидаи амалҳои террористӣ барои сулҳу оромӣ, фаъолияти созандагии одамон бештар аст, зеро чомеае, ки дар авзои иҷтимоиву равонии вай гарсу ваҳм, руҳафтадагӣ, ноилоҷӣ, нобоварӣ ҷой доранд, бештар ба низоъҳои иҷтимоӣ гирифтор мешаванд.

Ба ғайр аз ин, дар интернет ҷабру зулми ниҳонӣ низ ҷой дорад, он низ метавонад сабаби тезутунд гаштани вазъияти иҷтимоиву психологӣ чомеа гардад, зеро чомеае, ки дар фазои он ғояи ҷабру зулм ҳукмрон аст, ба ҳолати номутавозинӣ гирифтор гашта, дар рафтору кирдори аъзоёни он дар бисёр мавридҳо рафтори нописандида, таназзули ахлоқ, бухрони маънавият ба чашм мерасад.

Ҳамин тариқ, дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди технологияҳои иттилоотӣ масъалаи мубориза алайҳи терроризм ва экстремизм мубрамияти хосса касб намудааст.

Дар ин чо ду хулосаи муҳим баровардан мумкин аст. Якум, дар шароити ҷаҳонишавӣ ва иттилоотонии ҷомеа шаклҳои нави терроризм ва экстремизм зухур кардаанд. Дар ин шароит мубаллиғони ғояҳои деструктивӣ аз масофаи дур истода, тавассути технологияҳои муосири иттилоотӣ метавонанд ба шуур ва психологияи омма таъсир расонанд. Дуюм, таҳқиқи ин муаммои рӯзмарра тақозо менамояд, ки омӯзиши он бо назардошти омилҳои иҷтимоӣ психологӣ ба роҳ монда шавад, зеро дар раванди ҷалби ашхоси алоҳида ё гурӯҳҳои иҷтимоӣ ба ғояҳои бунёдгари омили психологӣ, аз ҷумла ангезандаи он нақши асосӣ мебозанд.

АДАБИЁТ

1. Антонян Ю.М. Социально-психологические проблемы терроризма / Ю.М.Антонян // Вестник Воронеж.ин-та МВД России. -2012. -№ 4. –С. 35-41.
2. Будницкий О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX - начало XX В.) / О.В. Будницкий. - 2-е изд., доп. -М.: РОССПЭН, 2016. - 383 с.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. - СПб.: Питер, 2004. -С. 380.
4. Давлатзода Ш.А. Хатари ифротгарои динӣ ба фарҳанги миллӣ: автореф. диссер. н.и.ф. уч.ст. канд. филос. наук. -Душанбе, 2023.
5. Когут Ю. Кибертерроризм и информационная безопасность государства. М.: Изд-во “Sidcon”, 2016, с. 34.
6. Муминов А.И. Религиозный экстремизм в контексте социальных изменений: автореф. диссер. на соиск. уч.ст. докт. филос. наук / Ю.Когут. - Душанбе, 2017.
7. Муҳаммадизода Н.Д. Омилҳои иҷтимоӣ экстремизми динӣ-сиёсӣ дар Тоҷикистон. – Душанбе, 2020.
8. Медиа-терроризм: имконият ва воқеият // Паёми ДМТ. -№ 2. 2022. -С. 156- 166.
9. Муҳаммадизода Н.Д. Зоҳиршавии ифротгарои динӣ-сиёсӣ дар шароити инқишофи ҷомеаи тоҷик ва роҳҳои пешгирии он: таҳлили фалсафӣ-иҷтимоӣ: Дисс. барои дарёфти дараҷаи илмии докт. илмҳои фалсафа.- Душанбе, 2019.
10. Ольшанский Д.В. Психология терроризма / Д.В.Ольшанский. - СПб.: Питер, 2002. -350 с.
11. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи “Самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва берунӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ” аз 28. 12. 2023. -Душанбе, 2023.
12. Пластун В.Н. Деятельность экстремистских сил и организаций в странах Востока / В.Н. Пластун. -М., 2005. - С.11.

ОМИЛҲОИ НОАЁНИ ҶАЛБИ АФРОД БА ХИЗБУ ҲАРАКАТҲОИ ТЕРРОРИСТИВУ ЭКСТРЕМИСТӢ

Дар мақолаи мазкур омили ноаёни ҷалби афрод ба хизбу ҳаракатҳои террористиву экстремистӣ ба риштаи қазовати илмӣ кашида шудааст. Муаллифи мақола зикр менамояд, ки дар ибтидои соҳибистиклолии кишварамон вазъи вазнини рӯзгор, камбизоатӣ, бекорӣ, муҳочирати меҳнатӣ ва дигар омилҳо ба сифати омилҳои майли одамон ба сӯйи ғояҳои иртиқӣ баромад намуданд. Аммо имрӯз вазъият ба кулӣ дигаргун гаштааст. Иқтисодиёти кишвар аз вазъи бухронӣ берун омад, сатҳи некуахлоқии одамон беҳтар гашт, камбизоатӣ коҳиш ёфт, вале шиддати рӯйварихо ба ақидаҳои ифротӣ заиф намешавад. Ин ҳолат табиист, чунки муборизаи афроди алоҳида баҳри манфиатҳои хеш, дастрасӣ ба ҳокимият, боигарӣ ва дигар арзишҳо дар ҳамаи зинаҳои тараққиёти ҷомеа ҷой доштааст. Дар замони муосир ғайр аз гаштани ин ҷараёнро муаллиф дар он муайян менамояд, ки мубаллиғони ғояҳои деструктивӣ акнун бештар барои ғасби ақлу ҳуши инсон, маънавият ва равони шахс кӯшиш мекунанд. Ба фикри муаллиф, гарчанде падидаи номатлуби терроризм дар таърих решаҳои чуқур дошта бошад ҳам, мазмуни асосии он ғояи ҷабру зулм, зӯрварӣ ва куштор боқӣ мондааст. Дар мақола психологияи терроризм ва экстремизм таҳлил гашта, ҷунин ангезандаҳо, ба монанди меркантилизм - тарзи ба даст овардани боигарӣ (пул); ангезандаи ғоявӣ – гирифтори ғояҳои бардурӯғи мубаллиғони ақидаҳои ифротӣ; дар равони шахс ҷой доштани тасаввуроти бардурӯғ оид ба адолати иҷтимоӣ, майлу рағбат ба дастрасӣ аз ҳокимият; ба хурофот дода шудан; сатҳи паст, хисси нобоварӣ ва беътиноӣ нисбат ба донишҳои илмӣ ва дигарҳо мавриди омӯзиш қарор дода шудаанд.

Калидвожаҳо: терроризм, экстремизм, психология, ҷанбаҳои психологӣ, шуури фардӣ, шуури ҷамъиятӣ, психологияи ҷамъиятӣ, идеология, хушунат, ҷаҳонишавӣ, ҷомеаи иттилоотӣ, ҷангҳои иттилоотӣ, медиатерроризм.

НЕВИДИМЫЕ ФАКТОРЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНДИВИДОВ К ТЕРРОРИСТИЧЕСКИМ И ЭКСТРЕМИСТИЧЕСКИМ ДВИЖЕНИЯМ

В данной статье исследуется один из актуальных вопросов современной общественной жизни: социально-психологические аспекты феномена терроризма и экстремизма, как невидимого фактора привлечения индивидов к идеологии деструктивных организаций. Автор отмечает, что в условиях глобализации и информационного общества феномен терроризма и экстремизма стал многогранной проблемой. Он может существовать на основе политических, экономических, социокультурных факторов в зависимости от уровня знаний, мироощущения и мировоззрения индивидов и социальных групп. Однако, отмечает автор, среди факторов, порождающих террористические и экстремистские идеи, большую роль играют социальные и психологические стимулы. По мнению автора, хотя нежелательное явление терроризма имеет глубокие исторические корни, его основное содержание - идея угнетения, насилия и убийства - сохранилось. Поэтому наряду с рассмотренными выше

субкультурными, микросоциальными, групповыми психологическими предпосылками экстремизма и терроризма, серьезное внимание должно быть уделено научному анализу их индивидуальных предикторов. При рассмотрении психологических факторов феномена терроризма и экстремизма одним из ключевых моментов анализа является различение реальных субъективных мотивов, которые двигали людьми в их экстремистской или террористической деятельности, и мотивов декларируемых, т.е. мотивировок. В статье выделяются следующие реальные мотивы террористов: меркантильные мотивы, идеологические мотивы, мотивы преобразования мира, мотивы власти над людьми, мотивы привлекательности террора как сферы деятельности, «товарищеские мотивы» и мотивы мести за вред, нанесенный соратникам, мотивы самореализации.

Ключевые слова: терроризм, экстремизм, психология, психологические аспекты, индивидуальное сознание, общественное сознание, общественная психология, идеология, насилие, глобализация, информационное общество, информационные войны, медиатерроризм.

INVISIBLE FACTORS ATTRACTING INDIVIDUALS TO TERRORIST AND EXTREMIST MOVEMENTS

This article examines one of the pressing issues of modern social life: the socio-psychological aspects of the phenomenon of terrorism and extremism, as an invisible factor in attracting individuals to the ideology of destructive organizations. The author notes that in the context of globalization and the information society, the phenomenon of terrorism and extremism have become a multifaceted problem. It can exist on the basis of political, economic, sociocultural factors, depending on the level of knowledge, attitude and worldview of individuals and social groups. It can exist on the basis of political, economic, sociocultural factors, depending on the level of knowledge and worldview. However, the author notes, among the factors that give rise to terrorist and extremist ideas, social and psychological incentives play an important role. According to the author, although the undesirable phenomenon of terrorism has deep historical roots, its main content - the idea of oppression, violence and murder - has been preserved. Therefore, along with the subcultural, microsocioal, group psychological prerequisites of extremism and terrorism discussed above, serious attention should be paid to the scientific analysis of their individual predictors. When considering the psychological factors of the phenomenon of terrorism and extremism, one of the key points of the analysis is the distinction between the real subjective motives that motivated people in their extremist or terrorist activities, and the declared motives, i.e. motivations. The article highlights the following real motives of terrorists: mercantile motives, ideological motives, motives of transforming the world, motives of power over people, motives of the attractiveness of terror as a sphere of activity, "comradely motives" and motives of revenge for harm caused to comrades, motives of self-realization.

Keywords: terrorism, extremism, psychology, psychological aspects, individual consciousness, public consciousness, public psychology, ideology, violence, globalization, information society, information wars, media terrorism.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Солиҷонов Расулҷон* – Донишқадаи иқтисод ва савдои Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон, доктори илмҳои фалсафа, профессори кафедраи ҷомеашиносӣ. **Суроға:** 735700, ш. Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Исмоили Сомонӣ, 169. E-mail: filosof_doktor@mail.ru. Телефон: **927-01-78-95**

Сведения об авторе: *Солехдҷонов Расулдҷон* – Институт экономики и торговли Таджикского государственного университета коммерции, доктор философских наук, профессор кафедры общественных наук. **Адрес:** 735700, г. Худжанд, Республика Таджикистан, улица И. Сомони, 169. E-mail: filosof_doktor@mail.ru. Телефон: **927-01-78-95**

Information about the author: *Solikhodzhonov Rasuljon* – Institute of Economics and Trade of Tajik State University, Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Social Sciences. **Address:** 735700, Republic of Tajikistan, Khujand, I. Somoni Ave. 169. E-mail: filosof_doktor@mail.ru. Phone: **92 701 78 95**

Сулаймонзода М.М.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Фарҳанг - як мафҳуми баҳсбарангез буда, таърифи аслии ба таври умум қабулшуда надорад ва мураккабии таърифи сиёсати фарҳангӣ низ як ҷузъи муҳимми баҳс дар ин мақоларо ташкил медиҳад. Бо вучуди ин, фарҳанг аз ҷониби доираҳои мухталифи сиёсӣ ҳамчун як абзоре дида мешавад, ки метавонад барои таҷрибаҳои гуногуни рушд истифода шавад. Мушкилоти дар ин ҷо муайяншуда бештар ба масъалаҳои амиқтари таҳлили сиёсати фарҳангӣ дар замони соҳибистиклолӣ таъкид дорад. Дар раванди ҷаҳонишавӣ табодули арзишҳо густариш ёфта, бархӯрди фарҳангҳо низ шиддат мегирад, ки дар шароити муосир фарҳанг яке аз воситаҳои муҳимтарини таъсиррасонӣ ба ҳаёт чи дар дохили мамлакат ва чи берун аз он ба назар мерасад ҷозеф Най мафҳуми «неруи дурушт» ва «неруи нарм»-ро пешниҳод кардааст, фарҳанг ва идеологияро ҳамчун "неруи нарм" медонад, бар хилофи "неруи дурушд сахт" ва бар ин назар аст, ки сохтори суннати неруҳои мухталиф бояд дар партави ҷаҳонишавии сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ бознигарӣ шавад. Фарҳанг ҳамчун яке аз зухуроти "неруи нарм" наметавонад бо "неруи дурушт" иваз карда шавад. Аммо таъсири фарҳанг дар солҳои «чанги сард» аз сабаби паҳн шудани усулҳои «неруи дурушт»: фишори сиёсӣ ва ҳарбӣ дар соҳаи муносибатҳои байналхалқӣ суст шуда, аз замони ба охир расидани чанги сард, афзоиши равандҳои ҷаҳонишавӣ ва афзоиши вобастагии байни миллатҳо мушоҳида мешавад. Дар ин шароит давлатдории миллӣ эҳёи фарҳангӣ, ҳифзи арзишҳои миллӣ ва дар маҷмӯъ, пешбурди сиёсати фарҳангӣ яке аз масъалаҳои муҳимтарини ҳаёти ҷамъиятӣ ва қафили рушди минбаъдаи давлату миллат ба шумор меравад. Асолати таърихӣ ҳар як қавму миллат ва дар маҷмӯъ башарият, аз рӯи фарҳанги вай шинохта ва эътироф карда мешавад. Фарҳанг шиносномаи ҳама дастовардҳои моддиву маънавии башарият ва муаррифукунандаи ҳастии он дар раванди таърих аст. Ин аст, ки фарҳангро “хотираи иҷтимоии ҷомеа” меноманд. Махсусан, дар шароити вусъатёбии равандҳои ҷаҳонишавӣ, таъсири фарҳангҳои бегона ва зерӣ хавфу хатар қарор гирифтани фарҳанги миллӣ ҳифзи арзишҳои миллиро зарур мегардонад. Дар чунин шароит самаранокии сиёсати фарҳангӣ ва ҳифзи фарҳанги миллӣ аз дарки вазъият ва коркарди концепсияҳои рушди фарҳанг вобаста мебошад. Дар чунин шароит қабули стратегияҳои рушди фарҳанг ва ҳифзи арзишҳои миллӣ зарурати давраи замон аст. Ҳарчанд Ҷумҳурии Тоҷикистон 32 сол қабл истиқлолияти сиёсӣ ба даст оварда бошад ҳам, то ҳанӯз дар илмҳои сиёсии ватанӣ масъалаи сиёсати фарҳангии давлат ба таври зарурӣ омӯхта нашудааст. Равандҳои ҷаҳонишавӣ ва рушди технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ сарҳади фарҳангии давлатҳои миллиро аз байн бурда истодааст. Дар ин раванд аксари фарҳангҳои миллӣ зерӣ таъсири фарҳанги бегона қарор гирифта, аз лиҳози сиёсӣ иҷтимоӣ барои таҳкими суботи сиёсӣ ва пояҳои давлатдории миллӣ мушкилиҳои нав ба нав эҷод намуда истодаанд. Аз ин рӯ, омӯзиши фарҳанг дар раванди ҷаҳонишавии замони муосир аз зумраи муҳимтарин масъалаҳои рушди давлатдории миллӣ, таҳкими истиқлолияти давлатӣ ва дар руҳияи худшиносӣ худогоҳии миллӣ тарбия намудани насли наврас мебошад. Дар чунин шароит ҷиҳати ҳифзи симои фарҳангии ҷомеа коркарди механизмҳои нави сиёсати фарҳангӣ ва ба таври самаранок дар амал татбиқ намудани он хеле муҳим ва бамаврид аст.

Яке аз масъалаҳои муҳимтарини баланд бардоштани самаранокии сиёсати фарҳангии давлат коркарди ҷанбаҳои назариявии он ва муайян намудани дурнамои рушди фарҳанги ҷомеа мебошад. Ба андешаи як зумра олимони соҳа, сиёсати фарҳангӣ объекти таҳқиқоти назариявӣ мебошад, ки ҳадафи асосии он муайян ва тафсир кардани мафҳумҳои асосӣ, типологияи он, моделҳои гуногуни он, муайян кардани муносибатҳои сохторӣ ва функционалӣ ва вобастагии байниҳамдигарии онҳо дар низоми идоракунии соҳаи фарҳанг аст. Ин аст, ки сиёсати фарҳангиро ҳамчун фаъолияти ҳадафмандонаи давлат медонанд, ки он суботи ҷомеаро дар давраҳои гуногуни таърихӣ бояд таъмин

кунад. Инчунин, сиёсати фарҳангиро ҳамчун падидаи мураккаб ва гуногунтаркиб, аз ҷумла афзалиятҳои миллӣ, сиёсати забонӣ, дастгирӣ ва ташкили муассисаҳои фарҳангию маърифатӣ ва фарҳангию фароғатӣ шуморидан мумкин аст. Олими рус С.С. Загребин бар ин назар аст, ки сиёсати фарҳангӣ бояд аз се ҷиҳат баррасӣ карда шавад: яқум, аз ҷиҳати назариявӣ, ҳамчун модели идеалии муносибати қудрат ва фарҳанг; дуюм, аз ҷиҳати татбиқ, ҳамчун низоми афзалиятҳои мақомоти давлатӣ, ки дар барномаҳои дахлдори рушди фарҳанг дар сатҳи давлатӣ ва минтақавӣ эълон шудаанд; сеюм, ҷанбаи мушаххаси таърихӣ, ҳамчун низоми воқеии муносибатҳои байни субъектҳои фарҳангӣ ва ғ. [6,с.33].

Раванди рушди фарҳангӣ моҳиятан ба манфиати шахс, ҷамъият, давлат ва табиат нигаронида шуда, яке аз мақсадҳои асосии он тарбияи инсонест, ки дар руҳияи суннату анъанаҳои халқи худ, ҳештаншиносию ватанпарастӣ, фарҳанги миллӣ ва арзишҳои умумибашарӣ ба камол расида, дар заминаи донишу малака ва маҳорати андӯхта ворисият ба ҳувияти миллӣ, арзишҳои волои ахлоқию фарҳангиро ба даст меорад [7,с.8].

Танзими ҳаёти иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва таҳияи меъёрҳои нави сиёсати фарҳангӣ омӯзиши сиёсати фарҳангӣ ва фаъолияти субъектҳои онро тақозоменамояд. Сиёсати фарҳангии давлат воситаи махсуси идоракунии стратегияи кишвар ба ҳисоб рафта, таъмини тамомияти он ва муайян сохтани дурнамои рушди иҷтимоӣ фарҳангии ҷомеа ба ҳисоб меравад [1,с.13-21].

Сиёсати фарҳангӣ ҳамчун соҳаи фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ айни замон чун низоми арзишҳои мушаххас баромад намуда, аз тарафи дигар, ба тамоми соҳаҳои фаъолияти инсонӣ таъсиргуздор аст. Беҳуда нест, ки имрӯз ягон давлат, бидуни сиёсати фарҳангии мақсаднок муносибатҳои ҷамъиятиро дар сатҳи зарурӣ танзим карда наметавонад ва аз ин рӯ, ташаккул ва татбиқи он вазифаи муҳим ва таъхирнопазир гардида истодааст [12].

Ҳокимияти давлатӣ танзими мустақим ё ғайримустақими тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятиро амалӣ менамояд, бо ёрии он меъёрҳои рафтор муқаррар карда мешаванд, манфиатҳои маъмулии гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ амалӣ мегарданд ва ихтилофи байни онҳо бартараф карда мешавад. Ҳамин тариқ, дар соҳаи сиёсат маҷмуи чорабиниҳои амалӣ карда мешаванд, ки барои расидан ба манфиати умум раवона карда шудаанд. Маълум аст, ки тарғиботи иҷтимоӣ ва интиҳоби стратегияи рушди ҷомеа ба гурӯҳҳои гуногуни оммаи мардум ғоидаи баробар намедиханд [9,с.61], аммо ин маънои онро надорад, ки арзишҳои фарҳангии умумӣ ва меъёрҳои барои ҳамагон ягона вучуд надошта бошанд.

Андешаи мутахассиси маъруфи ин соҳа, коршиноси Шурои Аврупо М.Ш. Драгичевич дар бораи сиёсати фарҳангӣ бисёр бамаврид аст. Ӯ сиёсати фарҳангиро ҳамчун фаъолияти бошуурона ва мақсадноки одамон барои расидан ба ҳадафҳо дар соҳаи фарҳанг медонад, ки тавассути механизмҳои мушаххас амалӣ карда мешавад. Дар баробари ин, ӯ ба зарурати "танзими бошуурона дар соҳаи фарҳанг ҳангоми қабули қарорҳои зарурӣ оид ба ҳамаи масъалаҳои марбут ба рушди фарҳанги ҷомеа" таъкид намудааст [4,с.26].

Фарҳангшиноси рус А.Я. Флейер сиёсати фарҳангиро ҳамчун маҷмуи дидгоҳҳо ва тадбирҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснокшудаи навсозии иҷтимоӣ фарҳангии ҷомеа ва муассисаҳои истехсолкунандаи фарҳанг, низоми меъёрҳои нави ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, маҷмуи тадбирҳои дастгирии илмӣ ва таълимии онҳо ва таълими мақсаднок тафсир мекунад. Ба андешаи ӯ, ин ҳама дар ҳолати зарурӣ имкон медиҳад, ки тасҳеҳи пурмазмун мундариҷаи умумии фарҳанги миллӣ ба амал ояд [10].

В.С. Жидков ва К.Б. Соколов сиёсати фарҳангиро ҳамчун як намуди хоси фаъолияти танзими ҳаёти фарҳангӣ муайян мекунад, ки то ба таъсир расонидан ба шахс бо мақсади ташаккули "тасвири ҷаҳон", ки тавассути он шахс воқеияти атрофро дарк мекунад ва баҳо медиҳад, муайян мекунад. Ҳамин тариқ, ҳадафи сиёсати фарҳангӣ хоҳиши нигоҳ доштан ё тағйир додани манзараи ҷаҳони одамон ба таврест, ки он ба манфиатҳои субъекти сиёсати фарҳангӣ ҷавобгӯ бошад [12,с.228-229].

Л.Э. Востряков сиёсати фарҳангиро ҳамчун як ҷузъи идоракунии давлатӣ, ҳамчун як раванди сиёсии таъсири маъмурии давлат ба соҳаи фарҳанг, ки бевосита бо амалисозии ҳокимияти ҷамъиятӣ ва ифодаи манфиатҳои умумии аҳоли алоқаманд аст, баррасӣ мекунад. Дар айни замон, шартҳои ибтидоии рушди сиёсати фарҳангӣ бояд мувофиқа байни

фаъолони расмӣ, эҷодӣ ва ҷамъиятӣ дар бораи афзалияти ҳадафҳои рушди фарҳанг бошад. Муҳаққиқ пешниҳод мекунад, ки се сатҳи чунин сиёсат ҷудо карда шавад: идеологӣ, сиёсӣ ва амалӣ [3].

Субъекти асосии сиёсати фарҳангӣ, ба ақидаи бисёре аз муҳаққиқон, бояд давлат эътироф карда шавад, ки на танҳо миқдори зиёди манбаъҳо, балки мақомоти гуногуни маъмуриро дорост, ки онҳо ба бахшҳои гуногуни соҳаи фарҳанг таъсири мустақим доранд. Аз ин рӯ, ҳамроҳсозии манфиатҳои ҳама субъектҳои ҳаёти фарҳангӣ вазифаи давлат аст, зеро сиёсати фарҳангии давлат аз ҳисоби захираҳои, ки ба тамоми ҷомеа тааллуқ доранд, амалӣ карда мешавад. Ин ба даст овардани ризоияти ҷамъиятиро дар бораи қойгоҳ ва нақши фарҳанг дар ҳаёти ҷомеа, дар бораи вазъи дурусти ҳаёти фарҳангӣ пешбинӣ мекунад, ки чунин ҳолат имкон медиҳад таҳия ва амалисозии барномаҳои гуногуни фарҳангӣ тавассути тақсмоти манбаъҳо бошад.

Яке аз таърифҳои аввалини сиёсати фарҳангӣ дар мизи мудаввари ЮНЕСКО, ки соли 1967 дар Монако баргузор шуда буд, пешниҳод шудааст. Дар он ҷо оид ба мафҳум ва моҳияти "сиёсати фарҳангӣ" мулоҳизарониҳои зиёд анҷом дода, сиёсати фарҳангиро ҳамчун "маҷмуи меъёрҳои амалиётӣ, фаъолияти маъмурӣ, молиявӣ ва расмӣ, ки заминаи амали ҳукумат дар соҳаи фарҳангро фароҳам меорад", шарҳ додаанд. Сиёсати фарҳангӣ, инчунин, фаъолияти марбут ба ташаккул ва ҳамроҳсозии механизмҳо ва шароити иҷтимоии фаъолияти фарҳангии оммаи мардум ва тамоми гурӯҳҳои он мебошад, ки ба рушди ниёзҳои эҷодӣ, фарҳангӣ ва фароғати равона карда шудааст [10]. Бояд гуфт, ки таъмин намудани ҳифзи гуногунии тамоми низоми арзишҳои, ки наслҳои гузашта дар як фарҳанги ягона ҷамъ овардаанд, вазифаи асосии давлат мебошад.

Ба андешаи А.Мол, сиёсати фарҳангӣ, пеш аз ҳама, ин як модели иҷтимоие мебошад, ки ҳадафҳои устувори сиёсати фарҳангӣ ва институтҳои онро тавсиф мекунад. Ӯ дар заминаи ин гуна баррасӣ се зергурӯҳро ҷудо кардааст: популистӣ (демагогӣ), ки ҳадди аксар қонеъ кардани ниёзҳои фарҳангии шумораи бештари одамонро таъмин мекунад; патерналистӣ (догматикӣ), ки мувофиқи он роҳҳои асосии паҳн намудани арзишҳои фарҳангиро ҳизби ҳокими сиёсӣ, ҷунбиши динӣ ё ҳуди давлат муайян мекунад; эклектикӣ, ҷустуҷӯи қонеъ кардани ниёзҳои фарҳангии инфиродии ҳар як шахс ва ғайра мебошад.

Дар баробари шарҳи тавзеҳи моҳияти сиёсати фарҳангӣ, инчунин баррасии моделҳои рушди фарҳангӣ ва рушди сиёсати фарҳангӣ дар таҳқиқоти олимони мавқеи меҳвариро ишғол намудааст. Чунинчун, директори Институти Аврупо А.Я. Визанд дар заминаи таҳқиқи муқоисавии сиёсати фарҳангӣ ду модели асосии рушди сиёсати фарҳангиро муайян кардааст.

Якун, сиёсати фарҳангӣ дастгирии ҷамъиятӣ мебошад, ки асосан дар сатҳи милли амалӣ карда мешавад; робитаҳои фарҳангии байналмилалӣ танҳо дар доираи муносибатҳои дипломатӣ ба амал меоянд. Барои назорат ҳукумат ҳама гуна шуроҳои бадеиро таъсис медиҳад. Ҳадафи асосӣ таъмини тавозуни институтсионалӣ дар фарҳанг ва санъат мебошад, ки онро қараёнҳои эътирофшуда дастгирӣ мекунанд. Тавачҷӯи мақомот ба муассисаҳои анъанавии фарҳангӣ, ба мисли осорхонаҳо, театрҳо, китобхонаҳо ва марказҳои фарҳангӣ, ки аз ҷониби давлат маблағгузори мегарданд, нигаронида шудааст.

Дуюм, модели ба бозор нигаронидашуда, сиёсатест, ки пеш аз ҳама, ба рушди иқтисодӣ равона карда шудааст. Дар ташаккули сиёсат элитаи фарҳангӣ, алалхусус намоёндагони соҳаи санъат нақши муҳим доранд. Фаъолияти онро мутахассисон, фурӯшандагон ва намоёндагони тичорат таъмин мекунанд [2].

Сиёсати фарҳангӣ муборизаест, ки дар байни субъектҳои гуногуни ҳаёти фарҳангӣ вобаста ба тақсмоти захираҳои гуногуни молиявӣ, моддӣ, кадрӣ ва иттилоотӣ сурат мегирад. Мутобиқи ин консепсия пурқудраттарин субъекти сиёсати фарҳангӣ давлат мебошад, ки дорои захираҳо ва имкониятҳои бештар барои таъсир расонидан ба ҳаёти фарҳангӣ аст. Ин таъсир тавассути идоракунии илм, санъат, дин, инчунин тавассути таҳияи идеологияи давлатӣ бо истифода аз системаи маориф ва иртиботи оммавӣ сурат мегирад [8,с.8].

Агар объекти идоракунии фарҳанг, ки арзишҳои фарҳангиро истехсол ва нигоҳ медоранд, чунин ниҳодҳо, ба монанди давлат, ташкилотҳо ва муассисаҳои фарҳангӣ

бошанд, пас объекти сиёсати фарҳангӣ бояд тамоми ҷомеа бошад ва миқёси таъсир ва натиҷаҳои онро сиёсати сатҳи милли дар амал татбиқ менамояд.

Дар мавриди субъекти сиёсати фарҳангӣ низ суҳанронӣ намудан хеле муҳим аст. Тибқи баъзе сарчашмаҳо, субъекте, ки сиёсати фарҳангиро татбиқ мекунад, пеш аз ҳама, ҳуди ҷомеа аст ва танҳо аз ҷониби мақомоти давлатӣ танзим карда мешавад [5,с.167]. Аммо субъекти асосии сиёсати фарҳангӣ, ба ақидаи бисёре аз муҳаққиқон, бояд давлате ҳисобида шавад, ки на танҳо миқдори бештари захираҳои дар ихтиёр дорад, балки инчунин мақомоти гуногуни идоракунамандаро, ки ба бахшҳои гуногуни соҳаи фарҳанг таъсири мустақим доранд, дар идоракунии соҳаи фарҳанг сафарбар менамояд. Барои ҳамин ҳамоҳанг кардани манфиатҳои ҳама субъектҳои ҳаёти фарҳангӣ вазифаи давлат аст, зеро сиёсати фарҳангии давлат аз ҳисоби захираҳои, ки ба тамоми ҷомеа тааллуқ доранд, амалӣ карда мешавад. Ин барои ба даст овардани ризоияти ҷамъият дар бораи ҷойгоҳ ва нақши фарҳанг дар ҳаёти ҷомеа, ки вазъи дурусти ҳаёти фарҳангиро пешбинӣ мекунад, имкон медиҳад [13].

Сиёсати фарҳангӣ дар ҳама гуна ҷомеае, ки ҳаёти фарҳангии кишварро ба танзим мебарорад, намоёндагӣ мекунад. Ҳадафҳои сиёсати фарҳангӣ одатан вобаста ба мавзӯи фаъолияти фарҳангӣ, ҳифз, эҷод, рушди арзишҳои фарҳангии ҷомеа, давлат, миллат, мардум ва ғ. мебошад, ки ин маҷмуи ҳадафҳо, афзалиятҳо, вазифаҳо, меъёрҳо, дастурҳо, идеалҳо ва ғояҳои муаррифӣ мекунаманд. Фаъолияти одамон дар соҳаи фарҳанг муассисаҳои иҷтимоиро ташкил ва ҳамоҳанг мекунад, ки бидуни онҳо он хусусияти пароканда, номувофиқ ва ноустуворо соҳиб мешавад. Аз ин рӯ, сатҳи таъсири давлат ба татбиқи сиёсати фарҳангӣ аз дараҷаи рушди он вобаста мебошад [9].

Вазифаи афзалиятноки сиёсати фарҳангии давлат фароҳам овардани шароит барои ташаккули фазои ваҳдати фарҳангӣ, имкониятҳои баробар барои сокинони минтақаҳои гуногуни кишвар ва намоёндагони гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ барои дастрасӣ ба арзишҳои фарҳангӣ, барои муколамаи фарҳангӣ, инчунин ташаккули самтгирии шахсият ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ мебошад. Ислоҳот дар соҳаи фарҳанг натиҷаи мустақими дигаргуниҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ аст. Бояд роҳҳои ҳаллери ҷустуҷӯ кард, ки аз як тараф, ҳифзи арзишҳои фарҳангиро таъмин карда, аз тарафи дигар, механизмҳои иқтисодиро ба вучуд оваранд, то ки фарҳанг дар шароити нави бозорӣ ба таври муассир рушд кунад. Ҳадафҳои сиёсати фарҳангии давлатро дар марҳилаи кунунии рушд ба се қисми асосӣ тақсим кардан мумкин аст: ҳифзи мероси фарҳангӣ, сарвати милли (муносибати классикӣ ба сиёсати фарҳангӣ); таъмини дастрасии баробар ба арзишҳои фарҳангӣ ва ҳамгироӣ ба равандҳои фарҳангии ҷаҳонӣ; фаъолияти фарҳанг дар шароити бозор, даромаднокии иқтисодии соҳаи фарҳанг ва ғ. [8,с.12-13].

Беш аз пеш равандҳои дар фарҳанг баамаломата тавассути муносибатҳои молӣ-пулӣ танзим карда мешаванд. Дар сатҳи гуфтугӯи давлатӣ тамоюли равшан ба назар гирифтани фарҳанг ҳамчун манбаи иқтисодӣ ба назар мерасад ва ин самти тамоман дигари сиёсати фарҳангиро муқаррар мекунад, ки ҷорӣ намудани технологияҳои идоракунии ба идоракунии ташкилотҳои фарҳангӣ тақозо менамояд. Шароити муносири рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ, ки маблағгузори фароҳам меорад, яке аз механизмҳои шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ мебошад.

Дар робита бо мушкилоти "идоракунии фарҳанг" душвориҳои муайяне пеш меоянд, зеро суҳан дар бораи зарурати таҳияи "низоми идоракунии он" меравад, ки имкон медиҳад бо назардошти хусусиятҳои фарҳанг эҷодкорӣ ва навоари таҳким бахшад. Пас, аз як тараф, фарҳанг ҳамчун низоми худтанзимкунӣ муҳити эҷодиро дубора таҷдид мекунад, ки дар он тағйироти навсозӣ ва ташаккули анъанаҳо ба амал меоянд ва аз тарафи дигар, идоракунӣ ҳамчун фаъолияти субъектҳои гуногуни он, ки вазифа ва масъулиятро ба зимма мегиранд, барои натиҷаи ҳамкорӣ дар муҳити иҷтимоӣ, дар заминаи тағйироти фарҳангӣ ва тамаддунӣ амалӣ карда мешаванд [1,с.9-10].

Тавре аз гуфтаҳои боло бармеояд, сиёсати фарҳангӣ ба соҳаи фарҳанг паҳн мешавад, дар ҳоле ки доираи ин соҳа дар ибтидо маҳдуд аст. Зеро он ҳамчун қисми комилан муайяни соҳаи иҷтимоӣ ҳисобида мешавад. Боз як ҷанбаи дигаре ҳаст, ки ифшои он имкон медиҳад, ки хусусиятҳои асосии сиёсати фарҳангӣ муайян карда шаванд. Суҳан дар бораи фарқ кардани мафҳумҳои "сиёсати фарҳангӣ" ва "идоракунӣ дар соҳаи фарҳанг" (ҳамчун

як соҳаи институтсионалии фаъолияти фарҳангӣ) меравад. Ин аз он сабаб ба амал омадааст, ки сиёсати фарҳангии давлат гуногунвазифа мебошад. Аз ҷумла, вазифаҳои таҳия ва татбиқи стратегияи пешгӯишаванда ва пешгӯии рушди фарҳанг дар ҷомеаро, ки ба арзишҳои маънавӣ мувофиқат мекунад ва ғояҳои асосии арзиши рамзӣ, ки ба ин ҷомеа хосанд, онҳоро ташкил медиҳанд ва асоси ҳувияти миллии ва фарҳангӣ мебошанд. Сиёсати фарҳангӣ ҳамчун усули идоракунии соҳаи фарҳанг фаҳмида мешавад, вақте ки муассисаҳо ва равандҳои рушди санъат, илм, маориф ва ғайра ҳамчун объекти таъсири ин фаъолият баромад мекунад [1,с.21-24].

Ояндаи фарҳанги миллии ҳар як кишвар аз бисёр ҷиҳат аз муносибат ба шахсе вобаста аст, ки дар ҷомеа мавқеи худро пайдо кардааст ва имкониятҳои барои иштироки эҷодӣ дар тағйир додани муҳити иҷтимоӣ ба вуҷуд омадааст. Дарки васеи фарҳанг, аҳамияти нақши анъанаҳои фарҳангӣ ва таҷдиди пояҳои арзишӣ-маънавии онҳо заминаҳои мебошанд, ки дар асоси онҳо консепсияи стратегияи сиёсати фарҳангии кишвар сохта шудааст ва ба ҳалли вазифаҳои микроскопӣ бузурги иҷтимоӣ-фарҳангӣ, аз қабилӣ баланд бардоштани сатҳи зиндагии одамон, ҳамгироии иҷтимоӣ, таҳкими ҳамоҳангии иҷтимоӣ ва ноил шудан ба муколамаи фарҳангӣ, ноил шудан ба ҳамбастагии миллии ва ғайра нигаронида шудааст. Стратегияи мазкур ба ғояи муттаҳид сохтани тамоми ҷомеа, ташаккули фазои ягонаи фарҳангӣ ва манфиатҳои дастаҷамъӣ асос меёбад. Чунин муносибат тавсеаи назаррасии соҳаи сиёсати фарҳангиро пешбинӣ мекунад. Ин равиш ба стратегияи ҳамгироӣ равона шудааст, ки ба ҳамоҳангии он бо "сиёсатмадорон" дар соҳаҳои дигар, рафъи монетаҳои идоравӣ, таҳким ва танзими ҳаёти иҷтимоӣ-фарҳангӣ, ҳамкориҳои ҳамаи субъектҳои сиёсати фарҳангӣ, сохторҳои маъмурии гуногуни ҳукумат заминаи муосид фароҳам меорад [1,с.37-38].

Дар робита бо сиёсати давлатӣ, дар гуфторҳои илмӣ ва сиёсӣ тафсири зиёд мавҷуданд. Аз як тараф, идеяи паҳншавандаи он ҳамчун стратегияи тағйирёбии мусбӣ тамоми системаи ҳамкориҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва гузариш ба ҷомеаи иттилоотӣ вуҷуд дорад. Аз тарафи дигар, тафсири сиёсати фарҳангӣ ҳамчун воситаи танзими равандҳои иҷтимоӣ фарҳангии сатҳҳои гуногун (аз ҷаҳонӣ то маҳаллӣ) барои тафовути мавҷудаи байни эълонияҳои назариявӣ ва вазъи воқеии фарҳанг дар ҷомеа, имконоти захиравӣ барои қонун кардани ниёзҳои фарҳангии аҳолии кишвар интиқод карда мешавад. Чунин баҳои зиддиятноки вазъи натиҷаи номувофиқии сатҳҳои гуногуни сиёсати фарҳангист [1,с.43].

Ҳаёти ҳаррӯзаи театрҳо ва осорхонаҳои мушаххас сарнавишти душвори фарҳанги муосирро инъикос мекунад, ки на такрор ва оммавӣ, балки фарҳанги зеҳнӣ, эстетикӣ, ки ба шарофати анъанаҳо, захираҳо ва афзалиятҳои ҳокимияти маъмурӣ зинда мондан меҳавад. Ҳамин тариқ, ноустувории муҳити иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, рақобати баланди роҳбарони коллективҳо ва ташкилотҳои фарҳангиро зарурати мутобиқ шудан ба шароити тағйирёбандаи фаъолияти идоракунии мегузорад. Бинобар ин, таҳлили тамоюлҳои навсозии низомии расонидани хидматҳо дар соҳаи фарҳанг талаб карда мешавад, ки дар системаи сиёсати фарҳангӣ тағйиротҳоро ба амал меорад, ки дар рушди равишҳо ва механизмҳо бештар муттаҳидшуда, барои арзишҳои фаъолият дар сатҳи коргарони алоҳида ва дар маҷмӯъ, ташкилотҳои фарҳангӣ нигаронида шудаанд [8,с.16].

Ҳамин тариқ, давлат, ки муҳимтарин субъекти сиёсати фарҳангӣ мебошад, фаъолияти ҳамаи субъектҳои дигарро ҳамоҳанг месозад, ташаккул ва нигоҳ доштани ҳаёти фарҳангии ҷомеаро таъмин менамояд, ки қалиди ҳифзи тамомияти давлатӣ ва рушди ҷомеа мебошад. Фарҳанг ба андозаи бештар инсонро нисбат ба шароити иқтисодӣ, ки дар он зиндагӣ мекунад, ташаккул медиҳад. Ин аҳамияти рушди сиёсати фарҳангиро дар сатҳи давлатӣ ифода менамояд.

Муқаррир: н.и.с., дотсенти ДМТ - Сафарализода Х.

АДАБИЁТ

1. Астафьева О.Н. Культурная политика: теоретическое понятие и управленческая деятельность / О.Н. Астафьева. -М.: Изд-во РАГС, 2010. -70 с.
2. Востряков Л.Е. Государственная культурная политика: когнитивные модели и страновые различия / Л.Е. Востряков // Научные труды Северо-Западной академии государственной службы. – 2011. -Т.2. -№2. -С.166-178.

3. Востряков Л.Е. Государственная культурная политика: от патерналистской к партнерской модели? / Л.Е. Востряков // Управленческое консультирование. – 2011. – № 4. – С.140-155.
4. Драгичевич М. Культурная политика в переходном обществе: фрагменты политологического и культурологического анализа / М. Драгичевич // Панорама культурной жизни стран СНГ и Балтии. – М.: Издательство РГБ, 1999. – С.26-31.
5. Дуков Е.В. Введение в социологию искусства / Е.В. Дуков, Ю.В. Осокин, К.Б. Соколов, А.Н. Хренов. – СПб.: Алетейя, 2001. – 256 с.
6. Загребин С.С. Культурная политика в современной России / С.С. Загребин // Вопросы культурологии. – 2008. – № 3. – С.33-35.
7. Истиклолият ва фарҳанг. – Душанбе: «Матбаа» 2017. – 276 с.
8. Карпова Г.Г. Государственное управление и общественные приоритеты в сфере культурной политики России / Г.Г. Карпова // Журнал исследований социальной политики. [Электронный ресурс]. URL: http://ecsocman.hse.ru/data/925/146/1211/Karpova_Gos.upravlenie.pdf
9. Ледяев В.Г. Политика и власть / В.Г. Ледяев // Вестник Координационного Совета по кадровым вопросам, государственным наградам и государственной службе при полномочном представителе Президента Российской Федерации в Северо-Западном федеральном округе. – 2010. – №1. – С.57-70.
10. Михеева Н.А. Концептуальные основы и противоречия современной государственной культурной политики России. [Электронный ресурс]. URL: <http://old.interstudio.ru/projects/thesis/mikheeva07.htm>
11. Флиер А.Я. Культурология для культурологов / А.Я. Флиер. -М.: Академический проект, 2000. -280 с.
12. Художественная жизнь современного общества. Т.1: Субкультуры и этносы в художественной жизни / Отв. ред. К.Б. Соколов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1996. – С.228-229.
13. Юдина А.В. Государственная культурная политика: понятия и модели / А.В. Юдина // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Гуманитарные науки. -2012. -№07-08. -С.58-61.

СИЁСАТИ ФАРҲАНҒӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ОН ДАР ЗАМОНИ МУОСИР

Дар шароити равандҳои ҷаҳонишавӣ рушди технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ сарҳади фарҳангии давлатҳои миллиро аз байн бурда истодааст. Дар ин раванд аксари фарҳангҳои миллии зерӣ таъсири фарҳанги бегона қарор гирифта, аз лиҳози сиёсӣ иҷтимоӣ барои таҳкими суботи сиёсӣ ва пояҳои давлатдорӣ миллии мушкилиҳои нав ба нав эҷод намуда истодаанд. Дар ҷунин шароит ҷиҳати ҳифзи симои фарҳангии ҷомеа қорқарди механизмҳои сиёсати фарҳангӣ ва ба таври самаранок дар амал татбиқи намудани он ҳеле муҳим мебошад. Дар мақолаи мазкур муаллиф кӯшиш намудааст, ки дар заминаи таҳлили адабиёти илмӣ ва бо дарназардошти таҷрибаи давлатҳои муосир хусусиятҳои муҳими механизмҳои сиёсати фарҳангиро таҳлилу баррасӣ намояд. Дар раванди таҳқиқот шарту шароити замони муосир, манфиатҳои миллии мамлакат ва дурнамои рушди кишвар дар маркази диққат қарор дода шудаанд. Дар раванди таҳқиқот муайян гардид, ки сиёсати фарҳангии давлат ҳамчун фаъолияти муназзами мақомоти дахлдори ҳокимияти давлатӣ ҳеле мураккаб ва гуногунпахлу буда, самаранокӣ он ба воситаи интиҳоб ва ташаққули механизмҳои мувофиқ ва мутобиқ бо шарту шароитҳои ҳаёти ҷамъиятӣ таъмин карда мешавад.

Калидвожаҳо: сиёсати фарҳангӣ, рушди фарҳангӣ, хувияти фарҳангӣ, муҳити фарҳангӣ, муассисаҳои фарҳангӣ, мероси фарҳангӣ, истиклолияти фарҳангӣ, фарҳанги миллии, амнияти фарҳангӣ.

КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

В условиях глобализационных процессов развитие информационно-коммуникационных технологий стирает культурные границы национальных государств. В этом процессе большинство национальных культур находятся под влиянием чужой культуры и создают новые проблемы с политической и социальной точки зрения для укрепления политической стабильности и основ национальной государственности. В таких условиях для защиты культурного имиджа общества очень важно развивать механизмы культурной политики и эффективно ее реализовывать. В данной статье автор попытался проанализировать и рассмотреть важные особенности механизмов культурной политики на основе анализа научной литературы и с учетом опыта современных государств. В процессе исследования в центре внимания находятся условия современности, национальные интересы страны и перспективы развития страны. В процессе исследования определено, что культурная политика государства очень сложна и многогранна как системная деятельность соответствующих органов государственной власти, а ее эффективность обеспечивается выбором и формированием соответствующих механизмов в соответствии с условиями публичной жизни.

Ключевые слова: культурная политика, культурное развитие, культурная идентичность, культурная среда, учреждения культуры, культурное наследие, культурная независимость, национальная культура, культурная безопасность.

CULTURAL POLICY AND ITS FEATURES IN MODERN TIMES

In the context of globalization processes, the development of information and communication technologies erases the cultural boundaries of nation states. In this process, most national cultures are influenced by foreign culture and create new problems from a political and social point of view to strengthen political stability and the foundations of national statehood. In such conditions, to protect the cultural image of society, it is very important to develop mechanisms of cultural policy and effectively implement it. In this article, the author tried to analyze and consider the important features of cultural policy mechanisms based on an analysis of scientific literature and taking into account the experience of modern

states. During the research process, the focus is on the conditions of our time, the national interests of the country and the prospects for the country's development. In the process of research, it was determined that the cultural policy of the state is very complex and multifaceted as a systemic activity of the relevant government bodies, and its effectiveness is ensured by the selection and formation of appropriate mechanisms in accordance with the conditions of public life.

Keywords: cultural policy, cultural development, cultural identity, cultural environment, cultural institutions, cultural heritage, cultural independence, national culture, cultural security.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Сулаймонзода Масъуд Мумин* - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи равандҳои сиёсӣ дар Тоҷикистон. **Суроға:** 737025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. E-mail: Sulaymonov-94@inbox.ru. Телефон: **988-16-98-98**

Сведения об авторе: *Сулаймонзода Масъуд Мумин* – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры политических процессов в Таджикистане. **Адрес:** 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 17. E-mail: Sulaymonov-94@inbox.ru. Телефон: **988-16-98-98**

Information about the author: *Sulaimonzoda Masud Mumin* - Tajik National University, assistant of the Department of Political Processes in Tajikistan. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. E-mail: Sulaymonov-94@inbox.ru. Phone: **988-16-98-98**

**АНДЕШАҲОИ ИЧТИМОЙ-СИЁСӢ ДАР АДАБИЁТИ ИРФОНИИ ФОРСУ ТОЧИК
(ЗИМНИ ТАҲЛИЛИ РИСОЛАИ «АЛ-ИНСОН-АЛ-КОМИЛ»-И АЗИЗУДДИН
НАСАФӢ)**

Қодиоров К.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Донишмандони зиёди форсу тоҷик дар партав ва муҳтавои ирфон инсон ва иҷтимоӣ инсон ва сиёсатро пайваста дар чорчӯбаи таълимоти замон мавриди таҳлили комил қарор доданд, ки ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсат оҳанги ирфонӣ дорад.

Дар аҳди ислом, ирфон табақаи илме буд, ки донишмандони бузург (аҳли урафо) робита ва вазифаи инсонро бо ҳудаш ва бо ҷаҳон ва бо Худо баён кардаанд, ки ирфон дар ин қисмат ахлоқи ҷомеа (илми амал) доништа мешавад. Дар ирфон сайри инсон (сулук) барои расидан ба маънии инсоният охири мақсад аст ва робитаи инсон бо ҷомеа аз бузургтарин шавқи сулук аст, ки ориф ба камол мерасад.

Донишмандони форсу тоҷик аз назари баҳсҳои ирфонӣ масъулияти инсонро дар ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ баррасӣ кардаанд. Онҳо дар афкори ирфонии худ тақомули маънавии инсонро дар ҷомеа, дар маҷмуи қоидаю қавонини динӣ, ахлоқӣ ва табақоти сиёсӣ медонанд. Дар иҷтимоӣ, яъне дар иттифоқгарой бо ислом, баҳсҳои ирфонӣ дар бораи сиёсат, мақсади ислоҳталабона ва роҳнамоии рӯзгори мардум доштанд.

Қисми муҳими ирфон – ирфони амалӣ, ахлоқ аст, ки мақсади асосии он инсонӣ комил будан аст. Орифони барҷаста мавзӯҳои зиндагии иҷтимоии инсон ва сиёсатро бо илми ирфон нақш доданд, ки андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар аҳди ислом мавзӯи гирифт. Дар андешаҳои ирфонӣ тадриҷан инсон барои вуруд ва садафӣ бояд аз баҳри беканори маориф меандешид ва дар ҳар паҳлуи зиндагии иҷтимоӣ аз ин маориф баҳра мегирифт.

Маънии инсон дар андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсии адабиёти ирфонӣ Худопарастӣ аст, ки сарчашмаи зиндагӣ аст. Орифон дар ҳаёти иҷтимоӣ сабру таҳаммулро аз сифатҳои муҳими ахлоқӣ медонанд ва сабру имон беҳтарин неъматҳои инсонӣ доништа мешуд. Онҳо роҳи инсонро дар ҷомеа ба мақоми «инсонӣ комил» расидан медонистанд. Инсон олами кабир аст ва ҷаҳон олами сағир. Онҳо назарияи инсонӣ комилро иброз карда, тавзеҳ медиҳанд, ки камолӣ воқеии инсон он аст, ки инсон нухае аз ҷаҳон аст.

Дар адабиёти ирфонӣ мавзӯи адл дар ҷомеа маънои онро дорад, ки Худованд файзу раҳмат ва ҳамчунин неъматҳои худро ба асоси истехқоқҳои зотӣ ва қаблӣ медиҳад ва дар низоми офариниш аз назари файз ва раҳмат боло аз неъматҳои подшоҳӣ аст. Донишмандони аҳли ирфон адлро дар ҷомеа чунин медонанд, ки лозим аст, зеро аз зоти Ҳақ аст.

Ихтиёр ва озодӣ чун як паҳлуи васеи андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар адабиёти ирфонӣ аст, ки бандагон мухтор ва озод офарида шуданд, аммо бандагон монанди ҳар маҳлуки дигар бо тамоми ҳастӣ ва бо тамоми шудани ҳастӣ ғофиланд.

Дар адабиёти ирфонӣ назарияи ахлоқ дар заминаи назарияи иҷтимоияш баён мегардад. Бо ибораи дигар, дар адабиёти ирфонӣ шоҳаи «сиёсати мудун» ба шоҳаи «ахлоқ» мерасад. Бузургони ирфон баҳсҳои худро аз адолати иҷтимоӣ оғоз ва ба адолати ахлоқӣ ва фардӣ анҷом медиҳанд. Онҳо бовар доштанд, ки фақат се чиз арзиш дорад: адолат, зебӣ ва ҳақиқат ва манбаи ин се чиз, танҳо «хайр» аст, яъне адолат он аст, ки касе он чи ҳаққи ӯст бояд ба даст оварад ва қореро пеш гирад, ки истеъдод ва шоистаи он аст. Аз тарафи дигар, адолат, номуси аслии ҷаҳон аст ва дар ҳама низоми ҳастӣ, асли адолат, интизом ва таносуб муҳим аст. Ҷаҳон бо адл барно аст. Аз назари адабиёти ирфонӣ хайр (хайри ахлоқӣ) ҳақиқати айни аст, мустақил аз зеҳн аст, яъне монанди воқеиятҳои табиӣ вучуд дорад. Хайр, ки ҳақиқат аст, мустақил аз зеҳн, аз назари «шинохт» амре нест, балки назарест, ки бояд онро шинохт.

Барои амал ба хайр шинохти он кофӣ аст, яъне имкон надорад, ки инсон кори некро бишносад ва амал кунад. Иллати амал накардан, ҷаҳолат аст ва аз ин рӯ, сабаби ҳамонои фазилат «давлат» аст, яъне адолат аз доништани усули робита бо раият аст.

Яке аз мушкилоте, ки таълимоти иҷтимоӣ-сиёсӣ дар давраи ислом ба он рӯ ба рӯ шуда буд, андешаҳои ирфонӣ аст. Ба таври қуллӣ, ирфон яке аз арҷмандтарин таҷаллиёти

фарҳангӣ ва маънавиёти давраи ислом аст ва инсон дар сиришти худ инсони ирфонист. Ба назар мерасад, ки имрӯз ҳам ҳар гуна кӯшиш дар ин ҷиҳат, дар пеш аст, баррасии илмӣ ва арзёбӣ ҷуз ба нуқтаи «Нуқтаи хирад» мумкин аст ва дар давраи муосир ба далели он ки андешаҳои ирфонӣ андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсиро доранд, дар давраи муосир нақди муҳимми андешаҳои ирфонӣ дар ҳолате метавонад имконпазир гардад, ки таъсиси андешаҳои давраи муосир дар қозибҳои майдони фалсафии ирфонӣ таҳлил карда шаванд.

Ин мушкилот боиси таҳлили илмӣ аст ва баррасии ин мушкилот, чи гунагии таҳаввулоти таълимоти иҷтимоӣ-сиёсии давраи ислом, ки аслан андешаҳои ирфонӣ нақши худро дорад. Яке аз таъсири муҳимми андешаҳои ирфонӣ дар таълимоти иҷтимоӣ-сиёсии давраи ислом заволи таърихи таълимоти сиёсӣ аст, ки бо таваҷҷуҳ ба ин заволи меҳодем дар ин боб мушкилоти таъсиси андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсии давраи исломро дар партави андешаҳои ирфонӣ таҳлил намоем.

Қарор гирифтани ҷойгоҳи муҳимми илми ирфон дар таълимоти иҷтимоӣ-сиёсии давраи ислом он аст, ки нахустин андешаҳои ирфонӣ тавоноии мазмуни худро дар бунёдгузори таълимоти сиёсӣ ва созбории аҳкоми худро бо усули лозими худ сиёсат нишон дод. Орифони бузург, «манзил дар доираи ҳайрат» доранд. Дар андешаҳои Эроншаҳрӣ ва фалсафии юнонӣ «сарои табиат», ки ҷомеаи инсонӣ дар он қарор гирифтааст, дар асолат ва истиқлоли худ дар назар гирифта шуда ва аз ду дидгоҳи мухталиф, ҳамоҳангӣ миёни инсон, ҷаҳон ва Худо эҷод шудааст. Бо ҳамин сабаб аст, ки ҳам дар андешаҳои Эроншаҳрӣ ва ҳам дар андешаҳои юнонӣ, бунёдгузори андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ роиҷ буд. Ин андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ ҳам бо андешаҳои Эроншаҳрӣ ва ҳам фалсафии юнонӣ дар ниҳоят ҳамоҳанг аст ва аз ин ҷиҳат, ба хилофи ҳикмати амалӣ дар давраи ислом дар ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ ҷой дорад. Иқтибос ба «Номаи Тансар»-и давраи Сосониён мисоли равшани он аст: «Агарчи мо аҳли фано ва нестием, лекин дар ҳикмат он аст, ки корҳо барои бақо созем ва ҳаёл барои оянда кунем. Бояд, ки ту аҳли ин бошӣ ва мадад макун фаноро то зудтар ба сари ту ва қавли ту ояд... ва ба ҳақиқат бидон, ки ҳар кӣ талаб фуру гузорад ва таъя бар қазову қадар кунад, ҳештанро ховар дошта бошад ва ҳар кӣ ҳамагӣ дар тақопу ва талаб бошад ва тақзиби қазову қадар кунад ҷохил ва мағрур бувад. Оқилро миёни талаб ва қадр ба пеш бояд гирифт ва на ба як қонё, ҷӣ қадр ва талаб ҳамчу ду роҳи раҳти сафар аст дар пушти ҷаҳорпоҳе, агар аз он, яке гаронтар ва дигаре сабуктар шавад раҳт ба замин ояд ва пушти ҷаҳорпоҳе баста шавад ва мусофир ба ранҷ афтад ва аз мақсуд бозмонад ва агар ҳарду роҳ мутавосӣ бувад, ҳам мусофир ба ҷон нагардад ва ҳар ҷаҳорпоҳе осуда бошад ва ба мақсуд расанд...» [12, с.94].

Ин иқтибос аз «Номаи Тансар» аз назари таълимоти иҷтимоӣ-сиёсии давраи ислом аҳаммияти муҳим дорад, зеро ин матни паҳлавӣ ба унвони омехтаи сиёсат ҳамоҳангӣ бо андешаҳои сиёсии Эроншаҳрӣ олудагӣ дорад ва ҳамоҳангии миёни талаб ва қадр, ки андешаи барҷастаи бостонӣ аст, тазкия дода шудааст. Боз қайди ин нуқта низ зарур аст, ки ба эҳтимоли зиёд «Номаи Тансар» бар охири давраи Сосониён тааллуқ дорад ва нависандаи он худи аҳли зоҳид ва зовиа аст, аммо гароиши навафлотунӣ ва зоҳидонаи нависандаи номаи Тансар ба хилофи андешаҳои ирфонӣ, ба маънои канорагирӣ аз дунё ва сиёсат нест, балки сабаби он аст, ки «то холиқи адли ман бидонад ва бад-он ҷӣ барои паҳрез аз фасод аз ман талабанд ва ман эшонро ҳидоят кунам, гумон набарад», ки дунёталабӣ ба ҳаёлот тавъам нест. Дар «Номаи Тансар» омадааст: «Эй дарвеш! Инсони комил ҳеч тоати беҳтар аз он надид, ки оламо рост кунад ва ростӣ дар миёни халқ пайдо кунад ва одат ва русуми бад аз миёни халқ бардорад ва фоида ва қонуни нек дар миёни мардум биниҳад ва мардумро ба Худое хоҳанд ва аз азамат ва бузургворӣ ва ягонагии Худои мардумро хабар диҳад ва мадҳи охират бисёр гӯяд ва аз бақо ва суботи охират хабар диҳад ва мазамати дунё бисёр кунад ва аз тағйир ва бесуботии дунё ҳикоят кунад ва манфиати дарвеш мардум бигӯяд, то дарвеш ба дили мардум ширинтар шавад ва бо шеваи тавонгарӣ ва шахват бигӯяд, то мардумро аз тавонгарӣ ва шахват нафрат пайдо ояд ва некоро дар охират ба биҳишт ваъда диҳад ва бадоро дар охират аз дӯзах ваъда кунад ва аз ҳеш биҳишт ва ноҳушии дурӯғ ва душворӣ ҳисоби ҳикоят кунад ва ба муболиға ҳикоят кунад ва мардумро муҳаббат ва мушфиқи якдигар кунанд, то озор ба якдигар нарасонанд ва роҳат аз якдигар дарег надоранд ва муовини якдигар шаванд ва бифармоянд, то мардум имони якдигар бидиҳанд, ҳам ба забон, ҳам ба даст ва чун имон додани якдигар

аҳд бастанд. Бояд, ки ин аҳдро ҳаргиз нашикананд ва ҳар кӣ бишканад имон надорад...» [12,с.170].

Китоби «Ал-инсон-ал-комил»-и Азизуддин Насафсӣ асари бисёр муҳим дар ирфони назарӣ ва амалӣ аст. Аз китоб бармеояд, ки Азизуддин Насафсӣ аз мавзӯҳои андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дур набудааст ва дар масоили марбут ба зиндагии иҷтимоӣ-сиёсӣ баҳс кардааст.

Андешаҳои ирфонии ӯ бақоро асл наменонад ва Азизуддин Насафсӣ дар ҳар боби китоби «Ал-инсон-ал-комил» ин нуқтаро гуфтааст: «Эй дарвеш! Бояд, ки бар дунё ва неъматӣ дунё дил наниҳӣ ва бар ҳаёт ва сихат ва мол ва ҷо эътимод нақунӣ, ки ҳар чизе ки зерӣ фалаки қамар аст ва афлок бар эшон мегардад, бар як ҳол наменонад ва албатта, аз ҳоли худ мегиранд, яъне ҳол ин олами сифлӣ бар як сурат наменонад, ҳамеша дар гардиш аст. Ҳар замон сурате мегирад ва ҳар соат нақш пайдо меояд, сурати аввалро маҳз гардонид? Ба оинаи кори олам, ба мавҷи дарё менамояд ё худ мавҷи дарёест ва оқил ҳаргиз ба мавҷи дарё иморат насозад ва нияти иқомат нақунад» [18,с.34].

Андешаи ирфонии Азизуддин Насафсӣ, ҷуноне ки аз ин иқтибос бармеояд аз бунёд, бо андешаҳои сиёсӣ аст; олами зерӣ қамар ҳамҷунин мавҷи даргузар аст ва оқил – яъне, ориф дар мавҷ иморат намесозад ва дар он нияти истиқомат намеқунад, зеро давлат ва меҳнат ҳарду ба яксон нопадидор ва даргузаранд.

Аз дидгоҳи андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Азизуддин Насафсӣ, қамар маҳалли фитнаҳо ва балоҳост ва ҳосили ҳаёт ҷуз азоб ва меҳнат нест «ва бо вучуди ин ҳама бало ва фитна пур аз хирс ва ҳук аст ва пур аз гург ва паланг аст ва пур аз мору қаждум аст ва бо онон суҳбат мебояд дошт ва ҳамсуҳбати эшон мебояд буд, балки шабу рӯз хидмати эшон мебояд кард ва маҳкуми эшон мебояд буд. На ҳақ ба дасти ман аст, ки мегӯем, ҷӣ будӣ агар набудӣ! Ҷӣ суд аз ин фарёд ва аз ин нола ва ҷӣ фоида аз ин дорад қашидан ва бисёр гуфтан. Ҷун будем, тан дар мебояд дод ва розӣ ва тасмим мебояд шуд» [18,с.272]. Олами зерӣ қамар олами ғам ва фитна аст. Бисёре аз одамонро фирефта месозад, зеро аксари одамон дар андешаҳои подшоҳе ё саводи пешвоянд. Дарвоқеъ, охири саводе, ки аз димоғи дунё берун меравад ва дил ба беинтиҳои дунё месупорад [18,с.171], се бут «шаҳвати ботин, шаҳвати фуруғ ва дӯстии фарзанд» нахустин бутҳое ҳастанд, ки дар сари роҳи одамон қарор доранд ва саъю кӯшиш ва ҷангу сулҳи онон дар дунё аз барои ин бутҳост, аммо «баъзе қасон аз ин се бут ҳулоса ёфтаанд ва ба се бути дигар, азимтар аз ин гуфтор шуданд ва аз ин се ҳичоби дигар, қавитар аз ин фуруғ монанд ва ин дӯстии ороиши зоҳирӣ ва дӯстии мол ва дӯстии ҷо аст ва ин се бутон азимтаранд ва ин се ҳичоб қавитар аст» [18,с.229].

Бут, аз назари Азизуддин Насафсӣ восита ва сабаби ғафлати одамон аст, маънои густурда дорад. Бутҳои шикаста дарвоқеъ разили ахлоқианд, аммо одамон метавонанд бутҳое битарошанд, ки дар умр на разилат аст ва на бут. Аз назари Азизуддин Насафсӣ «... қасе, ки мегӯяд: ҷомаи ту меҳохем ва қуҳна намехохем, дар банд аст. Ва он қас, ки мегӯяд: ҷомаи қуҳна меҳохем ва нав намехохем, ҳам дарбанд аст. Ва бандӣ аз он рӯе, ки банд аст, тафовуте нақунад. Агар заррин буд ё оҳанин, ҳарду банд бошад. Озод он аст, ки ўро ба ҳеҷ гуна ва ҳеҷ навъ банд набуд, ки банд, бут бошад. Ҷумлаи бутонро шикаста буд ва аз ҳама ғашта бошад ва дилро, ки ҳонаи Худо аст аз бутон пок қарда буд» [18,с.137].

Азизуддин Насафсӣ ҳар гоҳ қореро, ки фарз нест ва сабаби роҳати дигарон нест, бут менамояд ва барои бутҳо силсиламаротиберо қарор медиҳад. Дар миёни бутҳо пайваста як бути бузург вучуд дорад ва боқии бутҳо нисбати он қўҷақтаранд ва ҳар қас бути бузурги худро дорад: ҷоҳталабӣ, молдӯстӣ ва ... Бисёр одамон ба бутҳо фирефта мешаванд ва ба ҳамин сабаб аст, ки агарчи сурати одамон доранд, аммо ба маъно дар шумори баҳомманд ва сифат ва амали он доранд: «Эй дарвеш! Ба яқин бидон, ки бештар одамон сурати одамон доранд ва маънии одамон надоранд ва ба ҳақиқат ҳару гову гург ва палангу мору қаждуманд. Ва бояд, ки ҳеҷ шак набошад, ки ҷунин аст. Дар ҳар шаҳре қанд қасе бошанд, ки сурат ва маънии одамон доранд ва боқӣ ҳама сурат доранд ва маънии надоранд» [18,с.304].

Маънамати олами зерӣ қамар ва бадбинии бунёдии Азизуддин Насафсӣ нисбат ба «бисёр қасон» нахустин марҳилаи андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ аст. Дувумин марҳилаи таваҷҷуҳи ӯ омӯзиш ва парвариш аст, ки то қанд қасеро, ки дар ҳар шаҳре сурату сирати

одамӣ доранд [18,с.91] ва ё метавонанд дошта бошанд, аз иҷтимоъ раҳонад ва роҳи сулҳ ва осоиштагиро ҳидоят намояд. Чунонки мулоҳиза мешавад, андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Азизуддин Насафӣ аз ҳамон оғоз ва аз бунёди ноиҷтимоӣ ва носиёсӣ (асocial et аpolitique) аст маъноӣ ин гузориш он аст, ки андешаи ирфонӣ ба зарурият ва ҳамеша зидди иҷтимоӣ ва ҷиддӣ нест, ё ҳадди ақал Азизуддин Насафӣ чунин нест, зеро агарчи вай ба арзишҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ мепардозад, аммо бо онҳо ба солиқ битавонад дар миёни одамон бо сулҳ зиндагӣ кунад, бояд ба дониш рӯ оваранд, ки шеваи шикастани бутҳоро ба ӯ нишон медиҳад, ки «дин ва дунёи солиқро месӯзонад» [18,с.81]. Солиқ маротиб ва мақомтро бо тадриҷ сайр карда ва ба нафси худ қудрат пайдо мекунад ва ба мақоми «дарвеш» мерасад, «ки ҳеч мақом бузургтар аз дарвешӣ нест ва ҳеч тоифа фозилтар ва гиromитар ба назди Худо аз дарвешон нестанд. Дарвешоне, ки доно ва ботаҷриба бошанд ва ба ихтиёри худ дониш тарк карда бошанд, дарвешии ихтиёркарда буданд» [18,с.322]. Солиқ, дар андешаи Азизуддин Насафӣ ба хилофи «соҳибдил», Саъдиро иқтибос меорад:

Соҳибдиле ба мадраса омад зи хонақоҳ,
Бишкаст аҳди муҳаббат аҳли тариқро.
Гуфтам миёни оламу обид чӣ фарқ буд,
То ихтиёр кардӣ аз он, ин фариқро.
Гуфт ин гилеми хеш ба дар мебарад зи мавҷ,
Ва ин ҷаҳд мекунад, ки бигирад ғарикро [7,с.14].

Саъдӣ, ки хонақоҳро ба қудси мадраса тарк мекунад, то ғарикро начот диҳад, нахуст ба мадраса меравад ва он ғоҳ ба хонақоҳ меояд. Танҳо «тариқ ба камол аст ва ҳар, ки инчунин кунад, шояд, ки ба мақсуд расад ва ҳар кӣ ин чунин кунад, шояд, ки ба мақсуд расад ва ҳар кӣ на чунин кунад, ҳаргиз ба мақсад ва мақсуд нарасад» [18,с.55]. Маъноӣ ин, танҳо «тариқи ҳосили низом камол он аст, ки асл дар андешаҳои ирфонӣ ботини низом ва болотар аз ботини инсон аст ва зоҳир дар ҳукми поён аст, ки ноғузир бояд аз он гузашт. Таваҷҷуҳ ва таъкид ба аҳаммияти ботин ва ин ки миқёси ҳама низом ботин аст ва ботин қолибест, ки тамоми низоми зоҳир дар он рехта мешавад ва низоми зоҳир шакл надорад, зеро андешаҳои ирфонӣ дар қаламрави андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, бо ин сабаб гуфта мешаванд. Андешаҳои ирфонӣ омехтаи «муомила бо Худо» мебошанд ва ин муомила, дарвоқеъ канорӣ (андарун) аст, ки васфу баён намегарданд: «Эй дарвеш! Агар туро бо Худо муомилае аст, он аҳволи дил аст ва касеро бар он иттилоъ нест. Тарриқ ва уруҷ ба андарун таълуқа ва имтиёзи ту аз дигарон ба андарун аст» [18,с.290].

Бинобар ин, агар «бутон»-и Азизуддин Насафӣ аз дидгоҳи андешаҳои ирфонӣ ба тадвини сиёсат пардозанд, ин олам боиси вайронӣ аст, ки имтиёзи онҳо аз ҳамдигар «ба берун аст». Дар андешаҳои сиёсӣ ба хилофи андешаҳои ирфонӣ, асл, берун аст, зеро андозаи имтиёз аст. Андешаҳои ирфонӣ ҷуз ба ботин ва имтиёзи ботинӣ арҷ намегузорад. Имтиёзи ботинӣ, ҳосили «муомила бо Худо» ё бо ибораи дигар, мочарои миёни инсон ва Худост, ки мочарои ошиқона аст ва агарчи оғозе дорад, аммо анҷом надорад. Ин мочарои миёни инсон ва Худо, ки баёни дигаре аз «сулук» дар андешаҳои Азизуддин Насафӣ аст, аз ду сайр ё ду марҳила ташкил шудааст. Сайри нахуст, яъне сайри «оли Аллоҳ» аст, ки оғоз ва анҷоми дорад ва расидан ба Худо ва лиқои Аллоҳ аст, дар ҳоле, ки сайри дуюм, яъне сайри «фи Аллоҳ»-ро, ки солиқ дар тайи он чандон сайр мекунад аз худ нест шуда ва дар Худо ҳаст мешавад, ниҳоят нест [18,с.34]. Миёни ниҳояти сулук ва оғози сайри «фи Аллоҳ» марҳилаест, ки дар он руҳи солиқ, қолабро тарк мекунад ва ин ниҳоят, ғояи тарбиявӣ дар андешаҳои ирфонӣ аст: «Шайхи мо мефармуд, ки руҳи ман сездеҳ рӯз дар осмонҳо бимонд, он ғоҳ ба қолаб омад ва қолаб дар ин сездеҳ рӯз ҳамчунон мурда афтода буд ва ҳеч хабар надошт ва дигарон, ки ҳозир буданд, гуфтанд, ки сездеҳ рӯз аст, қолаби ту инчунин афтода аст ва азизи дигаре мефармуд, ки руҳи ман бист рӯз бимонд, он ғоҳ ба қолаб омад. Ва азизи дигаре мефармуд, ки руҳи ман чихил рӯз бимонд, он ғоҳ ба қолаб омад ва ҳарчи дар ин чихил рӯз дида буд, ҷумла дар ёди ӯ буд» [18,с.109].

Ҳамин тариқ, андешаҳои ирфонӣ дар омӯзиш ва парвариши нухбагароӣ пайванд аст ва бо донишҷӯи ин фирқаи парвариш, ки хитоби андешаҳои ирфонист, ки ҳамгиро, андешаҳои сиёсӣ мебошад. Ҳар кӣ дар чихати созмондиҳии назаре, ки андешаҳои ирфонӣ дар боби ҷомеаи сиёсӣ дошта бошад ва ба рағми ин назар андешаҳои ирфонӣ, инсонҳои биноғузир ва аз рӯйи сиришт дар иҷтимоиёти маданӣ гирд меоянд ва дар ҳамин

гирдиҳамоӣ, муносибате миёни онҳо барқарор мегардад, ки он муносибати тавлид ва тавзеҳи қудрати сиёсӣ доништа мешавад. Андешаҳои сиёсии муосир низ ба маъноӣ дақиқ, таҳлили муносибати тавлид ва тавзеҳи қудрати сиёсӣ аст ва ин таҳлил, ҷомеаи сиёсӣ ва қудрати тавлидшуда дар он роҳи ҳаёти сиёсӣ-иҷтимоӣ қарор дода шуда, тамоми низом ва робитаи миёни инсонҳо ва ҳатто иртиботи миёни инсон ва Худоро ҳамчунин заминаи муҳим, таҳлили сиёсӣ ворид мекунад. Табиист, ки андешаҳои ирфонӣ бо чунин дарки ҷомеаи сиёсӣ созгор нестанд, аммо нуқтаи муҳим низ бояд афзуда шавад, ки агар андешаҳои ирфонӣ дар давраи намояндагони бузурги он андешаҳои иҷтимоӣ аст ва иҷтимоӣгӣ инсонӣ ба таври кулӣ воқеиятпазир пазируфта шудааст, ҳарчанд ки нухбагон аз мушорикат дар «низомии сиёсӣ» монё мешуданд [2,с.214].

Марҳилаи сеवуми таҳлили андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар адабиёти ирфонӣ, ки ду марҳилаи он таҳлил гардид, адами суботи низомии олами зери қамар ва омӯзиш ва парвариш нухбагароии сайр ва сулук аст. Андешаҳои ирфонӣ аз он сабаб, ки нухбагарост дар бораи иҷтимоӣгӣ инсонӣ назари воҳид, аммо дарвоқеъ дар ду паҳлу баррасӣ мегардад ва бо тавачҷуҳи чунин назар аст, ки давраи шукуфоии андешаҳои ирфонӣ баррасӣ мегардад ва андешаҳои ирфонӣ-иҷтимоӣ ва сиёсӣ мегарданд. Нуқтаи назари бунёдии Азизуддин Насафӣ ин аст, ки тамоми мутаносибӣ, ки нақши иҷтимоӣ доранд, ҳатто агар ба низомии динӣ марбут бошанд, дар қаламрави низомии динӣ сӯйи дурӯғ аст: «Эй дарвеш! Дӯсти подшоҳӣ ва вазири ва хоҷагӣ ва раис ё пешвой шайху воиз ва қозӣ ва мударрис ва монанди ин ҷумла дарҳои дурӯғанд. Ва нодон ҳама рӯз дар саъйи он бошад, ки дарҳои дурӯғ бар худ бузургтар ва фарохтар кунанд ва доно он касест, ки дарҳои дурӯғ бар худ тангтар мекунад ва бар худ мебандад ва бастанӣ дарҳои дурӯғ бар худ тарки ҷо аст» [18,с.454].

Андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Азизуддин Нафасиро метавон ба ҳамаи олам ва одам татбиқ кард. Подшоҳӣ ва пешвой, аз назари ӯ, дарҳои дурӯғанд ва солиқ ночор бояд «тарки пешвой кунанд», то «истеъдоди он ҳосил [кунад], ки вай дар боби дин кор оянд» [18,с.143]. Дин ва дунё муҳолифанд, зеро «подшоҳӣ ва пешвой» ҷуз бо озори дигарон қардан, мумкин намегардад ва дар андешаҳои ирфонӣ қабул нест, озор расонидан [18,с.182]. Азизуддин Насафӣ инсонӣ комилро халифаи Худо медонад, инсонӣ комил, ки доираи сайри «оли Аллоҳ»-ро тамоми қарда ва ниҳоят ба мақомоти инсонӣ расидааст: «Ва ҳар ки олами сағирро тамоми қард, дар олами кабир ноёб ва халифаи Худо гашт. Акнун қори вай он бошад, ки дигаронро тамоми кунанд» [18,с.341].

Қабл аз чорумин марҳилаи таҳлили андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар адабиёти ирфонӣ бояд тавзеҳро дар бораи «хилофати инсонӣ комил» баррасӣ намоем. Маълум қарда шуд, ки Азизуддин Насафӣ ҷӣ тасвири бадбинона аз олами зери қамар ва иҷтимоӣгӣ инсониро баррасӣ мекунад; иҷтимоӣгӣ инсонӣ дар олами зери қамар аз шарр ва манзилгоҳи ҳамбутӣ одамӣ аст ва тавачҷуҳи солиқро ба ҷойгоҳи пеш аз ҳамбутӣ ҳидоят намуда ва ба ӯ роҳро нишон медиҳад, ки ба қавли Азизуддин Насафӣ «Худро тамоми ва рост кунанд» [18,с.341]. Бо ин тартиб, солиқ «дар олами кабир ноиб ва халифаи Худо» мегардад ва хилофати вай ба одамон хилофати зоҳирӣ нест, зеро андешаҳои ирфонӣ ҳар гуна хилофат ва салотиниро дар ниҳоят зоҳирӣ меҳонанд ва ба ҳамин далел аст, ки рӯй аз дунё бармегардонад, то ниёзманд ба хилофат ва салтанат набошанд: «Эй дарвеш! Доноён дар дунё ҳаргиз чизе нахостаанд, ба ҳарчи пеш омадааст розӣ ва таслим буданд, аз ҷиҳати он ки доништаанд, ки одамӣ надонад, ки ба омади вай дар ҷист, ки акси он тақрорҳои иштибоҳ ва яқин доништани он, ки Худои маслиҳаткор ӯро бандонад. Пас, тадбир ва тасарруф худ ва иродат ва ихтиёри худ аз миён бардоштанд ва қор ба Худои пок гузоштанд...» [18,с.339].

Азизуддин Насафӣ дар олам ва одам тавассути андешаҳои ирфонӣ ба маъноӣ нафси олами зери қамар ва иҷтимоӣгӣ инсонӣ ба таври кулӣ намешуморад. Натиҷаи андешаи Азизуддин Насафӣ ин аст, ки аз иҷтимоӣгӣ инсонӣ ва дар натиҷаи хилофат ва салтанати зоҳирӣ фоидае нест. ӯ ислоҳи низомии иҷтимоӣ инсониро номумкин ва ё ба баёни дигар ҷуз аз роҳи тасарруф мумкин намедонад. Ин ду арзёбии бадбинона нисбат ба зарурияти иҷтимоӣгӣ инсонӣ ва ислоҳнопазирӣ низом, Азизуддин Нафасиро ба мавзӯи «тарк» ҳидоят мекунад, майл ба подшоҳӣ ва пешвой барои зиндагии инсонӣ дар олам лозим нест: «Олам беинтиҳо набошад ва бояд, ки дар олам инҳо бошанд, аммо лозим нест, ки ту бошӣ,

пас солик чун аз ин биёбони хуни ховар бигзашт ва тарки пешвой кард, халос ёфт. Солик то аз ин биёбонҳои хуни ховар бигзашта буд, дар хуф буд ва эътимод бар ӯ набуд. Акнун аз хуф берун омад ва истеъдоди он ҳосил кард, ки аз вай дар боби дин ба кор ояд» [18,с.454].

Ин андешаҳои ирфонӣ тобеъ ба андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсии қадим нест, дар пайи тасарруф дар олам ва таъсир ба одам аст. Азизуддин Насафӣ ормонхоҳиро пайгирӣ мекунад, «озодӣ» ба маънои «аз ранги тааллуқ озод будан» аст. Ормонхоҳӣ бисе ба баланд ва дастнаёфтани, зеро ниҳояти он расидан ба эътидол аст, ки солик ҳеҷ сифатеро, ки дар ҷойи худ бошад, бад намеёбад. «Худои таоло ҳеҷ чизе бад наёфарид, ҳама нек офаридааст» [18,с.48]. Бинобар ин, аз сӯйи солик бояд бо тамоми мазҳари олами зери қамар дар оштан ва созгорӣ ба сар барад, ки дар он тавонгарӣ ва дарвеширо мояи азоб бидонад; пас на дарвеш бояд дар пайи тавонгарӣ бошад ва на тавонгарӣ дар савдои дарвешӣ: «Эй дарвеш! Чун донистӣ, ки кори одамӣ пеш аз омадани вай сохтанд, ба доди Худо қаноат кун ва розӣ ва таслим шав! Дарвешро бо дарвеш мебояд сохтан ва тавонгарро бо тавонгар ҳам мебояд сохт. Аз ҷиҳати он ки дарвеш ва тавонгар ҳарду сабаби азоби одамӣ аст; онро ки сахӣ офариданд, металабад то харҷ кунад ва онро ки бахил офариданд, металабад то нигоҳ дорад ва ҳарду азобанд. Дарвеш мепиндорад, ки тавонгар дар роҳат ва осоиш аст ва тавонгар мепиндорад, ки дарвеш дар роҳат ва осоиш аст» [18,с.75].

Андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар адабиёти ирфонӣ дар бораи олам ва иҷтимоиёти инсонӣ дар ҳамоҳангӣ бо олам ва иҷтимои инсонӣ ва ҳамчунин арзишҳои волоии солик созгор аст. Солик «накӯахлоқ ва роҳатрасон» аст ва бо иҷтимои инсонӣ ба ситазаҷӯӣ барнамеҳезад. Амният бузургтарин неъматӣ рӯйи замин аст ва ҳатто болотар аз он, «ҳар кучо амн аст, биҳишт аст». Солик, ки инсонии биҳиштиӣ аст, бо нексириштиӣ ва роҳатрасонии худ мекӯшад, то бо ёрии амният аз иҷтимоъ инсонии биҳиштиӣ созад, аммо аз он ҷо ки андешаи ирфонии дунё ва ҳар гуна тааллуқеро «тафриқа ва парокандагӣ» ва «сабаби ҷумлаи балоҳо ва фитнаҳо ва азобҳои гуногун медонад [18,с.329], наметавонад дар олам ва иҷтимоиёти инсонӣ сабаби асирӣ бошад. Андешаи ирфонӣ бо таъкиде, ки ба «ҳақиқат» дорад, ин оламро ҷумла, хаёл ва намоиш медонад» [18,с.424]. Хаёл ва намоише, ки аз он бозгашт ва бояд фаротар рафт, бештари одамон фирефтаи дунё мешаванд, вале андаке аз онҳо «агарчи дунёро чунон ки дониста мешиносанд, ба дунё фирефта намешаванд, аммо чун ба қадри зарурият, эҳтиёҷ ба вай доранд ва ба воситаи эҳтиёҷ бо ночинсон ҳам суҳбат мебояд кард. Дар андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсии адабиёти ирфонӣ олам маҳалли ҳаводис, бало ва фитна аст, ки пур аз хирсу хук ва мору каждум аст ва ниёзи ғаризнопазири соликро ба таҳмили бало ва фитна ва хирсу хук маҷбур мекунад. Бо ин тартиб, маънои «ба сулҳ будан то халқ» равшан мегардад, солик дар гирдоби ҳаводис андар афтадааст ва нолаву фарёд дар ҷиҳати начоти вай суде надорад. Чора ба даргирӣ то олам ва халқи Худо, ки таҳмили он ду аст ва ризову таслим, то шояд туфон фурӯнишонад ва солик ба саломат ҷон ба соҳили начот афтад: «Эй дарвеш! Чун дарафтодем ба зеро, ки ба дар мебояд барад ва розӣ ва таслим мебояд буд, то бошад, ки аз ин доди хунхор ба саломат бигзарем, ки аз фарёд задан ҳеҷ фоида надихад» [18,с.424].

Чорумин марҳила дар таҳлили андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар адабиёти ирфонӣ ин мавзӯгирии интиқолий нисбат ба олам ва иҷтимоиёти инсонӣ аст. Ормони андешаҳои ирфонӣ тарбияи инсонии комил аст, ки ба андешаи Азизуддин Насафӣ, ба чор сифат аз бақияи одамон аст: «ақвоми нек, ахлоқи нек, афъоли нек ва маориф» [18,с.4]. Инсонии комил аз тамоми ҳаводиси олам боҳабар аст ва чизе ба ӯ пӯшида нест; инсонии комил ашё, ҳикмати ашёро чунонки бояд медонад ва он чиро ки медонад ба як бор дар назар қарор медиҳад. Ӯ зинда ва хулоса аз одамонест, ки бо номҳои чун «шайх ва пешво ва ҳодӣ ва маҳдӣ» номида мешавад: «ва ин инсонии комил ҳамеша дар олам бошад ва зиёда аз як набошад, аз ҷиҳати он ки тамоми мавҷудот ҳамчунин як шахс аст ва инсонии комил, дили он шахсест ва мавҷудоти бедил натавонанд буд. Пас инсонии комил дар олам зиёда аз як набошад» [18,с.5].

Болотар ишора кардем, ки «хилофати инсонии комил» ва пешвой, ба андешаи Азизуддин Насафӣ, дар маънии хилофат ва пешвои зоҳирӣ фаҳмида мешавад; худӣ вай дар баҳс дар бораи инсонии комил ин нуқтаро баён кардааст ва аз ҳамон оғози китоби «Ал-инсон ва ал-комил» ин мулоҳизаҳои худро равшан мекунад: «Эй дарвеш! Роҳат Худои ом

аст, чумла мавҷудотро ӯ раҳмати анбиёи ом аст, чумла одамонро ӯ раҳмати авлиёи ом аст, чумла толибонро даъвати анбиёи ин буд, чумла як сухан буданд ва чумла тасдиқи якдигаранд ... фарзи мо байни инсонии комил аст, чун камол ва бузургии инсонии комил бо ин камол ва бузургӣ, ки дорад, қудрат надорад ва ба номардӣ зиндагонӣ мекунад ва ба созгорӣ рӯзгор мегузаронад. Аз рӯйи илм ва ахлоқ комил аст, аммо аз рӯйи қудрат ва мурод ноқис аст» [18,с.7].

Камол ба илм ва ахлоқ дар назди инсонии комил, сабаби қудрати маънавӣ ва ботинии ӯст, дар ҳоле, ки агар ба ҳақиқат дар тавонмандӣ чун «ҳоким ва подшоҳ» доништа шавад. Инсонии комил бар хилофи чумлаи одамон медонад, ки зиндагӣ дар дунё бо номардӣ ҳамроҳ аст ва маҳсули мурод аз қудрат он хориҷ аст, зеро ба саъй ва кӯшиш коре ба пеш намеравад. Ин нотавонӣ ва номардии инсонии комил дар низоми дунё, ба андешаи Азизуддин Насафӣ мобайни он аст, ки инсонии комил бо така ба чор сифате, ки зикр шуд, агарчи комил аст, аммо озод нест. Барои ноил шудан ба озодӣ, ки олитарин мақом дар сулук аст, инсонии комил, боиси илова ба сифате, ки ҷанбаи эҷодӣ дошт, ба чор сифат «тарк, узлат, қаноат, ва хумул» низ ораста аст. Азизуддин Насафӣ ду тоифаро миёни камолоти озод нақш медиҳад; ӯ ин ҳарду гурӯҳро ба таҷрибаи шахсӣ мешиносад, аммо ба назар мерасад, ки охири каломии вай дар ин бора чунин аст: «Бидон камолоти озод, ду тоифаанд, чун тарк карданд ва озод ва фориғ гаштанд, ду шох пайдо омад. Баъзе аз тарк, узлат, қаноат ва хумул ихтиёр карданд ва баъзе баъд аз тарк, ризо ва тамсил ва назораи гардан ихтиёр карданд, мақсуди ҳама озодӣ ва фароғат будан. Баъзе гуфтанд озодӣ ва фароғат дар тарк ва узлат ва қаноат ва хумул аст ва баъзе гуфтанд озодӣ ва фароғат дар тарк ва ризо ва таслим ва назора кардан аст. Ин ҳарду тоифа дар олам ҳастанд ва ҳар яке ба кори худ машғуланд. Он тоифа, ки узлат ва қаноат ва хумул ихтиёр карданд, донистанд, ки ... бо дунё ва муҳаббати аҳли дунё тафриқа ва парокандагӣ ҳамвора аст, пас тарк карданд ва дӯстии дунё аз дил қатъ карданд. Агар ногоҳ иттифоқ чунон меафтанд, чизеро аз дунёи рӯйи бади эшон мениҳад, бо чизе аз таънаҳо ва лаззати дунёи воло эшонро масир мешавад ё суҳбати аҳли дунё пеш меояд, қабул намекунанд. Чунонки дигарон аз шеру паланг ва мору кажум метарсанд. Ва он тоифа, ки ризо ва таслим ва назора кардан ихтиёр карданд, донистанд, ки одамии наметавонад ба омади вай дар чист. Вақт бошад, ки одамиро чизе пеш ояд ва ӯро аз омадани он чиз хуш ояд ва зиёни вай дар он чиз бошад... . Чун ин тоифа тадбир ва тасарруфи худ ва иродат ва ихтиёри худ аз миён бардоштанд ва розӣ ва таслим шуданд... ва ин бечора муддатҳои мадид баъд аз тарк дар узлат ва қаноат ва хумул будам ва муддатҳои мадид, баъд аз тарк дар ризо ва таслим ва назора кардан ва имрӯз, ки ин менависем ҳам ҳеҷ тарҷеҳ накардаам ва наметавонам кард ва аз ин ҷиҳат он ки дар ҳар тарафе фоидаи бисёр мебинам ва офати бисёр мебинам» [18,с.9].

Азизуддин Насафӣ бо таҷрибаи яқин намедонад, ки кадом шох беҳтар аст ва кадом тоифа аз камолоти озод дар роҳи дуруст гом бармедорад. Баъд аз тавзеҳ ягона роҳи инсонии комили озод, ягона роҳи наҷоти инсон аст. Азизуддин Насафӣ дар ниҳоят, ҳайратро дар сулук чун офат мебинад. Бо ин тартиб, андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар «Ал-инсон ал-комил»-и Азизуддин Насафӣ ва адабиёти ирфонии аҳли ислом дар доираи ҳайрат оғоз ва дар водии «ҳайрат андар ҳайрат» поён меёбад.

АДАБИЁТ

1. Аликулов, Х. Взаимовлияние и развитие общественно-политической мысли и утопические идеи в Средней Азии и Иране в XIV-XV вв. / Х.Аликулов. Ташкент: Фан, 1983. – С.53-137.
2. Бертельс, Е.Э. Политические взгляды Низами / Е.Э. Бертельс // Извест. АН СССР. Отд-ние лит-ры и языка. – М., 1941. -№2. – С.22-41.
3. Идибеков, Н.О. Социально-политические воззрения Насриддина Тусӣ / Н.О. Идибеков // Материалы годичной (XIX) научной конференции Тадж. мед. Ин-та им. Абуали Ибн Сина. -Душанбе, 1970. -С.20-23.
4. Комилов, Р. Назарияи ҷомеаи ормонӣ дар таърихи фарҳанги форсу тоҷик / Р.Комилов. -Душанбе: Маориф, 1997. - 288 с.
5. Комилов, Р. Некоторые вопросы социально-утопического учения в истории таджикской философии XIII-XV веков/ Р.Комилов // Сборник трудов республиканской научно-практической конференции молодых учёных и специалистов. Секция общественных наук. – Душанбе: Дониш, 1989. – С.91-93.
6. Мустафаев, Дж. Природа социальных утопий стран Ближнего Востока // Вопросы философии / Дж. Мустафаев. 1968. №8. – С.115-124.
7. Қодиров, К. Риёзи ирфони Мирсайид Алии Ҳамадонӣ / К.Қодиров. – Душанбе: Деваштич, 2008. - 297 с.

8. Қодиров, К. Каломи хикмату маърифати Мирсайид Алии Ҳамадонӣ / К.Қодиров. -Душанбе: Адиб, 2012. - 23 с.
9. Қодиров, К. Ирфони Мирсайид Алии Ҳамадонӣ / К.Қодиров. – Душанбе: Адиб, 2012. - 256 с.
10. Мирбобоев, М. О жизни и наследии Джалалиддина Давони / Изв. АН Тадж. ССР. Отд-ние обществ. наук / М. Мирбобоев. – Душанбе, 1974. -№4. – С.140-142.
11. Мирбобоев, М. Этика и социальная философия Джалалиддина Давони / М. Мирбобоев. – Душанбе: Маориф, 1975. - 154 с.
12. Афлокӣ, А Маноқиб-ул-орифин. – Техрон, 1375 х.ш. - 423 с.
13. Куманиш, А. Партави ирфон. – Техрон, 1366 х.ш. - 504 с.
14. Ихтиёрӣ Б. Ганчинаҳои ирфони исломӣ // Маҷаллаи «Кайхони андеша». -Техрон, 1371 х.ш. №41. -С.127-133.
15. Муттаҳарӣ, М. Куллиёти улуми исломӣ. Калом-ирфон-ҳикмати амалӣ. – Техрон, 1381 х.ш. - 240 с.
16. Чаъфарӣ, М. Ҳикмату ирфон ва ахлоқ дар шеъри Низомӣ. – Техрон, 1370 х.ш. - 378 с.
17. Ҳидоят, Р. Тазкираи риёзии ал-орифин. – Техрон, 1344 х.ш. - 249 с.
18. Насфай, А. Китоб ал-инсон ал-комил. – Техрон, 1342 х.ш. - 504 с.

АНДЕШАҲОИ ИЧТИМОӢ-СИЁСӢ ДАР АДАБИЁТИ ИРФОНИИ ФОРСУ ТОЧИК (ЗИМНИ ТАҲЛИЛИ РИСОЛАИ «АЛ-ИНСОН АЛ-КОМИЛ»-И АЗИЗУДДИН НАСАФӢ)

Дар мақола андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар адабиёти ирфонии форсу тоҷик дар асоси таҳлили рисолаи «Ал-инсон ал-комил»и Азизуддин Насафӣ мавриди баррасии қарор дода шудаанд. Тазаккур дода мешавад, ки дар адабиёти форсизабони ирфонӣ инсон ва мавқеи иҷтимоӣ он бо сиёсат пайваستا аст. Дар аҳди ислом дар адабиёти ирфонии форсу тоҷик, зимни бахшҳои ирфонӣ, масъулияти инсон дар ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ баррасӣ гардидааст. Аз чумла, дар бахши ирфони амалӣ инсон тақомули маънавӣ меёбад ва сиёсат, мақсади ислохталабона ва раҳнамои рӯзгори инсон аст. Азизуддин Насафӣ намояндаи бузурги адабиёти ирфонии форсу тоҷик дар рисолаи «Ал-инсон ал-комил», ки дар мавзоти ирфони амалӣ ва назарӣ бахшида шудааст, андешаҳои ирфонӣ аз дидгоҳи иҷтимоӣ-сиёсӣ баррасӣ гардидаанд. Андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Азизуддин Насафӣ дар мавриди инсон ва ҷомеа баррасӣ шудаанд ва «инсонии комил» дар доираи сайри Аллоҳ ниҳоят дорад, ки инсон ба камол мерасад. Андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар рисолаи «Ал-инсон ал-комил»-и Азизуддин Насафӣ дар бораи олам ва иҷтимоӣи инсонӣ дар ҳамоҳангӣ бо арзишҳои волои инсонӣ дар ҷомеа аст. Азизуддин Насафӣ дар афкори ирфонии худ, ки аслан андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ мебошад, тақомули маънавии инсонро дар ҷомеа, дар партави қоидаҳои динӣ ва ахлоқӣ медонад. Дар ҳаёти иҷтимоӣ ва бахшҳои ирфонӣ дар бораи иҷтимоӣёт ва сиёсат, андешаи ӯ масъулияти инсон дар ҷомеа аст.

Калидвожаҳо: Азизуддин Насафӣ, инсон, ҷомеа, ирфон, сиёсат, тақомул, маърифат, масъулият.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКОЙ ИРФАНИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА ТРАКТАТА АЗИЗАДДИНА НАФАСИ «АЛ-ИНСОН АЛ-КОМИЛ» («О СОВЕРШЕННОМ ЧЕЛОВЕКЕ»))

В статье рассматриваются социально-политические взгляды в персидско-таджикской ирфанической литературе на основе анализа трактата Азизаддина Нафаси «Ал-инсон ал-комил» («О совершенном человеке»). Отмечается, что в персоязычной ирфанической литературе человек и его социальная сфера тесно связаны с политикой, так как социальная жизнь и политика имеют ирфаническую оболочку. В эпоху ислама персидско-таджикские мыслители посредством ирфанической жизни человека в обществе, особенно в практическом разделе ирфана, утверждали, что человек обязан посредством социальной жизни совершенствовать себя и становится «совершенным человеком». Азизаддин Нафаси является ярким представителем персидско-таджикского ирфана и трактат «Ал-инсон ал-комил» («О совершенном человеке»), посвященный практическому и теоретическому ирфану обосновывает главные положения и узловые вопросы ирфана в контексте социально-политической жизни общества. В трактате «Ал-инсон ал-комил» («О совершенном человеке») Азизаддина Нафаси социально-политические взгляды представляются важными, так как всестороннее исследование ирфанических (литературных) идей о социальной жизни человека, прежде всего, обосновывается тем, что он является величайшим мыслителем ирфана, внимание которого сосредоточено главным образом на политических аспектах этого учения. Социально-политические взгляды Азизаддина Нафаси в контексте человек и общество обосновываются сущностью «совершенного человека», который стремится к подвижничеству и духовному очищению, о чем свидетельствует его трактат. Главным средством и заветным ориентиром человека, согласно Азизаддина Нафаси, служит стремление к идеальной чистоте – Богу, исключительно на пути к которому человек может стать «совершенным».

Ключевые слова: Азизаддин Нафаси, человек, общество, ирфан, политика, совершенствование, образование, ответственность.

SOCIO-POLITICAL VIEWS IN PERSIAN-TAJIK IRFAN LITERATURE (BASED ON THE ANALYSIS OF AZIZADDIN NAFASI'S TREATISE «AL-INSON AL-KOMIL» («ABOUT THE PERFECT MAN»))

The article examines the socio-political views in the Persian-Tajik Irfan literature based on the analysis of Azizaddin Nafasi's treatise «Al-inson al-komil» («About the Perfect Man»). It is noted that in the Persian-language Irfan literature, a person and his social sphere are closely connected with politics, since social life and politics have an Irfan shell. In the era of Islam, Persian-Tajik thinkers through the irfan life of a person in society, especially in the practical section of irfan, argued that a person is obliged to improve himself through social life and becomes a «perfect person». Azizaddin Nafasi is a prominent representative of the Persian-Tajik irfan and the treatise «Al-inson al-komil» («About a perfect man»)

dedicated to the practical and theoretical irfan substantiates the main ideas and key issues of irfan in the context of the socio-political life of society. In the treatise «Al-inson al-komil» («About a perfect man») by Azizaddin Nafasi, socio-political views are important, since a comprehensive study of irfan (literary) ideas about the social life of a person, first of all, is justified by the fact that he is the greatest thinker irfan whose attention is focused mainly on the political aspects of this doctrine. Socio-political views of Azizaddin Nafasi in the context of man and society substantiates the essence of the «perfect man», which he devotes to asceticism and spiritual purification, as evidenced by his treatise. According to Azizaddin Nafasi, the main means and cherished guide of a person in society is the desire for ileal purity - God, only on the path to which a person can become «perfect».

Keywords: Azizaddin Nafasi, person, society, irfan, politics, improvement, education, responsibility.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Қодиров Каримҷон* – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, иҷрокунандаи вазифаи профессор. **Суроға:** 735440, ш.Бохтар, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Айнӣ, 67. E-mail: karimjon_qodirov@mail.ru. Телефон: (+992) 918-14-74-68

Сведения об авторе: *Кодиров Каримҷон* - Бохтарский государственный университета имени Носира Хусрав, исполняющий обязанности профессора. **Адрес:** 735440, г.Бохтар, Республика Таджикистан, улица Аини, 67. E-mail: karimjon_qodirov@mail.ru. Телефон: (+992) 918-14-74-68

Information about the author: *Kodirov Karimchon* - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, acting. Professor. **Address:** 735440, Bokhtar, Republic of Tajikistan, Aini street, 67. E-mail: karimjon_qodirov@mail.ru. Phone: (+992) 918-14-74-68

Сафарзода Чумахон Мирзошариф
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Истифодаи васеъ ва бевоситаи технологияи иттилоотию коммуникатсионӣ қариб дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа ва истифодаи густурдаи онҳо дар бахши сиёсат ва ба амал баровардани идоракуниву қудрати сиёсӣ аз дарки афзалиятҳои он шаходат медиҳад. Дар баробари ин, бевосита дар соҳаи идоракунии сиёсӣ ва маъмури механизмиҳои таъсири онҳо ба қадри кофӣ омӯхта нашудаанд. Мушоҳида мегардад, ки дар мувоҳисаҳои сиёсӣ ва ҳуҷҷатҳои расмӣ ақидаҳои аз ҳад зиёд оптимистӣ ва ё баҳои рӯякӣ ба оқибатҳои истифодаи онҳо ҳукмфармо мебошад. Аз ин рӯ, муайян намудани хусусиятҳои таъсири «ҳукумати электронӣ» ба қудрат ва самаранокии идоракунии субъектҳои сиёсӣ вазифаи таъхирнопазир буда, ҳалли он аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

Идоракунии самаранокро метавон ҳамчун фаъолияти беҳтарини натиҷаҳои бадастомада, доир ба қонеъ гардонидани талаботҳои ҷамъиятӣ ва манфиатҳои аъзоёни он дар шароитҳои танзими захираҳои сиёсӣ баршумурд. Яъне, самаранокӣ нишондоди то қадом андоза субъектҳои идоракунӣ барои ҳалли масъалаҳои гузашташуда саҳми худро оид ба татбиқшавии масъалаи иҷтимоӣ роҷеъ ба ноил шудан ба натиҷаҳои рушд сарфа кардаанд, мебошад.

Самаранокии идоракунии сиёсӣ моҳиятан таносуби натиҷаҳо ва дастовардҳои мақсадҳои иҷтимоӣ бо истифода аз захираҳои ҳокимиятӣ мебошад. Идоракунии самаранок фаъолияти бо натиҷаҳои имконпазири беҳтарин қонеъ намудани талаботҳо ва манфиатҳои ҷамъиятӣ дар шароити танзими захираҳо мебошад» [1].

Самаранокии идоракунии сиёсӣ бо категорияҳои мақсади ҷомеа, натиҷаҳо, қонеъ намудани талаботи ҷомеа муайян карда мешавад. Категорияҳои мазкур инъикоси ҳосси нишонаҳои идоракунии давлатро дар аспектҳои сиёсат маълум менамояд. Самаранокии идоракунии сиёсӣ бо чунин талаботҳо муайян карда мешавад:

- мақсадҳои ҷамъият (мақсадҳои пураҳаммияти сиёсӣ);
- натиҷаҳо (объектҳо, хизматҳо, чараёнҳо, бо алоқамандии қонеъ гардонидани талаботҳои ҷамъият ва манфиатҳо «дар идораи сиёсат»);
- талабот ва манфиати ҷамъият;
- захираҳои ҳокимиятӣ (иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ, ғоявӣ, фарҳангӣ ва иттилоотӣ).

О.Ф. Шабров бар ин назар аст, ки ҳар сиёсатро метавон вобаста ба он арзёбӣ кард, ки оё ба рушди шахсият ва ҷомеа мусоидат мекунад ё не. Олим боварии қомил дорад, ки самаранокии идоракунии сиёсиро андоза намудан чандон мушқилӣ надорад. Дар асоси таҳлили фаъолияти тамоми таркиботи институтсионалии системаи сиёсӣ, ки дараҷаи муносибатҳои ҳокимиятӣ – идоракунии сиёсиро дар амал татбиқ мекунад, метавон нишондоди самаранокии онро муайян намуд [11,с.7]. Метавон гуфт, ки ин ҳулосаи одилонаест, ки ба ташаккули муносибати меъёрӣ аз нуқтаи назари тадқиқот ва ҳам аз нуқтаи назари амалӣ ба арзёбии самаранокии идоракунии сиёсӣ дар асоси нишондиҳандаҳои объективӣ ва ҷеншавандаи фаъолияти идоракунӣ мусоидат мекунад. Мафҳуми абстрактӣ ва «мазмунӣ манфиати умум»-ро, ки мақсади идоракунии сиёсӣ, хусусиятҳои возеҳ пайдо мекунад ва аз ин рӯ, ба самаранокии фаъолият барои ноил шудан ба он баҳо додан мумкин аст.

Барои баҳодихии самаранокии идоракунии сиёсӣ на танҳо мақсади раванди идоракуниро доништан, балки хусусиятҳои субъектҳои онро низ доништан зарур аст. Вобаста ба ин масъала андешаҳои муҳаққиқ А.М. Старостинро, ки ба масъалаи самаранокии ҳокимият ва идораи давлатӣ аз ҷиҳати элитарӣ баҳо медиҳад, дида баромадан ба мақсад мувофиқ аст [6]. Элитаро субъекти асосии сиёсӣ доништа, А.М. Старостин чунин мешуморад, ки самаранокии фаъолияти онҳо бо ду ҷиҳат алоқаманд аст: ҳокимиятӣ ва идоракунӣ. Ҷанбаи қудрат бо қобилияти элитаҳо барои нигоҳ доштани қудрати сиёсӣ дар дасти худ, дараҷаи қонунӣ будани онҳо, сатҳи эътимод ва дастгирии

аҳоли алоқаманд аст. Ҷанбаи идоракунии самаранокӣ аз рӯи сатҳи тамоюли ҳадафҳо, ташкилӣ, самаранокӣ ва арзиши фаъолияти ҳукумат муайян карда мешавад ва бо динамикаи шахсии рушди инсонӣ ва ҷомеа алоқаманд аст. Аслан, ин ду ҳадафи фаъолияти идоракунӣ мебошанд: нигоҳ доштани қудрат (ҷанбаи қудрат) ва «беҳбудии мардум» ба маънои сифати зиндагии аҳоли ва дигар сифатҳои иҷтимоию иқтисодии давлати муваффақ (ҷанбаи идоракунӣ) [9,с.198].

Ҷангоми баҳо додан ба хусусияти таъсири «ҳукумати электронӣ» ба самаранокии идоракунии сиёсӣ, ба фикри мо, модели иттилоотӣ - кибернетикӣ пешниҳодкардаи К. Дойчро [13,с.57] ба эътибор гирифтани имкон дорад. Ин равиш аз баррасии низоми сиёсӣ ҳамчун маҷмуи ҷараёнҳои иттилоотӣ бо нақши пешбарандаи давлат ҳамчун танзимгари ҳамкориҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ байни система ва муҳити ҷамъиятиву сиёсӣ ва унсурҳои алоҳидаи дохили система иборат аст. Системаи сиёсӣ дар модели К. Дойч бо ҷаҳор марҳилаи мавсимии идоракунӣ ифода карда мешавад: 1) «воридкунии» иттилоот (тавассути ҷунин «ресепторҳо», ба монанди марказҳои тадқиқоти афкори ҷамъиятӣ, ҳадамоти махсус, қабулгоҳҳои расмӣ, ҳадамоти коркарди муроҷиатҳои шаҳрвандон ва ғайра); 2) коркарди иттилоот (баҳодиҳии ҳамҷонибаи иттилооти воридшаванда, робитаи он бо маълумоти мавҷуда, таҳлил ва таҳияи алтернативаҳои имконпазир); 3) «баромад»-и иттилоот дар шакли қабул ва татбиқи қарорҳои сиёсӣ ва ғ; 4) «фикр» аз муҳити атроф дар посух ба таъсири низоми сиёсӣ.

Ҷиҳати асосии равиши пешниҳодкардаи К.Дойч таъкид ба хусусияти иттилоотӣ коммуникатсионӣ раванди идоракунӣ ва таҳлили хусусиятҳои динамикии системаи сиёсӣ мебошад, ки ҳамчун воситаи ҳамоҳангсозии саъю кӯшишҳои хусусӣ барои ноил шудан ба мақсадҳои умумӣ фаҳмида мешавад. К.Дойч ҷангоми таҳлили ҷузъҳои алоҳидаи шабакаҳои иртибототӣ-иттилоотӣ категорияҳои сирф техникӣ истифода мебарад: сарборӣ, иқтидори шабакавӣ ва ғайра, ки фаҳмидани принсипҳои умумии ташкили ҷараёни информатсияро дар системаҳои иҷтимоӣ ва техникӣ нишон медиҳад. Ҷамҷунин, ҷолиби диққат аст, ки К.Дойч дар китоби «Асабҳои идоракунӣ: моделҳои муоширати сиёсӣ ва назорат» [12,с.90] принсипҳои равиши иттилоотӣ - кибернетикӣ баён кардааст. Дар ин ҳолат ҳамоҳангӣ байни шабакаи иттилоотӣ коммуникатсионӣ идоракунии сиёсӣ ва системаи тасавуроти иттилоотӣ барандагони ҷомеа – одамон самаранок ба назар мерасад, зеро фаъолияти ин ҷузъҳои система асосан ба ҳам мувофиқ меояд.

Баровардани параллелҳо байни фаъолияти системаи иттилоотӣ фаъол ва сохтори ҷараёнҳои иттилоотӣ дар системаи сиёсӣ аз назари як усули технологияи хеле маъмули шарҳдиҳӣ дар адабиёти илмӣ оид ба ҷанбаҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дар раванди идоракунӣ мебошад. Ҷамин тавр, Н.Винер ба арзишмандии иттилоот ва воситаҳои иттилоотӣ дар раванди ба амал баровардани сиёсат ва идоракунии сиёсӣ тавачҷуҳ зоҳир намуда, онро ҳамчун омил таҳким ва мутаҳаррики ин раванд таъриф додааст [2,с.187]. Г. Лассуэл ба сифати мисол кори дипломатҳоро оид ба иттилоърасонӣ ба роҳбарияти сиёсии кишвар оварда, қайд кардааст, ки «хатҳои алоқе, ки аз муҳити берунии давлат меоянд, эквиваленти функционалии шабакаи марказӣ мебошанд» [15,с.112]. Ҷ.Е. Фонтейн ҷанбаҳои институтсионалии иттилоотикунони маҷмоти давлатиро ба назар гирифта, ҷунин менависад: «... технологияи иттилоотӣ мағзи сар ва системаи асаб мебошад» [10,с.66]. Аз назари муҳаққиқони зикргардида, назарияи шабакаҳои сиёсӣ идоракунии давлатиро тақвият мебахшад.

Т. Гоббс дар асари машҳураш «Левиафан, ё Материя, шакл ва қудрати давлат, калисо ва шаҳрванд» низ ба шабоҳати давлат ва маҳлуқи афсонавӣ - ҳайвони библиявӣ «Левиафан»-ро истифода кардааст. Т.Гоббс ин ташбеҳро инкишоф дода, аз ҷумла қайд мекунад, ки «мансабдорон ва дигар намояндагони ҳокимияти судӣ ва иҷроия узвҳои сунӣ мебошанд; подош ва ҷазо асабҳои мебошанд, ки дар бадани табиӣ якхела вазифаро иҷро мекунанд» [5,с.3]. Т.Гоббс инҷунин хизматчиёни давлатиро «асаб ва рағҳо» меномид, ки идоракунии тамоми давлат ё як қисми он ба зиммаи онҳо гузошта шудааст. Дар баробари ин, файласуф ҳулосаи муҳим мебарорад, ки ин хизматчиёни давлатӣ «аз номи соҳибхитӣ» амал мекунанд ва танҳо ин ба онҳо ҳуқуқ медиҳад, ки қисмҳои гуногуни «ором»-и давлатиро «ба ҳаракат» дароранд.

Дар китоби «Тичорат бо суръати фикр. Чӣ гуна муваффақ шудан дар асри иттилоот», ки соли 1999 дар ИМА нашр шудааст, соҳибкор ва арбоби чамъиятии маъруфи амрикоӣ Б. Гейтс ба масъалаҳои аҳамияти иттилоот ва технологияҳои иттилоотиро дар бахши тичоратӣ арзишманд дониста, идорашавандагии тамоми раванду ҳодисаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро бо истифодаи иттилоот ва технологияи чамъоварӣ, нигоҳдорӣ, коркард ва паҳн кардани он таъкид мекунад [4].

Агар мафҳуми «ширкат»-ро ба мафҳуми «давлат» ё «системаи сиёсӣ» ва категорияи «мизочон»-ро ба категорияи «шаҳрвандон» иваз кунем, пас ин таъриф ба «ҳукумати электронӣ» комилан мувофиқ аст. Барои Б.Гейтс маълум аст, ки дар шароити муосир бештари мушкилоти созмонҳои тичоратӣ хусусияти иттилоотӣ доранд ва онҳо маҷбуранд, ки ба тағйироти муҳити зист зудтар вокуниш нишон диҳанд, ки иртиботот ва абзорҳои баландсифати кор бо иттилоотро талаб мекунанд. Равиши Б.Гейтсро дар заминаи татбиқи концепсияи идоракунии нави давлатӣ (New public management), ки истифодаи моделҳои муваффақро дар соҳаи чамъиятӣ дар назар дорад ва самаранокии худро дар бахши тичорат собит кардааст, ба кор гирифтани муҳим аст.

Дар ҳақиқат вазифаи “ҳукумати электронӣ” дар давлат аз бисёр ҷиҳат ба вазифаҳои, ки “системаи асаб” дар қолаби самарабахшӣ ва худтанзимнамоии равандҳоро ба амал мебарорад, мутобиқат мекунад. Аз ин лиҳоз, муқоисаи ҳадафҳо, хусусиятҳои сохторӣ ва механизмҳои системаи асаби инсон ва хосиятҳои «ҳукумати электронӣ» дар давлатҳои муосир ҷолиб ба назар мерасад.

Масъалаҳои асосии «ҳукумати электронӣ», пеш аз ҳама, тақвияти раванди иттилоотонӣ, баланд бардоштани самаранокии мубодилаи иттилоот ва коркарди иттилоот дар бахши давлатӣ ва идоракунии сиёсӣ, аз ҷумла дар соҳаи ҳамкорӣ бо ҷомеа мебошад. «Ҳукумати электронӣ» ҳамчун системаи электронии механизм татбиқи сиёсат ва идоракунии давлатӣ амал карда, беҳтар ва тезтар чамъоварӣ намудани иттилооти заруриро барои таҳияи қарорҳои идоракунӣ ва коркард ва интиқоли иттилоотро самараноктар ташкил медиҳад. Ҳадафи иттилоотониро дар ҳошияи татбиқи ҳарчи зудтари ҳукумати электронӣ ва қабули қарори самаранокии идоракунӣ ташкил медиҳад. Шарти асосии идоракунии самарабахши сиёсӣ ва маъмури мавҷудияти механизмҳои иттилоотонӣ мебошад, ки тавассути онҳо мувофиқати таъсири идоракунӣ ба талаботи воқеии ҷомеа назорат карда шуда, танзими самт ва шиддатнокии он таъмин карда мешавад. Ҷорӣ намудани системаҳои навтарини автоматикунонии вазифаҳои алоҳидаи мақомотҳои давлатӣ ба мо имконият медиҳад, ки самаранокии идоракунӣ ба воситаи механизми сиёсати иттилоотонӣ таъмин карда шавад.

Ба назари мо, бартарияти аввалиндараҷаи татбиқи сиёсати иттилоотонӣ ва амалигардонии концепсияи “ҳукумати электронӣ” баланд бардоштани суръат, саҳеҳият ва коркарди бамавриду саривақтӣ ва мубодилаи иттилоот дар раванди амалигардонии сиёсат ва идоракунии давлатӣ мебошад. Давлате, ки сиёсати фаъоли иттилоотониро бо така ба амалигардонии концепсияи “ҳукумати электронӣ” ба роҳ мемонад, бештар қобилияти самаранокгардонии раванди сиёсати давлатӣ ва идоракуниро пайдо мекунад.

Яке аз омилҳои асосии баланд бардоштани самаранокии фаъолияти идоракунӣ ҳангоми ҷорӣ намудани технологияҳои электронӣ, инчунин ташаккули қобилияти механизми идоракунии давлатӣ ва сиёсат барои коҳиш додани сатҳи номуайяниҳои раванди идоракунӣ мебошад, ки аз норасоии иттилоот ба вучуд омадааст. Г.Саймон ҳанӯз дар соли 1977 ба таъсири назарраси технологияҳои иттилоотӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, аз ҷумла дар мавриди онҳо чунин қайд карда буд: «Ҷорӣ намудани компютерҳо тарзи қабули қарорҳоро тағйир дод. Ҳоло менечерон метавонанд маҷмуи бештари масъалаҳои ҷорӣ идоракунии бо ҳам алоқамандро назар ба пештара баррасӣ кунанд.

Таъсири технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ ба самаранокии сиёсат ва идоракунии сиёсӣ давлатӣ мусоидат намуда, бо назардошти таъсири ин технологияҳо ба марҳилаҳои алоҳидаи функционалии раванди қабули қарорҳои сиёсӣ таҳлил карда мешавад. Марҳилаҳои зерини функционалии қабули қарорҳои сиёсиро ҷудо кардан мумкин аст: 1) муайян кардани мушкилоти афзалиятнок ва ташаккули масъалаҳои рӯзмарраи сиёсӣ; 2) таҳия ва баррасии роҳҳои алтернативии ҳалли масъалаҳои сиёсӣ; 3)

интихоб, тартиб додан ва қонунӣ гардонидани қарорҳо; 4) иҷрои қарори қабулшудаи идоракунии сиёсӣ ва давлатӣ; 5) мониторинги рафти иҷрои қарорҳо.

Дар марҳилаи муайян кардани мушкилоти ва таҳияи масъалаҳои сиёсии рӯзномаи рушди давлат ва ҷомеа аз афзалиятҳои консепсияи “ҳукумати электронӣ” барои зуд ба даст овардани иттилооти объективӣ, таҳлили он ва муайян кардани вазифаҳои, ки ҳалли афзалиятнокро талаб мекунанд, муҳим аст. Маҳз дар ҳамин марҳила ҷамъоварӣ ва таҳлили иттилооте, ки барои таҳияи намунаҳои гуногуни қарорҳои сиёсӣ заруранд, гузаронида шуда, таҳлили ягонаи мушкилоти иҷтимоӣ гузаронида мешавад ва вазифаҳои аввалиндараҷа муайян мегарданд.

Чунин ба назар мерасад, ки ҳалли ин мушкилоти сиёсӣ дар марҳилаи кунунии рушди технологияҳои идоракунӣ истифодаи воситаҳои гуногуни иртибототи электрониро талаб мекунанд, аз ҷумла: шабакаҳои иҷтимоӣ (мониторинги эҳсоси ҷамъиятӣ), шабакаҳои интернетӣ барои ҳамкорӣ бо мақомоти давлатӣ ва идоракунӣ, вебсайтҳои расмӣ шӯъбаҳои идоракунии давлатӣ дар интернет, мақомоти қабули ҳуҷжатҳои электронӣ ва ходимони сиёсӣ (мониторинги сифат ва самаранокии вазифаҳои давлатие, ки бевосита ба манфиатҳои ҷамъият дахл мекунанд), системаҳои автоматикунонидашудаи иттилоотии дастгирии фаъолияти идоракунӣ (коркарди иттилоот бо истифода аз системаҳои иттилоотии давлатӣ). Ҳолати болозикр дар ҳама марҳилаҳои раванди қабули қарорҳои сиёсӣ ва идоракунӣ истифода мешавад. Дар марҳилаи муайян кардани мушкилоти асосӣ ва ташаккули рӯзномаи сиёсат ва идоракунӣ давлатӣ, истифодаи системаҳои иттилоотии автоматӣ асосан ба кам кардани вақт ва хароҷоти маъмуриӣ вобаста ба ҷамъоварӣ ва коркарди иттилооти зарурӣ барои таҳлили мушкилоти ҷамъиятӣ мусоидат мекунанд.

«Ҳукумати электронӣ» барои таҳияи лоиҳаҳои қарорҳои сиёсӣ на танҳо аз ҷониби элитаи сиёсӣ, балки аз ҷониби ҷомеаи воситаҳои мусоид фароҳам меорад ва шаҳрвандони алоҳида метавонанд ташаббускори баррасии ин лоиҳаҳо бошанд. Намунаи татбиқи чунин абзор дар аксар давлатҳои муосир метавонад, манбаи интернетии интишори ташаббусҳои ҷамъиятии шаҳрвандони ин давлатҳо ба ҳисоб равад ва барои ба миён гузоштани ташаббусҳои ҷамъиятӣ пешниҳодҳои шаҳрвандон оид ба масъалаҳои гуногун, аз ҷумла масъалаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, инчунин дар соҳаи тақмили идоракунии давлатӣ пешбинӣ шудааст.

Дар баробари ин, ҳангоми татбиқи унсурҳои демократияи электронӣ эҷоди механизм ба таъмини имконияти истифодаи самараноки он на ҳамеша мувофиқат мекунанд. Дар адабиёти илмӣ аҳамияти мавқеи мақомот нисбат ба чунин ташаббусҳо, баҳусус лоиҳаи ташаббуси ҷамъиятии шаҳрвандон дар татбиқи сиёсати иттилоотии давлат ва амалӣ шудани ҳукумати электронӣ таъкид шудааст [3,с.47-51]. Маҳз омодагии мақомот барои ба инобат гирифтани иродаи ҷомеа тавассути шабакаҳои иртибототи электронӣ метавонад ба афзоиши самаранокии истифодаи ин воситаҳо тақони бештаре бахшад.

Марҳилаи интихоб, таҳия ва қонунӣ гардонидани қарори сиёсӣ, ки бо муайян кардани варианти ниҳоии қарор ва додани мақоми расмӣ ба ин қарор алоқаманд аст, дар марҳалаи кунунии рушди системаи идоракунӣ давлатӣ ва дар маҷмуъ системаи сиёсӣ, аз таъсири технологияҳои иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ дигаргун мешавад. Ҳамчун яке аз унсурҳои ин марҳала мо метавонем таҳлили ҷамъиятии лоиҳаҳои қарорҳои сиёсиро, аз ҷумла мавҷудияти меъёрҳои коррупсионӣ дар ин санадҳо таъкид кунем. Талаботи кунунии ин соҳа бевосита уҳдадорӣ интишори лоиҳаҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба хизматрасонии давлатиро дар вебсайтҳои расмӣ мақомоти давлатӣ ва ҷойгир кардани лоиҳаҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар вебсайтҳои дигари давлатӣ, ки барои нашри лоиҳаҳои қарорҳо ва маълумот дар бораи натиҷаҳои муҳокимаи умумихалқии онҳо зарур аст, ишора мекунанд [8].

Дар татбиқи сиёсат ва идоракунӣ давлатӣ технологияҳои ҳукумати электронӣ, махсусан дар марҳилаи татбиқи қарорҳои сиёсӣ ба таври васеъ истифода мешаванд. Он имконияти васеъро барои татбиқи сиёсати иттилоотии ҳар давлат фароҳам меоварад. Ин марҳилаи давраи идоракунӣ, ки аз истифодаи воситаҳои маъмурии амалигардонии сиёсати давлатӣ иборат аст, зарурати таъмини муттасили дар амалиёти зинаҳои маъмурии дастгоҳи давлатӣ ва ошкоро будани ин фаъолиятҳо барои оммаи пешбинӣ мекунанд. Дар раванди иҷрои қарорҳои ҳукумат муассасаҳои маъмуриӣ бо доираи назарраси

иштирокчиён – дигар мақомоти давлатӣ, шахрвандон, ташкилотҳои тичоратӣ ва ғайритичоратӣ ҳамкорӣ мекунанд. Чунин муносибатҳо истифодаи воситаҳои муосири алоқаи электрониро талаб мекунанд, ки имкони баланд бардоштани суръат ва эътимоднокии мубодилаи иттилоот байни иштирокчиёнро фароҳам меоранд.

Аммо дар маҷмуъ, чунин ба назар мерасад, ки ин маҳдудиятҳо хусусияти хусусӣ доранд ва ба ҷанбаҳои муҳими ислоҳоти хизматрасонии давлатӣ дар асоси механизмҳои “ҳукумати электронӣ” таъсир намерасонанд. Пешниҳоди хизматҳои давлатӣ дар шакли электронӣ хароҷоти вақти аҳолиро бо зарурати ташрифи шахсан ба мақомоти давлатӣ коҳиш медиҳад, сифати равандҳои маъмуриро дар дохили мақомоти давлатӣ аз ҳисоби автоматикунони аксари ин равандҳо беҳтар мекунад, хароҷоти молиявии кормандони маъмуриро коҳиш медиҳад ва сатҳи боварии мардумро ба ҳукумат баланд мебардорад.

Марҳилаи ниҳоии сикли идоракунӣ, ки аз назорати иҷроӣ қарорҳои сиёсӣ ва «фикру мулоҳизаҳо»-и аҳоли дар бораи ин қарорҳо ва самти фаъолияти сиёсии давлат ва мақомоти амаликунандаи сиёсати соҳавии он иборат аст, ба он нигаронида шудааст, ки фаъолияти амалии мақомоти давлатӣ ба модели аслии қарори сиёсӣ мувофиқат мекунад ё не. Истифодаи унсурҳои “ҳукумати электронӣ” дар ин марҳилаи раванди қабули қарорҳои сиёсӣ ба фароҳам овардани имкониятҳо барои тасмимгирандагони сиёсат ва идоракунии давлатӣ барои назорати самаранокии иҷроӣ ин қарорҳо дар асоси дастрасии доимӣ ба иттилооти боэътимод ва мукамал дар бораи ин қарорҳо, ҷорабиниҳо, аз ҷумла маълумот дар бораи муҳлатҳои муқарраршудаи иҷроӣ онҳо ва шахсони масъул нигаронида шудааст.

Намунаи ташкили системаи иттилоотии ҳамҷониба, ки равандҳои мониторинги иҷроӣ қарорҳои сиёсиро низ таъмин менамояд, ташаккул ва рушди системаи давлатии автоматикунонидашудаи иттилоотии идоракунӣ мебошад [7]. Яке аз ҳадафҳои ин система таҳлил ва назорати иҷроӣ қарорҳои аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии маҳаллӣ қабулшуда, инчунин таҳлил ва назорати ноил шудан ба арзишҳои мақсадноки нишондиҳандаҳои пешбиниамудаи фармонҳои элитаи сиёсиро дар бар мегирад, ки ба рушди иҷтимоӣ-иқтисодии давлат ва ҷомеа ва беҳбуди вазъи татбиқи сиёсати иттилоотии давлат, таҳияи сиёсат ва идораи давлатӣ, системаи идоракунии давлатӣ нигаронида шудааст.

Нишондиҳандаи самаранокии иҷроӣ қарорҳои идоракунӣ хусусиятҳои ихтиёрдорӣ маблағҳои бучетӣ аз ҷониби мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ (хусусияти мақсадноки истифодаи захираҳои молиявӣ) мебошад.

Унсурҳои дигари ин марҳилаи идоракунӣ «андешаҳо»-и аҳоли нисбати мақомоти идоракунии давлатӣ ҳангоми татбиқи қарорҳои сиёсӣ мебошад. Ин унсур барои ислоҳи қарорҳои идоракунӣ дар марҳилаи татбиқи он муҳим аст, ки ба дурусттар қонунҳои гардонидани талаботи ҷомеа - объекти идоракунии сиёсӣ мусоидат мекунад ва дар ниҳоят сифати фаъолияти идоракуниро нишон медиҳад. Нақши ҳукумати электронӣ дар татбиқи сиёсати иттилоотӣ ва дар баланд бардоштани самаранокии татбиқи қарорҳои сиёсӣ муассир аст. Он метавонад ҳамчун восита барои эҷоди механизмҳои самараноки демократияи электронӣ дар оянда баромад кунад.

Дар баробари ин, таъсири технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ба самаранокии идоракунии сиёсӣ бояд аз нуктаи назари ҳадафҳои субъектҳои фаъолияти идоракунӣ арзёбӣ карда шавад.

Самаранокии сиёсат ва идоракунии давлат низ аз ҳисоби истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ - баланд бардоштани қобилияти ҷустуҷӯ ва коркарди иттилооти барои субъектҳои сиёсӣ зарурӣ меафзояд. Тавре Г.Лассуэл қайд кардааст, «яке аз вазифаҳои коммуникатсия маълумот додан дар бораи фаъолият ва имкониятҳои элита мебошад» [14, с.77-101]. Воқеан, технологияҳои муосири электронӣ барои мониторинг ва назорат, таҳлили вазъи сиёсии дохилӣ хориҷӣ имкониятҳои васеъ фароҳам меоранд.

Технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дастрасии зудтарро ба иттилооти боэътимод таъмин намуда, ба коркард ва интиқоли он зудтар мусоидат мекунанд. Асоси ҳама гуна фаъолияти идоракунӣ, аз ҷумла идоракунии сиёсӣ, маҷмуи ҷараёнҳои иттилоотӣ мебошад: аз субъект ба объект дар шакли амали назорат ва аз объект ба субъект дар шакли «бозгашт». Тамоми давраи идоракунӣ аслан як давраи иттилоотӣ аст. Самараи иҷроӣ қарорҳои сиёсӣ, аз ҷумла, ба пурра ва хушсифат будани ахбороти ба

ичрокунандагон расондашуда вобаста аст. Худи амали назорат низ пеш аз таҳлили иттилоот, коркарди он ва таҳияи вариантҳои қарорҳои идоракунии дар асоси он сурат мегирад.

Ҳамин тариқ, таъсири «ҳукумати электронӣ» ба татбиқи сиёсати иттилоотонии давлат ва самаранокии идоракунии сиёсӣ мувофиқ буда, шаклу самтҳои татбиқи он, инчунин аз институтҳои сиёсӣ вобастагӣ дорад. Агар субъектҳои идоракунии сиёсӣ омода бошанд, тағйироти зарурии институтсионалӣ ва гузаронидани ислоҳоти маъмуриро дар як вақт бо қорӣ намудани «ҳукумати электронӣ» пеш баранд, субъектҳои идоракунии сиёсӣ ҳамчун воситаи тавоноии баланд бардоштани самаранокии идоракунии сиёсӣ баромад карда метавонанд. Агар институтҳои мавҷудаи сиёсӣ ба талаботи “ҷомеаи иттилоотӣ” ҷавобгӯ набошанд ва барои таҷдиди онҳо иродаи сиёсӣ вучуд набошад, қорӣ намудани технологияҳои “ҳукумати электронӣ” зиддиятхоро бештар мекунад, ки метавонад ба самаранокии идоракунии сиёсӣ таъсири манфӣ расонад.

АДАБИЁТ

1. Батчиков С.А. Эффективность государственного управления / С.А.Батчиков, С.Ю. Глазьев. - М., 1998.
2. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине / Н.Винер. - М., 1983. - С. 187.
3. Волошинская А.А. “Российская общественная инициатива”: парадоксы отечественной электронной демократии / А.А. Волошинская // Власть. 2016. -№ 1. - С. 47–51.
4. Гейтс Б. Бизнес со скоростью мысли. Как добиться успеха в информационную эру / Б.Гейтс. - М., 2000.
5. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т.Гоббс // Соч.: В 2 т. Т. 2. - М., 1991. - С. 3.
6. Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. 2006. -Вып. № 1–2.
7. Минкомсвязь России. Государственная автоматизированная информационная система “Управление” (ГАС “Управление”) [Электронные ресурсы] URL: <http://minsvyaz.ru/ru/activity/govservices/infosystems/1/> (дата обращения: 26.04.21.).
8. Постановление Правительства РФ от 26.02.2010 № 96 (ред. от 18.07.2015) “Об антикоррупционной экспертизе нормативных правовых актов и проектов нормативных правовых актов”. [Электронные ресурсы] URL: <http://mcop.dogm.mos.ru/anti-corruption/normative-legal-and-other-acts-in-the-field-of-combating-corruption/4985756/> (дата обращения: 23.04.21.).
9. Старостин А.М. Эффективность деятельности административно-политических элит: критерии оценки и анализ состояния в современной России: дисс ... докт. полит. наук: 23.00.02 / А.М. Старостин. - Ростов н/Д., 2003.
10. Фонтейн Дж.Е. Институциональное развитие в виртуальном государстве: недостающее звено в технологическом видении E-Government / Дж.Е. Фонтейн // Политическая наука. -2007. -№ 4. - С. 66.
11. Шабров О.Ф. Политическое управление: проблема стабильности и развития / О.Ф. Шабров. -М., 1997. -С. 7.
12. Deutsch K. The nerves of government: models of political communication and control. - N.Y., 1966.
13. Deutsch K. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control. - N.Y., 1963.
14. Lasswell H. D. Propaganda technique in the world war. - N. Y.: p. : Smith, 1938. - Ch. 4: satanism. - P. 77-101.
15. Lasswell H.D. The structure and function of communication in society // The Communication of Ideas / Ed. by Bryson. - N.Y., 1948.

ИДОРАКУНИИ СИЁСӢ ДАР ШАРОИТИ АМАЛИШАВИИ СИЁСАТИ ИТТИЛООТӢ ВА КОНСЕПСИЯИ “ҲУКУМАТИ ЭЛЕКТРОНӢ”

Мақола ба яке аз масъалаҳои муҳими доираи илми сиёсии муосир бахшида шудааст. Муаллиф диққати асосиро ба самаранокии идоракунии сиёсӣ дар шароити амалишавии сиёсати иттилоотонӣ равона кардааст. Аҳамияти амалишавии концепсияи “ҳукумати электронӣ” ва таъсири он ба самаранок гардидани идоракунии давлативу сиёсати иттилоотонии давлат баррасӣ шудаанд. Самаранокии идоракунии сиёсӣ бо категорияҳои мақсади ҷомеа, натиҷаҳо, қонё намудани талаботи ҷомеа муайян карда мешавад. Категорияҳои мақсад нишонаҳои идоракунии давлатро дар аспекҳои сиёсат инъикос менамояд. Масъалаҳои асосии «ҳукумати электронӣ», пеш аз ҳама, тақвияти раванди иттилоотонӣ, баланд бардоштани самаранокии мубодилаи иттилоот ва коркарди иттилоот дар баҳши давлатӣ ва идоракунии сиёсӣ, аз ҷумла дар соҳаи ҳамкорӣ бо ҷомеа мебошад. Технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ ба самаранокии сиёсат ва идоракунии сиёсӣ давлатӣ мусоидат намуда, бо назардошти ин таъсири технологияҳо ба марҳилаҳои алоҳидаи функционалии раванди қабули қарорҳои сиёсӣ таҳлил шудааст. Дар татбиқи сиёсат ва идоракунии давлатӣ технологияҳои ҳукумати электронӣ, махсусан дар марҳилаи татбиқи қарорҳои сиёсӣ ба таври васеъ истифода мешаванд. Он имконияти васеъро барои татбиқи сиёсати иттилоотонии ҳар давлат фароҳам меоварад. Ин марҳилаи давраи идоракунии, ки аз истифодаи воситаҳои маъмурии амалигардонии сиёсати давлатӣ иборат аст, зарурати таъмини муттасили дар амалиёти зинаҳои маъмурии дастгоҳи давлатӣ ва ошкоро будани ин фаъолиятҳо барои оммаи пешбинӣ мекунад.

Калидвожаҳо: самаранокӣ, «ҳукумати электронӣ», идоракунии, иттилоотонӣ, сиёсати иттилоотонӣ, идоракунии давлатӣ, идоракунии сиёсӣ, иттилоот, технологияҳои иттилоотӣ.

ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ В УСЛОВИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ И КОНЦЕПЦИИ «ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА»

Статья посвящена одному из важнейших вопросов в области современной политологии. Плавное развитие политической жизни и государственного управления порождает необходимость изучения смежных вопросов. Основное внимание автор сосредоточил на эффективности политического управления в условиях реализации информационной политики. Дополнительное внимание акцентируется на важности реализации концепции «Электронного правительства» и ее влияния на эффективность государственного управления и информационной политики государства. Эффективность политического управления определяется категориями целей общества, результатов, удовлетворения потребностей общества. Эти категории демонстрируют характерное отражение признаков государственного управления в аспектах политики. Основными вопросами «электронного правительства» являются, прежде всего, усиление информационного процесса, повышение эффективности информационного обмена и обработки информации в государственном секторе и политическом управлении, в том числе в сфере сотрудничества с обществом. Анализируется влияние информационно-коммуникационных технологий на эффективность политики и политического и государственного управления с учетом влияния этих технологий на отдельные функциональные этапы процесса принятия политических решений. В реализации политики и государственного управления широко используются технологии электронного правительства, особенно на этапе реализации политических решений, что дает широкие возможности для реализации информационной политики каждого государства. Этот этап управленческого цикла, заключающийся в использовании административных инструментов реализации государственной политики, предусматривает необходимость обеспечения преемственности в деятельности управленческих уровней государственного аппарата и открытости этой деятельности для общественности.

Ключевые слова: эффективность, «электронное правительство», управление, информация, информационная политика, государственное управление, политическое управление, информация, информационные технологии.

POLITICAL GOVERNANCE IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTING INFORMATION POLICY AND THE CONCEPT OF “ELECTRONIC GOVERNMENT”

The article is devoted to one of the most important issues in the field of modern political science. The smooth development of political life and public administration gives rise to the need to study related issues. The author focused on the effectiveness of political management in the context of the implementation of information policy. Additional attention is focused on the importance of implementing the concept of “Electronic Government” and its impact on the efficiency of public administration and state information policy. The effectiveness of political management is determined by the categories of society's goals, results, and meeting the needs of society. These categories demonstrate a characteristic reflection of the characteristics of public administration in aspects of policy. The main issues of “electronic government” are, first of all, strengthening the information process, increasing the efficiency of information exchange and information processing in the public sector and political management, including in the field of cooperation with society. The influence of information and communication technologies on the effectiveness of politics and political and public administration is analyzed, taking into account the influence of these technologies on individual functional stages of the political decision-making process. E-government technologies are widely used in the implementation of politics and public administration, especially at the stage of implementing political decisions. This provides ample opportunities for the implementation of the information policy of each state. This stage of the management cycle, which consists in the use of administrative tools for the implementation of state policy, provides for the need to ensure continuity in the activities of the administrative levels of the state apparatus and the openness of these activities to the public.

Keywords: efficiency, “electronic government”, management, information, information policy, public administration, political management, information, information technology.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Сафарзода Чумахон Мирзошариф* – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, омӯзгори кафедраи сиёсатшиносӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ. **Суроға:** 735140, ш. Бохтар, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, кӯчаи Аинӣ, 67. E-mail: zhumakhonsafarzoda@mail.ru. Телефон: (+992) 888-84-26-27

Сведения об авторе: *Сафарзода Джумахон Мирзошариф* - Бохтарский государственный университет им.Носира Хусрава, преподаватель кафедры политологии международных отношений. **Адрес:** 735140, г.Бохтар, Республика Таджикистан, улица Аини, 67. E-mail: zhumakhonsafarzoda@mail.ru. Телефон: (+992) 888-84-26-27

Information about the author: *Safarzoda Jumakhon Mirzosharif* - Bokhtar State University named after Nosir Khusrav, lecturer at the Department of Political Science of International Relations. **Address:** 735140, Bokhtar, Republic of Tajikistan, Aini street 67. E-mail: zhumakhonsafarzoda@mail.ru. Phone: (+992) 888-84-26-27

Ҳасанов Б.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ

Пеш аз баррасии нақш ва мавқеи суботи сиёсӣ дар низоми амнияти миллӣ фаҳму дарки ҳуди амнияти миллӣ ва ба инобат гирифтани хусусиятҳои бевоситаи он зарур доништа мешавад. Шиносоии муфассал бо тадқиқоти олимону пажӯҳишгарон нишон медиҳад, ки мафҳуми амният, дар маҷмӯъ, ҳамчун маҷмуи муайяни чораҳо ва низоми кафолатҳои мебошад, ки ҳифзи объектро аз хатарҳои дохилӣ ва берунӣ, ки метавонанд ба манфиатҳои ҳаётан муҳимми он зарар расонанд, таъмин менамояд [7,с.25]. Дар баробари ин, навъҳои амниятро аз рӯйи меъёрҳои гуногун, аз ҷумла, аз рӯйи намудҳои таҳдид ва омилҳои низоӣ тасниф кардан мумкин аст. Бар асоси ин таснифот, амнияти миллиро бояд ҳамчун муқовимати муташаккили давлатӣ ва системавӣ ба таҳдидҳо ва ҷолишҳои, ки метавонанд дар миқёси миллӣ зиён расонанд, фаҳманд. Аз ин рӯ, агар суботи сиёсиро яке аз ҷузъҳои амнияти миллӣ донем, бояд дар бораи ҳамкории низомноки элитаи сиёсӣ ва ҷомеаи шахрвандӣ бо мақсади таъмин ва ҳифзи манфиатҳои миллӣ сухан ронем. Ин масъаларо метавон ба таври зайл асоснок кард: роҳҳои таъмини амнияти миллиро дар ҷаҳорҷӯбаи механизмҳои кудрати сиёсӣ метавон ҳамчун маҷбуркунии қонунӣ тасниф кард, аммо суботи сиёсӣ дар ҷаҳорҷӯбаи таъмини амнияти миллӣ бояд ҳамчун омилҳои муқовимати дохилӣ бо таҳдидҳои беруна муайян карда шавад. Дар ин замина татбиқи нақшаи умумии таҳлили механизмҳои ҳифзи амнияти миллӣ боз ба дараҷаи муттаҳидшавӣ ва масъулияти иҷтимоии элитаи сиёсӣ вобаста аст. Дар ин маврид, бешубҳа, омилҳои роҳбарии сиёсиро ба назар гирифтани лозим аст, ки он ҳам дар асоси вақолатҳои расмӣ ва ҳам ғайрирасмӣ ниҳода, ки ба як қатор вақолатҳои афзалиятнок дода шудааст, ба амал бароварда мешавад.

Доштани ниҳоди сарвари сиёсии қавӣ дар соҳаи идоракунии давлатӣ ва ҷамъиятӣ як бартарии раднашаванда дорад: раванди таҳия, қабул ва татбиқи қарорҳои сиёсӣ ҳамоҳангсозии тулонӣ бо рақибон ва муҳолифинро талаб намекунад. Аз ин рӯ, дар системаҳои сиёсии дар давраи гузариш қарордошта суботи сиёсӣ ҳамчун вазифаи бавоситаи роҳбарии сиёсии қавӣ ба даст оварда мешавад, дар системаҳои демократии англиосаксонӣ бошад, суботи сиёсӣ дар асоси самаранокии институтҳои дигари системаи сиёсӣ ба даст меояд [1,с.125]. Аммо бо мақсади таъмини амнияти миллӣ маҳз суботи сиёсии низомҳои дорои ниҳоди сарвари сиёсии қавӣ дар пасманзари «инқилобҳои ранга» устувории бештарро нишон медиҳанд, зеро он дорои зарфияти бештари истифодаи усулҳои маҷбуркунии барои паҳш кардани фаъолияти эътирозҳои шахрвандӣ ҳамчун воқуниши зудтар ба таҳдидҳо ва ҷолишҳои беруна мебошад.

Дар ҷаҳорҷӯбаи таҳлили системавӣ ҳангоми муайян кардани амнияти миллӣ ба нигоҳ доштани ягонагӣ, устуворӣ ва фаъолияти пурсамари системаи сиёсӣ тавачҷуҳ зоҳир карда мешавад. Аммо, чунонки аз таърифи боло дида мешавад, он воқеан бо таърифи классикии ҳуди суботи сиёсӣ, ки дар афкори илмии олимони хориҷӣ маъмул аст, комилан мувофиқат мекунад. Ба андешаи мо, мафҳуми «амнияти миллӣ» нисбат ба «суботи сиёсӣ» васеътар аст. Аммо дар баъзе мавридҳо онҳоро ҳаммаъно доништан мумкин аст. Зеро инҳо категорияҳои бисёрсатҳӣ мебошанд: суботи сиёсӣ як унсурҳои низоми сиёсӣ, вазъи динамикии он ва амнияти миллӣ категорияест, ки қобилияти низоми сиёсӣ барои воқуниш ба ҷолишҳои берунӣ ва дохилӣ мебошад.

Як гурӯҳ олимони бар ин назаранд, ки дар шароити муайян якпорчагии давлатро танҳо тавассути зӯрварӣ ва маҷбурнамоӣ ҳифз кардан мумкин аст [2,с.75]. Аммо таҷрибаи баъзе давлатҳо нишон медиҳад, ки чунин усули таъмини суботи сиёсӣ барои низоми иҷтимоӣ хатар эҷод мекунад ва аз ин рӯ, чунин амалкард омилҳои эҳтимолии ихтилофот мебошад. Ҳамин тариқ, меъёрҳои хатар ва бехатарӣ дар доираи таҳлили системавӣ ба назардошти меъёрҳои хусусияти аксиологидошта норавшан боқӣ мемонад.

Дар баъзе ҳолатҳо мавҷудияти институтҳои парлумонӣ зарурат надорад, зеро дар режимҳои сиёсии ғайридемократӣ механизмҳои намоёндагӣ вазифаи худро иҷро

намекунанд, балки танҳо раванди таҳия, қабул ва татбиқи қарорҳои сиёсиро мушкил мегардонанд [3,с.175]. Гап сари он нест, ки оё низоми демократӣ қодир аст амнияти миллиро дар шароити нооромшавии сиёсӣ таъмин кунад ё не? Савол ин аст, ки режимҳои ғайридемократӣ дар таъмини амнияти милли ва нигоҳдории суботи сиёсӣ чӣ гуна муассир мебошанд. Таҷрибаи Хитой ин тезисро равшан тасдиқ мекунад. Гузашта аз ин, мушоҳида намудан мумкин аст, ки системаҳои демократии ҷаҳони муосир дар раванди ба амал баровардани механизмҳои “неруи нарм”, ҷангҳои иттилоотӣ ва инчунин дигар механизмҳои инноватсионии таъсиррасонии иттилоотӣ бештар осебпазиранд. Дар заминаи омӯзиши механизмҳои ҳифзи суботи сиёсӣ дар доираи таъмини амнияти милли метавон усулҳои нигоҳдории суботи сиёсиро вобаста ба шароити гуногун таҳлилу баррасӣ намуд.

Бояд тазакурр дод, ки механизми мувофиқтарини нигоҳдории суботи сиёсӣ қобилияти системаи сиёсӣ барои воқуниши беруна ва ҳифзи талабот ва манфиатҳои сиёсии шаҳрвандон мебошад [8,с.45]. Аммо, тибқи назарияи Ж.Бодрияр, талабот ва манфиатҳои мазкурро метавон бо истифода аз шабакаҳои иртиботи оммавӣ ташаққул дод [9,с.31]. Бояд гуфт, ки бо ин усули ҳифзи суботи сиёсӣ, тавассути таъсири расонаҳо ва воқеияти маҷозӣ ба шуури омма, давлат бояд як самти мушаххаси рушдро риоя кунад. Дар акси ҳол, ҳатман як қабати арзишҳои коҳишёфтаи фарҳанги оммавии самти пештараи рушд ба шаклҳои нави рафторе, ки аз ҷониби мақомоти давлатӣ пешбинӣ шудааст, вучуд хоҳад дошт. Тағйирёбии самтҳои гуногуни рушди стратегӣ ҳам дар сатҳи фардӣ ва ҳам дар сатҳи шуури омма натиҷаи дилхоҳ намедихад. Дар ин ҳолат афкори ҷамъиятӣ дар асл вучуд надорад, он танҳо ба сатҳи иттилоотии сатҳҳои гуногун бароварда шудааст.

Чунин шуморида мешавад, ки дар системаҳои сиёсии демократӣ суботи сиёсӣ дар асоси робитаҳои ҷамъиятӣ, яъне вақте ки давлат ба системаи сиёсӣ сармояи инсониро аз ҷомеаи шаҳрвандӣ ҷалб мекунад, таъмин карда мешавад. Саволе ба миён меояд, ки чаро режимҳои дигар, ки қонуниятӣ баланди сиёсӣ ва раҳбарияти қавии сиёсӣ доранд, аммо бидуни институтҳои пешрафтаи ҷомеаи шаҳрвандӣ ва бидуни мавҷудияти робитаҳои ҷамъиятӣ низ аз уҳдаи ҳалли мушкилоти ҳифзи суботи сиёсӣ мебароянд? Гузашта аз ин, системаҳои сиёсии ғайридемократӣ маъмулан бо ҷомеа аз рӯйи принципи алоқаҳои бозгашт тавсиф карда намешаванд, ки ин аз мавҷудияти усулҳои самараноки функционалӣ ва самарабахши дорои хусусияти ғайридемократӣ дар соҳаи таъмини суботи сиёсӣ дар доираи амнияти милли шаҳодат медиҳад.

Дар анъанаҳои ғарбӣ ба режимҳои демократӣ сифатҳои устувории низоми сиёсӣ хос доништа мешавад. Дар баробари ин, нишондиҳандаҳои устуворӣ чунин маъно доранд: мавҷудияти ҳувияти ташаққулёфтаи милли; давомнокии шакли давлатдорӣ; навъи эволюсионии тағйири элитаи ҳукмрон; мавҷудияти мувозинат дар тарҳрезии институтсионалӣ. Аммо таҷрибаи давлатҳои ғайриғарбӣ, масалан, Хитой мавҷудияти ҳолатҳои ҳифзи суботи сиёсиро дар сатҳи баланд нишон медиҳад.

Тафовут дар он аст, ки дар системаҳои ғайридемократӣ муҳолифати пешрафта ва низоми воқеии бисёрҳизбӣ вучуд надорад, аммо мавҷуд набудани ин унсурҳо ба рушди устувор ва нигоҳ доштани суботи сиёсӣ монеъ намешавад, балки баръакс, имкон медиҳад, ки ба таҳдидҳои берунӣ ва дохилӣ зудтар ҷавоб диҳанд. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, таъкид кардан зарур аст, ки дар доираи низоми амнияти милли ҷанбаҳои асосии мубориза бо таҳдидҳо ва ҳифзи суботи сиёсӣ (механизмҳо, институтҳо, воситаҳо, афзалиятҳои асосӣ) аз ҷониби давлат муайян карда мешаванд [5,с.13].

Бояд гуфт, ки ҳангоми омӯзиши масъалаҳои суботи сиёсӣ бояд ҷустуҷӯи маҷмуи механизму воситаҳои зарурие, ки барои нигоҳ доштани субот ва ҳимоя аз таҳдидҳои беруна ва зиддиятҳои дохилӣ хизмат мерасонанд, дар мадди аввал гузошта шавад. Дар баробари ин, субъекти таъмини суботи сиёсиро низ муайян кардан лозим аст, зеро ин гуна вазифаҳои муҳимро танҳо давлат бо назардошти эҳтиётот ва манфиатҳои ҷамъият иҷро карда метавонад. Илова бар ин, бо дарназардошти рушди номуназзами ҷомеаи шаҳрвандӣ дар баъзе кишварҳо ин ҷойгоҳро сохторҳои мухталифи иғвоангез, масалан, фондҳои хориҷӣ, ташкилотҳои хориҷӣ ва ғайра ишғол мекунанд, ки манфиатҳои ғаразноки онҳо аксар вақт бо манфиатҳои милли муҳолифат доранд. Аз ин рӯ, дар марҳилаи рушди

номуназлами сохторҳои шаҳрвандӣ тамоми масъулият барои нигоҳ доштани суботи сиёсӣ воқеан ба дӯши давлат меафтад.

Ҳамзамон, давлат ҳамчун субъекти таъминкунандаи суботи сиёсӣ баромад мекунад ва системаи сиёсӣ объекти он мебошад. Бинобар ин, сохторҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ, ё он сохторҳои, ки худро ҳамчун ниҳоди ҷамъиятӣ муаррифӣ мекунанд, бояд аз назорати қатъии давлатӣ ва санҷиши фаъолият гузаранд. Пеш аз он ки ниҳодҳои мазкур ба раванди таъмини суботи сиёсӣ роҳ дода шаванд, сарчашмаҳои воқеии маблағгузорию чунин фаъолиятҳои санҷида шаванд. Зеро яке аз роҳҳои пешгирии бетартибҳои сиёсӣ ва "инқилобҳои ранга" чунин амалкардро тақозо менамояд.

Дар ин замина таъкид кардан муҳим аст, ки таъмини суботи сиёсӣ аз ҷониби давлат дар ҷаҳорҷӯбаи иҷроӣ вазифаҳо дар соҳаи амнияти миллӣ ҳамчун раванди таҳия, қабул ва татбиқи қарорҳои муайяни сиёсӣ ба амал бароварда мешавад. Маҳз аз ҳамин ҷаҳмиши суботи сиёсӣ давлат бояд дар таъмини амнияти миллӣ дорои имтиёзҳои бештар бошад. Дар ин ҳолат, албатта, сохторҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ метавонанд аз ҷониби давлат барои назорат ва паҳши фаъолияти эътирозӣ ҷалб карда шаванд, аммо авлабият дар қабули қарорҳо бояд дар ихтиёри давлат боқӣ монад. Бо дарназардошти он, ки амнияти миллӣ тавассути фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ таъмин карда мешавад, маҳз давлат субъект ва ташаббускори нигоҳдории суботи сиёсии ҷомеа мебошад ва дар ихтиёри худ тамоми захираҳои зарурии маъмурий ва бехатариро дорад.

Самаранокии механизмҳои мавҷудаи нигоҳдории суботи сиёсӣ дар доираи моделҳои гуногуни системаи сиёсӣ, аз ҷумла дар модели «системаи сиёсии демократӣ», иштироки ҷомеа дар марҳилаи қабули қарорҳои сиёсӣ шартӣ ҳатмӣ барои ноил шудан ба суботи сиёсӣ мебошад. Дар моделҳои «ғайридемократӣ», мутаносибан, таъсири ҷамъиятӣ ба қабули қарорҳо дар раванди сиёсӣ амалан вучуд надорад. Дар ин ҷо, инчунин, нишондодҳои самаранокиро муайян кардан лозим аст: агар мо онҳоро ҳамчун хусусияти динамикии фаҳмем, пас онҳоро ба таври зерин нишон додан мумкин аст:

1) Мувофиқати амалкардҳои нигоҳдории суботи сиёсӣ ба миқёси таҳдидҳо («воқуниши ассиметрӣ» метавонад боиси афзоиши фаъолияти эътирозӣ ё фишори беруна гардад).

2) Аҳамиятнок будани тадбирҳои андешидашуда ва саривақтӣ будани онҳо.

3) Ба инобат гирифтани оқибатҳо ва миқёси зарари эҳтимолии омилҳои ҷудоғонаи нооромкунанда бо назардошти тамоми хароҷоти иҷтимоӣ дар нақшаи стратегӣ.

4) Мониторинги таҳдиду хатарҳо ҳангоми мавҷудияти механизми ҳамкорию байнидоравии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, сатҳи ҳокимияти давлатӣ, инчунин мавҷудияти маркази ягонаи ҳамоҳангсозӣ;

5) Таносуби хароҷот, вақт ва ҷаброн ҳангоми гузаронидани ҷорабиниҳои пешгирикунанда дар доираи нигоҳдории суботи сиёсӣ [12, с.325].

Чунин бархӯрд ба масъалаи самаранокии имкон медиҳад, ки онро аз нуқтаи назари миқдорӣ баҳо диҳем. Таҳлили миқдорӣ имкон медиҳад, ки моделсозии ҳолатҳои гуногун дар асоси маҷмуи омилҳои эҳтимолии ноустувор ва минтақаҳои муноқиша анҷом дода шавад. Дар ин ҳолат, метавон ҳам унсурҳои таҳдидзои беруна ва ҳам омилҳои фишорро, ки зарбаро ба он равона кардан мумкин аст, ба назар гирифт. Ғайр аз ин, чунин бархӯрд ба самаранокии амалҳо дар доираи таъмини амнияти миллӣ умуман мушкилоти демократӣ ё ғайридемократӣ будани фаъолияти давлатро дар ин самт аз байн мебарад, зеро он комилан бар эҳтиёҷоти объективии ҳифзи манфиатҳои миллӣ бунёд ёфтааст.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон ба чунин хулоса омад: дар таҳқиқоти муосире, ки ба таъмини суботи сиёсӣ ва мушкилоти марбут ба он бахшида шудаанд, диққати асосӣ ба таҳлили зуҳуроти терроризми сиёсӣ, ифротгароӣ, сепаратизм аз нуқтаи назари эҳтимоли муайян кардани роҳҳои пешгирӣ ва мубориза бо ин гуна таҳдидҳо равона карда мешавад. Аммо ин намуди таҳдид танҳо натиҷаи низоъҳои амиқи пинҳонӣ дар ҷомеа, зиддиятҳо дар заминаи байни миллатҳо ва мазҳабҳо мебошад. Аз ин рӯ, давлатро зарур аст, ки на танҳо ҷораҳои ҷавобӣ, балки иқдомҳои пешгирикунандаи низоъро бо истифода аз усулҳои пешгӯӣ ва моделсозии равандҳои иҷтимоию сиёсӣ бо назардошти таъсири харобиовари беруна низ таҳия намояд.

Суботи сиёсиро бо мафхумҳои «устувории сиёсӣ», «муътадилшавии сиёсӣ», «вазъияти сиёсӣ» ҳаммаъно доништан мумкин нест. Мафхуми аввал хеле васеътар аст. Мафхуми дуюм як қатор чораҳои изтирозӣ барои нигоҳ доштани ҳолати мавҷударо дар назар дорад, яъне вақте элитаи ҳукмрон кӯшиш мекунад, ки қудратро бо ҳар арзиш нигоҳ дорад ва қонуниятҳои худро дар байни аксарияти аҳоли аз даст надихад. Мафхуми сеюм – «вазъияти сиёсӣ», нигоҳдории дарозмуддати бетағйири система ба ҳолати руқуд оварда мерасонад, дар ҳоле ки суботи сиёсӣ хусусияти динамикии рушди системаи сиёсиро тақозо мекунад.

Дар байни меъёрҳои гуногуни суботи сиёсӣ бояд хусусиятҳои калидӣ, аз қабили: мавҷудияти робитаи байни системаи сиёсӣ ва ҷомеаи шахрвандӣ, мавҷуд набудани фарқиятҳои калон дар сатҳи даромади аҳоли, фаъолияти назоратӣ ва чораҳои пешгирикунандаро махсус қайд намуд. Субъекти фаъолият оид ба нигоҳдории устувории системаи сиёсӣ бояд давлат бошад, зеро институтҳои ҷомеаи шахрвандӣ аз уҳдаи чунин вазифаҳо намебароянд. Гузашта аз ин, вақтҳои охир гурӯҳҳои гуногуни террористиву экстремистӣ метавонанд худро ҳамчун институтҳои ҷомеаи шахрвандӣ муаррифӣ намоянд. Онҳо дар паси ниҳодҳои зоҳиран боваринок, аз ҷумла фондҳо, созмонҳои ғайритиҷоратӣ, сохторҳои ғайриҳукуматӣ ва ғайра «пинҳон» шуда, амалан фаъолияти ифротгароиро пеш мебаранд. Меъёри асосии самараноки мубориза бар зидди омилҳои ноустуворкунандаи система бояд муносибати прагматикӣ бошад, ки имкон медиҳад таъсири беруна сари вақт рафъ карда шавад, инчунин безарар кардани зиддиятҳои дохилӣ ва ҳолатҳои бавучудоварандаи низоъ имконпазир гардад.

Гузашта аз ин, масъалаҳои баррасишударо на танҳо аз нуқтаи назари мавҷудият ва таъминоти технологияи механизмҳои нигоҳдории суботи сиёсӣ, балки аз нуқтаи назари ҳамкориҳои самарабахши онҳо бо дигар унсурҳои низоми сиёсӣ баррасӣ кардан лозим аст. Аз нуқтаи назари равиши институтсионалӣ дар баррасии ин масъала ҳолат ва самарабахшии ҳамкориҳои ҳамаи институтҳои сиёсии дар давлат мавҷудбуда низ бояд ба назар гирифта шавад. Агар мо танҳо тадбирҳои сиёсӣ, иттилоотӣ, иқтисодӣ ва таъсиррасонии давлатро баррасӣ кунем, натиҷааш таҳлили якҷониба мешавад. Аммо ба андешаи баъзе аз коршиносони сиёсӣ, ҳуди соҳаи фаъолият оид ба таъмини суботи сиёсӣ тавассути механизмҳои ҳифзи амнияти миллӣ то ҳол ниҳодишавии дурустро ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятноки фаъолияти давлат дар сатҳи мутамарказ дарёфт накардааст [10,с.113]. Дар баробари ин, сухан танҳо дар бораи мақомоти мавҷудаи ҳифзи ҳуқуқ намеравад. Ин ба доираи васеътари амалҳои дахл дорад, ки ба як ҳадаф - нигоҳ доштани суботи сиёсӣ аз ҷиҳати стратегӣ ва пешгирӣ аз фурупошии системаи сиёсӣ тобеъ карда мешавад.

Дар баробари ин, сарфи назар аз таъсири омилҳои берунӣ бавучудоварандаи низоъ дар вақтҳои охир, дар таҷрибаи баъзе давлатҳои механизми ташкилию сохторие, ки суботи сиёсиро дар ҷаҳорҷӯбаи амнияти миллӣ таъмин мекунанд, ҳанӯз ба қадри кофӣ таҳия нашудаанд ва ҳамчунин ниҳоди вижае барои мубориза бо зиддият вучуд надорад [11,с.79].

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва шаффофияти марзҳо барои вуруди унсурҳои нооромкунанда дар айни замон анҷом додани ниҳодикунории таъмини суботи сиёсӣ муҳим ба назар мерасад, зеро низоми сиёсӣ пайваста ба таҳдидҳо ва ҷолишҳои берунӣ ва дохилӣ дучор мешавад. Аз ин рӯ, таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ дар мубориза бо таҳдидҳо ва таъмини амнияти миллӣ аҳаммияти хосса дорад. Илова бар ин, маҳз аз нуқтаи назари имкони ниҳодикунории ҳамкориҳои байниидоравӣ таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ ҷолиб аст. Ба инобат гирифтани таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ имкон медиҳад, ки унсурҳои алоҳидаи онҳо ба назардошти хусусиятҳои миллӣ бо шароити кишвар мутобиқ карда шавад, махсусан таҷрибаи мубориза бо таҳдиду хатарҳо. Агар оид ба таъмини устувории системаи сиёсӣ фаъолияти давлати муосирро ба назар гирем, мо метавонем як қатор вазифаҳоеро муайян кунем, ки ба ин фаъолият хосанд:

1) Амалкардҳои пешгирикунанда ва таъсир расонидан ба сарчашмаҳои пайдоиши таҳдид, муайян кардани субъектҳои он дар арсаи ҷаҳонӣ ва дар дохили кишвар.

2) Ҳал намудан ва пешгирӣ кардани шиддати минтақаҳои низоӣ чи дар дохили мамлакат ва чи дар муносибат бо давлатҳои ҳамсоя. Дар ин ҷо як нуқтаи муҳимро бояд

баён кард: на ҳама низоъҳои дар ҷомеа бавучудомада метавонанд ба ноором шудани низом оварда расонанд, инчунин на ҳама ҳолатҳои муноқишаи бавучудомада ба амнияти миллӣ таҳдид мекунанд. Вобаста ба ин, бояд тавачҷуҳ дошт, ки танҳо он ҳолатҳои низоӣ ва низоъҳои, ки метавонанд ба устувории низоми сиёсӣ бевосита таъсир расонанд, бояд ҳамчун объекти стратегияи пешгирикунандаи давлат баромад кунанд. Аз нигоҳи ҳифзи суботи сиёсӣ масъалаи назорати он низоъҳои, ки решаашон ба замонҳои дур меравад, низ муҳим ба назар мерасад. Пайгирии ин гуна низоъҳо дар марҳилаи ниҳонии онҳо имкон медиҳад, ки ҷораҳои пешгирикунанда ҷиҳати таъмини ҳалли онҳо дар доираи ҳамкории байниидоравии ниҳодҳои мавҷудаи таъмини амнияти миллӣ самараноктар татбиқ карда шаванд [11,с.86].

Аз нигоҳи назариявӣ, меъёри асосии самаранокии фаъолияти давлатро дар нигоҳдории суботи сиёсӣ, бояд қобилияти воқуниши фаврӣ ба ҳолатҳои муноқишаи дар ҷомеа бавучудомада, тавассути мониторинги вазъи воқеии сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, этникӣ ва миллӣ фаҳмида шавад [8,с.169]. Ин қобилият нисбат ба ҳама гуна кӯшишҳои ноором кардани низом аз берун ба давлат бартарии раднашаванда медиҳад, зеро бо доштани маълумоти объективӣ дар бораи вазъи воқеии қорҳо дар кишвари худ ҳукумат имкони қабули қарорҳои сиёсии ба воқеият мувофиқро дорад. То он даме, ки элитаи ҳукмрон ба як қатор масъалаҳои шиддатнок, пеш аз ҳама, масъалаҳои иҷтимоии ҷомеа чашм мепӯшад, хатари таҳрибкории беруна пайваста меафзояд. Агар давлат тавонад ба вазъиятҳои низоӣ, ки дар ҷомеа ба вучуд меоянд, зуд воқуниш нишон диҳад, пас эҳтимолияти рӯйдодҳои сиёсӣ аз рӯйи сценарияи манфӣ ба таври назаррас коҳиш меёбад.

Вале муайян кардан лозим аст, ки кадом сарчашмаҳои низоангез дар ҳақиқат мавҷуданд ва кадоме аз онҳо натиҷаи қувваҳои вайронкунанда мебошанд. Зиёда аз ин, ҳам омилҳои объективӣ ва ҳам субъективӣ бояд ҳамчун манбаъҳои ноустуворкунанда тасниф карда шаванд ва онҳоро на аз рӯйи дараҷаи зарфияти ихтилофҳо, балки аз рӯйи моҳияти пайдоиши онҳо фарқ кунанд. Дар акси ҳол, давлат метавонад бо мушкилоти зиёд мувоҷеҳ шуда, ба таҳдидҳои ҳаёлий ва ба таври сунъӣ эҷодшуда ҷавобҳои ассиметрӣ диҳад, аммо сарчашмаҳои ба таври объективӣ афзояндаи муноқишаҳо дар андозаи воқеӣ пайҳас накунад [6]. Барои муайян кардани тарзу шаклҳои таъсиррасонӣ ва нишон додани сарчашмаҳои таҳдид мониторинги босифати вазъи имрӯзаи иҷтимоӣ-иқтисодӣ, сиёсӣ, динию мазҳабӣ ва ғайра зарур аст.

Ҳамчун нишондодҳои чунин мониторинг метавонем модели пешниҳодкардаи Институти тадқиқоти сиёсатшиносии Ирландия, аз ҷумла профессор П.Эмерсонро истифода барем [15]. Тибқи он, замоне ки таъсири мутақобилаи тағйирёбандаҳо ҳамчун нишондоди таҳлил истифода мешаванд, масъалаҳои зеринро ба инобат гирифтани зарур аст:

1) дараҷаи ҷалби сохторҳои давлатӣ дар муқола ба ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ (дар асоси шумораи лоиҳаҳои муштарақ дар як сол). Чунин муносибат имкон медиҳад, ки самти фаъолияти сохторҳои ғайриҳукуматӣ ва ҷамъияти назорат карда шавад, инчунин дараҷаи ғайридовар ва зараровар будани онро сари вақт муайян кунанд. Ҳамзамон, ҳамкории мутақобила асосан тавассути давлати грантдиҳанда ва фармоиши давлатӣ сурат мегирад;

2) сатҳи муноқишаҳои эҳтимолии байни гурӯҳҳои гуногуни этникӣ ва динӣ бо муайян намудани сабабҳои чунин муносибатҳои оштинопазир. Дар оянда ин гуна маълумот ба давлат имкон медиҳад, ки ба минтақаҳои пайдошудаи низоъ зуд воқуниш нишон диҳад. Муноқишаи эҳтимолии муносибатҳо дар асоси тақсимномаи ҳувияти этникию мазҳабӣ ва блокҳои асосии арзишмандии гурӯҳҳои алоҳидаи аҳолии ҳангоми муошират бо гурӯҳҳои дигар ошкор карда мешавад. Дар ин марҳила таҳлили унсурҳои алоҳидаи таҳдид истифода мешавад;

3) дараҷаи ҳамоҳангии муносибатҳои давлат бо кишварҳои ҳамсоя, махсусан бо кишварҳои рақобаткунанда аз нуқтаи назари геополитикӣ. Мониторинг дар ин маврид ба таҳлили нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, аз ҷумла: ҳаҷм ва махсусан сохтори ММД-и кишвар, дараҷаи диверсификатсияи захираҳо ва содирот, тавозуни савдои хориҷӣ бо кишварҳои ҳамсоя ва мавқеи (рейтинги) кишвар дар тақсимои байналхалқии меҳнат равона карда мешавад. Устувории пули миллӣ, мавҷудияти захираҳои молиявӣ ва самти

хориҷии рушди иқтисодӣ низ ба назар гирифта мешавад. Бо ин равиш, метавон ба осонӣ муайян кард, ки масалан, Чин рақибӣ бечунучарои Иёлоти Муттаҳида дар соҳаи истеҳсолот ва инчунин дар баҳши молиявӣ мебошад. Ҳамзамон, таҳлили дараҷаи вобастагии сармоягузори давлатҳо низ ба назар гирифта мешавад ва маҳз ҳамин омил имрӯз ҳалқунанда мегардад, ки манипуляторҳо қурбонӣни «инқилобҳои ранга»-ро интиҳоб мекунанд;

4) таҳлили сценарияи эҳтимолии ихтилофҳои сиёсати хориҷӣ бо назардошти маҷмуи омилҳо: мавқеи геополитикӣ ва геостратегии кишвар, осебпазирии зарфияти сарҳадҳои он, ҳолати соҳаи мудофия ва ғайра. Ин нишондоди мониторинг имкон медиҳад, ки стратегияи пешгирикунанда нисбат ба таҳдидҳои берунии дорой хусусияти ҳарбӣ татбиқ карда шуда, инчунин дар доираи фаъолияти созмонҳои байналмилалӣ миёнаравӣ манбаъҳои эҳтимолии зиддиятҳои сиёсати хориҷӣ зуд «хомӯш» карда шаванд.

Бояд гуфт, ки бо тамоми усулҳои таҳияшуда барои назорат ва ҳифзи давлат аз таҳдидҳои беруна бархе аз пажӯҳишгарон бар ин назаранд, ки бо дарназардошти мавҷудияти иқтисодӣ баланди технологӣ дар тамаддуни ғарбӣ ва нақшаҳои таҳияи табодулотӣ сиёсӣ муқовимат бо таъсири харобиовари таҳдидҳои беруна қариб ғайриимкон аст. Аммо, дараҷаи осебпазирии кишвар ба таҳдидҳои беруна мустақиман аз сиёсати давлат дар дохили кишвар вобаста аст: аҳоли ба ҳеч гуна воридшавӣ ва паҳншавии иттилоотӣ танҳо дар сурате эътироз намекунад, ки агар таҳдидҳои дохилӣ ҳамчун сабаби чунин фаъолияти эътирозӣ вучуд надошта бошанд [4, с. 78].

Бояд таъкид кард, ки сарфи назар аз мавҷудияти механизмҳои собитшудаи муқовимат ба таҳдидҳои муосир, аз қабилӣ истифодаи нерӯҳои ҳарбӣ дар доираи амалҳои пешгирикунанда алайҳи сохторҳои террористӣ, экстремистӣ ва сепаратистӣ, ҷилавгирӣ аз фаъолияти сарпарастон барои маблағгузори чунин сохторҳо, дар ҳар сурат унсурҳои асосии нигоҳдорӣ суботи сиёсӣ, сиёсати санҷидашуда, аниқ ва пайвастаи дохилии давлат мебошад, ки на дар асоси тақлид ва чорӣ намудани унсурҳои бегона ба тамоми системаи муносибатҳои иҷтимоӣ сурат мегирад, балки дар асоси ба назар гирифтани хусусиятҳои миллӣ, иҷтимоӣ фарҳангӣ ва таҷрибаи таърихӣ идораи давлатӣ сохта шудааст.

Дар кишварҳои хориҷӣ мубориза бо таҳдидҳо як соҳаи таъмини амнияти давлат мебошад. Дар хориҷи кишвар муқовимат ба таҳдидҳои террористӣ, ки ба ноором кардани система нигаронида шудааст, дар низомӣ пешгирии терроризм ва чораҳои зиддитеррористӣ сурат мегирад. Дар айни замон, таҳиягарони стратегияҳои таҳрибӣ аксар вақт усули ба истилоҳ нуфузи нуктаҳоро истифода мекунанд, ки аз муайян кардани як қатор нуктаҳои дарднок дар вазъияти иҷтимоӣ давлати мавриди ҳадаф иборат аст. Дар асари худ муҳаққиқи бритониёӣ Д. Гарроу қайд мекунанд, ки муваффақияти нақшаҳои харобиовари сарнагун кардани режимҳои ҳукмрон бевосита ба шумора ва шиддатнокии чунин «нуктаҳо» вобаста аст [14; 16].

Маҳз ба шарофати чунин технологияҳои роҳандозии «инқилобҳои ранга», чуноне ки қоршиносони зиёд қайд мекунанд, таҳдидҳо ба суботи сиёсӣ ҳарчи бештар хусусияти фаромарзӣ пайдо мекунанд, зеро субъектҳои фаъолияти таҳрибкоронаи берунӣ ба авҷ гирифтани ташаннуҷи иҷтимоӣ мусоидат мекунанд. Онҳо, дар навбати худ, зухуроти бухрониро дар соҳаҳои молиявӣ иқтисодӣ боз ҳам тезутунд мегардонанд ё ба вучуд меоранд, инчунин боиси ба марҳилаи мусаллаҳонаи ошкоро гузаштани бисёр низоъҳои дохилӣ мегарданд.

АДАБИЁТ

1. Баров С.А. Политическая стабильность: методология сравнительных исследований, анализ региональных проблемных зон / С.А. Баров. - М.: РУДН, 2012. – 295 с.
2. Граничев В.М. Факторы обеспечения политической стабильности в российском обществе / В.М. Граничев. – М.: ИНИОН РАН, 2013. – 387 с.
3. Зубкова А.И. Политическая стабильность: новые вызовы, методологические аспекты анализа и прогнозирования, региональные исследования / А.И. Зубкова. - М.: РУДН, 2012. – 430 с.
4. Карпович О.Г. Цветные революции. Теория и практика современных политических режимов / О.Г. Карпович. - М.: ЮНИТИ; Закон и право, 2014. – 258 с.
5. Кортунов С.В. Становление политики безопасности / С.В. Кортунов. - М.: Наука, 2003.
6. Краснов Б.И. Политическая стабилизация и политическая стабильность: методология исследования / Б.И. Краснов. - М.: ИНИОН РАН, 2013. – 488 с.

7. Лопатин Ю.Н. Национальная безопасность: методологические пролегомены современного дискурса // Территория новых возможностей / Ю.Н.Лопатин, А.А. Тушков //Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса. – 2009. – № 4. –С.25.
8. Постникова Л. Политическая стабильность: взгляд на современность / Л.Постникова. - М., 1996. – 280 с.
9. Разделенная демократия: пер. с англ. Под общ. ред. Дж. Тарбера. -М., 1994. – 360 с.
10. Семченков А.С. Управление межгосударственными конфликтами в системе обеспечения национальной безопасности России. Монография / А.С. Семченков. - М.: Социально-политическая мысль, 2006. – 320 с.
11. Семченков А.С. Противодействие угрозам политической дестабилизации как направление обеспечения национальной безопасности России. Монография / А.С. Семченков. - М.: МАКС Пресс, 2011.
12. Хейвуд Э. Политическая стабильность и политическая устойчивость в демократических системах / Э.Хейвуд. - М.: ИНИОН РАН, 2012. – 502 с.
13. Постникова Л.С. Политическая стабильность как фактор развития политической системы / Л.С. Постникова. - М.: ИНИОН РАН, 2013. – 675 с.
14. Armstrong G. National security in the globalization set. Dublin: UNITY2, 2014. – 680 p.
15. Emerson P. Strategic analysis of conflict level dimension. Irish Political Study Institute. Dublin, 2014. – 588 p.
16. Garrow D. Strategy of political stabilization in the global world. L.: DRW Press, 2014. – 486 p.

СУБОТИ СИЁСӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ МИЛЛӢ

Суботи сиёсӣ, ки хусусияти сифатии системаи сиёсӣ мебошад, чунин дараҷаи идорашавандаи онро ифода мекунад, ки дар он вай қобилияти зуд ва муассир посух гардонидан ба таҳдидҳои дохилӣ ва беруниро бидуни тағйир додани сохторӣ ва ташкилиро дорад. Таъмини суботи сиёсӣ дар заминаи вазифаҳои таъмини амнияти миллӣ дар шароити муосир нигоҳ доштани қобилияти ҷомеа ва давлатро барои безаргардонии самараноки маҷмуи таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ бо нигоҳ доштани иқтидор, хусусият ва динамикаи рушд пешбинӣ мекунад. Таҳлили таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ оид ба хифзи суботи сиёсӣ ҳамчун ҷузъи амнияти миллӣ нишон медиҳад, ки ҳама гуна системаи сиёсӣ бо сатҳи муайяни устуворӣ ва ноустуворӣ аз ҳам фарқ мекунад. Новобаста аз ин, онҳо ба таъсири омилҳои нооромкунандаи муҳити беруна муқовимати шадид нишон медиҳанд, зеро раванди қабули қарорҳои сиёсӣ дар ин низомҳо бо самаранокии баланд ҳос буда, ҳамоҳангсозии дарозмуддат бо институтҳои ҷомеаи шахрвандиро дар назар надорад ва ба ин васила имкони воқуниши саривақтӣ ба таҳдидҳои навро дорад. Самти афзалиятноки нигоҳ доштани суботи сиёсӣ дар ҷомеаи муосир дар баробари такмили механизмҳои ҳарбӣ-қудратӣ ва усулҳои мубориза бо омилҳои берунӣ, ки низомии сиёсӣ дохилиро ноором мекунад (аз ҷумла терроризми байналмилалӣ, радикализми динӣ ва ғ.), пешгири ва безаргардонии таҳдидҳои дохилӣ (аз ҷумла, ифротгарии сиёсӣ, сепаратизми этники ва ғ.) тавассути сиёсати мақсадноки давлатӣ барои беҳбуди вазъи иҷтимоӣ иқтисодии аксарияти мутлақи аҳолии кишвар мебошад.

Калидвожаҳо: суботи сиёсӣ, амнияти миллӣ, таҳдидҳои беруна, таҳдидҳои дохилӣ, устувории системаи сиёсӣ, сиёсати давлатӣ, таъмини суботи сиёсӣ.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СТАБИЛЬНОСТЬ КАК ФАКТОР ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Политическая стабильность, являющаяся качественной характеристикой политической системы, представляет собой ее управляемую степень, при которой она обладает способностью быстро и эффективно реагировать на внутренние и внешние угрозы без структурных и организационных изменений. Обеспечение политической стабильности в контексте задач обеспечения национальной безопасности в современных условиях предусматривает сохранение способности общества и государства эффективно нейтрализовать комплекс внутренних и внешних угроз при сохранении потенциала, особенностей и динамики развития. Анализ опыта зарубежных государств по защите политической стабильности как части национальной безопасности показывает, что все политические системы отличаются определенным уровнем устойчивости и нестабильности. Независимо от этого, они проявляют сильную устойчивость к влиянию дестабилизирующих факторов внешней среды, поскольку процесс принятия политических решений в этих системах характеризуется высокой эффективностью, не предполагает длительной координации с институтами гражданского общества и, следовательно, имеет возможность вовремя реагировать на новые угрозы. Приоритетное направление поддержания политической стабильности в современном обществе наряду с совершенствованием военно-силовых механизмов и методов борьбы с внешними факторами, дестабилизирующими внутривнутриполитическую систему (в том числе международный терроризм, религиозный радикализм и т.д.), предотвращение и нейтрализация внутренних угроз (в том числе политический экстремизм, этнический сепаратизм и др.) посредством целенаправленной государственной политики по улучшению социально-экономического положения подавляющего большинства населения страны.

Ключевые слова: политическая стабильность, национальная безопасность, внешние угрозы, внутренние угрозы, стабильность политической системы, государственная политика, обеспечение политической стабильности.

POLITICAL STABILITY AS A FACTOR OF ENSURING NATIONAL SECURITY

Political stability, which is a qualitative characteristic of a political system, represents its manageable degree at which it has the ability to quickly and effectively respond to internal and external threats without structural and organizational changes. Ensuring political stability in the context of national security tasks in modern conditions involves preserving the ability of society and the state to effectively neutralize a complex of internal and external threats while

maintaining the potential, characteristics and dynamics of development. An analysis of the experience of foreign countries in protecting political stability as part of national security shows that all political systems are distinguished by a certain level of stability and instability. Regardless of this, they show strong resistance to the influence of destabilizing factors of the external environment, since the process of political decision-making in these systems is characterized by high efficiency, does not require long-term coordination with civil society institutions and, therefore, has the ability to respond to new threats in a timely manner. The priority direction of maintaining political stability in modern society along with improving military power mechanisms and methods of combating external factors that destabilize the internal political system (including international terrorism, religious radicalism, etc.), preventing and neutralizing internal threats (including political extremism, ethnic separatism, etc.) through targeted government policy to improve the socio-economic situation of the vast majority of the country's population.

Keywords: political stability, national security, external threats, internal threats, stability of the political system, public policy, ensuring political stability.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҳасанов Бахтиёр* – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А.Рӯдакӣ, унвонҷӯйи кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 735360, ш.Кӯлоб, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, кӯчаи С.Сафаров, 16. Телефон: (+992) 98 5915551

Сведения об авторе: *Хасанов Бахтиёр* – Кулябский государственный университет имени А.Рудакӣ, соискатель кафедры политологии. **Адрес:** 735360, г.Куляб, Республика Таджикистан, Хатлонская область, улица С.Сафарова, 16. Телефон: +992 98 5915551

Information about the author: *Hasanov Bakhtiyor* – Kulyab State University named after A. Rudaki, applicant for the Department of Political Science. **Address:** 735360, Kulyab city, Republic of Tajikistan, Khatlon region, S. Safarov street, 16. Тел.: +992 98 5915551

Акмалова М.А., Миралиева М.О.

Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

Дар шароити муосир яке аз масъалаҳои муҳими рушди давлат ва ҷомеа таъмини амният ба ҳисоб меравад. Амният устуворӣ ва ҳаёту фаъолият ва рушди ҳар як давлати алоҳидаро таъмин менамояд. Мафҳуми “амният” дар доираи васеи фаъолияти давлат, минтақавӣ алоҳида ва ҷаҳон истифода бурда шуда, моҳияти он дар дахлнопазирии кафолати озодӣ, фаъолиятнамоӣ ва инкишоф зоҳир мегардад.

Одатан, амнияти давлат дар маънои ҳимояи он ва сатҳи мудофияи он аз таҳдидҳои муҳталиф тариқи таснифоти “амнияти миллӣ” ифода карда мешавад. Таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки аввалин маротиба мафҳуми “амнияти миллӣ” (national security) соли 1904 дар паёми Т. Рузвелт -Президенти ИМА ба Конгресс ёдрас шудааст, гарчанде мафҳуми мазкур дар фаҳми муосири он танҳо соли 1934 дар паёми президенти дигари ИМА Ф.Д. Рузвелт оид ба масъалаҳои таъмини амният дар соҳаи сиёсӣ, ҳарбӣ ва иқтисодӣ мавриди истифода қарор дода шудааст [2,с.63].

Дар таҳқиқоти илмӣ солҳои 90-ум дар фазои пасошуравӣ муаллифон масъалаҳои амнияти миллиро дар радифи ҷустуҷӯ ва амалиномаҳои самтҳои имконпазирӣ ҳалли масъалаҳои нисбатан шиддатнокӣ бартараф намудани таҳдидҳо барои шахсият, ҷомеа, иқтисодиёт, давлат зери таъсири бӯҳронҳои дохилӣ, бартараф намудани муҳолифатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ тариқи дигаргуниҳои таҳаввулотӣ таҳлил менамуданд. Зикр намудан бамаврид аст, ки дар ин марҳила масъалаҳои амнияти миллӣ дар шароити интиҳоби тарҳи низомӣ иқтисодӣ ва сохтори сиёсии кишварҳои тозаистиклоли фазои пасошуравӣ бо назардошти вазъияти воқеии байналхалқӣ қоркард карда мешуд. Таъмини амнияти миллӣ, пеш аз ҳама, бо бартараф намудани бӯҳрони иқтисодӣ, бартараф намудани оқибатҳои он алоқаманд карда мешуд. Дар ин марҳила аксарияти муаллифони самти таъмини амнияти миллӣ ин чанбаро ба инобат мегирифтанд. Масалан, Л.И. Абалкин зарурати ба таври фаврӣ бартараф намудани равандҳои манфии бӯҳрони иқтисодӣ, шикасти неруи илмӣ-техникиро қайд намуда буд, ки метавонистанд бебозгашт бошанд ва ба амнияти миллӣ халали ҷиддӣ ворид намоянд [1,с.8].

Маҳз ҳолатҳои зикргардида, ки ба хусусияти марҳилаи таърихии ин давра алоқаманд буданд, мавқеи афзалиятнокӣ амнияти иқтисодиро дар таъмини ҳифзи амнияти миллӣ то ба имрӯз нигоҳ медоранд. Натиҷаи таҳқиқоти қоршиносон ва олимон дар ин марҳила ба муқаррароти асосии стратегияҳои давлатии таъмини амнияти иқтисодӣ ворид карда шуданд, ки дарки амнияти миллӣ ва иқтисодиро ҳамчун қобилияти иқтисодиёт, давлат ва ҷомеа дар муқобилият ба таҳдидҳо, таъмини устувории иҷтимоӣ-иқтисодӣ, шароити сазовори ҳаёт ва рушди шахсият таҷассум менамуданд.

Дар шароити мураккабгардии объективӣ ва рушди падидаву равандҳои геополитикӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, илмӣ-техникӣ, иттилоотонии ҷомеа, ҷаҳонишавии алоқаҳои хоҷагидорӣ ҷаҳонӣ ва муносибатҳои молиявӣ мафҳуми “амният” ва “амнияти миллӣ” таснифоти муҳим ва махсусро касб менамоянд. Раванду ҳодисаҳои зикргардида боиси пайдоиши хавфу хатарҳои нав ва тағйирпазириву тақмили хавфу хатарҳои мавҷуда, ки ба ҳаёт ва фаъолияти ҷомеа ва давлат таҳдид менамоянд, гардидаанд. Ҳамин тариқ, дар шароити имрӯза, ҳар як давлати алоҳида манфиатҳои миллӣ ва яғонагии ҳудуди худро дар шароити рушди равандҳои ҷаҳонишавӣ, мавҷудият ва фаъолияти сохторҳои муҳталифи фаромиллӣ, ки принсипи суверенитети миллиро рад намекунанд, амалӣ менамояд. Дар алоқамандӣ бо ин масъалаҳои муосири ҳимояи давлат, таъмини амнияти рушди устувори тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ дар шароити сатҳи баланди ноустуворӣ ва калавиши муҳити беруна тақмили роҳу воситаҳои ҳалли масъала, таҳқиқи маҷмуавии тағйироти сифатии мундариҷаи мафҳуми “амният” ва “амнияти миллӣ”-ро талаб менамояд.

Амнияти миллӣ, пеш аз ҳама, ҳамчун муҳолифат ба таҳдидҳо, қобилияти давлат дар самти бартараф намудани онҳо, таъмини ҳимоя аз онҳо тасниф карда мешавад, ки чунин муносибати муайяннамоии моҳияти амнияти миллӣ дар як қатор меъёрҳои ҳуқуқии

давлатҳои алоҳида таҷассум гардидааст. Ҳамин тариқ, амнияти миллӣ ҳамчун вазъияти муҳофизатии манфиатҳои миллӣ аз таҳдидҳои беруна ва дохила фаҳмида мешавад, ки рушди прогрессивии шахсият, ҷомеа ва давлатро таъмин менамояд.

Таснифоти мазкури амнияти миллӣ, аз бисёр ҷанба, дар мафҳуми ибтидоии “амният” асос ёфтааст, ки ба таври умумӣ маънои мавҷуд набудани хатарро дошта дар забони тоҷикӣ ҳамчун “осоиштагӣ, оромӣ, тинҷӣ, беҳавфӣ, беҳатарӣ; сулҳу амният” [14,с.59] тасниф карда мешавад.

Дар шароити имрӯза дар қонунгузори давлатҳои алоҳида таснифоти мафҳуми “амнияти миллӣ”, принсипҳои асосӣ ва мундариҷаи фаъолият дар самти амнияти давлат, амнияти ҷамъиятӣ, экологӣ ба таври мушаххас пешниҳод карда шудаанд. Масалан, дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи амният” мафҳуми “амнияти миллӣ” ҳамчун ҳолати муҳофизатии манфиатҳои ҳаётан муҳимми кишвар аз таҳдидҳои воқеӣ ва эҳтимолии дохиливу берунӣ тасниф карда шудааст [3].

Ҳамин тариқ, амнияти миллӣ дар қонунгузориҳои кишварҳои гуногун бо муайян намудани ҳолати муҳофизатӣ аз таҳдидҳои беруна ва дохила, ки ба шахсияти алоҳида, ҷомеа ва давлат тааллуқ дорад, алоқаманд карда мешавад. Таснифоти ҳуқуқи мафҳум нақш ва аҳаммияти амнияти миллиро ошкор менамояд, ки дар таъмини суверенитет, ягонагии ҳудудӣ ва рушди устувори кишвар, инчунин ҳуқуқҳои конституционӣ, озодиҳо, сатҳ ва сифати сазовори ҳаёти аҳоли, ҳифз ва амнияти давлат зоҳир мегардад.

Бояд зикр кард, ки мавҷудияти таснифоти амнияти миллӣ, ки дар меъёрҳои ҳуқуқӣ пешниҳод карда шудааст, масъалаи усулҳои мухталифи муайяннамои онро дар қорҳои таҳқиқотӣ бартараф наменамояд. Аз ин хотир, зарурати такмили мафҳумӣ дар раванди таҳқиқоти назариявии моҳият ва мазмуну мундариҷаи “амнияти миллӣ” пайдо мегардад.

Усулҳои мухталифи муайяннамоии мафҳум ва моҳияти амнияти миллӣ, пеш аз ҳама, аз гуногунҷанбагии ин падида бармеояд. Аз ин хотир, дар шароити имрӯза мафҳуми “амнияти миллӣ” аз мавқеъ ва муносибатҳои мухталиф мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Зикр намудан зарур аст, ки ташаккули асосҳои назариявии таҳқиқи амнияти миллӣ дар шароити имрӯза ба итмом нарасидааст ва баҳсу мунозираҳои доманадорро ба миён овардааст.

Дар асоси таҳлили сарчашмаҳои илмии масъалаи амнияти миллӣ метавон усулҳои илмии таснифоти амнияти миллиро ба низоми муайян даровард. Дар банизомадорӣ муқаррароти ибтидоии назарияҳо, методҳои илмӣ ва аломатҳои истифодаи онҳо аз тарафи муаллифони гуногун ҳамчун асос мавриди истифода қарор дода шудаанд.

Ҳамин тариқ, яке аз таснифотҳои муҳимми амнияти миллӣ–муносибати самтгирӣ ба объект мебошад, ки дар доираи он вазъияти муҳофизатии объектҳо – ҷомеа, давлат ва шахсият аз таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ баррасӣ карда мешаванд. Дар чунин ҳолат суҳан оид ба ҳифзи ҷисмонии ҳар як объекти номбаршуда меравад. Дар доираи муносибати самтгирии мавзӯи амнияти миллӣ зарурати ҳимояи манфиати тамоми ҷонибҳо, ки ба таъмини амният алоқаманд мебошад, ба ҳисоб меравад. Дар чунин ҳолат мавзӯи асосии амнияти миллӣ манфиатҳои шахс, ҷомеа ва давлат, ки муҳофизати ин манфиатҳоро кафолат медиҳад, шуморида мешавад [4,с.133].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар шароити имрӯза муттаҳид намудани ду муносибати зикршуда бештар паҳн гардида, аз ҷониби аксарияти муҳаққиқон ва олимони эътироф карда шудааст. Дар асоси чунин пайвастишавӣ амнияти миллӣ ҳам дар ҷанбаи объектӣ ва ҳам дар ҷанбаи мавзӯ баррасӣ карда мешавад. Дар чунин ҳолат, амнияти ҳар як объект ҳифзи манфиатҳои ҳаётан муҳимми ин объектро аз таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ пешниҳод менамояд. Ҳамин тариқ, амнияти миллӣ низоми кафолати ҳимояи манфиатҳои ҳаётан муҳимми давлат, ҷомеа ва шахсро аз таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ пешниҳод менамояд [10,с.39]. Дар доираи муносибати омехта чунин таснифоти амнияти миллӣ ба соҳаҳои мухталифи ҷомеа – соҳаи иқтисодӣ, иттилоотӣ, ҳуқуқӣ, маънавӣ ва экологӣ тааллуқ дорад. Зикр намудан бамаврид аст, ки мувофиқи шароити рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ яке аз соҳаҳои ҷамъиятӣ дар сатҳи баланд ба таҳдидҳои мухталифи дохилӣ ва берунӣ рӯ ба рӯ мешавад. Масалан, дар шароити имрӯза, дар асоси рушди илмӣ-техникӣ, рушди воситаҳои рақамии иттилоот хавфу хатар нисбат ба соҳаи иттилоотӣ афзудааст.

Дар чунин ҳолат, дар доираи муносибати омехта объекти асосии муҳофизат маҳз иттилоот мебошад.

Муносибати дигари баррасии амнияти миллӣ – муносибати низомӣ ба ҳисоб меравад, ки мувофиқи он амнияти миллӣ ҳамчун ҳолати муҳофизатии ҷомеа хусусияти зарурии низоми иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад [7,с.88]. Бояд гуфт, ки муносибати мазкур бо мавқеи муаллифоне, ки амнияти миллиро дар доираи назарияи низом ҳамчун яке аз нишондиҳандаҳои устувори амалнамоии низом баррасӣ менамоянд, алоқаманд аст. Амнияти низом вазъияти объектро дар доираи алоқаҳои он аз нуқтаи назари қобилияти он ба амалнамоӣ дар шароити мавҷудияти таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ таҷассум менамояд.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки амнияти миллӣ на танҳо хусусияти муҳимми низоми иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад, балки худ метавонад ба сифати низом баромад намояд. Бояд тазаққур дод, ки ин низом илова бар сифатҳои умумии низом дорои дигар хусусиятҳои муҳим мебошад, ки дар доираи муносибати низомӣ ошкор карда мешавад. Маҳз, аз ин хотир, дар баррасии амнияти миллӣ истифодаи муносибати низомӣ зарур мегардад. Муносибати низомӣ имконият медиҳад, ки на танҳо алоқаи унсурҳои асосии низоми мазкур баҳогузорӣ карда шаванд, балки онро метавон ба сифати унсурҳои низоми нисбатан мураккаб баррасӣ намуд.

Дар баррасии амнияти миллӣ низоми муайяни нишондиҳандаҳо ҷудо карда мешаванд, ки ҳамчун заминаи ошкор, баҳогузорӣ ва таҳлили он баромад менамоянд. Тариқи ин нишондиҳандаҳо метавон вазъияти амнияти миллиро ба таври умумӣ ва дар соҳаҳои алоҳида тасниф намуд. Масалан, амнияти давлат бо чунин нишондиҳандаҳо, ба монанди нигоҳдории муносибатҳои ҷамъиятии конституционӣ, мустақкам намудани ҳокимияти давлатӣ, рушди иқтисодӣ, қонуният, дахлнопазирии сарҳадот ва ягонагии ҳудудӣ, таъмини истиқлолияти давлатӣ, сатҳ ва шароити ҳаёти оммаи мардум ва ғайраҳо тавсиф меёбад. Зикр намудан зарур аст, ки ин нишондиҳандаҳо устувории сиёсиро ҳамчун нишондиҳандаи интегралӣ амнияти давлатӣ муайян менамоянд [11,с.84].

Бояд гуфт, ки дар муҳолифати амнияти давлатӣ мавҷудияти амнияти ҷамъиятӣ ё иҷтимоӣ пешниҳод карда мешавад. Дар чунин ҳолат метавон оид ба амнияти ҷомеаи шаҳрвандӣ сухан ронд, ки тариқи нишондиҳандаҳои зерин ифода карда мешавад: адолати иҷтимоӣ, ҳуқуқи шаҳрвандон ва ҷомеа дар муносибатҳои тарафайн бо давлат, изҳорнамоии озоди ирода, муайянии миллии ҷомеаи шаҳрвандӣ ва ғ. [11,с.89].

Ҳамин тариқ, амнияти давлат ва амнияти ҷомеаи шаҳрвандӣ якдигарро пурра намуда, вазъияти умумии амнияти миллӣ, амнияти шахсият, ҷомеа ва давлатро таҷассум менамоянд. Амнияти давлатӣ ҳамчун восита баромад менамояд, амнияти ҷомеа мақсади муайяннамоӣ ва ҷимояи манфиатҳои ҳаётан муҳимми шаҳрвандон ба ҳисоб меравад. Маҳз дар доираи чунин низом мутобиқати мақсадҳо ва воситаҳои бадастории онҳо амнияти миллӣ воқеан амнияти шахсият, ҷомеа ва давлат ба ҳисоб меравад.

Яке аз муносибатҳои муҳимми баррасии амнияти миллӣ – муносибати сиёсӣ ба ҳисоб меравад. Дар доираи ин муносибат амнияти миллӣ ҳамчун сиёсати амнияти миллӣ тасниф карда мешавад. Амнияти миллӣ ин сиёсати давлат аст, ки ба таъмини истиқлолият ва ягонагии ҳудудӣ, инчунин ҷимоя аз таҳдидҳои беруна ва дохилӣ равона карда шудааст [5,с.118]. Лекин, аз ин нуқтаи назар амнияти миллӣ бо мафҳуми “ҷимояи давлат” алоқаманд буда, ба сиёсати ҳарбӣ дохил мешавад. Аз ин хотир, зикр намудан зарур аст, ки амнияти миллӣ ҳамчун мафҳуми сиёсати давлатӣ аз консепсия, низом ва воситаҳои мухталиф иборат аст, ки аз тарафи ҷомеа, элитаи ҳукмрон ва давлат барои ҷимояи ягонагӣ, хувият ва истиқлолияти давлатӣ ва тарзи ҳаёти мавҷуда, инчунин таъмини шароити мавҷудияти муқаррарии онҳо, такмил ва рушд тариқи нигоҳдории манфиатҳои миллӣ ҳам дар дохили кишвар ва ҳам дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ истифода мешаванд [13,с.59].

Ҳамин тариқ, дар доираи муносибати мазкур ба сифати заминаи асосии ташаккули мақсадҳои стратегӣ сиёсати хориҷии давлат, таҳия ва амалинамоии лоиҳаҳои амалии фаъолияти хориҷӣ, ки ба ҳалли вазифаҳои стратегӣ байналхалқӣ равона карда шудаанд, бояд консепсияи амнияти миллӣ баромад намояд [10,с.39].

Бояд тазаккур дод, ки муқаррароти мазкур бояд аз ҳисоби вазифаҳои сиёсии дохилӣ низ пурра карда шавад, ки ҳалли онҳо низ дар концепсияи амнияти миллӣ асос ёфтааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки чунин вориднамоӣ ва пурранамой муҳим аст, зеро маҳз муқаррароти концептуалии амнияти миллӣ бояд стратегияро дар соҳаи сиёсати хориҷӣ, идоракунии давлатӣ, сиёсати демографӣ, иттилоотӣ-фарҳангӣ, идеологӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҳарбӣ-сиёсӣ муайян намоянд [2,с.112].

Ғуногунҷанбагии амнияти миллиро ба инобат гирифта, як қатор мутахассисон муқаррароти алоҳидаи назариявиро дар раванди таҳқиқи мазмуну мундариҷа, хусусиятҳо, принципҳо, сиёсат ва стратегияи амнияти миллӣ муттаҳид намудаанд, ки боиси ташаккули муносибати ҳамгиро гардидааст. Дар чунин ҳолат, амнияти миллӣ ҳамчун амнияти чома баррасӣ гардида, нишондиҳандаҳои фарқкунандаи он хусусияти умумиҷамъиятӣ ва умумитаърихӣ шуморида мешаванд. Зеро маҳз ин хусусиятҳо, пеш аз ҳама, мазмуну мундариҷаи мафҳуми “амният”-ро дар ҳар як марҳилаи таърихӣ дар ҳар як давлати алоҳида муайян менамоянд.

Дар доираи муносибати мазкур таснифоти мухталифи мазмуну мундариҷаи “амнияти чома” пешниҳод карда мешавад, ки ба сатҳҳои мухталифи мушаххасоти назариявии ин мафҳум асос ёфтаанд:

- амният мувофиқати низоми қонунҳои объективии амалномаи чома аст;
- амният устуворӣ ва тавозуни низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ аст, ки ягонагии низоми манфиатҳоро дар чома таъмин менамояд;
- амният устувории таҷдиди ангезаҳои рафтори мусбӣ ва ҳамкориҳои муфиди умумиятҳои мухталифи иҷтимоиро пешниҳод менамояд [15,с.25].

Ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки дар доираи муносибати ҳамгирои таснифоти мазмуну мундариҷаи амнияти миллӣ кӯшиш карда шудааст, ки дар он таснифоти умумии объект ва субъектҳои амнияти миллӣ, манфиатҳои миллӣ, механизмҳои амалиномаи он дар алоқамандӣ бо инкишофи минбаъдаи давлат ва чома муттаҳид карда шаванд.

Хулоса, таҳлили усулҳои таснифоти мафҳуми “амнияти миллӣ”, мазмуну мундариҷа, хусусиятҳо ва принципҳои асосии он имконият медиҳад чунин хулосабарорӣ намоем, ки дар доираҳои илмӣ фаҳмиши ягона ва қонеъкунандаи моҳияти амнияти миллӣ ҷой надорад. Ба ақидаи мо, чунин ҳолат аз ду омил асосӣ вобаста аст: яқум, амнияти миллӣ падидаи ғуногунҷанба буда, дар доираи илмҳои мухталиф, ки муносибатҳои ғуногуни илмиро истифода менамоянд, баррасӣ карда мешавад; дуом, дар таҳқиқи амнияти миллӣ дар як ҳолат муайян намудани тамоми ҷанбаҳои ин падида мушқил ва дар бисёр ҳолатҳо ғайриимкон аст. Таҳияи таснифоти умумӣ ва ҳамаро қонеъкунандаи амнияти миллӣ метавонад саволҳои иловагиро дар ин самт ба миён орад.

АДАБИЁТ

1. Абалкин Л.И. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение / Л.И. Абалкин // Вопросы экономики. - 1994. - № 12. - С.8-14.
2. Алексин В.И. Советско-американское военное сотрудничество: контакты и осмысление их результатов / В.И. Алексин // Военная мысль. - 1992.- №3. С.63-71.
3. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. -2011. -№ 6. -Моддаи 434.
4. Афонцев С.А. Национальная экономическая безопасность: на пути к теоретическому консенсусу / С.А. Афонцев // Мировая экономика и международные отношения. -2002. - № 10. –С. 132-139.
5. Дзлийев М.И. Основы обеспечения безопасности России / М.И. Дзлийев, А.Д. Урсул. -М.: Экономика, 2003. 248 с.
6. Корнилов М.Я. Экономическая безопасность России / М.Я. Корнилов. -М.: Издательство: РАГС, 2007. -112 с.
7. Косолапов Н.Н. Национальная безопасность в меняющемся мире / Н.Н. Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. - 1992. -№10. –С.87-95.
8. Мухин Г.В. Проблема обеспечения национальной безопасности в современных условиях / Г.В. Мухин. -М., 1994. -317 с.
9. Новоселов С.В. Понятие, сущность и особенности категории «национальная безопасность» / С.В. Новоселов //Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2014. -№1(38). -С.91-96.
10. Общая теория национальной безопасности. Под общ. ред. А.А. Прохожева. -М.: Изд-во РАГС, 2002. -344 с.
11. Общая теория права и государства. Под общ. ред. В.В. Лазарева. - 3-е изд., перераб. и доп. -М.: Юрист, 2001. - 578 с.
12. Порфирьев Б.Н. Системная концепция национальной безопасности / Б.Н. Порфирьев. -М. 1995. -544 с.
13. Проскурин С.А. Обороноспособность в системе национальной безопасности страны / С.А. Проскурин // Военная мысль. - 1992. -№1. -С.59-63.

14. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ибораат аз 2 ҷилд). - Ҷилди 1 А – Н. Зери таҳрири Сайфиддин Назарзода ва дигарон. – Душанбе, 2008. -950 с.

15. Экономическая безопасность России. Общий курс. Под ред. Сенчагова В.К. -М.: Дело, 2005. -818 с.

УСУЛҲОИ ТАСНИФОТИ АМНИЯТИ МИЛЛӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақола усулҳои таснифоти амнияти миллии дар шароити муосир мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд. Зикр мегардад, ки дар шароити мураккабгардии объективӣ ва рушди падидаву равандҳои геополитикӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ, илмӣ-техникӣ, иттилоотонии ҷомеа, ҷаҳонишавии алоқаҳои ҳаҷагидорӣ ҷаҳонӣ ва муносибатҳои молиявӣ мафҳуми “амният” ва “амнияти миллии” мубрамияти хоссаро касб менамоянд. Муаллиф зикр менамояд, ки дар шароити имрӯза мафҳуми “амнияти миллии” аз мавқеъ ва муносибатҳои мухталиф мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, ки аз гуногунҷанбагии ин падида дарак медиҳад. Дар мақола дар асоси таҳлили сарчашмаҳои илмӣ масъалаи амнияти миллии муносибатҳои илмӣ таснифоти амнияти миллии ба низоми муайян дароварда шудаанд.

Калидвожаҳо: амният, амнияти миллии, сиёсати хориҷӣ, муносибатҳои байналхалқӣ, таҳдид, ҷомеа, давлат, муносибати ҳамгиро, муносибати сиёсӣ, низоми амният.

ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматриваются методы классификации национальной безопасности в современных условиях. Отмечается, что в условиях объективной сложности и развития геополитических, социально-экономических, научно-технических, информационных явлений и процессов общества, глобализации мирохозяйственных связей и финансовых отношений, понятия «безопасность» и «национальная безопасность» имеют важную и особую классификацию. Автор отмечает, что в современных условиях понятие «национальная безопасность» обсуждается с разных позиций и взглядов, что указывает на многообразие этого явления. В статье на основе анализа научных источников проблемы национальной безопасности, научные связи, классификации национальной безопасности введены в определенную систему.

Ключевые слова: безопасность, национальная безопасность, внешняя политика, международные отношения, угроза, общество, государство, интеграционный подход, политический подход, система безопасности.

APPROACHES TO THE DEFINITION OF NATIONAL SECURITY IN MODERN CONDITIONS

The article discusses methods of classifying national security in modern conditions. It is noted that in conditions of objective complexity and development of geopolitical, socio-economic, scientific, technical, information phenomena and processes of society, globalization of world economic relations and financial relations, the concepts of “security” and “national security” have an important and special classification. The author notes that in modern conditions the concept of “national security” is discussed from different positions and views, which indicates the diversity of this phenomenon. In the article, based on an analysis of scientific sources on the problem of national security, the scientific connections of the classification of national security are introduced into a certain system.

Keywords: security, national security, foreign policy, international relations, threat, society, state, integration approach, political approach, security system.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Акмалова Мунира Абдунабиевна* - Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, доктори илмҳои сиёсатшиносӣ, профессор кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 735700, ш.Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, микрорайони 17/1

Миралиева Мухлиса Олимовна - Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 735700, ш.Хучанд, Ҷумҳурии Тоҷикистон, микрорайони 17/1. E-mail: muhlisakhon90@mail.ru. Телефон: 927-66-71-77

Сведения об авторах: *Акмалова Мунира Абдунабиевна* - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, доктор политических наук, профессор кафедры политологии. **Адрес:** 735700, г. Худжанд, Республика Таджикистан, микрайон, 17/1

Миралиева Мухлиса Олимовна - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, соискатель кафедры политологии. **Адрес:** 735700, г.Худжанд, Республика Таджикистан, микрайон, 17/1. E-mail: muhlisakhon90@mail.ru. Телефон: 927-66-71-77

Information about the authors: *Akmalova Munira Abdunabievna* - Tajik State University of Law, Business and Politics, Doctor of Political Sciences, Professor of Political Science. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, microdistrict 17/1

Miralieva Mukhlisa Olimovna - Tajik State University of Law, Business and Politics, Researcher of Political Science Chair in. **Address:** 735700, Khujand city, Republic of Tajikistan, microdistrict 17/1. E-mail: muhlisakhon90@mail.ru. Phone: 927-66-71-77

**ТАҒЙИРПАЗИРИИ СИСТЕМАИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ ДАР
ШАРОИТИ ЧАҶОНИШАВӢ***Абдусаломзода А.М.***Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав**

Равандҳои глобализатсионӣ, демократикунонӣ, модернизатсионӣ, боло рафтани нақш ва мақоми иттилоот дар муносибатҳои ҷамъиятӣ ба системаи муносибатҳои байналхалқӣ таъсири амиқ расонида истодаанд. Чунин дигаргуниҳо дар болоравии вобастагии тижоративу иқтисодии давлат ва миллатҳо, мустақкам гардидани мавқеи созмонҳои байналхалқӣ ва минтақавӣ, ташаккул ва инкишофи ҷомеаи шахрвандии глобалӣ таҷассум ёфтаанд.

Таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки дар шароити кунунии системаи муносибатҳои байналхалқӣ асосан ду самти ба ҳам муҳолиф мушоҳида карда мешавад. Аз як тараф, таносуби давлатҳои эътирофшуда ва эътирофнашуда тағйир ёфта истодааст, аз тарафи дигар бошад, дар асоси равандҳои глобализатсионӣ ва боло рафтани нақш ва мақоми созмону ташкилотҳои байналхалқиву минтақавӣ давлат ҳамчун иштирокчии асосии муносибатҳои байналхалқӣ мавқеи роҳбарикунандаи худро аз даст дода истодааст.

Дар шароити имрӯза системаи мураккаби ҷаҳонӣ ташаккул ёфта истодааст, ки моҳиятан метавон онро бисёрқутба ва бисёрсатҳа номид. Яке аз хусусиятҳои муайянкунандаи системаи нави муносибатҳои байналхалқӣ тағйирпазирӣ он ба ҳисоб меравад. Дар асоси чунин тағйирот рафтори иштирокчиёни асосии системаи муносибатҳои байналхалқӣ, истифодаи восита ва методҳои бадастории мақсадҳо низ то андозае дигаргун гардидаанд.

Зери таъсири дигаргуниҳои навин тартиботи ҷаҳони дуқутба аз байн рафт ва дар харитаи сиёсии ҷаҳон давлатҳои нави тозаистиклол пайдо гардиданд. Ин кишварҳо, ки асосан ҷумҳуриҳои собиқи шуравӣ ба ҳисоб мерафтанд, назди худ мақсад гузоштанд, ки мувофиқи меъёрҳои байналхалқӣ самти фаъолияти хориҷии худро муайян намуда, ба фазои нави муносибатҳои байналхалқӣ ворид гарданд.

Аз ин хотир, таҳлил намудани муносибатҳои назариявии ҳукмфармо нисбати фаъолияти хориҷии давлат, ки рафтори давлатро дар арсаи байналхалқӣ муайян менамояд, мубрамияти хоссаро касб намудааст. Дар доираи илмҳои сиёсӣ мактабҳо ва ҷараёнҳои муайяне ташаккул ёфтаанд, ки дар маркази диққати онҳо проблемаи системаи муносибатҳои байналхалқӣ, тағйирпазирӣ он, ворид гардидани субъектҳои нав ба ин система, истифодаи методҳо ва воситаҳои асосӣ дар татбиқи мақсадҳо аз тарафи давлатҳои алоҳида қарор дода шудааст.

Яке аз ҷараёнҳои асосӣ ва муҳим реализм ба ҳисоб меравад, ки дар маркази сохтори муносибатҳои байналхалқӣ давлатҳои миллиро мегузорад. Дар доираи системаи муносибатҳои байналхалқӣ давлатҳои миллӣ манфиатҳои худро бо истифода аз қувва ва неру муҳофизат менамоянд. Сиёсати байналхалқӣ мубориза байни давлатҳо барои ҳокимият аст, ки дар навбати аввал манфиатҳои миллӣ ба таъмин намудани амният ва нигоҳ доштани истиклолият асос меёбад. Аз ин хотир, реалистон қайд менамоянд, ки хусусияти таъсири мутақобилаи давлатҳо дар асоси миқдори захираҳои мавҷуда, ки сатҳи қудрату тавоноии давлатро таҷассум менамояд, муайян карда мешавад.

Метавон гуфт, ки реалистон, дар ҳимояи манфиатҳои давлатӣ ва нигоҳ доштани мавқеи давлат дар системаи муносибатҳои байналхалқӣ тарафдори истифодаи қудрат ва неру мебошанд. Дар чунин ҳолат масъалаи этикаи рафтор пайдо мешавад. Нисбати ин масъала реалистон қайд менамоянд, ки этика бояд бо мафҳумҳои сиёсӣ тасниф карда шавад, зеро ҷустуҷӯи меъёрҳои этикӣ берун аз сиёсат ба шикаст дучор мегардад [7, с.64].

Реалистон қайд менамоянд, ки давлат барои ҳимояи худ метавонад танҳо ба қувваи худ умед бандад ва маҳз аз ҳамин хотир кӯшиши зиёд намудани неру инкишофи гуногунсамтаи иқтисодӣ ва саноати ҳарбӣ, таъмини назорат аз болои захираҳои стратегиро бештар месозад.

Ба хусусиятҳои муҳимми ҷаҳонбинии реалистӣ ҳамон боварие дохил мешавад, ки тибқи он сиёсати байналхалқӣ дар асоси қонуниятҳои объективӣ идора карда мешавад ва характери дарозмуҳлатро доро мебошад. Ба хотире ки шиддатнокии системаи байналхалқӣ дар табиати он ҷой дорад, он танҳо қисман бо ҳуқуқи байналхалқӣ, институтҳо ва меъёрҳои маънавӣ идора карда мешавад. Р. Арон қайд менамояд, ки сиёсати байналхалқӣ ин намоиши иқтидор ва қудрат мебошад [1,с.781]. Мувофиқи мавқеи реалистон, қайд намудан зарур аст, ки ҳеҷ як системаи байналхалқӣ ягон вақт таъмингари баробарҳуқуқӣ набуд ва дар ягон ҳолат чунин хусусиятро касб карда наметавонад.

Шарту шароити мавҷудияти осоиштаи давлат нигоҳ доштани тавозуни қувваҳо ба ҳисоб меравад, ки риоя накардани он метавонад ба мочаро оварда расонад. Аз ин хотир, давлатҳо кӯшиш менамоянд, ки ба ҷойгиршавии қувваҳо мувофиқ гарданд, зеро маҳз бо ин восита имконияти инкишофи эволюсионӣ пайдо мешавад.

Ҳамин тариқ, метавон чунин ҳулосабарорӣ намуд, ки намояндагони ҷараёни реалистӣ дар системаи муносибатҳои байналхалқӣ мавқеи иқтидор ва қувваи давлатро аввалиндараҷа дониста, онро ҳамчун воситаи асосии ҷимояи манфиатҳои давлатӣ ва миллий баррасӣ менамоянд. Лекин дар чунин дарки системаи муносибатҳои байналхалқӣ дар шароити муосир эҳтимолияти ба миён омадани мочароҳо зиёд мегардад. Зеро дар шароити имрӯза, дар асоси инкишофи илму техника ва иқтисодиёти кишварҳои алоҳида, онҳо иқтидори ҳарбии худро беҳтар мегардонанд.

Қайд намудан зарур аст, ки неореалистон анъанаҳои дарки қудрати давлатро васеъ намуда, пешниҳод мекунанд, ки қудрати давлатро на танҳо аз нуқтаи назари қувваи ҳарбӣ, балки дар асоси якҷоянамоии имкониятҳои давлат дар соҳаҳои мухталифи ҷамъиятӣ тасниф намудан зарур аст. Мавҷудияти миқдори зиёди кишварҳо, ки дар ҳолати ҷой надоштани системаи умумии қонунҳо амал мекунанд, кӯшиш менамоянд манфиатҳои худро амалӣ созанд. Дар ин робита К.Н. Уолтс ибраз медорад, ки «агар давлат дурнамоӣ ба даст овардани муваффақиятро баҳогузорӣ намуда, ошкор созад, ки мақсадҳои дилхоҳ нисбат ба ҳаёти осоишта диққатҷалбкунанда аст, пас қувваро мавриди истифода қарор медиҳад» [14,с.93].

К.Н. Уолтс қайд менамояд, ки дар вазъияти бухронӣ кӯшиши таъмини дастгирии сиёсати хоричӣ дар бисёр ҳолат бомуваффақият аст, зеро шахрвандон боварӣ доранд, ки амнияти онҳо, пеш аз ҳама, аз бехатарии давлат вобаста аст. Аз ин хотир, метавон чунин ҳулосабарорӣ намуд, ки муҳолифату зиддиятҳои байналхалқӣ пайдо мешаванд, то андозае ягонагии миллиро мустаҳкам ва устувор менамоянд. Дар натиҷа, К.Н. Уолтс ба чунин ҳулосае меояд, ки дар чунин ҳолат ба миён омадани нафрату душманӣ байни миллату халқиятҳои кишварҳои мухталиф муҳим нест, балки сафарбар намудани захираҳо, манфиатҳо ва ҳиссиёти шахрвандон барои амалӣ намудани сиёсати хоричӣ муҳимият пайдо менамояд [14,с.93-94].

Ҳамин тариқ, неореалистон василаи асосии тартиботро дар сохтори системаи байналхалқӣ баррасӣ менамоянд ва бо диди онҳо тамоми талаботи ин сохтор тавассути фаъолияти давлат амалӣ карда мешаванд. Давлат дар системаи муносибатҳои байналхалқӣ вазифаҳои муҳимми сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодиро иҷро менамояд. Ҳеҷ як созмон ё ташкилот наметавонад, ки дар ин самт бо давлат рақобат намояд.

Ҷараёни дигар идеализм ба ҳисоб меравад, ки мувофиқи мавқеи умумии онҳо, давлат на танҳо иштирокчии ягона, балки иштирокчии асосии системаи муносибатҳои байналхалқӣ ба ҳисоб намеравад, зеро нақш ва мавқеи асосӣ дар системаи муносибатҳои байналхалқӣ ба созмону ташкилотҳои байналхалқӣ ва минтақавӣ тааллуқ дорад. Идеалистон диққати асосиро ба мавҷудияти арзишҳои универсалӣ ва умумииinsonӣ, манфиатҳо, ҳуқуқҳои ҷудонопазири инсонӣ ва ба зарурати бунёд намудани системаи фарогири амнияти дастаҷамъӣ бо мақсади нигоҳ доштан ва ҷимоя намудани ин ҳуқуқҳо равона менамоянд.

Намояндагони идеализм таъкид менамоянд, ки дар системаи муносибатҳои байналхалқӣ мавқеи асосиро гуфтушунидҳо ва ҳамкориҳо ишғол менамоянд. Тарафдорони идеализм ба бунёди ҳуқуқи адолатнокии байналхалқӣ, имконияти ба итмом расонидани ҷангҳо ва мочароҳои яроқнок байни давлатҳо тариқи танзими ҳуқуқӣ ва демократикунонии муносибатҳои байналхалқӣ боварӣ доранд.

Яке аз тезисҳои асосии идеализм – бунёди системаи амнияти дастаҷамъӣ дар асоси беяроқшавии ихтиёрӣ ва рад намудани тарафҳои ҷанг ҳамчун василаи сиёсати байналхалқӣ ба ҳисоб меравад. Ҳамкорҳои иқтисодӣ ва болоравии вобастагии тарафҳои давлатҳо ба ин мусоидат менамоянд. Дар амалияи сиёсӣ тезиси асосии идеализм дар бунёди Лигаи миллатҳо амалӣ гардидааст ва фурӯпошии он ба ташаккули Созмони Милали Муттаҳид, ки барои нигоҳ доштани сулҳи умумӣ ва бартараф кардани ҷангҳо хизмат менамояд, монеа эҷод накард.

Неомарксистон низ дар самти системаи муносибатҳои байналхалқӣ нуқтаи назари ҷолиби диққатро пешниҳод намудаанд. Намояндагони машҳури ин ҷараён Й.Галтунг, И. Валлерстайн, Р. Кокс ба ҳисоб мераванд. Неомарксизм ҷаҳонро дар шакли системаи глобалии иқтисодӣ, маҷмуи давлатҳо, ҷомеаҳо ва идеологияҳои мухталиф тасаввур менамоянд. Намояндагони ин ҷараён таъкид мекунанд, ки дар шароити имрӯза давлат ба акторе мубаддал гардааст, ки кӯшиш менамояд дар иқтисодиёти миллӣ талаботи иқтисодиёти ҷаҳонро ҷорӣ намояд, зеро дар шароити ташаккулёбии рақобат барои бозори ҷаҳонӣ заруранд.

Метавон чунин хулосабарорӣ намуд, ки неомарксизм асосан тарафдори модернизатсияи иқтисодӣ ва дигар соҳаҳои инкишофи ҷамъиятӣ аст. Бо тағйир ёфтани иқтисодиёт имконият пайдо мешавад, ки системаи иқтисодиёти миллӣ ба системаҳои иқтисодиёти кишварҳои дигар наздик гардида, байни онҳо рақобат пайдо шавад.

Намояндагони мактаби илмии транснатионализм қайд менамоянд, ки ба рафтори дипломатҳо ва ҳарбиён, пеш аз ҳама, омилҳои ҷуғрофӣ, сиёсати дохилии давлат ва инчунин пешрафти илмӣ-техникӣ таъсир мерасонанд. Дар чунин ҳолат созмонҳои фаромиллӣ барои қонунӣ гардонидани фаъолияти худ асосирҳо, рамзҳо ва меъёрҳо бунёд намуда, метавонанд муносибатҳои навро ташаккул диҳанд. Дар натиҷаи муносибатҳои фаромиллӣ давлат аз қувваҳои, ки аз тарафи ҳеҷ кадоме аз онҳо идора карда намешавад, вобаста мегардад [11,с.160].

Ҳамин тариқ, муносибатҳои фаромиллӣ ба давлатҳои пуриқтидор бартарӣ дода, дар чунин ҳолат давлатҳои заиф ва нотавонро аз чунин бартарӣ маҳрум месозад. Нақш ва мақоми ҳукуматро ҳамчун бозингари муҳимми саҳнаи сиёсӣ рад накарда, намояндагони ҷараёни транснатионализм қайд менамоянд, ки давлатҳои хурд, миёна ва ҳатто давлатҳои бузург дар системаи тавозуни қувваҳо маҷбур ҳастанд, ки бо сатҳи пасти назорат аз болои ҷаҳони беруна итоат намоянд. Онҳоро зарур аст, ки ба тағйироту дигаргуниҳо розӣ бошанд ва набояд қувваи таърихро тағйир диҳанд.

Намояндагони транснатионализм тасаввуроти худро оиди иштирокчиёни муносибатҳои байналхалқӣ васеъ намуда, оиди тағйирёбии модели Вестфалии ҷаҳон хабар додаанд. Лекин ба хотири дарки самтҳои тағйирёбии муносибатҳои байналхалқӣ дар асри XXI зарур аст, ки ба тариқи таҳлиلى системаҳои муносибатҳои байналхалқӣ баррасӣ карда шаванд. Чи хеле ки маълум аст, системаҳои зерини муносибатҳои байналхалқӣ аз ҳам ҷудо карда мешаванд:

- системаи Вестфалии муносибатҳои байналхалқӣ, ки хусусияти асосии онро идеяи тавозуни қувваҳо ташкил менамояд;
- системаи Венагии муносибатҳои байналхалқӣ, ки идеяи «консерти аврупоӣ»- ро пешниҳод намудааст;
- системаи Версаливу Вашингтонии муносибатҳои байналхалқӣ, ки баъд аз Ҷанги якуми ҷаҳон ташаккул ёфтааст;
- системаи Ялтаву Потдстамии муносибатҳои байналхалқӣ, ки ҳамчун заминаи ҷаҳони дуқутбӣ пас аз Ҷанги дуюми ҷаҳон ташаккул ёфтааст.

Таҷқиқотчиёни системаи муносибатҳои байналхалқӣ қайд менамоянд, ки системаи Ялтаву Потдсамӣ бо пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ ва хотима ёфтани муҳолифати қутбӣ ба итмом расидааст. Дар муайян намудани системаи муосири муносибатҳои байналхалқӣ ягонагӣ вучуд надорад. Давраи муосири инкишофро ҳамчун «давраи беловежск», «давраи постмодерн», «давраи пас аз дуқутбӣ» ном мекунанд. Муаллифони гуногун қайд менамоянд, ки истифодаи «баъд» дар чунин ҳолат маънои онро дорад, ки ҳанӯз хусусиятҳои системаи муносибатҳои байналхалқӣ ба тариқи ошкоро муайян нагардидаанд.

Тадқиқотчиён системаи Версаливу Вашингтониро таҳлил намуда, қайд менамоянд, ки ин система, аз бисёр чихат зери фишори тасаввуроти сиёсӣ ва ҳарбиву стратегии кишварҳои ғолиб ташақкул ёфтааст. Дар ин система манфиати кишварҳои мағлуб ва кишварҳои аз нав ташақкулёфта ба инобат гирифта нашудааст. Дар натиҷа ин система ихтилофнок ва ноустувор гардид, ки натавонист оғози Ҷанги дуҷуми ҷаҳонро баргараф намояд.

Равшан аст, ки дар бунёди системаи Ялтаву Потсдамии муносибатҳои байналхалқӣ ҳатогҳои пешина роҳ дода шудаанд, зеро инкишофи қонунии воқеаву ҳодисаҳо аз тарафи давлатҳои ғолиб муайян карда шудааст. Махсусан, он далеле ба мулоҳизарониҳо мусоидат менамояд, ки системаҳои номбаршудаи муносибатҳои байналхалқӣ натиҷаи ҷангҳои калон ба ҳисоб мераванд.

Чунин мантиқро пайгирӣ намуда, қайд кардан зарур аст, ки ташаққули системаи муосири муносибатҳои байналхалқӣ низ дар заминаи муҳолифат ва зиддиятҳо амалӣ шуда истодааст. Дар як қатор ҳолатҳо шакли бархӯрди ҳарбӣ ё истифодаи дигар василаҳои таъсиррасониро касб намудааст.

Машварат оиди амният ва ҳамкорӣ дар Аврупо ба тариқи ҳуқуқӣ натиҷаҳои Ҷанги дуҷуми ҷаҳонро мустақкам намуд ва қисми ҳуқуқии заминаи тартиботи аврупоии муносибатҳои байналхалқӣ гардид. Хуччате, ки принципҳои муҳимро, ба монанди шикастнопазирии сарҳадот ва ягонагии ҳудудӣ, дахлнопазирии қорҳои дохилӣ, оғаҳӣ додан оиди машқҳои ҳарбӣ ва иштироки назоратчиёни хоричӣ дар он, баробарҳуқуқии миллату халқиятҳо ва риояи ҳатмии ҳуқуқи инсонро пешниҳод менамуд, аз тарафи намояндагони 35 кишвар, аз он ҷумла аз тарафи муҳолифони асосии идеологӣ – Амрико ва Иттиҳоди Шуравӣ ба имзо расонида шудааст.

Таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки пас аз ба имзо расидани хуччати мазкур, интизор мерафт, ки тартиботи нави ташаққулёфта бо мавҷудияти осоиштаи тулонии давлатҳо оварда мерасонад. Лекин воридшавии қўшунҳои шуравӣ ба Афғонистон ва ҳодисаву воқеаҳо дар Полша нишон доданд, ки чунин тасаввурот нисбати тартиботи нави ҷаҳонӣ танҳо ормон асту халос.

Ҳамин тариқ, метавон чунин хулосабарорӣ намуд, ки хуччати дар Хелсинки қабулгардида дар муддати кўтоҳ ғайрисамаранок будани худро нишон дод. Ҳодисаҳои минбаъда, ба монанди пошхўрии Чехословакия, Иттиҳоди Шуравӣ, Югославия, ташаққул ёфтани як қатор давлатҳои эътирофнагардида далели мазкурро тасдиқ намуданд. Як қатор муҳаққиқон қайд менамоянд, ки иштирокчиёни алоҳидаи муносибатҳои байналхалқӣ, аз як тараф, принципҳои асосии хуччати мазкурро вайрон намуда, аз тарафи дигар, ба хоҳири қонунӣ гардонидани амалҳои худ ба бандҳои алоҳидаи ин хуччат така менамоянд.

Қайд намудан зарур аст, ки дар системаи муносибатҳои байналхалқӣ «қонуни қувва» амал менамояд, аз ин рӯ равшан аст, ки ба тариқи ҳамешагӣ қувва қисми муҳим ва асосии давлат ва қисми сохтори он дар муносибат бо дигар кишварҳо ва иштирокчиёни дигари муносибатҳои байналхалқӣ мебошад. «Қувва ин яроқи қонунӣ, табиӣ ва ҳатмии сиёсати давлат аст, ки ба қоршоямии таърих, ба замони ҳозира ва оянда даъво менамояд» [4,с.8].

Таҳлили назарияҳои ҷойдошта имконият медиҳад чунин хулосабарорӣ намоем, ки падидаи қувва бо табиати худ давлат ва ҳокимият алоқаманд аст. Рафтор ва фаъолияти давлат дар сиёсати хоричӣ наметавонад, ба принципҳо ва арзишҳои маънавӣ асос ёбад. Сиёсати хоричӣ, пеш аз ҳама, бояд барои ба даст овардани натиҷаи воқеии амалӣ намудани мақсадҳои гузошташуда, ба монанди таъмини амнияти миллӣ ва ҳимояи манфиатҳои миллӣ асос ёбад.

Лекин вазъияти имрӯзаи системаи муносибатҳои байналхалқӣ ва рафтори давлатҳои алоҳидаро ба инобат гирифта, метавон гуфт, ки дарки қудрати сиёсӣ дар шароити муосир сифатан дорои характери дигар мебошад.

Баъд аз пошхўрии Иттиҳоди Шуравӣ тартиботи Ялтаву Потсдамай ҳамчун модели шашуми системаи Вестфалии муносибатҳои байналхалқӣ ба бухрон дучор мешавад [8,с.87]. С.В. Кортунов қайд менамояд, ки системаи Вестфалӣ бо таъсири равандҳои глобализатсионӣ истиқлолияти милливу давлатиро заиф мегардонад. Чунин ҳолат, дар навбати худ, ба бухрони ҷиддии тамоми системаи бехатарӣ оварда расонид. Дар натиҷа

тахдиди мочароҳои яроқноки байнидавлатӣ зиёд гардид. Таҳлили системаҳои муносибатҳои байналхалқии дар гузашта ҷойдошта нишон медиҳад, ки дар онҳо дар шаклҳои гуногун зиддияту муҳолифат ҷой дошт.

Вазъи низой ҳамчун хусусияти умумии муносибатҳои байнидавлатӣ дар мавҷудияти объективии муҳолифату зиддиятҳои иҷтимоиву иқтисодӣ, сиёсӣ ва ғ. байни давлатҳо асос ёфтааст. Лекин қайд намудан зарур аст, ки сабаби воқеии муҳолифати давлатҳо рақобати геополитикӣ, мубориза барои назорати захираҳо буд ва дар оянда боқӣ мемонад. Ба ин нигоҳ накарда, равандҳои зиёди ҳамгироие мавҷуданд, ки дар шароити тағйирёбии системаи тартиботи ҷаҳонӣ давлатҳоро дар ҳалли масъалаҳои аҳаммияти аввалиндараҷадошта муттаҳид менамоянд. Аз ин рӯ, хусусияти системаи муносири муносибатҳои байналхалқӣ дар мавҷудияти равандҳои тағйирпазир ва бухронҳои мухталиф зоҳир мегардад. Мавҷуд будани чунин хусусиятҳо ба ташаккули системаи нав ва пайдоиши қоидаҳои нави тартиботи ҷаҳонӣ оварда мерасонад.

Барои дарки системаи муносири муносибатҳои байналхалқӣ зарур аст, ки нақш ва мақоми давлатҳои миллӣ дар ҷаҳони муосир ошкор карда шавад. Бояд ошкор карда шавад, ки глобализатсия хусусияти муваққатии давраи тағйирпазирӣ аст, ё ин ки ин мундариҷаи хосси сохтори ояндаи ҷаҳонӣ мебошад.

Дар доираи ин самт аҳаммияти махсусро нуқтаи назаре касб менамояд, ки тибқи он «дар шароити глобализатсия манфиатҳои миллӣ мавқеи худро ба манфиатҳои ҷомеаи шахрвандии ҷаҳонӣ, ки унсурҳои муҳимми он ҳуқуқи инсон, проблемаи сулҳ ва амнияти байналхалқӣ аст, мегузорад» [3,с.94].

Қайд намудан зарур аст, ки соҳаи муҳимми муҳолифати геополитикӣ дар асри XXI фазои фарҳангиву тамаддунӣ ва соҳаи маънавӣ мегардад. Муҳаққиқони проблемаҳои сиёсати ҷаҳонӣ қайд менамоянд, ки «дар ҷаҳони муосир, ки шусташавии сарҳадот паҳн гардидааст, омилҳои муҳим қобилият ва хоҳиш мегардад, то ки бе ҷудошавӣ аз ҷаҳон ҳастии худро нигоҳ дошт» [3,с.101]. Сиёсати хоричӣ метавонад, ки инкишоф ёбад ва шакли худро дар шароити нав тағйир диҳад, лекин барои он инъикоси манфиатҳои миллӣ бетағйир боқӣ мемонад.

Давлатҳои муосир борҳо заифӣ ва нотавоноии худро дар ҳалли масъалаҳои глобалӣ нишон додаанд. Дар шароите, ки тамоми тарафҳо дар сиёсати ҷаҳонӣ ва муносибатҳои байналхалқӣ зарурати муколамаро дарк менамоянд ва расман воситаи осоиштаи ҳалли вазъияти мочароиро эълон мекунанд, ба тариқи доимӣ авҷгирии муҳолифатҳо, ки то ба муҳолифати яроқнок инкишоф меёбанд, пайдо мешаванд.

Дар шароити дигаргуншавии системаи муносибатҳои байналхалқӣ ҳассосии муҳимро проблемаи беҳатарӣ ва амният касб менамояд, аз ин рӯ таъмини амният бояд мақсади афзалиятноки тамоми иштирокчиёни муносибатҳои байналхалқӣ гардад.

Давраи муосир, аз як тараф, аҳаммияти таъмини амният ва аз тарафи дигар, диққати нокифояро ба ин проблемаи ҷиддӣ нишон медиҳад. Чунин ҳолат дар пайдо шудани вазъи низой дар минтақаҳои алоҳида таҷассум мегардад. Як қатор муҳаққиқон қайд менамоянд, ки «инсоният дар вазъияти ҷанги ҷаҳонии шакли нав қарор дорад, ки унсурҳои мукамалгардидаи ҷанги сард ва истифодаи қувваи махсусро фарогир аст» [5,с.31].

Ба мураккабӣ ва гуногунрангии баҳогузориҳо нигоҳ накарда, муносибатҳои байналхалқии муосир дар оянда гуногуншакл мегарданд, ки чунин тамоюлот, пеш аз ҳама, дар зарурати амалӣ намудани манфиатҳои миллӣ ва ба инобат гирифтани самтҳои умумии ташаккулёбии сохтори ҷаҳонӣ асос ёфтааст.

Дар чунин ҳолат, глобализатсия яке аз самтҳои ошкоро ва донишашаванда аст, ки дорои омилҳои дохилии водоркунанда мебошад. Глобализатсия дигаргуншавии мундариҷаи манфиатҳои миллӣро, ки асоси муносибатҳои байналхалқӣ ба ҳисоб мерафт, таъмин менамояд, имконияти муттаҳидгардии давлатҳоро бо мақсади инкишоф, таъмини амният ва устуворӣ васеъ мегардонад.

Лекин дар чунин ҳолат саволе пайдо мешавад, ки оё глобализатсия метавонад, сиёсати нави ҷаҳониро бунёд намояд? Таҳлили сарчашмаҳои илмӣ нишон медиҳад, ки нисбати ин масъала ду мавқеи муҳолиф ташаккул ёфтааст. Яке аз ин самтҳо дар он зоҳир мегардад, ки давлат, истиқлолияти он ва манфиатҳои миллӣ унсурҳои дахлнопазири инкишофи муносибатҳои байналхалқӣ боқӣ мемонанд. Тарафдорони мавқеи дуюм қайд

менамоянд, ки давраи давлатҳо хотима меёбад ва ба сахнаи таърихи сиёсӣ шаклҳои мухталифи иттиҳодияҳо ва ширкатҳои фаромиллӣ ворид мешаванд, ки бучаи онҳо дар бисёр ҳолатҳо аз бучаи давлатҳои алоҳидаи миллӣ зиёдтар аст.

Қайд намудан зарур аст, ки ҳар як манфиати миллӣ дар доираи вобастагии яктарафа ба тариқи пурра амалӣ карда мешавад. Глобализатсия, ки фазои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва иттилоотӣ ҳаёти инсонро тағйир медиҳад, аз як тараф, ба боло рафтани вобастагии тарафайни давлатҳо дар амалӣ намудани манфиатҳои миллӣ, аз тарафи дигар, дар асоси хусусияти бисёрсатҳаи худ ба инкишофи набаробари ҷомеаи ҷаҳонӣ оварда мерасонад. «Фарқияти асосии сиёсати байналхалқии имрӯза, аз гузашта на дар болоравии вобастагии тарафайни давлатҳо, балки дар зиёд гардидани нобаробарии онҳо зоҳир мегардад» [17,с.56].

Идеологҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ қайд менамоянд, ки як навъ умумияти тарзи ҳаёти оммаи мардум мушоҳида карда мешавад ва чунин ҳолат бо ташаккули фазои ягонаи иттилоотӣ, маориф ва фарҳанг муайян карда мешавад. Имрӯз дар фаҳмиши иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодӣ курраи Замин фазои ягона ба ҳисоб меравад. Дар солҳои охир бештар чунин ақидае пайдо гардидааст, ки мувофиқи он пурқувват гардидани вобастагии тарафайн ва равандҳои глобализатсионии инкишофи ҷаҳонӣ, шуста шудани сарҳадоти байни сиёсати дохилӣ ва сиёсати хориҷӣ, моҳиятан, метавонанд ба аз байн рафтани объекти назарияи муносибатҳои байналхалқӣ оварда расонанд.

Барои муайян намудани характери фаъолияти хориҷии давлатҳои мухталифи ҷаҳон субъектҳои ғайридавлатии системаи муносибатҳои байналхалқӣ бояд ба инобат гирифта шаванд. Воқеан, созмону ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ, ҳаракатҳо ва ҷомеаи ҷаҳонӣ, созмонҳои байнидавлатӣ ва «клубҳои» ғайрирасмӣ, дар бисёр ҳолатҳо, ба сиёсати давлатҳои алоҳида таъсири амиқ мерасонанд.

Як қатор муҳаққиқон пешниҳод мекунанд, ки имрӯз вақти иваз намудани парадигмаи илмӣ, ҷустуҷӯи консепсияҳои нав, ё муайян намудани муҳити мавҷуда ба миён омадааст, ки ҳалли вазифаҳои мавҷудаи дар назди инсоният гузоштаро таъмин намоянд.

Муносибати анъанавии идоракунии системаҳои мураккаб дар тасаввуроти мавҷуда ба таъсиррасонии идоракунии ва натиҷаи дилхоҳ асос меёбад. Як қатор муҳаққиқон қайд менамоянд, ки дар амалия аксарияти кӯшишҳо беҳуда ба итмом мерасанд, дигар кӯшишҳо бошанд, ҳатто зарар меоранд, агар онҳо ба самтҳои худинкишофномаии системаҳои мураккаб муҳолиф баромад намоянд. Аз ин хотир, синергетика нишон медиҳад, ки барои системаҳои мураккаб танҳо пешниҳод намудани роҳҳои инкишофи он ба муваффақият оварда намерасонад, зарур аст, ки ҷӣ тавр ба инкишофи самтҳои хусусии он мусоидат намудан дарк карда шавад.

Агар система ҳамчун маҷмуи унсурҳо, ки бо якдигар алоқаи наздик доранд, қабул карда шавад ва ин система дар муносибат бо дигар системаҳо ва муҳити атроф ҳамчун сохтори ягона баромад намояд, он гоҳ метавон муносибатҳои байналхалқиро дар доираи назарияи синергетика баррасӣ намуд.

Агар хусусияти ҳаёти байналхалқӣ - сатҳи баланди роҳ додани озодии инкишоф ҳамчун асос ба инобат гирифта шавад, он гоҳ муносибатҳои байналхалқӣ василаи худтанзимномаии иҷтимоӣ ба ҳисоб мераванд, ки ба масъалаҳои байналхалқӣ таъсир расонида, ба он шакли муайян медиҳанд.

Мутобиқан, системаи муносибатҳои байналхалқӣ «системаи мураккаби инкишофёбанда ба ҳисоб меравад ва дар давраҳои ҳаётии он қонуниятҳои пайдо мешаванд, ки хосси системаҳои бисёрҷенака мебошанд» [6,с.242].

Синергетика шаҳодат медиҳад, ки барои системаҳои мураккаб, чун қоида, якчанд роҳи алтернативии инкишоф мавҷуд аст. Мавҷуд набудани муайянномаии пешакии ҷиддӣ имконияти интиҳоби роҳи нисбатан қобили қабул ва дурусту саҳеҳро таъмин менамояд. Қайд намудан зарур аст, ки вазъияти имрӯзаи система на танҳо дар асоси арзишҳои замони гузашта муайян карда мешавад, балки аз оянда низ мувофиқи тартиботи минбаъда, ки заминаҳои он имрӯз гузошта мешавад, ташаккул меёбад. Синергетика имконият медиҳад қайд намоем, ки табиати бӯҳронҳои сиёсӣ гуногунҷанба буда, сиёсат ҳамчун системаи бисёрсатҳа ба падидаҳои таъсирбахш хеле зудқабулкунанда аст. «Дарки принципҳои умумии ташкил намудани ягонагии эволюсионӣ барои коркарди

муносибатҳои дуруст нисбати бунёди умумиятҳои мураккаби иҷтимоӣ, геополитикӣ, нисбати муттаҳид намудани кишварҳо, ки дар сатҳҳои мухталифи инкишоф қарор доранд, барои ҷомеаи ҷаҳонӣ аҳамияти бузург дорад» [12,с.18].

Инсоният тағйиротҳои зиёди инқилобиро дар ҳаёт татбиқ намуда, ба онҳо бо мушкилиҳои зиёд мутобиқ гардидааст. Инқилоб дар муносибатҳои байналхалқӣ, ба монанди дигар соҳаҳои иҷтимоӣ, маҳкунанда ба ҳисоб меравад. Миқдори таъсиррасониҳои имконпазири тамаддуни инсонӣ ба равандҳо ва падидаҳои иҷтимоӣ, аз он ҷумла ба муносибатҳои байналхалқӣ, ташвиш ва хатарнокӣро ба миён меорад.

Дар муқобили дигаргуниҳои инқилобӣ тағйироти табиӣ дар худ имконияти нигоҳ доштани қобилияти мутобиқшавиро дар бар мегирад. Умуман, таҳаввулот раванди доимии пайдо гардидани мутобиқшавӣ бо мақсади таъмин намудани мавҷудият аст. Дар раванди инкишофи эволюсионӣ миқдори зиёди омилҳо якҷоя амал намуда, дигаргун мешаванд, системаро тағйир дода, сохтори навро ташаккул медиҳанд.

Дар шароити бӯҳрони глобалии муосир вазъияти пайдошуда худ аз худ ҳал намегардад ва агар инсоният ҳалли мувофиқгардидаро пешниҳод карда натавонад, он гоҳ системаи худтанзимнамоянда ҳамаро дар ҷойи худ мегузорад [15].

Хусусияти тартиботи ҷаҳонии асри XXI ташаккули сохтори нави сиёсати ҷаҳонӣ аст. Дар таркиби он равандҳои тағйирпазир амалан симои анъанавии муносибатҳои байналхалқиро тағйир медиҳанд. Қайд намудан зарур аст, ки тағйироти геополитикӣ дар вақт ва фазо аз тарафи маҳаққикони мухталиф мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор дода шудааст.

Ифодаи «пардаи устувор», «чанги сард», «сохтори дукутба», «мавқеи абаркудратҳо» қисми таърих ва он ҷаҳоне гардиданд, ки имрӯз вучуд надорад. Имрӯз ҷаҳон дар ҷустуҷӯи муносибатҳо ва субъектҳои нав қарор дорад. Дар даҳсолаи дуҷуми асри XXI ошкор гардид, ки принципҳо, категорияҳо ва меъёрҳои, ки илми сиёсӣ бо онҳо асос меёфт, дар вазъияти бамиёномада муҳимияти худро аз даст додаанд. Вазъияти бӯҳронӣ, ки муносибатҳои байналхалқӣ бо онҳо рӯ ба рӯ шудаанд, шароитро барои зарурати ташаккули консепсияҳо ва парадигмаҳои нав бунёд менамояд. «Муносибатҳои байналхалқӣ як навъ ҷаҳони ба ҳам омезиш ёфтани ҳодисаву равандҳои мухталифро мемонад, ки сабаб ва натиҷаи онҳо характери ноҳамвор доранд, аз ин рӯ тавсиф ва шарҳдиҳии онҳо дар руҳияи детерминизм, пешакӣ муайяннамоӣ, ҷой надоштани алтернатива босамар ба ҳисоб меравад» [16,с.75].

Алоқаи байни сохторҳо ва иштирокчиёни мухталиф дар сиёсати байналхалқӣ то ҳамон сатҳе ба тариқи нав амалӣ мегардад, ки Ҷ. Розенау оиди пайдо гардидани тарҳи «сиёсати баъдибайналхалқӣ» изҳор намудааст [13,с.170]. Бо ин роҳ Ҷ. Розенау дар қоркарди идеяи тағйирпазирӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ саҳми арзанда гузоштааст. Ҷ. Розенау таъкид менамояд, ки равандҳои глобалии сиёсӣ дар асоси амалҳои гуногунсатмаи миқдори зиёди иштирокчиёни дастаҷамъӣ муайян карда мешавад, ки мақсадҳои мухталифро пайгирӣ намуда, барои бадастории онҳо имкониятҳои наватарини техникаро истифода менамоянд.

Бо ба инобат гирифтани далеле, ки сарчашмаҳои тағйирпазирӣ ба итмом намерасанд, ба омӯзиши сабабҳои падидаи мазкур ҷиддӣ муносибат намудан зарур аст. Таҳмин карда мешавад, ки дар чунин ҳолат нақши муайяно навъҳои мавҷудаи давлатдорӣ ва гуногунрангии истиклолият дар системаи муносибатҳои байналхалқӣ бозидааст. Ҷ.Розенау қайд менамояд, ки «ҷаҳони нави бисёрқутба ташаккул меёбад, ки дорои хусусиятҳои бетартибона ва ноҷаҳонӣ, кам шудани шомилият, тағйироти самтгирии алоқаҳои обрӯ ва эътибор, ки шахсиятҳо муттаҳид намудаанд, мебошад. Дар чунин ҳолат сохтори базавии «муносибатҳои баъдибайналхалқӣ» мантиқи рақобати ҷаҳони эстатикӣ ва бисёрқутбаро ошкор менамояд. Онҳо ба якдигар таъсир расонида, ҳеҷ вақт наметавонанд, ки сулҳи воқеиро ба даст оранд» [13,с.170].

Яке аз масъалаҳои муҳим, ки предмети баҳсҳои доманадор гардидааст, проблемаи муайян намудани иштирокчиёни муносибатҳои байналхалқӣ мебошад. Чунин мавқеъ, ки гуногунрангии иштирокчиёни муносибатҳои байналхалқӣ зиёд гардидааст, дарвоқеъ умумиэътирофгардида ба ҳисоб меравад. Ба субъектҳои асосии ҳуқуқи байналхалқӣ шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, инчунин созмону ташкилотҳои ғайриҳуқуматӣ ва ширкатҳои

фаромиллӣ ворид мешаванд, ки ба муносибатҳои ғайрисиёсии байналхалқӣ шомил мегарданд.

Ба субъектҳои ғайриасосии ҳуқуқи байналхалқӣ субъектҳои сиёсӣ, ба монанди давлат, созмонҳои байналхалқии байнидавлатӣ ва субъекти муваққатӣ – миллат дохил мешаванд, ки барои истиқлолияти худ мубориза мекунанд. Онҳо метавонанд, ки ба алоқамандҳои ҳокимиятӣ, ҷамъиятиву ҳуқуқӣ ва ҳам ба алоқамандҳои ғайриҳокимиятӣ ворид шаванд. Муносибатҳои байни созмонҳои давлатӣ ва ғайридавлатӣ қолабӣ номида мешаванд, ки дар асоси ҳуқуқи байналхалқӣ танзим мегарданд.

Чунин ба назар мерасад, ки намунаи машҳури ҳамгироии давлатҳо дар системаи ягонаи фаромиллӣ Иттиҳоди Аврупо ба ҳисоб меравад. Лекин, қайд намудан зарур аст, ки коршиносон ва муҳаққиқон нисбати чунин ҳамгироӣ ақидаҳои мухталиф, аз он ҷумла, ақидаҳои муҳолифро пешниҳод намудаанд, зеро дар даҳсолаҳои охир ин ҳамгироӣ ба бухрон рӯ ба рӯ шудааст. «Дар шароити имрӯза равандҳои ҳамгироӣ дар Иттиҳоди Аврупо ба бухрон рӯ ба рӯ шудааст, ҳатто метавонем гӯем, ки ба таназзул оғоз намудааст. Сабаби чунин суръат гирифтани ҳолат дар консепсияи истиқлолияти давлати миллӣ зоҳир мегардад, ки дар шароити муосир ба Иттиҳоди Аврупо мувофиқ нест» [2,с.30].

Н.А. Косолапов таҳаввулотӣ таъриҳии муносибатҳои байналхалқиро ҳамчун раванди нуқтаи ибтидоӣ баррасӣ менамояд. Ба он муносибати байни миллату халқиятҳо, ки доимо ба дохиливу хориҷӣ ҷудо карда мешавад, хизмат менамояд. Сипас сиёсати байналхалқӣ мустақил мегардад. Муносибатҳои байналхалқӣ, ҳамчун падида дар асоси раванди ягонашавии ҳамкориҳои ҳаёти байналхалқӣ, сиёсат ва субъектҳои он ташаккул меёбад [10,с.36]. Дар як ҳолат сиёсати ҷаҳонӣ низ ҳамчун соҳаи муборизаи сиёсӣ барои муқаррар намудани меъёрҳо ва қоидаҳои амалӣ намудани муносибатҳои байналхалқӣ ташаккул меёбад.

Нисбати ин масъала муҳаққиқон ақидаҳои мухталиф пешниҳод намудаанд. Муҳаққиқони дигар нисбати ин масъала пешниҳод намудаанд, ки дар ҳолати ғайрисамаранок будани василаҳои сиёсии сиёсати байналхалқӣ дар ҳал намудани проблемаҳои нави сатҳи глобалӣ, сиёсати байналхалқӣ аз ҷаҳорҷӯбаи «байналхалқӣ» берун шуда, дар оғози асри XXI ба сиёсати ҷаҳонӣ мубаддал гардидааст.

Дар шароити он дигаргунӣ, ки дар тули якҷанд даҳсолаҳои охир дар ҷаҳон ба миён омадаанд, муносибатҳои байналхалқӣ ҳамчун муродифи муносибати байнидавлатӣ мавҷудияти худро идома дода, якҷоя бо дигаргуншавии давлат ва тамоми ҳаёти байналхалқӣ тағйир ёфтааст. «Оғози асри XXI ин шикасти пурраи системаи классикии Вестфалӣ ба ҳисоб меравад» [9,с.140].

Ҳамин тариқ, муқаррар намудани меъёрҳои асосӣ, ки барои дарки хусусиятҳои фарқкунандаи муносибатҳои байналхалқӣ имкон медиҳанд, зарур аст. Дар байни ин меъёрҳо метавон табиати муносибатҳои байналхалқӣ ва хусусиятҳои хосси иштирокчиёни муносибатҳои байналхалқиро маҳсусан қайд намуд.

Илова бар ин, муайян намудани як қатор таснифот муҳим аст, ки дарки онҳо то андозае дигаргун шудааст. Дар ин самт метавон категорияи «фазо»-ро маҳсусан қайд намуд. Фаза хусусияти воқеият аст, ки дар давомнокӣ, сохтор, мавҷудияти якҷоя ва якҷоя амал намудани унсурҳои он таҷассум меёбад. Мувофиқи тезиси асосии геополитика, фаза на категорияи миқдорӣ, балки категорияи сифатӣ ба ҳисоб меравад ва маҳз сохтори фаза сохтори таърихро муайян менамояд.

Дар умум, пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ дар фазои он унсури нави муносибатҳои байналхалқӣ пайдо шуд. Кишварҳои тозаистиқлол сиёсати хориҷии худро ташаккул дода, ба системаи нави муносибатҳои байналхалқӣ ворид гардиданд. Сиёсати хориҷии ҳар як давлат ба ҳимоя ва амалӣ намудани манфиатҳои милливу давлатӣ равона карда шудааст, дар ин самт метод ва воситаҳои мухталиф истифода бурда мешаванд. Умуман, фаъолияти хориҷии ҳар як давлат дар заминаи ҳуқуқи байналхалқӣ ба роҳ монда мешавад. Дар ин самт кишварҳо аз таъсиррасонии сиёсӣ, иқтисодӣ ва иттилоотиву фарҳағи васеъ истифода менамоянд.

АДАБИЁТ

1. Арон, Р. Мир и война между народами [Текст] / Р. Арон. – М., 2000. – 240 с.

2. Бугров, Р.В. Интеграция vs суверенитет: есть ли будущее у Европейского союза? [Текст] / Р.В. Бугров // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 5 (43). – Ч.2. – С.30.
3. Васильева, Н.А. Философские вопросы науки о мировой политике [Текст] / Н.А. Васильева, М.Л. Лагутина. – М., 2011. – 320 с.
4. Гаджиев, К.С. О воле, силе, слабости государства в современном мире [Текст] / К.С. Гаджиев // Мир и политика. – 2011. – № 1 (52). – С.8.
5. Ивашов, Л.Г. Глобальный мир стремится к биполярности [Текст] / Л.Г. Ивашов // Геополитика и безопасность. – 2012. – № 1 (17). – С.31.
6. Игнатъев, М.Б. Об ответственности ученых в современном мире [Текст] / М.Б. Игнатъев // Проблемы формирования и развития блокового противостояния на Севере Европы и в Балтийском регионе после Второй мировой войны 1939–1945 гг. – СПб., 2012. – С.242.
7. Карр, Э.Х. Двадцать лет кризиса: 1919-1939. Введение в изучение международных отношений [Текст] / Э.Х. Карр. – М., 2003. – 356 с.
8. КОРТУНОВ, С.В. Кризис системы международной безопасности [Текст] / С.В. КОРТУНОВ // Россия в глобальном мире 2000–2011. – М., 2012. – Т.2. – С.87.
9. КОРТУНОВ, С.В. Современная внешняя политика России. Стратегия избирательной вовлеченности [Текст] / С.В. КОРТУНОВ. – М., 2009. – С.140.
10. Косолапов, Н.А. Явление международных отношений: историческая эволюция предмета исследования [Текст] / Н.А. Косолапов. – М., 2002.
11. Най, Дж. Транснациональные отношения и мировая политика [Текст] / Дж. Най, Р.О. Кохэн // Теория международных отношений. – М., 2003. – С.160.
12. Пригожин, И. Переоткрытие времени [Текст] / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С.18.
13. Розенау, Дж. К исследованию взаимопересечения внутривластной и международной систем [Текст] / Дж. Розенау // Теория международных отношений: хрестоматия. – М., 2003. – С.170.
14. Уолтц, К.Н. Человек, государство и война: теоретический анализ [Текст] / К.Н. Уолтц. – М., 2003. – 325 с.
15. Чумаков, А.Н. Современный мир на пороге фундаментальных трансформаций [Текст] / А.Н. Чумаков // Век глобализации. – 2008. – №2.
16. Цыганков П.А. Политическая социология международных отношений [Текст] / П.А. Цыганков. – М., 2009. – 320 с.
17. Waltz K. Globalization and American Power // The National Interest. – 2000. – Vol.59. Spring. – P. 56.

ТАҒЙИРПАЗИРИИ СИСТЕМАИ МУНОСИБАТҲОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ ДАР ШАРОИТИ ЧАҲОНИШАВӢ

Системаи муносибатҳои байналхалқӣ марҳилаҳои гуногуни рушду инкишофро аз сар гузаронидааст. Воқеаву ҳодисаҳои сатҳи минтақавӣ ва байналмилалӣ, ки зери таъсири сиёсати хориҷии давлатҳо ба амал меоянд, доимо ба робитаҳои байналмилалӣ таъсири худро мерасонанд. Баъди пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ ва ташаккули ҷаҳони бисёрқутба низоми муносибатҳои байналмилалӣ низ ба дигаргуниҳои ҷиддӣ рӯ ба рӯ гардид. Чунин тағйирот зери таъсири тағйирёбии тавозуни қувваҳо, дигаргуншавии тартиботи ҷаҳонӣ ва ба вучуд омадани субъектҳои нави геополитикӣ ба амал омада истодааст. Дар чунин шароит давлатро зарур аст, ки роҳу усулҳои ба амал баровардани сиёсати хориҷии худро бознигарӣ намояд, то ки ҳимояи манфиатҳои миллии кишварро дар сатҳи зарурӣ амалӣ карда тавонад. Айни замон дар баробари давлатҳо инчунин ширкатҳои фаромиллӣ низ дар низоми муносибатҳои байналмилалӣ мавқеи намоёнро ишғол намудаанд. Аммо нақши созмонҳои минтақавию байналмилалӣ бошад, дар ҳалли масъалаҳои ҷаҳонӣ қоҳиш ёфта истодааст. Чунин дигаргуниҳои сохторӣ дар заминаи мактабҳои илмӣ реализм, идеализм, неомарксизм ва транснатионализм таҳлилу баррасӣ гардида истодаанд. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, равандҳои ҷаҳонишавӣ, инқилобҳои иттилоотию саноатӣ, муборизаҳои геополитикӣ торафт шиддатнок гардида, ба низоми муносибатҳои байналмилалӣ таъсири худро мерасонанд. Дар чунин шароит давлат маҷбур аст, ки зимни ташаккули сиёсати хориҷии худ омилҳои номбаргардидаро ба инобат гирад.

Калидвожаҳо: сиёсати хориҷӣ, ҷаҳони дуқутба, ҷаҳони бисёрқутба, муносибатҳои байналмилалӣ, манфиатҳои миллий, созмонҳои байналмилалӣ, ширкатҳои фаромиллӣ.

ТРАНСФОРМАЦИЯ СИСТЕМЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Система международных отношений переживала различные этапы развития. События регионального и международного уровня, происходящие под влиянием внешней политики государств, всегда оказывали влияние на международные отношения. После распада Советского Союза и формирования многополярного мира серьезные изменения претерпела система международных отношений. Подобные изменения происходят под влиянием изменения баланса сил, трансформации мирового порядка, появления новых геополитических субъектов. В таких условиях государству необходимо пересмотреть пути и методы реализации своей внешней политики, чтобы иметь возможность защитить национальные интересы страны на необходимом уровне. В настоящее время наряду с государствами видное место в системе международных отношений занимают и транснациональные компании. Однако роль региональных и международных организаций в решении глобальных проблем снижается. Подобные структурные изменения анализируются и обсуждаются в контексте научных школ реализма, идеализма, неомарксизма и транснатионализма. Несмотря на все это, процессы глобализации, информационной и

промышленной революций, геополитическая борьба становятся все более интенсивными и оказывают влияние на систему международных отношений. В таких условиях государство вынуждено учитывать перечисленные факторы при формировании своей внешней политики.

Ключевые слова: внешняя политика, биполярный мир, многополярный мир, международные отношения, национальные интересы, международные организации, транснациональные компании.

TRANSFORMATION OF THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

The system of international relations has experienced various stages of development. Events at the regional and international level, occurring under the influence of the foreign policies of states, have always influenced international relations. After the collapse of the Soviet Union and the formation of a multipolar world, the system of international relations underwent serious changes. Such changes occur under the influence of changes in the balance of power, transformation of the world order, and the emergence of new geopolitical entities. In such conditions, the state needs to reconsider the ways and methods of implementing its foreign policy in order to be able to protect the country's national interests at the required level. Currently, along with states, transnational companies also occupy a prominent place in the system of international relations. However, the role of regional and international organizations in solving global problems is declining. Such structural changes are analyzed and discussed in the context of the scientific schools of realism, idealism, neo-Marxism and transnationalism. Despite all this, the processes of globalization, information and industrial revolutions, and geopolitical struggle are becoming more intense and influencing the system of international relations. In such conditions, the state is forced to take into account these factors when forming its foreign policy.

Keywords: foreign policy, bipolar world, multipolar world, international relations, national interests, international organizations, transnational companies.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдусаломзода Абдуқодир Маҳмадулло* - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷӯи кафедраи сиёсатшиносӣ. **Суроға:** 735140, ш. Бохтар, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, кӯчаи Айни, 67. Телефон: (+992) 880-88-96-81. E-mail: qori1990@mail.ru

Сведения об авторе: *Абдусаломзода Абдуқодир Маҳмадулло* - Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, соискатель кафедры политологии. **Адрес:** 735140, г.Бохтар, Республика Таджикистан, Хатлонская область, улица Айни, 67. Телефон: (+992) 880-88-96-81. E-mail: qori1990@mail.ru

Information about author: *Abdusalomzoda Abdukodir Makhmadullo* - Science Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav, applicant for the Department of Political. **Address:** 735140, Bokhtar city, Republic of Tajikistan, Khatlon region, st. Aini, 67. Phone: (+992) 880-88-96-81. E-mail: qori1990@mail.ru

ИҚТИСОД – ЭКОНОМИКА

<i>Аминов И., Неъматов И.У.</i> Анализ динамики развития производства и потребления продовольственных товаров в Согдийской области и оценка самообеспеченности региона продуктами питания.....	5
<i>Набиев Т.Н., Набиева З.Т.</i> Роль инноваций в снижении издержек сельскохозяйственного производства.....	15
<i>Шарипов И.О.</i> Экономическая сущность апк и принципы его регулирования.....	22
<i>Раджабова З.С., Шарипова А.Б., Джураева Дж.Х.</i> Цифровизация экономики – требование времени.....	29
<i>Нурдинов Б.Х.</i> Управление рисками инновационного развития региона.....	35
<i>Хайрзода Ш.Қ., Миришарипов Э.Қ.</i> Масъалаҳои рушди соҳаи саноати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дастгирии он дар шароити саноатикунони босуръати кишвар.....	42
<i>Каримова Н.С., Саидова Ш.М.</i> Таъсири сессияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рушди раванди ҷаҳонишавӣ.....	53
<i>Навроз Носири.</i> Танзим ва ҷораҳои дастгирии давлатии фаъолияти инноватсионии комплекси агросаноатии ҷумҳурӣ.....	59
<i>Курбонов В.Н.</i> Танзими таваррум ва роҳҳои пешгирии таъсири манфии он ба иқтисодиёт.....	66
<i>Имомов М.Қ.</i> Заминаҳои концептуалии муайян намудани мафҳуми баҳши давлатии соҳаи хизматрасонӣ ва хусусиятҳои рушди он.....	74
<i>Каримов Б.И., Каримов М.А.</i> Ташаккулёбии даромади бучети маҳаллии вилояти Хатлон.....	82
<i>Расулов А.Р.</i> Хавф ва имконияти идоракунии захираҳои молиявӣ дар ҷараёни рақамикунони низоми бонкӣ.....	90
<i>Сафаров Қ.С.</i> Таҳлили нишондиҳандаҳои рушди бонкҳои тичоратӣ дар шароити муосир.....	99
<i>Мариншоев М.М.</i> Асосҳои назариявӣ, принципҳо, самтҳои асосӣ ва масъалаҳои муҳимми иқтисоди сабз.....	108
<i>Мирзоев Ҳ.Ҳ., Шарбатов С.С.</i> Арзёбии сифати хизматрасониҳои бонкӣ ҳамчун воситаи афзоиши самаранокии фаъолияти бонк.....	116
<i>Шарипов С.М.</i> Омилҳои таъсиррасонанда ба рушди иқтисодии кадрӣ мақомоти маҳаллӣ дар шароити гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ.....	123
<i>Каримов Р.И.</i> Фаъолгардонии варианти алтернативии инфрасохтори энергетикаи обӣ дар шароити муосир.....	131
<i>Назаров А.З., Давлатёрова Б.Ҷ.</i> Вобатагии сиёсати молиявӣ ва муаммоҳои имрӯзаи пешбурди он дар шароити ҷаҳонишавӣ.....	137
<i>Маъмуров А.М.</i> Вазъи назорати маъмурикунонии андоз дар татбиқи сиёсати бучетии андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	145
<i>Осимова М.А.</i> Танзими инфрасохтори истеҳсолӣ ва рушди он дар низоми иқтисодии минтақа.....	152

<i>Султонов З.С., Ибодов Н.Х.</i> Таҳлили вазъи имрӯзаи низоми суғуртаи тиббӣ дар Чумхурии Тоҷикистон.....	159
<i>Сайфиддинзода С.С.</i> Моҳияти баҳисобгирии идоракунии ва заминаҳои таҳаввули он.....	170
<i>Исмаилова М.М., Насирова У.Н.</i> Шуғл ҳамчун омилҳои муҳимтарини паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар Тоҷикистон.....	180
<i>Сандалов Ч.Р.</i> Масъалаҳои назариявӣ ва амалии рушди амалиётҳои электронӣ дар шароити имрӯза.....	187
<i>Саидзода Курбоналӣ Саид.</i> Механизми ташкилию иқтисодии фаъолияти соҳибкории истеҳсоли дар соҳаи аграрии иқтисодиёт.....	194

ИЛМҲОИ ҲУҚУҚШИНОСӢ – ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Муминзода Махмадшариф Нозим.</i> Теоретико-правовое основание случайного выбора призываемых на военную службу.....	203
<i>Ғайратзода Раҳматулло Давлатбек.</i> Заминаҳои таърихии эҳё ва ташаккули таҳқиқ ҳамчун шакли тафтишоти пешакӣ.....	211
<i>Мирзозода Фархунда.</i> Раванди ҷаҳонишавӣ ва сабаби зуҳури он дар ҳуқуқи муосир.....	224
<i>Раҷабзода Хайём Раҷаб.</i> Фаҳмиши илмӣ-ҳуқуқии «андоз» ҳамчун мафҳуми ҳуқуқӣ.....	231
<i>Гулова Х.Д.</i> Робитаи иҷтимоӣ - ҳуқуқии манъи ҳуқуқӣ - ҷиноятӣ барои ғайриқонунӣ машғул шудан ба фаъолияти хусусии тиббӣ ва фаъолияти хусусии фарматсевтӣ.....	236
<i>Шарифӣ Дилбар Давлаталӣ.</i> Сарчашмаҳои мусулмонӣ ва империявӣ дар танзими муносибатҳои ҳуқуқи оилавӣ.....	243
<i>Раҷабзода М.Н., Исмаилова И.Б.</i> Амали меъёрҳои коллизсионӣ дар танзими муносибатҳои шартномавӣ бо унсуре хориҷӣ.....	249
<i>Исмаилов Р.А.</i> Хусусиятҳои объекти тайёр кардан ё ба муомилот баровардани пул ё қоғазҳои қиматноки қалбақӣ (сохта).....	254

СИЁСАТШИНОСӢ – ПОЛИТОЛОГИЯ

<i>Солиҷонов Р.</i> Омилҳои ноаёнӣ ҷалби афрод ба ҳизбу ҳаракатҳои террористиву экстремистӣ.....	260
<i>Сулаймонзода М.М.</i> Сиёсати фарҳангӣ ва хусусиятҳои он дар замони муосир.....	266
<i>Қодиров К.</i> Андешаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар адабиёти ирфонии форсу тоҷик (зимни таҳлили рисолаи «Ал-инсон-ал-комил»-и Азизуддин Насафӣ).....	273
<i>Сафарзода Ҷумахон Мирзошариф.</i> Идоракунии сиёсӣ дар шароити амалишавии сиёсати иттилоотӣ ва концепсияи “ҳукумати электронӣ”.....	282
<i>Ҳасанов Б.</i> Суботи сиёсӣ ҳамчун омилҳои таъмини амнияти миллий.....	289
<i>Акмалова М.А., Миралиева М.О.</i> Усулҳои таснифоти амнияти миллий дар шароити муосир.....	297
<i>Абдусаломзода А.М.</i> Тағйирпазирии системаи муносибатҳои байналхалқӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ.....	302

**ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук**

Научный журнал «Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук» основан в 2012 г. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Журнал включен в «Перечень рецензируемых научных изданий, в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата наук, на соискание ученой степени доктора наук» ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: экономические науки (08.00.00), юридические науки (12.00.00) и политические науки (23.00.00).

Журнал включен в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ), регулярно предоставляет в РИНЦ информацию в виде метаданных.

Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте издания (www.vestnik-tnu.com).

**ВЕСТНИК
ТАДЖИКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия социально-экономических и общественных наук**

2024. №6. Часть II

Над номером работали:
Ответственный редактор: М.К. Ибодова
Редактор серии экономических наук: Д.А. Назарова
Редактор таджикского языка: Ш. Абдуллоева
Редактор русского языка: О. Ашмарин

Издательский центр
Таджикского национального университета
по изданию научного журнала
«Вестник Таджикского национального университета.
Серия социально-экономических и общественных наук»:
734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.
Сайт журнала: www.vestnik-tnu.com
E-mail: vestnik-tnu@mail.ru
Тел.: **(+992 37) 227-74-41**

Отпечатано в типографии ТНУ
734026, г. Душанбе, ул. Буни Хисорак, корпус 14.
Формат 70x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Тираж 100 экз. Уч. изд. л. 39,37 усл. п.л. 39,37.
Подписано в печать 11-06-2024